

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 11

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;) ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)

ΚΕΝΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
«ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ»

ΑΘΗΝΑ 2003

Καθολικό οσίου Λουκά, ναός, τόξο. Ψηφιδωτό.
Διακοσμητικό θέμα.
Νανώ Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996, σ. 12.

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)

THE SPEROS BASIL VRYONIS
CENTER FOR THE STUDY OF HELLENISM

THE EMPIRE IN CRISIS (?)
BYZANTIUM IN THE 11th CENTURY (1025-1081)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 11

ATHENS 2003

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 11

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)

ΚΕΝΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
«ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ»

ΑΘΗΝΑ 2003

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-020-2

Επιμέλεια έκδοσης: Βασιλική Ν. ΒΛΥΣΣΙΔΟΥ

Editor: Vassiliki N. VLYSSIDOU

- © Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
- © The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα. FAX: (210) 72 73 629
ή
Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑ Α.Ε.Ε.,
Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα. FAX: (210) 36 06 759

Distribution: The National Hellenic Research Foundation;
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens. FAX: (210) 72 73 629
or
ESTIA, 60 Solonos, GR-106 72 Athens. FAX: (210) 36 06 759

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11-13
Βραχυγραφίες	15-16
Speros VRYONIS, Jr., The Eleventh Century: was there a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed Forces	17-43
John HALDON, Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071	45-74
Ljubomir MAKSIMOVIĆ, Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι τον 11ο αιώνα: ζήτημα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας;	75-85
Bojana KRSMANOVIĆ, Αλλαγές στη δομή της κοινωνικής κορυφής μετά την εποχή του Βασιλείου Β'	87-106
Βασιλική Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Οι απαρχές της νέας ανόδου της αρμενοπαφλαγονικής αριστοκρατίας (1025-1045): ο πρωταρχικός ρόλος των Δαλασσηνών	107-118
Jean-Claude CHEYNET, Grandeur et décadence des Diogénai	119-137
Τριανταφυλλίτσα ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Προνομιούχοι υπήκοοι του 11ου αιώνα	139-153
Martin HINTERBERGER, <i>Φόβω κατασεισθείς</i> : τα πάθη του ανθρώπου και της αυτοκρατορίας στον Μιχαήλ Ατταλειάτη. Το αιτιολογικό σύστημα ενός ιστοριογράφου του 11ου αιώνα	155-167
Alan HARVEY, Competition for Economic Resources: the State, Landowners and Fiscal Privileges	169-177
Αγγελική ΛΑΪΟΥ, Οικονομικά ζητήματα στην «Πείρα» του Ευσταθίου Ρωμαίου	179-189

Μαρία ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, Παρατηρήσεις για το μκρασιατικό εμπόριο τον 11ο αιώνα	191-200
Elizabeth M. JEFFREYS, Nikephoros Bryennios Reconsidered	201-214
Athanasios MARKOPOULOS, The Portrayal of the Male Figure in Michael Attaleiates	215-230
Κωνσταντίνος Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μήπως “le grand siècle de la science du droit canonique” στο Βυζάντιο ήταν στην πραγματικότητα ό 11ος αιώνας;	231-266
Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Εξουσία και κοινωνική ισχύς στον Κεκαυμένο: η ανάδειξη της τάξης των τοπικών αρχόντων	267-274
Δημήτρης ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Η αυτοκρατορία σε κρίση και η οπτική των σύγχρονων: μια ανάγνωση των μαρτυριών	275-290
Νικολέττα ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ, Η επίδραση της ιδεολογίας του Cluny στο σχίσμα του 1054	291-305
Srdjan PIRIVATRIĆ, Το πατριαρχείο του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου και οι Βυζαντινοί: <i>damnatio memoriae</i> του 11ου αιώνα;	307-316
Gerhard PODSKALSKY, Humanismus und Theologie in Byzanz: ein vernachlässigtes Kapitel. Die humanistischen Theologen des 11. Jahrhunderts, insbesondere Michael Psellos	317-329
Werner SEIBT, Stärken und Schwächen der byzantinischen Integrationspolitik gegenüber den neuen armenischen Staatsbürger im 11. Jahrhundert	331-347
Andreas SCHMINCK, Hosios Lukas: eine kaiserliche Stiftung?	349-380
Radinovj RADIĆ, Η ποδάγρα στα ιστορικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού και της Άννας Κομνηνής	381-392
Στέλιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Ή «κρίσιμη» έπικαιρότητα του 11ου αιώνα στην ποίηση τής έποχής. Συγκρίσεις και παραλληλισμοί με τά ιστοριογραφικά κείμενα	393-408
Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΑΔΟΥ, Κωνσταντίνος Λειχούδης, Ιωάννης Μαυρόπους, Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Ξιφυλίνος: «ή τετράς τών σοφών». Η άνοδος και η πτώση της γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα	409-423

Ιωάννης ΤΕΛΕΛΗΣ, Οι λόγιοι του 11ου αιώνα και ο Αριστοτελισμός: η περίπτωση των «Μετεωρολογικῶν»	425-442
Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Προδρομικοί «θεσμοί» για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο	443-471
Στρατής Ν. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Από τη ρητορική στη λογοτεχνία: η έννοια της μεταβολής στον Μιχαήλ Ψελλό και η αναβίωση της μυθοπλασίας	473-482
Φλωρεντία ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-NOTΑΡΑ, Χορηγοί και δωρητές χειρογράφων τον 11ο αιώνα	483-496
Τίτος ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, The Empress Zoe's Tomb	497-511

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με πρωτοβουλία του αείμνηστου Νίκου Οικονομίδη και του διακεκριμένου συναδέλφου Σπύρου Βρυώνη το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών συνεργάζεται από ετών με το Κέντρο για την Μελέτη του Ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης» στην προαγωγή της επιστημονικής έρευνας με την επισήμανση συγκεκριμένων κρίσιμων πεδίων μελέτης για τα οποία ενθαρρύνεται και συντονίζεται η διεθνής έρευνα. Σε συναντήσεις εργασίας, όπως αυτή, αποκρυσταλλώνονται και ανακοινώνονται τα πορίσματα. Ο τελικός καρπός της προσπάθειας καταγράφεται σε έντυπη μορφή στους τόμους της σειράς «Διεθνή Συμπόσια». Ήδη κυκλοφόρησε ο τόμος 9 με πορίσματα της έρευνας για την εποχή των λεγόμενων Σκοτεινών Χρόνων. Επομένως – νομίζω ότι πρέπει να το εξηγήσω αυτό! – δεν πρόκειται περί αλυσίδας συνεδρίων με τυχαία θέματα και επιφανειακούς στόχους, που να ανήκουν απλά στο παγκόσμιο φαινόμενο της «κογκρεσσίτιδας», αλλά περί προγραμματικών συντονιστικών παρεμβάσεων στην πορεία της ιστορικής έρευνας στην ειδικότητά μας. Είμαι βέβαιος ότι συμφωνούμε με όσους βλέπουν με κριτικό μάτι και ως πληθωρική τη δραστηριότητα αυτή του Ινστιτούτου, ότι το πολύ είναι καλό, όταν φυσικά συνοδεύεται από το «εύ».

Ήδη από διετίας είχαν συμφωνήσει ο κύριος Βρυώνης με τον αξέχαστο Νίκο Οικονομίδη να οργανωθεί η επιστημονική αυτή συνάντηση και να αφιερωθεί στον 11ο αιώνα. Η αρχική σκέψη ήταν να συμπεριληφθεί και η μακρά βασιλεία του Αλεξίου Κομνηνού. Ωστόσο, κατά την περαιτέρω μελέτη των σημαντικότερων ζητημάτων της περιόδου, αποφασίστηκε να περιορίσουμε τη θεματική στην πεντηκονταετία 1025-1081 και να δώσουμε στο πρόγραμμα έναν χαρακτηριστικό τίτλο: «Η Αυτοκρατορία σε Κρίση».

Βέβαια, η έννοια της κρίσης προσφέρεται για πολλαπλές χρήσεις και ερμηνείες, είναι δε στους ειδικούς ιστορικούς γνωστή η επιστημονική διαμάχη για τη φύση και το μέγεθος των θεσμικών και άλλων αλλαγών, που εμφανίστηκαν την εποχή εκείνη, πριν και μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους Κομνηνούς και

έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες για το πώς έφτασε η αυτοκρατορία από το ύψος της πολεμικής εποποιίας των χρόνων του Βασιλείου Β' στο απόλυτο βάθος της καταστροφής του Μαντζικέρτ, του Μπάρι και του Βελιγραδίου το 1071. Έτσι, όταν άρχισε να παίρνει πιο συγκεκριμένη μορφή το πεδίο της έρευνας, προσθέσαμε στον τίτλο και το ερωτηματικό. Οι εισηγήσεις και η συζήτηση επί των θεμάτων αυτών επιβεβαιώνουν τελικά την εικόνα της κρίσης. Μια πρώτη ουσιαστική γέυση προσφέρεται με την εναρκτήρια διάλεξη του κυρίου Βρυώνη για το πώς αξιολογούσαν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης τα φαινόμενά της.

Για το συνέδριο αυτό δεχθήκαμε και πάλι με μεγάλη ευχαρίστηση και ικανοποίηση τη χορηγία του Υπουργείου Πολιτισμού. Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών ανήκει διοικητικά στο Υπουργείο Ανάπτυξης. Οφείλω, ωστόσο, να τονίσω ότι για τις επιστημονικές τους δραστηριότητες τα λεγόμενα ανθρωπιστικά Ινστιτούτα του Ιδρύματος επιχορηγούνται συχνά και γενναιόδωρα από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Για το συνέδριο αυτό κερδίσαμε όμως και έναν ακόμη εταίρο, με τον οποίο άλλωστε συνεργαζόμαστε αρμονικά και αποτελεσματικά τα τελευταία πέντε χρόνια. Είναι το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, που επιχειρεί μια καθόλα αξιέπαινη παρέμβαση στα πολιτιστικά και ερευνητικά δρώμενα του τόπου μας με τη χρήση της νεότερης τεχνολογίας.

Σε άλλα συνέδρια που έγιναν πρόσφατα, το Ινστιτούτο μας τίμησε τη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη, ετοιμάζονται δε και άλλες επιστημονικές εκδηλώσεις τιμής και αναγνώρισης της μεγάλης προσφοράς του. Κρίναμε λοιπόν ότι με την ευκαιρία του συνεδρίου αυτού οφείλαμε να τιμήσουμε το έτερο, το ζων στέλεχος της δυναμρίας, που καθιέρωσε τη σειρά αυτή των συνεδρίων, τον διακεκριμένο συνάδελφο Σπύρο Βρυώνη. Η μακρά, πολυκύμαντη και εξαιρετικά παραγωγική ακαδημαϊκή του πορεία από το Memphis στο Harvard, στο UCLA, στο Dumbarton Oaks, στην Αθήνα, για μια σύντομη καθηγεσία, στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, στο Ωνάσειο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών και, τα τελευταία χρόνια, στο επώνυμο ίδρυμα στο Sacramento, το Κέντρο για την Μελέτη του Ελληνισμού, είναι κάποιοι σταθμοί στην ακαδημαϊκή πορεία του κυρίου Βρυώνη και συγχρόνως αποτελούν σταθμούς στην πορεία της βυζαντινολογικής έρευνας και των Ελληνικών Γραμμάτων γενικότερα. Χαλκέντερος και στην κυριολεξία ακοίμητος ερευνητής, προικισμένος οργανωτής, θα έλεγα κτίτωρ και σκαπανέας μαζί, άξιος ερευνητής των ιστορικών πηγών στο πρωτότυπο, των ελληνικών, λατινικών, αραβικών, περσικών, τουρκικών, ρωσικών, βουλγαρικών και σερβικών πηγών – φοβάμαι ότι παρέλειψα μερικές –, άξιος δάσκαλος, ακατάβλητος από τις τρικυμίες της ζωής και άξιος της πατρίδας, άξιος των δυο πατρίδων.

Δεν θα απαριθμήσω τα επιστημονικά επιτεύγματα και τα δημοσιεύματα του Σπύρου Βρυώνη υποθέτω ότι είναι γνωστά στον κύκλο των ειδικών. Εξάλλου, η γνωστή σε όλους σημαντική προσφορά του στην έρευνα του ΙΙου αιώνα τον καθιερώνει ως τον αδιαμφισβήτητο συμποσιάρχη της συνάξεώς μας.

Ευάγγελος Χρυσός
Διευθυντής ΙΒΕ/ΕΙΕ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
An. Boll.	<i>Analecta Bollandiana</i>
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> [Subsidia Hagiographica 8a], I-III, Βρυξέλλες 1957 ³
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
Dölger – Wirth, Regesten	F. Dölger – P. Wirth, <i>Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453</i> , 2. Teil: <i>Regesten von 1025-1204</i> , Μόναχο 1995 ²
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
ΕΕΒΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EO	<i>Échos d'Orient</i>
FM	<i>Fontes Minores</i>
GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
Grumel – Darrouzès, Regestes	V. Grumel – J. Darrouzès, <i>Les registes des actes du patriarcat de Constantinople</i> , I: <i>Les actes des patriarches</i> , fasc. II-III: <i>Les registes de 715 à 1206</i> , Παρίσι 1989 ²
JGR	I. – P. Zepos, <i>Jus Graecoromanum</i> , I-VIII, Ἀθήνα 1931 (ανατ. Aalen 1962)
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> (1969-)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> (1951-1968)
MB	K. N. Σάθας, <i>Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη</i> , Α'-Ζ', Ἀθήνα- Βενετία-Παρίσι 1872-1894

MM	F. Miklosich – J. Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , I-VI, Βιέννη 1860-1890 (ανατ. Aalen 1968)
NE	<i>Νέος Έλληνομνημων</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ODB	A. P. Kazhdan (εκδ.), <i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , 1-3, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
PL	<i>Patrologia Latina</i>
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
Ράλλης – Ποτλής / Rhalles – Potles	Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων, Α΄-Σ΄, Ἀθήνα 1852-1859 (ανατ. Ἀθήνα 1966 καὶ 1997)</i>
REArm	<i>Revue des Études Arméniennes</i>
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
REG	<i>Revue des Études Grecques</i>
RESEE	<i>Revue des Études Sud-Est Européennes</i>
RSBN	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di Studi Bizantini e Slavi</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SC	Sources Chrétiennes
SCIAM	Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
Viz. Vrem.	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

SPEROS VRYONIS, JR.

THE ELEVENTH CENTURY: WAS THERE A CRISIS IN THE EMPIRE?
THE DECLINE OF QUALITY AND QUANTITY IN THE
BYZANTINE ARMED FORCES

Let us examine the Byzantine military record from the accession of Constantine IX Monomachos to the entry of Alexios I Komnenos into the imperial palace. This aspect of development in eleventh century Byzantium has received considerable attention and more recently in the careful analytical study of Prof. J.-Cl. Cheynet in which he argues, cogently, three points:

1. The decline of the military themes does not date from the eleventh, but rather from the tenth century.

2. The emergence toward an army of mercenaries is rather a sign of maturity than of decline.

3. No emperor of the eleventh century had a policy hostile to the army, even if certain ones were more sensitive to the financial costs.

He concludes: "Il faut se garder de juger les décisions des empereurs à la lumière des événements postérieurs, car c'est prendre le point de vue des chroniqueurs qui écrivent après le déclin de l'Empire et sont amenés à en chercher trop facilement la cause dans les faiblesses militaires de l'État ..."¹.

There is much substance in these conclusions but also one should look carefully at the wording of the three theses.

Point one, that states that the decline of the military themes dates from the tenth century does not preclude the probable reality that the decline of this institution continued in progress well into the eleventh century.

Point two according to the above is that the appearance of an army of mercenaries is rather a sign of maturity than of decline. Again one must define political and military maturity, and then one must measure the successes and failures of reliance on mercenaries in the eleventh century. And one must try to

1. J.-Cl. Cheynet, *La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène*, *ZRVI* 29/30 (1991), 61-73, esp. 73.

explain why the rise in prominence of the mercenary element coincides with the collapse of Byzantine Asia Minor in the eleventh century.

Point three is the allegation that no eleventh century emperor had a hostile policy toward the army, even if certain ones were more sensitive to the financial costs. Is not the second clause of this sentence contradictory to the first clause? In Byzantine officialdom things were measured by *χάραγμα* (gold coin), and *ἀξίωμα* (title/rank). So to say that the emperors who were merely more sensitive to the costs of the military and so withheld their money and their ranks is indeed in Byzantine acts a supreme act of hostility.

In more practical language when the contemporary, as well as later historians contemplate the empire's situation on the eve of the revolutions of Nikephoros Botaneiates and Alexios Komnenos they make the accurate observation that the empire, as a result of the accumulating military defeats suffered a severe territorial truncation of the imperial boundaries. This territory was lost through the inability of the state to protect its frontiers as well as lands further inland, and that this resulted from the obvious fact that the enemy armies were far more efficacious than were those of the Byzantines, and gradually they seemed much larger. Further it can be argued that the Turkish and Norman forces, in the east and west, were certainly no more powerful than the armies of the Umayyads and Abbasids which for almost four centuries attempted, unsuccessfully, to effect the conquests of both Byzantine Asia Minor and southern Italy. From these few observations the argument that the state and the inefficiency of the Byzantine armies figure as important factors, along with others, in any attempt to understand the Byzantine collapse toward the latter part of the eleventh century, arises. In addition one has to ask the question who bears the responsibility for the ineffectiveness of the Byzantine armies, whether indigenous or mercenary.

Let us first turn to the account of Michael Attaleiates, first a student of the law and later a senator who participated not only in the state councils of the palace but who accompanied Romanos IV Diogenes on all three of his Anatolian campaigns that ended in the battle of Mantzikert and in the ensuing civil war that dragged on another year². As supreme military judge of the armies he

2. Sp. Vryonis, Ο βυζαντινός ιστορικός Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορικά* [Ελευθεροτυπία] 53 (October 2000), 74-81. See also, J. Polemis, *Μιχαήλ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία*, Athens 1997, 9-20; A. Kazhdan, The Social Views of Michael Attaleiates, in: A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge-Paris 1984, 23-86; P. Gautier, La

was in the councils of war, dealt directly with the mercenary forces, and indulged in considerable criticism of the imperial tactics and those of the enemy. Prof. E. Tsolakes has already examined the aspect of Attaleiates as a military critic³. And, we should pay closer attention to this inasmuch as it will help to illuminate the weaknesses of the military in this period of Byzantine history. In particular he pays close attention to the military expeditions of the Byzantines, the Pechenegs, the Seljuks and the Arabs, and much of what he writes is the product of his rich personal experience as a direct participant in these battles. After the termination of the *Synopsis* of John Skylitzes at the end of the reign of Constantine IX Monomachos much of our knowledge on the military campaigns is to be found in Attaleiates, often enriched by details from the so-called Skylitzes Continuatus which is itself largely based on a reworking of Attaleiates. And, if we except the proomion and reign of Botaneiates (both of which are obedient, slavishly, to the political rules of imperial encomia)⁴ his accounts deserve a very careful attention.

In a perusal of the section that commences with the reign of Constantine Monomachos and goes down to the accession and beginning of the rule of Botaneiates, Attaleiates describes a large number of military expeditions, battles, rebellions and revolutions, with the insertion of general paragraphs on the economic, disciplinary and martial conditions of armies, soldiers and officers, as well as on military tactics and strategy. And though he includes much from his own personal observations and participations, he does not suffer the extreme egotism of Psellos' narrative.

A rough tabulation of Byzantine military victories, defeats, rebellions and revolutions will give us a very rough semi-statistical view of the author's evaluation of the Byzantine armed forces and of the state of their efficacy.

Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 11-16; E. Tsolakes, Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr), *BZ* 58 (1965), 3-10; P. Lemerle, La Diataxis de Michel Attaliate (Mars 1077), in: idem, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 94-112.

3. E. Tsolakes, 'Ο Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινά* 1 (1969), 187-204; F. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Munich 1971, 136ff.

4. Attaleiates (*Michaelis Attaliothae Historia*, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 3-6, 211-322 [hereafter: Attaleiates (Bonn)]; Attaleiates (*Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία*, transl. – introd. – comm. J. Polemis, Athens 1997), 22-27, 366-549 [hereafter: Attaleiates (Polemisis)].

Reign	Victories	Defeats
C IX M ⁵	4 vs. Pechenegs 1 vs. Turks 1 vs. Russian 1 vs. Pechenegs	7 vs. Pechenegs
Isaac I K ⁶ C X D ⁷ Eudocia/Son ⁸ R IV D ⁹	4 vs. Turks	4 vs. Turks (at least) 3 vs. Turks 10 vs. Turks

5. For the reign of Constantine IX Monomachos the references to the relevant texts are as follows:

Victories over Pechenegs:	Attaleiates (Bonn), 35-36, 37-39. Attaleiates (Polemis), 78-79, 82-85.
Victories over Russ:	Attaleiates (Bonn), 20-21. Attaleiates (Polemis), 52-55.
Victories over Turks:	Attaleiates (Bonn), 47-48. Attaleiates (Polemis), 96-99.
Defeats by Pechenegs:	Attaleiates (Bonn), 32-33, 34-35, 35-36, 37-43. Attaleiates (Polemis), 70-75, 76-77, 78-79, 82-91.

6. For the reign of Isaac I Komnenos:

Defeats by Pechenegs:	Attaleiates (Bonn), 67. Attaleiates (Polemis), 130-133.
-----------------------	--

7. The account of Attaleiates is not completely clear as to whether the defeats in the east took place during the reign of Constantine X Dukas or before. As to the city of Ani he gives a clear and detailed account of its siege and destruction by the Seljuk sultan in 1064.

Capture of Ani:	Attaleiates (Bonn), 79-82. Attaleiates (Polemis), 152-159.
-----------------	---

Attacks on eastern provinces by Turks:	Attaleiates (Bonn), 78-79. Attaleiates (Polemis), 150-153.
--	---

Uze-Pecheneg attacks:	Attaleiates (Bonn), 83, 83-87. Attaleiates (Polemis), 158-159, 158-167.
-----------------------	--

8. Defeats by Turks:

Attaleiates (Bonn), 83-96.

Attaleiates (Polemis), 174-181.

9. Defeats by Turks:

Attaleiates (Bonn), 105-106, 111-112, 121, 122, 125, 125-126, 130-134, 138, 139-140, 140-141, 154-164.

Attaleiates (Polemis), 196-197, 206-207, 222, 222-223, 230-231, 240-243, 246-247, 250-253, 252-253, 272-291.

Attaleiates (Bonn), 105-106, 109-110, 113-114, 126-127, 151-153.

Attaleiates (Polemis), 196-197, 202-203, 208-213, 230-233, 270-273.

Reign	Victories	Defeats
M VII D ¹⁰		Turks spread into all themes
N III B ¹¹		Turks control roads, entrance to/from Constantinople, decide civil wars

Though these statistics are difficult and far from complete, as of end of the reign of Romanos IV, Attaleiates records eleven victories of the Byzantine armies. Some of these were quite insignificant as both Attaleiates and Psellos remarked¹².

Two of the victories of Romanos consisted merely in forcing the Turks to disgorge their booty without any significant loss of life. Most of the victories against the Pechenegs had little effect on their dominating presence in the central Balkans, and consisted of smaller actions in which Byzantine fortress troops would attack the Pechenegs while they were about taking booty. In effect the Pechenegs won every major encounter with the exception of the expedition of Isaac I Komnenos. On the other hand Attaleiates recorded seven Pecheneg victories and at least seventeen victories of the Turks and their Arab allies, or a total of twenty-four. Many of the Turkish victories have gone unrecorded especially in the reigns of Michael VII and Nikephoros III where Attaleiates simply states that the Turks have overrun all of Asia Minor and that Nikephoros III, during his revolution was able to raise only 300 Byzantine troops, and had to depend on the Turks for the approval to use the roads¹³. During the revolution of Botaneiates and the rebellion of Nikephoros Melissenos the Turks were introduced as garrisons to various towns so that in addition to the towns which

10. According to Attaleiates the Turks had penetrated Asia Minor thoroughly during Michael VII Dukas' six year reign.

Turkish penetration: Attaleiates (Bonn), 183, 184, 198-199, 309-310.
Attaleiates (Polemis), 322-323, 324-325, 341-343,
526-527.

11. Attaleiates (Bonn), 163, 184, 198-199, 309-310; Attaleiates (Polemis), 322-323, 324-328, 346-347, 562-527.

12. Attaleiates (Bonn), 105-106, 127-128; Attaleiates (Polemis), 196-197, 232-233. In the latter case the Turks were not even forced to disgorge their booty.

13. Bryennios (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975), 240-243.

they had conquered others were simply handed over to them, and these do not appear in the statistics¹⁴.

The Byzantine armed forces appear first as inadequate, then as incompetent and finally as relatively non-existent, for very large regions of Asia Minor. The only real accomplishments appear in the capture of Mantzikert and of Hierapolis by Romanos IV. On the other hand the dreary narrative of the capture and sacking of towns and villages included Ani, Ardze, Kaisareia, Ikonion, Chonae¹⁵. When Alexios Komnenos on the way home from Amaseia stopped to see the family mansion and estate at Kastamon, he wept, upon seeing it completely deserted, and had to leave post haste to avoid capture by the nearby raiding Turks. The same happened to him when he stayed in Herakleia on the Black Sea coast¹⁶.

Attaleiates had specific ideas as to the reason for the decline of the armed forces, and he comments both on the stages as well as on the cause for what he considered as the decline of Byzantine military forces. In the Λόγος προσηφώνητικὸς at the beginning of his work Attaleiates states clearly his purpose:

“Thus I have written a book in which are described the events of our times in the wars, battles, military victories and defeats and of our successes and failures adding therein the causes, to the degree possible, of the outcomes of these”¹⁷.

For Attaleiates there is, among other reasons for the writing of his history also the didactic value of considering historical events:

“It presents the life of both good and evil men and it describes glorious deeds and also blameworthy deeds, the former due to the right thinking and zeal of some persons on the one hand and to the malicious thought or unconcern of those responsible on the other hand. Essentially this work describes the labors of those who exercise authority, and it demonstrates in what manner some faced successfully, obvious dangers because of the care they took in the administration of the army, whereas others, at the moment that victory was smiling on them, did not take advantage intelligently of the existing opportunities, and thus destroyed the hopes for something better. History reveals to us all these things ... as

14. Bryennios, 300-301.

15. Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh to the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 115-116.

16. Bryennios, 197; Attaleiates (Bonn), 205-206; Attaleiates (Polemis), 358-359.

17. Attaleiates (Bonn), 5; Attaleiates (Polemis), 24-27.

they teach, exactly, and lead the future generations pushing them to imitate the judicious deeds in the wars and battles ..."¹⁸.

Attaleiates thus informs his reader that he is going to give value judgements as to those who functioned both in the army and in the administration.

The ills which Attaleiates sees in the fate and constituency of the armed forces are for him, the result of erroneous state policy of certain emperors that include Constantine IX Monomachos, Michael VI, Constantine X Dukas and his son Michael VII Dukas. If he had wished to be consistent with this particular argument he should have also included Nikephoros III Botaneiates. He charges them with an almost consistent policy of withholding the payments of the soldiery. He identifies this policy with a number of specific incidents as well as with what he considers a general neglect of the armies in order to collect and or to save funds. In a number of incidents which he narrates the soldiers refuse to move on command because either their salaries and provision moneys have been withhold, or else because they have been given only a small portion of them. One should keep in mind that the soldiers were expected to provide, in large measure, themselves with armor, weapons and food. Thus, he relates that on his third and last Turkish expedition the emperor ordered the soldiers to provide themselves with provision prior to departure from Thedosioupolis for Mantzikert and Chliat, for a period of two months, as the regions they were about to transverse had been burned and pillaged by the enemies¹⁹. Thus it is understandable that on those occasions when the troops failed to advance on command because of their lack of pay, the condition was indeed serious. The shortage of funds is everywhere apparent. When Alexios Komnenos was sent to Amaseia to ransom the Norman Roussel from the Turks he had no funds and had to trick the well-to-do of Amaseia by threatening them in front of the common people of the city to give the funds²⁰.

The impoverization of the local levies is apparent throughout the narrative of Attaleiates, and indeed one sees it behind the misbehaviour of incidents involving both Arabs and Normans who were also delayed in receiving their pay. This led the Norman mercenaries to attack and to rob the local tax collectors²¹. This too appears in Attaleiates. One should not forget that merchants

18. Attaleiates (Bonn), 7-8; Attaleiates (Polemis), 28-29.

19. Attaleiates (Bonn), 148; Attaleiates (Polemis), 226-267.

20. See note 16 above.

21. Attaleiates (Bonn), 122-123; Attaleiates (Polemis), 324-325.

were always about the armies in major and smaller centers, as we learn from the night attack on the Byzantine palisade shortly before the battle of Mantzikert. They were there to sell provisions and services to the soldiers²².

The monetarization of military service, as a payment to the fisc is first mentioned in his brief reference to the province of Iberia where the emperor put an end to the military support of the local military levies from funds of the public treasury and turned them into enemies of the Byzantines and allies of the enemies²³.

Whereas the reign of Isaac Komnenos was too short, his successor comes in for his share of blame from Attaleiates. He charges the Dukas emperor with giving preference to civil finances and for a corresponding fiscal neglect of the armed forces, at a time when the threats of Normans, Pechenegs and Seljuks were in the ascendance. Such was the neglect of the military that, Attaleiates relates:

“... even the soldiery sought to abandon its promise (to serve) in an effort to learn all those things, which would be useful in this (civil) sector Thus ... his miserliness his violent desire to increase the revenues of the state ... his arbitrary exercise of justice, as also his indifference to the army and the condition of the fortifications on the borders, were demonstrated to be harmful for ... all the inhabitants of the empire of the Rhomaioi”²⁴.

He expands on this by painting a sorrowful picture of the easternmost provinces:

“In Anatolia the enemies ravaged, and their invasions were destroying everything constantly ... as the Turks prevailed with their attacks, while our army, having been neglected, was defeated and panic stricken. The land of Iberia, that once had been prosperous, had been transformed into a pile of ruins. The same terrible things were experienced by the neighboring lands of Mesopotamia, Chaldia, Melitene, Koloneia, and all the lands near the Euphrates In extreme circumstances certainly our armies were sent out, a just action. But the fact that they did not dispose of weapons and were reluctant since their salaries were not disbursed to them, and the fact that they were the worst soldiers/ generals as the state had removed the more capable from the armies, because they had higher salaries, as they had higher ranks ... thus they accomplished nothing brave worthy of the ancient greatness and power of the Rhomaioi.

22. Attaleiates (Bonn), 156; Attaleiates (Polemis), 278-279.

23. Attaleiates (Bonn), 44-45; Attaleiates (Polemis), 92-95.

24. Attaleiates (Bonn), 76-77; Attaleiates (Polemis), 146-147.

All this had as a result that the Rhomaioi passed into a mental state where they were terrorized to such an extent that merely the hearing of Turkish voices brought fear upon them”²⁵.

Again the fall of Ani in 1064 was brought about because the emperor agreed to turn its garrison over to Pankratios who agreed to defend it without military funds. Thus he failed to furnish it with provisions, he allowed the soldiery to dwindle, and so it fell easily to Alp Arslan who subjected it to a frightful slaughter²⁶.

The seven month regency of the widowed Eudokia saw a continuation of the withholding of military payments to the soldiery with the result that when the troops stationed at Melitene were ordered to march against the Turks and to assist the Byzantine army on the other side of the river, because of the refusal to pay their salaries they did not move, the Turks defeated the Byzantines and scattered them going on to sack and destroy the city of Kaisareia and on their return attacked and pillaged the Byzantine region of Cilicia²⁷. Even the Arab emir Amertikes, who had been released from prison and sent out to oppose the Turks, when he arrived the local governor refused to pay the salary of the troops and so he deserted to the Arabs and became the source of military difficulties in that region²⁸. Indeed the few military operations of the regency were pitiful and disastrous, and prepared the way for the succession to the throne of the military general Romanos Diogenes.

During the reign of Romanos, Attaleiates was appointed supreme judge of the armies and as such he has a great deal to say about the state, morale, equipment of the army as well as about Byzantine tactics and strategy. His comments are anything but laudatory of the Byzantine military service of the day. The situation in Anatolia had greatly worsened and the Turks were raiding at will. Romanos IV prepared, accordingly, to muster an expeditionary force and began the process of reorganizing the armies so as to be able to put an end to the pillaging and destruction of Anatolia.

“The emperor set out for the province of Bithynia and thence proceeded to Phrygia, that is to say the theme of the Anatolikai. Here the officers of the various *τάγματα* had gathered in obedience to his orders, as

25. Attaleiates (Bonn), 78-79; Attaleiates (Polemis), 150-153.

26. Attaleiates (Bonn), 78-80; Attaleiates (Polemis), 152-155. M. Canard, La campagne arménienne du sultan seljukide Alp Arslan et la prise d’Ani en 1064, *REArm* 2 (1965), 239-259 [= *L’expansion arabo-islamique et ses répercussions*, London 1974, VI].

27. Attaleiates (Bonn), 93; Attaleiates (Polemis), 174-175.

28. Attaleiates (Bonn), 94-96; Attaleiates (Polemis), 176-181.

also the soldiers who constituted each τάγμα. Then one saw that the famous τάγματα of the Rhomaioi now consisted of very few soldiers, suffering from deprivations, without weapons and armor and without war horses. This was so because for years the emperor had not marched out in Anatolia. Additionally they had not been paid out their agreed upon salary. Gradually the unexpected attacks of the enemies, and they were indeed very painful and had exhausted them, had obliged them to be routed and to flee. And it was because of this that the soldiers were found to be at the last stage of demoralization and gave the impression of being cowardly, unmanly, and worthless for anything. Even their banners seemed to denounce, silently, this condition, for they were dirty as though they had been soiled by smoke, whereas those who marched under the banners were very few in number and impoverished. These aforementioned conditions induced pain and all were reckoning how long it would take and by which manner the army might come back to its old order and efficiency, given the fact that they were now so few in number, deprived of weapons and of the ability to use horses. The newer soldiers were inexperienced in war whereas the enemies were accustomed to battle and danger”²⁹.

It is enlightening here to bring a crucial detail from the narrative of Skylitzes Continuatus which is, in effect, a faithful reworking of this passage from Attaleiates. He relates that the emperor

“began to gather his forces as they had been scattered by the invasion of the barbarians. Having mustered as many of these as he wanted, the remainder of the soldiers and officers he dismissed. He dismissed the rest of the soldiers as they had been subdued by previous defeats ...”³⁰.

The disinclination of Byzantine generals to utilize armies and soldiers who had been badly defeated is an important theme to which we shall return³¹. Here the Skylitzes Continuatus explains why it was the emperor dismissed so many of the soldiers and officers.

29. Attaleiates (Bonn), 103-104; Attaleiates (Polemis), 192-195.

30. Skylitzes Continuatus (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτη* [Ioannes Skylitzes Continuatus], E. Tsolakes, Thessaloniki 1968), 143. On the third expedition to Asia Minor he halted to recruit troops after crossing the Sangarios River. Here he found that they had scattered for shelter on the high mountain peaks as well as in the valleys because of the frequent attacks through the borders. Choosing some of the soldiers he dismissed the rest. For further remarks on the avoidance of recruiting defeated troops and armies see note 66 below.

31. Kekaumenos (*Cecaueni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, St. Petersburg 1896 [repr. Amsterdam 1965]), 15.

Despite his early efforts to reform and to strengthen the army, and having mixed the new Anatolian recruits with the armies of the west, he early encountered difficulties with their reliability. In the fighting that led to the capture of the Syrian city of Hierapolis and in the fighting thereabouts with the forces of the Arab emir of Aleppo, Attaleiates was present and he noted, in considerable detail, not only the unreliability of the Byzantine fighting units (τάγματα), but also the more general failure of the emperor as to tactics. Having taken the fortress of Hierapolis the emperor divided his troops into two sections, leaving one outside in the military encampment and the other inside where he was still besieging one tower in the town. The Arab horsemen appeared and began to provoke the soldiers outside the walls, and one group of Byzantine troops broke off from their unit and began to fight with the Arab horsemen. They would feign flight and gradually drew these Byzantine soldiers farther away from their units. Eventually the Arab horsemen turned and began to inflict casualties upon them. In doing so they bypassed the military unit of the *scholae*, the latter of whom remained aloof from the struggle whereas their colleagues were being slain and were forced to flee.

“In the meanwhile the detachment of the *Scholae*, despite the fact that they saw the retreat of their colleagues, did not even think of rendering them assistance as is incumbent on soldiers, but remained motionless, thinking that in this manner they would remain unharmed by the enemy. When the enemy forces returned however, and saw this detachment alone, standing by motionless and without any courage, they defeated it very quickly slaying many of them and forcing the remainder to lock themselves up in the military encampment. They took away their banners and some of the Saracens descended from their horses, beheaded the slain (Byzantine) soldiers and sent off the heads as trophies to the emir of Aleppo. At that time I did not fear for my life so much as I reckoned the greatness of the cowardice, of the stupidity, and of the debasement of the Rhomaioi. For while the Rhomaioi underwent such destruction in front of their military camp, none of the other detachments and none of their officers moved to defend them, as they all remained actionless tending to their daily affairs as though they were encamped on friendly soil. The battle which their colleagues were waging for their very lives and their struggle did not at all disturb them”³².

Romanos, on being informed, returned from the siege of the tower with his Kappadocian troops and condemned the army for its incompetence, not the last time that he was forced to condemn the military cowardice of the Byzantine

32. Attaleiates (Bonn), 112-113; Attaleiates (Polemis), 208-209.

armies. That night the Byzantine army spent sleepless hours in fear of what the morning would bring, and with the spectre of the disobedience of the Armenian contingents which threatened to leave and refused to carry out their duty of posting the night guard. At the third hour, and unannounced by trumpets the emperor carried out his plans to attack the Arab armies. The front line of the Byzantine army managed to carry the battle and finally the Arabs broke and fled. In the flight of the Arabs the Byzantines managed to kill and to capture a number of the enemy. And here Attaleiates brings yet another criticism which is both tactical and strategic, and indicates once more Byzantine incompetence:

“But the pursuit did not last long and thus the Rhomaioi lost, finally, the opportunity to score a significant and glorious victory. For the Arab horses have the ability to run only for a limited period as they do not have the stamina for longer distances. At that very moment the Rhomaioi would have been able to strengthen themselves by this weakness on the part of their enemies and thus to score a very significant victory, then exactly by imperial order they turned back from the pursuit, thus detracting from the importance of the victory, being satisfied with the mere routing of the enemy”³³.

Attaleiates had seized both the nature of the tactical advantage that emerged from the lack of endurance of the Arabian horses and hence the basic weakness of the Arab army, he then attaches this tactical observation to the political consequences of the failure of the emperor to understand that the purpose of war is to destroy the forces of the enemy, for if they are not destroyed they will return another day and so the victory was wasted and all the deaths of the Byzantine soldiery were in vain. This leads him to a very fundamental observation on the incompetence of the Byzantine leadership, both emperors and officers, in matters of war:

“From all the above I have ascertained that today’s Rhomaioi are not in a position to exploit circumstances (occasions), nor are they capable of ordering their units in appropriate sections in the army, nor are they able in a difficult war to judge every single thing sensibly, nor are they able to evaluate the opposing forces. In contrast they apply to all foes the same standards irregardless whether it is a question of powerful or weak enemies, or it is a matter of toparchs. Why did we become fearful then and did not continue the pursuit of the chieftain of Aleppo after he fled? The emperor, with the remainder of the army was keeping the rear guard and he could have allowed his troops to pursue the enemy until he reached

33. Attaleiates (Bonn), 114; Attaleiates (Polemis), 210-213.

Aleppo. There they would have terrorized the inhabitants and they would have taken the city for they would have destroyed the major part of the enemy's army during the rout and pursuit. And I have since been informed that the inhabitants were prepared to surrender the city on terms to the emperor, for in the continued pursuit all their youth would have been destroyed. For the latter had set out, on foot, encouraged by the earlier victory of the Saracens, in order to take the military camp of the Rhomaioi. But these days our emperors and leaders lead our victories to an inglorious end, allowing our foes to boast since they (our emperors and leaders) are not in a position to evaluate the leaders of the foes and their forces. So our leaders who do not vanquish our foes by carrying out the pursuit until the very end, it is they who are responsible for the fact that the lands of the Rhomaioi pay taxes to the barbarians or because they now graze their flocks on our lands. Thus on the bases of our shortcomings are being fulfilled the desires of the enemies"³⁴.

Attaleiates proceeds to the narration, in considerable detail, of the course of Romanos' second Anatolian campaign, that of 1069. Once more he underlines the emperor's failure as a military strategist and the inferiority of his armies as the dominant features of this portion of the narrative. At the very onset of this second expedition Romanos was faced by the rebellion of the mercenary chieftain Crispin when his Norman followers began to raid Byzantine Mesopotamia and to inflict great hardship on the district's Byzantine inhabitants. Once the matter had been settled, and Crispin pardoned, the emperor proceeded, with his army, to Kaisareia and then to Anatolian Larisa³⁵. Upon news that a large Turkish army was carrying out destructive raids the emperor sent out a portion of this army to halt the Turks, but they failed and returned to the main body of the army. The two portions of the army now reunited the emperor advanced and decided to encamp at a new point. But contrary to prevailing military procedures he decided to unload the pack animals before the trench of the encampment had been dug and prepared. This proved to be an unsound procedure as the Turks had previously occupied all the surrounding heights and seeing the Byzantine army now in an awkward position they attacked it. Romanos managed to muster much of the army for battle and succeeded in repelling the attackers and even in taking captives both soldiers and a distinguished Turkish leader. But upon the semi-rout of the Turks the emperor signalled no pursuit, allowed them to retreat and depart, whereas he

34. Attaleiates (Bonn), 115-116; Attaleiates (Polemis), 212-215.

35. Attaleiates (Bonn), 123-125; Attaleiates (Polemis), 224-229.

stayed in the new camp sight for three days not only allowing the defeated Turks to retreat in some order but to reform.

After the three day halt at the new camp site, the army moved to a new encampment one day's distance from Melitene and the emperor there conceived a new plan for dealing with the marauding Turkish army. His plan called for the division of this army and the termination of any major campaign in Asia Minor reasoning that as the Turkish army was now too far away to be pursued, he would leave one portion of the army in place, and he would return to Constantinople with the rest of the army retiring from the field of action for its winter quarters³⁶.

Attaleiates, present throughout the duration of the second Anatolian campaign and a member of the advisory council of the emperor, describes the emperor's plan as both unacceptable and extremely dangerous:

"After this plan had been approved, Diogenes thought of the judges of the army and summoning us alone he laid open the plan and asked for our opinion Whereupon my colleagues also praised the opinion of the emperor in this matter. Only I remained silent. When the emperor perceived this, he demanded especially that I should speak and to express my opinion. I then alleged that it is not possible for me to express something contrary to the majority opinion and to prevail, and should I even attempt such a thing they would criticize me as the version of the majority will prevail. But the emperor continued to urge me, in a constant and persuasive manner, to express my opinion, conjuring me in the name of God. Giving in finally I said that from the beginning this plan does not satisfy me adding that the enemy have not been completely destroyed in war. For the darkness of night had quickly fallen (after their rout by the emperor), the darkness had saved them and the three day delay of the beginning of the emperor's pursuit had lifted their fear of the emperor. This is evident as they did not abandon any of their booty even though they had battled with us beforehand, and by the fact that we were able to capture only a small number of them in no case numbering more than one hundred men. Thus it is demonstrated that their army suffered insignificant losses and thus such minor losses could not begin to defeat/destroy such an army. For very quickly the soldiers recover their strength and are again ready to make war. For these reasons the leaving of a portion of the Rhomaic army here, cut off as it will be from the remainder of the army and the emperor, will greatly raise the courage of the enemy to the same degree that the Rhomaioi will become cowardly, and they will easily defeat our men. Further, the Rhomaioi have become fearful beforehand, dare to fight the enemy only when they see the emperor fighting bravely

36. Attaleiates (Bonn), 125-128; Attaleiates (Polemis), 230-235.

with them, and so the danger will be fatal if the Turks succeed in defeating our army and turning it to flight. For the Turks will then not desist to attack us as well (the portion of the army that would have departed for Constantinople) obtaining thus a glorious victory as they would find us scattered about and each soldier concerned only with his personal affairs. I (Attaleiates) added also the following: what reason is there, o emperor, that finding ourselves in mid-summer we should allow our enemies to remain on Rhomaic land and that we should give ourselves over to the pleasures. Is it not better that we should undergo hardship now so that we may prosper in the future? Why do we not besiege and take the city of Chliat and those villages which belong to it? In this manner the soldiers would take much booty and will show greater eagerness. In this manner will our enemies also be depressed, these towns will be added to the Rhomaic state, our forces will oppose successfully the enemies and the raids of the Turks (which are carried out by small bands) will be halted. Further these lands will no longer be used as bases for raids and for provisioning, but they will be converted into enemy lands which are hostile to them, and the road which leads to the province of Mesopotamia will no longer be accessible³⁷.

The rest of the narrative concerning the defeats and seemingly mindless wanderings of the emperor and defeats of the army during this second campaign are numbing. The emperor at first accepted the change in general strategy proposed by Attaleiates. But as he advanced toward Chliat he changed his mind and reverted to the first proposed strategy. So he divides the army placing one part under Philaretos and he moved toward a more mountainous area, Anthies, to camp with the rest of the army. The section that was divided from the main part of the emperor's army was defeated and routed by the Turks, as Attaleiates had warned beforehand. Eventually the emperor encamped at Kelesine. Soon however news and rumors arrived that the other section of the army had not only been defeated by the Turks, but that the Turks had slain many of them and the others had fled to the Taurus mountains.

"For the Rhomaioi had been frightened by the Turks, and when they were separated from the emperor and the remainder of the army ... they were terrified of the Turks and fell into a panic and so they followed the emperor's trail abandoning those lands which they had been posted to defend As they fled the Turks followed closely their path and so these soldiers, displaying no courage or dignity whatever were turned into shameful flight, avoiding battle, and poured out the Taurus mountains³⁸".

37. Attaleiates (Bonn), 128-131; Attaleiates (Polemis), 234-239.

38. Attaleiates (Bonn), 134; Attaleiates (Polemis), 240-243.

The emperor delayed his stay in Kelesine in order to receive and thus to save as many of the routed stragglers of the defeated portion of the army as was possible. To this Attaleiates adds the not insignificant piece of information. He awaited the stragglers

“lest the Armenians should find them scattered about and slay them in the wilderness”³⁹.

Previously the angry emperor held trials in which he condemned the army and the general:

“In the end no punishment was enforced on anyone. Different opinions and certain proposals were put forth. I (Attaleiates) however condemned the weakness and hastiness of both (the generals and army, or the proposals and opinions? ... probably the latter) and I asserted that aside from the emperor himself nothing can move the Rhomaioi to war, except of course if the occasion should arise for them to disagree among themselves”⁴⁰.

The rest of the second Anatolian campaign is marked by the ineffective strategy of the emperor, for the Turkish armies managed to penetrate far west, to pillage and destroy Ikonion and then to return untouched by the inactivity and cowardice of the Byzantine forces. Without delving further into Attaleiates' open criticism of the further strategy of Romanos and his open voicing to the emperor of this criticism in the imperial councils of war one must conclude that Attaleiates expresses the belief, and backs it up, that both Byzantine strategy and tactics were deficient, and that the cowardice of the Byzantine armies was by now a fixed characteristic of their military behaviour in the field.

Though the third and final military campaign against the Turkish forces in Anatolia gives Attaleiates an ample, indeed a rich opportunity to talk of tactics and strategy, some of which justify the tactics, at least, of the emperor, a detailed discussion of these will not add anything new to what has already been observed in this particular presentation. The expedition more generally, as well as the battle itself, furnish considerable materials for the further confirmation of Attaleiates' more general observations concerning the inconstancy of foreign mercenaries the propensity of ambitious Byzantines for internal strife even when the external threats to the empire are strong and obvious, and more generally the

39. Attaleiates (Bonn), 135; Attaleiates (Polemis), 244-245.

40. Attaleiates (Bonn), 135; Attaleiates (Polemis), 245-247.

unreliability of Byzantine armed forces, and their, by now, instilled fear of the Turkish armies⁴¹.

The gravest tactical and strategic errors committed led to his ultimate defeat and death. During the course of the civil war that ensued between Michael VII and Romanos and after his initial defeat at the hands of Constantine Dukas in north-central Anatolia, the latter returned to Constantinople and sent his troops to their bivouac. Romanos then turned and ultimately sought refuge in Cilicia. Attaleiates points out the fatal flaw of this strategy, indicating that had he entered Pisidia, Lykaonia and Paphlagonia he would have been able to preempt what remained of the local levies there and so his enemies in Constantinople would have been hard put to survive the military conflict which would have ensued. Indeed Andronikos Dukas was allowed to muster troops and to proceed peacefully and finally passed thru the Cilician mountains unopposed. Even at this last moment the historian notes that the passes are so narrow that had Romanos placed troops there the passage would have been extremely difficult if not impossible⁴².

For Attaleiates the unworthiness of the army, the growing audacity of the Turkish chiefs and their armies, as well as their complete entry into the civil strife of the contending political parties in Byzantium as well as a sure knowledge of the conduct of the mercenaries now become fullblown. Early in the reign of Michael two Byzantine armies are quickly defeated by the Turks, Rousel rebels against the empire and defeats and captures the imperial army capturing its leader the Caesar John Dukas and then attempts to use him as a puppet emperor to gain the allegiance of the Byzantines. Michael VII enters into negotiations with the Turks and bribes them to capture and deliver Rousel to him. He had already ransomed the Caesar who had also been captured. Rousel's wife had already ransomed him and so he withdrew from Bithynia and returned east with his Franks. Finally Alexios Komnenos arranged with the Turks to have him captured and then proceeded to ransom him from them⁴³.

41. Sp. Vryonis, Jr., A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert, in: St. Lampakis (ed.), *Byzantine Asia Minor (6th-12th cent.)*, Athens 1998, 225-244; Sp. Vryonis, Jr., The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, A.D. 1071, in: idem (ed.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New Rochelle 1992, 125-140.

42. Attaleiates (Bonn), 172-174; Attaleiates (Polemis), 304-307.

43. Attaleiates (Bonn), 183-193; Attaleiates (Polemis), 322-339.

Attaleiates remarks that by this time

“the Turks had scattered out into all the themes of the Rhomaioi”⁴⁴,

He thus condemns Michael VII as he was not concerned with the fact

“that the attacks of the Turks on the Christians, the destructions of the towns and villages, that the universal disappearance of Anatolia, that the slaughters and enslavements of innumerable people”⁴⁵,

had become commonplace. Against this background the Turks now first appeared on the shores of the Bosphoros in Chrysopolis and Chalcedon. By the time of the revolution of Botaneiates the newly arrived Turks controlled entrance to and egress from Constantinople from or to the east.

Attaleiates has made his points clearly. In roughly half a century the quantity and quality of the Byzantine military machine had drastically declined. The larger armies that appeared in the military revolution of Isaac I Komnenos rapidly declined in number and in efficacy. Botaneiates was able to muster only 300 indigenous troops and had to rely on the Turks to ascend the throne⁴⁶. The fiscal proclivities of certain emperors contributed substantially to the decline. Fiscal constriction of military funds induced an alienation of both indigenous and mercenary soldiery, and its effect on armament was marked. As the Turks began to dominate military activity the low morale occasioned by the increasing cut of the soldiers' payments and the insufficiency of weapons and horses was transformed into a state of cowardice and impotence on the battlefield. Further the decline, even in the case of the bellicose and brave Romanos IV, of leadership becomes increasingly apparent. One must pay more attention to Attaleiates' criticism of Byzantine military strategy and tactics as a domain which had drastically failed, as Prof. Tsolakes has long ago identified it.

Can we rely on Attaleiates and his analytical narrative of Byzantine military defeats? Internally his analysis is practical, coherent and borne out by the accepted historical facts. Let us look briefly at the evaluation of the military scene of his contemporary, the bureaucrat intellectual Michael Psellos. In his introduction to the details of Isaac I Komnenos' efforts to reform the state he notes that this emperor ascended the throne at the end of the first internal, political and economic crisis of the Byzantine state:

“Constantine Monomachos having taken command of the state as though it were some cargo ship which was loaded up to the very last water

44. Attaleiates (Bonn), 198; Attaleiates (Polemis), 346-347.

45. Attaleiates (Bonn), 198; Attaleiates (Polemis), 346-347.

46. Bryennios, 242-243.

line so that it was barely above the flow of the waves, and having overloaded it, he sank it”⁴⁷.

He picks up the theme shortly thereafter with certain specific details which are relevant to the present argument:

“He also gave heed to the public taxes. But since I am not composing an encomium but rather true history, (I note that) inasmuch as he relied only on himself as to his policy he therefore did not often attain his goal. His desired policy was not to settle affairs with foreigners by means of war, but rather by the sending of gifts and by certain other favors. This was so for two reasons: so that he might not spend more on the soldiers, and, so that he might lead an undisturbed life”⁴⁸.

Though Psellos has set out to panegyricize the Dukas family, and he does so to a repulsive degree, yet in the midst of this panegyric of Constantine X Dukas, he suddenly interjects a firm criticism of the new emperor’s military policies:

“But here he committed a grave error, for as the armies were dissolved, the affairs of the enemies waxed greater as did their attacks on us. It was necessary that such absurdity, I mean the taking of a decision without counsel and thought, should be banished from the emperors. However pride, and on the other hand the sensibility of some of the emperors to the flattery of those who happened to be present, to wit that they are competent in all matters, tempt most of the rulers and lead them astray. Thus it is that they consider suspect him who advises on behalf of the good, and conversely they embrace the flatterers and reveal to them their secrets. It was this which tore down the empire of the Rhomaioi and altered its condition for the worse, even though I tried frequently to remove this “illness” from the emperor. But the ruler was self-willed and inexorable on this subject. Let us leave it at that and let our discourse examine his philanthropy”⁴⁹.

Psellos, despite his close ties with Constantine IX and Constantine X, does not hesitate to place heavy responsibility on them for the decline of the state, and for their financial neglect of the armies, a condition which opened the gates to Turks and Pechenegs. He is clear on this point and his very statement tends to confirm that Attaleiates, who dealt with the problem in greater detail, is telling us a fundamental fact, and is not relating it because after the fact he was

47. Psellos, *Chronographia* (Michel Psellos, *Chronographie*, ed. É. Renaud, 2 vols., Paris 1926, 1928) II, 117.

48. Psellos, *Chronographia* II, 119.

49. Psellos, *Chronographia* II, 146-147.

looking merely for a cause that would, explain the collapse in the face of foreign attacks.

A brief perusal of the texts of the *Strategikon* of Kekaumenos and of the *Λόγος νουθητητικός* will give us further opportunity to cross reference some of the main points that we saw in some detail in Attaleiates, and which, at least, on first glance, are confirmed by Psellos' *Chronographia*. All three texts seem to agree in placing part of the blame on the frivolous economic policies of Constantine Monomachos, and Kekaumenos agrees with Attaleiates and Psellos on the skimping of military funds among both Monomachos and Constantine X Dukas. Kekaumenos writes specifically concerning the case of Constantine Monomachos' tax policy in the districts of Iberia and Mesopotamia:

"It would be especially praiseworthy that in all lands to which you might go if you should discover injustices either by the public fisc or by the tax collectors, you should remove them especially in the boundary regions For many lands have been lost because of this and many of them deserted to the foreigners and brought them against the Rhomaiοi. Such occurred in the reign of the most pious emperor Monomachos. At that time Servlias came to Iberia and Mesopotamia and by the order of the emperor he inscribed and added taxes which the inhabitants of that land had never ever seen ... and so he caused the inhabitants to desert, en masse, to the ruler of the Persians. And, bringing him with all his army against Romania they filled the latter with countless evils and hardships"⁵⁰.

One recalls the brief mention above of the effect of the military policies of Constantine X Dukas on the spirit of the officer corps as well. In this case Kekaumenos describes the individual experience of one of his older relatives. Inasmuch as Kekaumenos mentions the reign and captivity of Romanos IV Diogenes this event must have taken place before that time (1071). The incident is related within the broader discussion of the author as to his views and evaluations of the public bureaucracy and fisc as a career in contrast to the career in the armed forces:

"Do not desire to undertake service in *περισσπρακτορία* (collection of additional taxes) and, more generally do not undertake any of the entirety of the services of the public fisc for you shall lose your (daily) bread and you will leave your heirs trouble instead of a good inheritance and they will be in constant upheaval. I shall relate to you a story which my father witnessed and which he related to me. He had as a

50. Kekaumenos, 18.

cousin the *protospatharios* John Maios, the general, a sensible and energetic man who had a superfluity of all gold coins and of much goods. He decided at that time to take on the responsibility of the ἐπίσκοπος of Arabissos (the tax income). The latter having consulted the former, Kekaumenos' father was attempting to hinder the cousin from this action. At which the general shows him certain mansions of the citizens (of Constantinople) and remarked: "all these houses were built from the tax collections of the public fisc. And so my grandfather (sic-the author has confused the relationship to himself) abandoned the conversation with him and the latter having taken on the ἐπίσκοπος he departed. After a few years he (father-grandfather of Kekaumenos) returned to the city and went to his house to greet him. However he could not find him. The latter's *vestiarites* took my grandfather to the orphanage of St. Paul, and there he saw him seated in a dark room, jailed ... weeping and spoke of his life in detail. He was short 60 pounds of gold, and they had demanded these of him, and that had not survived. However you know that happened to many others who had undertaken such tax service. They became alienated from their offices and their own wealth"⁵¹.

The syndrome of tax farming and departure of military officers to "more" profitable professions as broadly described by Attaleiates is here very specifically described and the one case is utilized to illustrate a much broader phenomenon.

Much has been written about who Katakalon Kekaumenos was. Was he the famous general that took part in the successful revolution of Isaac I Komnenos? Many now think that he was not. But what is, I think somewhat more important, was his background. The late A. P. Kazhdan saw Kekaumenos as a man with a bureaucratic background; G. G. Litavrin, as one of the military aristocracy⁵². There is a considerable thematic variety in his book of advice aside from the constants. The mentality is somewhat less varied: beware of what you say and do as society is replete with treachery and a dog-eat-dog view of survival. Be even handed, do not take dirty money, in your justice speak up for the right but do not punish and admonish too harshly as this always breeds enmity. In family matters act like a despot. Aside from this daily real-politik the author has understood very well the social structure of Byzantium, its economic parameters, and above all its broader politico-military life.

51. Kekaumenos, 39-40.

52. The arguments, with relevant bibliography are summarized in the entry, "Kekaumenos", *ODB* 2, 1119, by A. Kazhdan. More generally, Ja. N. Ljubarski, *Michail Psell. Ličnost i tvorčestvo*, Moscow 1978.

The variegation of the thematology centers, in part, about the choices that his son or sons might make in looking for a professional of other life work. He devotes space, unequally to the callings of military life (maritime and army) the bureaucracy (the δημόσιον [public fisc], court advisor and the judgeship), economic endeavor (money lending, estate farming and animal husbandry, tax farming), the church, teacher or philosopher (he also is a heavy advocate of reading books as having a practical and philosophical value), and even a mention of the profession of physician. He seems to be open minded as to which his offspring might pick, with certain marked exceptions. What is striking, however, is that some 45 of the text's 87 pages deal with military life. It is obvious that he has a preference for this and so spends more time describing the advantages and the pitfalls of a military life. Second, as already noted he admonishes his son to avoid bureaucratic positions, especially the purchase of offices and of the office of tax collector. His admonition is clear:

“Never undertake fiscal service which demands (financial payments). For, you cannot serve both God and mamon. You cannot be both a general and a *καλαμαράς ἀπαιτητής* (rapacious bureaucrat)”⁵³.

Shortly thereafter the author repeats this admonition to his son:

“Do not desire to be a *πολιτικός* (civil authority), for you cannot be both a *στρατηγός* and a *μῦθος*, even though some such do act as both, but as generals irrationally(?)”⁵⁴.

Kekaumenos seems to relent somewhat in a passage where he modifies the meaning of *πολιτικός*:

“If you are a *γραμματικός* (teacher) or *φιλόσοφος*, labor so that through your mode and words you will display your Knowledge and study so that your time will not have been wasted. Be *οἰκονομικός* (administrator) and *πολιτικός*. I do not mean a *πολιτικός* like some mime or comedian, but I mean a *πολιτικός* able to teach an entire city to do good deeds and halt evil in it ...”⁵⁵.

Still the modification is unique in the entire text, as in contrast to the attention paid to the military calling. Indeed, a propos of this advice on studies, and indeed on reading he confesses that he has not had a truly “Hellenic” education, but writes in a more homely and realistic fashion. This again separates

53. Kekaumenos, 19.

54. Kekaumenos, 20.

55. Kekaumenos, 8-9.

him from the bureaucratic class. His Greek and style are distant from those of Attaleiates, Psellos and Skylitzes⁵⁶. At one point he even inserts that he had participated in a particularly important battle.

If one takes into account not only the *Strategikon* of Kekaumenos but also the shorter *Λόγος νουθητικὸς* also written by him, then we see a considerable focus on both the state and payment of the armed forces, their decline, and a concentration of advice what to do in case of defeats, routs, cowardice, and state of equipment. He takes up the refrain early in the *Λόγος νουθητικὸς* when he admonishes the unnamed emperor:

“Mimes and those whom they call πολιτικούς, should you so desire, reward with a few νομίματα, but not with offices. The ἀξίωμα by its very name indicates worthiness. If you should honor a mime or a shameful person with the dignity of protospatharios, this would be regarded as nothing. I saw many such incidents: judges worthy of laughter ... while other most intelligent and good men who were despised by the emperors, and also good soldiers ... and my heart wailed, unable to bear the injustice”⁵⁷.

Then he adds his greater anxiety:

“Take exceeding care of your soldiers. Do not cut their salaries. The soldier in receiving his pay from you, sells to you his blood. Give dignities to them but not to all of them. Let not those foreigners and Rhomaioi about the imperial (court or Basileia?) be deprived, but let them receive their σιτηρέσια in full on each month as well as their χορτάσματα and their ῥόγαι. Honor them and they will not plot against you. If they are deprived then they will leave for the region from which they can be satisfied, and they will become your devoted enemies ...”⁵⁸.

In the *Strategikon* he advises his son, should he become a general:

“Always require your soldiers above all to have good horses and to have enough war chariots all of them shining, as well as appropriate saddles and πέδιλα”⁵⁹.

He states that without the above certainly the soldier will seek his salvation through flight on the field of battle.

His narrative joins the situation of the army with the complete decline of the navy:

56. Kekaumenos, 75-76.

57. Kekaumenos, 94.

58. Kekaumenos, 94.

59. Kekaumenos, 21.

“Do not allow your army to be dissolved and impoverished, for you will yourself then be impoverished and you will make yourself very unhappy. The army is the glory of the emperor and the power of the palace. If the army no longer exists then the fiscal treasury ceases to exist, but there exists he who wishes to oppose you. Struggle so that the fleet will always be in a vigorous state and that it has whatever is needed. For the fleet is (also) the glory of Romania. Strive to give the fleet officers that will be above any gift and bribe. For if the leaders of the fleet are gluttonous and takers of gifts listen to what they will do. They will allow soldiers to be exempt from military service receiving from them not as many νομίματα as they wanted them to give for the extraordinary levies of the fleet, but twice as much and the ship (of the navy) becomes deficient ... Thus if the oars are missing, the long ships will not sail well. And the naval leaders do yet another thing in receiving gifts from the soldiers (on the boats). They give them the right to appear unarmed, and thus when the clash with the enemies, what am I saying ... clash ... they do not even come within sight of the enemies, they flee, and become a disgrace of the Rhomaioi. In coming to the islands, on the pretext of carrying out patrols, they do nothing else but they gather, from the Cyclades and the two continents wheat, barley, cheese, wine meats, olive oil, many νομίματα and whatever else the islands have. They do the same thing in Cyprus and Crete”⁶⁰.

The author beseeches the emperor to put an end to this dreadful state. Clearly we see the decline of the armed forces, the very corruption of the officers who turn military service into a source of personal profit, the lack of proper armament of the soldiers, and finally the monetarization of military service by the officers themselves.

Kekaumenos also broaches the subject of strategy and encampment of the armies:

“If you have a small army place it rather in invisible but strong places ... if you have a strong army camp, as was said above, in conspicuous places but outside of forests. Avoid muddy sites which have a bad smell for it is from the latter that illnesses arise. The ancients have said that the army should not make its camp in the same place for many days, for there arises the smell from which sickness is generated”⁶¹.

The crucial importance of picking a proper site and for not camping too long in the same site are both crucial in the military science and tactics of the

60. Kekaumenos, 101-102.

61. Kekaumenos, 11.

Byzantines and help us to, understand the defeats that issue from ignoring the principle of timely and strategic establishment of the *κατούνα* (the military camp). Also we can understand better why every three days or so we see Romanos IV moving his military camp.

“If you go to war against a foreigner or fortified *κάστρον*, first camp and establish your army in the *κατούνα* (camp), each in his order ... Now having established your army and having rested it, then if you desire, advance to war Listen to what befell those who refused to heed this rule The leader of the Bulgarians came to besiege the city (of Thessaloniki) with a large army, but he did not first pitch his tent or set his army in a convenient place, but so soon as he arrived with his *τουλδον* (supply train) and having approached the walls he began to wage war. But his army was wearied from the effort and hardship and this dissolved and fatigued them on the road... . And not (first) having pitched camp they were dizzied going back and forth, one was seeking water, another wished to rest his horse, and yet another wished to recover from all this. Those inside the fortifications (of Thessaloniki) having seen them (Bulgarians) wandering about in disorder suddenly attacked them and immediately turned them to massive flight. Some were slain, others perished from thirst and from the scorching heat. The remainder having been driven like sheep were captured in a *μάνδρα* (sheepfold). And Alousianos, that marvelous warrior, fled alone, having flung aside his shield and armour”⁶².

Then Kekaumenos turns to Byzantine examples of the consequences of first establishing the *κατούνα* and of resting the army before engaging in battle. He refers to the example of the disastrous defeat of Constantine Rhaiktor whom Constantine Monomachos had sent to attack the Pechenegs (the example already described above from the text of Attaleiates).

“He (Constantine the Rhaiktor) having arrived and having taken courage from that large army, he did not pitch camp or his pavillion and he did not rest his fatigued army, but he immediately attacked them (the Pechenegs). And the Pechenegs leaping out from their rest, boastfully arranged themselves against them (the Byzantines) The Rhomaioi and their horses were troubled, some from the fatigue of the march, some from the heat and thirst, and so they were unable to resist even a small attack, but were immediately routed and their took place a great slaughter”⁶³.

The insistence of Kekaumenos on proper tactics and strategy, and the consequences of failure to do so, are interrelated to two other subtopics in the

62. Kekaumenos, 22.

63. Kekaumenos, 22-23.

Strategikon: the desire to save the army, and to protect it from the dangerous consequences of defeat, i.e. the spread of cowardice and fear. Indeed he includes special sections on fear and cowardice, a subject which brings us back to, and helps confirm Attaleiates who also speaks of the growing cowardice, fear and unreliability of the Byzantine soldiery.

Kekaumenos warns his son:

“Do not despise your foes as foreigners for they are logical just as you are ... Do not be frightened by the unexpected but remain unshaken as the army will be inspired by you. If you should become frightened who will assist and encourage the army? Be always on guard against your foe”⁶⁴.

The saving of the army is a central thought in Kekaumenos’ military advice, and this concern has to do not only with avoiding military defeat but also its psychological effect on the soldiery:

“Do not make war before you test the enemy for you will not know in what manner to make war on him. For, if you are defeated, from that time fear will descend upon the army and it will proceed only in cowardice and fear ... Strive to save your army”⁶⁵.

The author turns his full attention to the psychological consequences of a military defeat of the army in a special section:

“Those who have written on the subject of the general ordained that if an army is defeated, it shall not issue forth to battle for three years. And well did they ordain this so that this fear might exit from hearts, and this until the defeat should be forgotten. And I say to you that if you are defeated, and I do wish that this does not happen, if it is possible at that very hour that is the day of the defeat gather, if you are able, even one-fourth of your army, do not fear as those who are rabbit-hearted, but having taken those you gathered, attack the enemy. Do not attack him head on, but first from the rear or from the flank, suddenly and unexpectedly, either on the very day of the defeat or that night. And I am persuaded, if God were willing, that you will destroy the enemy and completely efface him”⁶⁶.

What is noteworthy here is that the Byzantine military science of the day had to deal with a large-scale problem: the frequent defeat of Byzantine military forces by the Pechenegs and the Seljuks which increasingly imbued the By-

64. Kekaumenos, 12.

65. Kekaumenos, 10.

66. Kekaumenos, 15.

zantine armies with fear, cowardice and military unreliability. Thus Kekaumenos has summarized this experience and has advised that defeated armies are useless for three years, a general principle that we see illustrated by the accounts of such defeats that we have seen in both Attaleiates and Skylitzes. Kekaumenos says it was an old practice.

The effort has been made in this short essay to analyze the question of how the three most important contemporary observers of Byzantine internal and external affairs and history saw the evolutions during a significant portion of the eleventh century. All three were involved in various aspects of this historical evolution and there is no doubt that they saw this period as one of a serious crisis which led to catastrophe. Attaleiates describes what he clearly saw as the semi-collapse of the military system, its economic parameters, and the effect that all this had on both the quality and quantity of the armies and on their fighting morale. Psellos clearly feels that it was the fiscal policies of certain emperors that fed into and stimulated the collapse of the armies. Kekaumenos is clearly aware of the specific problems leading to the decline: the cutting of military salaries and military provisions, the corruption of the leaders of the fleet who for money disarmed the soldiers on the boats, and who deprived the fleet of large numbers of oarsmen. All this finally led, he says, to the conversion of the military fleet into a corrupted commercial flotilla used to exploit the islands and both continents of economic resources.

The observations of these three independent observers do not merely, as has been suggested by some, constitute an after-the-fact attempt to explain the collapse of Byzantium in the late eleventh century. These explanations, when isolated and analyzed one-by one, are confirmed by the total effect and outcome of these ills and corruptions: to wit, the loss of most of Asia Minor, the cutting off of all revenues there from the everpresent semi-anarchy in the Balkans due to the Pechenegs. What is needed, at this point of analysis, is a new economic analysis that will tie into the texts of the above three authors both the broader economic background and content, and the evolution in official government fiscal policy, the sale of offices, of tax farming and of the growing use by the state of state resources to insure military and civil service. The background has already been laid for such an analysis by the brilliant book of our late colleague Prof. N. Oikonomides⁶⁷.

67. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996.

JOHN HALDON

APPROACHES TO AN ALTERNATIVE MILITARY HISTORY OF THE PERIOD ca. 1025-1071

Speros Vryonis has published no fewer than three accounts, from different perspectives, which treat the battle of Mantzikert in 1071. In each he examined previous scholarship on the battle and its aftermath, the nature, origins and reliability of the sources, and the context in which the battle is to be understood. In the process he generated a radical re-assessment not only of the events surrounding the battle itself and its course, but of the major sources in all languages¹. Taking my cue from this masterly oeuvre, I would like in this short paper to attempt a similar re-appraisal of some aspects of our understanding of the years which culminated in the battle of Mantzikert. I cannot hope to undertake a fundamental re-examination of all the sources. But I would like to pose a few questions about how we understand the Byzantine empire in the period from the death of Basil II to the reign of Romanos IV, from the point of view of its military history, with the hope that it might encourage a more careful review, both of the sources for the period as well as of their interpretation.

1. Sp. Vryonis, Jr., *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 96-103 with notes; idem, 'The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 A.D.', in: Sp. Vryonis, Jr. (ed.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic world and the eleventh century*, New Rochelle 1992, 125-140; idem, 'A personal history of the history of the battle of Mantzikert', in: St. Lampakis (ed.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Athens 1998, 225-244. Other useful literature on the battle itself: J.-Cl. Cheynet, 'Mantzikert: un désastre militaire?', *Byz* 50 (1980), 410-438; and the presentation of the sources by C. Cahen, 'La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes', *Byz* 9 (1934), 613-642, but with Vryonis' strong critique of this analysis. A somewhat romanticised and not always adequately historically-grounded account can be found in A. Friendly, *The dreadful day: the battle of Manzikert, 1071*, London 1981. Vryonis has now published a detailed account of some of the events immediately following Romanos' capture by the Seljuk leader: Sp. Vryonis, Jr., 'The Greek and Arabic sources on the eight day captivity of the emperor Romanos IV in the camp of the Sultan Alp Arslan after the battle of Mantzikert', in: Claudia Sode – Sarolta Takács (eds.), *Novum Millenium. Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*, Aldershot 2001, 439-450.

It is generally assumed that the defeat of the imperial army under Romanos IV at the battle of Mantzikert in 1071 was the result of a combination of three main factors: (1) the treachery of the enemies of the emperor, both Byzantine and non-Byzantine; (2) a longer-term decline in military effectiveness and efficiency within the empire, reflected in the demobilisation of provincial thematic forces, on the one hand, and the government's reliance on foreign mercenary soldiers, on the other; and (3) the incompetence or poor leadership of the emperor Romanos IV himself. To a degree, of course, these reasons reflect the tendencies and agendas of the sources, in particular Michael Attaleiates, Michael Psellos and Nikephoros Bryennios². In this paper, while accepting the first of these three factors, I would like to question some of the assumptions underlying the other two, and propose rather that the empire's armies were, in reality, still quite effective, coherent and disciplined for much of this time, and that even at the time of Mantzikert the emperor was himself a competent and able strategist and tactician. While I do not think that the picture which currently prevails is entirely inaccurate – far from it – I do think that some greater precision can be afforded in certain respects.

Military effectiveness³

In the period from ca. 1025 to 1071, East Roman armies were involved in over 60 campaigns or actions of one sort or another, some forced upon them by hostile attacks, others launched by the emperors or their commanders. Of these battles or fights, including the outcomes of sieges of fortresses or cities, but excluding civil conflicts, imperial forces were victorious in something over 50% of such engagements. But it is noticeable that the number of defeats or losses increases considerably during the 1060s as compared with the three preceding decades, and that the number of victories is greater in the 1030s and 1040s than

2. On all three, as well as the other sources in Greek as well as the other languages, see the detailed analysis and evaluation by Vryonis, *The decline of medieval Hellenism*, and The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 A.D., as well as the further details and literature in A. K(azhdan), *ODB* 1, 229, 331 and 3, 1754-1755.

3. For some general considerations on the army at this time, see J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 303-313; H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert* [Byzantinische Geschichtsschreiber. Ergänzungsband 2], Vienna 1991; and J. F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204*, London 1999.

thereafter. On a purely impressionistic basis, this is better than for the period ca. 650-720, for example, or in the period following, from about 720-800⁴; and it is worse than during the second half of the tenth century, but about the same for the period ca. 900-950. The first question we should ask is, therefore, what were the reasons for defeats and victories at the level of tactics, military discipline and training, leadership and morale?

The first point to raise is the quality of the soldiers. Here it can be said at the outset that, while there clearly were problems with troop quality and training by the 1050s and 1060s, and while this is only mentioned at the end of the period under consideration, this does not seem on balance to have been any worse in the 1060s than in the 1020s: the number of battles lost by troops who panicked or failed to respond adequately to a particular tactical situation is only marginally worse under Constantine IX or Michael IV than it is under Romanos III, or indeed under Constantine VII more than half a century earlier. Under Romanos III the troops in the Syrian expedition of 1030 showed little courage in the face of a determined but numerically inferior force, and yet this was the army which had only ten years earlier terrorised the local emirs⁵. In the years 1041-1042 Roman forces were defeated twice by only slightly less numerous Norman forces near Cannae and Monopolis, a result of the overconfidence of their commanders (Michael Dokeianos and Boiannes) and an underestimation of the Norman strength, and yet, a year or so later, the same units with additional support, but under the very different leadership of George Maniakes, defeated the Normans⁶. In the late 1040s the Seljuks defeated several Byzantine forces sent to deal with their attacks in Armenia, yet could be defeated in open battle by intelligent commanders such as Kekaumenos or Apokapes (in fact, what could have been a decisive battle of Kapetron, in 1049, was compromised

4. For a useful catalogue of conflicts between Byzantine and Arab forces in the period from ca. 640 to the early ninth century, see R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* [Miscellanea Byzantina Monacensia 22], Munich 1976.

5. Psellos, *Chronographia* (Michel Psellos, *Chronographie*, ed. É. Renauld, 2 vols., Paris 1926, 1928) iii, 8 (transl. Sewter, 43 = *Michael Psellos, Chronographia*, transl. E. R. A. Sewter, New Haven 1953). For the campaign and its outcome, see W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* [Byzantina Vindobonensia 14], Vienna 1981, 82-94.

6. Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 426, 427.

by the failure of the Byzantine centre, whose commander Liparites was taken)⁷. A similar picture emerges in the West in the fighting against the Pechenegs⁸.

Attaleiates' account of the poor state of readiness of the provincial armies, in 1068, is generally taken as an accurate representation of a recently-developed situation⁹. Although Attaleiates uses the term *τάγματα* of these units, it seems from the context that he means to refer to the units drawn from the military registers of each *θέμα*, units which had been mustered only very rarely in the preceding years, and when an emperor went on campaign himself – thus, not since the time of Romanos III, in the 1030s¹⁰. But it is also likely that the reference is to the “regular” core units from the *θέματα*, units made up of the more experienced, better-equipped and better-trained elements. For if this description applied to the militia forces of the *θέματα* in general, then it should be stressed that the thematic forces, in the traditional sense of soldiers serving on the basis of a *στρατεία* associated with a particular property, had been compromised since the reign of Basil II: the offensive field armies of the period of reconquest were recruited on a full-time basis, from both indigenous and foreign sources, paid for at least in part by commuting the *στρατεία* for cash. Even though the author of the *Περί παραδρομῆς* complains of their treatment at the hands of state fiscal officials in the 950s and 960s, it seems that little was done to improve the situation of the traditional, seasonally-mustered provincial militias¹¹. The state of the *θέματα* in the middle of the eleventh century is, in consequence, not to be

7. Skylitzes, 446, 448-449, 452-453; Attaleiates (*Michaelis Attaliothae Historia*, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 44-45, 46-47.

8. For example: Skylitzes, 467, 468ff.; Attaleiates, 32-33 (Roman defeats in 1049); Skylitzes, 472-473; Attaleiates, 35-37 (imperial victories in 1050-1051).

9. Attaleiates, 103,4-19.

10. Indeed, the older “thematic” vocabulary seems to have fallen out of use, an indication in itself of the way in which the armies had been employed since the early eleventh century.

11. G. Dagron – H. Mihăescu (eds.), *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, xix, 6ff. and see *ibid.*, 269-272 (ed. with Eng. transl. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*. Text, transl. and notes [CFHB 25 = Dumbarton Oaks Texts 9], Washington, D.C. 1985, 137-239 [text pp. 144-238]). It is clear that the government kept open the option of thematic recruitment on the traditional pattern, even if it was only rarely exercised, and with questionable results: see discussion and sources in J. F. Haldon, *Military service, military lands and the status of soldiers: current problems and interpretations*, *DOP* 47 (1993), 1-67, see 60ff. [= *State, army and society in Byzantium. Approaches to military, social and administrative history*, Aldershot 1996, VII]. A letter of Michael Psellos (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita*, ed. E. Kurtz – F. Drexler, 2 vols., Milan 1936, 1941, II, 154ff.) refers to the case of a man who cannot afford the financial burden of supporting the *στρατεία*, and who requests that he be

ascribed to the emperors of the time, but rather to their acceptance of a tradition of recruitment and maintenance of armies inherited from their predecessors, including Basil II. Even during the tenth century the government had always exercised the option, and with increasing frequency and regularity, of commuting military service for cash, as is well established; and in the eleventh century thematic forces could occasionally be mustered, presumably when manpower was scarce or needs exceeded resources, as was the case under Romanos IV in the late 1060s¹².

We should also bear in mind the fact that Roman writers' pessimism at the failures of Roman arms reflects both the rhetorical context and purpose of the text in question (author's position, vested interests, patronage, time of composition, for example) and an inevitable tendency to compare their own age with a somewhat mythologised glorious past, especially where the deeds of the great soldier-emperors Phokas, Tzimiskes and Basil II were concerned. Skylitzes even claims that the Seljuk Sultan feared to awaken the hostility of the Romans because of the fearsome reputation of their leaders and armies in the time of the emperor Basil II and before. Whether this is true or not, it certainly reflects what the Romans themselves thought their reputation up to this time was like¹³.

Discipline among the troops represents another aspect of the same issue, and of the bias or prejudices of contemporary writers. For although the sources speak of poor order and inadequate tactical responses on several occasions, they are contradictory in respect of the value judgements they apply regarding the ability of commanders to maintain good discipline. Nikephoros Phokas and Basil II, for example, are praised for their strict discipline, whereas George Maniakes and Romanos IV are criticised for applying measures which are in practice no harsher than those employed by the former¹⁴. Psellos notes that one

permitted to serve personally instead. The letter supports the other evidence that personal service was still on occasion demanded.

12. For the ways in which the government exploited these options, see Haldon, Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Ceremonies*. Theory and practice in tenth-century military administration, *TM* 13 (2000), 201-352, at 309-322; idem, Military service, military lands and the status of soldiers, 29-41.

13. Skylitzes, 446-447.

14. A well-known example of Nikephoros Phokas' discipline: while on the march against the Arabs in North Syria, one of the infantry, becoming weary, discarded his shield. Having been found out by the emperor, he was ordered to be punished by his platoon commander (λοχαγός): he was to be lashed, have his nose cut, and be paraded around the camp as a warning to others. The junior officer failed to carry this out, however, and when this was discovered by the emperor, the latter

of Isaac I Komnenos' great merits was his restoration of discipline among the field troops, although he does not go into detail¹⁵. And while Attaleiates expressly mentions discipline as a problem in the decline of military effectiveness in the 1060s, his descriptions of the campaigns of Romanos IV in the later 1060s paint a picture of usually well-ordered, coherent and effective armies¹⁶. It seems that here, once again, the prejudices, perspectives and interests of the writers are at play as much as any real collapse of discipline although, as we shall see, there is no reason to doubt that it clearly was a major issue from the early 1060s onwards.

Quality of soldiers can be reduced in part, therefore, to discipline. Yet this was always a problem in Byzantine armies – any reading of the historical accounts of battles and campaigns in the eighth, ninth and tenth centuries makes this quite plain. The ability of commanding officers to impose their will on their forces and maintain a strict discipline was, of course, particularly important in the later tenth and eleventh centuries, when the multi-ethnic and polyglot character of the Byzantine armies was especially marked¹⁷. This was singled out by Attaleiates as an issue, for example¹⁸. But I would suggest that training and effectiveness in combat was in general no worse than during earlier periods. Psellos comments on the well-ordered battle-line of the Roman forces under Isaac I Komnenos in 1059 when fighting the Pechenegs (the dismay of the Pechenegs at the unbroken line of Roman shields facing their assault is especially mentioned)¹⁹. The troops under Romanos IV performed tolerably well and often during very trying circumstances during the campaigns led by the emperor in the period 1068-1070. The account of Attaleiates, who was an eyewitness, attests to a considerable degree of discipline and competence, with regularly-entrenched and fortified camps, considerable tactical order, and careful thought for supplies, even in difficult situations²⁰. He provides very clear descriptions of the order of march when under attack and of the discipline of the

suffered the same punishment: Leo diac. (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, ed. C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828), iv, 57-58.

15. See for Basil's discipline: Psellos, *Chronographia* i, 33 (transl. Sewter, 26); and contrast with Skylitzes, 406 (Maniakes) and Attaleiates 152,21-153,14 (on Romanos IV). For Isaac I: Psellos, *Chronographia* vii, 7-8 (transl. Sewter, 212-213).

16. Attaleiates, 114-116, 126, 160 for example.

17. See Haldon, *Warfare, state and society*, ch. 6.

18. Attaleiates, 112-113.

19. Psellos, *Chronographia* vii, 70 (transl. Sewter, 243).

20. For supplies, see Attaleiates, 117, 126, 134, 140. Examples can be multiplied.

soldiers – when under the command of the emperor Romanos himself – in fending off enemy raids and harassment²¹. And although he emphasises the lack of trained men available to the emperor at the outset of his campaigns, the measures taken by Romanos IV were in fact entirely normal and can be found at both earlier and later times. Attaleiates describes Romanos as having to mix in the experienced with the less experienced soldiers, in order to provide backbone and solidity to the line. Exactly the same measures are ascribed to Isaac I, who distributed the steady and reliable men among the other units, making promotions and rewarding those of ability appropriately. Basil II similarly made sure that junior and middling officers filled the posts appropriate to their ability and experience²². The writers of the *Stratēgikon* and the *Taktika* of Leo VI were equally aware of the importance of stiffening morale and discipline by these means²³. As I have noted already, it was Attaleiates who complained that it was lack of discipline which led to the defeats of the 1060s and afterwards. And Attaleiates ought to have known, since he was responsible at least in part for the military administration of the empire and accompanied Romanos IV on the Mantzikert campaign²⁴.

But reading between his lines, we may see that he is actually more concerned with what he, and other Byzantine writers, see as the foundation for good discipline, namely, able and effective leaders, and good morale. In particular, Attaleiates stresses the crucial role of the leader in warfare, noting that whereas emperors from Monomachos had failed to give leadership and to confront the enemies of the Romans, Romanos IV had been able to inspire the courage and tenacity of the troops²⁵. And this seems to be another part of the problem in this period, as in earlier times. A study of the history of the eastern Roman army's performance over several centuries makes it abundantly clear that leadership, tactical ability, and intelligent strategic thinking were the basis

21. The march from Hierapolis towards Antioch in 1068, for example: Attaleiates, 116-117.

22. Attaleiates, 104 (new officers and soldiers placed with experienced units or men). For Basil and Isaac, see Psellos, *Chronographia* i, 32, 33 (transl. Sewter, 25-26); vii, 8 (transl. Sewter, 212-213).

23. See Leo, *Tact. (Leonis imperatoris tactica, PG 107)*, iv, 33; 34; 40; and cf. 38 and 39. (A better edition, R. Vári, *Leonis imperatoris tactica* I [proem., const. i-xi]; II [const. xii-xiii, xiv, 1-38], *Sylloge Tacticorum Graecorum III*, Budapest 1917-1922). Cf. *Strat. (Das Strategikon des Maurikios)*, ed. G. T. Dennis, transl. E. Gamillscheg [CFHB 17], Vienna 1981), i, 5, for example. (Engl. transl. G. T. Dennis, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia 1984).

24. For a good account of these campaigns, from 1068-1071, see F. Hild – M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [TIB 2], Vienna 1981, 100-105.

25. Attaleiates, 119.

for the empire's military successes. The absence of these qualities was certainly the ascribed cause for disaster and defeat. And while we must again beware of giving causal priority to the perceptions of contemporaries, there is little doubt from many of the accounts ranging over the period from the sixth to the twelfth century that this did indeed play a fundamental role.

There are many examples of the importance of leadership in action. For example, Nikephoros Botaneiates, following a defeat at the hands of the Pechenegs and the break-up of the other Byzantine corps, was able to keep his own forces together in a coherent and tightly-disciplined division, and over a period of eleven days march his way back to Adrianople under constant attack²⁶. Officers themselves understood that differences existed between individuals in this regard: Leo the Deacon has the *patrikios* Marianos point out to another high official that John Tzimiskes is the next-best-loved general after Nikephoros, and that the soldiers would follow them anywhere, whereas they would not be so inclined towards himself, competent though he was²⁷; while Psellos remarks that the rebel general Bardas Skleros excited a fierce loyalty among his troops. In contrast, and again as noted already, Skylitzes comments that George Maniakes, popular though he was, had a reputation for intemperate and harsh behaviour with regard both to his fellow officers and his soldiers²⁸. Both Kekaumenos and Skylitzes remark on the competence, ability or suitability of senior officers and although, once more, personal or other loyalties may often have played a role, there is no reason to doubt that their point of view may often have been well-founded.

When reading accounts of campaigns in the narrative sources it quickly becomes apparent whether or not a commander is competent, regardless of the description or views given by the writer. Skylitzes' account of Romanos III's campaign of 1030 in Syria, and its background, is illustrative, for it is abundantly clear that, on the one hand, the affairs of the region had been neglected during the reign of Constantine VIII, eventually resulting in the *doux* of Antioch, Michael Spondyles, suffering a major defeat, while on the other, and in spite of apparently sensible preparatory measures and planning, the emperor ignored key issues of supplies and logistics. Not only, therefore, did the emperor march into Syria in the summer season when water was scarce, against the advice of experienced generals with the result that the army began to suffer from

26. Attaleiates, 39-43.

27. Leo diac., iii, 37.

28. Psellos, *Chronographia* i, 25 (transl. Sewter, 22); Skylitzes, 406.

dysentery²⁹; but in addition the commander of the ἔξκουβίται, Leo Choirosphaktes, was despatched from the imperial marching camp a couple of days distance from Beroia to scout the enemy positions, but fell straight away into an ambush – I think we may assume a combination of underestimating the enemy and carelessness must both have played a role here. Yet, shortly afterwards, the effective generalship of George Maniakes, and the great hetaireiarch Theoktistos, restored the situation, illustrating the continued effectiveness of the imperial armies when well-led³⁰. In contrast with Romanos III, Michael IV's campaign of 1040 was successful because appropriate preparatory measures were taken³¹; while, as noted already, the cohesion and discipline under the effective leadership of Isaac I displayed by Roman troops in 1059 won a battle against the Pechenegs³². Likewise, and in spite of his critical remarks on the emperor's character and behaviour at times, Attaleiates' account of the campaigns in the period from his accession up to and including the Mantzikert campaign shows Romanos IV to have been an able and competent commander, taking care to defend his camps, move his troops in accordance with logistical needs, and so forth. Awareness of leadership qualities as well as experience represent a key motif in the *Stratēgikon* of Kekaumenos, and his book of advice is full of examples of poor generalship which led to defeat or disaster. There are many other such examples. The victories won by George Maniakes reflect both his qualities as a leader, his organisational and tactical sense, explicitly mentioned by the sources, and the confidence in him of his troops³³; the same applied to Katakalon Kekaumenos – his shrewdness, determination and patience in planning are especially emphasised, as when he decided to avoid a full-scale battle with the Seljuk forces in the early 1050s, defeating them by ambushes and surprise attacks³⁴. These were not the only commanders of talent, of course – Isaac I and Romanos IV were clearly very able, as were others such as Basil Apokapes, who defeated the siege of Mantzikert in 1047; or Nikephoros Bota-

29. Skylitzes, 379ff.; Zonaras (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) iv, 130-131.

30. Skylitzes, 381-383.

31. Psellos, *Chronographia* iv, 43-44 (transl. Sewter, 77).

32. Psellos, *Chronographia* vii, 70 (transl. Sewter, 243).

33. E.g. his defeat of the Arab forces at Edessa in 1031/1032 (Skylitzes, 387); his victory at Messina in 1037 (Skylitzes, 397); his defeat of the Normans in 1042 at Bari (Skylitzes, 427).

34. Skylitzes, 433 (1043 when he defeated the withdrawing Russian troops at Varna); Skylitzes, 438-439 (in 1047, when as *doux Ibērias* he defeats the emir of Dvin); Skylitzes, 452-453 (in 1054, when he defeats the Seljuks in a campaign culminating in the victory at Kapetron).

neiates, later emperor, who fought the Pechenegs in the Balkans in the 1050s and at Mantzikert in 1071; or again Nikephoros Bryennios (the elder), who with Michael the *akolouthos* was able successfully to harass and finally defeat the Pechenegs in several encounters in the Balkans and Thrace in the period 1050-1051. Interestingly, the same Michael experienced defeat some time later when fighting under the authority of Basil, the senior commander in Bulgaria: lack of co-operation between the two, forced the Roman forces, suffering from a dearth of provisions, to attempt to withdraw, when they were attacked, caught off guard by the enemy, and put to flight³⁵.

The question of tactical disadvantage also merits some discussion. It has been suggested that the lack of effective mounted archers on the Roman side, the mainstay of their enemies' armies in the middle eleventh century, played a key role in the defeats suffered by the imperial forces. The Roman armies were not unfamiliar with such tactics and weaponry, although they did not represent the standard Byzantine cavalry soldier, who was reflected rather in the lancers of the provinces. That the Byzantines experienced great difficulties when confronted by effective archery is evident from the account of the victory of the Muslim forces over the emperor Theophilos, in 838, at the battle of Anzen (near Dazimon), when one source at least notes that Roman cohesion and morale were very badly affected by the horse-archery and tactics of the Turk contingent. By the early tenth century the situation does not seem to have greatly improved: in his *Taktika* Leo VI notes the complete decline in Roman archery, and the defeats which were a result, and commends that all Roman recruits practise with the bow. But the description he gives of a mounted lancer/archer is copied directly from the sixth-century *Stratêgikon*, and while it certainly represents some cavalry troops of his own time, is unlikely to have reflected the generality

35. For Apokapes: see Attaleiates, 46-47 (although he later failed to prevent the Pechenegs crossing the Danube and was captured by them in 1064: Attaleiates, 83). For Botaneiates' march, see Attaleiates, 39-43. Botaneiates successfully defeated an Arabo-Seljuk attack against Asia Minor in 1067, even though the newly-recruited Roman force under his command was virtually untrained and poorly equipped (the main Roman division having refused to fight because of arrears of pay and provisions): Attaleiates, 96. The strategy of guerilla fighting introduced by Constantine IX in 1050 was an intelligent response to a difficult situation, and was remarkably successful: see Attaleiates, 35-37; Skylitzes, 472-473. For the defeat at the hands of the Pechenegs under Basil and Michael, see Kekaumenos, (*Sovety i rasskazy Kekavmena: sočinenie vizantijskogo polkovodtsa XI veka*, ed., transl. and comm. G. G. Litavrin, Moscow 1972), cap. 28; older ed.: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, St. Petersburg 1896 (repr. Amsterdam 1965), cap. 67; Skylitzes, 475.

in the provincial armies³⁶. Further, when imperial horse archers were in action, they seem often to have dismounted to use their bows, as the treatise on skirmishing warfare, harking back to earlier practice, implies³⁷. Mounted archery never became a dominant element in the Byzantine army, and was provided for the most part by foreign contingents who were recruited specifically to provide it. Even in the 930s Byzantine forces could be defeated by armies of mounted archers although, as in the sixth century, the intelligent deployment of Byzantine mounted and foot archery against non-archers was usually effective³⁸. And the longer-term results were to be seen in the middle of the eleventh century, when the Pechenegs and then the Seljuks were able (although not very often) to break up Byzantine battle formations using traditional nomad tactics. The imperial response was to increase the number of such troops they themselves employed, either hiring them directly as mercenaries or, as in the case of the Pechenegs, having defeated them, adopting them *en masse* under an obligation to serve in the imperial forces on a regular basis. When such mounted archers were employed, then it was often with good results – in 1051, for example, Monomachos transferred a number of units of mounted archers from the regions of Teloukh, Mauron Oros and Karkaron in northern Syria to fight alongside Frankish and Varangian forces under Nikephoros Bryennios against the Pechenegs³⁹. In general, however, it appears that while mounted archery did

36. For the battle of Anzen: see J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, London 1912, 264-265; and W. Treadgold, *The Byzantine revival 780-842*, Stanford 1988, 300-301 and notes. For Leo's remarks on the damage caused by the lack of competent archery: *Tact.*, vi, 5; xi, 49; and cf. xviii, 131. The general recommendation "all Roman recruits up to the age of 40 to be ordered to carry bows and quivers, regardless of the level of skill they have attained" is taken verbatim from *Strat.*, 1, 2, 28-30, although Leo's specific point about the decline in archery and the evils which have resulted from it are contemporary, and can be assumed to reflect the actual situation. His description of the mounted lancer/archer: *Tact.*, vi, 1-13 (with certain changes = *Strat.*, i, 3-58).

37. For a discussion of archery in Roman armies after the sixth century, see Haldon, *Warfare, state and society*, 215-217; and for mounted archers dismounting to deploy their weapons: *Skirmishing*, viii, 4, 5; x, 5.

38. As in the opening stages of the battle of Versinikia in 813, for example, where Byzantine archery caused considerable confusion among the Bulgars (Skylitzes, 6, 82-90).

39. Skylitzes, 471. For the location of Mauron Oros, originally a small command established under Nikephoros Phokas in the Antioch region, see N. Oikonomidès, *Les listes de présence byzantines des IXe-Xe siècles*, Paris 1972, 355 and n. 381. Teloukh is Dolichê, mod. Tülük, near Germanikeia (Ma'raš): see E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brussels 1935, 127; M(arlia) M. M(ango), *ODB* 3, 2023. Whether these mounted archers were locally recruited Arabs, or mercenaries from elsewhere (possibly Turks) remains unknown.

have a significant impact on Roman armies, it may not have had quite the devastating effect on their tactical cohesion as has on occasion been suggested⁴⁰.

Another issue concerns numbers. The defences of the frontiers in the East in particular appear to have been compromised by the withdrawal of troops to fight in civil conflicts. Shortly after the first serious probing attacks by Seljuk raiders into Vaspurakan in 1045/1046 (in which the *doux* of Iberia, Stephen Leichoudes, was defeated and captured), Kekaumenos, who was *doux* of Iberia and achieved a series of successes against the emir of Dvin, was withdrawn to help deal with the rebellion of Leo Tornikios in 1047. The result was a further series of raids in the region, turned back only with the return of Kekaumenos to his command, in 1049, and the arrival of his extra troops⁴¹. As a result of a shortage of troops, Kekaumenos and the *doux* of Vaspurakan, Aaron, were unable to challenge Turk raiders who were able to take and sack Artze in 1049; although with the necessary forces at their disposal they succeeded in driving the Turks off at the battle of Kapetron in the same year⁴².

The lost battles of the period from the 1030s to the 1060s are ascribed by the contemporary or near-contemporary historians to poor leadership or lack of tactical discipline. The inexperienced commander of an expedition under Constantine IX against the Pechenegs in 1049, for example, failed to encamp or rest his troops, with disastrous results⁴³; the Roman commander facing the Normans in the early 1040s was twice defeated by his Norman former mercenaries because he underestimated their strength and, according to Skylitzes, could not be bothered to wait until his forces were properly assembled⁴⁴. The Roman attack on Dvin failed in 1044/1045 because the commanding officers allowed their troops to approach in disorder, arrogantly assuming that the Muslim commander could not possibly oppose their far greater force. Instead, the soldiers fell piecemeal and unit by unit into a carefully-prepared series of ambushes in the fields and vineyards before the city, and eventually into a

40. But see the important discussion of W. E. Kaegi, The contribution of archery to the conquest of Anatolia, *Speculum* 39 (1964), 96-108.

41. Skylitzes, 438-439, 448-454; Attaleiates, 44-47.

42. Skylitzes, 448-454; Matthew of Edessa (*Chronique de Mathieu d'Edesse*, transl. E. Dulaurier, Paris 1858), 83-84.

43. Attaleiates, 32-33; Kekaumenos, cap. 27 (cap. 64, Wassiliewsky – Jernstedt) [although Skylitzes ascribes the defeat to the commander's failure to listen to the counsel of his fellow officers].

44. Skylitzes, 426-427.

complete rout. The situation was saved a few years later by the appointment of Kekaumenos to the post of *doux Iberias*, supported by the *mezas hetaireiarchēs*, Konstantinos⁴⁵. To judge from the contemporary historians, defeats at the hands of the Turks in 1045/1046, in 1064, 1067 and 1070 were a result of either incompetent leadership, inadequate tactical preparation, or underestimating the enemy⁴⁶; the same can be said of defeats at the hands of the Pechenegs, not only in the earliest raids in 1034 and in 1036 (in the latter, for example, Skylitzes reports that five imperial commanders were captured and two Rus leaders killed), but also later in 1049, 1051 and 1064⁴⁷. Yet, good leadership, sensible tactics and well-disciplined troops won important victories over both Seljuks and Pechenegs in 1047, 1054, the years between 1050 and 1052, 1059, 1065, 1067 and 1069, although several of these were then compromised by the actions of incompetent subordinates. A typical case is illustrated by events during the campaign of 1068, in the Melitene region. Here, the emperor was let down both by the military governor of Melitene, who failed to take appropriate measures against an Arab counter-attack into Roman territory – even though Attaleiates reports the soldiers as keen to give battle; and by unit commanders at Hierapolis, after it had fallen to the imperial forces, who failed to maintain tactical discipline when facing Arab and Turkish sorties against their prepared positions, allowing themselves to be drawn out and then defeated piecemeal⁴⁸. The same happened again, in 1069, when the *doux* of Antioch permitted Turkish raiders whom the emperor was pursuing to escape the trap he had prepared⁴⁹.

But even with competent generals success could not be guaranteed, of course, for there remained the question of degrees of co-operation between senior commanders. A good example is provided by the failure of Katakalon Kekaumenos and his senior officer, Nikephoros the *rhaiktōr*, to agree on tactics before the battle of Dampolis in 1049, which produced a major Roman defeat⁵⁰; or by the case of the general Konstantinos Liparitēs, whose army was heavily

45. Skylitzes, 437-438.

46. See Skylitzes, 446; Attaleiates, 44, 80-82, 93, 139-140; Bryennios (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975), 147.

47. Skylitzes, 397, 399, 467, 475-476; Attaleiates, 38-39, 83.

48. Skylitzes, 448-449, 452-453; Attaleiates, 35-37; Skylitzes, 472-473; Attaleiates, 78, 96, 105ff., 137ff. Melitene in 1068: Attaleiates, 107-108; Skylitzes Continuatus, (*Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη [Iohannes Skylitzes Continuatus]*, ed. E. Tsolakes, Thessaloniki 1968), 127-128; Hierapolis: Attaleiates, 111-113; Skylitzes Continuatus, 129-130.

49. Attaleiates, 137-138; Skylitzes Continuatus, 136-137.

50. Skylitzes, 468-469; Attaleiates, 32-33.

defeated near Adrianople in 1050 as a result of the failure of the divisional commanders properly to co-operate and support one another⁵¹. Of greater strategic significance was the failure of the Roman commanders in the East under the *doux* of Vaspurakan, Aaron, to follow Kekaumenos' advice to follow up a small-scale victory over local Seljuk forces by taking the war into the Turks' own territory. Instead, Aaron and the other leading officers decided to sit tight and fortify their strongholds, awaiting reinforcements and trusting in the Turks' unwillingness to engage in siege operations. This was to prove a fatal mistake, for it exposed the inner regions of the Roman eastern provinces, and beyond, to fast-moving parties of Turk raiders, losing the Romans both the initiative and the upper hand in terms of morale⁵². Examples can be multiplied⁵³.

Yet, it is sometimes difficult to judge the reasons for decisions taken by leaders, and we should be careful to examine the texts when they draw their own conclusions about such matters. Attaleiates is very critical of Romanos IV for his failure to press home his advantage in battle on a number of occasions during the campaign of 1068, for example, in situations where the enemy forces were on the run but the Roman pursuit was either half-hearted or limited. But it may well be the case that Romanos was being careful: the relative lack of discipline which seems to have affected the troops at this time may well be the reason for his refusal, fearing a possible ambush or a feigned retreat. Roman forces were frequently caught out by such tactics, illustrated by the defeat suffered by Manuel Komnenos in 1070 near Sebasteia, where the feigned retreat of the Turks caught the pursuing Roman troops in disorder, and resulted in a significant defeat, including the capture of Manuel himself⁵⁴.

One of the results of poor leadership, frequent defeat and inadequate resources is, of course, a collapse in morale. Morale is a crucial ingredient for victory, yet it seems that the morale of the imperial armies collapsed during the 1060s. The reasons for this are many, and I have referred to several already. In addition to these, however, it is also clear that the government at Constantinople neglected that fundamental element in military affairs, namely the pay and

51. Skylitzes, 470; Attaleiates, 34.

52. Skylitzes, 450.

53. For other examples of divided opinion in the high command, see Haldon, *Warfare, state and society*, 212, 230.

54. Attaleiates, 114 (and a similar criticism is implied in his account of the campaign of the following year: *ibid.*, 127-128). For Manuel Komnenos' campaign, *ibid.*, 139-140; Skylitzes *Continuatus*, 139-140; Bryennios, 147.

emoluments of the soldiers, a failure that was all the more significant in an army which consisted primarily of professional or mercenary soldiers. This seems to have been a major factor already by the time of Isaac I's accession in 1057 (he is reported to have made up the arrears of pay of the army), but certainly became even more serious during the reign of Constantine X (1059-1067); and fiscal interests were certainly in part responsible for the standing down of the locally-recruited forces in the territories under the *doux* of Iberia in about 1054⁵⁵. The considerable arrears of pay owing to the troops assembled from Antioch and other eastern commands in 1067, resulted in their refusal to obey orders and dispersal to their bases and homes. The newly-recruited troops raised by the government to replace them were neither properly trained nor equipped and were hence, useless; and it was only with his own retinue and local forces from Antioch that the commander, Nikephoros Botaneiates, was able to achieve anything at all⁵⁶. Indeed, one of the most obvious causes of discontent among the soldiers, of reductions in numbers, efficiency and discipline, is the parsimony of the government, especially under Michael VI and Constantine X, a feature emphasised by all the Byzantine sources and in particular by Attaleiates and Skylitzes. Combined with the alienation of senior officers which resulted from the policies of Constantine X in the early 1060s and during the brief reign of Zoe, in 1056-1057, this seems to have proved fatal for the effectiveness and morale of the armies at this time. And in spite of the efforts of, first, Isaac I in the period 1057-1059, and then, of Romanos IV in 1068-1069, the situation seems to have been virtually beyond recovery⁵⁷. Attaleiates makes this clear in his account of events in 1068, when he makes very apparent the dependence of the troops' morale on the presence of the emperor in person⁵⁸. Indeed, his whole history of the campaigns of 1068 and 1069 emphasises the important position of the emperor as leader, and contrasts it implicitly with the failure of subordinate senior officers to take the initiative or to inspire the confidence of their soldiers.

55. Attaleiates, 44-45; Skylitzes, 476; Kekaumenos, cap. 20 (cap. 50, Wassiliewsky – Jernstedt); and Attaleiates, 60 for Isaac's payments to the army.

56. Attaleiates, 95-96; Skylitzes *Continuatus*, 120-121; Zonaras iv, 203.

57. For Isaac's attempts to reform the armies and bring order to the military, see Attaleiates, 60; Psellos, *Chronographia* vii, 8 (transl. Sewter, 212-213); and for Romanos IV, see Attaleiates, 104.

58. See the description of the events following the failure of the troops to work together or help one another outside Hierapolis, and the change which occurred once the emperor took command in person (Attaleiates, 113-114; Skylitzes *Continuatus*, 129ff.).

The combination of determined enemies, poor morale, arrears of pay and sometimes incompetent leadership produced by the later 1060s a frequently catastrophic lack of confidence among both rank and file and officers. Attaleiates remarks that Roman troops were even terrified by the sound of the enemy voices⁵⁹. Carelessness, arrogance, underestimating the enemy, failing to take appropriate measures according to the nature of an enemy, as well as insufficient tactical order and training are all aspects of the failures which the Byzantine forces experienced in this period. Yet, there are as many examples of good order, good leadership, and intelligent tactics to suggest that the quality of the armies was not fundamentally different from that of the preceding half century, or at least, that it was not different enough to serve as the main explanation for ultimate defeat. In a different context, it may be that the combined effects of these problems would have had different results. But the situation of the empire in the period after the death of Basil II gave a very specific direction to these developments.

The context: strategy in the 11th century

During the eleventh century, the confidence, wealth, international respect and military pre-eminence of the eastern Roman empire, generated by the wars of the later tenth century, seems to have produced an attitude at Constantinople at least that peace, established by successful warmaking, had been secured. There was no longer a need for large and expensive armies. The sentiments reportedly expressed by the empress Theodora, reported by Psellos – that the empire's barbarian neighbours were afraid of Roman power, and that both east and west were now subject to Roman authority – nicely encapsulate such views. The constant coming and going of foreign embassies and potentates would have reinforced this perspective⁶⁰. From the political ideological perspective, this was a welcome state of affairs, for the emperor's epithet as εἰρηνοποιός, "peace-maker", reflected important Byzantine values and stressed the positive, philanthropic concerns which the Christian Roman emperors should seek to

59. Attaleiates, 79; Skylitzes Continuatus, 113.

60. For a valuable survey of Byzantine diplomatic activities and assumptions in this period, see J. Shepard, *Byzantine diplomacy, 800-1204: means and ends*, in: J. Shepard – S. Franklin (eds.), *Byzantine diplomacy*, Aldershot 1992, 41-71, with the author's remarks on the shift from a diplomacy of dominance to one of supplication which occurred in the 1060s and afterwards (55ff.). For Psellos' report, *ibid.*, 65 (in *Michaelis Pselli Oratoria minora*, ed. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 3-4).

implement in their governance of the chosen people and their expansion of imperial power, influence and prestige. The Byzantine preference for peace could be portrayed to foreigners, whether barbarian or not, not as a weakness, but, on the contrary, as a sign of imperial strength of purpose and divine support – this was, at least, the view that Byzantines wanted others to have –, and was their own view of themselves. And while such attitudes are frequently repeated in rhetorical texts, of course, they are constant elements in historians' accounts of the reigns and characters of various emperors⁶¹.

The strategic arrangements for the empire's defence had evolved very rapidly during the tenth and early eleventh centuries, moving a long way from the older so-called "theme system" (which, I would argue, was neither thematic nor a system) towards a model organised around principles of offensive warfare. The final stage of this development commenced during the middle of the tenth century. Following a series of successful campaigns on both the eastern and Balkan frontiers, a whole range of new military districts under independent commanders was established. To begin with, this entailed upgrading former *κλεισοῦρα* to the status of *θέματα*, along with the incorporation of new regions as *θέματα*. But these new military districts were generally quite small in extent, centred on a particular fortress and a clearly delineated geo-political entity, and placed under officers often referred to as "lesser" *stratēgoi*. Along the eastern frontier they were called "frontier" or "Armenian" themes, because Armenians made up a substantial portion of the populations who were indigenous to the regions in question or who had migrated there. This nomenclature also served to differentiate them from the older "great" or "Roman" *θέματα*⁶².

The stationing of ever larger and militarily more effective detachments of the imperial *τάγματα* and mercenary units in a broad band of fortified centres, most the headquarters of newly-established small *θέματα*, brought further

61. For peacemaking as a facet of imperial virtue, see Haldon, *Warfare, state and society*, 21-27; and, for example, Anna Komnene's statement in *Alexiad* (*Anne Comnène, Alexiade*, ed. B. Leib, 3 vols., Paris 1937, 1943, 1945), xii, 5 (transl. Sewter, 381 = *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, transl. E. R. A. Sewter, Harmondsworth 1969): "... Alexius ... cultivated peace to an unusual degree; its presence was always and by every means cherished and its absence worried him By nature, then, he was a man of peace, but when circumstances forced him he would become most warlike". Although dating from the early twelfth century, the sentiments certainly reflected a constant value in learned Byzantine attitudes of the period. Cf. Leo, *Tact.*, ii, 49.

62. During the tenth century a considerable movement of immigrants from Armenia proper into south-eastern and southern Asia Minor took place, which led the government at Constantinople to regard these regions as a "lesser Armenia". See Dagron, *Le traité sur la Guérilla*, 239-245; Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 61-66.

changes. From the late 960s, these small military districts were grouped into a series of larger commands, each under a *doux* or *katepanō*, independent of the local thematic administration. These senior officers were given a general authority over the lesser generals across whose regions their military authority was granted.

Strategically, these new commands formed a screen of buffer provinces protecting what had now become the hinterland of the old θέματα, each covering a segment of the expanded frontier, strategically orientated for offensive operations, and independent of one another in terms of their available manpower. Similar arrangements were established in the West⁶³. One of the results of this development was, inevitably, the increasing irrelevance of the older thematic militias, which gradually lost most of their martial capacity. Henceforth, the field armies both along the frontiers of the empire and within the provinces were composed increasingly of either mercenary, professional troops or forces sent by subordinate and vassal princes and rulers of the various smaller states bordering the empire.

The appearance and rank of the new ducates illustrates imperial expansion and conquest on both eastern and western frontiers. By the 970s new commands – the ducates of Chaldia, Mesopotamia and Antioch – covered the eastern frontier, expanded to include ducates of Iberia, Vaspurakan, Edessa and Ani in the period from 1000/1045. In the West, the function of these commands is clearly evident in the establishment in the 970s and 980s of a ducate of “Mesopotamia in the West”, of Adrianople and of Thessaloniki. After the destruction of the Bulgar empire by Basil II (by 1015), the commands of Sirmion, Paristrion and Bulgaria were also established. Similar commands appear a little later in Byzantine southern Italy – partly associated with the aggressive activities of the Normans in that region – and in the southern Balkans⁶⁴.

63. For these developments, see N. Oikonomidès, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle*, *TM* 6 (1976), 125-152; and idem, *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial*, *Rapports du XIVe Congrès International des Études Byzantines* II, Bucarest 1971, 73-90 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London 1976, XXIV]; J.-Cl. Cheynet, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, *TM* 9 (1985), 181-194; with the discussion in Haldon, *Warfare, state and society*, 85ff., and Table 3.2.

64. See Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, 165-168; Oikonomidès, *Les listes de présence*, 354-363. For further comment on the Balkan context: see D. Obolensky, *The Balkans in the ninth century: barrier or bridge?*, in: J. D. Howard-Johnston (ed.), *Byzantium and the West c. 850-1200*, Amsterdam 1988, 47-66; and esp. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

The success of the emperor Basil II in destroying the Bulgarian empire and incorporating it into the Roman state, and the achievement of both Basil and his predecessors in recovering large swathes of territory in northern Syria and north-west Iraq, produced a situation in which, paradoxically, the empire was less protected than hitherto from serious external attack. This inheritance has been described by one historian of the period as “a poisoned legacy”, since it left the emperors who followed with a series of political and military assumptions which no longer corresponded to the changing needs of the time. Military aggression was expensive, yet also reflected the vested interests of an important social and political group. Attempts to shift policy in this reflect inevitably generated political tensions within the empire’s elite and the various subordinate groups and strata who made up their dependents. Relaxing Basil II’s stringent fiscal policies caused budgetary difficulties for the government – exacerbated by the irresponsibility of certain rulers. At the same time, while Basil II incorporated new territory administratively, there had not been time by the middle of the eleventh century to do so culturally, so that the empire’s multi-ethnic, polyglot and – given the presence of large numbers of Monophysite Armenians and Syrians in the new eastern regions – to a degree multi-faith character was itself something with which previous rulers had hardly had to contend⁶⁵.

At the same time, and while several of the buffer states and districts which had protected the frontier previously had now been taken under direct imperial rule, the offensive warfare of this period and its requirements in respect of soldiers, armament, logistics and so forth also had, as we have noted already, substantially eroded the thematic structures which had evolved in the period from the later seventh to ninth centuries. For while the new command structure of ducates and katepanates created a protective curtain of buffer districts between the inner regions of the empire and the frontier zones, military organisation in the newly-established ducates was fragmented and designed to address local threats or respond to the need to mobilise for larger expeditionary offensives. And although this system was by no means based upon a notion of linear defense, but rather of an active defence in depth, the fragmentation of

65. The most insightful modern account of these developments is in M. Angold, *The Byzantine empire 1025-1204. A political history*, London 1984, 1-11. For a short survey of Byzantine relations with the various Turkish peoples in the Balkans and Asia Minor at this time, see A. G. K. Savvidis, *Οί Τούρκοι και τὸ Βυζάντιο. Α': Προ-δθωμανικά φύλα στὴν Ἀσία καὶ στὰ Βαλκάνια*, Athens 1996; and for translated extracts from the sources, X. Jacob, *Les Turcs au moyen-âge. Textes byzantins*, Ankara 1990.

command around the periphery did have certain disadvantages. When a major threat appeared, it was still up to the emperor, or one of the two commanders-in-chief, rather than a local commander, to assemble an appropriate force and march to deal with it. Typical is the expedition of Basil II in 995, who had to march from Constantinople to relieve Aleppo: the emperor completed the march, which normally took up to 60 days, in a quarter of the time, but under half of his original force actually arrived with him. Similarly, the campaigns of John I against the Bulgars and the Rus' in the 970s relied heavily upon the emperor's presence with his elite units for any coherent response to the threat; that of Romanos III – less successful – in Syria in the early 1030s illustrates the same point⁶⁶. Strategy was thus localised and well capable of dealing with threats of an equivalent status. Most of the successful fighting in the period up to the mid-1040s was of this variety. But such a strategy proved less effective when dealing with major invading armies, except insofar as the principles of guerrilla warfare and harassment were kept alive. And this was a fundamental weakness, since in the event of an attack or threat on more than one front the emperor or commander-in-chief and the main army could rarely get from one to the other in time, without extraordinary efforts. The failure to launch an effective counter-offensive against Seljuk attacks in Vaspurakan and Iberia in the late 1040s reflected the limited manpower and resources available to local officers such as Kekaumenos, the need to gain time to assemble such resources and, above all, the need for sensible co-operation between officers of equivalent status. Against enemies such as the Turkmens this was a luxury that the empire could ill afford. Success in the tenth and early eleventh century, under a series of vigorous military emperors who possessed both the tactical and military know-how to deploy their armies and their resources intelligently thus encouraged the evolution of a system which relied almost entirely on the ability of an individual commander-in-chief and his subordinates to deal with large-scale attacks. While, on the whole, the system of ducates acted as an effective deterrent to most localised attacks or threats of attack, the shock-absorbing strength of the old thematic system, focused on defence and on harassment of the enemy, was allowed to wither away. The resources which had supported it were progressively transformed into the aggressive field armies of the later tenth and eleventh centuries.

66. For Basil's campaign of 995, see J. H. Forsyth, *The Byzantine-Arab chronicle (938-1034) of Yahya b. Said al-Antaki*, Univ. Michigan 1977, 492ff.; for the campaigns and wars of the later tenth century, see M. Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, London 1996, 310-390.

The system of the later tenth and early eleventh century thus evolved as a “preclusive” defence – reflecting a political-military context in which incursions into imperial territory were rare, while permitting imperial field forces to reinforce diplomacy on the territory of the empire’s neighbours or enemies. As long as enemies appeared infrequently, or singly, on one front at a time, and in an international political context where the empire’s military standing would generally discourage territorial incursions, this was sufficient; and these appear to have been the assumptions made by emperors and their advisors in the period ca. 1025-59. But it was inflexible when confronted by a multiplicity of threats, because the underlying lack of resources did not permit any sudden expansion of armed forces necessary adequately to combat such challenges. The sudden increase in military pressure on the empire in the middle and later eleventh century, combined with internal factionalism and diversion of military resources away from the external threat, was too much for this revised system, and it began to break down.

The nature of the problem is illustrated by several events from the 1040s on. When Maniakes rebelled and marched against Constantinople in 1043, no local or provincial troops were available near the capital, so that Constantine IX was compelled hastily to recruit levies and mercenaries with which to oppose him. During the rebellion of Leo Tornikios in 1047 Michael Psellos, who was an eye-witness to the events, makes it quite clear that, with the eastern field army engaged in Armenia and the western armies having rallied to Tornikios, there were simply no forces to defend the capital. He states explicitly that there were no local, provincial troops at all, nor were there any allied or auxiliary forces available apart from a few mercenaries in the palace guard. The emperor was compelled to recruit a scratch force from soldiers held on various charges in the prisons of the capital, and from the streets, and, to mount a serious counter-offensive, to recall the field army operating in Armenia at the time. When, in 1057, the general Isaac Komnenos marched with most of the eastern field army against Constantinople (only the Anatolikon and Charsianon units remained loyal to Michael VI), only the western army, scattered in the Balkans, the two eastern divisions mentioned already, and a small mercenary force in the capital, was available to the emperor⁶⁷.

67. Psellos, *Chronographia* vi, 83 (transl. Sewter, 145); vi, 105 (transl. Sewter, 155-156); and see Skylitzes, 438-439; Psellos, *Chronographia* vi, 112 (transl. Sewter, 159); vii, 10 (transl. Sewter, 213-214); Skylitzes, 493-495; Attaleiates, 55 (and cf. 69). For Tornikios’ revolt and its results, see Skylitzes, 438ff.

Combined with an effective diplomacy, and the bringing under imperial influence of a further series of buffer regions around the empire's borders, one of the main policies of both Basil II as well as Constantine IX (1042-55), the effects of this situation on the old thematic forces was ignored. In spite of local problems and sometimes tense relations between the empire and the north Syrian emirates which screened its territories from Fatimid power, effective diplomacy continued to work to the empire's advantage well into the middle of the century. Indeed, it has been suggested that it was only in the context established by Basil II's policies that a really effective international foreign policy, by means of which relations with all the empire's neighbours could be regulated, was evolved⁶⁸. If this reasoning is followed, it goes some way towards providing an additional explanation for the progressive transfer of emphasis from military to diplomatic means of foreign policy making.

The extent to which these developments affected the naval *θέματα* and their military potential remains obscure. The commutation of naval service in the coastal *θέματα* necessarily meant a reduction in provincial naval resources. At the same time, it appears that emperors, from Basil II on, clearly found it less expensive to call upon allied or dependent states (such as Venice) to provide naval power than to maintain a high-cost standing fleet at Constantinople, with the result that the imperial fleet seems to have been considerably reduced in numbers during the eleventh century. The increasing dependence of the empire on allies, whose interests might one day be hostile to those of the Roman state, has correctly been seen as a major cause of the political-military difficulties the empire experienced throughout the later eleventh and twelfth centuries, in spite of the attempt of Alexios I and then Manuel to re-establish an effective home fleet⁶⁹. Yet, still in the 1030s, both provincial and imperial fleets won a series of victories against hostile fleets of raiders from North Africa, for example, and there is no reason to believe that imperial naval power was substantially weakened before the reign of Isaac I⁷⁰.

Basil II seems to have understood both the need for, as well as the dangers of, substantial standing armies in the frontier regions. But by the 1040s the

68. See H. Kennedy, Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid-eleventh century, in: Shepard – Franklin (eds.), *Byzantine diplomacy*, 133-143, at 142ff.; and the argument elaborated by Shepard, Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: means and ends, *ibid.*

69. See Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 122-135, 136-163.

70. See Skylitzes, 373 (the fleet of Samos defeats an enemy force near the Cyclades in 1028); Skylitzes, 385-387 (Saracen raiding fleets defeated in 1032 and 1033).

sources suggest that a view had developed according to which the system of alliances or buffer states around the empire worked well enough to make a substantial number of the expensive standing forces in the provinces redundant. This is perhaps particularly clear along the northern frontier, at the eastern end of the Danube, where there was no political buffer zone, and where archaeological evidence has been interpreted to mean that the government actively promoted the economic colonisation of the peoples north of the Danube into a Byzantine economic area through trade and commerce. This enabled the reduction of the costs devoted to maintaining the complex system of advance posts and fortresses established at the end of the reign of Basil II⁷¹. What has often been represented or understood, therefore, as the complacency and arrogance supposedly characteristic of the policy of emperors during the middle years of the eleventh century, was in fact merely the reflection of a different aspect of imperial ideology – peace, a fundamental aim of imperial foreign policy, as we have seen, had been achieved, and the Roman empire could glory in that achievement. Its other aspect was the aggressive confidence which typified attitudes in the second half of the tenth century.

Other factors played a role in forming government policy towards the need to maintain large standing armies, of course. In the first place, the nature of the empire's enemies demanded a different strategic and tactical response. The large, slow-moving field armies bequeathed by the wars of reconquest were simply not suitable to deal with either Pechenegs or Seljuks – it is noticeable that the greatest successes on both fronts were obtained when the empire adopted a more fluid strategy of harassment and counter-raid, in the northern Balkans in the early 1050s, and under generals such as Kekaumenos in the East in the late 1040s. Large standing armies were useless against the Seljuks in the East, for example, and the disbandment of the Iberian forces in about 1053 followed their disappointing performance in the late 1040s (although with Katakalon Kekaumenos at their head they were able to defeat the Seljuks). Indeed,

71. See P. Stephenson, Byzantine policy towards Paristrion in the mid-eleventh century: another interpretation, *BMGS* 23 (1999), 43-66; idem, *Byzantium's Balkan frontier*, 80-93; and, with a slightly different interpretation, P. Doimi de Frankopan, The numismatic evidence from the Danube region, 971-1092, *BMGS* 21 (1997), 30-39. For the organisation of the Balkan provinces at this time - some under direct Roman authority, others administered under Roman auspices by their own lords and local rulers (as in the provinces which later became the central regions of Serbia), see in particular Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, passim; and L. Maksimović, L'organisation du pouvoir byzantin après 1018 dans les contrées reconquises, *ZRVI* 36 (1997), 31-42 (with Fr. resumé, 43), with older literature.

it is entirely possible that this move reflected a government misrecognition of both the potential of such militias and the nature of the enemy threat⁷². On both fronts, the ability of even the best commanders to bring lightly-armed mounted archers to battle in circumstances favourable to the Roman armies was limited – when Isaac I abandoned the policy of raid and counter-raid introduced in the Balkans against the Pechenegs, he was able to notch up very few real successes. The standing down of the Iberian troops may have been the strategic error claimed by Skylitzes, but the revenues raised by commuting the military service owed by an ineffective army may have been seen as a better and certainly more flexible option. A similar policy seems to have been followed somewhat earlier in the Balkans⁷³. The events of the campaign led by Romanos IV, in 1068, provide a good illustration. The emperor received news of the Seljuk sack of Neokaisareia while near Sebasteia. He left his baggage and the infantry there and proceeded to chase the raiders across the difficult terrain around Tephrike, finally catching up with the enemy forces after an eight-day pursuit. But he was unable to attack because his troops, which presumably included the heavily-armed cavalry units, and particularly their mounts, were exhausted, having had to struggle to keep up with the lightly-armed and fast-moving raiding force. Only panic among the Turks at the emperor's sudden appearance caused them to flee and abandon their booty⁷⁴.

The arguments for reductions in military expenditure were also put forward in the context of dissension and factionalism within the political elite of the empire, with contemporaries crudely, but not entirely inaccurately, describing the struggle in terms of the opposition between a “military” and a “civil” (i.e. Constantinopolitan and bureaucratic) faction. The demobilisation of frontier troops in Iberia, the commutation of military service in other provinces and on the frontier for cash taxes (which were more easily controlled and redistributed according to the wishes of the governing circle at court) had clear advantages for the government, although such measures also resulted in the alienation of the “military” element of the social and political elite from the imperial government⁷⁵. This is a major element in Vryonis' understanding of the

72. Skylitzes, 446; Attaleiates, 44. For the disbanding of the Iberian troops, Skylitzes, 476; Ke-kaumenos, cap. 20 (cap. 50, Wassiliewsky – Jernstedt).

73. See Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, 91-93.

74. Attaleiates, 105-106; Skylitzes Continuatus, 127.

75. For the nature of the provincial and metropolitan elites, see P. Magdalino, *The Byzantine aristocratic oikos*, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine aristocracy, IX-XIII centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 92-111; and E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth. Byzantine*

“decline” of the eleventh century⁷⁶. Yet, even the soldier-emperor Isaac I Komnenos, if we are to believe Psellos, recognised that the expense of constant standing forces and constant warfare were too much for the state in the long term, and actively pursued a foreign policy which would enable him to call on vassals and neighbouring rulers for troops, rather than maintain a full standing army within the empire⁷⁷.

While the government thus came over the period ca. 950-1050 to rely ever more on professional standing forces, the considerable increase in their deployment has often been seen as a bad thing, the assumption being that the older thematic forces were both more loyal to the empire and their homelands and hence, more reliable, as well as cheaper, than mercenaries. In fact, it can be shown that this is a misleading view. First, the growth in the employment of such forces was an incremental response to a changing strategic context, closely paralleling the stages by which the empire moved between the later ninth and later tenth centuries from a more-or-less entirely defensive strategy to one of aggressive offense. This was a context in which the full-time “professional” mercenaries hired by the empire were both more effective tactically and provided (usually) greater value for money than the cheap but largely ineffective thematic militias, the militarily useful core elements of which were too small to be able to prosecute a long-term strategy of expansion with all its implications (permanent frontier garrisons, rapid mobilisation, constant military readiness and so forth). And it should be borne in mind that many of the empire’s core units, including all the imperial *τάγματα* in and around Constantinople between the later eighth and early tenth century, as well as the small standing elements in each *θέμα*, were in effect indigenous mercenary units anyway.

Warfare in the Tenth Century [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington, D.C. 1995, 221ff. For thematic soldiers being drawn into the retinues of powerful landlords, see for an example of the relationships of dependence which might develop between local officer-magnates and the soldiers of their theme, N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, ed. P. Gounaridis, Athens 1994, nov. 5, §3 (126) [older ed. in *JGR* I, 225-226]. See the commentary in P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979, 122ff.; and E. McGeer, *The land legislation of the Macedonian emperors. Translation and commentary* [Medieval sources in translation 38], Ontario 2000, 70 (text at 76), where soldiers are taken out of military service into the private service of an individual. Note also Leo, *Tact.*, viii, 26, concerning the secondment of theme soldiers to the personal service of higher officers; and Dagron’s comment, *Le traité sur la Guérilla*, 282. More detailed discussion in Haldon, *Military service, military lands and the status of soldiers*.

76. See *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor*, Ch. 2 (notes 2-6).

77. Psellos, *Chronographia* vii, 50 (transl. Sewter, 233).

Second, it should be remembered that since professional full-time soldiers are usually better trained than the majority of the thematic, provincial militia troops, fewer of them are required to do the same task. The overall quality of men recruited was better, and a much better selection and balance of specialists in particular arms could be made – archers, heavy or light cavalry and so forth. Total numbers of foreign mercenaries were never large, yet they fulfilled extremely effective service for the empire in whatever theatres they were engaged. In addition, as long as they were regularly paid, they were at least as reliable and often more so than provincial levies, if only because they were less closely involved with local or imperial politics – whether they were Byzantine or not played no significant role. And indigenous provincial levies were just as likely as mercenaries to rebel if they were not properly paid or treated.

Third, the use of mercenary troops gave the central government a greater degree of control over its armies, since it controlled the pay-chest and the rate of recruitment, as well as the dispositions of such units. Mercenary soldiers were more dependent on their paymasters than provincial levies and less prone to involvement in local politics. This was an advantage to rulers such as Basil II, for example, who wished to challenge the pre-eminence of the provincial military magnates of the eastern *θέματα*, or to rulers such as Constantine IX who wished to lessen their reliance upon this provincial elite in military matters as well as political affairs. Of course, things could go wrong, but the mercenaries hired by the empire were generally a loyal and effective fighting force. And when they rebelled or betrayed their commanding general or the emperor, it was usually for quite simple reasons, such as the rebellion of Norman troops in southern Italy in 1040, who were not paid on time by the local commander and whose leaders were also treated with disrespect and arrogance; or, in a political context where native Byzantine troops were also equally implicated (as in the rebellion of George Maniakes in the 1030s, for example, or before, during and after the battle at Mantzikert), and where their strategic situation was advantageous: in the rebellion of Bailleul, for example, the greater proportion of the Frankish mercenaries serving the emperor appears to have been quartered in the Armeniakon region, which gave de Bailleul both an adequate military force, and the logistical and resource-base, to maintain his position. When Alexios I had established his authority, he avoided the establishment of large concentrations of foreign troops in the provinces, as well as putting Byzantine officers in command of his mercenary units wherever possible⁷⁸.

78. See W. E. Kaegi, *Byzantine military unrest 471-843: an interpretation*, Amsterdam 1981, for the provincial and Constantinopolitan mutinies and rebellions - generally a result of local and inter-

What gave these developments their particular significance was, of course, the nature of the new enemies the empire faced in the context of a changing international situation. While the Pecheneg and Oghuz threat in the Balkans seems, in fact, to have been coped with reasonably effectively, in spite of several defeats and some important set-backs, the real problem arose in the East, and seems to have reflected both the inflexibility of the imperial military response, as well as the numbers of the Türkmen bands which had to be dealt with. As we have seen, the period up to the real onset of Seljuk raids – the mid-1050s – was not remarkable for any obvious military collapse. Between ca. 1054/1055 and the accession of Isaac I (with the associated withdrawal of troops by Isaac to fight the imperial forces) the number and effectiveness of Seljuk raids clearly increased. Imperial military effectiveness and morale seem to have declined in proportion. And from this time into the reign of Romanos IV we can observe a much more sharply-defined collapse of both effectiveness and, in particular, of morale among the imperial forces. It is to the credit of Romanos IV that he was able to campaign as effectively as he did – however limited the results of his expeditions between 1068 and 1071 may now be perceived to have been – under such conditions and with such an inheritance.

Some conclusions

The reasons for the breakdown of the imperial military and political system in the eleventh century are not straightforward. Neither are they confined to the purely military. In this paper I have examined only a small part of the picture, in order to see whether or not some of the more generally accepted assumptions about the empire's military performance at this time are borne out. I have not examined the very complex political and social history of the period, and we must bear in mind a whole range of issues that directly affected the empire's ability to resist external attack effectively – the effects of the rebellions of Maniakes and Tornikios, the overthrow of Michael VI, the economic effects of enemy action in the Balkan and Anatolian provinces in the 1050s and 1060s, the fiscal policies of emperors from Constantine IX and after, all these are key

provincial political conflict - which mark the period up to the later ninth century; and esp. J. Shepard, *The uses of the Franks in eleventh-century Byzantium*, *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), 275-305, esp. 278ff., 295-305. As Shepard rightly notes, modern western views of the mercenary are strongly coloured by later historical and quite recent experience. For the Norman mercenaries in 1040, see Skylitzes, 426; for Bailleul's rebellion in the early 1070's, see Attaleiates, 189; Bryennios, 179.

issues which need to be borne in mind, not to mention the political and social development of the empire at this period⁷⁹. And while I would argue that modern historians have not been wrong to accept some of the judgements of Byzantine commentators of the period such as Skylitzes, Psellos, Kekaumenos or Attaleiates, it is important to situate their comments in a broader context and to look at longer term developments more carefully. We should be especially conscious of the contradictions in the opinions they offer, and any interpretation we may offer of their statements needs to be able to explain these. It is always easy to blame individuals when things go wrong. But if we restrict ourselves to the purely military, we may conclude the following:

First, there is no real evidence that Byzantine armies in the period 1025-1071 were, when well-led, any less able than in the later tenth century. We can observe a significant decline in performance between the first period – up to the late 1040s and early 1050s – however, and the period from about 1060 onwards. Yet, with discipline, tactical cohesion and good leadership, Byzantine forces were still able to hold their own against the most redoubtable foe, once they had got to grips with them.

Second, however, the military situation of the empire was compromised by both short-sighted fiscal policies, as well as by substantial and unrecognised shifts in the strategic geography of the world around the empire. Neither the Pechenegs nor, more significantly, the Seljuks and Turkmen, were open to the sort of great power diplomacy that had proved effective against more stable political powers. More importantly, the government at Constantinople did not understand the internal politics of the Seljuks and the differences between the Sultan and the political and military interests he represented, on the one hand, and the independent Turkmen clans and their “tribal” and other vested interests, on the other. The events preceding and leading up to the loss of Ani, in 1064, provide a clear demonstration of this, for here the imperial government relied on the Sultan’s being able to hold back and exercise some control over the Turks theoretically under his authority. In the event, the Seljuk ruler was compelled to take the initiative in the attack in order to preserve his own political authority,

79. For a good general history of the period, see Angold, *The Byzantine empire 1025-1204*, esp. 1-58. For particular aspects, and from the vast literature on the period, see in particular the results of work by Cheynet, esp. *Pouvoir et contestations à Byzance* (see note 3 above); M. F. Hendy, *Byzantium, 1081-1204: the economy revisited*, twenty years on, in: idem, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1989, n° III; A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.

and against a fortress which was poorly garrisoned and inadequately defended⁸⁰.

Third, the arrogance of many members of the elite, which one can read out of the descriptions in the contemporary or near-contemporary accounts of the way they approached their enemies, particularly when facing barbarians of one sort or another, frequently compromised the effectiveness of the armies, and indeed if any factor should be singled out for further analysis it is this, a facet of imperial success not unfamiliar from the history of many such empires.

Fourth, the failure adequately to invest in appropriate defensive arrangements, in particular in respect of maintaining flexibility of response, proved a crucial disadvantage against the new nomadic enemies faced by the empire in the 1040s and afterwards. The legacy of imperial military success under the emperors of the later tenth and early eleventh century was a reliance on heavily-armed infantry and cavalry carefully co-ordinated at the tactical level with light armed troops. In spite of the experience of the intervening years, this reliance is apparent right up to and including the battle of Mantzikert. Such troops were only appropriate against Pechenegs and Seljuks where a particularly able and skilled commander was in charge, and these were, for the most part, few and far between. Crucially important for dealing with such enemies also is both strategic, as well as tactical mobility. In the 1060s in particular, and most obviously during the campaign of 1069 and 1071 under Romanos IV, the imperial forces were simply unable to match the speed and flexibility of the Seljuk and Türkmen raiding parties, which seem to have been able to raid Byzantine territory with a certain degree of impunity and avoid being pinned down, except very rarely, by imperial forces.

Finally, the logistical concomitant of the empire's tactical structures meant that the imperial forces were always at a disadvantage. The raiders lived off the land, moving rapidly and in small groups which could agree on a rendez-vous in order to outflank larger and slower-moving Roman divisions. The latter, in contrast, were dependent largely – since they were operating for the most part on their own territory – on a system of supply and provisioning tied into the state's fiscal apparatus. Even where they did break up into smaller units for strategic purposes this applied, and necessarily tied them into a less flexible set of arrangements. While it is undoubtedly the case that the presence of Roman forces could certainly be as damaging to the local economy as that of an enemy,

80. See Attaleiates, 79-82; Skylitzes Continuatus, 113; Matthew of Edessa, 120-124; with the comments in Angold, *The Byzantine empire 1025-1204*, 18-19.

these preconditions certainly gave such hostile forces an advantage in mobility and flexibility of response⁸¹.

The results of a battle in the medieval period as well as at other times, even with well-equipped, disciplined and well-trained troops was, in the end, unpredictable. The ultimate arbiter was, in the words of a well-known historian of Crusading warfare, “the interplay of morale, individual prowess and good fortune”⁸². The difference between the good general and the bad general, however, as Leo VI points out in his *Taktika*, and as is implicit throughout all Byzantine writing on military affairs, was that the good general understood this, behaving in a manner appropriate to the circumstances, and making sure that his dispositions could cope with sudden surprises or changes in the conditions of battle⁸³. Writing at the end of the eleventh century, Kekaumenos notes that he had never known a diligent and alert man who had not been able to make his own good fortune on the battlefield⁸⁴. It was precisely the task of a good general to engage only when the circumstances were optimal for a favourable outcome. While it would be incorrect to suggest that the Byzantine defeats in the period after 1025 were due only to the incompetence or arrogance of the commanding officers, it cannot be denied that they played an important role, and that the attitude of many leading officers, whether drawn from the so-called provincial military families or not was, to a degree, conditioned by the cultural and political-ideological context in which they grew up. Together with the systemic weaknesses built into the political and military structures of the empire, this combination was fatal.

81. For the structure of the East Roman logistical system and its effects, see Haldon, *Warfare, state and society*, 148ff., and 234ff.

82. R. C. Smail, *Crusading warfare, 1097-1193*, with a bibliographical introduction by C. Marshall, Cambridge 1995, 13.

83. Leo, *Tact.*, i, 15; ii, 1-53; xx, 1-5, for example.

84. Kekaumenos, cap. 34 (cap. 87, Wassiliewsky – Jernstedt).

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΕΡΒΟΙ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ: ΖΗΤΗΜΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ Ή ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ;

Το 1018 η βυζαντινή αυτοκρατορία θριάμβευσε στα δυτικά και βορειο-δυτικά μέρη των Βαλκανίων, εξουδετερώνοντας τα υπολείμματα του λεγόμενου κράτους του Σαμουήλ. Το συμβάν αυτό σήμανε το τέλος μιας μακρόχρονης προσπάθειας να ανασυγκροτηθεί το βουλγαρικό κράτος, που είχε ήδη κατακτηθεί το 971 από το Βυζάντιο¹. Από σύγχρονους ερευνητές παρουσιάζεται ως κοινός τόπος το γεγονός ότι η αυτοκρατορία επρόκειτο και πάλι να συνορευτεί με τα δύο σερβικά κράτη, τη Διόκλεια, που αρχίζει την εποχή εκείνη να ονομάζεται Zeta, και τη Σερβία (τη μεταγενέστερη Raška)². Με άλλα λόγια, σ' εκείνα τα μέρη των Βαλκανίων πρέπει να είχε αποκατασταθεί το status quo ante bellum. Τίθεται, όμως, το ερώτημα κατά πόσο μπορούν να εξακριβωθούν τα πραγματικά πλαίσια της εν λόγω κατάστασης. Κατά πόσο, λοιπόν, μπορεί κανείς να μιλήσει για αναθέρμανση των «διεθνών» σχέσεων μεταξύ του Βυζαντίου και των κρατιδίων των Σέρβων; Υπήρχε, κατά την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, τέτοιο είδος σχέσεων πριν από την αποστασία του Σαμουήλ, η οποία είχε ουσιαστικά διαταράξει τη γενική κατάσταση στα Βαλκάνια;

Παρά το γεγονός ότι η ιστοριογραφία της δυναστείας των Μακεδόνων αυτοκρατόρων μεροληπτεί υπέρ του ιδρυτή της Βασιλείου Α', σήμερα είναι αποδεκτό ότι η αποφασιστική στροφή της βυζαντινής κυριαρχίας επί των Σέρβων είχε ολοκληρωθεί ακριβώς την εποχή του αυτοκράτορα αυτού³. Παρακάμπτοντας τις λεπτομέρειες ή και τις παγίδες της μακρόχρονης επιστημονικής συζήτησης πάνω

1. Στο σημείο αυτό αρκεί να αναφέρω το πιο πρόσφατο έργο, το οποίο κατά κάποιο τρόπο κλείνει μία μακρόχρονη επιστημονική συζήτηση: S. Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1998.

2. Πρβλ. *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 170-196 (Lj. Maksimović – S. Ćirković).

3. B. Ferjančić, *Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX veku*, *ZRVI* 36 (1977), 6-30.

στο θέμα αυτό⁴, αρκεί να υπογραμμισθούν εδώ τα κυριότερα σημεία που χαρακτηρίζαν τις τότε σχέσεις του Βυζαντίου με τους Σέρβους.

Πρώτον. Η αυτοκρατορία δεν είχε κοινά σύνορα με τη Σερβία, δεδομένου ότι η Βουλγαρία χώριζε τα δύο κράτη. Τα κοινά σύνορα υπήρχαν αφενός προς τη Διόκλεια και αφετέρου προς τις εφήμερες παραλιακές χώρες των Σέρβων – Παγανία, Ζαχλουμία, Καναλή, Τερβουνία⁵ –, οι οποίες αργότερα, τον 11ο αιώνα, την εποχή δηλαδή που μας ενδιαφέρει, δεν υπήρχαν πια ως αυτόνομα κράτη. Εξαιτίας αυτής της γεωπολιτικής κατάστασης, η οποιαδήποτε βυζαντινή επιρροή έφθανε μέσω των πόλεων της Αδριατικής. Οι πόλεις αυτές βρίσκονταν πράγματι υπό τη βυζαντινή εξουσία, αλλά από πολιτιστική και εκκλησιαστική άποψη ανήκαν στη Ρώμη⁶.

Δεύτερον. Ο εκχριστιανισμός των Σέρβων, μακρόχρονη και διακεκομμένη διαδικασία, έφθασε στο αποκορύφωμά του, με οριστικά αποτελέσματα, ακριβώς την εποχή του Βασιλείου Α⁷. Λόγω της γενικής κατάστασης, η πορεία αυτή είχε εκφάνσεις, που καθιστούσαν εμφανή την άμεση παρουσία της λατινικής Εκκλησίας, παρόλο που η όλη «επιχείρηση» βρισκόταν υπό την πολιτική αιγίδα της Κωνσταντινούπολης⁸.

Τρίτον. Είναι πασίγνωστο – και για το σημερινό μας θέμα το πιο σπουδαίο γεγονός – ότι η διοργάνωση των σερβικών φυλών και η θέση τους αναφορικά με το Βυζάντιο έλαβαν την ίδια εποχή μία καινούργια μορφή. Μολονότι η επιρροή της Κωνσταντινούπολης δεν είχε «καθαρές βυζαντινές» μορφές, η παρουσία της αυτοκρατορίας ήταν ισχυρή. Οι άρχοντες των Σέρβων, διορισμένοι από τον αυτοκράτορα, έπρεπε από τότε να βρίσκονται σ' ένα είδος υποταγής. Όπως λέει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, η κατάσταση πριν από την εποχή του Βασιλείου Α' έδειχνε ότι *άρχοντας δέ, ως φασί, ταῦτα τὰ ἔθνη μὴ ἔχειν, πλὴν ζουπάνους γέροντας*⁹, ενώ ο Βασιλεύς ... *προεβάλετο εἰς αὐτοὺς ἄρχοντας, οὗς ἐκείνοι*

4. Πρβλ. τη σχετική βιβλιογραφία στο προαναφερθέν άρθρο του Ferjančić και στη μελέτη του ίδιου, *Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (osvrt na nova tumačenja)*, *ZRVI* 35 (1996), 117-154· Lj. Maksimović, *Pokrštavanje Srba i Hrvata*, *ZRVI* 35 (1996), 155-174 [επεξεργασμένο κείμενο του ίδιου: *The Christianization of the Serbs and the Croats*, στο: A.-E. Tachiaos (εκδ.), *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Thessaloniki 1992, 167-184].

5. *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, έκδ. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins [CFHB 1], Washington, D.C. 1967², κεφ. 33-34, 36, σ. 161 κ., 165 (στο εξής: *DAI*). Βλ. και *DAI II: Commentary*, R. J. H. Jenkins (εκδ.), London 1962, 137-142.

6. Maksimović, ό. π., 160 κ.

7. Maksimović, ό. π., 163 κ.

8. Ό. π.

9. *DAI*, κεφ. 29, σ. 124,66-67.

ἤθελον καὶ προέκριναν, ἀπὸ τῆς γενεᾶς, ἧς ἐκείνοι ἠγάπων καὶ ἔστεργον¹⁰. Πιο συγκεκριμένα, εἶναι ἀρκετὰ σαφές ὅτι ὁ αυτοκράτορας μοίρασε τὴν ἐξουσία στὴ Σερβία ἀνάμεσα στους τρεῖς ἀδελφούς Μουντιμίρο (Mutimir), Στροϊμίρο (Strojimir) καὶ Γοϊνίκο (Gojnik)¹¹. Ἡ οικονομικὴ οφειλὴ πρὸς τοὺς ἀρχόντες, τουλάχιστον ἐκείνους ποὺ βρισκόνταν κοντὰ στα παρᾶλια τῆς Ἀδριατικῆς, ἐξοφλεῖτο με φόρους ποὺ καταβάλλονταν σ' αὐτούς καὶ ὄχι στο ταμεῖο τοῦ στρατηγοῦ Δαλματίας¹².

Τα γεγονότα στο πολιτικὸ σκηνικὸ τῆς πιο σπουδαίας σερβικῆς χώρας, τῆς Σερβίας, τα ὁποία χαρακτηρίζουν τόσο τὴν ἐσωτερικὴ ὥσο καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ σκηνικοῦ αὐτοῦ, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐν λόγω παρουσία τῆς αυτοκρατορίας. Στὸ τέλος τοῦ 9ου καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 10ου αἰῶνα, στὴ διαμάχη Βυζαντίου καὶ Βουλγαρίας, οἱ Σέρβοι ἀρχόντες δὲν ἦταν παρὰ υποχεῖριοι τοῦ αυτοκράτορα, ἐκτός ἀν τύχαινε νὰ εἶναι υποχεῖριοι τοῦ χάνου¹³. Ἐπιτέλους, ἀποκαταστάθηκε ἡ κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ τελευταῖος Σέρβος ἀρχοντας ποὺ ἔλαβε μέρος στὶς διαμάχες αὐτές, ὁ Τζεέσθλαβος (Časlav Klonimirović), συνέχισε νὰ βρισκεται ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ αυτοκράτορα¹⁴.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶχε καὶ τυπικὲς ἐκφάνσεις. Οἱ ἀρχόντες ὅλων τῶν σερβικῶν περιοχῶν ἢ χωρῶν εἶχαν τέτοια θέση στὴν ἀντίληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, ὥστε οἱ αυτοκράτορες, στα πλαίσια τῆς ἀλληλογραφίας τους, ἐπέστελναν *κελεύσεις*, δηλαδὴ βασιλικὰ διατάγματα, πρὸς τοὺς ἀρχόντες αὐτούς¹⁵. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση επικρατοῦσε ἐπὶ τῶν αυτοκρατόρων Λέοντος Σ', Ρωμανοῦ Α', Κωνσταντίνου Ζ' καὶ Ρωμανοῦ Β'¹⁶. Ἄς προστεθεῖ ὅτι γιὰ ἓναν τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀρχόντες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸν Μιχαῖλ Βουσεβούτζη (Višević) στὴ Ζαχλουμία (Zahumlje), δὲν υπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔφερε τοὺς βυζαντινοὺς τίτλους τοῦ ἀνθυπάτου καὶ τοῦ πατρικίου (πιθανῶς ἀπὸ τὸ 927)¹⁷. Πρὸκειται ἀκριβῶς γιὰ τίτλους, τοὺς ὁποίους τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως μαρτυροῦν τὸ

10. *DAI*, κεφ. 29, σ. 126,76-77.

11. *DAI*, κεφ. 32, σ. 154,43-44.

12. *DAI*, κεφ. 30, σ. 146,132-142. Βλ. τὰ σχόλια: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* II, Beograd 1959, 36 σημ. 114 (B. Ferjančić).

13. Πρβλ. G. Ostrogorski, *Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci*, *Istoriski časopis* 1-2 (1948), 24-29 [= *Sabrana dela* IV, Beograd 1970, 79-86].

14. *DAI*, κεφ. 32, σ. 160,138-148. Πρβλ. σχόλια: *Vizantijski izvori* II, 57 σημ. 194 (B. Ferjančić).

15. Πρβλ. J. Ferluga, *Das byzantinische Reich und die südslavischen Staaten von der Mitte des IX. bis zur Mitte des X. Jhs.*, στο: τοῦ ἴδιου, *Byzantium on the Balkans: Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIIth to the XIIIth Centuries*, Amsterdam 1976, 293.

16. Ο. π.

17. *DAI*, κεφ. 33, σ. 160,16. Γιὰ τὴ χρονολογία βλ. *Vizantijski izvori* II, 60 σημ. 209 (B. Ferjančić).

Κλητορολόγιον του Φιλοθέου (899) και το *Τακτικὸν Benešević* (934-944), έφεραν οι στρατηγοί των θεμάτων¹⁸. Δεδομένου ότι ο Μιχαήλ Βουσεβούτζης (Višević) εμφανίζεται με τους τίτλους αυτούς την ίδια περίπου εποχή που άρχισε να εκλείπει η μνεία των ονομάτων των αρχόντων Σερβίας, ίσως ευσταθεί η υπόθεση ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένη περίπτωση, αλλά για την αρχή μιας καινούργιας τακτικής. Παρόμοια τακτική επαναλαμβάνεται τους δύο επόμενους αιώνες τέσσερις φορές¹⁹. Ο αριθμός των μαρτυριών δεν είναι καθόλου ασήμαντος, αν λάβουμε υπόψη μας ότι στις πηγές οι αντίστοιχες πληροφορίες είναι ιδιαίτερα φειδωλές.

Εν πάση περιπτώσει, δεν θα είμαστε μακριά από την πραγματικότητα, εάν υποθέσουμε ότι οι Σέρβοι άρχοντες το 10ο αιώνα ανήκαν περισσότερο σ' έναν κύκλο επιτρόπων του Βυζαντίου, παρά σ' έναν κύκλο αρχηγών κάποιων διαμορφωμένων κρατικών σχηματισμών²⁰. Πρόκειται, λοιπόν, κατά πάσαν πιθανότητα για κρίκους μιας αλυσίδας τοικών εξουσιαστών στην υπηρεσία και υπό την προστασία της αυτοκρατορίας. Αυτή η κατάσταση, όμως, μπορούσε να υποστεί περιορισμένες ή σημαντικές μεταβολές, αντίστοιχες με την ουσιαστική αλλαγή της παρουσίας του Βυζαντίου στις περιοχές στο εσωτερικό των Βαλκανίων. Μία τέτοια αλλαγή αναδύθηκε με σαφήνεια το 971, με την εξαφάνιση του πρώτου βουλγαρικού κράτους.

Δυστυχώς, οι πληροφορίες για την κατάκτηση της Βουλγαρίας από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Τζιμισιή δεν επιτρέπουν τον ακριβή εντοπισμό των ορίων της βυζαντινής παρουσίας στις δυτικές περιοχές του πρώην βουλγαρικού κράτους. Σε σχέση με το πρόβλημα αυτό, για πολύ καιρό εχρησιμοποιούντο μόνον οι πληροφορίες του λεγόμενου «Χρονικού του Πρεσβυτέρου της Διοκλείας» (*Letopis Popa Dukljanina*, 12ος αι.), όπου αναφέρεται ότι ο βυζαντινός στρατός παρέλαβε το φρούριον Ράσον, την καρδιά της μεταγενέστερης Σερβίας, και ότι ο αυτοκράτορας γύρισε σχετικά γρήγορα στην πρωτεύουσά του, αφήνοντας τους στρατηγούς του να φέρουν σε πέρας τις επιχειρήσεις στη Δύση²¹. Αυτό το σημείο του

18. N. Oikonomidès, *Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 137,30-139,20, 245,21.

19. Πρβλ. Lj. Maksimović, *Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbien*. Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, στο: Cordula Scholz – G. Makris (εκδ.), *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, München-Leipzig 2000, 176 (Ljutovid), 177 (Μιχαήλ Vojislavljević), 179 (Στέφανος Νεμάνιτς), 180 (Στέφανος Nemanjić).

20. Ο. π., 176 κε.

21. *Letopis Popa Dukljanina*, έκδ. F. Šišić, Beograd-Zagreb 1928, 449-451. Για την παλαιότερη επιστημονική συζήτηση πρβλ. Lj. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine*, *ZRVI* 36 (1997), 35 κε.

«Χρονικού» δημιούργησε υποψίες στους ερευνητές. Σήμερα, όμως, έχουμε στη διάθεσή μας και δύο σφραγίδες που, ίσως, ενισχύουν την ορθότητα των πληροφοριών αυτών.

Αν η πρώτη σφραγίδα έχει διαβασθεί σωστά, πρέπει να ανήκει στον Ιωάννη, πρωτοσπαθάριο και κατεπάνω Ράσου, πράγμα που ασφαλώς αντανακλά την πολιτική του Τζιμισκή, όσον αφορά την εξέλιξη του διοικητικού οργανισμού της αυτοκρατορίας²². Η δεύτερη σφραγίδα αναμφισβήτητα ανήκει στον Αδρόλεστο Διογένη, πρωτοσπαθάριο και στρατηγό Μοράβας, δηλαδή ενός θέματος γύρω από τον ποταμό Μοράβα, παραπόταμο του Δούναβη²³. Δεν είναι, όμως, απαραίτητο σ' αυτό το σημείο να συζητηθεί το πρόβλημα των δύο αυτών βυζαντινών θεμάτων, που άλλωστε έχει ήδη ερευνηθεί²⁴. Αρκεί να σημειωθεί η εξέλιξη της τακτικής των Βυζαντινών ως προς την αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού στις κατακτημένες περιοχές, που σχετίζονται με τους Σέρβους, για να καταλάβουμε ότι η αντίστοιχη πολιτική μετά το 1018 δεν αποτελούσε μία τυχαία λύση. Την εν λόγω τακτική πρέπει να επισημάνουμε, επειδή μπορεί να μην είχε υιοθετηθεί λίγα μόνο χρόνια πριν από την ίδρυση του κράτους του Σαμουήλ, αλλά αρκετά νωρίτερα, πριν από τη μεγάλη ήττα των Βυζαντινών κοντά στη Σερδική το 986, και έτσι να είχε εδραιωθεί²⁵.

Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί η τύχη των σερβικών χωρών την εποχή που υφίστατο το κράτος του Σαμουήλ. Με σχετική ακρίβεια μπορούμε να πούμε ότι μειώθηκε ο αριθμός των χωρών αυτών, ότι ο εξουσιαστής στη Διόκλεια, Ιωάννης ο Βλαδίμηρος, υποτάχθηκε στον Σαμουήλ, ελέγχοντας ταυτόχρονα τη Σερβία, την οποία είχαν υποδουλώσει τα βουλγαρικά στρατεύματα²⁶. Όλα αυτά πρέπει να τονισθούν, επειδή με τον τρόπο αυτόν αποτυπώνεται η γενική εικόνα της κατάστασης που βρήκαν οι Βυζαντινοί την εποχή της νέας εξαφάνισης του βουλγαρικού κράτους.

Την επιστροφή της βυζαντινής εξουσίας στα εδάφη των Σέρβων παρακολουθούν ελάχιστα οι πηγές. Ο Σκυλίτζης δεν αναφέρεται στη Σερβία (Raška) και τη Διόκλεια για την πρώτη και πλέον δεκαετία της δημιουργίας των μηχανισμών

22. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, Washington, D.C. 1991, αρ. 33, σ. 100-101, 196. Ορισμένες αμφιβολίες, αν το «Ράσον» έχει διαβασθεί σωστά, είχε ο W. Seibt (*BZ* 84/5-2 [1991/1992], 549), αλλά αργότερα, απ' ό,τι πληροφορήθηκα, δεν επέμεινε σ' αυτές.

23. Nesbitt – Oikonomides, *ό. π.*, αρ. 36a (Addendum), σ. 195-196.

24. Maksimović, *ό. π.*, 35 κε.· S. Pirivatrić, *Vizantijska tema Morava i "Moravije" Konstantina VII Porfirogenita*, *ZRVI* 36 (1997), 173-176· του ίδιου, *Samuilova država*, 54 κε.

25. Πρβλ. Nesbitt – Oikonomides, *ό. π.*, 196.

26. Pirivatrić, *ό. π.*, 99-101, 105 κε., 111 κε.

της αυτοκρατορικής εξουσίας. Παρόλο που η ενασχόλησή του με το θέμα είναι πενιχρή, το «Χρονικό του Πρεσβυτέρου της Διοκλείας» είναι ενδιαφέρον, επειδή μνημονεύει ότι ο Βασίλειος κυριάρχησε μεταξύ άλλων στη Raška (*Basilius ... obtinuit totam Bulgariam, Rassam ... tamque Dalmatiam*), αλλά όχι και στη Διόκλεια²⁷. Ο άρχοντάς της Στέφανος Vojislav ήταν υποτεταγμένος σύμμαχος των Βυζαντινών (*Voislavus ... caepit se subdere Graecis et esse quasi adiutor et socius eorum*), οι οποίοι ασκούσαν ορισμένα δικαστικά δικαιώματα στη χώρα του (*iudicare, bona tollere*)²⁸.

Η μνημονευόμενη διαφορά ως προς τη θέση των δύο σερβικών χωρών τη στιγμή της μεγάλης ανατροπής στα Βαλκάνια είχε και διαφορετικές συνέπειες. Όσον αφορά την υποταγή της Σερβίας, ιδρύθηκε θέμα με την ίδια ονομασία, ενώ φαίνεται ότι στην περίπτωση της Διόκλειας δεν συνέβη κάτι παρόμοιο. Έτσι, η γενική κατάσταση μετά το 1018 μοιάζει πολύ με εκείνη μετά την πρώτη άλωση της Βουλγαρίας το 971: τότε, πιθανότατα, ιδρύθηκαν δύο θέματα – Ράσον και Μοράβα – στα βορειο-δυτικά σύνορα· τώρα, ιδρύθηκαν και πάλι δύο θέματα – Σερβία και Σίρμιον. Είναι φανερό ότι η μόνη σημαντική διαφορά ως προς την τοποθεσία τους (Σίρμιον αντί για Μοράβα) οφείλεται στην προοδευτική επέκταση των βυζαντινών στρατευμάτων.

Η επιστημονική συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη των θεμάτων Σερβίας και Σιρμιού μετά το 1018 είναι πλούσια και μακρόχρονη²⁹. Παρακάμπτοντας τις λεπτομέρειες της συζήτησης αυτής, για το σημερινό μας θέμα αρκεί να υπογραμμισθούν εδώ μερικά στοιχεία των πηγών. Η Σερβία ως ξεχωριστή διοικητική μονάδα αναφέρεται σε τρεις σφραγίδες: α) του Κωνσταντίνου Διογένη, στρατηγού Σερβίας (*Σερβήας*)³⁰, β) του ίδιου Κωνσταντίνου Διογένη, πατρικίου (;) και στρατηγού Σερβίας (*Σερβήας*)³¹ και γ) του Νικολάου, πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού Σερβίας³². Το Σίρμιον, στα πρώτα χρόνια μετά την άλωση της Βουλγαρίας, μνημονεύεται μόνο στο έργο του Ιωάννη Σκυλίτζη και πάντοτε σχετίζεται με τις ενέργειες του προαναφερθέντος Κωνσταντίνου Διογένη. Ο Διογένης, ως ... *τῶν ἐκεῖσε* (προς τη Σερβία) *μερῶν ἄρχων*, δολοφόνησε τον τελευταίο Βούλγαρο διοικητή Σιρμιού και, στη συνέχεια, πιθανότατα το 1019, *ἄρχεν ἐτάχθη τῆς νεοκλήτου*

27. *Letopis Popa Dukljanina*, 344.

28. *Ο. π.*

29. Για τη σύνοψη της ερευνητικής κατάστασης πρβλ. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti*, 39 κε.

30. V. Laurent, *Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle*, *REB* 15 (1957), 190.

31. Nesbitt – Oikonomides, *ό. π.*, αρ. 34.1, σ. 102. Οι εκδότες υποθέτουν ότι η σφραγίδα αυτή μπορεί να είναι ένα αντίτυπο της προηγούμενης, που περιέγραψε ο Laurent.

32. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II*, Bern 1984, αρ. 628.

χώρας³³. Δέκα χρόνια αργότερα, ο Διογένης ... από Σιρμίον μετατεθείς εις Θεσσαλονίκην γίνεται δούξ³⁴ ή, όπως αναφέρεται σε μία σφραγίδα του, διορίσθηκε ανθύπατος, πατρικίος και κατεπάνω Θεσσαλονίκης³⁵.

Η συσχέτιση του Κωνσταντίνου Διογένη τόσο με τη Σερβία, όσο και με το Σίρμιον προκάλεσε αρκετές διαμάχες μεταξύ των ερευνητών, με αποτέλεσμα ορισμένοι να ταυτίζουν τα δύο αυτά θέματα, θεωρώντας τα ονόματά τους ως συνώνυμα³⁶. Όμως, παρόλο που και τα δύο ονόματα αναφέρονται σε διαφορετικές υφής πηγές – το ένα σε ιστοριογραφικό έργο και το άλλο σε σφραγίδες – είναι αρκετά φανερό ότι δεν μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως συνώνυμα. Καταρχήν, ο Σκυλίτζης χρησιμοποιεί τα επίσημα ονόματα των θεμάτων για τη Βουλγαρία και τη Θεσσαλονίκη. Επομένως, είναι λογική η υπόθεση ότι το ίδιο κάνει και για το Σίρμιον, το οποίο άλλωστε και ξεχωρίζει από τη Βουλγαρία. Ακόμη, η Σερβία είναι ασφαλέστατα ένα επίσημο όνομα θέματος, επειδή παρουσιάζεται στο σφραγιστικό υλικό. Επομένως, ο Κωνσταντίνος Διογένης έπρεπε να ήταν διαδοχικά διοικητής και των δύο θεμάτων. Δεδομένου ότι για πολλά χρόνια διοικούσε το Σίρμιον (1019-1029), από όπου μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη, κατόπιν στο θέμα Θρακησιών και, τέλος, οδηγήθηκε στη φυλακή και σε μοναστήρι³⁷, είναι αρκετά σαφές

33. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 365,15-366,30.

34. Σκυλίτζης, 376,86-88. Για τη χρονολογία πρβλ. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III*, Beograd 1966, 166 σημ. 286 (J. Ferluga): A. S. Mohov, *K cursus honorum Konstantina Diogena, Antičnaja drevnost' i srednie veka 27* (1995), 34 κε.

35. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 104. Από παλαιά είναι γνωστή και μία σφραγίδα ενός Κωνσταντίνου, ανθυπάτου, πατρικίου και δουκός Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας και Σερβίας: I. Swiencickij, *Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, Sbornik v pamet na prof. Petâr Nikov*, Sofia 1940, αρ. 11, σ. 439. Σήμερα ούτε η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου, ούτε η χρονολογία, ούτε η εν λόγω «διοικητική περιοχή» είναι πια σίγουρες. Πρβλ. Maksimović, ό. π., 39 σημ. 40.

36. N. Skabalanović, *Vizantijskoe gosudarstvo i cerkov' v XI v.*, St. Petersburg 1884, 228 κε.: V. N. Zlatarskiy, *Ustroystvo Bolgarii i polozenie bolgarskogo naroda v pervoe vremya posle pokorenija ih Vasilem II Bolgaroboyceyu*, *Seminarium Kondakovianum* 4 (1931), 51: του ίδιου, *Istoriya na bălgarskata dâržava prez srednite vekove II*, Sofia 1934, 1994², 6: P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia 1932, 345 κε.: του ίδιου, *Istoriya na bălgarski narod II*, Sofia 1944, 1-10: T. Wasilewski, *Le thème byzantin de Sirmium-Serbie aux XIe et XIIe siècles*, *ZRVI* 8/2 (1964), 465, 474 κε., 478 κε.: Jovanka Kalić (-Mijušković), *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967, 35 κε.: Oikonomidès, *Listes de préséance*, 260: Vera von Falkenhausen, *Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik*, *BZ* 63 (1970), 18: J.-Cl. Cheynet, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, *TM* 9 (1985), 184.

37. Πρβλ. V. Laurent, *Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine*, *EO* 33 (1934), 414-419: Mohov, ό. π., 34 κε.

ότι η διαμονή του στο θέμα Σερβίας συμπίπτει με την εκκαθάριση των τελευταίων υπολοίπων του κράτους των διαδόχων του Σαμουήλ. Από τη Σερβία («τὰ ἐκείσε μέρη»), όπου δεν έμεινε για πολύ καιρό, ξεκίνησε για να καταλάβει το Σίριμον.

Η τοποθεσία του θέματος Σιρμίον είναι αρκετά σαφής, όχι όμως και η έκτασή του. Επίσης, είναι αρκετά σαφές ότι υπήρξε μία σταδιακή άμβλυνση της οπουδαιότητας του θέματος αυτού. Οι φάσεις, όμως, αυτής της εξέλιξης δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθούν. Το μόνο βέβαιο είναι ότι την πρωτοβουλία για την άμυνα προς το Βορρά ανέλαβαν το Βελγιάδι και η Βρανιτζόβα (Branicevo), όπου ήδη το 1057-1059 τη στρατιωτική ευθύνη είχε ο μελλοντικός αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης³⁸. Όσον αφορά τους Σέρβους, υπάρχουν ενδείξεις (Πορφυρογέννητος, Κεκαυμένος) ότι κατά τη διάρκεια της εξέλιξης αυτής, ακόμη και το 10ο αιώνα, κατοικούσαν, τουλάχιστον εν μέρει, στις περιοχές γύρω από τους ποταμούς Σάβα και Δούναβη³⁹. Αυτό σημαίνει ότι τον 11ο αιώνα ένα (σημαντικό;) μέρος της φυλής αποτελούσαν οι υπήκοοι του Βυζαντίου.

Το πρόβλημα του θέματος Σερβίας θέτει ακόμη περισσότερα ερωτήματα. Ιδιαίτερα, η τοποθεσία και η έκταση του θέματος είναι ανιγματικές. Δεδομένου ότι μετά το 971, κατά πάσαν πιθανότητα, δημιουργήθηκε το κατεπανάτο Ράσον, ότι τα ρωμαϊκά στρατεύματα κατέλαβαν την περιοχή αυτή το 1018 και ότι την ίδια εποχή ιδρύθηκε η επισκοπή Ράσου, στα πλαίσια της καινούργιας αρχιεπισκοπής Αχρίδος⁴⁰, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το φρούριο και η περιοχή Ράσου έπαιζαν μεγάλο, ίσως και αποφασιστικό, ρόλο στο θέμα Σερβίας. Αυτό θα σήμαινε ότι ορισμένες περιοχές της παλαιάς Σερβίας βρέθηκαν εντός των συνόρων του θέματος. Όμως, παρά τη βυζαντινή κατάκτηση, φαίνεται ότι δεν είχε «εξαφανισθεί» ολόκληρη η χώρα, αλλά ότι είχε γίνει πολύ ασημαντη και προσωρινά δεν επρόκειτο να αποτελέσει κάποιο σημαντικό πολιτικό παράγοντα. Αντίθετα, και έχοντας υπόψη το ταυτόχρονο παράδειγμα της Βουλγαρίας, δεν θα μπορούσε κανείς να καταλάβει πώς ήταν δυνατόν ένα θέμα να ονομασθεί Σερβία.

Κάποιο φως στην περιπετειώδη αυτή ιστορία ρίχνουν δύο περιπτώσεις: η μία συνδέεται με τους Σέρβους και η άλλη με τους Κροάτες. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τον Σέρβο άρχοντα Ljutovid (Litouitius, Lotavitius), ο οποίος εξέδωσε το 1039 ένα σιγίλλιο με καθαρά βυζαντινά στοιχεία, που σώζεται, όμως, μόνο στη λατινική μετάφραση και η γνησιότητα του οποίου αποκαταστά-

38. Wasilewski, ό. π., 478 κε.

39. *DAI*, κεφ. 30, σ. 144-146· Κεκαυμένος (*Sovety i rasskazy Kekavmena: sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, έκδ. G. G. Litavrin, Moskva 1972), 268,28.

40. Πεβλ. *Istorija srpskog naroda* I, 178 (Lj. Maksimović).

θηκε μετά από πολλές αμφισβητήσεις⁴¹. Η υπογραφή του Ljutovid περιέχει τα εξής στοιχεία: πρωτοσπαθάριος, επί του Χρυσοτρικλίνου, ύπατος και στρατηγός Σερβίας και Ζαχλουμίας (Zahumlje)⁴². Ουσιαστικά, ο Ljutovid ήταν τοπικός άρχοντας της Ζαχλουμίας. Όμως, τα στοιχεία του εγγράφου του, με το βυζαντινό τρόπο ημερομηνίας, συμπεριλαμβανομένων και των τίτλων του συντάκτη, καθώς και το γεγονός ότι ο όρος Σερβία προτάσσεται στην υπογραφή ενός άρχοντα της Ζαχλουμίας, δείχνουν ότι εδώ πρόκειται ταυτόχρονα για έναν βυζαντινό αξιωματούχο, ο οποίος δεν μπορεί παρά να είναι επικεφαλής του θέματος Σερβίας.

Αυτή η άποψη ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ljutovid μερικά χρόνια αργότερα ήταν επικεφαλής της εκστρατείας των Βυζαντινών και των συμμάχων τους εναντίον της Διόκλειας, στην οποία έλαβε μέρος ως δευτερεύων παράγοντας και ο *jouranus Rassae*⁴³. Οι ρόλοι και των δύο – του στρατηγού και του ζουπάνου – στην εκστρατεία δείχνουν κάπως τη σημασία του «θέματος» και της χώρας με σερβικό όνομα. Η ήττα των συμμάχων, που ακολούθησε, μπορεί να επέφερε την αρχή της παρακμής του θέματος και της ανόδου της χώρας Σερβίας. Εν πάση περιπτώσει, στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα η χώρα Σερβία έχει κάνει σημαντική πρόοδο, ενώ το θέμα Σερβίας εξαφανίζεται. Αλλά τότε τα μόνιμα βυζαντινά προπύργια προς το Βορρά και τη Δύση ήταν ήδη η Βρανιτζόβα (Branicevo) και η Ναϊσός (Niš), τα κάστρα που βρίσκονταν στον κεντρικό άξονα της Χερσονήσου⁴⁴.

Η δεύτερη, «κροατική» περίπτωση. Από τον Κεκαυμένο μαθαίνουμε ότι την εποχή του Ρωμανού Γ' Αργυρού, και μερικά χρόνια αργότερα, τοπικός άρχοντας στην πόλη Διάδωρα (Zadar) της Δαλματίας ήταν κάποιος Δοβρωνάς (Dobronja)⁴⁵. Ο ίδιος, για να προσκυνήσει τον αυτοκράτορα, ταξίδευσε τρεις φορές στην Κωνσταντινούπολη, παίρνοντας από εκεί δώρα και τιμές. Παρόλο που ήταν βαπτισμένος με το λατινικό τρόπο (το χριστιανικό του όνομα ήταν Gregorius), ο Δοβρωνάς, όπως μας πληροφορούν κάποια έγγραφα από το Zadar, είχε γίνει πρωτοσπαθάριος και στρατηγός «πάσης Δαλματίας»⁴⁶. Η κατάσταση αυτή

41. Πρβλ. (με την παλαιότερη βιβλιογραφία) Wasilewski, ό. π., 469 κε.: Falkenhausen, ό. π., 10 κε.

42. *Letopis Popa Dukljanina*, 189, 190 (δύο αντίγραφα του ίδιου εγγράφου). Για τη χρονολογία βλ. Falkenhausen, ό. π., 18. Για τη γνησιότητα των αναφερομένων τίτλων βλ. Laurent, Thème, 194.

43. *Letopis Popa Dukljanina*, 347-351.

44. Πρβλ. N. Banescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et la Bulgarie*, Bucarest 1946, 150· Wasilewski, ό. π., 480 κε.: Kalić (-Mijušković), ό. π., 36 κε.

45. Κεκαυμένος, 300,22-302,12. Για τα σόγια και τη χρονολογία πρβλ. στο ίδιο, 638 κε., 646.

46. F. Rački, *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 67, 69-70, 71. Για ολόκληρη την κατάσταση σε σχέση με τα έγγραφα αυτά πρβλ. *Vizantijski izvori* III, 204 σημ. 33 (J. Ferluga).

δηήρκεσε μέχρι το τέλος περίπου της τέταρτης δεκαετίας του 11ου αιώνα, οπότε ο Δοβρωνάς συνελήφθη κατά το τρίτο του ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη. Ο δυστυχής πέθανε στη φυλακή, ενώ οι Βυζαντινοί αποκατέστησαν τον άμεσο έλεγχό τους στα Διάδωρα⁴⁷. Η αλλαγή της πολιτικής της αυτοκρατορίας μπορεί να οφείλεται στην ταραγμένη τότε κατάσταση στα Βαλκάνια και έτσι φθάνουμε πάλι στην περίπτωση της Διόκλειας (Zeta), η οποία την εποχή εκείνη ήταν η πιο σημαντική χώρα των Σέρβων. Η χώρα που, όπως είδαμε, δεν υποτάχθηκε άμεσα στα βυζαντινά στρατεύματα το 1018.

Βέβαια, έχω υπόψη μου τον φημισμένο Στέφανο Βοϊσθλάβο (Vojislav), οι αποστασίες του οποίου εναντίον της αυτοκρατορίας (και ή Σερβία *Ῥωμαίων ἀφηνιάσασα*) είχαν συγκλονίσει τα δυτικά Βαλκάνια μεταξύ 1035 και 1041⁴⁸, συμπιπτοντας εν μέρει με τη μεγάλη βουλγαρική αποστασία του Πέτρου Δελεάνου (Odeljan)⁴⁹. Εννοείται ότι δεν θα εξετασθούν σ' αυτό το σημείο τα αντίστοιχα πολεμικά γεγονότα, άλλωστε περιγράφονται καλά στις πηγές λόγω της σπουδαιότητάς τους. Για το σκοπό μας αρκεί να τονισθεί ότι ο Βοϊσθλάβος θεωρείτο από τους Ρωμαίους αποστάτης και ληστής, ακριβώς όπως οι υπήκοοι του Βυζαντίου, που επαναστατούσαν εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας την εποχή αυτή⁵⁰. Όμως, ο γιος του Βοϊσθλάβου, ο Μιχαήλ (Vojislavljević) ως διάδοχος του πατέρα του έχει ριζικά αλλάξει την πολιτική του συμπεριφορά και *τοῖς συμμάχοις και φίλοις τῶν Ῥωμαίων ἐγγράφεται*⁵¹. Ο ίδιος, παρόλο που ήταν *Τριβαλλῶν και Σέρβων ... ἀρχηγός*, έλαβε και τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου⁵².

Δεν πρέπει, όμως, να λησμονηθεί ότι η Zeta δεν ήταν μόνο μία σχετικά ισχυρή χώρα, αλλά υπαγόταν και στην αρμοδιότητα των Λατίνων επισκόπων της Αδριατικής. Έτσι, οι συνέπειες του σχίσματος του 1054 και της βυζαντινής υποχώρησης από την Ιταλία το 1071 είχαν βαθμιαία γίνει φανερές. Μπορεί η Zeta με «βυζαντινό» τρόπο να είχε συμμετάσχει στη μεγάλη αποστασία εναντίον της Κωνσταντινούπολης το 1072, όταν ο διάδοχος του Μιχαήλ, ο πριγκίπας Κωνσταντί-

47. Κεκαυμένος, 302,5-11.

48. Σκυλίτζης, 399,14-15, 408,70-409,3, 424,62-425,97· Κεκαυμένος, 148,10-17, 170,29-172,19. Πρβλ. τα σχόλια στο ίδιο, 406 κε.

49. Σκυλίτζης, 409,87-415,56· Κεκαυμένος, 172,28-174,3, 282,23-28. Για το πραγματικό όνομα του Δελεάνου (Odeljan) βλ. M. Dinić, *Iz naše ranije prošlosti, Prilozi KJIF* 30/3-4 (1964), 237-238.

50. Για τη χρήση των όρων «αποστασία, αποστάτης» σε σχέση με τις συνθήκες στα Βαλκάνια την εποχή εκείνη πρβλ. Pivnatrić, *Samuilova država*, 134 κε· Maksimović, *Byzantinische Herrscherideologie*, 178 κε.

51. Σκυλίτζης, 475,13-15.

52. Σκυλίτζης, 475,15-16.

νος Bodin, αναγορεύθηκε (βούλγαρος) αυτοκράτορας⁵³, αλλά ο ίδιος ο Μιχαήλ έλαβε το 1077 από τη Ρώμη το βασιλικό τίτλο (*rex*)⁵⁴.

Τελειώνοντας, ας στρέψουμε την προσοχή μας στο ερωτηματικό του τίτλου της παρούσας εργασίας. Είναι αναμφισβήτητο ότι το Βυζάντιο κατά τους εξεταζόμενους αιώνες, από τον 9ο μέχρι τον 11ο, έκανε επανειλημμένες προσπάθειες για να θεωρούνται οι Σέρβοι υπόδουλοι και εξαρτημένοι. Πρόκειται για μία πολιτική ιδεολογία, η οποία ουσιαστικά θεωρούσε τους Σέρβους ως υπηκόους της αυτοκρατορίας, γεγονός που είναι άλλωστε πασίγνωστο. Διαπιστώνεται, όμως, ότι η διαδικασία για την υλοποίηση της πολιτικής αυτής θεωρίας, την πραγματοποίηση δηλαδή των στόχων της, ακολούθησε μία ορισμένη εξέλιξη. Στην πρώτη φάση, τον 9ο και το 10ο αιώνα εν μέρει, αρκούσε οι Σέρβοι άρχοντες να διορίζονται από τον αυτοκράτορα και να πληρώνονται από το εισόδημα της αυτοκρατορίας. Οι χώρες των αρχόντων αυτών διακρίνονται ως προ-κρατικοί μηχανισμοί, αλλά δεν θεωρούνται ότι βρίσκονται έξω από την αυτοκρατορία.

Στη δεύτερη φάση, το 10ο αιώνα εν μέρει και τον 11ο αιώνα, αυξάνονται οι δυνατότητες του Βυζαντίου να ελέγχει τις περιοχές των Βαλκανίων, που σχετίζονται, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με τους Σέρβους. Οι αρχηγοί τους λαμβάνουν τίτλους που έφεραν βυζαντινοί στρατηγοί θεμάτων ή, ακόμη, τον 11ο αιώνα γίνονται και οι ίδιοι στρατηγοί. Στην περίπτωση της χώρας Σερβίας φαίνεται ότι μετά από τους βυζαντινούς στρατηγούς ήρθε η σειρά, έστω και προσωρινά, για τέτοιου είδους στρατηγούς. Ούτως ή άλλως, οι συγγραφείς του αιώνα αυτού, όπως ο Σκυλίτζης και ο Κεκαυμένος, τους αποκαλούν συχνά με τον όρο «τόπαρχος», που χρησιμοποιείται για τους περιφερειακούς διοικητές της αυτοκρατορίας, δηλαδή τους κρατικούς υπαλλήλους⁵⁵.

Εν πάση περιπτώσει, οι Σέρβοι κατοικούσαν μέσα στις χώρες με την αναφερθείσα φυσιογνωμία, αλλά και μέσα στα βυζαντινά θέματα. Στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα το Βυζάντιο κατόρθωσε να ενισχυθεί η δεύτερη λύση, πράγμα που δεν είχε συμβεί τον προηγούμενο αιώνα και που γινόταν όλο και πιο σπάνιο προς το τέλος του 11ου αιώνα. Δεν υπάρχει, όμως, λόγος, παρά μόνον εν μέρει – στο τέλος του αιώνα – στην περίπτωση της Zeta, να θεωρήσουμε τους Σέρβους τον 11ο αιώνα ως εξωτερικό παράγοντα ή την πολιτική του Βυζαντίου έναντι τους ως εξωτερική πολιτική.

53. *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967, 392 κε.· *Istorija srpskog naroda I*, 182 κε. (S. Cirković).

54. K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1978³, 122· *Istorija Crne Gore I*, 393 κε.· *Istorija srpskog naroda I*, 189 κε. (S. Cirković).

55. Σκυλίτζης, 357, 372· Κεκαυμένος, βλ. ευρετήριο. Πρβλ. *Vizantijski izvori III*, 93 σμμ. 63, 204 σμμ. 32 (J. Ferlugia)· J.-Cl. Cheynet, *Toparque et topotèrètès à la fin du 11e siècle*, *REB* 42 (1984), 215-224· A. K(azhdan), *ODB* 3, 2095· Piriivatrić, *ό. π.*, 168 κε.

BOJANA KRSMANOVIĆ

ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΟΡΥΦΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Β'

Από τα γεγονότα του 11ου αιώνα φαίνεται ότι η εξέγερση του 1057 προσφέρει τα περισσότερα στοιχεία για τη διερεύνηση του θέματος των αλλαγών που σημειώθηκαν στη σύνθεση της βυζαντινής «ελίτ». Εκείνο που πρέπει να τονιστεί από την αρχή είναι ότι με την αλλαγή στην εξουσία το 1057 προσδιορίσθηκε σαφώς ποιές προσωπικότητες και, για την ακρίβεια, ποιές οικογένειες ανήκαν όχι μόνο στην αριστοκρατική τάξη της αυτοκρατορίας, αλλά και στην πιο επιφανή μερίδα της. Το έτος εκείνο την εξουσία δεν κατέλαβε μόνον ο Ισαάκιος Κομνηνός, αλλά μαζί με αυτόν οι Δούκες, οι Βρυέννιοι, οι Βοτανειάτες και άλλοι.

Με βάση τις μαρτυρίες του Ιωάννη Σκυλίτζη και του Μιχαήλ Ψελλού (τις πιο έγκυρες πηγές για την εποχή στην οποία αναφερόμαστε), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτοί, που αναφέρθηκαν, ήταν οι εκπρόσωποι της «ελίτ» της τότε βυζαντινής κοινωνίας. Ως προς τη θέση τους στην κοινωνία, οι επαναστάτες χαρακτηρίζονται όχι μόνον ως ευγενείς, αλλά και ως οι επίλεκτοι μεταξύ αυτών (*οί . . . λογάδες τῶν ἀρχόντων, εὐγενεῖς¹, τὰ κράτιστα γένη²*). Συνεπώς, πρόκειται για εκπροσώπους εκείνων των κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως αριστοκρατικά (λαμβάνοντας βεβαίως υπόψη τα κριτήρια που παρέχουν τη δυνατότητα να κατατάξουμε μία προσωπικότητα ή οικογένεια σ' αυτήν την κατηγορία, καθώς και τις ιδιομορφίες της βυζαντινής αριστοκρατίας³). Ακό-

1. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 483.

2. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, II, Paris 1928), 86.

3. Σχετικά με τα κριτήρια ένταξης μιας προσωπικότητας ή οικογένειας στην αριστοκρατία της αυτοκρατορίας (μεταξύ των οποίων τα πιο σημαντικά είναι η καταγωγή, η περιουσία και η θέση στην κρατική ιεραρχία, που φαίνεται από τα αξιώματα και τους τιμητικούς τίτλους) ήδη έχει γίνει αρκετή συζήτηση βλ. G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, *DOP* 25 (1971), 3-32· A. P. Každan, *Social'nyj sostav gospodstvujučego klassa Vizantii XI-XII vv.*, Moskva 1974, 223-243· Bojana Krsmanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, Beograd 2001, 14-24.

μη, οι ιστοριογράφοι της εποχής καθιστούν γνωστό ότι οι στασιαστές του 1057 ανήκαν στις τάξεις των στρατιωτικών και, πιο συγκεκριμένα, στην ηγεσία του στρατού· για την ακρίβεια, πρόκειται για εκπροσώπους της στρατιωτικής ηγεσίας των ανατολικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας (*οί τῆς ἔω στρατηγοί, οί τοῦ στρατοῦ ἡγούμενοι καί γένει καί ἀνδρεία ὠνομασμένοι*⁴).

Τα ονόματα των στασιαστών, που μνημονεύονται στις πηγές, φανερώνουν με ακρίβεια ποιές προσωπικότητες ανήκαν στα στρατιωτικά και αριστοκρατικά στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας: ο Ισαάκιος και ο Ιωάννης Κομνηνός⁵, ο Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης Δούκας⁶, ο Κατακαλὼν Κεκαυμένος⁷, ο Νικηφόρος

Στο Βυζάντιο ίσχυε η ιδιομορφία ότι η θέση στην κοινωνική κλίμακα βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τη θέση στον κρατικό μηχανισμό. Όπως τόνισε ο Καζάν (*Sostav*, 58, 243), το κατά πόσον ανήκε κανείς στην αριστοκρατική τάξη δεν εξαρτιόταν τόσο από την περιουσία του, όσο από τη θέση του στην ιεραρχία των κρατικών υπαλλήλων. Η μελέτη των *Τακτικῶν* δείχνει ότι η θέση μιας προσωπικότητας στην κοινωνία προσδιοριζόταν από τη σημασία των κρατικών αξιωμάτων που έφερε, όπως και των τιμητικών τίτλων. Αν ληφθεί υπόψη ότι τα αξιώματα δεν ήταν κληρονομικά, γίνονται κατανοητές οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε, όταν επιχειρούμε να προσδιορίσουμε σε ποιά τάξη ανήκε μία προσωπικότητα ή, ακόμη πιο δύσκολο, μία οικογένεια.

4. Σκυλίτζης, 483, 486· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 83-84. Μεταξύ των στασιαστών του 1057 εξαιρεση αποτελούσε ο Βρυέννιος (βλ. πιο κάτω, σημ. 9).

5. Ο Ισαάκιος Κομνηνός το 1057 είχε τον τίτλο του μαγίστρου. Το τελευταίο του αξίωμα ήταν εκείνο του στρατοπεδάρχη της Ανατολής (Σκυλίτζης, 479)· βλ. Κ. Βαζζός, *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Α' [Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, 41-47· J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 341· Krsmanović, *Usporn*, 157-161. Πα τη σταδιοδρομία του αδελφού του, Ιωάννη, πριν από το 1057, δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία (Βαζζός, *ό. π.*, 49-57).

6. Είναι γνωστό ότι ο Κωνσταντίνος το 1057 έφερε τον τίτλο του βεσπάρχη (βλ. Ατταλειάτης [*Michaelis Auliotae Historia*, έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker (CSHB), Bonn 1853], 56), αλλά, όπως φαίνεται, δεν κατείχε κανένα αξίωμα. Ο Ψελλός (*Χρονογραφία* II, 141· βλ. και σ. 135) αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος κυρίως *περι τὴν πατρῶν βῶλων ἐπραγματεύετο*. Βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* [University of London, Historical Studies 22], London 1968, 28-29· Krsmanović, *Usporn*, 165-168. Σχετικά με τη σταδιοδρομία του Ιωάννη Δούκα δεν υπάρχουν στοιχεία για την περίοδο πριν από το 1057 (βλ. Polemis, *ό. π.*, 34-35).

7. Ο Κατακαλὼν Κεκαυμένος το 1057 ήταν μάγιστρος, ενώ μετά την άνοδο στο θρόνο του Μιχαήλ ζ' απομακρύνθηκε από το αξίωμα του δουκός Αντιοχείας (Σκυλίτζης, 483). Σύμφωνα με τα στοιχεία των πηγών, ο Κεκαυμένος είχε επιτυχημένη και μακρά σταδιοδρομία. Μολονότι ο ρόλος του στην εξέγερση του 1057 ήταν εξαιρετικά σημαντικός, η θέση του στη στρατιωτική ιεραρχία ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά της προσωπικής του επιρροής και όχι της οικογένειάς του (Σκυλίτζης, *ό. π.*). Πα τη σταδιοδρομία του βλ. N. Bănescu, *Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kékauménos*, *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine* 11 (1924), 24-36· G. G. Litavrin, *Tri pisma Michaila Psella Katakalonu Kekavmenu*, *RESEE* 7/3 (1969), 455-468· Krsmanović, *Usporn*, 172-176, 193-200.

Βοτανειάτης⁸, ο Βρυνένιος⁹, ο Μιχαήλ Βούρτζης¹⁰, ο Ρωμανός Σκληρός¹¹ και οι γιοι του Βασιλείου Αργυρού¹². Οι πολυάριθμες έρευνες για τις περισσότερες προσωπικότητες, που αναφέρθηκαν, έδειξαν ότι πρόκειται για άτομα, τα οποία το 1057 ήταν περίπου μεταξύ 50 και 60 ετών, δηλαδή σε μία ηλικία κατά την οποία η θέση τους στη διοίκηση του κράτους πρέπει να είχε σαφώς προορισθεί, σύμφωνα με τους τίτλους και τα αξιώματα που τους είχαν απονεμηθεί. Επίσης, τα στοιχεία για τη σταδιοδρομία του καθενός μαρτυρούν ότι η άνοδός τους σε αξιώματα επιτεύχθηκε, στο μεγαλύτερο βαθμό, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042–1055), ο οποίος, κατά τον Ψελλό, δοξάσθηκε επειδή ασχολήθηκε με τις πολιτικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας¹³. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο τουλάχιστον λόγους: πρώτον, η βασιλεία του Μονομάχου διήρκεσε σχεδόν 13 χρόνια, δηλαδή σημαντικά περισσότερο από όσο εκείνες των προκατόχων του, και δεύτερον, η πολιτική του καταφανώς προσέφερε τη δυνατότητα για την προαγωγή των προσώπων αυτών στη στρατιωτική

8. Ο Νικηφόρος Βοτανειάτης το 1057 έφερε τον τίτλο του μαγίστρου. Το κύρος του Νικηφόρου ως στρατιωτικού εθεωρείτο δεδομένο (Σκυλίτζης, 495), δεν είναι όμως γνωστά τα αξιώματα, τα οποία ανέλαβε. Φαίνεται ότι η σταδιοδρομία του άρχισε επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (βλ. Ατταλειάτης, 39-41), εφόσον, κατά πάσα πιθανότητα, γεννήθηκε γύρω στο 1001/1002, πράγμα που σημαίνει ότι το 1042 ήταν περίπου σαράντα χρονών. Βλ. Εύ. Θ. Τσολάκης, Χρόνος γεννήσεως και θανάτου του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, *Έλληνικά* 27/1 (1974), 150-151 και διεξοδικά, Κρσμανονίς, *Uspon*, 168-172.

9. Ο Βρυνένιος το 1057 ήταν πατρίκιος. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ των στασιαστών του 1057 ο Βρυνένιος αποτελούσε εξαίρεση, όχι μόνον επειδή καταγόταν από το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας (από την Αδριανούπολη), αλλά και επειδή ήταν ο μόνος εν ενεργεία στρατιωτικός. Το 1057 διορίστηκε από τον Μιχαήλ Γ' *στρατηγός αυτοκράτωρ ... τῶν Μακεδονικῶν ταγμάτων*, τα οποία στήληθηκαν εναντίον των Τούρκων. Ταυτόχρονα, ο Μιχαήλ τον διέταξε να αναλάβει την ηγεσία των Καππαδοκῶν (*ἀρχεῖν τάξας Καππαδοκῶν*). Βλ. Σκυλίτζης, 484· Ατταλειάτης, 54· Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Eriptomae Historiarum libri XIII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 657. Προκύπτει λοιπόν ότι ο Βρυνένιος ήταν συνδεδεμένος με την Ανατολή.

10. Σύμφωνα με τις πηγές, ο Μιχαήλ Βούρτζης το 1057 ήταν βεστάρχης, οι αρμοδιότητές του όμως δεν είναι γνωστές· βλ. J.-Cl. Cheynet – J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 32-33.

11. Χάρη στον τίτλο του προέδρου, ο Ρωμανός Σκληρός ήταν ο πιο επιφανής μεταξύ των επαναστατών. Η ανέλιξή του στην ιεραρχία πραγματοποιήθηκε επί Κωνσταντίνου Μονομάχου· βλ. W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976, 76-85.

12. Δεν είναι γνωστά ούτε τα ονόματα, ούτε τα αξιώματα των δύο αυτών γόνων της οικογένειας των Αργυρών· βλ. J.-F. Vannier, *Familles byzantines: Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)* [Byzantina Sorbonensia 1], Paris 1975, 47.

13. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 71.

ιεραρχία¹⁴. Από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει ότι η απομάκρυνση αυτών των προσώπων, ουσιαστικά η αποστράτευσή τους, πρέπει να αποδοθεί στην Θεοδώρα (1055–1056) και τον Μιχαήλ Σ' Στρατιωτικό (1056–1057), ο οποίος επιχείρησε να ακολουθήσει την πολιτική της στο θέμα αυτό¹⁵.

Τα στοιχεία για τις οικογένειες, από τις οποίες κατάγονταν οι στασιαστές, δείχνουν ότι αυτές μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις ομάδες, σύμφωνα με την εποχή που εμφανίζονται στις πηγές τα πρώτα τους μέλη.

Την πρώτη ομάδα αποτελούν οι οικογένειες, η εμφάνιση των οποίων χρονικά εμπίπτει στην πρώτη φάση της ιστορίας της βυζαντινής αριστοκρατίας, δηλαδή από τα τέλη του 8ου και μέχρι το πρώτο μισό του 10ου αιώνα¹⁶. Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να εντάξουμε τις οικογένειες των Σκληρών και των Αργυρών, τα επώνυμα των οποίων είναι γνωστά από τις αρχές του 9ου αιώνα και συνεχίζουν να μνημονεύονται χωρίς διακοπή κατά τους επόμενους αιώνες¹⁷.

Τη δεύτερη ομάδα αποτελούν οι οικογένειες που εμφανίζονται στην επόμενη φάση της πορείας της βυζαντινής αριστοκρατίας, η οποία αρχίζει το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα και εκτείνεται ως και τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα. Πρόκειται για την περίοδο της διακυβέρνησης τριών αυτοκρατόρων, του Νικηφόρου Β' Φωκά (963–969), του Ιωάννη Α' Τζιμισκή (969–976) και, ιδιαίτερα, του Βασιλείου Β' (976–1025). Η εμφάνιση νέων οικογενειών αυτήν την περίοδο οφείλεται αφενός στην αύξηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων της αυτοκρατορίας και αφετέρου στις εμφύλιες συρράξεις των εκπροσώπων της κεντρικής εξουσίας και των ισχυρών οικογενειών, πρωτίστως εκείνων της Ανατολής. Οι πολεμικές ανάγκες απαιτούσαν τη συμμετοχή νέων ανθρώπων (διαφόρων εθνοτήτων) στο

14. Πρβλ. J. Lefort, *Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropos en 1047*, *TM* 6 (1976), 283· Cheynet, *Pouvoir*, 339.

15. Cheynet, *Pouvoir*, 341–344· Krsmanović, *Uspori*, 176–181.

16. Με την έκφραση βυζαντινή αριστοκρατία εννοούνται εκείνες οι οικογένειες, η εμφάνιση των οποίων ακολουθεί τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις του κράτους, που συνδυάζονται με την εισαγωγή του συστήματος των θεμάτων. Φαίνεται ότι από το τέλος του 8ου αιώνα, οπότε και στις πηγές μαρτυρούνται οι πρώτες οικογένειες της αυτοκρατορίας, μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Α' διακρίνονται δύο κύρια στάδια στην ιστορία της βυζαντινής αριστοκρατίας. Η περίοδος της δυναστείας των Κομνηνών αποτελεί ένα ξεχωριστό σύνολο, επειδή κατά την εποχή αυτήν προωθούνται εκείνες οι οικογένειες, οι οποίες είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους Κομνηνούς και έμπταναν στην ομάδα συμπεφερόντων της οικογένειας αυτής (M. Angold, *The Byzantine Empire 1025–1204*, London–New York 1984, 105–106· P. Magdalino, *Innovations in government*, στο: Margaret Mullett – D. Smythe [εκδ.], *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 148).

17. Seibt, *Skleroi Vannier, Argyroi*.

βυζαντινό στρατό, οι οποίοι, αφού διακρίνονταν στον πόλεμο, επιβραβεύονταν με το γνωστό τρόπο, δηλαδή την παροχή σημαντικών τίτλων, ανώτερων αξιωμάτων και περιουσιακών στοιχείων. Με τον τρόπο αυτό διαπρεπείς στρατιωτικοί βρέθηκαν στο ρόλο του προπάτορα μελλοντικών ένδοξων οικογενειών, ανοίγοντας το δρόμο της ανόδου, τις περισσότερες φορές με την άσκηση στρατιωτικών καθηκόντων, και στους απογόνους τους. Από την άλλη πλευρά, οι εμφύλιες συρράξεις, οι οποίες εκδηλώθηκαν ιδιαίτερα έντονα την εποχή του Βασιλείου Β', υποχρέωσαν τον αυτοκράτορα, προκειμένου να προστατεύσει την ίδια του την εξουσία, να απομακρύνει τους μη έμπιστους εκπροσώπους εκείνων των παλαιών οικογενειών, οι οποίες σχεδόν κατά παράδοση κατείχαν ηγετικά αξιώματα στο βυζαντινό στρατιωτικό/διοικητικό σύστημα. Αντ' αυτών, υψηλές θέσεις στο στρατό, που συνοδεύονταν από αντίστοιχους τιμητικούς τίτλους, έγιναν προσιτές σε «νέους ανθρώπους», έμπιστους και συχνά χαμηλής ή όχι ιδιαίτερα ευγενικής καταγωγής. Έτσι, η πολιτική του Βασιλείου Β' οδήγησε ουσιαστικά σε αλλαγές στα υψηλότερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας: οι εκπρόσωποι της παλαιάς «ελίτ» (Φωκάδες, Μαλβίνοι, Σκληροί, Μελισσηνοί) παραμερίζονται και ανοίγει ο δρόμος για τη δημιουργία μιας νέας «ελίτ». Ο τρόπος, με τον οποίο άρχισε αυτό, επιβεβαιώθηκε, για μία ακόμη φορά, την εξάρτηση της κοινωνικής θέσης από τα κρατικά αξιώματα¹⁸. Από εκείνους που έλαβαν μέρος στην εξέγερση του 1057, την πορεία αυτήν ακολούθησαν οι οικογένειες των Κομνηνών και των Βούρτζηδων¹⁹.

Την τρίτη ομάδα, την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε και ως μεταβατική, αποτελούν οικογένειες, τα πρώτα μέλη των οποίων εμφανίζονται τον 9ο

18. Το γεγονός ότι πολλές οικογένειες οφείλουν την άνοδό τους στον Βασίλειο Β' κατά τον ιδιαίτερο αυτόν τρόπο αμβλύνει το χαρακτηρισμό της εσωτερικής του πολιτικής ως «αντιαριστοκρατικής». Βλ. Každan, *Sostav*, 256-257· G. G. Litavrin, *Vizantijskoe obščestvo i gosudarstvo v X-XII vv. Problemy istorii odnogo stoletija (976-1081)*, Moskva 1977, 267· Krsmanović, *Uspon*, 2-13.

19. Προπάτορας των Κομνηνών ήταν ο Μανουήλ Ερωτικός (πατέρας του Ισαακίου Α' και του Ιωάννη), στρατηγός του Βασιλείου Β' ξεκινώντας από αυτόν, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορία αυτής της οικογένειας. Βλ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, 38-39· Krsmanović, *Uspon*, 152-154. Ο Σκυλίτζης (σ. 371-372) αναφέρει και έναν άλλον Κομνηνό, τον Νικηφόρο, πρωτοσπαθάριο και κατεπάνω Βασπουραχάν, ο οποίος άρχισε τη σταδιοδρομία του επί Βασιλείου Β' και, αργότερα, το 1026, κατηγορήθηκε για συνωμοσία κατά του Κωνσταντίνου Η'. Βλ. Βαρζός, *ό. π.*, 39-40· Krsmanović, *ό. π.*, 38-41, 154-155.

Πρώτο γνωστό μέλος των Βούρτζηδων είναι ο Μιχαήλ Βούρτζης, στρατηγός του Νικηφόρου Β'. Επί Βασιλείου Β' του απονεμήθηκε ο τίτλος του μαγίστρου και διορίστηκε δουξ Αντιοχείας (Σκυλίτζης, 315. Ο Cheynet, *Pouvoir*, 225, υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ Βούρτζης κατείχε αυτό το αξίωμα ήδη επί Ιωάννη Α'). Βάσει τόσο των σφραγίδων, όσο και των άλλων πηγών, είναι αρκετά γνωστές οι δραστηριότητες των άλλων μελών της οικογένειας των Βούρτζηδων κατά το πρώτο μισό του 11ου αιώνα (για την οικογένεια αυτή βλ. Cheynet, *Études prosopographiques*, 15-55).

αίωμα. Πρόβλημα, όμως, αποτελεί το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για το επόμενο χρονικό διάστημα. Για την ακρίβεια, στις οικογένειες αυτές υπάρχει ένα μεγάλο χρονικό κενό στις πηγές μεταξύ της μνείας του πρώτου εκπροσώπου και εκείνης του επόμενου μέλους τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των Βρυνένιων, των Βοτανειατών και των Δουκών. Τα πρώτα στοιχεία για τις οικογένειες αυτές χρονολογούνται τον 9ο αιώνα, ενώ τα επόμενα πολύ αργότερα: έτσι, οι Βρυνένιοι επανεμφανίζονται τον 11ο αιώνα, ενώ εκπρόσωποι της οικογένειας των Βοτανειατών την εποχή του Βασιλείου Β'. Με την έννοια αυτή, ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση των Δουκών: είναι πολύ καλά γνωστές οι δραστηριότητες των μελών αυτής της οικογένειας κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 10ου αιώνα (ώς το 913 ή το 917), καθώς και αργότερα, τον 11ο αιώνα, για την ακρίβεια από την εποχή που στις πηγές εμφανίζονται ο Κωνσταντίνος (ο μελλοντικός αυτοκράτορας), ο Ιωάννης (ο μελλοντικός αΐσαρας) και οι απόγονοί τους²⁰. Όμως, η αδυναμία παρακολούθησης της τύχης των Δουκών από τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αιώνα μέχρι την επανεμφάνισή τους τον 11ο αιώνα (σημειωτέον ότι ο Ζωναράς θεωρεί ότι δεν πρόκειται για μέλη της ίδιας οικογένειας²¹), δημιουργεί το πρόβλημα σε ποιά κατηγορία να κατατάξουμε αυτήν την οικογένεια. Παίρνοντας ως κριτήριο το χρόνο εμφάνισης του πρώτου μέλους της, η οικογένεια αυτή

20. Οι πιο γνωστοί εκπρόσωποι της πρώτης ομάδας των Δουκών ήταν ο Ανδρόνικος και ο γιος του Κωνσταντίνος· και οι δύο κατέλαβαν ανώτατες θέσεις στη στρατιωτική ιεραρχία (ο τελευταίος υπήρξε δομέστικος των σχολών). Ο Κωνσταντίνος προσπάθησε το 913 να καταλάβει την εξουσία, αλλά φονεύθηκε μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας σε σύγκρουση στην Κωνσταντινούπολη (ο γιος του, Γρηγοράς, και ο ανηψιός του, Μιχαήλ, φονεύθηκαν, ενώ ο νεότερος γιος του, Στέφανος, ενουχίστηκε)· ένας άλλος Δούκας, ο Νικόλαος, σκοτώθηκε το 917. Βλ. Polemis, *Doukai*, 16-27.

Προς το τέλος του 10ου αιώνα (επί Βασιλείου Β') δρούσαν ορισμένες προσωπικότητες (ο Ανδρόνικος Λυδός και οι δύο γιοί του), οι οποίες θεωρούνται (για άγνωστους σ' εμένα λόγους, βλ. Krsmanović, *Uspori*, 163 και σημ. 62) ότι ανήκαν στην οικογένεια των Δουκών. Ο Polemis (ό. π., 8, 26) είναι επιφυλακτικός, ενώ ο Cheynet (*Pouvoir*, 172, 216 και σημ. 63) υποθέτει ότι ίσως πρόκειται για έναν κλάδο των Δουκών, ο οποίος είχε σχέση με την περιοχή του θέματος Θρακησίων ή του θέματος Ομηκίου.

Βάσει μιας σφραγίδας, γνωρίζουμε έναν Ανδρόνικο Δούκα, πρωτοσπαθάρη και στρατηγό της Μεγάλης Πρεσβυτάβας, ο οποίος υποτίθεται ότι ήταν πατέρας του Κωνσταντίνου Γ και του Ιωάννη (βλ. Cheynet, ό. π., 193 σημ. 16, 217· πρβλ. Polemis, ό. π., 28). Ωστόσο, η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς του πατέρα των δύο αυτών Δουκών δείχνει ότι δεν πρέπει να ήταν σπουδαία προσωπικότητα.

21. Αναφερόμενος στην καταγωγή του Κωνσταντίνου Γ, ο Ζωναράς (III, 675-676) γράφει ότι το «γένος» των Δουκών εξέλεγε μετά την αποτυχία του σφετερισμού του Κωνσταντίνου το 913, επειδή δεν έμεινε κανένα άρρεν μέλος της οικογένειας και ότι οι πρόγονοι του Κωνσταντίνου Γ κατάγονταν *ἐκ Θηλείας και ὄθεν οὐδὲ Δουκάς λελόγιστο καθαρός, ἀλλ' ἐπίμικτος καὶ κεκαβηλευμένην ἔχων τὴν πρὸς τοὺς Δούκας συγγένειαν*. Πρβλ. Polemis, *Doukai*, 7 σημ. 4.

ανήκει στην ίδια ομάδα με τους Αργυρούς και τους Σκληρούς²² όμως, οι τίτλοι και τα αξιώματα που κατέλαβαν οι Βρυέννιοι, οι Βοτανειάτες και οι Δούκες επί Βασιλείου Β' και αργότερα, κατά τον 11ο αιώνα, αποτελούν μαρτυρίες μάλλον για την εξελικτική πορεία της ανόδου τους, παρά για τη θέση που είχαν ήδη καταλάβει στη βυζαντινή κοινωνία²².

Η εξέγερση του 1057 καταξίωσε τις οικογένειες της δεύτερης και της τρίτης ομάδας, αφού από το 1057 και εξής τρεις από τους επαναστάτες ανέβηκαν στο θρόνο (ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός, ο Κωνσταντίνος Γ' Δούκας και ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης). Για το λόγο αυτό διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για τις οικογένειες εκείνων των προσώπων, οι δραστηριότητες των οποίων άφησαν τα ίχνη τους στην περίοδο μεταξύ του 1057 και 1081. Έτσι, τα συμφέροντα των Κομνηνών υπερασπίστηκαν οι απόγονοι του αδελφού του Ισαακίου, Ιωάννη, και της συζύγου του, Άννας Δαλασσηνής. Οι Δούκες εξασφάλισαν μεγάλη επιρροή, όχι μόνο μέσω του Κωνσταντίνου Γ' και των απογόνων του, αλλά και μέσω του καίσαρα Ιωάννη Δούκα και της πολυπληθούς οικογένειάς του. Τον Βρυέννιο αντικατέστησαν στην πολιτική σκηνή το 1057 οι γιοι του, Νικηφόρος (σφετεριστής το 1077) και Ιωάννης. Την οικογένεια των Βοτανειατών, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα, εκπροσώπησε με επιτυχία ο Νικηφόρος, επαναστάτης του 1057 και σφετεριστής το 1077/1078. Με την πάροδο του χρόνου στις ηγετικές αυτές οικογένειες προστέθηκαν και άλλες που είχαν συγγενικούς δεσμούς με αυτές.

22. Για παράδειγμα, οι δύο πρώτοι Βρυέννιοι του 9ου αιώνα κατείχαν τους τίτλους του πρωτοσπαθαρίου και του σπαθαρίου, καθώς και τα αξιώματα του στρατηγού Πελοποννήσου και Δαλματίας (βλ. *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, έκδ. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins [CFHB 1], Washington, D.C. 1967², 232. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 205-206), ενώ ο επόμενος γνωστός εκπρόσωπος, ένας από τους επαναστάτες του 1057, έφερε τον τίτλο του πατρικίου (ο Βρυέννιος ήταν πατρίκιος, όταν η Θεοδώρα τον εξόρισε, και τον τίτλο αυτόν, πιθανόν, τον διατήρησε και μετά την αποκατάστασή του· βλ. Σκυλίτζης, 479-480). Μετά τον Βοτανειάτη του 9ου αιώνα, ο οποίος ήταν ανθύπατος και σπαθάριος (βλ. Schlumberger, *ό. π.*, 438), εμφανίζονται στις πηγές ειδήσεις για τον παππού και τον πατέρα του Νικηφόρου, του επαναστάτη του 1057 και μετέπειτα αυτοκράτορα. Και οι δύο ήταν στρατηγοί του Βασιλείου Β': ο παππούς του Νικηφόρου Γ', Νικηφόρος (σύμφωνα με τον Ατταλειάτη) ή Θεοφύλακτος (κατά τον Σκυλίτζη), ήταν βέστης και δουξ Θεσσαλονίκης. Ο Μιχαήλ επίσης συμμετείχε στις επιχειρήσεις στην περιοχή του δουκάτου της Θεσσαλονίκης, καθώς και στις εκστρατείες στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, όμως τα αξιώματα και οι τίτλοι του δεν αναφέρονται (Σκυλίτζης, 350, 352· Ατταλειάτης, 230). Ο επαναστάτης Νικηφόρος Βοτανειάτης κατείχε το έτος 1057 το αξίωμα του μαγίστρου (Ατταλειάτης, 53). Ακόμη πιο ενδεικτική είναι η περίπτωση των Δουκών: το 1057 ο Κωνσταντίνος κατείχε το αξίωμα του βεστάργη (Ατταλειάτης, 56), ενώ τα αξιώματα με τα οποία πρέπει να είχε τιμηθεί μέχρι το 1057 δεν είναι γνωστά, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του αδελφού του Ιωάννη.

Οι αλλαγές στη σύνθεση της βυζαντινής «ελίτ» έγιναν την εποχή του Βασιλείου Β΄ βάσει των προσωπικών προτιμήσεων του αυτοκράτορα, με αποτέλεσμα, μετά το 1025, να φραγεί ποιές προσωπικότητες και οικογένειες ήταν ικανές να εκμεταλλευθούν την ευκαιρία που τους έδωσε η διακυβέρνησή του. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να ξετασθούν και μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του 11ου αιώνα (συγκεκριμένα της περιόδου 1025–1081) με τη διερεύνηση των μορφών πολιτικής οργάνωσης επιφανών ατόμων ή ομάδων και των ενεργειών τους εναντίον της κεντρικής εξουσίας. Τα στοιχεία των πηγών αποδεικνύουν, από τη μία πλευρά, ότι μετά το 1025 οι εκπρόσωποι της λεγόμενης νέας «ελίτ» (δηλαδή, οι γόννοι των οικογενειών, που πρωτοεμφανίζονται το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα) όλο και περισσότερο παίρνουν μέρος στα κινήματα κατά της κεντρικής εξουσίας: από την άλλη πλευρά, μέχρι το 1042 δεν σημειώνεται σφετερισμός του αυτοκρατορικού τίτλου (*ἀποστασία, τυραννίς*, όπως ονομάζονται τα κινήματα αυτά στις βυζαντινές πηγές). Είναι προφανές ότι μέχρι την εποχή εκείνη οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν να αντιμετωπίσουν κινήματα που άλλοτε μπορούσαν σαφώς να χαρακτηριστούν ως «συνωμοσίες» και άλλοτε ως κινήματα, των οποίων οι στόχοι δεν ήταν ακριβώς προσδιορισμένοι.

Έτσι, η σύντομη διακυβέρνηση του Κωνσταντίνου Η΄ (1025–1028) είχε ως χαρακτηριστικό της τις πολυάριθμες ποινές τύφλωσης που επιβλήθηκαν. Πια συνωμοσία κατηγορήθηκαν εκπρόσωποι «παλαιών» οικογενειών, όπως ο Ρωμανός Κουρκούας, ο Βασίλειος Σκληρός, ο Βάρδας Φωκάς, αλλά και εκπρόσωποι οικογενειών που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «νέες», όπως ο Κωνσταντίνος Βούρτζης, ο Νικηφόρος Κομνηνός, ο Γλαβάς²³, ο Γουδέλης²⁴. Εκτός από αυτούς, αναφέρονται και προσωπικότητες που προέρχονταν από το παλαιό κράτος του

23. Η οικογένεια Γλαβάς, η οποία, απ' ό,τι φαίνεται από το επώνυμο, ήταν ολαβικής καταγωγής, μαρτυρείται στις πηγές, για πρώτη φορά, την εποχή του Βασιλείου Β΄ μετά τη μάχη στο Σπερχειό, ο Βασίλειος Γλαβάς, ένας από τους σημαντικούς αξιωματούχους στην Αδριανούπολη, προσέφυγε, μαζί με τον Βατάτζη και την οικογένειά του, στον Σαμουήλ. Ο Βασίλειος Β΄ αιχμαλώτισε τον γιο του και τον απελευθέρωσε τρία χρόνια αργότερα (Σκυλίτζης, 343).

24. Γουδέλης, Γουδέλιος ή Γουδέλλιος είναι παραλλαγές του ίδιου ονόματος. Κατά πάσα πιθανότητα, το βαπτιστικό όνομα του προπάτορα πέρασε στους απογόνους του και εξελίχθηκε σε επώνυμο. Το όνομα Γουδέλιος/Γουδέλης είναι ολαβικής προέλευσης. Επειδή ο πρώτος Γουδέλης στη Μικρά Ασία εμφανίζεται στις πηγές ήδη επί Κωνσταντίνου Η΄, επιτρέπεται η υπόθεση ότι τα άτομα που έφεραν το όνομα αυτό μετακινήθηκαν από τις δυτικές επαρχίες στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας κατά την εποχή του Βασιλείου Β΄, όταν έγιναν μετακινήσεις πληθυσμών ως συνέπεια πολιτικών συγκρούσεων. Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Bojana Krsmanovic – Al. Loma, Georgije Manijakis, ime Γουδέλιος i Pselova "skitska autonomija", ZRV 36 (1997), 244-249.

Σαμουήλ (ο Προυσιάνος, ο γιος του Ιωάννη Βλαδισθλάβου και ο Βογδάνος²⁵). Μολονότι μόνον ο Ιωάννης Σκυλίτζης μνημονεύει τα ονόματά τους, με μία πολύ σύντομη αναφορά στις κατηγορίες που τους βάραιναν (στο αληθές των οποίων, όπως φαίνεται, δεν πίστευε ούτε ο ίδιος), είναι σαφές ότι τα αναφερθέντα κινήματα απλώς μαρτυρούσαν ότι οι εκπρόσωποι της «νέας ελίτ» είχαν τους γνωστούς στόχους που είχαν και τα μέλη της «παλαιάς»²⁶.

Κατά τις επόμενες δεκαετίες δεν εκδηλώνονται πολλά κινήματα. Ο Ρωμανός Γ' Αργυρός (1028–1034) είχε να αντιμετωπίσει την αντιπολίτευση, με επικεφαλής τον Προυσιάνο και τον Κωνσταντίνο Διογένη, προσωπικότητες στην κοινωνική κατάξωση των οποίων είχε συμβάλει ο Βασίλειος Β'. Ο πρώτος, ως ο πρεσβύτερος γιος του Ιωάννη Βλαδισθλάβου, μετά το 1018 τιμήθηκε με τον τίτλο του μαγίστρου και διορίστηκε στρατηγός Βουκελαριών²⁷. Με τον τρόπο αυτόν όχι απλώς «μετατέθηκε» από τη μία περιοχή της αυτοκρατορίας στην άλλη (από τη Δύση στην Ανατολή), αλλά, πράγμα πολύ πιο σημαντικό, μεταπήδησε από την «ελίτ» ενός υποδουλωμένου κράτους στην «ελίτ» του κράτους-νικητή (ο Βασίλειος Β' έπραξε το ίδιο με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας του Βλαδισθλάβου καθώς και με άλλες εξέχουσες προσωπικότητες²⁸). Ο πατριάρχης Κωνσταντίνος Διογένης, στρατηγός του Βασιλείου, σταδιοδρόμησε στα Βαλκάνια και για το λόγο αυτό

25. Πρόκειται για Σλάβο άρχοντα, ο οποίος στο κράτος του Σαμουήλ κατείχε το πολύ σημαντικό αξίωμα του τοπάρχη «των ένδοτερω κάστρων/τόπων». Όταν παραδόθηκε στον Βασίλειο Β' το 1018, ανταμείφθηκε με τον τίτλο του πατριάρχου και, όπως φαίνεται, μετακινήθηκε στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Βλ. Σκυλίτζης, 357-358. Πρβλ. S. Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997, 129, 171.

26. Σκυλίτζης, 371-372. Πιο διεξοδικά για τα προαναφερθέντα κινήματα βλ. Krstmanović, *Uspori*, 33-52, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

27. Σκυλίτζης, 372.

28. Ήδη κατά τη διάρκεια του πολέμου στα Βαλκάνια, και ιδιαίτερα μετά το 1018, ο Βασίλειος Β' προέβη σε μετακινήσεις πληθυσμών από το έδαφος του κράτους του Σαμουήλ στα ανατολικά μέρη της αυτοκρατορίας (Σκυλίτζης, 344-345, 352). Οι ανώτατοι αξιωματούχοι του κράτους του Σαμουήλ, καθώς και τα μέλη της οικογένειας του Ιωάννη Βλαδισθλάβου μετακινήθηκαν και ανταμείφθηκαν με τίτλους και, μερικές φορές, με αξιώματα (στην χίρα του Ιωάννη Βλαδισθλάβου απονεμήθηκε ο τίτλος της πατριαρχίας ζωστής και στους μικρότερους αδελφούς του Προυσιάνου, όπως και στον προαναφερθέντα Βογδάνο, ο τίτλος του πατριάρχου· βλ. Σκυλίτζης, 364). Επιπλέον, ο Βασίλειος Β', με μιστούς γάμους, ενίσχυσε την ένταξη Βουλγάρων αρχόντων στη βυζαντινή κοινωνία (ο Ισαάκιος Α' και ο Ρωμανός Κουρκούας, συνωμότης επί Κωνσταντίνου Η', νυμφεύθηκαν τις κόρες του Ιωάννη Βλαδισθλάβου· επίσης, η χίρα του Σέρμονα παντρεύτηκε μία επιφανή προσωπικότητα της πρωτεύουσας. Βλ. Σκυλίτζης, 365-366, 372, 492).

συνέδεσε τις πολιτικές του φιλοδοξίες με την περιοχή αυτή²⁹. Ως συνεργούς του ο Σκυλίτζης αναφέρει, μεταξύ άλλων, τον πατρίκιο Ευστάθιο Δαφνομήλη και τους εγγονούς του πρώτου γνωστού Βούρτζη, Μιχαήλ, Θεόγνωστο και Σαμουήλ, δηλαδή ανθρώπους στους οποίους η διακυβέρνηση του Βασιλείου άνοιξε το δρόμο για τα πλέον επιφανή στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας³⁰.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η εποχή της διακυβέρνησης των Παφλαγόνων, του Μιχαήλ Δ' (1034–1041) και, λιγότερο, του Μιχαήλ Ε' (1041–1042), όταν το πρόβλημα της διατήρησης της εξουσίας στα χέρια αυτής της οικογένειας κρινόταν από τη διαμάχη της με εκπροσώπους της οικογένειας των Δαλασσηνών.

Ο προπάτορας των Δαλασσηνών είχε τοποθετηθεί την εποχή του Βασιλείου Β' στο σημαντικό αξίωμα του δουκός Αντιοχείας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κύρος του συνέβαλε στην ανάδειξη των γιων του Κωνσταντίνου, Θεοφύλακτου και Ρωμανού, αφού και οι τρεις, την εποχή του Βασιλείου Β', ασκούσαν σημαντικά στρατιωτικά και διοικητικά καθήκοντα (στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας, στα θέματα Ανατολικών, Ιβηρίας, Βασπουραχάν και Αντιοχείας)³¹. Το

29. Φαίνεται ότι ο πατρίκιος Κωνσταντίνος Διογένης ήταν ο πρώτος εκπρόσωπος αυτής της οικογένειας, από την οποία προερχόταν και ένας αυτοκράτορας του 11ου αιώνα (ως πρώτο μέλος των Διογενών ο Cheynet, *Poinoir*, 276, αναφέρει τον Αδράλεστο Διογένη, γνωστό ήδη από την εποχή του Ιωάννη Α': για το ενδεχόμενο οι απαρχές των Διογενών να ανάγονται σε πρωιμότερη εποχή βλ. *ό. π.*, 346 σημ. 50). Αν και κατάγονταν από την Καππαδοκία (κατά τις πηγές, ο Ρωμανός Δ', γιος του Κωνσταντίνου, ήταν από την Καππαδοκία: βλ. Ατταλειάτης, 99, 170: *Συνέχεια Σκυλίτζη [Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, έκδ. Εὐ. Θ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968], 122), η στρατιωτική σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου εντοπίζεται στα Βαλκάνια. Ως στρατηγός του Βασιλείου Β' ανέλαβε διάφορα καθήκοντα (στρατηγός Θεσσαλονίκης, στρατηγός Σερβίας, άρχων Σιρμίου). Επί Κωνσταντίνου Η', χωρίς να αφήσει τη θέση στο Σίρμιο, διορίστηκε προσωρινά δούξ Βουλγαρίας. Επί Ρωμανού Γ', κατέλαβε τη θέση του δουκός Θεσσαλονίκης, αλλά, επειδή κατηγορήθηκε για απουσία, στάλθηκε στην Ανατολή και διορίστηκε στρατηγός Θρακησίων. Για τη σταδιοδρομία του βλ. Lj. Maksimović, *Trijumf Vizantije rodetkom 11. veka, Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 173-174· του ίδιου, *Organizacija vizantske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, ZRVI 36 (1997)*, 31-43· A. S. Mohov, *K cursus honorum Konstantina Diogena, Antičnaja drevnost' i srednie veka 27 (1995)*, 32-37.

30. Ο πατρίκιος Ευστάθιος Δαφνομήλης καταγόταν από τη Μικρά Ασία (Σκυλίτζης, 362). Ήταν στρατηγός του Βασιλείου Β' και το όνομά του μνημονεύεται σε σχέση με τον πόλεμο που διεξήχθη στο έδαφος του κράτους του Σαμουήλ (ως στρατηγός, στον οποίον παραδόθηκε το Δυρράχιο, ως άρχων Αχρίδος, και ως το πρόσωπο, το οποίο με δόλο συνέλαβε τον Ιβάζτση, στρατηγό του Σαμουήλ, βλ. Σκυλίτζης, 343, 359, 361, 363· *πρβλ.* Pirivatrić, *Samuil*, 114, 130, 176-177). Επειδή ο Ευστάθιος Δαφνομήλης δεν ανήκε σε επιφανή οικογένεια, ο τίτλος του πατρίκιου και τα καθήκοντα που του ανατέθηκαν, ήταν αποτέλεσμα των στρατιωτικών ικανοτήτων που επέδειξε κατά τον πόλεμο στα Βαλκάνια.

31. Για τους προαναφερθέντες εκπροσώπους των Δαλασσηνών βλ. Cheynet, *Études prosopographiques*, 76-86.

κύρος που είχαν τα μέλη αυτής της οικογένειας επιβεβαιώνει κατά τον καλύτερο τρόπο το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Η' είχε την πρόθεση να αποδεχθεί ως κληρονόμο του τον πατριό του Κωνσταντίνο Δαλασσηνό³². Και ο ίδιος ο Δαλασσηνός θεωρούσε ότι ήταν άξιος του αυτοκρατορικού τίτλου, πράγμα που φαίνεται από το γεγονός ότι αντιτάχθηκε ανοιχτά στην άνοδο στο θρόνο του «χυδαίου και τριωβολμιαίου ανθρώπου»³³ Μιχαήλ Δ'. Το κίνημα του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού εναντίον των Παφλαγόνων υποστηρίξαν όχι μόνον τα μέλη της οικογένειάς του, αλλά και άλλοι αριστοκράτες της επαρχίας: ο Κωνσταντίνος Δούκας (επαναστάτης το 1057 και αργότερα αυτοκράτορας), ο Γουδέλης, ο Βαϊανός, και ο Προβατάς (για τους οποίους ο Σκυλίτζης αναφέρει ότι ήταν άνδρες *ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι*), και, επίσης, αριστοκράτες της Αντιόχειας³⁴.

Οι Παφλαγόνες προέβησαν στο ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με την αντιπολίτευση – επικεφαλής της οποίας ήταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός – βαθμιαία και προσεκτικά, σεβόμενοι το κύρος και την επιρροή αυτής της οικογένειας³⁵. Έτσι, με το παράδειγμα των Δαλασσηνών, στους οποίους ήδη από τη δεύτερη γενεά είχε ανοίξει ο δρόμος για την αυτοκρατορική εξουσία, γίνεται αντιληπτή η ταχύτητα της ανόδου ορισμένων οικογενειών, αντιπροσωπευτικών εκπροσώπων της «νέας ελίτ». Τέλος, πρέπει να τονίσω ότι τους Δαλασσηνούς βοήθησε και το γεγονός ότι ήταν οικογένεια με αρκετά άρχενα μέλη, που είχαν σαφώς προσδιορισμένη θέση στο σύστημα του κράτους (όπως προκύπτει από τα αξιώματα και τους τίτλους που τους είχαν απονεμηθεί).

Η διαμόρφωση μιας «νέας ελίτ» φαίνεται και από το γεγονός ότι ο πρώτος σφετερισμός του 11ου αιώνα έγινε το 1042. Η ανάλυση των τριών σφετερισμών που αντιμετώπισε η αυτοκρατορία μέχρι το 1057 (του Γεωργίου Μανιάκη το 1042, του Λέοντος Τορνεϊκού το 1047 και του Ισαακίου Κομνηνού το 1057) έδειξε ότι με την ωρίμανση της πολιτικής «ελίτ» εξελισσόταν και ο τρόπος οργάνωσης και

32. Ετομοθάνατος ο Κωνσταντίνος Η' αποφάσισε κατ' αρχήν να ορίσει ως διάδοχο του τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, αλλά κατόπιν τάχθηκε υπέρ του τότε επάρχου της Κωνσταντινούπολης, πατριού Ρωμανού Αργυρού (Σκυλίτζης, 373-374).

33. Σκυλίτζης, 393· Ζωναράς III, 588.

34. Σκυλίτζης, 393, 396.

35. Τη στιγμή που ο Μιχαήλ Δ' ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός βρισκόταν στα κτήματά του στο θέμα των Αρμενιάκων. Δεν είναι σαφές με ποιόν τρόπο εκφράστηκε η διαμαρτυρία του, αλλά ο Σκυλίτζης (σ. 393) σημειώνει ότι ο Δαλασσηνός *ἀπεδυσπέτησε*, επειδή ο αυτοκράτορας ανάμεσα σε τόσους άλλους *ἐξ οὐκων λαμπρῶν καὶ ἐπισήμου γένους* επέλεξε τον Μιχαήλ Παφλαγόνα, άνθρωπο ταπεινής καταγωγής. Στην αρχή οι Παφλαγόνες άρχισαν τις διαπραγματεύσεις με τον Δαλασσηνό και πρέπει να σημειωθεί ότι η συμφωνία τους επισφραγίστηκε με όρκο και από τις δύο πλευρές. Μετά την εξέγερση των αρχόντων της Αντιόχειας, που ξέσπασε *διὰ τὴν εἰς*

εκδήλωσης των κινήματων με επικεφαλής εκπροσώπους της. Έτσι, από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της αποστασίας, ενός κοινωνικού φαινομένου ιδιαίτερα γνωστού από την εποχή του Βασιλείου Β', διακρίνουμε μόνον ορισμένα στις περιπτώσεις των σφετερισμών που αναφέρθηκαν. Με άλλα λόγια, με την πάροδο του χρόνου, τα κινήματα βαθμιαία γίνονταν όλο και πιο σύνθετα.

Για το σφετερισμό του Γεωργίου Μανιάκη, το 1042/1043, μπορεί να λεχθεί μόνον ότι ήταν ένα «μεμονωμένο» πολιτικό κίνημα, δεδομένου ότι ο Μανιάκης ως σφετεριστής δεν εμφανίζεται με το ρόλο του εκπροσώπου των πολιτικών συμφερόντων κάποιας ομάδας ανθρώπων. Τα στοιχεία από τις πηγές δείχνουν ότι στήριζε τις βλέψεις του για το θρόνο μόνο στο προσωπικό του κύρος και τις ικανότητές του, καθώς και στην υποστήριξη εκπροσώπων του στρατού, και μάλιστα μισθοφόρων και έμπιστων στρατιωτών του και όχι εκπροσώπων της ανώτερης στρατιωτικής ιεραρχίας³⁶. Η απουσία συνεργών/συμμάχων από τις τάξεις της βυζαντινής «ελίτ» (στην οποία ανήκε ο Μανιάκης, τουλάχιστον σύμφωνα με τους τίτλους του – πρωτοπαθάρχιος, πατρίκιος, μάγιστρος – και τα αξιώματα που του δόθηκαν – στρατηγός Τελούχ, στρατηγός παρεμφρατιδίων πόλεων και από το 1032 κατεπάνω Εδέσσης, κατεπάνω Βασπουραχάν, στρατηγός/αυτοκράτωρ Σκελίας, στρατηγός/αυτοκράτωρ ή κατεπάνω Ιταλίας³⁷) είναι με την έννοια αυτή πολύ ενδεικτική. Είναι καταφανές ότι η οικογένειά του, το δρόμο για την άνοδο της οποίας άνοιξε ο Βασίλειος Β', δεν κατόρθωσε να ενταχθεί και να κρατηθεί στα ανώτερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας³⁸.

τόν *Δαλασσηνόν εὔνοιον* (Σκυλίτζης 395-396), οι Παφλαγόνες επανειλημμένα έλαβαν ειδικά μέτρα, ώστε να διασφαλίσουν την πολιτική απομόνωση του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, των οπαδών και των συγγενών του (βλ. Κρσμανοβί, *Uspon*, 64-82).

36. Η εξέγερση του Μανιάκη ήταν έκφραση πρωτίστως προσωπικής αγανάκτησης. Επίσης, η απόφαση για την ανάκλησή του από τη θέση του κατεπάνω Ιταλίας ήταν συνέπεια της προσωπικής αδιαλλαξίας του Κωνσταντίνου Θ' και όχι της αλλαγής της κρατικής πολιτικής. Βλ. Κρσμανοβί, *Uspon*, 88-110.

37. Η λαμπρή σταδιοδρομία του Μανιάκη και η σχεδόν ανεμπόδιστη αναρχίση του στην κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας πραγματοποιήθηκαν επί της βασιλείας του Ρωμανού Γ' και των Παφλαγόνων.

38. Το πρώτο γνωστό μέλος της οικογένειας του Μανιάκη, το οποίο αναφέρεται μόνο στον Σκυλίτζη (σ. 387), ήταν ο Γουδέλιος (ο πατέρας του Γεωργίου), ο οποίος έζησε επί Βασιλείου Β'. Η έρευνα της επιμολογίας του ονόματος Γουδέλιος έδειξε ότι αυτό απαντά σε περιοχές κατοικημένες από ολαβικό πληθυσμό, ο οποίος όμως από νωρίς είχε εξελληνιστεί (βλ. πιο πάνω, σημ. 24). Από την άλλη πλευρά, η μαρτυρία του Ψέλλου ότι ο Γεώργιος Μανιάκης από *Σκυθικής αυτονομίας άνεγρφη τοῖς βουλευταῖς καὶ τῆς Ῥωμαϊσῆς συγγλῆτου μέρος ἐγένετο* (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexel, I, Milano 1936, 22) δείχνει ότι ο Γουδέλιος και ο Γεώργιος εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή από περιοχή που παλαιότερα συμπεριλαμβανόταν στο κρά-

Πιο σύνθετο κίνημα αποτελεί ο σφετερισμός του Λέοντος Τορνίκιου το 1047, επειδή δεν επρόκειτο μόνο για κίνημα στρατιωτικού χαρακτήρα, αλλά και για κίνημα της θρακικής αριστοκρατίας (από την Αδριανούπολη). Το κίνημα αυτό δεν ήταν μόνον έκφραση προσωπικής αγανάκτησης αλλά, αν κρίνουμε από τους στόχους και τον τρόπο οργάνωσης, είχε ευρύτερο υπόβαθρο³⁹. Πρώτα απ' όλα, ο Τορνίκιος είχε την υποστήριξη των ανδρών του λεγόμενου δυτικού στρατού, που επιστρατευόταν και στάθμευε στο θέμα της Μακεδονίας. Επρόκειτο για τους στρατιώτες που είχαν αποστρατευθεί το χειμώνα του 1046/1047⁴⁰ και μεταξύ των οποίων ήδη την άνοιξη του 1047 ξέσπασαν ταραχές, επειδή η απόφαση για την αποστράτευσή τους δεν ανακλήθηκε⁴¹. Αυτή η αποστράτευσή τους, η οποία δεν ήταν μόνο μερικού, αλλά, όπως φάνηκε αργότερα, και προσωρινού χαρακτήρα, έπληττε τα συμφέροντα τόσο των απλών στρατιωτών όσο και των αξιωματικών. Αυτές ακριβώς οι τάξεις του στρατού υποστήριζαν τον Τορνίκιο το Σεπτέμβριο του 1047. Εκτός από αυτούς τους απόστρατους, στον Τορνίκιο προσχώρησαν και οι αξιωματικοί που την εποχή εκείνη βρισκόταν σε ενεργό στρατιωτική υπηρεσία. Επειδή μεταξύ αυτών των επιφανών στρατιωτικών διοικητών ήταν και εκπρόσωποι των τοπικών αριστοκρατών – ο Ιωάννης Βατάτζης (μαζί με τον Τορνίκιο, ένας από τους αρχηγούς/οργανωτές της εξέγερσης)⁴², ο Μαριανός Βρανάς⁴³, ο Θεόδωρος Στραβομύτης, ο Πολύς⁴⁴, μέλη της οικογένειας Γλαβιά και άλλοι –,

τος του Σαμουήλ (για το οποίο ο Ψελλός εδώ χρησιμοποιεί την αρχαϊζουσα έκφραση «σκυθική αὐτονομία»). Για την καταγωγή του Μανιάκη και την προέλευση της οικογένειάς του βλ. Krsmanović – Loma, Georgije Manijakis, 229-259.

39. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την εξέγερση του 1047 βλ. Krsmanović, *Uspon*, 111-139, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

40. Lefort, *Rhétorique*, 274-284.

41. Οι αναταραχές την άνοιξη του 1047 μνημονεύονται από τον Ιωάννη Μαυρόποδα (*Johannis Euchaitorium metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, έκδ. P. de Lagarde, *Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen* 28, 1882), αρ. 186 (§7, 9, 10, 11): Ατταλειάτης, 22· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 17.

42. Οι απαρχές της οικογένειας αυτής ασφαλώς ανάγονται στην περίοδο της βασιλείας του Βασιλείου Β' (βλ. πιο πάνω, σημ. 23). Μεταγενέστερες μαρτυρίες για τους Βατάτζηδες επιβεβαιώνουν τις σχέσεις τους με την περιοχή της Θράκης (Αδριανούπολη, Ραδεστός).

43. Η οικογένεια Βρανά, όπως και η οικογένεια Γλαβιά, εντάσσονται σ' εκείνες τις οικογένειες η καταγωγή των οποίων ήταν ολαβική, αλλά είχαν εξελληνιστεί πριν εμφανιστούν οι πρώτοι εκπρόσωποι τους στις πηγές. Καθώς οι πρώτες μαρτυρίες για τους Βρανάδες ανάγονται στο 1047, οι απαρχές της οικογένειας αυτής πρέπει να αναζητηθούν μεταξύ του τέλους του 10ου και των αρχών του 11ου αιώνα.

44. Όπως τόνισε ο Cheynet (*Pouvoir*, 233), ο Στραβομύτης και ο Πολύς δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στις επιφανείς βυζαντινές οικογένειες.

είναι φανερό ότι η προστασία των συμφερόντων των τοπικών ευγενών οδήγησε στη δημιουργία μιας πολιτικής συμμαχίας. Αυτή η συμμαχία σχηματίστηκε από τους εκπροσώπους των οικογενειών, η άνοδος των οποίων από την αρχή προϋπέθετε την άσκηση της στρατιωτικής υπηρεσίας.

Πρέπει, όμως, να λεχθεί ότι η εξέγερση του Τορνικίου ήταν από κάθε άποψη περιορισμένη γεωγραφικά κάλυψε την περιοχή μεταξύ Αδριανούπολης, Αρκαδιούπολης, Κυψέλης και Βουλγαρόφυγου, ενώ, σε ό,τι αφορά τους συμμετέχοντες στην εξέγερση, στηρίχθηκε στους απόστρατους και δυσσαρεστημένους άνδρες των δυτικών στρατευμάτων και στους άρχοντες της Μακεδονίας, δηλαδή όχι στο σύνολο των στρατιωτικών (την εξέγερση κατέπνιξαν τα στρατεύματα του στρατού της Ανατολής). Η δυσσαρέσκεια, στην οποία στηρίχθηκε ο Λέων Τορνίκιος, ήταν επίσης χρονικά περιορισμένη: λίγο μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης, πολλοί στρατιώτες (πρώην επαναστάτες) από τα δυτικά στρατεύματα συνέχισαν τον πόλεμο με τους Πατζινάκες υπό την αρχηγία του ίδιου του αυτοκράτορα. Τέλος, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι στρατηγοί της Ανατολής, οι οποίοι δέκα χρόνια αργότερα ανέλαβαν την εξουσία (ο Κατακαλών Κεκαυμένος, ο Ισαάκιος Κομνηνός, ο Νικηφόρος Βοτανιάτης, ο Ρωμανός Σκληρός, ο Μιχαήλ Βούρτζης, ο Βρυέννιος και άλλοι), σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα ασκούσαν απρόσκοπτα τα καθήκοντά τους.

Σε αντίθεση με την εξέγερση του Γεωργίου Μανιάκη, φορέας της οποίας ήταν ένα άτομο, ή του Τορνικίου, όπου κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η δυσσαρέσκεια του στρατού – απλών στρατιωτών και αξιωματικών (οι οποίοι, οπωσδήποτε, δεν κατείχαν υψηλές διοικητικές θέσεις στο δυτικό στράτευμα⁴⁵), στην εξέγερση του 1057 επικράτησε η δυσσαρέσκεια της στρατιωτικής και, ταυτόχρονα, κοινωνικής ηγεσίας, που ήταν οργανωμένη σε πολιτική συμμαχία. Έτσι, ουσιαστικά ολόκληρο το κίνημα οργανώθηκε «εκ των άνω». Ο Ισαάκιος Κομνηνός ήταν ένας από τους υποψήφιους αυτοκράτορες και στο ρόλο αυτό εμφανίζεται πρωτίστως ως μελλοντικός προστάτης των μελών της συμμαχίας. Τα στρατεύματα, τα οποία σε τέτοιου είδους ενέργειες αποτελούν την πραγματική δύναμη, το 1057 αποτέλεσαν το απαραίτητο βοηθητικό μέσο που χρησιμοποίησε η «ελίτ» για να προστατεύσει τα συμφέροντά της. Αντιδρώντας στην πολιτική που εγκαινίασε η Θεοδώρα και την οποία ο Μιχαήλ Γ΄ είχε την πρόθεση να συνεχίσει, οι εκπρόσωποι της στρατιωτικής ηγεσίας – ο καθένας από την πλευρά του – χρησιμοποίησαν όλα τα διαθέσι-

45. Π.χ. στις πηγές δεν υπάρχει αναφορά για τον τρόπο, με τον οποίο αντιμετώπισε την εξέγερση ο τότε δούξ Αδριανουπόλεως, μάγιστρος Κωνσταντίνος Αρμάντης, που κατείχε το αξίωμα αυτό το χειμώνα του 1046/1047 (πριν από την εξέγερση), αλλά και το 1049. Βλ. Lefort, *Rhétorique*, 282 και σημ. 83.

μα μέσα. Επειδή η συμφωνία για τη συνωμοσία επιτεύχθηκε στην Κωνσταντινούπολη⁴⁶, μπορούμε να υποθέσουμε ότι με την ίδια ευκαιρία συμφωνήθηκε και η εξέγερση που ακολούθησε. Είναι γνωστό ότι τότε αποφασίστηκε ποιός θα είναι ο διεκδικητής του αυτοκρατορικού στέμματος⁴⁷, ενώ, τα γεγονότα που επακολούθησαν, αφήνουν να διαφανεί ότι οι συνωμότες καθόρισαν κατά τη συνάντησή τους στην πρωτεύουσα και τις επιμέρους υλοχρεώσεις που θα αναλάμβαναν (τη χρηματοδότηση του κινήματος, τον προσαρτισμό του στρατού, το χρόνο της εξέγερσης και άλλα). Έτσι, ο Κωνσταντίνος Δούκας ανέλαβε τις οικονομικές υποχρεώσεις⁴⁸ και, κρίνοντας από όλα τα στοιχεία, δεν ήταν ο μόνος, ο οποίος στήριξε οικονομικά το κίνημα. Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το 1057 εξεγέρθηκαν *οί λογάδες τῶν ἀρχόντων, τὰ κράτιστα γένη* της εποχής εκείνης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκτός από τον Δούκα, υπήρξαν και άλλοι λιγότερο γενναϊόδωροι χρηματοδότες. Ο προσαρτισμός του στρατού ήταν καθήκον των περισσότερων ελεναστατών. Ο Βρυένιος επιχείρησε να πάρει με το μέρος του τους στρατιώτες που βρίσκονταν υπό τη διοίκησή του, μοιράζοντας σ' αυτούς τα χρήματα που προορίζονταν για τον επικείμενο πόλεμο, αλλά εμποδίστηκε έγκαιρα⁴⁹. Πολύ πιο σημαντικές για την επιτυχία της εξέγερσης ήταν οι δραστηριότητες του Κατακαλών Κεκαυμένου, ο οποίος εξασφάλισε τη σύμπραξη των στρατευμάτων των ανατολικών μεθωριακών περιοχών της αυτοκρατορίας, των θεμάτων Κολωνείας, Χαλδίας, Σεβαστείας, Μελιτηνής και Αρμενιάκων. Οι ενέργειες του Κεκαυμένου αντικατοπτρίζουν με τον καλύτερο τρόπο τη δομή της ιεραρχίας στην οργάνωση της εξέγερσης, επειδή, στην προσπάθεια προσαρτισμού, στηρίχθηκε αφενός στην υποστήριξη των κατά τόπους *έπισημοτέρων*, και αφετέρου στην υποστήριξη των αξιωματικών των προαναφερθεισών περιοχών⁵⁰. Στις πηγές δεν έχουμε στοιχεία για τις υποχρεώσεις που πρέπει να είχαν αναλάβει οι συνωμότες από το θέμα

46. Σκυλίτζης, 487· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 142.

47. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη (σ. 487), οι συνωμότες στην αρχή προτίμησαν τον Κεκαυμένο, θεωρώντας ότι ήταν *καί γήρα και ἀνδρεία και ἐμπειρία* ο πλέον άξιος για τον αυτοκρατορικό θρόνο. Ο Ψελλός (*Χρονογραφία* II, 136, 142), όμως, αναφέρει ότι εκτός από τον Ισαάκιο Κομνηνό, υποψήφιος για το αυτοκρατορικό στέμμα ήταν και ο Κωνσταντίνος Δούκας. Ωστόσο, αυτή η πληροφορία του Ψελλού δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή, αν λάβουμε υπόψη ότι για τον Δούκα ως υποψήφιο για το θρόνο γράφει μόνο σ' εκείνα τα χωρία της *Χρονογραφίας*, όπου εξηγεί και δικαιολογεί την παραίτηση του Ισαακίου Α' και την άνοδο στην εξουσία του Κωνσταντίνου Γ' (1059). Βλ. Krstanović, *Usporn*, 181-187.

48. Συνέχεια Σκυλίτζη, 108: *χρημάτων ποριστήν ἀφθονώτατον εἰς τὴν τῆς βασιλείας κατάσχεσιν*.

49. Σκυλίτζης, 487-488· Ατταλειάτης, 53-54· Ζωναράς III, 657-658.

50. Σκυλίτζης, 490-492.

των Ανατολικών (ο Ρωμανός Σκληρός, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, ο Μιχαήλ Βούρτζης, οι γιοι του Βασιλείου Αργυρού⁵¹), όμως είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχαν στη διάθεσή τους ιδιωτικό στρατό (ο Κεκαυμένος είχε σχηματίσει τάγμα χιλίων ανδρών μόνο από τους υπηρέτες και τους συγγενείς του⁵²). Αν ληφθεί υπόψη ότι μεταξύ αυτών ήταν και εκπρόσωποι παλαιών οικογενειών, όπως είναι οι Σκληροί και οι Αργυροί, είναι σαφές ότι η παραδοσιακή επιρροή τους στην περιοχή θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα και την αποκατάσταση σχέσεων με άλλες, λιγότερο επιφανείς και εξαρτώμενες από αυτές οικογένειες.

Σε αντίθεση προς τους δύο προηγούμενους σφετερισμούς, οι επαναστάτες του 1057 είχαν και την υποστήριξη της πρωτεύουσας. Η εξέγερση της Κωνσταντινούπολης δεν οδήγησε μόνο στην ανατροπή του Μιχαήλ Γ' Στρατιωτικού, αλλά έδωσε τη δυνατότητα στον Ισαάκιο Κομνηνό να εισέλθει στην πρωτεύουσα ως εκπρόσωπος διαφόρων κοινωνικών ομάδων, πρωτίτως των δύο εκείνων, οι οποίες μόνον εκ πρώτης όψεως ήταν αντιμαχόμενες: της ομάδας των «πολιτικών» και της ομάδας των «στρατιωτικών». Εκτός αυτού, ο νέος ηγεμόνας είχε και την υποστήριξη των ανώτατων εκπροσώπων της Εκκλησίας. Η γενική αποδοχή εκ μέρους της βυζαντινής κοινωνίας εκφράσθηκε συμβολικά με την πράξη της στέψης στην Αγία Σοφία, όπου ο σφετεριστής έγινε αυτοκράτορας, εξασφαλίζοντας την απαραίτητη νομιμότητα από τον οικουμενικό πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο⁵³.

Έτσι, με την ανάληψη της εξουσίας το 1057, οι οικογένειες που έλαβαν μέρος στην εξέγερση προσέταυσαν πρώτα απ' όλα τις θέσεις και τα αξιώματά τους που απειλούνταν από τις προσπάθειες μεταρρύθμισης της Θεοδώρας και του Μιχαήλ Γ', και στη συνέχεια, αφού ανέλαβαν την εξουσία, συνέχισαν απρόσκοπτα την άνοδό τους.

Πρέπει, όμως, να τονίσω στο σημείο αυτό ότι η αριστοκρατική συμμαχία του 1057 ήταν συμμαχία ισότιμων οικογενειών· ορισμένες από αυτές ξεχώριζαν λόγω του αναγνωρισμένου από παλαιά κύρους τους, ενώ άλλες λόγω της πραγματικής ισχύος των εκπροσώπων τους ή λόγω του πλούτου τους. Μολονότι ο Ισαάκιος Κομνηνός ήταν ο διεκδικητής του στέμματος (για την αριβεία μελλοντικός προστάτης και εγγυητής των συμφερόντων των οικογενειών αυτών), οι Κομνηνοί δεν

51. Για τις προσωπικότητες που αναφέρθηκαν, ο Σκυλίτζης (σ. 488) αναφέρει: *οί δὲ κατὰ τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν τὰς οἰκίαις ἔχοντες ἄρχοντες*.

52. Σκυλίτζης, 490: ... *τοῖς ἑαυτοῦ θεράπονσι καὶ συγγενέσι*.

53. Διεξοδικά για την εξέγερση του 1057 βλ. Krsmanović, *Uspon*, 145-238, 250-256, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

διακρίνονταν από τις άλλες οικογένειες⁵⁴. Εκείνο, το οποίο απουσίαζε στα πλαίσια της συμμαχίας αυτής, ήταν η κυριαρχία μιας προσωπικότητας (ή οικογένειας). Την κυριαρχία αυτή μπορούσε να την εξασφαλίσει μία οικογενειακή-πολιτική ομάδα συμφερόντων, η οποία το 1057 δεν υπήρχε. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι καμία από τις οικογένειες που έλαβαν μέρος στην εξέγερση του 1057 δεν ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να μπορεί να δρα αυτοτελώς.

Την εσωτερική ενίσχυση των οικογενειών και την ανάπτυξη ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των μελών τους μπορούμε να παρακολουθήσουμε μετά το 1057. Η σημασία, που θα έχει στο μέλλον η οικογένεια για την κατάκτηση και τη διατήρηση της εξουσίας, αποδεικνύεται στην περίπτωση των Κομνηνών. Είναι γνωστό ότι το 1059 ο Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός παραιτήθηκε προς όφελος του Κωνσταντίνου Δούκα, γεγονός που δεν επέτρεψε τη δημιουργία δυναστείας των Κομνηνών⁵⁵. Ο λόγος, όπως φαίνεται, έγκειται πρώτα απ' όλα στο γεγονός ότι ο Ισαάκιος Α΄ στη διάρκεια της διακυβέρνησής του δεν ανεξαρτητοποιήθηκε από τη συμμαχία που το 1057 τον έφερε στην εξουσία. Με άλλα λόγια, ο Ισαάκιος Κομνηνός δεν κατόρθωσε να κάνει την οικογένειά του το κύριο στήριγμα της εξουσίας του⁵⁶. Αυτό το κατόρθωσε ο Κωνσταντίνος Γ΄. Στην οικογένεια των Δουκών υπήρχε μία ιεράρχη-

54. Στην εξέγερση του 1057 την οικογένεια των Κομνηνών αντιπροσώπευσαν δύο μέλη της (ο Ισαάκιος και ο Ιωάννης), όπως συνέβη και με την οικογένεια των Δουκών (ο Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης). Η θέση του Ισαακίου Κομνηνού στη βυζαντινή κρατική ιεραρχία (όπως προκύπτει από τον τίτλο του) ήταν ισοτιμή με εκείνην που κατείχαν οι μάγιστροι Νικηφόρος Βοτανειάτης και Κατακαλάν Κεκαυμένος, και κατώτερη από εκείνην του προέδρου Ρωμανού Σκληρού. Καθώς η άνοδος της οικογένειας των Κομνηνών άρχισε επί Βασιλείου Β΄, καθίσταται προφανές ότι οι Κομνηνοί μέχρι το 1057 δεν κατάφεραν να συνάψουν αξιοσημείωτες σχέσεις με άλλες επιφανείς βυζαντινές οικογένειες. Επειδή η δημιουργία της ομάδας συμφερόντων της οικογένειας των Κομνηνών ανάγεται στις δεκαετίες που έπονται των γεγονότων του 1057/1059, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μόλις τότε πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά η αναρρίχηση αυτής της οικογένειας.

55. Η παραίτηση του Ισαακίου Α΄ υπερ μέλους μιας άλλης οικογένειας έδειξε, κατά τρόπο σαφή, ότι η άνοδος των Κομνηνών στην εξουσία το 1057 δεν βασίστηκε στην πραγματική δύναμή τους. Η περιγραφή του Βρυεννίου και του Ψελλού για τα γεγονότα, που οδήγησαν στη μετάθεση της εξουσίας από τους Κομνηνούς στους Δούκες το 1059, δείχνει ότι η παραίτηση του Ισαακίου Α΄ ήταν ο τρόπος, με τον οποίον οι Κομνηνοί, μέσα στις δεδομένες συνθήκες, υπερασπίστηκαν τα οικογενειακά τους συμφέροντα. Βλ. Krstanović, *Uspon*, 265-275.

56. Την περίοδο 1057-1059 η οικογένεια των Κομνηνών απλώς δεν διέθετε τα κατάλληλα μέλη ούτε ως προς τον αριθμό, ούτε ως προς το φύλο ή την ηλικία. Ο Μανουήλ, γιος του Ισαακίου, πέθανε πριν από την άνοδό του στο θρόνο (ο Βαρζός, *Γενεαλογία*, 58, χρονολογεί το θάνατό του κατά την περίοδο 1042-1057), ενώ η κόρη του, Μαρία, έγινε μοναχή την περίοδο που κρινόταν η διαδοχή του (ό. π., 58-59). Όσον αφορά τον Ιωάννη, εκείνος, μέσω του τίτλου του κουροπαλάτη και του αξιώματος του δομestίκου των σχολών της Δύσεως, εξασφάλισε ένα μέρος της εξουσίας. Ωστόσο, όπως προκύπτει

ση στις σχέσεις και ανάλογη κατανομή των ρόλων μεταξύ των μελών της: ο Κωνσταντίνος Γ ανέλαβε την αυτοκρατορική εξουσία, ενώ στον αδελφό του Ιωάννη, δια μέσου του τίτλου του *καίσαρα*, δόθηκε η δεύτερη σε βαθμό εξουσία επί των Δουκών. Ο Ιωάννης πήρξε ο στενότερος συνεργάτης του αδελφού του και, σε περίπτωση ανάγκης, ο προστάτης των δυναστικών συμφερόντων των Δουκών, ανεξάρτητα αν ο ίδιος δεν εμφανίζεται στο ρόλο του διαδόχου του θρόνου (αυτό το δικαίωμα προοριζόταν για τους γιους του Κωνσταντίνου Γ)⁵⁷.

Ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας φαίνεται και στις εξεγέρσεις του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα. Ο σφετερισμός του αυτοκρατορικού τίτλου είναι «οικογενειακή υπόθεση», στο πλαίσιο της οποίας σε ένα μέλος της οικογένειας δίνεται ο ρόλος του διεκδικητή του στέμματος, ενώ οι υπόλοιποι, ανάλογα με τη θέση που έχουν στο πλαίσιο της οικογένειας, γίνονται συναγωνιστές του, υποστηρικτές του⁵⁸.

Η εσωτερική ενίσχυση της οικογένειας, βαθμιαία, στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, οδήγησε και στην καθιέρωση ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των οικογενειών, αποτέλεσμα της οποίας ήταν, ουσιαστικά, η ανανέωση του θεσμού των οικογενειακών-πολιτικών ομάδων συμφερόντων. Οι συμμαχίες αριστοκρατικών οικογενειών δεν θα στηρίζονται πλέον μόνο στα κοινά πολιτικά συμφέροντα, όπως στην περίπτωση του 1057, αλλά και στις στενές μεταξύ τους σχέσεις, επισφραγισμένες με συγγενικούς δεσμούς.

Η εξέγερση του Αλεξίου Κομνηνού το 1081 παρέχει ένα απτό παράδειγμα δράσης των ευγενών δια μέσου του θεσμού της οικογενειακής ομάδας συμφερόντων. Τις φιλοδοξίες του Αλεξίου υποστήριξαν πρώτα απ' όλα μέλη του στενού

από τις πηγές, δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να αναλάβει την εξουσία το 1059. Επιπλέον, μεταξύ των πέντε γιων του Ιωάννη, μόνον τρεις είχαν γεννηθεί πριν από το 1059, αλλά δεν ήταν στην κατάλληλη ηλικία (σύμφωνα με τις έρευνες του Βαρζού, *ό. π.*, 61, 67, 87, ο πρεσβύτερος γιος του γεννήθηκε γύρω στο 1045, ο νεότερος Ισαάκιος γύρω στο 1050, ενώ ο Αλέξιος το 1057).

57. Μπορεί να λεχθεί ότι μέχρι το 1081 ο *καίσαρ* Ιωάννης Δούκας έπαιξε με επιτυχία το ρόλο του προστάτη των πολιτικών συμφερόντων των Δουκών. Το επίτευγμά του είναι ότι τα δικαιώματα του Κωνσταντίνου, γιου του Μιχαήλ Ζ', επί του θρόνου διατηρήθηκαν και επιβεβαιώθηκαν τόσο από τον Νικηφόρο Γ' όσο και από τον Αλέξιο Α'. Βλ. Βρυνένιος (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quatuor*, έκδ. P. Gautier [CFHB 9], Bruxelles 1975), 254-255· Άννα Κομνηνή (*Anne Comnène, Alexiade*, έκδ. B. Leib, I, Paris 1937), 107 – δυστυχώς, δεν μπόρεσα να χρησιμοποιήσω την πρόσφατη έκδοση του κεμένου: *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001.

58. Για παράδειγμα, το 1077/1078, ως διεκδικητής του στέμματος ο πρόεδρος Νικηφόρος Βρυνένιος υποστηρίχθηκε από τον γιο του και τον αδελφό του. Στην εξέγερση συνέβαλε και η οικογένεια Βατάτζη. Επιπλέον, προκειμένου να πετύχει η επιχείρηση, οι Βρυνένιοι απέκτησαν συγγενικές σχέσεις με την οικογένεια των Ταρχανειωτών. Βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 83-84, 278.

(πολυπληθούς) οικογενειακού του κύκλου, αλλά και μέλη άλλων οικογενειών με τις οποίες οι Κομνηνοί είχαν συνάψει δεσμούς. Τον πυρήνα της συμμαχίας των αριστοκρατικών οικογενειών, που είχε τότε σχηματισθεί, τον αποτελούσε η οικογενειακή ομάδα συμφερόντων των Κομνηνών και των Δουκών. Έτσι, ο Αλέξιος Κομνηνός το 1081 εμφανίστηκε ταυτόχρονα στο ρόλο του διεκδικητή του αυτοκρατορικού στέμματος τόσο εκ μέρους της οικογένειάς του, όσο και της συμμαχίας των ευγενών – της οικογενειακής ομάδας συμφερόντων –, στην οποία αποφασιστική επιρροή είχαν οι Δούκες. Οι Δούκες, ουσιαστικά, στην εξέγερση του 1081 συμμετείχαν με τη δική τους ομάδα, η οποία εμφανίστηκε ως προστάτης των πολιτικών τους συμφερόντων. Αν οι Δούκες υποστήριξαν με κάθε τρόπο τον Αλέξιο στην προσπάθειά του να καταλάβει την αυτοκρατορική εξουσία, δεν το έκαναν προασπιζόμενοι τα συμφέροντα των Κομνηνών, αλλά εκείνα της δικής τους οικογένειας, δύο εκπρόσωποι της οποίας (η Ειρήνη, σύζυγος του Αλεξίου Α' και ο Κωνσταντίνος, γιος του Μιχαήλ Ζ') έλαβαν αυτοκρατορικά αξιώματα⁵⁹. Έτσι, η εξέγερση του 1081 έδειξε ότι οι Κομνηνοί δεν μπορούσαν αυτοτελώς να πάρουν την εξουσία και ότι οι Δούκες δεν ήταν σε θέση μόνοι τους να την κρατήσουν στα χέρια της οικογένειάς τους. Και στους μεν και στους δε ήταν απαραίτητη η συμμαχία των οικογενειών τους, η οποία απέβλεπε στη δημιουργία δεσμών μεταξύ τους και όχι μόνο στην προώθηση κοινών πολιτικών συμφερόντων, όπως συνέβη στην περίπτωση του 1057. Η συμμαχία τους, η οποία ενισχύθηκε με τη σύμπραξη και άλλων λιγότερο σημαντικών οικογενειών, συνέβαλε ώστε η ομάδα των Κομνηνών και των Δουκών το 1081 να πάρει την εξουσία, αλλά και να την κρατήσει στη διάρκεια του επόμενου αιώνα. Και τέλος, δεν είναι τυχαίο που η συγγένεια με την αυτοκρατορική οικογένεια κατοχυρώνεται από το 1081 ως κριτήριο για το ότι κάποιος ανήκει στη βυζαντινή αριστοκρατία: από την εποχή των Κομνηνών η παροχή τιμητικών τίτλων, με τους οποίους προσδιοριζόταν η θέση

59. Τα στοιχεία που παρέχει η Άννα Κομνηνή για την εξέγερση του 1081 δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο πόσο σημαντική ήταν η συμβολή των Δουκών στην αναρρόχιση του Αλεξίου Α'. Κατ' αρχήν, το κυριότερο πλεονέκτημα του Αλεξίου σε σύγκριση με τον προεβύτερο αδελφό του, Ισαάκιο, ήταν ο γάμος του με την Ειρήνη, εγγονή του καίσαρα Ιωάννη Δούκα. Π' αυτόν το λόγο οι Δούκες άσκησαν όλη τους την επιρροή, ώστε ο στρατός να ταχθεί στο πλευρό του Αλεξίου και να τον αναδείξει διεκδικητή του θρόνου. Επιπλέον, ο ίδιος ο καίσαρ εξασφάλισε τη σύμπραξη τουρκικού στρατιωτικού σώματος. Όπως είναι γνωστό, στον Αλέξιο δέχθηκαν χρήματα για την εξέγερση οι Δούκες με τους οπαδούς τους (π.χ. ο Γεώργιος Παλαολόγος). Το άνοιγμα της πύλης της πρωτεύουσας και η είσοδος των στασιαστών στην πόλη οφείλεται επίσης στους Δούκες. Τέλος, ο οικουμενικός πατριάρχης Κοσμάς, είτε *ἐκ θείας ἐπιπνοίας* είτε *καὶ τοῦ καίσαρος ὑποθεμένου*, έπεισε τον Νικηφόρο Γ να παρατηθεί (Άννα Κομνηνή I, 59, 80-87, 91-94, 98-100).

στην ιεραρχία των ευγενών, είναι συνάρτηση της συγγένειας με τη δυναστεία που βασιλεύει⁶⁰.

Ο σημαντικός πολιτικός ρόλος της οικογένειας και της πολιτικής ομάδας δεν αποτελεί νέο φαινόμενο στο Βυζάντιο, και αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί με το παράδειγμα των Φωκάδων· τα μέλη της οικογένειας αυτής και η ομάδα συμφερόντων που δημιουργήθηκε γύρω της, ενήργησαν επανειλημμένα προς όφελος των πολιτικών συμφερόντων των διεκδικητών του αυτοκρατορικού στέμματος της οικογένειας αυτής (963, 970, 987–989)⁶¹.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, είναι σαφές ότι η συνεχής και φυσική ανάπτυξη της βυζαντινής αριστοκρατίας, αν δεν διακόπηκε, τουλάχιστον επιβραδύνθηκε με την πολιτική του Βασιλείου Β'. Αυτό έγινε με την προώθηση νέων ή όχι και τόσο επιφανών οικογενειών. Οι παλαιές, κάποτε ισχυρές οικογένειες, έχασαν την ισχύ τους, πράγμα που οδήγησε στην εξασθένηση ή ακόμη και στη διάλυση των πολιτικών ομάδων συμφερόντων που είχαν δημιουργηθεί γύρω από αυτές. Από την άλλη πλευρά, οι νέες οικογένειες χρειάζονταν το χρονικό διάστημα μερικών δεκαετιών για να εδραιωθούν στα νέα αξιώματα που κατόρθωσαν να αποκτήσουν και, μετά, να εμφανισθούν στο ρόλο των ισχυρών οικογενειών, ικανών να αξιοποιήσουν τη συγγένεια με άλλους αρχοντικούς οίκους για τη δημιουργία οικογενειακών-πολιτικών ομάδων συμφερόντων.

Αν ληφθεί υπόψη ότι οι Κομνηνοί – εκπρόσωποι της νέας τάξης των ευγενών, οι οποίοι, κατά κάποιον τρόπο, εκφράζουν συμβολικά τη διαδικασία που άρχισε από το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα και συνεχίστηκε τον 11ο αιώνα – κατόρθωσαν να καταλάβουν την εξουσία και να εξασφαλίσουν στην οικογένειά τους τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας περισσότερο από έναν αιώνα, τότε τα γεγονότα του 11ου αιώνα πρέπει να εληφθούν ως συνέπειες (θετικές ή αρνητικές) της πολιτικής του Βασιλείου Β'.

60. Ο Αλέξιος Α' απένεμε στον πρεσβύτερο αδελφό του, Ισαάκιο, τον τίτλο του σεβαστοκράτορα, *δευτερον βασιλέα πεποικώς*. Ο γαμβρός του Αλεξίου, Νικηφόρος Μελισσηνός, έλαβε τον τίτλο του καίσαρα. Επίσης, οι μικρότεροι αδελφοί του, όπως και ο γαμβρός του, Μιχαήλ Ταρωνίτης, κατέλαβαν ανάλογους τίτλους και αξιώματα (Άννα Κομνηνή I, 113-114).

61. Για τα πολιτικά κινήματα των Φωκάδων βλ. I. Djurić, *Porodica Foka*, *ZRVI* 17 (1976), 273-275· Cheynet, *Pouvoir*, 20-21, 24-25, 31-33.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΟ-ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1025-1045): Ο ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΑΛΑΣΣΗΝΩΝ

Στα χρόνια της δυναστείας του Αμορίου η παρουσία στο πολιτικό προσκήνιο Αρμενο-παφλαγόνων* αριστοκρατών ήταν ιδιαίτερα αισθητή¹ και κατέληξε στην πρωτοφανή υποβάθμιση του αυτοκρατορικού θεσμού επί Μιχαήλ Γ². Η άνοδος στο θρόνο του Βασιλείου Α΄ σήμανε την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και την κατάργηση αυτής της τάσης της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας για παντοδυναμία. Για το λόγο αυτό ο Βασίλειος Α΄ και η δυναστεία του βρέθηκαν αντιμέτωποι με την άλλοτε σιωπηρή, άλλοτε ανοικτή, αλλά πάντα σταθερή αντιπολίτευση των Αρμενο-παφλαγόνων³. Η ανάγκη της Μακεδονικής δυναστείας να αποκτήσει ισχυρά ερείσματα μέσα στις τάξεις του στρατού και να πατάξει τους Αρμενο-παφλαγόνες προσέφερε στους Καππαδόκες, με κορυφάιους τους Φωκάδες, τη ραγδαία πολιτική και κοινωνική ανέλιξή τους. Η επιλογή του Βασιλείου Α΄ στους χρονικά προγενέστερους, ισχυρούς και επίφοβους Αρμενο-παφλαγόνες να αντιτάξει τους Καππαδόκες τηρήθηκε πιστά από τους διαδόχους του Λέοντα ζ΄ και Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, είχε όμως μία ιδιότυπη εξέλιξη, μέσα από την οποία ανιχνεύεται η ακμή και η παρακμή της Μακεδονικής δυναστείας. Όταν

* Διευκρινίζεται ότι, αναφέροντας αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία, εννοούμε την πολιτική σύμπλευση επιφανών οικογενειών αρμενικής και παφλαγονικής καταγωγής, επισφραγισμένη με σύναψη επιγαμιών και ορατή από τις αρχές ήδη του 9ου αιώνα.

1. Βλ. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Λισαβόνα 1963, 23-28. Πρβλ. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* [BBA 54], Βερολίνο 1987, 71-75 και 163-164.

2. Βλ. Τ. Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα 1985, 72-81.

3. Βλ. Τ. Λουγγής, στο: Βασιλική Βλυσιδού – Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη – Στ. Λαμπάκης – Τ. Λουγγής – Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φνοιογεναιμία και προσομοιογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα 1998, 275-285.

οι Φωκάδες από πιστοί θεράποντες της δυναστείας «μεταμορφώθηκαν» σε ανατροπείς της, η καππαδοκική αριστοκρατία, το στήριγμα που τόσο επιμελώς είχε δημιουργήσει η Μακεδονική δυναστεία επί έναν αιώνα, βρήκε στο πρόσωπο του Βασιλείου Β' τον εξολοθρευτή της⁴. Το ότι η πάταξη των Καππαδοκών μπορούσε να επιφέρει μία νέα ενδυνάμωση της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας δεν πρέπει να διέφυγε της προσοχής του αγχίνου Βασιλείου Β'. Γι' αυτό και η τακτική, που εγκαινίασε έναντι της επαρχιακής αριστοκρατίας – απομάκρυνση δηλαδή των δυνατών από τις περιοχές, που αντλούσαν την ισχύ τους, και διορισμός σε ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα της Μικράς Ασίας νέων προσώπων⁵ –, ίσχυσε για όλους⁶.

Συνεχιστής της πολιτικής του πρεσβύτερου αδελφού του, ο Κωνσταντίνος Η' έδωσε στα μέτρα εναντίον της αριστοκρατίας ακόμη σκληρότερη μορφή: ο κατάλογος των όσων έπληξε είναι γνωστός και, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει τον Ρωμανό Κουρκούα, τον Κωνσταντίνο Βούρτζη, τον Νικηφόρο Κομνηνό, τον Βασίλειο Σκληρό, τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό⁷ και τον τελευταίο γόνο των Φωκάδων Βάρδα, προς τον οποίο μάλιστα ο Σκυλίτζης εξέφρασε τη συμπάθειά του, παρουσιάζοντάς τον ως θύμα των *παρatreφomένων σνοκοφαντών*⁸.

Αναλυτικός και σαφής, ο Σκυλίτζης από τις πρώτες ήδη γραμμές της αφήγησης του εντόπισε στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Η' την αιτία *πολλών κακών*, κατέγραψε την πρώτη καινοτομία του αυτοκράτορα που δεν ήταν άλλη από την απονομή του υψηλού τίτλου του προέδρου της συγκλήτου σε περισσότερους από

4. Για το ότι το οριστικό πλήγμα, που δέχθηκαν οι Φωκάδες από τον Βασίλειο Β', ήταν η νομοτελειακή κατάληξη της προοδευτικής απογύμνωσης τους από τα ισχυρά ερείσματά τους μέσα στις τάξεις του στρατού, που είχε ήδη αρχίσει επί της βασιλείας του Νικηφόρου Β' και πριν από τη δυομηνιαία του Ιωάννη Τζιμισή, όταν οι Μαλβίνοι διαφοροποιήθηκαν από τις πολιτικές επιλογές του εστεμμένου συγγενή τους, βλ. Βασιλική Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.) Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, 132-174 και 210-211.

5. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Παρίσι 1990, 211. Πρβλ. Hélène Ahrweiler, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6 (1976), 103-104.

6. Για τις επιφυλάξεις μας στην άποψη (Cheynet, *Pouvoir*, 334-335. Βλ. και Ch. S. Sifonas, *Basile II et l'aristocratie byzantine*, *Byz* 64 [1994], 125) ότι οι Σκληροί και οι σύμμαχοί τους έτυχαν μιας πολύ ευνοϊκής μεταχείρισης από τον Βασίλειο Β' βλ. Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες*, 202-207.

7. Βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 38-41, όπου και αναλυτική παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. Πρβλ. Gary J. Johnson, *Constantine VIII and Michael Psellos: Rhetoric, Reality and the Decline of Byzantium*, *A.D. 1025-1028*, *Byzantine Studies/Études byzantines* 9/2 (1982), 226 σημ. 30.

8. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 372,70-73.

έναν ευνούχους συγχρόνων⁹ και κατέληξε ότι ο Κωνσταντίνος Η΄ και οι ευνοού-
μενοί του *τὴν βασιλείαν ἀνέτρεψαν, ἥδη καλῶς ἀγομένην* ἐπὶ Ρωμανοῦ Β΄, Νικη-
φόρου Β΄ Φωκά, Ἰωάννη Α΄ Τζιμισκή και βεβαίως ἐπὶ Βασιλείου Β΄¹⁰.

Απὸ τον ἀπέριττο στρατιωτικὸ Βασιλεῖο Β΄, με σκέψη δυναμικὴ που διατύ-
πωνε λιτά¹¹, η Κωνσταντινούπολη παραδινόταν στον φιλήδονο και ἔχοντα γλῶτ-
ταν ἄβρᾶν καὶ καλλιζήμονα¹² Κωνσταντίνο Η΄, ο οποίος ἀνέθεσε τη διοίκηση της
αυτοκρατορίας σε λόγιους ἄνδρες¹³, ἐνὼ ταυτόχρονα ο ἴδιος συμμορφωνόταν με
τις συνήθειες των πολιτῶν¹⁴. Ασφαλῶς, σε αὐτὸ ο Κωνσταντίνος Η΄ δεν ἐμμεῖτο
τον ἀδελφὸ του.

Η ἀτιμόφαρα εἶχε ἄρδην μεταβληθεῖ σε πολιτικὴ¹⁵ και αὐτὴ πρέπει να εἶναι
η αἰτία που ἔκανε τον Σκυλίτζη να νοσταλγεῖ ἀκόμη και τον Νικηφόρο Φωκά, τον
στρατιωτικὸ αυτοκράτορα που τόσο πολὺ εἶχε ψέξει¹⁶. Αὐτὴ ἡ ὀψιμη θετικὴ κρίση
του Σκυλίτζη για τη βασιλεία του Νικηφόρου Β΄ Φωκά δεν πρέπει να οφείλεται σε
ουσιαστικὴ μεταβολὴ της ἐκτίμησής του για τους Φωκάδες, ἀλλὰ στην προσπά-
θειά του να τονίσει τις δυσάρεστες συνέπειες που εἶχαν για το μέλλον της Μακε-
δονικῆς δυναστείας οἱ πολιτικὲς ἐπιλογές του Κωνσταντίνου Η΄. Ἴσως αὐτὸς να

9. Βλ. Ν. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*, Παρίσι 1972, 299.

10. Σκυλίτζης, 370,21-371,42.

11. Ψελλός, *Χρονογραφία* (Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εἰσ. D. del Corno, ἐκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, Fondazione Lorenzo Valla 1984) I, 42-44. Παι το γεγονός ότι η εἰκόνα του Βασιλείου Β΄ ως πολέμιου της διανοήσης, που σκιαγρά-
φησε ο Ψελλός, δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα βλ. Barbara Crostini, *The Emperor Basil II's Cultural Life, Byz 66* (1996), 66-72. Πρβλ. Lynda Garland, *Basil II as Humorist, Byz 69* (1999), 321-343.

12. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 64.

13. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 62: Ἐπεὶ γὰρ εἰς ἑαυτὸν τὸ πᾶν τῆς διοικήσεως ἀνηρτήσατο, οὐχ
οἷός τε δὲ ἦν φροντίαν ἑαυτὸν καταδαπανᾶν, ἀνδρῶν τοῖς λογωπέροις ἐγγυερίσας τὰ πράγματα,

14. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 66: ... πρὸς τὰ τῶν πολιτῶν ἔθη ἀνεκέκρατο.

15. Αὐτὴν ἀριβίως τη μεταβολὴ ἀπέδωσαν με το δικὸ τους τρόπο οἱ αραβικῆς, αριμενικῆς και
σουλτανικῆς πηγῆς, που, σε ἀντίθεση με τις βυζαντινῆς, σκιαγράφησαν το πορτραῖτο ἐνὸς φιλερηνικού
Κωνσταντίνου Η΄, ο οποίος ἀπείχε πολὺ ἀπὸ το να μπορεῖ να χαρακτηριστεῖ ως διώκτης της αριστο-
κρατίας, ἐφόσον ἀπελευθέρωσε ὅσους ο Βασιλεῖος Β΄ εἶχε φυλακίσει. Αναλυτικὰ βλ. Johnson, *Con-
stantine VIII and Michael Psellos*, 220-232, ο οποίος, ἔχοντας ἐντοπίσει αὐτὴν την ἀπόκλιση μεταξὺ
βυζαντινῶν και ἀνατολικῶν πηγῶν, σημειώνει: "That is not to suggest that Constantine VIII should
now suddenly be viewed as a good or even as a competent emperor".

16. Σκυλίτζης, 271,70-72 και 273,37-38. Παι τον Σκυλίτζη ως εχθρικὰ διακεῖμενη πηγὴ ἐναντι των
Φωκάδων ἐνδεικτικὰ βλ. Fr. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historio-
graphie von Prokop bis Niketas Choniates*, Μόναχο 1971, 108-115. Πρβλ. Βλυσιδίου, *Αριστοκρατικῆς
οικογένειας*, 118-131.

είναι και ο λόγος που ο Σκυλίτζης, σε αντίθεση με τον Ψελλό και τον Ζωναρά¹⁷, δεν ασχολήθηκε με το εάν ο Κωνσταντίνος Η΄ μετανοούσε ή όχι για την άδικη μεταχείριση που είχε επιφυλάξει σε ορισμένα θύματά του. Η απόφαση του Κωνσταντίνου Η΄ να ενισχύσει το ρόλο των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας και ο απηνής διωγμός του κατά της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας ήταν οι λόγοι που νομοτελειακά οδήγησαν στην επιλογή του Ρωμανού Γ΄ Αργυρού, του επιφανέστερου εκπροσώπου αυτών που πρόσφατα είχαν ευνοηθεί¹⁸.

Επί Κωνσταντίνου Η΄, η αρμενο-παφλαγονική στρατιωτική αριστοκρατία είχε χάσει οριστικά ορισμένους από τους άλλοτε κραταιούς εκπροσώπους της, ενώ όσοι από αυτούς επέζησαν τον 11ο και 12ο αιώνα, οι Βούρτζη δηλαδή και οι Σκληροί, τα πρόσφατα πλήγηματα, που είχαν δεχθεί, δεν τους επέτρεπαν να δραματίσουν σημαίνοντα ρόλο¹⁹. Όσον αφορά τους νέους εξέχοντες εκπροσώπους της, τους Δαλασσηνούς και τους Κομνηνούς, η κεντρική εξουσία είχε λάβει

17. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 58: *τὴν δὲ ὄργην οὐκ ἔμμονον εἶχεν, ὥσπερ ὁ ἀδελφὸς Βασίλειος, ἀλλὰ ταχὺ μετεβάλλετο· καὶ ἐφ' ὅς ἐποίει δεινῶς μεταμέλετο ...* · Ζωναράς (Ioannis Zonarae *Epitome Historiarum libri XIII-XVIII*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Βόννη 1897) III, 570.

18. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 66: *Ἦν δὲ τις ἀνὴρ κατ' ἐκείνου καιροῦ τὰ πρῶτα μὲν τῆς συγκλήτου καὶ ἐς τὸ τοῦ ἐπάρχου ἀξίωμα ἀναθῆεις (βασιλεὺς δὲ αὐτῆ ἀρχή, εἰ μὴ ὅσον ἀπόρφυρος), ...* · Επίσης, βλ. Ψελλός, «Λόγος εἰς τὸν βασιλεῦα τὸν Μονομάχον» (Michaelis Pselli *Orationes Panegyricae*, ἐκδ. G. T. Dennis, Στουτγάρδη-Λιψία 1994), 26: *... ἀνδρα πρωτεύοντα τότε Ῥωμαίων ἐπὶ πάσαις ἐπάγεται χάρισι*. Πρβλ. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 254.

Λαμβάνοντας υπόψη μας την εντυπωσιακή εξέλιξη της σταδιοδρομίας του Ρωμανού Αργυρού – πρωτοσπαθάριος, πατριός, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Ομηκίου, ίσως κένσωρ, οικονομός της Αγίας Σοφίας, ἐπάρχος πόλεως (βλ. J. F. Vannier, *Familles byzantines: Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)* [Byzantina Sorbonensia 1], Παρίσι 1975, 36· Cheynet, *Pouvoir*, 41· Λουγγής, στο: *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 399) –, πιστεύουμε ότι η συγγένεια του Αργυρού με τον Κωνσταντίνου Η΄ δεν ήταν το αποφασιστικό κριτήριο της επιλογής του ως συζύγου της Ζωής και νέου αυτοκράτορα, όπως αναφέρει ο Yahya (βλ. V. R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarbojka, Izvlečeniia iz Letopisi Jaxi Antioxijskago*, with an introduction by M. Canard, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, 71. Πρβλ. Cheynet, *ό.π.*, 273-274). Τα κωλύματα, εξάλλου, στα οποία προσέκρουε η σύναψη αυτού του γάμου, ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο Ρωμανός Αργυρός ήταν ήδη νυμφευμένος (βλ. Angeliki E. Laiou, *Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes*, *DOP* 46 [1992], 165-176· της ίδιας, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1992, 25 και 120-121), κατά τη γνώμη μας, αναδεικνύουν τον Ρωμανό Αργυρό ως τον επιφανέστερο εκπρόσωπο των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας.

19. Σχετικά με την άποψη της Cheynet (*Pouvoir*, 274 σημ. 70) ότι το 1028 την εξουσία μοιρούσαν να διεκδικήσουν οι Βούρτζη και οι Σκληροί, θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι, εκτός από τις ποιές που υπέστησαν επί Κωνσταντίνου Η΄ και Κωνσταντίνου Βούρτζης και Βασίλειος Σκληρός, οι δύο αυτές οικογένειες από τα τέλη του 10ου αιώνα μέχρι το 1028, δηλαδή για ένα διάστημα μεγαλύτερο των τριάντα χρόνων, δεν είχαν να επιδείξουν γόνους τους με θητεία σε στρατιωτικά αξιώματα. (Για τη σταδιοδρομία τους την εποχή αυτή βλ. Cheynet, *Trois familles*, 25-31 και W. Seibt, *Die Skleroi. Eine*

όλα τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να μην αναπτύξουν σχέσεις μεταξύ τους και, κυρίως, να μην αποκτήσουν ισχυρά ερείσματα που θα τους προσέφερε μία παρατεταμένη στρατιωτική δράση στη Μικρά Ασία. Η παύση του Νικηφόρου Κομνηνού από την ηγεσία του Βασπουρακάν και η τύφλωσή του το 1026 επέφεραν την απουσία της οικογένειας από το πολιτικό προσκήνιο τα επόμενα είκοσι περίπου χρόνια²⁰, ενώ η πιθανή αντικατάστασή του από τον Θεοφύλακτο Δαλασσηνό²¹ αφήνει να διαφανεί ότι Κομνηνοί και Δαλασσηνοί την εποχή αυτή ακολουθούν διαφορετικές πορείες.

Προς τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Η', οι μόνοι ισχυροί και, κατά συνέπεια, οι μόνοι ικανοί εκπρόσωποι της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας να διεκδικήσουν την εξουσία ήταν οι Δαλασσηνοί. Ευνοούμενοι του Βασιλείου Β', οι Δαλασσηνοί είχαν να επιδείξουν τρεις γόνους τους με πρόσφατη θητεία σε σημαντικά στρατιωτικά αξιώματα της Ανατολής²². Για το λόγο αυτό η δυσμένεια, στην οποία περιέπεσε ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, που από το 1026 μέχρι το 1028 βρισκόταν «κατά τὸν Ἀρμενιακὸν ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ σχολάζων»²³, φαίνεται ότι δεν ήταν αρκετή για να καταστήσει την οικογένεια ακίνδυνη. Αντίθετα, με την εξέταση του ενδεχομένου ο νέος κάτοχος του θρόνου να ήταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, ο Κωνσταντίνος Η' και οι πολιτικοί αξιωματούχοι της Κωνσταντινούπολης έβλεπαν στο πρόσωπό του τον ισχυρότερο αντίπαλό τους. Παράλληλα, όμως, έδειχναν να σφυγομετρούν και τις δυνατότητες επιβολής του.

Η έλλειψη οποιασδήποτε αντίδρασης ή αντίρρησης από την πλευρά του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού το 1028 αποκαλύπτει την ανυπαρξία δυνατοτήτων

prosopographisch-sigillographische Studie [Byzantina Vindobonensia 9], Βιέννη 1976, 65-76). Όσον αφορά τους Μιχαήλ, Θεόγνωστο και Σαμουήλ Βούρτζη, οι οποίοι το 1029 συνωμοτούν μαζί με τον Κωνσταντίνο Διογένη κατά του Ρωμανού Γ' (βλ. Σκυλίτζης, 376,86-377,3. Πβρβλ. Cheynet, ό. π., 32-35), οι διαπιστώσεις ότι την εποχή αυτή πρέπει να ήταν νέοι στην ηλικία και ότι μνημονεύονται μόνον ως εγγονοί του μαγίστρου Μιχαήλ Βούρτζη καθιστούν πολύ αμφίβολο το ενδεχόμενο να κατείχαν κάποιο σημαντικό στρατιωτικό αξίωμα. Από τα στοιχεία, λοιπόν, που διαθέτουμε, προκύπτει ότι οι Βούρτζη και οι Σκληροί την εποχή αυτή δεν διέθεταν τα απαιτούμενα ερείσματα για να διεκδικήσουν την εξουσία, πολύ δε περισσότερο, να την καταλάβουν.

20. Βλ. Κ. Βαρζός, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Α' [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, 39-41.

21. Βλ. Cheynet, *Trois familles*, 83· του ίδιου, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'empire byzantin*, Παρίσι 2001, αρ. 50.

22. Βλ. Cheynet, *Trois familles*, 80-86.

23. Σκυλίτζης, 373,19-20. Βλ. N. Adontz, *Notes arméno-byzantines*, *Byz* 10 (1935), 173 [= *Études arméno-byzantines*, Λυσαβώνα 1965, 165]· A. P. Každan, *Armjane v sostave gospodstvujushego klassa vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Erevan 1975, 93-94.

για μία ενδεχόμενη επικράτησή του²⁴. Οι Δαλασσηνοί ήταν μεν ισχυροί, αλλά η αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία είχε χάσει τη σύμπνοια και την ενότητα που τη διέκριναν στο παρελθόν. Το 1028 οι Δαλασσηνοί δεν διέθεταν τα απαιτούμενα στηρίγματα για να διεκδικήσουν την εξουσία: τους απαραίτητους συμμάχους για ένα τέτοιο εγχείρημα δεν μπορούσαν να αναζητήσουν ούτε προς την κατεύθυνση των Κομνηνών, ούτε όμως των Σκληρών και των Βούρτζη, οι οποίοι ανεξάρτητα από τα πενιχρά ερείσματα τους μέσα στις τάξεις του στρατού²⁵, ασφαλώς συνέχιζαν να ασκούν κάποια αίγλη και επιρροή. Η ανυπαρξία προϋποθέσεων για μία πολιτική σύμπλευση μεταξύ Δαλασσηνών, Σκληρών και Βούρτζη διαφαίνεται από το γεγονός ότι οι μεν Σκληροί είχαν συγγενικούς δεσμούς με τους Αργυρούς και τους Μονομάχους²⁶, ενώ οι Βούρτζη, όπως φάνηκε το 1029, συνεργάζονται με τον καπλαδόκη Κωνσταντίνο Διογένη²⁷. Φαίνεται ότι, όταν το 995 ο Βασίλειος Β΄ όριζε τον Δαμιανό Δαλασσηνό ως διάδοχο του Μιχαήλ Βούρτζη στο αξίωμα του δουκός Αντιοχείας²⁸, δημιουργούσε μεταξύ των δύο οίκων μία αντιπαλότητα ιδιαίτερα ανθεκτική στο χρόνο²⁹.

Αυτή η «αδυναμία» των Δαλασσηνών προς ανεύρεση ισχυρών ερεισμάτων φαίνεται ότι δεν διέφευγε της προσοχής του Ρωμανού Γ΄ Αργυρού, τον οποίο, αρχικά τουλάχιστον, δεν απασχόλησαν οι φιλοδοξίες τους και απερίσπαστος μπόρεσε εύκολα να πλήξει όσους η πρόσφατη σταδιοδρομία τους τούς επέτρεπε να αισθάνονται ισχυροί, όπως τον βούλγαρο Προυσιάνο, τον Κωνσταντίνο Διογένη και τον Ευστάθιο Δαφνομήλη³⁰. Οι φιλοδοξίες και η στάση, ωστόσο, των Δαλασσηνών, ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου, πρέπει να απασχόλησαν τον Ρωμανό Αργυρό από το 1030 και εξής, όταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός απέτυχε να αποκρούσει τον εχθρό και *μεγάλης συγχύσεως και ταραχής τὰ Ρωμαίων ἐνέπλησε και τὸν βασιλέα αὐτόν*³¹. Ανεξάρτητα από το εάν πράγματι εκδηλώθηκε συνω-

24. Ίσως αυτό να υπαινίσσεται ο Ζωναράς, ο οποίος απέδωσε τη μη άφιξη του υποψηφίου στην Κωνσταντινούπολη στη δική του αποκλειστικά προαίρεση. Βλ. Ζωναράς III, 572: *ἀλλὰ μήπω τοῦ ἀνδρός ἐκεῖνον ἀφικομένου ἑτέρας γνώμης γίνεται ὁ Κωνσταντίνος ...*

25. Βλ. πιο πάνω, σημ. 19.

26. Βλ. Vannier, *Argyroi*, 35· Seibt, *Skleroi*, 66 και 70.

27. βλ. πιο πάνω, σημ. 19.

28. Cheynet, *Trois familles*, 23 και 77.

29. Είναι πιθανόν σε αυτήν την εχθρότητα μεταξύ Δαλασσηνών και Βούρτζη να οφείλεται η ανάκληση των εγγονών του Μιχαήλ Βούρτζη από την εξορία μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, όπως τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί ο Cheynet (*Trois familles*, 32-34), τοποθετώντας την από το 1030 και εξής, από τότε δηλαδή που τον Ρωμανό Γ΄ Αργυρό αρχίζουν να απασχολούν οι βλέψεις του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού (βλ. πιο κάτω, σ. 113-114).

30. Συνοπτικά βλ. Cheynet, *Pouvoir*, 41-43.

31. Σκυλίτζης, 380,8-12.

μοσία ή όχι³², το βέβαιο είναι ότι η αποτυχία αυτή του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού ήταν το κατάλληλο πρόσχημα για να περιπέσει σε δυσμένεια και να περιοριστεί κατ' οίκον³³.

Παρά τη δυσμένεια, όμως, του Κωνσταντίνου, η οικογένεια των Δαλασσηνών βρισκόταν σε άνοδο, κάτι που πιστοποιεί ο διορισμός μεταξύ των ετών 1032 και 1034 του αδελφού του Θεοφύλακτου στην ηγεσία της Αντιόχειας³⁴. Το δέος, εξάλλου, με το οποίο η Κωνσταντινούπολη αντιμετώπιζε προς τα τέλη της βασιλείας του Ρωμανού Αργυρού τις βλέψεις, αλλά και τις δυνατότητες επικράτησης του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, φαίνεται από τον εσπευσμένο και καθόλα παράξοδο τρόπο της ανόδου στο θρόνο του Μιχαήλ Δ' και φυσικά από τη σύλληψη και εξορία του Δαλασσηνού το 1034, που τώρα δεν είναι μόνος, αλλά μαζί με τον γαμπρό του Κωνσταντίνο Δούκα³⁵.

Ο γάμος της κόρης του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού με τον Κωνσταντίνο Δούκα ένωσε δύο οίκους, που φήμες παλαιές και πρόσφατες τους ήθελαν προορισμένους για το θρόνο³⁶, και το γεγονός πρέπει να απασχόλησε ιδιαίτερα την πολιτική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης, η οποία, μέχρι το 1034, δεν δείχνει να φοβάται τόσο τους Δαλασσηνούς, όσο το συνασπισμό Δαλασσηνών και Δουκών. Γι' αυτό δεν είχε διστάσει να διορίσει τον Θεοφύλακτο Δαλασσηνό δούκα Αντιο-

32. Ματθαίος Εδέσσης (*Chronique de Matthieu d'Edesse continuée par Grégoire le prêtre*, μτφρ. E. Dulaurier, Παρίσι 1858), 45. Την άποψη ότι το 1030 ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός συνωμότησε κατά του Ρωμανού Γ' υποστήριξε ο Rozen (*Imperator Vasilij Bolgarobojca*, 314) και αποδέχθηκαν οι Adontz (Notes arméno-byzantines, 173 = *Études*, 165) και Α. Ρ. Kazhdan – Ann Wharton Epstein (*Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 64). Επιφυλάξεις ως προς την εκδοχή αυτή διατυπώνει ο Cheynet (*Pouvoir*, 43 σημ. 1).

33. Το 1034, όπως και το 1028, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός «οικαδε διατρίβει». Βλ. Σκυλίτζης, 393,31-32.

34. J.-Cl. Cheynet – Cécile Morrisson – W. Seibt, *Sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991, αφ. 156.

35. Σκυλίτζης, 396,20-24· Ζωναράς III, 589. Πρβλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, 29. Εμφανής είναι η προσπάθεια του Ψελλού (*Χρονογραφία* II, 296-298) να αποκηρύξει τη φυλάκιση του Κωνσταντίνου Δούκα: αρχικά μεν διαβεβαιώνει τον αναγνώστη του ότι ο Κωνσταντίνος Δούκας, αν και από μικρός *επίδοξος εις βασιλειαν γένόμενος*, κατόρθωσε να μην κατηγορηθεί ποτέ και από κανέναν, αλλά στη συνέχεια, μάλλον, αυτοδιαψεύδεται, αναφέροντας ότι ο Δούκας, μετά το θάνατο της Δαλασσηνής, αποφάσισε να νυμφευθεί, *ἵνα μὴ καὶ πάλιν συνοφαντοῖτο καὶ τοῖς κακοῖσθεσιν ἀφορμὴ διαβολῆς γίνοιτο*.

36. Για τους Δούκας βλ. Συνέχεια Θεοφάνη (*Theophanes Continuatus*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1838), 373 και προηγούμενη σημ. Για τους Δαλασσηνούς βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 256: *οὕτω γὰρ δεκαεῆς ἐγεγόνει καὶ ἡ φήμη τοῦτον εἰς τὴν κρείττω ἦρεν ὑπόληψιν*. Για την ερημνεία του αποσπάσματος αυτού βλ. Adontz, Notes arméno-byzantines, 175-176 [= *Études*, 167-168]· H. Grégoire, *Le renom précoce de Constantin Dalassène*, *Byz* 10 (1935), 257.

χείας, γι' αυτό δεν έσπευσε να συλλάβει και να εξορίσει το γένος των Δαλασσηνών – κάτι που έπραξε αργότερα, το 1038/1039³⁷–, αλλά τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό και τον Κωνσταντίνο Δούκα. Οι διαπιστώσεις αυτές και η διαφορετική μεταχείριση που η κεντρική εξουσία είχε επιφυλάξει στον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό το 1028, σε συνδυασμό με ορισμένες ενδείξεις³⁸, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε τη σύναψη της επιγαμίας μεταξύ Δαλασσηνών και Δουκών ως ένα πολύ πρόσφατο γεγονός, που μπορεί να τοποθετηθεί λίγο πριν από το 1034. Η επιγαμία των Δαλασσηνών με τους Δούκες ήταν η πρώτη προσπάθεια της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας τον 11ο αιώνα για σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών της, η πρώτη προσπάθεια μιας νέας ισχυροποίησής της.

Η απάντηση της πολιτικής διοίκησης της πρωτεύουσας στη νέα αυτή προσπάθεια ισχυροποίησης της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας ήταν η επιλογή για την εξουσία των ταπεινής καταγωγής Παφλαγόνων, μία επιλογή συνειδητή και καλά μεθοδευμένη. Το ταπεινό γένος του Ορφανοτρόφου κρατάωσε τη θέση του στο πολιτικό προσκήνιο με την ανάδειξη που γενναϊόδωρα του προσέφερε ο Ρωμανός Αργυρός αρκετά πριν από το πολυσυζητημένο ειδύλλιο της Ζωής με τον Μιχαήλ Παφλαγόνα. Αν ο Θεοφύλακτος Δαλασσηνός βρίσκεται στην Αντιόχεια, αλλά ο αδελφός του Κωνσταντίνος στον «οἶκον» του, ο ταπεινός καταγωγής Ιωάννης Ορφανοτρόφος και οι τέσσερις αδελφοί του βρίσκονται ήδη συγκεντρωμένοι στο παλάτι: ο ίδιος ο Ορφανοτρόφος απέκτησε *μεγάλην δύναμιν*, μόλις ο Ρωμανός Αργυρός ανήλθε στο θρόνο, ενώ οι αδελφοί του *ἐν διαφόροις ἀρχαῖς ἐξητάζοντο* και ο Μιχαήλ διορίστηκε άρχων του πανθέου³⁹.

Οι βυζαντινοί συγγραφείς απέδωσαν την επικράτηση του Μιχαήλ Δ' στο μεγάλο πάθος της Ζωής γι' αυτόν⁴⁰. Παράλληλα, όμως, άφησαν να διαφανεί ότι το πρόβλημα δεν ήταν, αν η Ζωή θα έδινε ή όχι *τὰ φιλήματα*, αλλά σε ποιόν θα τα έδινε. Και το θέμα δεν απασχόλησε μόνον την Ζωή⁴¹: γι' αυτό το 1034 δεν τα

37. Σκυλίτζης, 404,50-54. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 44.

38. Το ζευγάρι δεν απέκτησε απογόνους και η Δαλασσηνή πρέπει χωρίς αμφιβολία να πέθανε αρκετά νέα. Βλ. Cheynet, *Trois familles*, 86 και 105-106.

39. Σκυλίτζης, 390,70-81. Βλ. και Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 96· Ζωναράς III, 582. Πρβλ. R. Janin, *Un ministre byzantin. Jean l'Orphanotrophe (XIe siècle)*, *EO* 30 (1931), 431-432. Για τον άρχοντα του πανθέου βλ. Hélène Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, *BCH* 84 (1960), 28 σημ. 9 [= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο 1971, VIII].

40. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 98-100· Σκυλίτζης, 390,81-86· Ζωναράς III, 582-583.

41. Σύμφωνα με μία εκδοχή, που ο Ψελλός πληροφορήθηκε από «άνδρα άπασαν της βασιλίδος την έρωτικην ειδότος ύπόθεσιν», ο Ρωμανός Γ', γνωρίζοντας το ερωτομανές της Ζωής, προτιμούσε να αρνηθεί τις σχέσεις της με τον Μιχαήλ Παφλαγόνα για να μην αναζητά συνεχώς νέους εραστές: *ἵνα μὴ πρὸς πολλοὺς διαχέοιτο*. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 104-106. Βλ. και Ζωναράς III, 584.

έδωσε ούτε στον ταπεινής καταγωγής Κωνσταντίνο Αρτοκλίνη, ούτε στον αριστοκράτη και συγγενή του Ρωμανού Γ', Κωνσταντίνο Μονομάχο⁴², αλλά στον Μιχαήλ Παφλαγόνα.

Αντιμέτωπη με τη μεγάλη δυσαρέσκεια του λαού εξαιτίας των φορολογικών μέτρων του εκλεκτού της Ρωμανού Αργυρού⁴³, η υπαλληλική αριστοκρατία της πρωτεύουσας έφερε στην εξουσία τους ταπεινής καταγωγής Παφλαγόνες α) για να αποτρέψει το ενδεχόμενο επικεφαλής της λαϊκής δυσαρέσκειας να τεθούν οι συμπατριώτες τους Δαλασσηνοί και Δούκες, οι μόνοι ισχυροί εκπροσώποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας⁴⁴, και β) για να διευρύνει την κοινωνική βάση της τότε μισητής αυτοκρατορικής εξουσίας, δείχνοντας μεγάλη εύνοια προς το λαό της βασιλεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη γνώριζε καλά τον εχθρό της και προετοιμαζόταν μεθοδικά για να τον αντιμετωπίσει. Αυτή ακριβώς την «προετοιμασία» απέδωσε με ενάργεια ο Σκυλίτζης, μνημονεύοντας την απόφαση του Ορφανοτρόφου να τιμήσει με αξιώματα τους *προϋχοντας* της συγκλήτου και να διανεμίει δωρεές στο λαό το διάστημα που η βασιλεύουσα ανέμενε τον επίφοβο Κωνσταντίνο Δαλασσηνό⁴⁵.

Το ότι ο λαϊκός Παφλαγόνας Μιχαήλ Δ' και το γένος του ήταν πρωτίτως επιλογή της πολιτικής διοίκησης της Κωνσταντινούπολης και κατόπιν της πορφυρογέννητης Ζωής φαίνεται από τη μεγάλη ευκολία, με την οποία «οί τῆς συγκλήτου βουλῆς» την επομένη της δολοφονίας του Ρωμανού Αργυρού δηλώνουν πίστη και υποταγή στον νέο αυτοκράτορα⁴⁶, φαίνεται από το μεγάλο θαν-

42. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 258-260 και 262-264.

43. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 86-88: *πράκτωρ μᾶλλον ἢ βασιλεὺς ἐγεγόνει, ... Δύηρητο γοῦν τὸ δημοτικὸν σῆμπαν. ... καὶ πάντα ἦν ταραχῆς μεστὰ καὶ συγχύσεως, ...* . Βλ. και Σκυλίτζης, 384,15-19· Ζωναράς III, 578. Για το σημαντικό ρόλο του «δημοτικοῦ», του λαού της Κωνσταντινούπολης, στην εξέλιξη των γεγονότων της εποχής βλ. Sp. Vryonis, Jr., *Byzantine ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ and the Guilds in the Eleventh Century*, *DOP* 17 (1963), 302-308. Πρβλ. Ahrweiler, *La société byzantine au XIe siècle*, 112-115.

44. Το πόσο πιθανόν ήταν το ενδεχόμενο αυτό φαίνεται από αυτά που διαδραματίστηκαν στην Αντιόχεια λίγο μετά την άνοδο στο θρόνο του Μιχαήλ Δ' (βλ. επόμενη σημ.). Τη στροφίη των λαϊκών στρωμάτων προς τους Δαλασσηνούς πρέπει να φοβήθηκε ο Ορφανοτρόφος και το 1038/1039, όταν εξόρισε το γένος του Δαλασσηνού *καὶ τοὺς λοιποὺς τοὺς κατὰ γένος αὐτῶ ἐγγιζοντας*, γεγονός που ο Σκυλίτζης αφηγήθηκε πριν από τη νέα επιβάρυνση *ὑπὲρ ἀερικοῦ*. Βλ. Σκυλίτζης, 404,50-59. Για το αερικόν βλ. Ν. Οικονομιδῆς, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 80-82, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

45. Σκυλίτζης, 393,41-45. Το ότι οι δωρεές αυτές του Ορφανοτρόφου αφορούσαν κυρίως το λαό της Κωνσταντινούπολης φαίνεται από τη δολοφονία στις αρχές της βασιλείας του Μιχαήλ Δ' του φορολόγου Σαλίβα από τον «δημιον τῶν Ἄντισχέων» (Σκυλίτζης, 395,5-396,18).

46. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 116-118.

μασμό τους προς τον εκλεκτό τους Μιχαήλ Παφλαγόνα, που εξέφρασαν μέσω του επιφανέστερου εκπροσώπου τους, του Μιχαήλ Ψελλού. Αν ο Σκυλίτζης στιγμάτισε την «ύπόκλησιν» όλων προς τον Μιχαήλ Δ', δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην οργή του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού για «τόν χυδαῖον καὶ τριωβολμιαῖον ἀνθρωπον» που καθόταν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης⁴⁷, ο πολὺς Ψελλός σπεύδει να αποδείξει, πῶς ὁ βασιλεὺς εὐθύς τῆς ἀκριβοῦς τῶν πραγμάτων ἐφρόντισε διοικήσεως καὶ γενναϊότερον τῆς βασιλείας ἀντείχετο. Συνεπῆς προς το σκοπό που ἔθεσε, ο Ψελλός παρουσιάζει ἀμέσως το ἔργο του νέου αυτοκράτορα και αποκαλύπτει το λόγο του θαυμασμοῦ του προς αὐτόν. Ο Μιχαήλ Δ' δεν ἀλλοίωσε τίποτε ἀπὸ τα καθεστῶτα, δεν εισηγάγε καμία ἀπολύτως καινοτομία, δεν κατήργησε κανένα νόμο, δεν δῶξε κανέναν τῶν τῆς γεροσύας, διοίκησε την αυτοκρατορία ὡπως χθές καὶ πρόην⁴⁸.

Την ηρεμία του χθές ἦρθε να ταράξει ο Μιχαήλ Ε', ο οποίος ἀρχισε να μεταθέτει τα πάντα, να παύει τους ἐν τέλει⁴⁹ και να υποχρεώνει πολὺ τι πλῆθος τῆς συγκλήτου βουλῆς να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη⁵⁰. Αμείλικτος ἐναντί του, ο Ψελλός θα τον κατηγορήσει για ὅσα, προφανῶς, εἶχε λησμονήσει να ἀποδώσει στον θεῖο του, ὅπως για τη μεγάλη ἀγνωμοσύνη του προς την ευεργέτιδά του Ζωή. Ἀγνώμων, ὁμως, προς την Ζωή εἶχε φανεί και ο Μιχαήλ Δ'. Τότε ο Ψελλός δεν μπορούσε οὔτε ἐπαινεῖν οὔτε ψέγειν⁵¹, γιατί ο Μιχαήλ Δ' δεν μετέθεσε τίποτε και κανέναν. Ἀλλὰ τώρα που πολλοὶ συγκλητικοὶ διώκονται, η συμπεριφορά του Μιχαήλ Ε' δεν μπορούσε παρὰ να εἶναι θηριώδης⁵². Ἀπὸ την πλευρά του, ο Ψελλός εἶχε δίκιο: η Ζωή δεν ἦταν μόνον το σύμβολο της δυναστείας, ἀλλὰ και το σύμβολο της κυριαρχίας των πολιτικῶν ἀξιωματοῦχων της πρωτεύουσας, που ἕνας πλιβείος ερχόταν να καταλύσει⁵³.

Το χθές, ὁμως, που τόσο πολὺ ο Ψελλός ἐπιθυμοῦσε τη διατήρησή του, φαίνεται ὅτι κινδύνευε να ἀνατραπεί ἀπὸ ἕναν ἀκόμη «ὑποπτο»: τον Κωνσταντῖνο Δαλασσηνό, τον ὁποῖο ο Ψελλός ἀναφέρει για πρώτη φορά το 1042 και ἀφηγή-

47. Σκυλίτζης, 392,29-393,36.

48. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 122-124. Βλ. Τ. Κ. Λουγγής, Χρονικόν περὶ τῆς ἀναφέσεως του ἀποβασιλέως κυροῦ Μιχαήλ του Καλαφάτου, του γεγονότος καισαρος, και των κατ' αὐτὴν συμβάντων, *Βυζαντικά* 18 (1998), 78.

49. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 200-202.

50. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 196-198.

51. Και συνεχίζει: ... τὸ μὲν γὰρ μισεῖν τὴν ἐνεργέτιδα και ἀγνωμόνως πρὸς αὐτὴν φέρεσθαι οὐκ ἐν καλοῖς τίθειαι, τὸ δὲ δεδιέναι περὶ αὐτῆς μὴ τοῖς ἴσοις και τοῦτον περιβαλῆ καιοῖς οὐκ ἔχω μὴ ἐπαινεῖν. Βλ. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 120.

52. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 204.

53. Λουγγής, Χρονικόν περὶ τῆς ἀναφέσεως του Μιχαήλ του Καλαφάτου, 83.

θηκε το ενδεχόμενο ανόδου του στο θρόνο με το δικό του, όπως πάντα, τρόπο. Βέβαιος ότι όλοι ανεξαιρέτως οι αυτοκράτορες εφοβούντο τον Δαλασσηνό και του έφρατταν το δρόμο προς το παλάτι, ο Ψελλός αναφέρει ότι ο μεν Μιχαήλ Δ' τον είχε φυλακίσει, αλλά εκείνος που επιχείρησε να του σβήσει κάθε ελπίδα για το θρόνο ήταν ο Μιχαήλ Ε', ο οποίος τον έκειρε μοναχό. Ο καιρός, όμως, *τούτον ἐκάλει πρὸς τὴν ἀρχὴν* και, επιτέλους, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός βρίσκεται στο παλάτι να συνομιλεί με την Ζωή. Ο απότομος λόγος του γίνεται γενναίος και τολμηρός, όταν ομιλεί για τις υποθέσεις της αυτοκρατορίας. Αδιάλλακτος και χαρακτηριστής δύσκολος, ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός διαψεύσθηκε των προσδοκιών του, γεννώντας υποψίες στους περισσότερους και στον Ψελλό φυσικά, ο οποίος πιο ήσυχος θα διηγηθεί στη συνέχεια, πώς όλοι έκριναν κατάλληλο για το θρόνο έναν «ἀξίωματικὸν λαμπρὸν», τον υπογραμματέα του Ρωμανού Αργυρού⁵⁴.

Τον Ψελλό, όμως, διαψεύδουν οι σύγχρονοί του Ατταλειάτης και Σκυλίτζης, που δεν αναφέρουν τίποτε σχετικό με την υποψηφιότητα του Δαλασσηνού το 1042. Παρουσιάζοντας τον Μιχαήλ Ε' ως δώκτη του Δαλασσηνού, και όχι ως απελευθερωτή του, όπως πραγματικά ήταν⁵⁵, ο Ψελλός φαίνεται ότι αποσκοπούσε να δείξει ότι το ενδεχόμενο επικράτησης του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού έβρισκε αντίθετους όλους: όχι μόνον την υπαλληλική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, αλλά και όσους διέκρινε εχθρικά προς αυτήν, όπως ο Μιχαήλ Καλαφάτης. Όσον αφορά τη χρονική στιγμή που ο Ψελλός επέλεξε να παρουσιάσει τον τρομερό Δαλασσηνό και την υποτιθέμενη υποψηφιότητά του, πρέπει να έχει σχέση με το γεγονός ότι γύρω στο 1042 η οικογένεια των Δαλασσηνών, μετά από 45 περίπου χρόνια συνεχούς παρουσίας στο πολιτικό προσκήνιο, παρουσίαζε μία φυσική κάμψη⁵⁶ και, επομένως, δεν αποτελούσε πια τόσο απειλητικό κίνδυνο για τη γραφειοκρατική αριστοκρατία της συγκλήτου, για το χθές του Ψελλού.

54. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 256-260.

55. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, έκδ. W. Burnet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόνην 1853), 11. Ακόμη και ο μεταγενέστερος Ζωναράς (III, 614), που είναι ο μόνος που επανέλαβε την άποψη του Ψελλού περί υποψηφιότητας του Δαλασσηνού, δεν αναφέρει την υποτιθέμενη κουρά του από τον Μιχαήλ Ε'.

56. Άρρενες γόνιμοι της θα επανεμφανιστούν στο προσκήνιο από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Βλ. Cheynet, *Trois familles*, 87-94. Ο Δαμιανός, ανηψιός του *Θαλασσηνού*, που μνημονεύεται στον Βίο Λαζάρου Γαλιπώτου (*AASS*, Novembris III, Βρυξέλλες 1910, 577) και τον οποίο ο Cheynet (ό. π., 88-89) συγκαταλέγει στα μέλη της οικογένειας, στην πραγματικότητα δεν ήταν Δαλασσηνός. Στο αριολογικό κείμενο αναφέρεται: *Δαμιανός, ὡς ἐκεῖνος ἔλεγε ψευδόμενος, ἢ κληῖος ἦν αὐτῷ καὶ τοῦ Θαλασσηνοῦ εἶναι προσετίθει ἀνεψιός*. Το ψευδόμενος επαναλαμβάνεται και όταν ο άνδρας, θέλοντας να εγκαταλείψει τη μονή, προφασίζεται την πώληση της περιουσίας του.

Συνοψίζοντας: Η επικράτηση του Ρωμανού Γ' Αργυρού ήταν η αναπόφευκτη εξέλιξη της απόφασης του Κωνσταντίνου Η' να ενισχύσει το ρόλο των πολιτικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας και να πλήξει την αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία. Ο συνασπισμός Δαλασσηνών και Δουκών σήμανε μία νέα προσπάθεια ισχυροποίησης της αρμενο-παφλαγονικής αριστοκρατίας, στην οποία η τότε μισητή Κωνσταντινούπολη απάντησε με την ανάδειξη των λαϊκών Παφλαγόνων. Η επιλογή του ταπεινής καταγωγής Μιχαήλ Παφλαγόνα για το θρόνο ήταν μία συνειδητή απόφαση, που αποσκοπούσε στο να αποτραπεί το ενδεχόμενο επικεφαλής της λαϊκής δυσaráσκειας να τεθούν οι επιφανείς συμπατριώτες τους, οι μόνοι ικανοί να διεκδικήσουν την εξουσία. Με τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο να ελέγχει τη βασιλεύουσα και το λαό της *δίκην άστραπή*⁵⁷, η γραφειοκρατική αριστοκρατία της συγκλήτου κατόρθωσε να «φυλακίσει» τις βλέψεις Δαλασσηνών και Δουκών για το θρόνο. Οι Δαλασσηνοί, όμως, συνέχισαν να αποτελούν το συνδυατικό κρίκο μεταξύ αριστοκρατικών αρμενο-παφλαγονικών οίκων και γύρω στο 1044 η περίφημη Άννα Δαλασσηνή παντρεύθηκε τον Ιωάννη Κομνηνό⁵⁸. Η αρμενο-παφλαγονική αριστοκρατία το πρώτο μισό του 11ου αιώνα συσπειρώθηκε γύρω από τους Δαλασσηνούς για να διεκδικήσει και να πάρει την εξουσία το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και όχι μόνο.

57. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 128.

58. Βαρζός, *Γενεαλογία*, 51. Πρβλ. Cheynet, *Trois familles*, 95 (γύρω στο 1045-1050).

JEAN-CLAUDE CHEYNET

GRANDEUR ET DÉCADENCE DES DIOGÉNAI

Choisir d'évoquer les Diogénaï pour décrire le sort de l'aristocratie au XIe siècle n'exige guère de justification. Cette lignée figure parmi les plus connues, popularisée qu'elle fut par le destin tragique de l'empereur Romain IV. L'histoire des familles de l'aristocratie a forgé la vie politique du siècle et leurs rivalités exacerbées après l'extinction de la dynastie macédonienne n'ont pas peu contribué aux malheurs de l'Empire et à son recul en Asie Mineure.

Les Diogénaï représentent bien l'évolution des grandes lignées aristocratiques. Il est en fait difficile de repérer, parmi les Diogénaï connus par les sources, les ancêtres de l'empereur, car le nom ne fut pas immédiatement le monopole d'une famille. Tout doute sur l'attribution n'est levé qu'au Xe siècle, lorsque la dénomination comprend un double nom. D'autres exemples d'un nom unique devenant nom transmissible peuvent être relevés à la même époque, le cas de Balantios étant le plus fameux¹. Avant cette date et si l'on élimine les références de l'époque protobyzantine², le nom de Diogénès, qui n'est pas un nom de baptême, devrait être porté par des personnages apparentés entre eux, mais il serait imprudent d'affirmer que ce fut le cas toujours. Si l'on cherche à découvrir des ancêtres aux Diogénaï des Xe-XIe siècles, il faut sélectionner ceux

1. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* 1. Teil: *Kaiserhof*, Vienne 1978, commentaire au sceau n° 159.

2. J. R. Martindale et al., *The Prosopography of the Later Roman Empire* III, Cambridge 1992, 400-402. Six Diogénaï seulement sont repertoriés, sans qu'on puisse distinguer si le nom est lié à une province. Parmi eux, seul le Diogénès n° 2 a accompli une grande carrière militaire au service de Bélisaire. Il faudrait ajouter un Diogénès, commercial de Tyr sous Justin II (J.-Cl. Cheynet – Cécile Morrisson – W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, n° 144) et un Diogénès, comte, connu par une inscription funéraire signalée à Didymotique, datée de la fin du Ve siècle (Catherine Asdracha, L'apport du témoignage épigraphique à l'histoire médiévale de la Thrace, *Byzantino-Bulgarica* 7 [1981], 448. Je remercie J.-Fr. Vannier pour cette référence).

qui ont exercé de hautes fonctions militaires puisque, en règle générale, les principales lignées doivent leur brillant destin à l'heureuse fortune des armes³.

Après le règne d'Héraclius, la *PMBZ*⁴ offre peu d'occurrences du nom; trois Diogéni exercèrent des fonctions civiles; ce furent, selon l'ordre chronologique, un *asèkrètès* et secrétaire impérial, présent au concile de 680/681⁵, un évêque dont le nom n'est pas lu avec certitude⁶, un autre *asèkrètès* enfin, connu par la correspondance de Théodore Stoudite⁷. Deux autres tinrent des charges militaires. Un Diogénès, tourmarque des Anatoliques, fort compétent, tomba en septembre 788 face aux Arabes à la bataille de Kopidnados⁸. La perte de cet officier, l'un des commandants en second du principal thème de l'Empire, semble avoir été douloureusement perçue. Sans nécessairement faire de ce Diogénès le prototype du Digénis Akritas⁹, il est certain qu'il avait atteint une vraie notoriété et qu'il résidait dans le thème des Anatoliques. Il fait un très bon candidat pour être le premier membre de la lignée. Il participerait de cette aristocratie militaire en voie de formation depuis le règne de Constantin V, à laquelle appartenaient, par exemple, les Mélissènoi. Un autre Diogénès, serviteur du stratège iconoclaste des Thracésiens, Bardas, lui-même parent par les femmes de l'empereur Léon V, rendit visite à Théodore Stoudite alors exilé dans ce thème. La *Vie* de Théodore le présente sous un jour favorable, comme un homme de noble race, εὐγενής, terme à prendre ici au sens social plutôt qu'au sens moral, iconophile, obéissant à son supérieur en faveur duquel il intervint auprès du saint. Ce Diogénès pourrait être apparenté au tourmarque des Anatoliques.

Au siècle suivant, le nom de Diogénès n'est mentionné qu'une seule fois. D'après une lettre du pape Jean VIII, vers 880, le spathaire Grégoire, le tour-

3. J.-Cl. Cheynet, L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle), *Journal des Savants*, juillet-décembre 2000, 288-289.

4. *Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit*, nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von R.-J. Lilie – Claudia Ludwig – Th. Pratsch – Ilse Rochow unter Mitarbeit von W. Brandes – J. R. Martindale – Beate Zielke, Berlin-New York 1998-2002 (désormais *PMBZ*).

5. *PMBZ* n° 1335.

6. *PMBZ* n° 1336.

7. *PMBZ* n° 1339.

8. *Theophanis Chronographia*, éd. C. de Boor, I-II, Leipzig 1883-1885, 463.

9. H. Grégoire, *Autour de Digénis Akritas. Les cantilènes et la date de la recension d'Andros-Trébizonde*, *Byz* 7 (1932), 287 [= *Autour de l'épopée byzantine*, Londres 1975, IV].

marque Théophylacte et le comte Diogénès auraient remporté une belle victoire sur les Arabes près de Naples¹⁰.

Ensuite, à partir du Xe siècle, c'est la sigillographie qui fournit les meilleures informations. Un Diogénès, d'abord *stratôr* et comte de l'hétairie, serait devenu spatharocandidat impérial et *topotèrètès* des *plōimôn* au cours de ce siècle¹¹. Un autre Diogénès, dont le prénom n'est pas davantage précisé, fut protospathaire et stratège des Anatoliques¹². Ses sceaux ayant été découverts à Preslav, ils sont nécessairement postérieurs à la date de la conquête de la ville par les Byzantins, soit 971, et antérieurs à la reprise par les Bulgares, en 986 ou peu après. Bien que ces plombs portent tous le motif de la croix patriarcale, les deux Diogénaï doivent selon toute vraisemblance être distingués, car le premier vivait au début du Xe siècle. En 944, un troisième Diogénès, stratège, aida Constantin VII à se débarrasser de la tutelle de Romain Ier Lécapène¹³, avant de tomber sous les coups de deux gardes du corps de Maléinos¹⁴. Ce choix de la légitimité macédonienne fut sans doute pour beaucoup dans l'ascension ultérieure de la lignée, notamment sous Basile II.

Dans un ouvrage récent, le stratège des Anatoliques est identifié avec prudence à un certain Adralestos Diogénès¹⁵, connu à la même époque dans les sources narratives, appelé dans la *Synopsis* de Skylitzès, Diogénès Adralestos et, chez Léon Diacre, Adralestos simplement¹⁶. En 970, avec d'autres membres de l'aristocratie d'Asie Mineure, il avait organisé à Césarée de Cappadoce la rébellion de Bardas Phocas contre l'empereur Jean Tzimiskès, qui venait de parvenir au pouvoir en assassinant Nicéphore Phocas, oncle de Bardas. Pourtant, lorsque Tzimiskès envoya Bardas Sklèros mater la révolte, il fut de ceux qui abandon-

10. Texte mentionné dans A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes II/1: Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne (867-959)*, éd. M. Canard, Bruxelles 1968, 98.

11. V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin II: L'Administration centrale*, Paris 1981, respectivement n°s 990 et 979.

12. I. Jordanov, *Pečaitte ot strategijata v Preslav*, Sofia 1993, n°s 200-201 (désormais Jordanov, *Preslav*).

13. *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker [CSHB], Bonn 1838, 438.

14. A. Markopoulos, Le témoignage du Vaticanus Gr. 163 pour la période entre 945-963, *Σύμμερικτα* 3 (1979), 91.

15. Vassiliki Vlyssidou – Eleonora Kountoura-Galakè – St. Lampakes – T. Lounghis – A. Savvides, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φνοσιγνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Athènes 1998, 358, n° 39.

16. *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, éd. C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828, 120.

nèrent Phocas pour rallier le nouveau régime¹⁷. Il est possible que ce ralliement ait valu une importante promotion à cet officier déjà confirmé et le poste de stratège des Anatoliques, le seul point curieux étant l'absence du second nom sur le plomb. Cet Adralestos doit sans doute être distingué de l'adversaire de Lécapène, à moins de supposer qu'il ait été fort jeune en 944 pour être encore apte au service actif après 971. Si c'était le cas, son assassinat par les deux gardes de Maléinos se comprendrait aisément. Les Maléinoi comptant parmi les soutiens indéfectibles des Phocas, Adralestos aurait ainsi payé de sa vie la trahison de son patron. Diogénès Adralestos pourrait aussi être identifié à l'Adralestos connu par un sceau découvert à Preslav, où il est titré protospathaire et *ek prosôpou* de Thrace et de Iôannoupolis¹⁸.

Le nom d'Adralestos, qu'il faut considérer comme un second nom et non pas comme un prénom, conduit à penser qu'un Diogénès avait contracté une union avec une descendante des Adralestoi. Cette lignée illustre a fourni aussi des militaires, dont un domestique des scholes sous Romain Lécapène¹⁹.

Le sceau d'un Adralestos Diogénès, protospathaire impérial et stratège de Morava, nous est parvenu, et ses éditeurs le rattachent à l'officier proche de Bardas Phocas²⁰. Cette attribution paraît difficile, car ce stratège, qui n'est pas encore parvenu au faite de sa carrière, semble plus jeune d'au moins une génération que le contemporain de Tzimiskès. Pour la même raison, il ne peut pas non plus s'agir du stratège des Anatoliques à un stade antérieur de sa carrière. Enfin, il est douteux que la campagne de Tzimiskès, qui avait permis l'annexion de la Bulgarie orientale, ait conduit à la création d'une stratégie située très à l'ouest du lieu des combats. Le stratège de Morava n'est pas attesté par le *Taktikon Scorialensis*, dont la rédaction est contemporaine du règne de Tzimiskès²¹. Le thème de Morava aura été créé après la victoire définitive de Basi-

17. Skylitzès (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, éd. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 292.

18. Jordanov, *Preslav*, n° 290. La lecture a été corrigée par W. Seibt, dans son compte rendu (*BZ* 89 [1996], 136).

19. Skylitzès, 214. Il fut auparavant patrice et *stratèlatès* de tout l'Orient. Il était le grand-père maternel de Michel Maléinos (L. Petit, *Vie de saint Michel Maléinos*, suivie du traité ascétique de Basile le Maléinote, *Revue de l'Orient Chrétien* 7 [1902], 550).

20. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 1, éd. J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D.C. 1991, n° 36a (désormais *DOSeals*). La date a été corrigée par W. Seibt, dans son compte rendu (*BZ* 84/85 [1991/1992], 550).

21. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972, 258-261.

le II sur Samuel et ses épigones, sans doute après 1018, et Adralestos aura été l'un des premiers – et peut-être l'un des seuls – titulaires du poste.

Nous possédons sans doute un second sceau d'Adralestos Diogénès. G. Schlumberger a publié un plomb, qui appartenait alors à sa collection personnelle, d'un Diogénès, patrice et stratège, qui aurait, selon lui, porté le prénom de Barlaam, inusité pour un laïc. W. Seibt, après avoir vu le sceau, aujourd'hui conservé au musée de l'Ermitage (M 5551)²², rectifie la lecture en Adralestos, correction qui semble d'autant plus justifiée que le sceau porte l'effigie de saint Dèmètrios, en buste, tenant en main gauche un petit bouclier rond, fort semblable au saint Dèmètrios représenté au droit du plomb appartenant au stratège de Morava.

Quoi qu'il en soit, ces éléments permettent de situer les Diogénaï à la fin du Xe siècle. C'est une lignée à tradition militaire, d'origine anatolienne, apparue sans doute sous les Isauriens, comme nombre d'autres familles exerçant les mêmes fonctions. Elle est apparentée aux plus grandes maisons d'Orient: les Lécapènes, les Maléinoi et, partant, les Phocas et les Tzismiskès-Kourkouas. C'est pour cette raison que les Diogénaï sont invités à choisir leur camp, lorsque des rivalités divisent l'aristocratie micrasiatique.

Faute de référence dans les sources narratives, nous ignorons quelle position les Diogénaï (et les Adralestoi) adoptèrent dans les guerres civiles qui marquèrent le début du règne de Basile II. Ce silence signifie sans doute qu'ils n'y jouèrent pas les premiers rôles. S'ils se sont engagés contre l'empereur, en raison de leur apparentement aux Phocas, cette audace ne leur a pas nui. En effet, Basile II choisit Constantin Diogénès²³ pour succéder à Théophylacte Botaneiatès, comme duc de Thessalonique²⁴. De concert avec d'autres fidèles généraux de l'empereur, Nicéphore Xiphias et David Areianitès, il contribua à réduire les dernières résistances bulgares, puis réussit à prendre par ruse Sirmium, forteresse clé de la frontière danubienne occidentale²⁵. Il en devint le stratège, puis fut promu duc de Bulgarie par Constantin VIII et, à ce titre, il repoussa avec succès la première invasion pechéngue²⁶. Basile II l'introduisit

22. W. Seibt – Marie-Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Vienne 1997, 95 (désormais Seibt – Zarnitz).

23. Pour une brève notice sur Constantin, cf. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines I*, Berlin-Amsterdam 1968, 449.

24. Skylitzès, 352.

25. Skylitzès, 365-366.

26. Skylitzès, 373.

également dans la parenté impériale en lui faisant épouser la fille d'un de ses cousins, Basile Argyros²⁷. Ensuite, Romain III Argyros, son oncle par alliance, lui confia à nouveau le duché de Thessalonique, première charge militaire de l'Occident, mais Constantin fut accusé de comploter et sanctionné par une relégation dans le thème des Thracésiens, à la tête duquel il fut placé, nomination qui, à cette date, ne faisait pas passer sous son autorité des troupes nombreuses²⁸.

Constantin complota de nouveau et fut alors transféré à Constantinople avec de nombreux complices. Il fut tonsuré et enfermé au monastère du Stoudios. Incorrigible, il se lance à nouveau dans des activités subversives, avec l'appui de la propre sœur de Zôè, l'impératrice Théodôra, à qui Constantin est aussi apparenté par les femmes. Finalement, arrêté par Jean, le futur orphanotrophe, il se suicide, en sautant des murs du palais des Blachernes.

On connaît plusieurs sceaux qu'on peut attribuer à Constantin. Le sceau sur lequel Constantin est titré au revers patrice et stratège, porte au droit le buste de saint Dèmétrios, avec un bouclier rond, très semblable au type choisi par Adralestos Diogénès²⁹. Sur des plombs, qui ont suscité de nombreux commentaires³⁰, il est patrice (?) et stratège de Serbie, et il faut sans doute lui attribuer le plomb d'un Constantin, *anthypatos*, patrice et duc de Thessalonique, Bulgarie et Serbie³¹. Cette dernière légende fait mention de trois postes occupés par Constantin Diogénès, ce qui ne laisse guère de doute sur la validité de l'identification, même si le prénom de Constantin est fréquent à cette époque. S'agit-il d'un rappel de la carrière du duc, ou est-ce la preuve d'un cumul de fonctions? La dernière hypothèse est la plus vraisemblable. C'est sans doute du règne de Constantin VIII qu'on peut dater cette pièce, lorsque l'empereur aura confié au général une bonne partie de l'armée d'Occident pour repousser les envahisseurs petchéngues. Constantin aura utilisé la bulle où il fait mention de sa seule charge de stratège de Serbie, lorsqu'il aura scellé un document destiné à ce seul thème.

27. Basile II et Basile Argyros étaient arrières-petits-fils de Romain Lécapène.

28. Skylitzès, 376.

29. Sceau du musée archéologique d'Istanbul n° 122, mentionné dans J. Ébersolt, Sceaux byzantins du musée de Constantinople, *Revue numismatique*, série IV, 18 (1914), n° 544.

30. *DOSeals* 1.34.1, qui donne la bibliographie appropriée.

31. I. Swiencickij, Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lvov, *Bulletin (Izvestija) de l'Institut Archéologique Bulgare* 16-18 (1940) [= *Recueil P. Nikov*], 439-440.

Un dernier sceau au nom de Constantin Diogénès, publié par G. Schlumberger³², est fort embarrassant. Au droit, la légende court sur cinq lignes: ΚΕΡ. | ΤΟΥΣΩΔΗ | ΛΑ. Α. ΕΔΡ | ΑΝΘΥΠ | ΚΩΝ. Au revers, la légende se poursuit sur cinq autres lignes: ΠΡΙ | ΑΤΕΠΑ | ΕCCA | ΝΟΔΙ | ΟΥΞΕΝ:

Κ(ύρι)ε β(οή)[θ(ε)] τῶ σῶ δούλ(ω) (πρωτο)προ(ε)δρ(ω) ἀνθυπ(άτω) Κων(στα-
ντίνω) π(ατ)ρι(κίω) [(καί) κ]ατεπά[νω Θ]εσσα[λο]ν(ικης) ὁ Διογέν(ης).

On voit bien que l'ordre traditionnel de la légende est bouleversé, une fonction étant donnée avant le prénom et l'autre après. De plus, la liste des dignités attribuées à Constantin n'est pas cohérente; enfin, la dignité de protoproèdre n'est pas attestée avant 1060. W. Seibt a suggéré de lire le prénom Vasak³³. Pourquoi pas? Mais il faut disposer d'un exemplaire lisible de ce sceau. En attendant, il semble imprudent d'admettre qu'un second Diogénès ait occupé le poste de duc de Thessalonique.

Enfin, dernier élément se rapportant sans doute au même personnage, une inscription, datée des règnes de Basile et Constantin, les grands empereurs porphyrogénètes et de l'an du monde 6523 (1015), indiction 13, mentionnant le protospathaire et catépan de Thessalonique, Diogénès Philomas, comme le fondateur d'une forteresse, se trouvait dans une église, restaurée en 1857, à Mégalè Géphyra, l'ancienne Mylovos, sur l'Aliakmon, en Thessalie³⁴. De façon remarquable, un sceau inédit (fig. 1)³⁵ confirme l'inscription. Il porte au droit le buste de saint Dèmètrios, tenant en main droite la lance et de l'autre, un bouclier rond, bordé de perles, de même type que celui des sceaux de Constantin Diogénès. Dans le champ subsiste, à droite, l'inscription en colonne: Τ | Ρ | Ι | Ο | C.

Au revers, la légende court sur six lignes, dont la première est en grande partie détruite:

.ΔΙ...|ΝΑCΠΑ...|ΚΑΤΕΠ...|ΘΕCΑ...|ΟΦΙΛ...|-Τ..

[+] Δι[ογέ]ν(ης) (πρωτο)σπα[θ(άριος) (καί)] κατεπ[άν(ω)] Θεσ(σ)α[λον(ικης)] ὁ
Φύ[ομά]τ(ης).

La date de l'inscription et le motif iconographique du sceau permettent d'identifier ce Diogénès Philomatès au général nommé à Thessalonique par Basile II. Il aura construit un κάστρον contrôlant une route importante menant

32. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 104 (désormais Schlumberger, *Sigillographie*).

33. Seibt – Zarnitz, 95.

34. Euterpe Markè, *Επιγραφή του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου από το Μυλοβό, Πρακτικά ΙΓ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Thessalonique 1993, 134 (inscription reproduite).

35. Fonds Zacos BnF, n° 474.

à Thessalonique, au moment où l'empereur, après la victoire du Kleidion sur Samuel, s'efforçait de briser les dernières résistances bulgares. Une nouvelle fois, un Diogénès utilise un nom de famille composé de celui de ses deux parents. Les Philomatai n'ont pas laissé de souvenirs glorieux à Byzance, cependant les quelques mentions qu'on a d'eux sont anciennes. En 763, un Philomatios, comte, sans doute des scholes, désireux de plaire à Constantin V, fracassa le crâne de saint Étienne le Jeune, mais lui-même périt possédé par un démon³⁶. Sous le règne de Basile Ier, un autre Philomatios, militaire lui aussi, puisqu'il appartenait au τάγμα des Hicanates, eut un comportement plus respectueux des saints. Saint Ménas lui apparut, lui fournissant les indications nécessaires à la découverte de son cercueil. Philomatios prévint un ami, le *noumériarios* Marianos, et, après des fouilles au pied de l'Acropole, les reliques de saint Ménas furent retrouvées³⁷. Ensuite le nom de Philomatès est attesté par quelques sceaux. Sur le premier, datant du IXe siècle, le propriétaire de la bulle est mentionné comme *hypatos* et protonotaire de l'Opsikion³⁸. Il est sans doute à distinguer de l'inventeur des reliques de Ménas à qui l'on pourrait peut-être rattacher une bulle inédite décorée de la croix patriarcale à l'avers et dont le propriétaire se glorifiait au revers de sa dignité de protospathaire impérial³⁹. Sur un autre plomb, un Philomatios, protospathaire et *épi tou magglabiou*, servait sans doute à Preslav où furent trouvés les deux exemplaires qu'on lui connaît. Il avait choisi de se placer sous la protection de l'archange Michel⁴⁰. Ce militaire servait soit juste avant 986, soit peu après la reprise de la ville par les Byzantins. Les informations dont nous disposons permettent de dessiner le profil de cette famille: les Philomatai apparaissent comme officiers, au service de Constantin V, comme les Diogénaï, puis, au Xe siècle, des représentants des deux familles se

36. *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*. Introduction, édition et traduction par Marie-France Auzépy, Aldershot 1997, 170 et n. 431 (il est rappelé que certains manuscrits donnent la graphie Philomatès).

37. H. Delehay, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae et codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis* [= *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*], Bruxelles 1902, col. 470.

38. *DOSeals* 3, éd. J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D.C. 1996, n° 39.45.

39. DO 55.1.1619. *DOSeals* 3.39.45. Le dernier volume récemment paru de la série *DOSeals* (4, éd. E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D.C. 2001, n° 22.48) comprend le sceau d'un Philomatès, patrice, protospathaire impérial et stratège des Arméniques (IXe/Xe s.). Ce nouveau plomb montre que sous les premiers Macédoniens, les Philomatai ont obtenu un rang élevé, puisque le stratège des Arméniques occupait à cette date un des principaux postes de l'armée, et réhausse le prestige de cette lignée.

40. Jordanov, *Preslav*, n°s 59 et 60.

retrouvèrent en poste en Occident, notamment à Preslav, lorsque l'effort de guerre contre les Bulgares exigea le renfort d'unités orientales. Cette proximité sociologique explique sans doute l'union dont témoigne la naissance, dans la seconde moitié du Xe siècle, de Constantin Diogénès-Philomatès.

Plusieurs autres Diogénaï ne sont connus que par la sigillographie et tous vivaient au milieu du XIe siècle. Grégoire, spatharocandidat, est attesté par un sceau inédit de l'ancienne collection Zarnitz⁴¹. Deux autres sceaux inédits, au nom de Michel, sont conservés à Dumbarton Oaks. Le premier (fig. 2)⁴² porte au droit une croix patriarcale élevée sur deux degrés et ornée de fleurons; on ne relève pas d'inscription. Au revers, la légende métrique court sur quatre lignes: ΚΚΕ.ΟΙΚ|ΜΕΤΑΥΡΕ|ΜΙΧΑΗΛ|ΔΙΟΓΕΝΗ.
Σκέ[π]οις με Σταυρὸ Μιχαήλ Διογένη[ν].

Le second plomb, conservé en plusieurs exemplaires (fig. 3)⁴³, porte au droit le buste de saint Michel, tenant en main droite un sceptre bouleté et trifolié et de l'autre un globe non crucigère. Dans le champ, de part et d'autre de l'effigie, les lettres: Μ - Χ. Le Χ est formé de quatre perles.

Au revers, légende métrique sur cinq lignes, précédée d'une croissette: +ΓΡΑΦ|CΦΡΑΓΙΖ|ΜΙΧΑΗΛ|ΠΑΤΗΔΙ|ΟΓΕΝ
Γραφ(άς) σφραγί(ω) Μιχαήλ ὑπάτου Διογέν(ους).

Il est impossible de déterminer si les deux plombs ont appartenu au même personnage, ou si nous avons affaire à deux homonymes.

Mais le témoignage sigillographique le plus intéressant nous fait connaître Pankratios Diogénès. C'est encore un militaire, dont le sceau de stratège a été récemment publié par W. Seibt et Marie-Luise Zarnitz et daté du milieu du XIe siècle⁴⁴. Lui aussi a choisi saint Michel pour protecteur; or le *λωρος* de l'archange est très proche de celui de l'effigie impériale gravée sur les νομίματα de la fin du règne de Constantin IX Monomaque, ce qui fournit un bon indice de datation et suggère que Pankratios Diogénès a pu servir cet empereur. Un second type de bulle mentionné par les éditeurs se trouve maintenant à Paris, conservé en deux exemplaires (fig. 4)⁴⁵:

Au droit, buste de saint Michel, tenant en main droite un sceptre bouleté, comme sur le sceau précédent. Dans le champ, inscription en colonne de part et d'autre de l'effigie: Μ| - Χ|Α.

41. Information donnée par W. Seibt.

42. DO 58.106.3972 (Dia.: 21).

43. DO 55.1.3838 et 56.55.3108 et fonds Zacos BnF 672 (Dia.: 20).

44. Seibt - Zarnitz, 2.3.5.

45. Sceaux inédits fonds Zacos BnF 206 et 207 (Dia.: 31).

Au revers, légende sur six lignes, précédée d'une croisette; la première ligne, invocative sans doute, est oblitérée:

[+ΚΕΡΥΘ]. ΑΝΚΡΑΤΙ. ΣΠΑΘΣC]. ΑΤΚΑΠ]. ΑΔΤΩΔ|ΟΓΕΝ.

[+ Κ(ύρι)ε β(ο)ή(θει) Π(αν)κρατ(ίω) [(πρωτο)σπαθ(αρίω) (καί) σ[τρ]ατ(ηγῶ) Καπ[π]αδ(οσίας) τῶ Δ(ι)ογέν(η)].

Un des exemplaires achetés par G. Zacos provient de l'ancienne collection Diamanti, qui aurait lui-même tenu cette pièce de A. Mordtmann. Il se trouve que G. Schlumberger fait état du sceau d'un Romain Diogénès, stratège de Cappadoce, récemment acquis par Mordtmann⁴⁶. Il est probable que c'est précisément ce sceau publié par Schlumberger qui a été acheté par Diamanti. En effet, sur l'exemplaire Diamanti, le prénom du stratège n'est pas complètement lisible, et il est vraisemblable que les lettres, mal conservées, auront été interprétées comme [Rô]man(os) au lieu de l'inattendu [+Pan[kratios]. En conséquence, Romain Diogénès n'est pas attesté comme stratège de Cappadoce.

Reste à expliquer ce nom de Pankratios, qui indique une origine bagratide, arménienne ou géorgienne. Les Arméniens et les Géorgiens étaient particulièrement nombreux à s'engager dans les armées byzantines depuis la seconde moitié du Xe siècle⁴⁷. Un Pankratios, membre de la grande hétairie, le corps de garde destiné à accueillir les élites étrangères, servait à Preslav et était clisourarque de Mésemvria⁴⁸. L'éditeur date le sceau du début du XIe siècle, mais la fin du Xe siècle ne devrait pas être exclue (avant 986) et, dans ce cas, Pankratios aurait pu côtoyer un Diogénès stratège. En Orient, le Pankratios le plus haut gradé fut protospathaire et catépan d'Antioche, probablement sous Basile II⁴⁹. Sans doute pourrait-on chercher une origine arménienne à ce Bagrat puisque, sous le règne de cet empereur, de nombreux Arméniens furent établis en garnison dans le duché. Cependant on note que plusieurs Géorgiens, dont des Pankratiou, y servirent aussi, sans doute venus avec les Phocas, dont on connaît les attaches géorgiennes⁵⁰. K.-P. Todt, dans sa thèse encore inédite, a donné la

46. Schlumberger, *Sigillographie*, 652: simple attestation sans dessin.

47. La présence des Géorgiens est plus récente que celle des Arméniens et liée à l'arrivée de nombreux nobles de la suite du curopalate David. La fondation du monastère d'Ivroun est contemporaine et consécutive à cette installation massive (voir l'introduction des *Actes d'Ivroun I: Des origines au milieu du XIe siècle*, éd. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985).

48. Jordanov, *Preslav*, n° 281.

49. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Compiled by J. W. Nesbitt, Berne 1985, n° 664.

50. Les Ibères ont fidèlement soutenu les Phocas, aussi bien contre leurs rivaux Sklèroi que contre Basile II lui-même (J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 330-332).

liste de ces Pankratiōi⁵¹. Dans la mesure où les Diogénaï ont fait partie, un temps, de l'entourage des Phocas, il est sans doute préférable de penser que Pankratiōs Diogénès était issu de l'union d'un Diogénès avec une descendante des Bagratides géorgiens. Cette hypothèse est renforcée par le fait que Romain Diogénès, le futur empereur, avait pris en Anatolie la place des Phocas et qu'une fois au pouvoir, il entretenait avec les Arméniens de médiocres relations. Enfin rappelons que le complot de Constantin Diogénès avait eu de graves conséquences pour le monastère d'Iviron et la communauté géorgienne de Constantinople, ce qui est un indice clair du soutien que Constantin pouvait attendre des Ibères⁵².

Le mariage dont était issu Pankratiōs Diogénès témoigne donc de l'évolution de l'aristocratie micrasiatique qui, à partir de Basile II et par la volonté impériale, s'est ouverte aux influences étrangères, arménienne, géorgienne et bulgare.

Plusieurs Diogénaï connus par des sceaux, à la légende en partie détruite, ne peuvent être identifiés dans les autres sources. L'un d'eux, protospathaire, avait fait figurer un archange, sans doute Michel, au droit de sa bulle⁵³. Un second, *anthypatos*, patrice, plus ancien sans doute d'une génération ou deux, s'était aussi placé sous la protection de saint Michel (fig. 5)⁵⁴.

Reste le plus fameux de tous, Romain, fils de Constantin et, par sa mère, descendant en ligne directe de Romain Lécapène. Sa carrière, antérieurement à janvier 1068, date à laquelle il fut couronné basileus, n'est pas bien connue, car les sources byzantines et étrangères s'intéressèrent à lui seulement lorsqu'il fut sur le point de devenir empereur. En effet, sous Constantin X, il avait atteint par son mérite la dignité, fort estimable encore, de vestarque, mais qui n'en faisait pas le mieux titré des généraux. Sans doute payait-il les incartades de son père et était-il victime de la crainte qu'éprouvaient des empereurs mal assurés de leur pouvoir de voir le fils suivre le chemin du père. À la veille de la mort de Constantin X, Romain commandait à Sardique et se trouvait donc duc ou

51. K.-P. Todt, *Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969-1204)*, Thèse dactylographiée, Wiesbaden 1998, 325-326.

52. Toutes références dans Cheynet, *Pouvoir*, 42-44.

53. Claudia Sode, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II* [Πουκλά Βυζαντινά 14], Bonn 1997, n° 358.

54. Sceau Fogg inédit, n° 3132 (Dia.: 21).

catépan de Bulgarie, poste qu'avait déjà occupé son père lorsqu'il complota avec les Petchénègues⁵⁵.

Les sceaux ajoutent peu d'informations précises sur les premières étapes de sa carrière. Sur le plus ancien qui nous soit parvenu, il est patrice et stratège (fig. 6)⁵⁶, ce qui signifie que le plomb n'a pas été émis au début de la carrière de Romain, début sur lequel nous manquons totalement d'information. Nous ignorons notamment s'il a participé à la guerre civile de 1057, mais il aura dû soutenir Isaac Comnène, puisqu'il fut en bons termes avec cette famille et considéré avec sympathie chez les Kékauménoi⁵⁷.

Au droit du plomb, saint Dèmètrios est représenté en buste, tenant une lance en main droite, et de l'autre un bouclier rond, orné d'un losange de perles. Le champ est bordé d'un rang de perles, inséré entre deux cercles de grènetis, et porte, de part et d'autre, de l'effigie, l'inscription en colonne: Θ|Δ|Μ|Ι| - Τ|Ρ|Ι|. 'Ο ἄ(γιο)ς Δμῆτρι[ο]ς]. À la circonférence court la légende invocative, précédée d'une croisettes: +ΚΕΡΟΗΘΕΙΤΩCΩΔΟΝΛΟ. Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ.

Au revers, la légende est gravée sur six lignes, surmontée d'une croisettes accostée de tirets:

-+ -|ΚΕΡΘ|ΩCΩΔΘ|.ΩΜΑΝΩ|.ΡΙCΤΡ|.Γ.ΤΩΔ|.ΟΓΕ.

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τῷ] σῷ δού(λω) [Ρ]ωμανῷ [π(ατ)]ρι(κίω) (καί) στρ(ατ)[η]γ(ῶ) τῷ Δ[ι]ογέ[ν(η)].

Sur le sceau suivant, dans l'ordre chronologique, Romain a progressé dans la hiérarchie⁵⁸. Le droit porte le buste de saint Théodore, tenant une lance en main droite et un bouclier orné de perles en main gauche. Dans le champ, à gauche de l'effigie, subsiste l'inscription en colonne: Θ|ΘΕ -

Au revers, comme sur le sceau précédent, la légende court sur six lignes, surmontée d'une croisettes accostée de tirets:

55. Attaleiatès (*Michaelis Attalioetae Historia*, éd. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 97; Skylitzès Continué (*Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη [Iohannes Skylitzes Continuatus]*, éd. E. Th. Tsolakès, Thessalonique 1968), 121.

56. Sceau connu en deux exemplaires: Fogg 1396 (Dia.: 32) et plomb de l'ancienne collection Zacos, vendu par Spink (vente 135, octobre 1999), sceau n° 283.

57. Cecaumeno, *Raccomandazioni e consigli di galantuomo*, a cura di Maria Dora Spadaro, Alessandria 1998, 220.

58. K. M. Konstantopoulos, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματοκοῦ Μουσείου*, Athènes 1917, n° 622a. La lecture a été revue par Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000, n° 64.

--+|ΚΕΡΘ|ΩΜΑΝΩ|ΠΡΙΑΝΘΝ|ΠΑΤΡΕΤ|ΣΤΡΤΓΤ|ΔΙΟΓΕ|Ν

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [Ρ]ωμανῶ π(ατ)ρι(κίω) άνθυπάτ(ω) βέστ(η) (καί) στρ(α)τ(η)γ(ῶ) τ(ῶ) Διογέν(η).

Enfin un troisième type de bulle, qui le donne vestarque et catépan, fut donc frappé après sa promotion à cette dignité par Constantin X. Il est connu en trois exemplaires (fig. 7)⁵⁹, dont l'un fut trouvé en Bulgarie, ce qui ne saurait surprendre puisque c'est cette province qu'il avait été chargé de défendre contre les Petchénègues.

Au droit, saint Théodore Stratélates, en buste, le visage entouré d'une fine barbe, tient une lance en main droite et de l'autre un bouclier orné de perles. Dans le champ, de part et d'autre de l'effigie, inscription en colonne: Θ|ΘΕ|Ο|ΔΩ|Ρ - Ο|ΣΤ|ΡΑ|ΤΙΛΛ|ΤΗΣ.

Au revers, légende sur six lignes, précédée d'une croisette et suivie d'une perle cantonnée de tirets:

+ΚΕΡΘ|ΤΩΣΩΔΘ|ΡΩΜΑΝΡΕΣ|ΤΑΡΧΣΚΑΤΕ|ΠΑΝΤΩΔΙΟ|ΓΕΝΙ|--

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῶ σῶ δού(λω) Ρωμαν(ῶ) βεστάρχ(η) (καί) κατεπάν(ω) τῶ Διογένι.

On constate, par rapport aux sceaux précédents, le changement du saint tutélaire. En règle générale, les sigillographes considèrent que la dévotion à un saint est personnelle et que la différence du motif iconographique conduit à distinguer des personnes; il faudrait alors admettre que deux homonymes auraient pu simultanément faire carrière dans l'armée. Or les Diogénaï ont été peu prolifiques, peut-être par calcul patrimonial ou par simple hasard, et les homonymes au plus haut niveau de l'administration ont dû être rares. De plus, le changement du saint patron trouve sa justification: Romain relève en effet le type de saint Dèmètrios, porté sur le sceau de son père, avant de lui préférer un saint populaire en Orient. Ce choix paraît symbolique de la situation où se trouvait Romain Diogénès, à la fin du règne de Constantin X Doukas.

Il était issu d'une lignée d'origine orientale, qui avait su, comme plusieurs autres, dont les Argyroi, les Comnènes ou les Dalassènoi, s'attirer la faveur de l'empereur Basile II. Son père, comme lui-même, avait longtemps défendu l'Occident et acquis la sympathie des troupes établies dans les provinces européennes⁶⁰, le long du Danube. Ils avaient l'un et l'autre combattu les

59. Le sceau bulgare a été édité par I. Jordanov – G. Atanasov, *Srednovekovnijat Vetren na Dunav*, Shumen 1994, n° 116 (signalé dans les *SBS* 6 [1999], 95); vente Hirsch n° 177 (février 1993), sceau n° 1419 (*SBS* 6 [1999], 123); fonds Zacos BnF, n° 205 (Dia.: 29).

60. Le dernier complot de Constantin Diogénès était organisé en connivence avec des évêques balkaniques et la rébellion devait éclater dans l'Illyrikon.

Petchénègues, ce qui ne les avaient pas empêché d'établir des liens d'amitié avec certains de leurs chefs, situation identique à celle rapportée à propos de Katakālōn Kékauménos qui, au soir d'une terrible bataille contre les nomades, avait été sauvé par l'un d'eux, en raison d'une sympathie ancienne. Est-ce une simple coïncidence si l'on trouve dans la collection conservée à Lvov⁶¹, en Pologne, le sceau de Katakālōn Kékauménos, duc d'Antioche, et celui que nous avons attribué à Constantin Diogénès⁶²? Il était aussi naturel de compter un contingent ouze parmi les troupes de Romain IV à Mantzikert⁶³. Saint Démétrios, le protecteur des armées d'Occident, était le saint attiré du père et du fils. Pourtant, le changement décelé sur les sceaux de Romain et son choix de saint Théodore Stratélatès manifeste son attachement aux populations d'Asie Mineure. Nous n'avons pas la mention de charges militaires que Romain aurait exercées en Orient, mais son *cursus honorum* est très incomplet. Lorsqu'il avait été grâcié, après l'échec de son complot, il s'était retiré durant la régence d'Eudocie en Cappadoce, d'où il fut rappelé à la Noël 1067⁶⁴. Ce n'est pas un hasard s'il fut couronné le jour de la fête de Basile le Cappadocien⁶⁵. En 1067, Romain appartenait à l'une des rares familles susceptibles de briguer l'Empire et disposait de sympathies à la fois dans l'armée d'Occident – il paraît avoir entretenu de bonnes relations avec Nicéphore Bryennios – et sans doute dans l'armée d'Orient. Les textes témoignent de son extrême popularité parmi les habitants de Cappadoce, tant il excellait à redresser une situation militaire compromise.

Sa proclamation comme empereur laissait augurer un règne glorieux et l'ambitieuse Anne Dalassènè donna en mariage sa fille Théodôra au fils aîné de Romain, qui portait, selon la coutume, le nom de son grand-père paternel, Constantin⁶⁶. Anne jugeait sûrement que Romain écarterait les Doukai qu'elle détestait et qu'ainsi, elle deviendrait la grand-mère du futur héritier de l'Empire et assurerait la fortune de ses propres fils.

61. Cf. note 31.

62. Cf. Les remarques de N. Oikonomidès sur le sceau de Katakālōn, *Τὰ βυζαντινά μολυβδό-βουλλα ὡς ιστορική πηγή, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 62 (1987), 10-11 [tiré-à-part].

63. Romain Diogénès fut aussi en contact avec les Ouzes, qui avaient suivi la route des Petchénègues, lorsque le général commanda en Bulgarie. Une partie de ce contingent déserta en 1071 (Attaleiatès, 157; Skylitzès Continué, 147).

64. Attaleiatès, 99; Skylitzès Continué, 122.

65. Attaleiatès, 101.

66. K. Barzos, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν* I [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται 20], Thessalonique 1984, 85-86. Barzos donne les sources et explique comment Anne Comnène confond Constantin et Léon.

Ce n'est pas le lieu de décrire le règne de Romain IV. Vaincu à Mantzikert le 26 août 1071, écarté du pouvoir le premier octobre de la même année⁶⁷, rebelle jusqu'à sa défaite définitive et, finalement aveuglé, il mourut le 4 août 1072. Cet événement marquait un tournant dans l'histoire des Diogénaï qui, de patrons, devinrent clients d'une faction dont la puissance s'accroissait, celle des Comnènes.

Le fils de Romain IV, Constantin, beau-frère d'Isaac Comnène, duc d'Antioche, suivit ce dernier lorsqu'il fut envoyé en Syrie et trouva la mort lors d'une sortie contre les Turcs, sans doute au printemps 1075⁶⁸. Il ne faut pas accorder crédit à l'affirmation de Guillaume de Pouille, selon laquelle un fils de l'empereur déchu aurait ravagé l'Asie Mineure avec le soutien des Turcs pour le venger⁶⁹. Les deux fils nés d'Eudocie Makrembolitissa étaient encore des enfants et il ne semble pas que le précédent mariage de Romain lui ait donné un autre fils que Constantin. Ce nouveau désastre mit longtemps hors jeu les Diogénaï, car les demi-frères de Constantin, Léon et Nicéphore, nés du second mariage de Romain IV avec l'impératrice Eudocie Makrembolitissa, étaient toujours trop jeunes pour participer aux coups d'État qui marquèrent les règnes de Michel VII et de Nicéphore III Botaneiatès, ancien collègue de Romain.

Cependant, quelques années plus tard, sous le règne d'Alexis Comnène, le nom de Diogénès constituait encore un capital dans l'armée. Nous n'avons conservé aucun sceau de Léon Diogénès, et le plomb qu'on peut attribuer à Nicéphore comporte une légende métrique répartie sur les deux faces, si bien qu'on ignore le saint protecteur choisi par Nicéphore (fig. 8)⁷⁰:
 +|ΝΙΚΗ|ΦΟΡΟΝ|CΦΡΑΓΙC|·ΜΑ· || ΤΟΥ|ΔΙΟΓΕ|ΝΟVC|---: Νικηφόρου σφράγισμα
 τοῦ Διογένους.

Alexis Comnène, selon Anne, sa fille, avait une affection particulière pour les deux jeunes fils de l'ancien basileus. Il n'y a pas de raison d'en douter, car les Diogénaï et les Comnènes s'étaient toujours trouvés du même bord depuis un siècle, lors des conflits qui agitèrent l'Empire. Léon et Nicéphore lui étaient

67. P. Schreiner, Ein neapolitanisches Testament und die byzantinische Kaisergeschichte, dans: M. Thumser – A. Wenz-Haubfleisch – P. Wiegand (éds.), *Studien zur Geschichte des Mittelalters: Jürgen Petersohn zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 2000, 80.

68. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier [CFHB 9], Bruxelles 1975, 207 et Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, II, Paris 1967², 190.

69. M. Mathieu, Les faux Diogènes, *Byz* 22 (1952), 147 (désormais Mathieu, Faux Diogènes).

70. Sceaux inédits: fonds Zacos BnF, n° 671 (Dia.: 20); DO 55.1.3930; DO 55.1.3931.

indirectement apparentés, étant les beaux-frères de sa propre sœur Théodôra. À nouveau, le malheur frappa les Diogénai, puisque Léon, choisi avec son frère comme garde du corps de l'empereur, périt à la bataille de Dristra en 1087. Nicéphore, seul survivant, devint en quelque sorte le représentant des intérêts de l'aristocratie anatolienne qui, après les victoires d'Alexis en Occident, s'inquiéta de la passivité impériale à l'égard des Turcs. Nicéphore fut accusé de comploter et finit par être aveuglé, scellant le sort des Diogénai, qui cessèrent d'appartenir à la haute aristocratie militaire, alors que leur profil antérieur leur assurait une place tout au sommet de l'État.

Il est sûr que Constantin et Léon ne laissèrent point de descendance. Cependant le nom de Diogénès gardait son aura, notamment parmi les peuples "scythes", qui avaient compté au nombre des alliés de Romain et de son père Constantin. En 1095, lors d'une invasion coumane, les nomades, voulant tirer parti du mécontentement perceptible envers l'empereur Alexis Comnène, et sans doute au fait du récent complot de Nicéphore Diogénès, se présentèrent accompagnés d'un "Pseudo-Diogénès" qu'ils prétendaient être Léon en personne, rescapé du désastre de Dristra⁷¹. En 1106-1107, Bohémond, utilisant toutes les armes possibles dans son combat contre l'empereur, traînait également à ses côtés un Pseudo-Diogénès. En 1116 enfin, Vladimir Monomaque de Kiev envoya son beau-frère, un Diogénès, toujours présenté comme Léon, envahir les villes du Danube, mais l'empereur Alexis envoya deux Sarrasins assassiner le prétendant, mettant un terme définitif à la carrière mouvementée du Pseudo-Léon Diogénès⁷². Cette popularité, réelle ou supposée, des Pseudo-Diogénai rend bien compte de la réputation dont avaient joui les authentiques membres de la famille, notamment le malheureux Romain IV, non seulement en Asie Mineure ou dans la capitale, mais bien au-delà des frontières.

On ignore si Nicéphore, dont on ne connaît pas le nom de l'éventuelle épouse, eut des enfants, mais la famille ne disparut point. Elle subit le destin de ceux qui n'avaient pas réussi à intégrer l'aristocratie des Comnènes⁷³. Un Jean Diogénès prononça un discours devant Manuel Ier. Les Diogénai se classaient donc parmi l'élite civile de la capitale. Les bouleversements dus à la chute de Constantinople permirent à un membre de la famille de retrouver, pour la dernière fois, un modeste poste opérationnel: Constantin Diogénès était, en

71. Mathieu, *Faux Diogènes*, 133-148.

72. *Ibid.*, 138.

73. A. P. Kazhdan – Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palerme 1997, 303-307.

1254, duc des îles de Léros et Kalymnos et à ce titre chargé de l'ἀπογραφὴ de l'île⁷⁴.

Le sort des Diogénaï est exemplaire de l'aristocratie micrasiatique et de son destin au XIe siècle. Apparus au VIIIe siècle, ils comptent parmi les officiers qui s'illustrèrent dans les guerres contre les musulmans. Jusque dans la seconde moitié du Xe siècle, ils ne paraissent pas liés à la dynastie au pouvoir à ce moment-là. Ils pratiquent l'endogamie sociale si caractéristique de leur classe, se liant avec les Adralestoi, les Philomatai. Ils choisissent le bon camp sous Basile II et deviennent à leur tour les patrons d'une puissante faction, qui finit, après plusieurs tentatives avortées, par porter l'un des leurs au pouvoir suprême. L'invasion turque, les guerres civiles provoquent un revers de fortune, en dépit d'une précieuse alliance matrimoniale avec la lignée des Comnènes, qui finalement triomphe. La suspicion d'Alexis et les difficultés du règne entraînent la mise à l'écart, la reconversion forcée des Diogénaï vers des activités civiles et leur déclin définitif, d'autant plus qu'ils ont perdu toute assise provinciale.

Leur échec final est symptomatique de la crise byzantine du XIe siècle. La valeur des généraux issus de leur rang, Constantin et Romain, ne le cédait en rien à celle des officiers du siècle précédent. Les soldats leur étaient aussi attachés qu'ils l'étaient précédemment aux Phocas ou aux Sklèroi. Mais au XIe siècle, aucun empereur n'acquiesce à une légitimité qui lui permît de transcender les oppositions factionnelles, facteur permanent de la vie politique byzantine et cette faiblesse congénitale de l'Empire, lorsqu'une dynastie cessait de régner, causa la perte de Romain Diogénès, au moment où le péril extérieur restait maîtrisable par les méthodes traditionnelles qui conjugaient diplomatie et emploi de la force. L'aveuglement cruel de Romain, ordonné par les Doukaï, d'anciens alliés quinze ans auparavant, interdit de pallier les conséquences malheureuses des luttes de factions et, au contraire, les exacerba, en y faisant participer les peuples étrangers, au premier rang desquels figurent les Turcs.

74. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 139 n. 110.

Fig. 1: Diogénès Philomatès, protospathaire et catépan de Thessalonique (Zacos BnF 474)

Fig. 2: Michel Diogénès (DO 58.106.3972)

Fig. 3: Michel Diogénès, *hypatos* (Zacos BnF 672)

Fig. 4: Pankratiος Diogénès, protospathaire et stratège de Cappadoce (Zacos BnF 206 et 207)

Fig. 5: Diogénès, *anthypatos*, patrice et ... ? (Fogg 3132)

Fig. 6: Romain Diogénès, patrice et stratège (ancienne collection Zacos et Fogg 1396)

Fig. 7: Romain Diogénès, vestarque et *katépanô* (Zacos BnF 205)

Fig. 8: Nicéphore Diogénès (Zacos BnF 671)

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ

ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΙ ΥΠΗΚΟΟΙ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Οι τίτλοι των ενοτήτων στην *Ιστορία* του G. Ostrogorsky είναι ενδεικτικοί των απόψεών του και εκείνων που προεβέβουν πολλοί βυζαντινολόγοι¹ για το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε σ' αυτό το Συνέδριο: «Ἡ διάλυση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου» και «Ἡ πολιτικὴ κατάρρευση στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ». Διάλυση και κατάρρευση που αποδίδονται μεταξύ άλλων, πάντοτε κατά τον Ostrogorsky, στη «φρουδαρχική ἀριστοκρατία»² των μεγαλογαιοκτημόνων και ενοχοποιούν τα προνόμια που της χορηγούνται, προνόμια *ἐξκουσσείας* μερικῆς και γενικῆς, προνόμια που φθάνουν στην πλήρη φορολογικὴ και δικαστικὴ απαλλαγὴ των μεγάλων κτημάτων, με μόνη εξαίρεση τον ἔλεγχο του αριθμοῦ των παροίκων τους³. Αυτές οι διαπιστώσεις, ἀφ' ἐνός, και ἀφ' ἐτέρου η γνώμη που εἶχε εκφράσει ο Ν. Οικονομιδῆς⁴ ὅτι τα προνόμια *ἐξκουσσείας*⁵ των μονῶν και μέσα στον 11ο αἰώνα ἦταν μικρότερα ἀπὸ τη φαινομενικὴ ἔκτασή τους, προβάλλουν τη διαφοροποίηση των ἀπόψεων των ερευνητῶν σε σχέση με τα δικαιώματα των προνομιούχων και τα αποτελέσματα της παροχῆς προνομίων στο βυζαντινὸ Κράτος κατὰ το β' και το γ' τέταρτο του 11ου αἰώνα. Δεν νομίζω, ἐπίσης, ὅτι εἶναι ἀσκοπο να επαναλάβω και τη δική μου παλαιότερη παρατήρηση ὅτι πολὺ συχνά ὅσο παρακμάζει ἓνα κράτος τόσο ακμάζουν οικο-

1. Πρβλ. και την ἀντίθετη ἀπόψη του Α. Kazhdan (Two Notes on Byzantine Demography of the Eleventh and Twelfth Centuries, *BF* 8 [1982], 121-122) για την κρίση και κατάρρευση του Βυζαντίου κατὰ τον 11ο και 12ο αἰώνα.

2. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, 265 (= *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, ἐλλ. μτφρ. Ἰ. Παναγόπουλος – ἐπιστ. ἐπιπτ. Ε. Χρυσός, Β', Ἀθήνα 1979, 206).

3. *Ο. π.*, 216-217.

4. Στα πλαίσια σεμναρίου (προ τετραετίας). Πρβλ. Ν. Οικονομιδῆς, Το δικαστικὸ προνόμιο της Νέας Μονῆς Χίου, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 49-61, ὅπου παρόμοιες εκτιμήσεις για την *ἐξκουσσείαν* σε σχέση με την *immunitas*.

5. Σχετικὰ με τη φοροαπαλλαγὴ γνωστὴ ως *ἐξκουσσεία* ἀπὸ το 10ο αἰώνα βλ. Ν. Οικονομιδῆς, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [F.N.R.S. – I.R.B., Monographies 2], Athènes 1996, 153 κτ. και 160 κτ.

νομικά οι υπήκοοί του – φυσικά όχι το σύνολο των υπηκόων, αλλά οι πλέον τυχεροί ή, ίσως, όσοι το επιδιώκουν με επιμονή.

Αλήθεια, όμως, πόση επιμονή και υπομονή χρειάζοταν για να αποκτήσει κανείς ένα οικονομικό προνόμιο στο Βυζάντιο των μέσων του 11ου αιώνα; Πόσο εύκολα παραχωρούσε το Κράτος στον υπήκοο δικαιώματα που δεν ήταν εξ αρχής δεδομένα και αυτονόητα; Η δικαιοσύνη, που γνωρίζουμε ότι είναι το ζητούμενο, τουλάχιστον θεωρητικά – όπως μας τόνισε τελευταία και η Αγγελική Λαΐου⁶ – σε όλες τις βυζαντινές κρατικές εκδηλώσεις και βεβαίως στα δημοσιονομικά, ακόμη και με την έννοια του ακριβούς καθορισμού του φορολογητέου, μοιάζει πράγματι να καταστρατηγείται με την παροχή προνομίων που αποτελούν υπέρβαση της γενικής φορολογικής πολιτικής του Κράτους, όχι μόνον με την έννοια της φοροαπαλλαγής αλλά και της καρπώσεως του φόρου άλλου φορολογούμενου.

Μελετώντας τις αφηγηματικές πηγές πληροφορούμαστε – ή απλώς εικάζουμε – σχετικά με την προνομιακή μεταχείριση των ισχυρών και την οικονομική αδικία εις βάρος των ασθενεστέρων. Νομίζω, όμως, ότι αυτές οι πηγές και οι εκτιμήσεις που εκφράζουν οι συγγραφείς τους, όσο και να μας είναι πολύτιμες ως σύγχρονη μαρτυρία σφαιρικότερης θέωρησης, δεν παύουν να αποτελούν την έμμεση επαφή μας με την πραγματικότητα της εποχής. Έτσι, είμαστε μάλλον ευτυχέστεροι όταν μπορούμε να αναζητήσουμε τη λύση για τις απορίες μας και την τεκμηρίωση αυτών των εκτιμήσεων στην προσεκτική ερμηνεία δεδομένων που προέρχονται από τις ίδιες τις πηγές των αφηγηματικών πηγών – στην περίπτωση μας από δημόσια έγγραφα, τα οποία, αν και δεν είναι πάντοτε επαρκή αριθμητικά και αποδεδειγμένα αντιπροσωπευτικά του συνόλου των τότε απολυθέντων, παρέχουν στοιχεία για ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, εάν μάλιστα συνεκτιμηθεί και η αντίστοιχη ορολογία.

Υπενθυμίζω, λοιπόν, επιλεκτικά από τα εν πολλοίς ήδη γνωστά (εκδεδομένα ή χαμένα) έγγραφα παροχών και προνομίων προς λαϊκούς και μοναχούς μεταξύ 1025 και 1081:

1. Τις ετήσιες χρηματικές παροχές από το κρατικό ταμείο: την *ρόγαν* των 72 νομισμάτων και το *σολέμνιον* των 2 *λιτρών* στη Νέα Μονή της Χίου⁷, την *ρόγαν*

6. Κοινωνική δικαιοσύνη: τὸ συναλλάττεσθαι καὶ τὸ εὐήμερεῖν σὲ Βυζάντιο, *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν* 74 (1999), 107 [πρβλ. καὶ σ. 126].

7. Ἐτύπωσεν ἡ βασιλεία μου λαμβάνειν ... ἐτησίως ἀπὸ τῆς συγκλήτου λόγῳ ῥόγας νομίσματα ἑβδομήκοντα δύο καὶ κελένει ... καταστρώσαι τὴν ὀνομασίαν αὐτῶν ἐν τοῖς χαρτίοις τοῦ ... σεκρέτου, ἐνθα αἱ ὀνομασίαι διέρχονται τῶν πρωτοσπαθαρίων ... (σε πατάκιον [ἴσον] Κωνσταντίνου Μονομάχου του 1045: MM V, 1 – αρ. I, 1). Κα: ... τῇ ἀπολήψει τοῦ σολεμνίου, τῶν τυπωθειῶν αὐτοῖς δίδοσθαι δύο

των 10 λιτρῶν σε όλα τα μοναστήρια του Αγίου Όρους⁸, την δόσιν των 3 λιτρῶν στην αθωνική μονή της Λαύρας⁹, το παρεχόμενον σολέμνιον 16 νομισμάτων στον Αρσένιο Σκηνοῦρη και τους υπ' αὐτόν μοναχούς στο ὄρος Δίκαιον της Κω¹⁰ και την δωρεάν σολεμνίου 12 νομισμάτων στο ευαγές ἴδρυμα του Μιχαήλ Ατταλειάτη¹¹.

2. Το πλέον κοινό από τα οικονομικής φύσης προνόμια, η γνωστή ως *ἐξέκουσσεια*, απαλλαγή από διάφορες φορολογικές υποχρεώσεις της γης και των καλλιεργητῶν και η αντίστοιχη κάλυψη των φόρων από τον προνομιούχο, εμφανί-

λιτρῶν κατὰ τὸ ἐτήσιον ἐκ τῆς ὀόγας τοῦ τῶν πρωτοσπαθαρίων τάγματος / ἐπόρθωσεν αὐτοῖς [ἡ βασιλεία μου] τὸ τῶν δύο λιτρῶν σολέμνιον διὰ πατακίον αὐτῆς ... διοριζομένου, ἵνα καθὼς πρόφην ... αὐτὸ ἐλάμβανον ... (σε ἐπικυρωτικὸν χρυσόβουλλον σιγίλλιον Νικηφόρου Βοτανειάτου τοῦ 1079: MM V, 8-9 – αρ. I, 6). Σχετικά με την ὀόγαν, ἐπίσια ανταμοιβή υπηρεσίας, και τὸ σολέμνιον, ἐτήσια πρόσοδο κυρίως ἰδρυμάτων ἀπὸ αὐτὴν τῆ δωρεά, βλ. κυρίως Οικονομιδῆς, *Fiscalité*, 183-184. Επίσης, βλ. P. Lemerle, "Roga" et rente d'État aux Xe-XIe siècles, *REB* 25 (1967), 77-100 [= *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, London 1978, XVI]· Hélène Glykatzki-Ahrweiler, La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles, *Actes du XIe Congrès International des Études byzantines*, II, Beograd 1964, 103-114 [= *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, I].

8. ... κοινῶς ταῖς λουταῖς τοῦ αὐτοῦ [ἀγίου] ὄρους λαύρας ἐπὶ τῇ τυπωθείᾳ παρὰ τῆς βασιλείας μου κατὰ προσθήκην κοινῆ ὀόγα τῶν δέκα λιτρῶν ... (σε χρυσόβουλλον σιγίλλιον Μιχαήλ ᾤ Στρατιωτικοῦ τοῦ Ἰανουαρίου 1057: *Actes de Lavra I: Des origines à 1204*, ἐκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos V], Paris 1970, αρ. 32.29-31). Η παραχώρηση ἔγινε προφανῶς με ἔγγραφο του Μιχαήλ ᾤ Στρατιωτικοῦ μεταξὺ 1056 και Ἰανουαρίου 1057, τὸ ποῖο ἔχει γαθεῖ – και δεν μνημονεύεται με Dölger – Wirth, *Regesten* –, ἀλλὰ και τῇ μνεία του μεταγενέστερου ἐγγράφου του ἴδιου αυτοκράτορα δηλώνεται σαφῶς ὡς ἐπιχορήγηση που ἐξακολουθεῖ να ισχύει.

9. ... ἰδίᾳ τῇ τοιαύτῃ λαύρα λιτρῶν τριῶν ἐτήσιον ἀπεκλήρωσε δόσιν και θεοσιζεῖ δίδοσθαι κατ' ἐπαύξησιν ἀπὸ τοῦ σεκρέτου τοῦ φύλακος τὴν τοιαύτην ποσότητα ..., καθ' ὃν ἐξ ἐπικρατήσαντος τύπου ἐκ διαφόρων προστάξεων τῶν προηγησαμένων ... βασιλέων και αἱ λοιπαὶ ὀκτὼ λίτραὶ πρὸς τοῖς ἔκκοι νομίμασι πρὸς τὴν αὐτὴν παρεχόνται λαύραν ... (στο ἴδιο χρυσόβουλλο του Μιχαήλ ᾤ, ὅπου μνημονεύεται και ἡ παλαιότερη παροχή σε όλα τα αθωνικά μοναστήρια: *Actes de Lavra I*, αρ. 32.31-38· βλ. προηγουμένη υποσημείωση). Επομένως, σύμφωνα με αὐτὸ τὸ ἔγγραφο, κατὰ τον Ἰανουάριο του 1057 ἡ μονή Λαύρας ἀπελάμβανε τριῶν χρηματικῶν παροχῶν, των 10 λιτρῶν (ὅπως και οἱ ἄλλες μονές) και των 3 λιτρῶν, κατὰ τις παραχωρήσεις του Μιχαήλ ᾤ, καθὼς και 8 λιτρῶν και 20 νομισμάτων, κατὰ παραχώρηση προγενέστερων αυτοκρατόρων και επικύρωση του Μιχαήλ.

10. Ἀπὸ τον διοικητὴν Κυκλάδων, δηλαδή τον εισπράτορα των δημοσίων φόρων τῆς περιοχῆς, ὅπως καθορίζεται στο χρυσόβουλλον (ἢ χρυσόβουλλον λόγον) Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη του 1079 (*Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου 1. Ἀυτοκρατορικά*, ἐκδ. Ἐρα Βρανούση, Ἀθήνα 1980, αρ. 3 [στο ἐξῆς: BEΠ 1]).

11. ... ἡ τῆς ἡμετέρας βασιλείας ἐνσέβεια διορίζεται δίδοσθαι τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἐν τῷ καιρῷ τῆς ὀόγας τῶν σπαθαροκανοιδάτων λόγῳ σολεμνίου νομίματα δώδεκα ... (σε χρυσόβουλλον σιγίλλιον Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη τοῦ 1079: MM V, 144 – αρ. V, 2).

ζεται άλλοτε με την αναμενόμενη ομοιομορφία, που καταλήγει στην επανάληψη, και άλλοτε με διαφοροποιήσεις, που ερμηνεύονται από την εναλλαγή των προσώπων και άλλες συγκυρίες:

Μοναστήρια, όπως η αθωνική Μεγίστη Λαύρα, «ελευθερώνονται» από την απαίτηση καταβολής για τα κτήματά τους *χρειών, κανισκίων, σνηθειών, άγγαρειών, έπηρειών ή προσοδίου, άντικανίσκου, μιτάτου* και γενικά μιας σειράς δευτερευόντων φόρων και επιβαρύνσεων. Συνήθως, σε ευρύτερες των δύο φόρων απαλλαγές, είναι η απαρίθμηση των περιλαμβανόμενων στην *έξκουσσειάν* φορολογικών βαρών μεταξύ της αρχικής αναφοράς «*ἀπό πάσης και παντοίας έπηρείας τε και κακώσεως ...*» και της καταληκτικής «*και λοιπής άπάσης έπηρείας ...*»¹².

Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η γνωστή *δωρεά* προς τον Ανδρόνικο Δούκα κτημάτων από «βασιλικήν έπισκεψιν» *εις δεσποτειάν άπέραντον και κατά τελείας και άναφαρέτου δεσποτείας λόγω*, το 1073, όταν ακόμη ήταν δυνατή μια τέτοια *δωρεά*¹³, και βεβαίως με *έλευθερίαν συζητήσεως*. Η φοροαπαλλαγή αυτή καθορίζεται επακριβώς στο σύγχρονο πρακτικό¹⁴, αλλά τα αναφερόμενα ποσά δημιουργούν κάποια προβλήματα στους ερευνητές ή, μάλλον, επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες λόγω ασαφειών, και έτσι δεν είναι βέβαιο εάν ο Δούκας διαφωνούσε και τον έγγειο φόρο. Εξ ίσου γνωστή είναι η παροχή *έξκουσσειάς* στον Μιχαήλ Ατταλειάτη, το 1074, για τα κτήματά του, *όπόσα ... και όποια ...*, που θα παρέμεναν *άνωτερα* φορολογίας είτε ως ιδιωτικά και κοσμικά είτε ως μοναχικά και

12. Βλ. ενδεικτικά έγγραφα της Νέας Μονής Χίου (*JGR I*, 616 – app. IV) και των μονών Πάτιμου (*ΒΕΠ 1*, αρ. 2 και 3 του 1079), Λαύρας (*Actes de Lavra I*, αρ. 31 του 1052, 32 του 1057, 33 του 1060 και 36 του 1074), Βατοπεδίου (Μ. Γούδας, Βυζαντιακά έγγραφα της εν Άθω Ιερής Μονής του Βατοπεδίου, *ΕΕΒΣ 3* (1926), 122-123 – αρ. 2 του 1080). Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η Λαύρα και το Βατοπέδι είναι οι δύο μονές που διατηρούν ως προνόμιο την κατοχή μεγάλων πλοίων, όταν διαπιστώνεται στο γνωστό *Τυπικόν* του Κωνσταντίνου Μονομάχου το 1045 ότι αυτό απαγορευόταν γενικά στους αθωνίτες μοναχούς (*Actes du Prôtaton*, έκδ. Denise Parachryssanthou [Archives de l'Athos VII], Paris 1975, αρ. 8,75-77 και *Actes de Lavra I*, αρ. 55). Σχετικά με τη σημασία της ορολογίας, στην οποία αναφερθήκαμε αρχικά, ενδιαφέρον έχει και το υπόμνημα δικαστού του 1037 που επιβεβαιώνει την «ελευθερία» κτήση της Περιγραφδίκειας από τη μονή Δοχειαρίου, αλλά ο όρος στη συγκεκριμένη περίπτωση δηλώνει, κατά την ορθή παρατήρηση του Οικονομίδη, απλώς τα δικαιώματα ιδιοκτησίας του μοναστηριού και όχι κάποια φοροαπαλλαγή (*Actes de Docheiariou*, έκδ. Ν. Οικονομίδης [Archives de l'Athos XIII], Paris 1984, αρ. 1,13-14 του 1037).

13. *ΒΕΠ 1*, αρ. 1: *χρυσόβουλλος λόγος* Μιχαήλ Ζ'. Η παραχώρηση «βασιλικών έπισκεψεων», δηλαδή κτημάτων της αυτοκρατορικής οικογένειας, απαγορεύθηκε μεταξύ 1073 και 1081, κατά το σχόλιο της Βρανούση (σ. 11).

14. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον πρακτικό του Αδάμι (*Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτιμου 2. Δημοσίων λειτουργιών*, έκδ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Άθήνα 1980, αρ. 50).

ευαγής¹⁵. Πράγματι, το 1079 η ίδια *έξκουσσία* αφορά όλα τα «ἐξ εὐλόγων τίτλων ἀκίνητᾶ» του «ἀπὸ δημοσιακῶν πράσεων καὶ βασιλικῶν δωρεῶν» καὶ «ἐξ ἰδιωτικῶν συναλλαγμάτων καλῆ πίστει ἐπικτηθέντα», καθὼς καὶ τα ἀκίνητα του φροντιστηρίου καὶ πτωχοκομείου που εἶχε ιδρύσει¹⁶.

3. Μεταξὺ των απαλλαγῶν, με ιδιαίτερη ἔμφραση αναφέρεται ἡ *έξκουσσία* ἢ *ἐλευθερία παροίκων* καὶ *δουλοπαροίκων*¹⁷, που ἐργάζονται ἀπὸ παλαιὰ στα προνομίουχα κτήματα ἢ θα ἀναζητηθοῦν τώρα μεταξὺ των *ἀτελῶν* – ὄρο στον οὐαίο θα ἐπανεέλθουμε. Ο ἀκριβὴς ἀριθμὸς τους καθορίζεται συνήθως, καὶ οπωσδήποτε ὅταν πρόκειται για ἐγκατάσταση νέων, ἐνὸς προβλέπεται ἐνίστε στο ἐγγραφο καὶ ἡ μὴ μείωσή του. Πα παραδείγμα, ἀριθμὸ 100 παροίκων δικαιοῦται ἡ μονὴ Λαύρας καὶ ἄλλων 100 με τὴ δωρεὰ του νηοιῦ των Νέων, 50 ἡ μονὴ Βατοπεδίου, ἐνὸς 24 καὶ 15 ἡ Νέα Μονὴ Χίου¹⁸, ὡς συνάρτηση προφανῶς γενικότερα των ἀνα-

15... διορίζεται [ἡ βασιλεία μου] πάσης ἐπιηρασιατικῆς χειρὸς αὐτὸν τε καὶ οὐαίαν τούτου σὺν τοῖς ἐνοικιοῖς ... καὶ τὰ ... ἐπικτηθέντα καὶ διαφέροντα τούτῳ κτήματα ... ἀνώτερα τυγχάνειν καὶ ἀπρόσψανστα ... κἂν τε ὑπὸ ἰδιωτικοῖς καὶ κοσμικοῖς τελοῖεν δικαιοῖς, κἂν τε ὑπὸ ἐκκλησιασιατικοῖς ἐξ ἀφιερῶσεως καὶ μοναχικοῖς ἢ εὐαγείας ψυχικοῖς ... (σε χρυσόβουλλον λόγον Μιχαῖλ Ζ' Δούκα: MM V, 136 – ἀφ. V, 1). Σημαντικὸ εἶναι ἐδῶ ὅτι ἡ *έξκουσσία* προβλέπεται καὶ για τους μελλοντικούς κυρίους των κτημάτων.

16... περιελθόντα αὐτῷ ... ἐξ εὐλόγων τίτλων ἀκίνητα ... ἐπὶ τε τοῖς περιελθούσιν αὐτῷ ἀπὸ δημοσιακῶν πράσεων καὶ βασιλικῶν δωρεῶν, ἐπὶ τε τοῖς ἐξ ἰδιωτικῶν συναλλαγμάτων καλῆ πίστει ἐπικτηθεῖσι τούτῳ καὶ προφάσει ... ἔχειν αὐτὸν τὴν ἔννομον δεσποτεῖαν καὶ ἀσυζήτητον καὶ ἀνέγκλητον ... καὶ πάσης ἐπιηρείας ἀμθεκτον ... (στο χρυσόβουλλο του Νικηφόρου Βοτανειάτη: MM V, 140 – ἀφ. V, 2).

17. Ο ὄρος ἐδῶ δεν ἔχει σχέση με τις γνωστὲς ἀντιπθέμενες ἀπόψεις για τὴν ὑπάρξη ἢ μὴ δούλων-παροίκων (serfs). Πρόκειται βεβαίως για χρήση του ἀντὶ του *δουλενοπαρόικος*, ὅπως ορθὰ ἔχει καὶ ἀλλοῦ ἐρμηνευθεῖ.

18. Οἱ 100 πάροικοι τῆς μονῆς Λαύρας, κατὰ τὴν ἐπικύρωση του 1060, προβλέπεται ἐπίσης να μὴ μειωθοῦν ἀριθμητικὰ (*χρυσόβουλλον σιγῖλλον* Κωνσταντίνου Γ' Δούκα: *Actes de Lavra I*, ἀφ. 33). Επίσης, ἡ δωρεὰ σπὴν ἰδία μονὴ του νηοιῦ των Νέων καὶ 100 παροίκων-δουλοπαροίκων ἀτελῶν ἐπικυρώνεται μόνο με *χρυσόβουλλον σιγῖλλον* του Νικηφόρου Βοτανειάτη, ἐνὸς προστίθεντα καὶ ἄλλοι 100 ἀπὸ τὰ παιδιὰ καὶ ἐγγόνια τους με *καθαρὰν ἐξκουσσίαν* (*Actes de Lavra I*, ἀφ. 38 του 1079). Στὴ μονὴ Βατοπεδίου ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης διορίζει 50 νέους παροίκους ἀτελεῖς *ξενωγαράτους*, καθὼς καὶ δικαιοῦματα δεσποτεῖας καὶ *έξκουσσίας* σε πέντε προάστεια τῆς, ἐνὸς προβλέπει *έξκουσσίαν* καὶ για τους ἴδη *προσκαθεζομένους* ἐκεῖ *ἐλευθέρους παροίκους, μισθίους, ἐνοίκους καὶ λοιπούς* ἐνός, μάλιστα, κτήματος οἱ «ἐνοικοι» ἀπαλλάσσονται καὶ ἀπὸ πάσης ἐπιηρείας ἡγον μίτᾶτων, ... ἀπατήσεως παροικιατικοῦ, ... προσόδου ἀερκοῦ, ... στρατείας, ... καθίσματος τῶν ἐν ὑπεροχῇ ἀρχόντων ... καὶ πάσης ἄλλης ἐπιηρείας καὶ ἀγγαρο(ε)γίας τοῦ δημοσίου οὔσης νῦν καὶ ἐσομένης ὕστερον ... (Γούδας, Βατοπέδιον, 122-123 – ἀφ. 2 του 1080). Τὸ ὑπερὸς τῆς Νέας Μονῆς Χίου *ἐπικυρωτικὸν χρυσόβουλλον* Κωνσταντίνου Μονομάχου του 1044 «*έξκουσσεῦει*» *προσκαθημένους παροίκους ... ἀνεπιηρέατους τοῦ λοιποῦ ... μηδεμίαν αὐξησην δεχομένους καὶ διορίζει ἐξκουσσίαν τελῶν ἄλλων 24 παροίκων, τους οὐοίους χαρακτηρίζει ὡς ἀτελεῖς* (*JGR I*, 616-617 – ἀφ. IV). Με χρυσόβουλλο του ἰδίου αυτοκράτο-

γκών του συγκεκριμένου προνομούχου και των τοπικών δημογραφικών κ.ά. συνθηκών¹⁹. Αυτό ακριβώς μπορούμε να αντιληφθούμε και από τη μνεία εγγράφου – επτά χρόνια μετά την παραχώρηση του δικαιώματος των 24 παροίκων – ότι οι Νεαμονίτες *ήδυνήθησαν ... έφρευεῖν τοσούτους παροίκους άτελείς*, οι οποίοι μάλιστα κατονομάζονται στο έγγραφο²⁰.

Βεβαίως, η απαλλαγή των παροίκων από διάφορες επιβαρύνσεις, *άγγαρείας, παραγγαρείας και λοιπής άπάσης έπηρείας, νυν τε ούσης και ύστερον έσομένης, καθώς άν ό καιρός διδω*²¹ είναι πάντοτε υπέρ του προνομούχου, όπως γνωρίζουμε και σαφώς τεκμαίρεται από συγκεκριμένη αναφορά του 1049. Για τις 15 οικογένειες των Ιουδαίων, οι οποίες θα τελούν στο εξής υπό τη Νέα Μονή Χίου, θα απολαμβάνουν *έξκουσσείας* και θα καταβάλλουν *κεφαλιτώνα* στο μοναστήρι, τονίζει ο αυτοκράτορας: *πάσης ... έξκουσσείας άρχοντικων τε και άρχιερατικων προσώπων τούτους έλευθεροϋμεν, και μόνη ύποκεισθαι τη Νέα Μονη όριζόμεθα*²². Εν τούτοις, εκτός από την επίσης γνωστή και ορθή άποψη ότι και οι ίδιοι επωφελούνται της φοροαπαλλαγής του χωροδεσπότη εμμέσως, πρέπει να υποθέσουμε και άμεσο όφελός τους από κάποιες μνείες των εγγράφων, όπως η μη «άπαίτησις παροικιατικοϋ», του 1080, και η μελλοντική πρόβλεψη για «έξκουσάτους» *παροίκους ... μηδεμίαν αύξησιν δεχομένους*, του 1044²³.

4. Ως επέκταση όλων αυτών των φοροαπαλλαγών και ενίσχυση του προνομίου, έπονται οι οδηγίες προς τους κρατικούς υπαλλήλους για τη μη *όχλησιν* της μονής²⁴ ή για την απολαβή του *σολεμνίου άνενδεως* ή *άνυστερήτως* και *άνεγκρατήτως*²⁵. Η άκρως μάλιστα προνομακή σχετική πρόβλεψη καταλήγει το 1074 στο «όλως άνεπίβατον» των κτημάτων του Ατταλειάτη ώστε να μην επιβληθεί και «καινοφανές βάρος έπηρείας και καινοτομίας ή μικρας ή μείζονος»²⁶.

ρα αποκτά η Νέα Μονή το 1049 και 15 οικογένειες Ιουδαίων «έλευθέρων παντάπαι ... και μηδαμιού ύποκειμένων, ... ώστε υπό την δηλωθείσαν Μονήν Νέαν τελειν ..., και ... έξκουσσείας άπολαύειν ... από πάσης έπηρείας και άγγαρείας», καταβάλλοντας «κεφαλιτώνα» στη μονή (*JGR* I, 633 – app. X).

19. Αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι η Μακεδονία είναι εύκολα προσβάσιμος τόπος και τα ησιακά οπωσδήποτε πάσχουν πάντοτε από έλλειψη εύκολης επικοινωνίας και κατ' επέκταση ανανέωσης του πληθυσμού τους με την άφιξη νέων κατοίκων, οι οποίοι μη έχοντας άλλου υποχρεώσεις θα θελήσουν να εγκατασταθούν και να αναζητήσουν εργασία ως πάροικοι.

20. MM V, 7 – αρ. I, 5.

21. Κατά την αναφερόμενη γενική *έξκουσσείαν* σε *ΒΕΠ* 1, αρ. 3,48-49 του 1079.

22. *JGR* I, 634 – app. X.

23. Γούδας, Βατοπέδιον, 122 – αρ. 2: *JGR* I, 617 – app. IV (βλ. και πιο πάνω, σσημ. 18).

24. Ενδεικτικά βλ. *Actes de Lavra* I, αρ. 32,56-57 του 1057.

25. *ΒΕΠ* 1, αρ. 3,15 και 21 του 1079: MM V, 144 – αρ. V, 2 του 1079.

26. ... *άλλά ... κατά τό θηνηκές τηρείσθαι όλως άνεπίβατα ... και πάσης άπολαύειν έλευθερίας και άνέσεως ...*, *νέφ δέ ή καινοφανεί βάρεί έπηρείας και καινοτομίας ή μικρας ή μείζονος μηδαμώς καθυ-*

5. Προνόμιο, φαινομενικά χωρίς οικονομικό όφελος, ήταν για τα μοναστήρια και εκείνο της προστασίας από υψηλά ιστάμενο πρόσωπο, ρύθμιση που βεβαίως μπορούσε να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη για την απόκτηση και οικονομικών προνομίων. Αυτό εξ άλλου τονίζεται το 1052 σε παροχή φοροαπαλλαγής, ώστε οι μοναχοί της Λαύρας να αποκτήσουν *πειραν τῆς προστασίας τοῦ ἐφορῶντος* με ἔργα. Το *ἐφορᾶσθαι*, μάλιστα, *τὴν μονὴν* από τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* θα αποτελούσε και μελλοντικά *οἰκείον προνόμιον* των εκάστοτε φερόντων το αξίωμα αυτό²⁷.

6. Συνήθως ἔμμεσο, επίσης, από οικονομικής πλευράς αλλά πολύ επιθυμητό για τους μοναχούς πρόνομο ήταν και η προληπτική απαγόρευση στον μητροπολίτη ή τον επίσκοπο της περιοχής να αποκτή *προνόμιον* εις βάρος μονής²⁸ ή σαφέστερα να εισπράττει *κανονικά*. Έτσι, η μονή του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στη Στρόβιλο της Μ. Ασίας είναι το 1079 «αὐτοδέσποτος» και «αὐτεξούσιος», κατά παράβαση των αποφάσεων της Συνόδου της Χαλκηδόνος, και παραμένει «ἐλευθέρα» των δικαιωμάτων επισκόπου, ιδιώτη, συγγενούς αλλά και του πατριάρχου και του ίδιου του αυτοκράτορα²⁹, βεβαίως για την αποφυγή παραχώρησής της σε εφαρμογή *χαριστικῆς δωρεᾶς*³⁰.

7. Ο κατώλογος των αναφερόμενων προς το τέλος του εγγράφου αρμόδιων για τη μη παραβίαση των προνομίων δημοσίων λειτουργιών³¹ ποικίλλει ελάχιστα, κατά περίπτωση.

8. Πλέον ενδιαφέρουσα είναι η εκ μέρους του αυτοκράτορα αιτιολόγηση της χορήγησης του προνομίου με λόγους, οι οποίοι συχνά αναφέρεται ότι είχαν προβληθεί από τον ίδιον τον ενδιαφερόμενο στην «δέησίν» του:

ποβάλλεσθαι ... (MM V, 136 – αρ. V, 1) και κατά την επικύρωση του 1079: ... χρυσόβουλλον ... ἔξκονοσειάν αὐτοῖς παντελῆ χαριζόμενον καὶ ἀπρόσβατον εἶναι πᾶσι κριταῖς τε καὶ πράκτοροι καὶ στρατευταῖς, ὀρθωταῖς τε καὶ ἐπόπταις, ἀναγραφεῖσι καὶ φορολόγοις οἰοιδήποτε ... (MM V, 139 – αρ. V, 2).

27. *Actes de Lavra I*, αρ. 31 του 1052.

28. Ενδεικτικές οι περιπτώσεις μονής Λαύρας και μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (*Actes de Lavra I*, αρ. 33,34-39 του 1060) ή επισκόπου Κασσανδρείας (*Actes de Lavra I*, αρ. 36,18-21 του 1074), αντίστοιχα.

29. *BEP 1*, αρ. 2,12-15, ενώ τη διατήρηση του εξ αρχής αυτεξουσίου τους επιτυγχάνουν, επίσης το 1079, ο Αρσένιος Σκηνοῦρης και οι μοναχοί στο ὄρος Δίκαιον της Κω (*BEP 1*, αρ. 3,21-24 και 26-28). Βλ. και στην επόμενη υποσημείωση.

30. Πα το λόγο αυτό, ίσως, τονίζεται σε χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου Μονομάχου, ως κατάληξη σχετικού προνομίου της Νέας Μονής Χίου, ότι παραμένει αυτή «ἐλευθέρα παντός ἀρχοντικοῦ καὶ ἱερατικοῦ προσώπου» (*JGR I*, 634 – αρ. X του 1049).

31. Των οικονομικών υπαλλήλων, πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων, με την απαραίτητη συμπληρωματική μνεία και των «λοιπῶν βασιλικῶν ἀνθρώπων καὶ παντός ἑτέρου δουλείαν τοῦ κοινοῦ μεταχειριζομένου».

α) Σχετικά με τα οικονομικής φύσης προνόμια έχουν ληφθεί υπ' όψη κατ' εξοχήν το λογικό και δίκαιο των αιτημάτων και συγκεκριμένα: Πα το όρος Δίκαιον της Κω, τὸ τοῦ τόπου σκληρὸν καὶ κατάξηρον καὶ τὸ πρὸς καρπογονίαν δυσκίνητον ἢ ἀκίνητον, καθώς και το γεγονός ότι το κτίσιμο των «κελλίων» πραγματοποιήθηκε ἐξ οἰκείων ἐξόδων καὶ ἀναλωμάτων, λόγος που εμμέσως πρέπει να ίσχυσε και για τη μονή του αγίου Ιωάννου Προδρομίου στη Στροβίλο της Μ. Ασίας, κτιομένη μέσα στις κτήσεις του Καβαλλούρη³². Για την απαλλαγή της Λαύρας το 1052 από «παροχήν χειρῶν», η απαίτησή τους από τους «κατὰ καιρούς κριτὰς ἐξ ἀδίκου γνώμης καὶ προαιρέσεως» ή, ακόμη, για την επικύρωση κατὰ το 1079 μιας φοροαπαλλαγής του 1031, το «ἐξίτηλον» και «ἀμφιοβητήμιον» λόγω παρέλευσης του μεγάλου χρονικού διαστήματος αλλά και γραφειοκρατικών παραλείψεων³³. Για τον Ατταλειάτη, η πίστις εὐλακρινῆς ὑπηρεσίας εὐγνώμονος και επί πλέον η έκθεση «τῆς κατὰ τὴν Ῥαιδεστόν οἰκίας» του και «τῶν κατὰ τὸ θέμα Θράκης καὶ Μακεδονίας κτημάτων» του στην «διαρραγήν τε καὶ τὸν συντριμμὸν τῶν ἐπιρρεαστῶν» και η κατὰ συνέπεια «μεγάλη βλάβη» που υφίσταται οὐκ ἐνδίκως. Για τους ίδιους λόγους τα αιτήματά του χαρακτηρίζονται το 1079 ως «εὐλογος ἀξίωσις»³⁴.

β) Λόγος ἕμμεσα αναφερόμενος, αλλά μάλλον βαρύνων, ήταν το αξίωμα ενός προσώπου³⁵ και γενικότερα η κοινωνική του θέση, ιδιαίτερα όταν κατέληγαν σε στενότερη σχέση με τον αυτοκράτορα: βεστάρχης ο Κωνσταντῖνος Καβαλλούρης της Στροβίλου και, πιθανόν, συγγενής του στρατηγού Κιβυρραιωτῶν από καλή οικογένεια της Κω ο Αρσένιος Σκηνοῦρης: πρωτοπρόεδρος, πρωτοβεστιάριος και δομέστικος των σχολῶν της Ανατολῆς ο Ανδρόνικος Δούκας, ἐξάδελφος του ίδιου του ευεργετούντος αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' ανθύπατος, κριτής του βήλου και μάγιστρος ο Μιχαήλ Ατταλειάτης³⁶.

γ) Στις περιπτώσεις παροχής προστασίας σ' ένα μοναστήρι αναφέρεται:

Πα τη μονή Λαύρας το 1052 ότι ο αυτοκράτορας, επιδεικνύοντας την ιδιαίτερη φροντίδα του για το μοναστήρι, «ὄφκονόμησεν εἰς οἰκείον τῷ βασιλεῖ ἀνατίθεσθαι πρόσωπον τὴν μονήν», την ἔθεσε δηλαδή ουσιαστικά υπό την ἔμμεση προ-

32. ΒΕΠ 1, αρ. 3,7-8, 21-22 και αρ. 2, αντίστοιχα.

33. Actes de Lavra I, αρ. 31,68-71 και αρ. 38,7-9 (τῆς ... ἐκκοπῆς καὶ συμπαθείας ἐξίτηλον μὲν χρόνῳ γενομένης και διαρρυσίσης, και ἀμφιοβητήμιον γενομένης ὡς ἀκαταστρώτου περιλειφθείσης).

34. ΜΜ V, 135-145 – αρ. V, 1 και 2.

35. Πρβλ. και Ν. Oikonomides, Title and Income at the Byzantine Court, στο: Η. Maguire (εκδ.), Byzantine Court Culture from 829 to 1204, Washington, D.C. 1997, 199-215.

36. Βλ. στα αντίστοιχα έγγραφα που ἤδη αναφέρθηκαν και στα παρατιθέμενα από τους εκδότες σόγια.

στασία του³⁷. Σε άλλη περίπτωση, μάλιστα, δεν αρκείται στο «οικειότατον» πρόσωπο και τάσσει το μοναστήρι υπό την άμεση προσωπική του προστασία. Πρόκειται για το πολυσυζητημένο «δικαστικό» προνόμιο της Νέας Μονής Χίου, το θέμα της ερμηνείας του οποίου έχει ιδιαίτερα και εξαντλητικά απασχολήσει τον Ν. Οικονομίδη³⁸. Θα προσθέσω μόνον ότι με αυτό παρέχεται το 1045 στη μονή απλώς η υψηλότερη δυνατή προστασία και ακόμη ότι πολλά μοναστήρια, που δεν είχαν αξιωθεί παρόμοιας άμεσης αυτοκρατορικής εύνοιας, συνήθιζαν να απευθύνονται στον αυτοκράτορα σε σημαντικές περιπτώσεις αντιδικίας, με σχετική «υπόμνηση», όπως η μονή Παντελεήμονος το 1048³⁹.

δ) Τελικά, τα προνόμια παρέχονται στους μοναχούς, *ἵνα ... ἀφροντιστῶσι μὲν τούτων καθάπαξ, τῆς πνευματικῆς δὲ καταστάσεως σπουδαιότερον ἔχονται ἢ ἴνα ... τὴν προσοῦσαν αὐτοῖς σκληραγωγίαν παραμυθῶνται ἐπὶ μικρὸν και, βεβαίως, ὥστε τὸ ἀπερίσπαστον ἐντεῦθεν ἔχει καὶ ἐκτενέστερον ὑπερενέχσθαι τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων*⁴⁰, κατά την κοινότερη και πλέον αρμόζουσα επωδὸ των αυτοκρατορικών εγγράφων.

Αυτὰ εἶναι τα δεδομένα των εγγράφων μας· παραμένει, ὁμως, η πρόκληση της περαιτέρω ερμηνείας τους, εἰάν προσπαθήσουμε να διαβλέψουμε ὅσα δεν αναφέρονται ρητῶς ἢ υποδηλώνονται με τις τυπικές φράσεις, τους ρητορισμούς των προομιῶν και τις εγκωμιαστικές εκφράσεις για την αυτοκρατορική φιλοτιμία και την ευσέβεια ἢ την ἀξία του προνομιούχου.

Πόσο, λοιπόν, πράγματι σημαντικό εἶναι για τον προνομιούχο το οικονομικό αντίκρουσμα των προνομίων του; Και ἀπὸ την πλευρὰ του Κράτους, πόσο μεγάλη ἦταν η ζημία, η πραγματική μείωση των φορολογικῶν εσόδων του;

Σημαντικὴ ἀκούγεται η φροντίδα και η προστασία μιας μονῆς ἀπὸ ἰσχυρὸ πρόσωπο ἢ και τον ἴδιον τον αυτοκράτορα. Σημαντικὴ και η ἔμμεση κατοχύρωση ἀπέναντι στις αυθαιρεσίες των φοροεισπρακτῶρων και των επισκόπων. Σημαντικὸτατη και η φοροαπαλλαγὴ, περιορισμένη ἢ ευρύτερη, ἐπειδὴ και οι δευτερεύου-

37. *Actes de Lavra I*, ἀφ. 31,43, 59-65, ὅπου παρατηρεῖται σχεδὸν κατάχρηση του ὄρου *οἰκειῶς*, κοινὸυ τεχνικοῦ μεταγενέστερα ἐπὶ Παλαιολόγων, για να αποδειχθεῖ το προσωπικὸ ενδιαφέρον του αυτοκράτορα (μεταξὺ ἄλλων: *ἐν βαθμῶ μεγίστῳ καὶ οἰκειοτάτῳ τεταγμένῳ, τῆς τοῦ ἀνδρὸς οἰκειότητος, τὸ γὰρ ὀφφίαιον τῶν οἰκειοτάτων*).

38. MM V, 2-5 – ἀφ. I, 2· *JGR I*, 629-631 – app. VII. Βλ. Οικονομίδης, Δικαστικὸ προνόμιο.

39. *Actes de Saint-Pantéléémon*, ἐκδ. P. Lemerle – G. Dagron – Sima Ćirković [Archives de l' Athos XII], Paris 1982, ἀφ. 4,14.

40. Γούδας, Βασιλειῶν, 121 – ἀφ. 2 του 1080· *ΒΕΠ I*, ἀφ. 3,15-17 του 1079· *Actes de Lavra I*, ἀφ. 33,57-59 του 1060.

ντες φόροι και τα δικαιώματα των οικονομικών αξιωματούχων αποτελούσαν μια καθόλου ευκαταφρόνητη επιβάρυνση για τους φορολογούμενους. Εντυπωσιακός ο κατάλογος των απαριθμούμενων φόρων, καθώς και η δέσμευση για απαλλαγή από οποιονδήποτε μελλοντικό φόρο, και ακόμη περισσότερο εντυπωσιακή η «όλοτελής έξοκουσεία», όταν θεωρείται ως αίτημα δίκαιο και δυνατόν να ικανοποιηθεί από τον αυτοκράτορα⁴¹. Και όλα αυτά ηχούν ακόμη περισσότερο προνομιακά, όταν συνοδεύονται από εκφράσεις του τύπου «εις τὸ διηνεκές» ή «διαμέμειν ἐν ἀταραξίᾳ πάση ..., δι' αἰῶνος»⁴².

Αλλά ... όλα τα νομίματα έχουν δύο πλευρές, ακόμη και εκείνα των προνομίων.

Η εκτενής, λοιπόν, απαρίθμηση των κρατικών υπαλλήλων εξυπηρετεί μάλλον αμφίδρομο σκοπό. Οπωσδήποτε, οι αξιωματούχοι είναι εκείνοι που δεν θα πρέπει να αυθαιρετούν και να εμποδίζουν το προνομιοῦχο φυσικό ή νομικό πρόσωπο να απολαμβάνει ὅ,τι του παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα, αλλά συγχρόνως είναι οι ίδιοι που δικαιούνται και υποχρεούνται να πληροφορηθούν το προνόμιο και να ελέγξουν την πιθανή αυθαιρεσία του δικαιούχου. Όταν, λοιπόν, παρέχεται από τον αυτοκράτορα «εγγύηση και εξασφάλιση» έναντι των κατά καιρούς υπαλλήλων του, δεν σημαίνει καθόλου ότι εγκαινιάζεται και το ανεξέλεγκτον των κήσεων του υπηκόου⁴³. Ακόμη και το «ἀνεπίβατον» για τα κτήματα του Αιταλαιάτη προσδιορίζεται, ώστε να αποφευχθεί η εισπραξη συγκεκριμένων φόρων και να μην επιβληθεί «καινοφανές βάρος ἐπηρείας καὶ καινοτομίας ἢ μικρᾶς ἢ μείζονος»⁴⁴.

Εάν δε και η παρεχόμενη σε μια μονή προστασία από πρόσωπο της επιλογής του αυτοκράτορα θα μπορούσε εξ ίσου να ερμηνευθεί ως έμμεσος κρατικός έλεγχος, εμφανέστερη είναι η σύμπτωση των συμφερόντων του Κράτους και των μοναχών όταν τους παρέχεται ως προνόμιο η προστασία έναντι ενός μητροπολίτη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μεν μοναχοί απαλλάσσονται, το δε Κράτος ενίοτε προβάλλει εμμέσως τα δικαιώματά του (διὰ τὸ εἶναι ταύτην βασιλικὴν καὶ ἐν τῷ βρεβίῳ τῆς σακέλλης ἀναγράφεται⁴⁵), ενώ το κρατικό ταμείο οπωσδήποτε δεν ζημιώνεται.

41. Γούδας, Βατοπέδιον, 121 – αρ. 2.

42. *Actes de Lavra* I, αρ. 31,75-76 του 1052· MM V, 143 – αρ. V, 2 του 1079.

43. Βλ. για παράδειγμα, *ΒΕΠ* 1, αρ. 2 του 1079.

44. MM V, 136 – αρ. V, 1 και 139 – αρ. V, 2.

45. *Actes de Lavra* I, αρ. 33,38-39 του 1060. Και το *αὐτεξούσιον* ακόμη στηρίχθηκε στον άγονο τόπο και το ακατοίκητο ὄρος Δίκαιον (*ΒΕΠ* 1, αρ. 3 του 1079).

Αλλά και η υπαρκτή ζημία του Κράτους από τη στέρηση των φόρων που χαρίζεται στον προνομιούχο γαιοκτήμονα δεν είναι της έκτασης που θεωρούμε σήμερα διαβάζοντας τον μακρύ κατάλογο στα έγγραφα, θα τη χαρακτηρίζαμε μάλλον ως ελεγχόμενης έκτασης μείωση εσόδων.

Συγκεκριμένα, οι προκαθορισμένες λεπτομέρειες κάθε φοροαπαλλαγής και η ακριβής εφαρμογή τους επιτρέπουν την *έξκουσσειάν* των κτημάτων από τα αναφερόμενα ονομαστικά ή κατά κατηγορία βάρη και βεβαίως από κανένα άλλο που δεν εμπίπτει στα προβλεπόμενα. Όταν πρόκειται για *έξκουσσειάν* παροίκων, η ίδια φοροαπαλλαγή αφορά σε συγκεκριμένους *παροίκους* και *ενοίκους* ή σε προκαθορισμένο αριθμό νέων παροίκων, που είναι απαραίτητες *άτελεις*, ως μη έχοντες φορολογική δέσμευση λόγω ιδιόκτητης γης ή στρατιωτικές και άλλες υποχρεώσεις προς το δημόσιο⁴⁶. Επομένως, με την παραχώρηση αυτή δεν θα θιγόταν η απρόσκοπτη λειτουργία της κρατικής μηχανής και τα φορολογικά έσοδα του Κράτους⁴⁷.

Έτσι, εμφανίζονται μεν στα προνομιακά έγγραφα δευτερεύοντες φόροι, δικαιώματα υπαλλήλων ή αγγαρείες, αλλά, επειδή συνήθως απουσιάζει η απαραίτητη ιδιαίτερη και σαφής μνεία «έκκοπτης», η απαλλαγή δεν περιλαμβάνει τους κύριους φόρους γης και καλλιεργητών και έτσι περιορίζεται εξαιρετικά η ευρύτητά της και κυρίως υποβαθμίζεται η σημασία της. Οπωσδήποτε, λοιπόν, καμία πραγματικά «πλήρης» *έξκουσσειά* δεν αποτελούσε τη συνήθη απάντηση του αυτοκράτορα στα αιτήματα των υπηκόων του. Η ορολογία και η έστω έμμεση διατύπωση γρήγορα διασαφηνίζουν τα όρια ενός προνομίου *πάσης έξκουσσειας*⁴⁸, όταν δεν διευκρινίζουν ευθέως, όπως για κτήση της Νέας Μονής το 1044: *έξεκοψε τέλεον τὸ πάκτον καὶ μόνον τὸ δημόσιον καταβάλλεσθαι ...*⁴⁹. Ομοίως τονίζεται και για τον επίσης ιδιαίτερα προνομιούχο Μιχαήλ Ατταλειάτη, όταν υπάρχει

46. Κατά το σαφή ορισμό χρυσοβούλλου του 1044 από τη Νέα Μονή: *Άτελεις δὲ φαμέν τοὺς μίτη γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μίτη δημόσιον, μίτη στρατείᾳ ἢ δρόμῳ κατελυμημένους, ἢ ἑτέρω δημοσιακῶ λειτουργήματι βεβαρημένους ...* (JGR I, 617 – app. IV). Πρβλ. ... *παροίκων ἀτελῶν καὶ δουλοπαροίκων ... μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσιαρίων ἢ ἐξκουσσιῶν τοῦ δρόμου* (Actes de Lavra I, αρ. 33,32-34 του 1060) και: ... *μίτη δημοσιῶν ὑποκειμένους μίτη στρατείᾳ λειτουργοῦντας τινί, ἀλλ' ἐλευθέρους πάντη τυγχάνοντας ...* (Γούδας, Βατοπέδιον, 122 – αρ. 2). Για βιβλιογραφία σχετικά με τους *άτελεις* βλ. Actes de Lavra I, 237.

47. Αλλά και άλλοι κύριοι γης και παροίκων. Πρβλ. A. Harvey, Financial crisis and the rural economy, στο: Margaret Mullett – D. Smythe (εκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 168, όπου παρόμοια παρατήρηση για τους *άτελεις*, με βάση το έγγραφο της Νέας Μονής.

48. *Ἐπηρεῶν ἐξκουσσειά, παροίκων ἐξκουσσειά ἢ ἐλευθερία ἀπὸ πάσης ἐπηρείας, ...* (Γούδας, Βατοπέδιον, 121-122 – αρ. 2).

49. JGR I, 617 – app. IV.

κίνδυνος για παρεξήγηση των δικαιωμάτων του: *μόνα δὲ παρέχειν τὰ ἔως ἄρτι ... ἀνὰ ἔτος εἰσπραττόμενα, εἴτε δημόσια τυχὸν εἶεν, εἴτε καὶ ἄλλοια οἰαδήποτε τελέ-σματα*⁵⁰.

Πλεονεκτικότερες ρυθμίσεις, που περιλαμβάνουν και απαλλαγή ή μείωση του έγγειου φόρου – «δημοσίου κανόνος» –, προβλέπονται, σχεδόν αζημίως για το Κράτος, σε ξηρές και άγονες εκτάσεις, όπως το όρος Δίκαιον στην Κω⁵¹, και αντιστοιχούν σε ελάχιστο ή μηδενικό κόστος, ή και ωφέλεια του δημοσίου, εφ' όσον η αξιοποίηση από τη Νέα Μονή γης εγκαταλελειμμένης επί τριακονταετία – «κλάσματος» – θα συνεισέφερε μάλλον στο γενικό καλό⁵². Σ' αυτό το πνεύμα πρέπει να δούμε, ίσως, και την επικύρωση της καταβολής από τη Λαύρα δύο μόνον *νομισμάτων* ως βασικού έγγειου φόρου για το νησί των Νέων η ξεχασμένη, όμως, από το 1031 «έκκοπή και συμπάθεια του δημοσίου», η οποία μάλιστα είχε αμφισβητηθεί ως «ἀκατάστρωτος», ελέγχεται πάλι προσεκτικά, οπότε μάλλον και παραχωρείται εκ νέου το 1079 με το εμφανιζόμενο ως απλώς επικυρωτικό έγγραφο⁵³.

Ενδεικτικό παράδειγμα του περιορισμού και του διαρκούς ελέγχου των προνομίων είναι η εντολή κατά το 1044 σε *ἀναγραφέα* να «περιορίσει» και να «δημοσιεύσει» ένα *προάστειον* της μονής Παντελεήμονος, για το οποίο δεν κατέβαλλαν οι μοναχοί έγγειο φόρο. Συγχρόνως, καθορίζονται στο έγγραφο και τα μικρά ποσά των προς καταβολή δευτερευόντων φόρων – *δικεράτου, έξαφόλλου, σνηθείας, έλατικού* –, καθώς και το ακριβές περιεχόμενο του οφειλόμενου *κανισκίου*⁵⁴. Αλλά και κατά το 1079 άλλος *στρατηγός και ἀναγραφεύς, ξρυνναν ποιούμενος τῶν πράξεων* προηγούμενων *πρακτόρων*, προχωρεί σε παρόμοια ενέργεια⁵⁵.

Αξιοπρόσεκτο είναι και ένα άλλο έγγραφο «ἀναγραφεύς» του 1047 από τη μονή Ιβήρων⁵⁶. Η μεγάλη ανισότητα έγγειου φόρου – των «δημοσίων» – και έκτα-

50. ... *εφ' οὗς κατὰ καιρὸν ἄχρι και εἰς δεῦρο παρῆγοντο* (MM V, 136 – αρ. V, 1). Ακόμη, επομένως, και όταν πρόκειται για μεγάλα προνόμια, όπως του Ατταλειάτη, ο βασικός φόρος ανήκει στο Κράτος: πρβλ. Oikonomidēs, *Fiscalité*, 238-239.

51. Όπως αργότερα επί Αλεξίου Κομνηνού η ξηρή και άγονος Πάτιμος που παραχωρήθηκε στον όσιο Χριστόδουλο με ιδιαίτερα «προνομακούς» όρους, έτσι και τώρα τα προνόμια των κελιών του όρους Δικαίου πολύ λίγα αφαιρούσαν από το Κράτος (BEP 1, αρ. 3 του 1079).

52. ... *δωρεῖται καθαρῶς τε και ἀβαρῶς τὸ κλάσμα τῶν Καλοθηρίων* (JGR I, 616 – αρρ. IV).

53. Βλ. πιο πάνω, σημ. 33.

54. *Actes de Saint-Pantéléèmon*, αρ. 3.

55. Συγκεκριμένα, προβαίνει στην αναγραφή μετοχίου της Λαύρας και την *κατὰ τὸ δέον* «αὔξησην του δημοσίου», καθώς και στον καθορισμό των αντίστοιχων ποσών των δευτερευόντων επιβαρύνσεων *δικεράτου, έξαφόλλου, σνηθείας και κανισκίου* (*Actes de Lavra* I, αρ. 39 του 1079). Επίσης, γνωρίζουμε ότι δεν αλλάζει το καθεστώς σχετικά με τη μη δυνατότητα κατοχής μεγάλων πλοίων από την δυνατότητα των αθωνικών μονών (βλ. πιο πάνω, σημ. 12).

56. *Actes d'Iviron I: Des origines au milieu du XIe siècle*, έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidēs – Denise Papachryssanthou – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, αρ. 29.

σης των κτημάτων προβληματίσει τους εκδότες και, έτσι, αναφέρθηκαν σε χαρακτηρισική ρύθμιση του φόρου υπέρ των μεγάλων μονών. Αν θεωρήσουμε ότι συνέβαινε κάτι τέτοιο, οπότε έχουμε μείωση του έγγιου φόρου, υπαρκτή μεν αλλά σιωπηρή, νομίζω ότι είναι μάλλον εσκειμένη η ασάφεια και υποδηλώνει την πρόθεση του Κράτους να μην κατοχυρωθεί το αντίστοιχο προνόμιο, το οποίο θα ήταν πράγματι εξαιρετικό με όλες τις έννοιες.

Εξ άλλου οι εξαιρέσεις στα προνόμια επιβεβαιώνουν, μάλλον, τον κανόνα, ενώ τα ιδιαίτερα μεγάλα προνόμια συνήθως συμπίπτουν και με μια προσεκτική ή και εμφανώς υπερβολική «τεκμηρίωση» εκ μέρους του αυτοκράτορα:

«Δικαιολογώντας», λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο το κατ' εξαίρεση δικαστικό προνόμιο της Νέας Μονής, τονίζει τον «ἀκαταλόγιστον φόβον» των μοναχών έναντι των «δικαζόντων» τις διαφορές τους, «δέος» που «λύει» τώρα ο αυτοκράτορας, χαρίζοντάς τους «τὸ ἀπερικτύπητον», καθώς θα έχουν πλέον τη δυνατότητα της άμεσης προσφυγής στο «βασιλικὸν βῆμα» – ρύθμιση που εξασφαλίζει για τον ίδιον «τάς ἀνεπιθολώτους ἰκεσίας» τους προς τον Θεό⁵⁷.

Το έγγραφο για τον Ανδρόνικο Δούκα είναι ακέφαλο, αλλά στην αρχή εκείνου για τον Ατταλειάτη παρουσιάζει τον πιστό και ευλικρινή Μιχαήλ ως «τῷ γεραρῷ τοῦ εἵδους αἰδέσιμον», «μάλα ὑπέρσεμνον», «πρόθυμον» και «παιδεία, εὐφυΐα καὶ συνέσει κοσμούμενον, καὶ χαρίτων ἑταπολαύειν ἄξιον» – εν ολίγοις ως *παράδειγμα*⁵⁸. Όλοι αυτοί οι ηγούντες υπερβολικά έπαινοι, ακόμη και ως ρητορικοί κοινοί τόποι, τονίζουν την ενσυνείδητη υπέρβαση από τα συνήθη προνόμια και συγχρόνως περιορίζουν την φαινομενικά αόριστη διάρκεια του δικαιώματος στο χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο υπήκοος πληροί αυτές τις προϋποθέσεις.

Εξ άλλου, το «διηνεκές» και «δι' αἰῶνος» σ' αυτά τα προνομακά έγγραφα ήταν το πλέον ρητορικό σχήμα, ακόμη και για τα μοναστήρια, εφ' όσον και οι μοναχοί ζητούν πολλές φορές επικύρωση για *τάς χάριτας*, τις οποίες *ἐναπέσβεσεν ὁ χρόνος*⁵⁹.

Τρία σημεία θα τονισθούν συμπερασματικά, πολύ σύντομα, επειδή η διαπραγμάτευσή τους ξεπερνά τα χρονικά όρια που τέθηκαν για το Συνέδριο:

Πρώτον. Εντελώς λογική και αναμενόμενη είναι κατ' αρχάς η ερώτηση κατά πόσον από το 1025 μέχρι το 1081 οι ωφελημένοι από την αυτοκρατορική «φλοτιμίαν» ήταν κυρίως οι μονές ως ιδρύματα ή οι λαϊκοί ως άτομα. Αν και η απάντηση εξαρτάται πάντοτε από τη σχέση του αριθμού χαμένων και διασωθέντων

57. Βλ. πιο πάνω, σημ. 38.

58. MM V, 135-136 – αρ. V, 1.

59. MM V, 8(-10) – αρ. I, 6 του 1079.

εγγράφων, θεωρώ ότι μάλλον τα φυσικά πρόσωπα έχουν τώρα μεγαλύτερες πιθανότητες απόκτησης προνομίων για τις κτήσεις τους, έστω και αν αυτές καταλήγουν σε μοναστήρια⁶⁰. Μεταγενέστερα, όμως, θα παρακολούθησουμε τη σαφή αντιστροφή των όρων⁶¹.

Δεύτερον. Όσο προνομιακή και αν φαίνεται η μεταχείριση των προσώπων αυτών, νομίζω ότι απέχουμε πολύ από μια φεουδαρχική ή προφεουδαρχική οικονομική πραγματικότητα, καθώς και προεκτάσεις του τύπου «ενίσχυση της φεουδαρχικής αριστοκρατίας», «παροχή πλήρους φορολογικής και δικαστικής απαλλαγής στα κτήματα των μεγαλογαοκτημόνων» και «δημιουργία δούλων-παροίκων», δηλαδή μια βυζαντινή πραγματικότητα «ασυδοσίας» και πλήρους απουσίας του Κράτους στα προνομιούχα κτήματα μοναχών και λαϊκών, που διαφορετικά θα έπρεπε να θεωρηθούν ως φέουδα εν εξελίξει. Περισσότερο θα τονίζαμε την ιδιαίτερη και επιλεκτική εύνοια της κορυφής του Κράτους προς ευσεβείς μοναχούς και πιστούς υπηκόους και την παροχή προνομίων πάντοτε κατ' εξαίρεση – με την ευρύτερη κυριολεκτική σημασία του όρου *έξκουσσία*.

Και τρίτον. Οι προηγούμενες διαπιστώσεις και γενικά οι παρατηρήσεις μας γύρω από τα παραχωρημένα δι' εγγράφου οικονομικά προνόμια είναι δυνατόν να καταλήξουν και σε άλλη βίαση άποψη:

Στο μεταίχμιο μέσης και ύστερης περιόδου δεν έχουμε προνομιούχους υπεράνω του Κράτους με απεριόριστα ή ανεξέλεγκτα προνόμια και επομένως καταλυτική παραβίαση της κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά οπωσδήποτε έχουμε και αρκετά μεγάλες φορολογικές απαλλαγές και σημαντικές παροχές «τελείας δωρεᾶς». Τότε ακριβώς, χωρίς ποτέ να χαθεί ο έλεγχος των δημοσιονομικών, περνά το Βυζάντιο σε επόμενη «φάση» δημοσιονομικής προνομιακής πολιτικής, στον πλέον ελεγχόμενο και δυσμενέστερο από πολλές απόψεις για τους δικαιούχους θεσμό της «οικονομίας – πρόνοιας», ο οποίος πιστεύω ότι, παρά τις αντίθετες απόψεις πολλών μελετητών, μάλλον καθυστέρησε την πορεία προς μια βυζα-

60. Όπως δηλώνει η φρονίδα της αδελφής του Κωνσταντίνου Καβαλλούρη μοναχής Μαρίας για τη μονή του αγίου Ιωάννου στη Στρόβιλο (*ΒΕΠ* 1, αρ. 2 του 1079).

61. Καθώς οι μονές απεδείχθησαν εκ των πραγμάτων πλέον ανθεκτικές στον παράγοντα χρόνο, όταν εμφανίζεται ο νέος θεσμός της «οικονομίας» οι παραχωρήσεις αορίστου χρόνου διατηρούνται πράγματι «εις τὸ διηνεκές». Για τους γνωστούς βεβαίως λόγους γνωρίζουμε, όπως πάντοτε, περισσότερο για τα προνόμια των μονών και δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια το ποσοστό ικανοποίησης των αντίστοιχων αιτημάτων των λαϊκών. Πρβλ. και όσα παλαιότερα σημείωσα σχετικά: Triantafyllitsa Maniati-Kokkini, Clergy and laity "opponents" in claims for privileges and land from the twelfth to the fourteenth century, στο: J. Burke – R. Scott (εκδ.), *Byzantine Macedonia. Identity Image and History (Papers from the Melbourne Conference, July 1995)* [Byzantina Australensia 13], Melbourne 2000, 168-183.

ντινού, έστω, τύπου φεουδαρχία. Δεν θα θεωρήσω το θεσμό αυτό, όπως έχει υπο-
τεθεί, είτε ως προερχόμενο από το *λογίσμιον σολέμνιον* είτε ως *έξκουσσία* στα
ιδιόκτητα ή παραχωρημένα κτήματα, αλλά ίσως οι αντίστοιχες επίμονες και υπερ-
βολικές αιτήσεις και απαιτήσεις λαϊκών και μοναχών κατά τον 11ο αιώνα υπήρ-
ξαν η μη συνειδητοποιημένη αιτία της δημιουργίας του νέου θεσμού – αν υπάρχει
τελικά αίτιο και όχι μόνο συγκυρίες επικράτησης θεσμών. Η εμφάνιση δε, στα τέλη
περίπου του αιώνα, ενός θεσμού, όπως η «οίκονομία», με περιορισμούς στα παρα-
χωρούμενα δικαιώματα και σαφή διάκριση της κυριότητας της γης και της κατο-
χής – νομής φορολογικών εσόδων, δηλώνει έμμεσα πλην σαφώς ότι το βυζαντινό
Κράτος κατά το β' και το γ' τέταρτο του 11ου αιώνα δεν είχε καθόλου χάσει τη
δυνατότητα να περιορίζει, ελέγχει και προκαθορίζει την έκταση των προνομίων
των υπηκόων του, λαϊκών και μοναχών.

MARTIN HINTERBERGER

Φόβω κατασεισθείς: ΤΑ ΠΑΘΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗ. ΤΟ ΔΙΠΤΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Η *Ιστορία* του Μιχαήλ Ατταλειάτη δίνει μία εντυπωσιακή εικόνα της έντονης κρίσης που διήνυε η βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια 50 χρόνων, από το 1030 ως το 1080¹. Το κείμενο βρίθκει από περιγραφές αματηρών πολεμικών συρράξεων, είτε των Βυζαντινών με τους Τούρκους ή τους Πετσενέγγους, είτε των Βυζαντινών μεταξύ τους. Ο Ατταλειάτης περιγράφει με εμφανή απόγνωση και αποστορφή «τὰ δύστηνα πάθη», τις καταστροφές που προκάλεσαν οι διαδοχικοί εμφύλιοι πόλεμοι, οι αποστασίες και οι ανταρσίες²: οι καταστροφικοί σεισμοί που έπληξαν επανειλημμένα τη βυζαντινή επικράτεια, συμπληρώνουν τη ζοφερή εικόνα ενός υπό διάλυση και κατάρρευση κόσμου. Στη συνέχεια, θα ασχοληθώ με όψεις της κοσμοθεωρίας του συγγραφέα, στο κείμενο του οποίου η κρίση της εν λόγω περιόδου αποτυπώνεται τόσο έντονα. Την κρίση αυτήν ο Μιχαήλ Ατταλειάτης την αντιλαμβάνεται κυρίως ως ηθική.

Ο Ατταλειάτης θεώρησε ιδιαίτερα ενδεικτικό για την κατάρρευση της αυτοκρατορίας το εξής γεγονός (*Ιστ.*, 192-193): περίπου στις αρχές του έτους 1075 ο

1. Έκδοση του κειμένου: *Michaelis Attalioiae Historia*, W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόνη 1853. Νεοελληνική μετάφραση με σχόλια: Ί. Δ. Πολέμης, *Μιχαήλ Ατταλειάτης, Ιστορία* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 8], Αθήνα 1997. Για τον Μιχαήλ Ατταλειάτη και το έργο του βλ. ιδιαίτερα H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII/5 = Byzantinisches Handbuch 5], Α', Μόναχο 1978, 382-389 (= *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Β', μτφρ. Τ. Κόλιας – Κατερίνα Συνέλλη – Γ. Μακρής – Ί. Βάσσης, Αθήνα 1992, 201-210) / A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the eleventh and twelfth Centuries*, Cambridge-Παρίσι 1984, 23-86 / Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, 159-178. Επίσης, βλ. την εισαγωγή στην πρόσφατη αγγλική μετάφραση του *Τυπικού* του Ατταλειάτη J. Thomas – Angela Constantinides Hero (επιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents* [Dumbarton Oaks Studies 35], Α', Washington, D.C. 2000, 326-376 και τη βιβλιογραφία στη μετάφραση του Πολέμη, 19-21.

2. Βλ. ιδίως την περιγραφή του εμφύλιου μεταξύ Μιχαήλ ζ' και Ισαακίου Κομνηνού (Ατταλειάτης, 55,13-21).

αρχηγός του βυζαντινού στρατού, ο καίσαρ Ιωάννης Δούκας και θεός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', μετά από συντριπτική ήττα γύρισε από την τούρκικη αιχμαλωσία στη βασιλεύουσα. Κατά τη διάρκεια των χαοτικών γεγονότων που προηγήθηκαν, οι στρατιώτες του είχαν προσπαθήσει να τον ανακηρύξουν αυτοκράτορα. Γι' αυτό το λόγο ο καίσαρ, ικανός στρατηγός και στυλοβάτης της αυτοκρατορίας, πλησιάζοντας στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε να εγκαταλείψει τα εγκόσμια για να αποφύγει την υποψία για αποστασία, και εισήλθε στην πόλη με την ταπεινή ενδυμασία του μοναχού. Το γεγονός αυτό εξέπληξε και συγκλόνησε τους συνετούς, όπως λέει ο συγγραφέας, και μάλλον και τον ίδιο τον Ατταλειάτη, ο οποίος πρέπει να ήταν αυτόπτης μάρτυρας της εισόδου του Δούκα στην Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά της αξιοθρήνητης επιστροφής του βυζαντινού στρατηγού παρείχε στον Μιχαήλ Ατταλειάτη την αφορμή για μία ιστορικο-φιλοσοφική / ηθικο-διδασκική παρέμβαση (*Ιστ.*, 193-198): πώς οι αρχηγοί του βυζαντινού στρατού, που εξεστράτευαν εναντίον των ομοφύλων τους με τόση λαμπρότητα, γύριζαν τώρα εξευτελισμένοι και αξιολύπητοι; Ο λαμπρός θρίαμβος των παλαιών Ρωμαίων είχε μεταβληθεί σε οδυνηρή επίδειξη της κακοπάθειας και «σκληροτυχίας» των «νῦν Ῥωμαίων». Δεν υπάρχει πιο ξεκάθαρη απόδειξη για το γεγονός ότι η συμφορά των Βυζαντινών εκπορεύεται από τον Θεό. Αφού υπάρχουν γνώστες της ιστορίας, οι οποίοι ξέρουν τις αιτίες για καλή ή κακή τύχη, γιατί τότε, απορεί ο Ατταλειάτης, οι αυτοκράτορες δεν μπαίνουν στον κόπο να μάθουν τις αιτίες για τις ατυχίες του ρωμαϊκού κράτους; Σκοπός του είναι, λοιπόν, να καταστήσει σαφείς αυτές τις, κατά τη γνώμη του, προφανέστατες αιτίες των καταστροφών για να προσπαθήσουν οι βυζαντινοί ηγεμόνες να επανορθώσουν την οικτρή κατάσταση του κράτους, όπως επιχείρησε ο αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης και όπως ελπίζει ο Ατταλειάτης ότι θα πράξει και ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, στον οποίον αφιερώνει το έργο του³. Θα αναλύσω στη συνέχεια, ποιές είναι οι αιτίες αυτές, οι κινητήριες δυνάμεις που, κατά τον Ατταλειάτη, κατευθύνουν το ιστορικό γίγνεσθαι. Παραθέτω πρώτα τις αντιλήψεις του συγγραφέα σχετικά με τις υπερφυσικές αιτίες, τη θεία πρόνοια, την Τύχη, το βάσκανο δαίμονα και τη φήμη, και, στη συνέχεια, τους παράγοντες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τις συνειδητές αποφάσεις και τα συναισθήματα.

3. Βλ. ιδίως Ατταλειάτης, 197,20-198,1. Ήδη στο προοίμιο της *Ιστορίας* ο συγγραφέας ανακοινώνει ότι το θέμα του βιβλίου του είναι οι ανθρώπινες πράξεις των τελευταίων χρόνων και οι αιτίες αυτών των πράξεων Ατταλειάτης, 5,6-10: ... δέλτον συντάξας ἐκ τῶν προσεχῶς τοῖς ἡμετέροις χρόνοις γεγενημένων πράξεων ἔν τε πολέμοις καὶ μάχαις καὶ νίκαις καὶ ἡτταις καὶ πολεμικοῖς κατορθώμασιν ἢ ἀτυχήμασι, προσθεὶς δὲ καὶ τὰς αἰτίας κατὰ τὸ δυνατόν τῶν οὕτω τετελεσμένων

Ως «ὕπὲρ ἡμᾶς αἰτία» (Ιστ., 151,7), η θεία πρόνοια βρίσκεται στην κορυφή του αιτιολογικού οικοδομήματος. Εμφανίζεται ως *θεία ἀντίληψις*, που π.χ. επεμβαίνει στις μάχες στην πλευρά των Ρωμαίων⁴, ή ως *ἡ ἐκ τοῦ θεοῦ νέμεσις* ή ως *θεῖος χόλος* που τιμωρεῖ με αποτυχία τα ανθρώπινα αμαρτήματα⁵ και τη γενικότερη ἔλλειψη ευσέβειας. Η ευσέβεια στον Ατταλειάτη εμφανίζεται ως καθολική αξία, η οποία υπερβαίνει τα ὅρια του Χριστιανισμού. Κατά τον ιστοριογράφο, το παλαιό ρωμαϊκό κράτος – ο Ατταλειάτης αναφέρεται συγκεκριμένα σε γεγονότα του 2ου π.Χ. αιώνα – ευημερούσε λόγω της ευσέβειας των αρχηγών του που, όταν υφίσταντο αποτυχίες, ερευνούσαν τις αιτίες και συνήθως ανακάλυπταν μία παράβαση των θείων νόμων, για την αποκατάσταση της οποίας φρόντιζαν στη συνέχεια (Ιστ., 194,16-195,15). Αντίθετα, οι αυτοκράτορες της εποχής του Ατταλειάτη δεν ενδιαφέρονταν καν να μάθουν, γιατί το κράτος τους πλήττεται από αλλεπάλληλες συμφορές. Λόγω της ευσέβειάς του ο Νικηφόρος Φωκάς, ο λαμπρός αυτοκράτορας του προηγούμενου αιώνα, εξασφάλισε «τὴν θεῖαν ἀντίληψιν» και κατὰ τρόποσε τους ἄπιστους (Ιστ., 228,20). Την εποχή του Ατταλειάτη, ὅπως πιστεύει ο ίδιος, η ευσέβεια είχε ἐκλείψει ἐξ ολοκλήρου ἀπὸ τους Ρωμαίους. Ευσεβείς, με την ἔννοια ὅτι σέβονται παγκόσμιες αξίες και αρετές, ὅπως τὴ δικαιοσύνη, και ὅτι διατηροῦν τα πατροπαράδοτα ἠθή, ἦταν πλέον μόνον οἱ μη Χριστιανοὶ και για το λόγο αυτό συγκέντρωναν κάθε καλή τύχη πάνω τους, την οποία ο Δημιουργός ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς εἶχε μεταφέρει σ' αυτοὺς⁶.

Ιεραρχικά, μετὰ τὴ θεία πρόνοια, ακολουθεῖ ἡ Τύχη⁷: ἀτόμοις, ἀπρόοπτες μεταβολές των πραγμάτων, ιδιαίτερα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μάχης, ἀποδίδονται συχνά στην τύχη, τὴ σύμπτωση, ἡ οποία, ἐνῶ διατηρεῖ μία κάποια αυτονομία, σε

4. Ατταλειάτης, 27,8· 209,7 («ἀπρόοπτος αἰτία»).

5. Στον «θεῖον χόλον» ἀποδίδει ο Ατταλειάτης τὶς καταστροφικὲς ἐνέργειες τοῦ σεισμοῦ, στην *ἐκ τοῦ θεοῦ νέμειν* την ἴστα των ρωμαϊκῶν δυνάμεων στη μάχη του Μαντζικέρτ (Ατταλειάτης, 91,12-13 και 153,13).

6. Ατταλειάτης, 197,5-12: ... *τὴν τῶν γινομένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρω τὴν ἐκ τοῦ θεοῦ νέμειν και τὴν ἐκ τῆς ἀδεκάστου γνώμης ἀπόφασιν, ὅτι τοῖς ἔθνεσι τιμᾶσθαι τὸ δίκαιον λέγεται και συντηρεῖσθαι τὰ πάτρια νόμιμα τούτοις ἀπαρρηχίρητα, και πᾶσαν τὴν εὐτυχίαν, ἐκ τοῦ δημιουργοῦ καταπτᾶσαν αὐτοῖς ἐπιλέγουσιν, ἅπερ κοινὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις εἰσὶ προτερήματα και παρὰ πάσης ἀπαιτοῦνται θερμοκείας. Ἡ μεγάλη ευσέβεια διακρίνει τους Τούρκους, ιδιαίτερα τον αρχηγό τους, τον σουλτάνο Αλπ Αρολάν (Ατταλειάτης, 164,8-13: *ἀνθρωπίνως και νουνεχῶς τὸ προτέρημα οἱ Τούρκοι τῆς νίκης ἐδέξαντο, μὴτε μεγαλαυχήσαντες, οἷα φιλεῖ περὶ τὰς εὐτυχίας ὡς ἐπίταν περιπολεῖν, μὴτε τῇ οὐκείᾳ δυνάμει τὸ γεγονὸς ἐπαρῆσαντες, ἀλλὰ τὸ πᾶν τῷ θεῷ ἀναφέροντες, ὡς μείζον ἢ κατὰ τὴν ἑαυτῶν ἰσχὴν ἀποτελέσαντες τρόποιον*), γι' αὐτὸ το λόγο ἡ ἀπόφασιν τοῦ Θεοῦ να τους χαρίσει τὴ νίκη ἦταν δίκαιη.*

7. Για τὴν Τύχη βλ. γενικά G. Ρ(odskalsky), λήμμα Tyche, *ODB* 3, 2131.

τελική ανάλυση αποτελεί όργανο της θείας πρόνοιας και ταυτίζεται μαζί της. Η «δεξιὰ τύχη», η οποία π.χ. ματαίωσε τα σχέδια των συνωμοτών κατά του Κωνσταντίνου Δούκα το 1060/1061⁸, ερμηνεύεται ως «θεία αντίληψις», η «πνηρὰ τύχη» που προκάλεσε την εισβολή των Πετσενέγγων στη ρωμαϊκή επικράτεια το 1046/1047 ως «θεῖος χόλος» (*Ιστ.*, 30,12 και 91,12-15). Το ευμετάβλητο των ανθρώπινων πραγμάτων, πάντως, η ρευστότητα και αστάθεια της ζωής παρουσιάζονται σχεδόν ως νόμος της φύσης, τον οποίο ο σόφρων άνθρωπος αντιμετωπίζει με ευλάβεια: ... ἄφρων γὰρ ἐκεῖνος ὁ μὴ τὰς ἀπροόπτους τύχας ἐξ ἀντεπιφορᾶς εὐλαβούμενος, λέει ο Αλπ Αρσλάν, σχολιάζοντας την επείκεια με την οποίαν ο ίδιος μεταχειρίστηκε τον Ρωμανό Διογένη (*Ιστ.*, 164,22-23). Όταν ο άνθρωπος δεν υπερηφανεύεται για τις επιτυχίες του, οι οποίες αποκλειστικό και μόνον αυτουργό έχουν τον Θεό, και συμπεριφέρεται με μετριοφροσύνη, γνωρίζοντας ότι την επόμενη στιγμή τα πράγματα μπορεί να έχουν αντίθετη έκβαση⁹, μόνον τότε μπορεί να εξευμενίσει την τύχη-θεία πρόνοια και να διατηρήσει την καλή του τύχη. Άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για μία τέτοια σωστή συμπεριφορά αποτελεί πάλι ένας μη Χριστιανός, ο Σκιπίων Αμιλιανός, ο οποίος ενώπιον της κατεστραμμένης Καρχηδόνας συλλογίζεται το ενδεχόμενο η πατρίδα του η Ρώμη να υποστεί μία παρόμοια τύχη¹⁰, όπως και ο Αλπ Αρσλάν, που μεταχειρίζεται τον αιχμάλωτο Ρωμανό Δ' με σεβασμό και επιδίδεται σε φιλοσοφικές συζητήσεις μαζί του για την αστάθεια των ανθρώπινων πραγμάτων.

«Ο τῆς ἀγαθοῖς βασκαίων δαίμων» ἢ ὁ «βασκαίων ἀεὶ τοῖς καλοῖς» κατέχει μία θέση, η οποία ως προς την εξάρτησή της από τη θεία πρόνοια δεν είναι ξεκάθαρη. Κατά τον Ατταλειάτη, ήταν αυτός ο «βάσκανος δαίμων» που προκάλεσε την επανάσταση του Λέοντος Τορνικίου το 1047 καθώς και την ανταρσία της

8. Ατταλειάτης, 73,19-21: *Ἐκ τινος ἀπροόπτου καὶ δεξιᾶς τύχης, μᾶλλον δὲ προνοίας ἀρήτην βελήματος.*

9. Κατεξοχὴν παράδειγμα για την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής είναι η μοίρα του Ρωμανού Διογένη. Το θέαμα του Ρωμανού ως μοναχού μετά τη συνθηκολόγησή του στα Άδανα προκάλεσε το φόβο και τον οίκτο των ανθρώπων που τον είχαν ακολουθήσει· τώρα, συνειδητοποιήσαν τὸ ἄστατον τῶν πραγμάτων καὶ πρὸς ἐναντιότητα περιετέεθαι καὶ δξυρόροπον καὶ, σκεπτόμενοι τὴν προτέραν ἐντυχίαν καὶ τὴν παροῦσαν ἀνυχίαν, ὅπως εἰς ἄκρον ἐναντιότητος ἦκασιν, ἦταν κατηφείς και λυπημένοι (Ατταλειάτης, 175,5-15). Βλ. πιο πάνω την κατάπληξή που προκάλεσε η είσοδος του Ιωάννη Δούκα ως μοναχού στην Κωνσταντινούπολη.

10. Ατταλειάτης, 219,4-12: [ὁ Σκιπίων ...] ὁς τῆς τοιαύτης πόλεως καταστρεφόμενης παρὰ τῶν ἄμφ' αὐτὸν οὐ μόνον μὴ ἐπαρθῆναι τῇ νύχῃ λέγεται, ἀλλὰ καὶ δακρῶν πληρῶσαι τοὺς ὀφθαλμοὺς ... καὶ διερωτώμενος, τοῦ χάριν ..., ἀπεκρίνατο ὡς ἔσται καιρός ποτε ὅταν ἴσως καὶ ἡ πατρίς ἡμῶν πολιορκίας περιπέση δεινοῖς, οὕτως οἱ παλαιοὶ στρατηγοὶ τὰς τοῦ μέλλοντος εὐλαβούντο τύχας.

ανακτορικής φρουράς κατά του Νικηφόρου Βοτανειάτη το 1079¹¹. Χαρακτηριστικά, ο «δαίμων» αυτός χτυπά, όταν κατά τα άλλα επικρατεί ηρεμία και ευδαιμονία, καταστάσεις που του είναι αφόρητες. Στις περιπτώσεις που εμφανίζεται ο «βασκανός δαίμων», από τη μία πλευρά ξεπροβάλλει η αρχαία αντίληψη περί «βασκανού τύχης»¹², το ρόλο της οποίας έχει αναλάβει ο κακός δαίμονας ο Σατανάς, και από την άλλη ο Ατταλειάτης αδυνατεί, προφανώς, να εντάξει τα γεγονότα σε άλλα ερμηνευτικά σχήματα.

Επίσης, ο αφηρημένος «φθόνος», που μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Δούκα το 1067 ανέβηκε την εκλογή του Νικηφόρου Βοτανειάτη ως αυτοκράτορα¹³, πρέπει να ταυτισθεί με την αναφερθείσα μυστηριώδη υπερφυσική δύναμη, η οποία καταστρέφει ό,τι καλό υπάρχει. Η εκλογή του Βοτανειάτη καθυστέρησε *δι' αιτίας ἴσως ἀπορρήτους ἀνθρώπων, οἷα τὰ τοῦ θεοῦ κρῖματα*. Αυτήν την τελευταία φράση – *οἷα τὰ τοῦ θεοῦ κρῖματα* – ο Ατταλειάτης τη χρησιμοποιεί, όταν δεν βλέπει κανένα νόημα στην εξέλιξη των γεγονότων και δυσκολεύεται να την αποδώσει στη θεία πρόνοια, όπως στις περιπτώσεις του απροσδόκητου θανάτου του Γεωργίου Μανιάκη και της δολοφονίας του Νικηφόρου Β' Φωκά (*Ιστ.*, 19,12-13 και 229,13-15 αντίστοιχα).

Μετά το θάνατο του Νικηφόρου Φωκά, λέει ο Ατταλειάτης, *οἱ δὲ ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ ἐδιώχθησαν ... ὑπὸ τῶν μετέπειτα βασιλέων διὰ τὸ βάρος τῆς τύχης*. Πιστεύω ότι ο συγγραφέας εδώ εννοεί ότι η ευτυχία, η καλή τύχη των Φωκάδων, η ευμένεια της Τύχης απέναντί τους, είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε ήταν αναπόφευκτο να μη γείρει η πλάστιγγα προς την άλλη μεριά. Πάλι συναντάμε εδώ την αντίληψη μιας φθονερής δύναμης, που φροντίζει για την ισορροπία των πραγμάτων και στέλνει δυστυχία μετά από μεγάλη ευτυχία¹⁴.

11. Ατταλειάτης, 22,4-5 και 294,14-15 (*οὐκ ἦνεγκεν ὁ τοῖς ἀγαθοῖς βασκανῶν τὴν τοσαύτην τῶν ἀνθρώπων εὐδαιμονίαν*) αντίστοιχα.

12. Βλ. π.χ. H. Schoeck, *Der Neid und die Gesellschaft*, Freiburg-Βασιλεία-Βιέννη 1971, 113-122· T. Rakoczy, *Böser Blick, Macht des Auges und Neid der Götter*, Tübingen 1996, 247-253.

13. Ατταλειάτης, 96,17-20: *ἐψηφίζετο μὲν ἀξιολογώτατος ὁ ὀρθῆς Βοτανειάτης ὡς διαφέρων τῶν ἄλλων ὅσον ἀστέρων ἥλιος, ὁ δὲ φθόνος καὶ ἡ ἄδικος κρείσσινος ἀνεβάλετο μὲν τότε τὸ δέον, ἔτερον δὲ συγγενέα τούτου ἀντεψηφίσατο*. Στον κοινό ανθρώπινο φθόνο, ο οποίος σίγουρα και τότε ήταν αναμειγμένος, θα αναφερθώ πιο κάτω.

14. Παρόμοιες σκέψεις διαβάζουμε στον Λέοντα Διάκονο (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, ἐκδ. C. B. Hase [CSHB], Βόννη 1828, 80,7-18· για τον ίδιο τον Νικηφόρο Φωκά) και στον Θεόδωρο Μετοχίτη (*Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί*, ἐκδ. M. C. G. Müller – M. T. Kiessling, Λιψία 1821, 413,5-20).

Αποφασιστική σημασία για την εξέλιξη των πραγμάτων έχει πολλές φορές η φήμη¹⁵. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας που κατέληξε στη μάχη του Μαντζικέρτ, η αληθής φήμη ότι οι δυνάμεις του βυζαντινού στρατού, που είχαν μείνει πίσω, νικήθηκαν κατά κράτος, έφθασε στο στρατόπεδο του αυτοκράτορα και συγκλόνησε τους στρατιώτες τόσο πολύ, που ο Ατταλειάτης παραπέμπει στη ρήση του Ησίοδου ότι η φήμη είναι θεά¹⁶. Μία ψευδής φήμη ήταν η αρχή του τέλους του Ισαακίου Κομνηνού¹⁷. Η φήμη εμφανίζεται και ως υπολογισμός παράγοντας, όταν ο Ατταλειάτης εξηγεί ότι, πριν από τη σύγκρουσή τους με τους Τούρκους, οι δυνάμεις του Ρουσελίου ήταν λίγες, επειδή η φήμη της αναγόρευσης του Ιωάννη Δούκα σε αυτοκράτορα δεν είχε διαδοθεί αρκετά (*Ιστ.*, 189,23). Η φήμη είναι ένας τρόπος μετάδοσης πληροφοριών που πολλές φορές προκαλεί φόβο, έκπληξη ή λύπη (*Ιστ.*, 132,22 και 135,4 160,19 140,12).

Ενώ η Φήμη εμφανίζεται ως μία δύναμη που έχει ταυτόχρονα υπερφυσικά και ανθρώπινα στοιχεία, περνάμε τώρα στη σφαίρα των καθαρά ανθρώπινων παραγόντων. Αναφέραμε πιο πάνω, ότι με την ευσέβεια ο άνθρωπος μπορεί να εξασφαλίσει την ευμένεια του Θεού. Για την επιτυχία, όμως, χρειάζονται και οι σωστές αποφάσεις: σύμφωνα με την ορολογία του Ατταλειάτη, η «βουλή», η συνειδητή απόφαση βασισμένη σε σκέψη και κρίση μπορεί να επηρεάσει τα πράγματα¹⁸. Παράγωγα της «βουλής» είναι άλλες λέξεις-κλειδί: η «εὐβουλία» είναι η σωστή απόφαση, η οποία οδηγεί σε καλό αποτέλεσμα (*Ιστ.*, 280,22 287,16), η «δυσβουλία» ή «ἀβουλία» είναι η λανθασμένη απόφαση που φέρνει την καταστροφή¹⁹ –

15. Για τη φήμη γενικά βλ. H.-J. Neubauer, *Fama. Eine Geschichte des Gerüchts*, Βερολίνο 1998. Για τη φήμη στο Βυζάντιο βλ. Nike-Catherine Koutrakou, *La rumeur dans la vie politique byzantine*, ΣΤΕΦΑΝΟΣ. *Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavřinek ad annum sexagesimum quintum dedicata*, = BSI 56 (1995), 63-73· της ίδιας, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Αθήνα 1994, 181 κε.

16. Ατταλειάτης, 133,22-134,1. Βλ. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, στ. 767.

17. Λόγω της ψευδούς φήμης ότι μελετάται αποστασία ο Ισαάκιος Κομνηνός επιτάχυνε την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί αντιλήφθηκε το *ἐπίταστον* της κατηγορίας και για να συνέλθει από την αγωνία που του είχε προξενήσει η υπόθεση, ξεκίνησε για κανήρι έξω από την πόλη, όπου τον χτύπησε κεραυνός. Μετά από μερικές μέρες ασθένειας, αποφάσισε να γίνει μοναχός και να παραιτηθεί από το θρόνο (Ατταλειάτης, 68,15-69,16).

18. Σκοπός της ιστορίας είναι να παρουσιάσει άλλοτε πράξεις ένδοξες που οφείλονται στη σωστή σκέψη και άλλοτε πράξεις επονεϊδιστες εξαιτίας της κακόβουλης σκέψης (Ατταλειάτης, 7,5-9: *τὸ τῆς ἱστορίας χρέμα ... πράξεις ἐπιφανεῖς ἐξ ἀνεπιλήπτου βουλῆς ... διαγράφων καὶ ἀδοξίας ἀνὸ πάντων ἐκ δυσβουλίας ...*). Βλ. γενικά τη χρήση της «βουλῆς» και του ρήματος «βουλεύομαι» στον Ατταλειάτη (π.χ. 8,3-4 14,4-5 22,13,16 32,14 34,7 64,17,20 73,8-12).

19. Ατταλειάτης, 7,9 27,23 39,21 75,1 291,19 (δυσβουλία) 288,7 (ἀβουλία) ὅπως καὶ 73,23 (ἀνοσία βουλή) ἢ 128,7 (ἀγεννῆς βουλή).

ειρήσθω εν παρόδω ότι η συνεπής εφαρμογή του σχήματος «εὐβουλία»-«δυσβουλία» που οδηγούν σε επιτυχία και αποτυχία αντίστοιχα, θυμίζει έντονα τη βασική θέση του Αγαθία, το έργο του οποίου ο Ατταλειάτης σίγουρα γνώριζε, όπως προκύπτει επίσης από τη δίθην επιστημονική εξήγηση του σεισμού²⁰. Ως «ἐπιβουλή» είναι πάντα αρνητική και συνήθως αντιστοιχεί στην προδοσία και την αποστασία. «Ἐπιβουλή» χαρακτηρίζεται και η ρωμαϊκή επίθεση κατά του αντάρτη μισθοφόρου Κρισπίνου την ημέρα του Πάσχα, μία άνευ προηγουμένου ασεβέστατη επιχείρηση η οποία αναγκαστικά είχε αρνητική ἐξβαση²¹.

Η συμβουλή και ο σωστός σύμβουλος είναι θετικοί παράγοντες, που παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στον Ατταλειάτη. Ο ιδανικός ηγεμόνας του Ατταλειάτη, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης πριν ανέβει στον αυτοκρατορικό θρόνο, μεταξύ άλλων ήταν και εξαιρετικός σύμβουλος, συνετός και σώφρων. Οι συμβουλές του θα οδηγούσαν το βυζαντινό στρατό στη νίκη, αν λαμβάνονταν υπόψη. Έτσι, συμβούλευσε τον Ιωάννη Δούκα κατά την εκστρατεία εναντίον του Ρουσελίου να μην περάσει τη γέφυρα του Σαγγαρίου, αλλά να περιμένει. Ο Δούκας δεν τον άκουσε και αιχμαλωτίστηκε από τον Φράγγο μισθοφόρο (*Ιστ.*, 185,12-186,12). Άλλος ένας τρανός σύμβουλος είναι ο ίδιος ο Ατταλειάτης. Αν ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης είχε ακολουθήσει τη συμβουλή του, θα μπορούσε να είχε αποφύγει την καταστροφή του Μαντζικέρτ²².

20. Βλ. Α. Kaldellis, *The Historical and Religious Views of Agathias: a Reinterpretation*, *Byz* 69 (1999) 206-252, ιδίως: 215-216. Πρβλ. και H. Hunger, *Profane Literatur*, Α', 389 (= *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β', 209).

21. Ατταλειάτης, 122,20-124,8, ιδίως: 124,1-5. Πρβλ. τον ασεβή φόνο του Γουβάζη από τους βυζαντινούς στρατηγούς, ο οποίος επιφέρει την ήττα του ρωμαϊκού στρατού, στον Αγαθία (*Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, έκδ. R. Keydell [CFHB 2], Βερολίνο 1967), Γ', 10, σ. 98,3. Επίσης, βλ. Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, 92-93 και Kaldellis, *The Historical and Religious Views of Agathias*, 218-219.

22. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης συνόδευε τον Ρωμανό Διογένη ως δικαστής του στρατού και ήταν μέλος του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Ο Ατταλειάτης παρουσιάζει τον εαυτό του ως τον μόνον άνθρωπο που τολμούσε να εκφέρει διαφορετική γνώμη από τον αυτοκράτορα, ο οποίος μάλιστα ακολούθησε την πρόταση του συγγραφέα να καταδιώξει τον εχθρό (Ατταλειάτης, 128,21-131,11). Λίγο αργότερα, όμως, ο αυτοκράτορας άλλαξε πάλι γνώμη και γύρισε στο παλαιό του σχέδιο, το οποίο τον οδήγησε στην καταστροφή του Μαντζικέρτ (η πράξη αυτή χαρακτηρίζεται «ἀκλιηρία», δηλαδή κακή τύχη Ατταλειάτης, 131,18-132,9). Με παρηγοία ο Ατταλειάτης καταδικάζει και άλλο σχέδιο του αυτοκράτορα και η αντιπρότασή του γίνεται δεκτή (Ατταλειάτης, 136,1-15) βλ. επίσης, και την κριτική που άσκησε για την παράτολμη συμπεριφορά του Ρωμανού (Ατταλειάτης, 152,17-20). Πρβλ. και M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* [Wiener Byzantinistische Studien 22], Βιέννη 1999, 306.

Η «βουλή», λοιπόν, με τις αρνητικές και θετικές της εκδοχές, αποτελεί το λογικό κίνητρο των ανθρώπινων πράξεων. Υπάρχουν, όμως, και παράλογες κινητήριες δυνάμεις: τα συναισθήματα και οι ορμές του ανθρώπου²³. Τα «πάθη», όπως αποκαλούνται συνήθως τα συναισθήματα στα βυζαντινά κείμενα, δεν λειτουργούν μόνο στο παρασκήνιο. Σε πολλές περιπτώσεις η σημασία τους για το ιστορικό γίγνεσθαι είναι ολοφάνερη: ο φθόνος π.χ. ήταν η αιτία της καταστροφής του Βασιλείου Συγκέλλου και του βυζαντινού στρατού. Η λύπη-αγανάκτηση των στρατευμάτων του Ισαακίου Κομνηνού υπήρξε η αφορμή για την αποστασία τους. Τα «πάθη», συναισθήματα, στα οποία αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στο έργο του Ατταλειάτη είναι τα εξής: φόβος, ανία, φθόνος, οργή, θυμός.

Αν κρίνουμε από τη συχνότητα με την οποία απαντά, κυρίαρχο «πάθος» της ιστορίας είναι ο φόβος. Στον Ατταλειάτη πρόκειται συνήθως για ομαδικό, μαζικό φαινόμενο²⁴. Ο φόβος κυριεύει τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης ή άλλων πόλεων, μία ομάδα συνωμοτών ή ολόκληρο το στρατό. Οι στρατιώτες, «προκατειργασμένοι τῷ φόβῳ», αναπόφευκτα ηττώνται (*Ιστ.*, 134,1· πρβλ. και 130,15). Χαρακτηριστικά, ο φόβος «κατασειεί», κλονίζει την ψυχή των ανθρώπων. Το «πάθος» του φόβου προκαλείται από τον εχθρό, τις περισσότερες φορές από τους Τούρκους, είτε κατά τη διάρκεια της μάχης, είτε εξαιτίας του μόνιμου πλέον κινδύνου επίθεσης. Αλλά και ο (άδικος) αυτοκράτορας/τύραννος εμπνέει φόβο λόγω των ασυλλόγιστων και άδικων πράξεών του. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα ο Ατταλειάτης λέει ότι μερικές φορές ο φόβος κάνει τους ανθρώπους να τολμούν τα αδύνατα: στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης αναγορεύουν τον Νικηφόρο Βοτανειάτη αυτοκράτορα, ενώ αυτός βρίσκεται ακόμη εκτός της πόλης και ο Μιχαήλ Ζ' εντός²⁵. Τέλος, αιτία ακαταμάχητου φόβου είναι ο σεισμός, συγκεκριμένα ο μεγάλος σεισμός που έπληξε την αυτοκρατορία το 1063

23. Ο Ατταλειάτης, αναφερόμενος στην αποστασία του Νικηφόρου Βρυεννίου, ο οποίος, εγκαταλείποντας την Αδριανούπολη, στράφηκε όλος οργή εναντίον της πρωτεύουσας, κατονομάζει ρητά «τὴν βουλήν» και «τὸ πάθος» ως τους δύο παράγοντες της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Ατταλειάτης, 286,6-7: [ὁ Βοτανειάτης] τῆς ἀβουλίας αὐτὸν ἐταλάνιζε καὶ τοῦ πάθους ὄκειρε). Για τα «πάθη» βλ. γενικά, π.χ.: M. Wetzel, *Les passions*, Παρίσι 1998· για το Μεσαίωνα: M. Laarmann, *Passiones animae, Lexikon des Mittelalters*, VI, Μόναχο-Ζυρίχη 1993, 1769-1771· St. Pfürtner, *Leidenschaft, Lexikon für Theologie*, VI, Freiburg 1961, 919-922. Βλ. και τον ορισμό του «πάθους» στο περίπου σύγχρονο με τον Ατταλειάτη Λεξικό της Σούδας (*Suidae Lexicon*, έκδ. Ada Adler, Λιψία 1928-1938 [ανατ. Στουτήγαρη 1971]), IV, 3-4.

24. Στο Λεξικό της Σούδας (IV, 747) διαβάζουμε το σύντομο ορισμό: *φόβος δέ ἐστι προσδοκία κακοῦ*.

25. Ατταλειάτης, 256,16 : *πίθει γὰρ ὁ φόβος καὶ τῶν ἀνεπίκτων κατατολμῶν*.

(ιδιαίτερα την Κύζικο και τη Θράκη)²⁶ και οι πολλοί μετασεισμοί, που είχαν πανοικονομικά ταυτόχρονα φρονιμικά, αλλά και θετικά, επειδή ως φόβος Θεού μπορεί να στρέψει τους ανθρώπους προς μία καλύτερη ζωή (*Ιστ.*, 197,20). Η ευλάβεια (η στάση που εκφράζεται με το ρήμα «εὐλαβοῦμαι»), η οποία ενέχει μεν το στοιχείο του φόβου και μερικές φορές εμφανίζεται μαζί με το φόβο, δεν είναι «πάθος», αλλά αποτελεί συνειδητή στάση αφενός έναντι στοιχείων που χρήζουν σεβασμού, όπως το απρόοπτο μέλλον, η πίστη ή η αρετή ενός ανθρώπου, και αφετέρου έναντι του ανεπίτρεπτου και του παράνομου, όπως ο εμφύλιος πόλεμος²⁷.

Στο βασικό «πάθος» της λύπης ανάγονται, σύμφωνα με αρχαίες αλλά και βυζαντινές θεωρίες, η ανία και ο φθόνος²⁸. Στον Ατταλειάτη η ανία εμφανίζεται ως το συναίσθημα της δικαιολογημένης στενοχώριας και αγανάκτησης. Αποδίδεται, κατά κύριο λόγο, στον δίκαιο αυτοκράτορα που φροντίζει για το κράτος και λυπάται για τις αλλεπάλληλες συμφορές που το πλήττουν (*Ιστ.*, 113,9· 138,5· 140,13). Ανία, όμως, αισθάνονται και οι στρατηγοί που υφίστανται άδικη μεταχείριση από τον αυτοκράτορα και οδηγούνται έτσι σε αποστασία²⁹, όπως, επίσης, γεμάτος ανία είναι όλος ο κόσμος εξαιτίας της δολοφονίας του Νικηφόρου Φωκά (*Ιστ.*, 229,15). Από τα παραδείγματα αυτά προκύπτει με σαφήνεια ότι πρόκειται για ευγενές συναίσθημα λύπης.

Αντίθετα, ο φθόνος, ἡ λύπη ἐπ' ἄλλοτρίους ἀγαθοῖς, όπως λέει και η Σούδα, είναι κατακριτέος³⁰. Κατά τον Ατταλειάτη, οι ενουχοί είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς σ' αυτό το συναίσθημα³¹. Και στις δύο περιπτώσεις, που ο Ατταλειάτης αναλύει

26. Ατταλειάτης, 88,11-12. Βλ. και Φλωρεντία Ευαγγελιάτου-Νοταρά, Σεισμοί στην Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.), στο: Στ. Λαμπάκης (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, 197-214, συγκεκριμένα: 203-204 (αντίθετα με την άποψη της συγγραφέως, μάλλον δεν πρόκειται για λογοπαίγνιο σεισμός – «φόβος κατασεισθείς», επειδή η λέξη φόβος επανειλημμένως συντάσσεται με αυτό το ρήμα, π.χ. Ατταλειάτης, 26,4· 115,10· 119,9· 142,5· 154,12· 205,17· 254,21· 289,13).

27. Ατταλειάτης, 27,16· 33,1· 38,1 (= φόβος)· 38,1· 164,23 και 219,12 (απέναντι στο μέλλον)· 66,2 (απέναντι στην αρετή)· 196,12 (απέναντι στο παράνομο).

28. Λεξικό της Σούδας, I, 218 (άνια), III, 300 (λύπη), IV, 742 (φθόνος).

29. Ατταλειάτης, 18,19 (ο Γεώργιος Μανιάκης)· 53,14 (ο Ισαάκιος Κομνηνός).

30. Λεξικό της Σούδας, IV, 742. Σύμφωνα με τον Βασίλειο Καισαρείας, το πιο καταστροφικό «πάθος» είναι ο φθόνος: «Ομιλία περί φθόνου», *PG* 31, 372-385, συγκεκριμένα: 372C. Για το φθόνο γενικά βλ. Schoeck, *Der Neid und die Gesellschaft* και Rakoczy, *Böser Blick, Macht des Auges und Neid der Götter* (όπως σημ. 12) καθώς και E. Milobenski, *Der Neid in der griechischen Philosophie*, Wiesbaden 1964.

31. Ατταλειάτης, 38,9-11: *καὶ γὰρ λέγεται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τοῦτο τὸ πάθος τοὺς πλείονας τῶν ἐκτομῶν ὡς ἐπίταν παρενοχλεῖν.*

λεπτομερώς το συναίσθημα αυτό, πρόκειται για το «πάθος» ενός ευνούχου. Επί Κωνσταντίνου Μονομάχου ο βυζαντινός στρατός προετοιμαζόταν να συγκρουστεί με τους Πετσενέγγους κοντά στην Πραισθλάβια (*Ιστ.*, 37,21-39,18). Διοικητής της Βουλγαρίας ήταν ένας ευνούχος μοναχός, ο Βασίλειος Σύγγελος, ο οποίος από φθόνο προέτρεψε τις δυνάμεις να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο του απεσταλμένου του αυτοκράτορα, Μιχαήλ Ακολούθου, επειδή δεν ήθελε να αναδειχθεί και να διακριθεί κανείς άλλος με τα δικά του μέσα. Η συμπεριφορά του αυτή είχε ως επακόλουθο την ήττα του βυζαντινού στρατού, ταυτόχρονα, όμως, οδήγησε στο θάνατο και τον ίδιο τον Βασίλειο: κατά την άτακτη υποχώρηση του στρατού, ο ευνούχος σκοτώθηκε από τους Πετσενέγγους και, έτσι, έγινε υπαίτιος όχι μόνον της καταστροφής των άλλων, αλλά και της δικής του³². Η δεύτερη περίπτωση είναι η εξής: μοναδικό κίνητρο για την ανέγερση της σιταποθήκης στη Ραιδεστό επί Μιχαήλ Ζ', με την οποία το κράτος μονοπώλησε το σιτημπόριο, ήταν ο φθόνος του κατάπτυστου λογοθέτη Νικηφορίτζη για την ευημερία των κατοίκων της Ραιδεστού (*Ιστ.*, 202,2-3). Επίσης, ο Νικηφορίτζης, όταν ακόμη βρισκόταν στην υπηρεσία του Κωνσταντίνου Δούκα είχε συκοφαντήσει την αυγούστα Ευδοκία για μοιχεία, προφανώς με τον Μιχαήλ Νικομήδη, εξαιτίας του φθόνου του γ' αυτόν³³. Το γεγονός ότι και ο Νικηφορίτζης ήταν ευνούχος επιβεβαιώνει την αναφερθείσα δήλωση του Ατταλειάτη.

32. Τα σχόλια του Ατταλειάτη σχετικά με την τύχη του Βασιλείου *ὁ φθόνος ἐξ ἄπαντος συγκοπήν ὑφίσταται περὶ τὴν γραφὴν καὶ φθόρου γεννητικός εἶτε τοῦ γεννήτορος εἴθ' ἑτέρων συνεννηγμένων αὐτῶ καθέστηκε* (Ατταλειάτης, 39,16-18), όπως και το παροιμιώδες *φθόνος οὐκ οἶδε προτιμῶν τὸ συμφέρον* (Ατταλειάτης, 38,19 και λίγο παραλλαγμένο 206,1) επιβεβαιώνουν τη βυζαντινή αντίληψη ότι ο φθόνος βλάπτει μεν κατά κύριο λόγο τον φθονούμενο, καταστρέφει όμως στην τελική ανάλυση και τον φθονούντα (πρβλ. και Βασιλείου Καισαρείας, «Ὁμιλία περὶ φθόνου», PG 31, 372C-373A).

33. Ατταλειάτης, 181,1-5: *σκαῖος ἐφάνη καὶ διαβολεὺς καὶ σοφιστὴς τῶν κακῶν ὡς καὶ κατὰ τῆς Ἀνγόουτης μοιχείας ἔγκλημα τῶ βασιλεῖ ὑπομινυρίσαι φθόνῳ τοῦ συνευτηρητομένου καὶ συνδιενεργούντος αὐτῶ Μιχαὴλ τοῦ Νικομήδου, τῆς μὲν βασιλικῆς παραστάσεως ἀπεπέμφθη ...*. Ο Kazhdan μεταφράζει "(Nicephoritzes) was banished from the emperor's close circle on account of the intrigues (lit. the jealousy) of Michael of Nicomedia, who had served together with him and had conspired with him (in the slander against the empress?)", επιστρατεύοντας γλωσσικούς και ιστορικούς λόγους, ιδίως ότι "to slander Eudocia was surely too serious a venture to be risked merely to spite a fellow-bureaucrat" (Kazhdan – Franklin, *Studies on Byzantine Literature*, 51-52, όπου και οι παραπομπές σε άλλες ερμηνείες του χωρίου). Πιστεύω ότι με τα συμφραζόμενα καλύτερα ταιριάζει να ερμηνεύσουμε τη γενική του ... *Μιχαὴλ* ως αντικείμενο του φθόνου του ίδιου του Νικηφορίτζη, ο οποίος χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα αρνητικά από τον Ατταλειάτη (πρβλ. Kazhdan – Franklin, *ὁ.π.*, 51). Από άλλες περιπτώσεις φθόνου γίνεται σαφές ότι το «πάθος» αυτό δεν πτοείται σχεδόν από τίποτε (ιδίως όταν στρέφεται εναντίον συναδέλφου) και ο Ατταλειάτης ο ίδιος παρατηρεί ότι ο φθόνος δεν γνωρίζει συμφέρον (βλ. πιο πάνω, σημ. 31) και το τεκμηριώνει επίσης με την ιστορία του Βασιλείου Συγγέλου. Άλλωστε, και εδώ επιβεβαιώνεται ότι ο φθόνος είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ευνούχων, και δη του Νικηφορίτζη (βλ. Ατταλειάτης, 205,22-206,2).

Παρά την έντονη αυτή κριτική δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Ατταλειάτης έτρεφε μία ιδιαίτερη αντιπάθεια εναντίον της σημαντικής κοινωνικής ομάδας των ευνούχων³⁴. Στο *Τυπικόν* για το πτωχοτροφείο/μοναστήρι του ορίζει ότι δεκτοί στο παράρτημα του ιδρύματός του στην Κωνσταντινούπολη ως μοναχοί γίνονται αποκλειστικά ευνούχοι, επειδή αυτοί είναι «άπαθεϊς», και το μοναστήρι βρίσκεται μέσα στην Πόλη, και μάλιστα κοντά στην Αγορά, όπου οι «βαρβάτου» θα διέτρεχαν πολλούς κινδύνους της ψυχής³⁵. Βέβαια, το «άπαθής» εδώ αναφέρεται κατά κύριο λόγο στο σαρκικό πάθος. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην *Ιστορίαν* του Ατταλειάτη ο έρωτας ως κίνητρο για τις ανθρώπινες πράξεις δεν παίζει απολύτως κανένα ρόλο³⁶. Συναντάμε, όμως, τον πόθο, ο οποίος προκαλείται από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη: η γοητεία του, το χάρισμά του, θα λέγαμε σήμερα, σαγήνευε τους ανθρώπους και τους έκανε οπαδούς του³⁷.

Έχουμε ήδη αναφέρει τη θείλατη ή «θείαν όργην» που ταυτίζεται με την «ἐκ τοῦ θείου νέμειν», και η οποία θεωρείται η δίκαιη τιμωρία για τα ανθρώπινα αμαρτήματα (*Ιστ.*, 185,5· 202,9· 212,7 και 216,17). Εκτός αυτού η οργή στον Ατταλειάτη εμφανίζεται ως συναίσθημα ενός ανθρώπινου πλήθους. Παραστατικότητα ο Ατταλειάτης περιγράφει την οργή των κατοίκων της πρωτεύουσας, τὸ *φλεγμᾶνον τοῦ πάθους* (*Ιστ.*, 14,1-2), εναντίον του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε' Καλαφάτη, όταν αυτός το 1042 προσπάθησε να παραγκωνίσει την αυτοκράτειρα Ζωή, εξορίζοντάς την. Η οργή του λαού της Κωνσταντινούπολης εγείρεται, επίσης, εναντίον του Μιχαήλ Ζ' και του λογοθέτη του (*Ιστ.*, 250,8). Με οργή και θυμό αντέδρασαν οι Τούρκοι του Αλπ Αρσλάν στην ύπουλη επίθεση εκ μέρους του Παγκρατίου και πήραν έτσι, «θυμού πνέοντες», την πόλη του Αννίου (*Ιστ.*, 81,6-9). Όπως προκύπτει από αυτά τα παραδείγματα, η οργή είναι συνήθως δικαιολογημένη και στρέφεται εναντίον άδικου ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Ατταλειάτη, η οργή καίει την ψυχή, φλεγμᾶίνει και παφλάζει, είναι ακατάσχετη και άκρατη (*Ιστ.*, 252,3· 14,2· 315,13· 259,3 και 315,4). Γι' αυτόν το λόγο δεν επιτρέπεται η επιβολή της θανατικής ποινής ή άλλης βαριάς σωματικής ποινής, όπως του ακρωτηριασμού, όταν ο

34. Παρόλο που ο Ιωάννης Σίδης ήταν ευνούχος, ο Ατταλειάτης τον παρουσιάζει ιδιαίτερα ευνοϊκά. Βλ. Kazhdan – Franklin, *ό.π.*, 49 κε.

35. Ατταλειάτης, *Τυπικόν* (έκδ. P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 5-143, κείμενο: 17-129), στ. 791-798. Βλ. και την αγγλική μετάφραση και τα σχόλια Thomas – Constantines Hero (επιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Α', 340-342.

36. Αντίθετα, το σκανδαλοθηρικό έργο του σύγχρονου του Ατταλειάτη, Μιχαήλ Ψελλού βρῖθει από περιπτώσεις, στις οποίες το ερωτικό πάθος επηρεάζει αποφασιστικά το ρου των γεγονότων.

37. Ατταλειάτης, 216,13-15: *ἐκ πρώτης ἐντεύξεως ἄπαι σχεδὸν πόθος τοῦ βασιλέως ἐνέσκηψεν, οὐ μόνον Ῥωμαίοις, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς ἐναντίοις καὶ μαχηωτάτοις ἀνδράσι*. Βλ. επίσης, Ατταλειάτης,

δικαστής/αυτοκράτορας τελεί υπό την επήρεια της οργής. Ο Ατταλειάτης επιδοκμάζει την πρωτοβουλία του Βοτανειάτη να εκδώσει Νεαρά που επικύρωνε το νόμο του Μεγάλου Θεοδοσίου, ο οποίος θέσπιζε υποχρεωτική διορία ενός μηνός μετά την απαγγελία της θανατικής ποινής. Πρέπει να δοθεί ευκαιρία για μετάνοια του αυτοκράτορα (*Ιστ.*, 316,1-2). Αντίθετα, ψέγει τον Ρωμανό Δ' Διογένη για την εκτέλεση ποινής ακρωτηριασμού για το σχετικά ασήμαντο έγκλημα της κλοπής³⁸. Και σε περιπτώσεις ποινών ακρωτηριασμού θα έπρεπε να μεσολαβεί διάστημα τουλάχιστον ενός μηνός για να ξανασκεφθεί κανείς με περισσότερη ψυχραμία την ποινή. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό της μακροθυμίας του Θεού να αναβάλει το «ἄκρατον τῆς ὀργῆς» και να δώσει έτσι στον άνθρωπο την ευκαιρία να μετανοήσει³⁹.

Ο θυμός στον Ατταλειάτη εμφανίζεται ως ιδιαίτερα παρορμητικό, παράλογο και ισχυρό συναίσθημα. Οι άνθρωποι, που αισθάνονται θυμό, χάνουν τελείως τα λογικά τους και ζέουν, βράζουν από θυμό⁴⁰. Ο θυμός είναι το χαρακτηριστικό «πάθος» του πολεμιστή στη μάχη. Ο θυμός καίει και καταφλέγει την ψυχή (*Ιστ.*, 252,3· 313,5), κάνει τον άνθρωπο να χάσει τον έλεγχο του εαυτού του: έχει κάτι το βακχικό, το μανιακό, το εκστασιακό και υπό την επήρεια του ο άνθρωπος είναι σαν μεθυμένος⁴¹. Εξυπακούεται ότι ο θυμός, παρόλο που εμφανίζεται ενίοτε στην πλευρά της συνήθως δίκαιης οργής, χαρακτηρίζει αρνητικά τους ανθρώπους, π.χ. τον Μιχαήλ Ζ' που παρασύρεται από το θυμό και κηρύσσει τον πόλεμο στον μισοφόρο Ρουσέλιο (*Ιστ.*, 207,14), ή τον Νικηφόρο Βρυέννιο που, σε αντίθεση με κάθε λογική, αφήνει την Αδριανούπολη για να επιτεθεί στην πρωτεύουσα (*Ιστ.*, 286,22).

216,18· 238,2 (*παγκόσμιος ἦν πόθος*): 255,9· 269,17· 274,20 και 288,17-19 (*ἐπέιθοντο γὰρ καὶ ὑπέκνυπον τῷ Βοτανειάτῃ ... ὡς ἔλκοντι πάντας πρὸς τὸν πόθον αὐτοῦ*).

38. Ατταλειάτης, 152,19-153,14. Ο Ρωμανός Διογένης είχε απαγορεύσει τη ληηλασία του Μαντζικέρτ. Παραβιάζοντας τη διαταγή αυτή, ένας στρατιώτης ἔκλεψε ἕνα γάδαρο και ο αυτοκράτορας αποφάσισε να τον τιμωρήσει παραδειγματικά κόβοντάς του τη μύτη. Παρόλο που ο στρατιώτης επικατέστηκε την εικόνα της Θεοτόκου Βλαχερνιώτισσας για να ανακαλέσει ο Διογένης τη δυσανάλογα αυστηρή ποινή, ο αυτοκράτορας δεν ἔδειξε καμία εὐλάβεια ἀπέναντι στην εικόνα της Θεοτόκου και ἡ ποινή ἐκτελέστηκε. Ἀπὸ τότε ο Ατταλειάτης ἤξερε ὅτι βράδιζαν πρὸς τὴν καταστροφή και ὅτι οὐα ἐπέρχεται «ἢ ἐκ Θεοῦ νέμεις».

39. Ατταλειάτης, *Τυπικόν*, 105 κε.

40. Ατταλειάτης, 21,9· 34,21· 147,2· 294,22· 295,16. Στο Λεξικό της Σούδας (II, 358: ἐπιθυμία) ο θυμός ορίζεται ως αρχικό στάδιο της οργής.

41. Ο βακχικός και μανιακός θυμός ωθεί τους ανθρώπους στην παραφροσύνη του εμφυλίου πολέμου (Ατταλειάτης, 55,19· 252,3 και 259,11).

Η θεία πρόνοια και οι υπόλοιπες υπερφυσικές κινητήριες δυνάμεις του ιστορικού γίνεσθαι χαράσσουν τις γενικές γραμμές και περιορίζουν ως ένα βαθμό την ελευθερία των ανθρώπων. Μέσα σ' αυτά τα στενά όρια οι άνθρωποι αναπτύσσουν δραστηριότητες βάσει συνειδητών αποφάσεων και συναισθημάτων. Η τελευταία κατηγορία κινητήριων δυνάμεων, τα ανθρώπινα «πάθη», λίγο μόνον έχουν απασχολήσει την έρευνα. Αυτό, που μόλις παρουσίασα ως work in progress, δεν μπορεί παρά να είναι ένα κίνητρο για περαιτέρω ενασχόληση με τα «πάθη» των Βυζαντινών. Τα συναισθήματα, όπως παρουσιάζονται στα αφηγηματικά, ιδίως, τα ιστοριογραφικά κείμενα, θα πρέπει να εξεταστούν συγκριτικά σε κάθε συγγραφέα⁴². Επίσης, θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του τη σχέση τους με το σύστημα των αμαρτιών⁴³. Πιστεύω ότι η ανάλυση των «παθών» ως παράγοντα της ιστορίας θα συμβάλει όχι μόνο σε μία καλύτερη κατανόηση του βυζαντινού ψυχισμού και της βυζαντινής νοοτροπίας, αλλά και της ιστορίας των γεγονότων.

42. Αναφέραμε πιο πάνω (βλ. σημ. 36) τον αποφασιστικό ρόλο του έρωτα στην *Χρονογραφία* του Ψελλού· αντίθετα, το πάθος αυτό απουσιάζει από την *Ιστορίαν* του Ατταλειάτη. Εκτός αυτού, αξιοσημείωτο είναι ότι στη *Χρονογραφία* δεν βρίσκουμε την έννοια της οργής του Θεού.

43. Η υποχώρηση απέναντι στα «πάθη» της ψυχής επιφέρει την αμαρτία. Ανάμεσα στα «πάθη», που αναφέραμε, ιδιαίτερα η οργή, η λύπη και ο φθόνος θεωρούνται βαριά αμαρτήματα (βλ. π.χ. W. M. Brashear, *Wednesday's Child is Full of Woe, or: The Seven Deadly Sins and Some More Too!* (*Another Apotelesmatikon: P. Med. inv.* 71.58), Βιέννη 1998, 60-68. Είναι, επομένως, λογικό ο άνθρωπος, που υποκύπτει στα «πάθη» αυτά, να οδηγείται στην καταστροφή. Παρατηρούμε στον Ατταλειάτη ότι το γενικό σύστημα των ηθικών αξιών δεν είναι απόλυτα ενιαίο και συνεπές. Πρβλ. γενικά π.χ. R. Newhauser, *The Early History of Greed. The Sin of Avarice in Early Medieval Thought and Literature*, Cambridge 2000.

ALAN HARVEY

COMPETITION FOR ECONOMIC RESOURCES: THE STATE, LANDOWNERS AND FISCAL PRIVILEGES

Any discussion of the notion of an eleventh-century crisis has to consider the effectiveness with which the state exercised control of its landed resources. Every ruler had to strike a balance between competing interests in making decisions about the allocation of resources. Land was first and foremost the most important source of revenue for the state, but it was also a pool of resources from which the state could grant favours to individuals and institutions whose support the emperor needed. The state's comprehensive system of taxation was designed to give emperors control over revenues from the land. Landownership was linked to taxation. Evidence of payment of the land-tax (*δημόσιον*) was accepted by courts as proof of ownership. Exemptions from either the land-tax or a range of additional charges could only be granted by the emperor and, whenever a fiscal privilege was granted, imperial officials drew up detailed documents setting out the precise terms of the grant¹. Emperors had to maintain a balance. They needed to grant favours and alienate resources to the powerful individuals who were essential to the administration of a territorial state as large as Byzantium. Rosemary Morris has pointed out that the issue of a fiscal privilege was a sign of imperial authority, not weakness, because these grants could be made only by the emperor². They were an essential act of political patronage which demonstrated the power of the emperor. On the other

1. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig-Berlin 1927; N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996; N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes*, *BCH* 83 (1959), 1-145; P. Lemerle, *The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century: the sources and the problems*, Galway 1979; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia 10], Paris 1992.

2. Rosemary Morris, *Monastic exemptions in tenth – and eleventh – century Byzantium*, in: W. Davies – P. Fouracre (eds.), *Property and power in the early middle ages*, Cambridge 1995, 215.

hand, emperors had to ensure that the power of privileged individuals and institutions did not become so deeply entrenched that they could undermine the state's authority. Most importantly, they had to ensure that the alienation of resources did not go too far and that the state retained sufficient fiscal rights and land directly under its control to ensure an adequate flow of revenues to the administration in Constantinople.

An assessment of these problems requires an analysis of the fiscal privileges granted by the state to landowners in the eleventh century. The chrysobulls of the middle to late eleventh century are particularly useful for this purpose because they set out in detail a range of obligations which officials were not allowed to extract from the properties of the beneficiaries³. Some fundamental questions arise. How much was the state giving away? How effectively was the transfer of revenues from the provinces to the capital maintained? To what extent, if at all, did the concessions weaken imperial authority?

For most of the eleventh century there were clear limits to the privileges which landowners received. In most cases they were allowed the rights to revenues from a specific number of peasants (πάροικοι) installed on their properties. The chrysobulls set out the obligations from which the landowner was exempt, obligations which he could claim from his πάροικοι. Usually these consisted of payments in cash and kind and also labour services⁴. Few landowners received complete immunity from paying the land-tax (δημόσιον). Nea Mone might have been an exception. Constantine Monomachos granted the monastery tax-relief on an estate in Asia Minor and it is possible that it also received a similar concession for its lands on Chios⁵. But even highly privileged monasteries like Lavra and Iviron paid the δημόσιον, albeit at a much more favourable rate than most tax-payers⁶.

The most important aspects of the privileges relating to landowners' rights to πάροικοι were the limit on the number to whom the exemption (ἐξκουσσεία) applied and the conditions under which they could be settled on the landowners' properties. It was usually stipulated that the πάροικοι should owe no fiscal

3. Oikonomidès, *Fiscalité*, 85-121.

4. *Ibid.*, 85-121; A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 102-109.

5. *JGR I*, 615-18. Oikonomidès, *Fiscalité*, 234-235; Morris, *Monastic exemptions*, 210-211.

6. *Actes de Lavra I: Des origines à 1204*, ed. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos V], Paris 1970, nos 50, 52, 58; *Actes d'Iviron I: Des origines au milieu du XIe siècle*, ed. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, n° 29.

obligation to the state (in effect that landowners should not take peasants from state land or independent peasants paying taxes on land which they owned). These *πάροικοι* were referred to in the texts as *ἀτελείς* (paying no taxes). In a document listing twenty-four *πάροικοι* which Nea Mone settled on its property, Kalothekia, a clause stipulated that if any of the peasants were later found owing any payments to the state, their old obligations would be reimposed, irrespective of the monastery's privileges⁷. The limit to the number of peasants to whom the exemptions applied was a fiscal mechanism. The state was restricting the number of peasants over whom it was abandoning fiscal claims. Most importantly, these *πάροικοι* had not previously paid taxes to the state and the concessions did not cut into the state's resource base as long as its officials were able to enforce the terms of the chrysobulls. Regular assessments by fiscal officials kept a check on peasant numbers and where landowners were found holding more *πάροικοι* than the number stipulated in the chrysobulls, state taxes could be imposed on the surplus peasants. Concern over the activities of tax-officials is reflected in the regularity with which landowners sought confirmation of their earlier privileges. This suggests that officials were likely to ignore older privileges and reimpose obligations on landowners' properties and *πάροικοι*. Fiscal control was strong enough for much of the eleventh century to enforce the restrictions contained in the chrysobulls⁸.

The intensification of settlement on the estates of landowners' such as Lavra and Iviron was due mainly to an increase in population. In 1047 there were 246 *πάροικοι* installed on the properties of Iviron, and by 1104 this number had risen to 294. These figures understate the growth in settlement on these estates, because a significant part of the monastery's lands had been confiscated in the first half of the reign of Alexios I⁹. By 1104 there were more peasants settled on less land. The long term trend of increasing peasant numbers is also reflected in the documents of Lavra, but not with the same precision as in the case of Iviron. Its *μετόχιον* (subordinate monastery), St. Andrew at Peristerai, had received a privilege from Constantine VII entitling it to install 100 *πάροικοι* on its estates. In 1079 Lavra obtained a chrysobull granting an exemption for another 100 *πάροικοι* on condition that the number was made up from the

7. MM V, 7. Harvey, *Economic expansion*, 48.

8. *Actes de Lavra I*, n° 6; *Actes d'Iviron I*, n° 2. Harvey, *Economic expansion*, 48-49.

9. *Actes d'Iviron II: Du milieu du XIe siècle à 1204*, ed. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Vassiliki Kravari – Hélène Métrévéli [Archives de l'Athos XVI], Paris 1990, n° 33.

descendants of *πάροικοι* already established on its estates. The monastery was securing protection against the interference of tax-officials who might have claimed that higher numbers of peasants on the estates exceeded the terms of its privileges. So the increase in the wealth of these landowners was largely the result of favourable economic and demographic conditions¹⁰.

The exemptions from supplementary charges were of great benefit to landowners. From the 1040s these charges were set out in great detail in the chrysobulls, in contrast to earlier documents where much briefer summaries of exemptions were given¹¹. The most likely explanation for this change in the formulae in the chrysobulls is that landowners were demanding greater precision to protect themselves from the efforts of imperial officials to circumvent the terms of earlier privileges. We cannot calculate the importance of these charges compared to the basic land-tax, the *δημόσιον*, and we do not know what proportion of an estate's produce might have been levied through these charges, but their imposition was often very arbitrary. Officials had been demanding a payment of twenty *νομίματα*, sometimes more, from the monastery of Vatopedi for two of its estates¹². This was higher than the *δημόσιον* of nineteen *νομίματα* imposed on the same properties. When an army or a high ranking civil official was present estates in the region were particularly vulnerable to excessive charges¹³. The gains which landowners obtained from their chrysobulls were significant. Not only did they gain protection from the arbitrary actions of officials, but they were able to exploit important resources on their estates, such as woodlands, without being obliged to provide its products to the state¹⁴. This was especially important because these products were essential for military

10. *Actes de Lavra I*, n°s 33, 38. J. Lefort, Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XIe siècle, in: Vassiliki Kravari – J. Lefort – Cécile Morrisson (eds.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin II: VIIIe-XVe siècle* [Réalités byzantines 3], Paris 1991, 63-82.

11. The most comprehensive discussion of these charges is given by Oikonomidès, *Fiscalité*. See also Harvey, *Economic expansion*, 102-113, where I argued for an extensive commutation of these supplementary charges into cash payments during the eleventh century. The economic trends of this time would certainly have facilitated a policy of commutation, but I now prefer to emphasise the greater flexibility in decision-making which changing economic conditions afforded emperors and their advisors. See A. Harvey, The middle Byzantine economy: growth or stagnation?, *BMGS* 19 (1995), 256-257.

12. Harvey, *Economic expansion*, 110.

13. Oikonomidès, *Fiscalité*, 91-97; Harvey, *Economic expansion*, 107-108.

14. A. Dunn, The exploitation of woodland and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *BMGS* 16 (1992), 235-298.

campaigns. Inevitably, less privileged landowners and peasant communities remained vulnerable to such official demands.

Favourable economic conditions would have also boosted the productivity of imperial estates, although we do not have any direct evidence of this due to the deficiency of the source material. The greater importance of imperial estates was, however, reflected in administrative developments. The bureau of the *οικειαζών* which administered state properties became increasingly important in the eleventh century. This development has plausibly been linked with the confiscation of aristocratic properties by Basil II which increased the amount of land under the direct control of the state¹⁵.

The argument that the resources available to the state were not under significant pressure in the middle of the eleventh century must confront some significant objections. There were budgetary deficits when imperial expenditure exceeded incoming revenues¹⁶. Nevertheless, as long as there was an uninterrupted flow of revenues to the treasury, such situations could be corrected. It was only later when revenues declined sharply that the situation of the state's finances became critical. Another possible objection concerns the cancellation by Isaac Komnenos of grants of fiscal revenues. This can be interpreted as a reaction against an extensive distribution of privileges which reduced the revenues coming into the treasury. The demands placed on imperial resources had increased as Constantine Monomachos had extended the grants of titles and, consequently, increased the payments of *ξόγα* owed by the state. These grants of titles brought a short-term windfall, as their recipients paid for the titles, but in the longer run the annual payments to the title-holders would have risen. Isaac Komnenos reduced these payments in a direct reaction to the actions of Monomachos. Isaac's policy, however, had both a political and a financial dimension. According to contemporaries his actions affected the senatorial aristocracy, the church and monasteries, and part of the army. It is possible that he intended to build up the property of the crown by confiscating the estates of powerful individuals, contravening the terms of the chrysobulls on which their property rights were based. In particular, the sources refer to his seizure of monastic properties, claiming that the monks' needs were assessed and they were left with sufficient means to pursue their vocation while the

15. N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), 125-152.

16. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, London 1997², 57-59.

surplus wealth was assigned to the treasury¹⁷. Clearly, Isaac's actions were significant and aroused considerable hostility towards him in Constantinople. Matters were, however, very different outside the capital. Quite strikingly, the archival documents do not suggest a concerted campaign against monastic wealth. The only action referred to by these sources is a reduction of a grant of fiscal revenues to Vatopedi from eighty to forty νομίματα¹⁸. In contrast, the Amalfitan monastery received a chrysobull from Isaac, but the document has not survived and the terms of this privilege are unknown¹⁹. It is significant that the landed wealth and the fiscal status of Athonite properties were largely unaffected by Isaac's measures. Isaac also made a small grant to Nea Mone on Chios²⁰. Political factors played a crucial role in determining who received or lost their grants and Isaac's financial policy reflected these matters. The main target of his actions were the Constantinopolitan elite. The central issue was the distribution of the state's resources, not the flow of resources to Constantinople.

For most of the eleventh century the scope of the privileges relating to land taxation was restricted. Emperors generally did not make concessions which made inroads into the resources available to them²¹. Against a background of eleventh-century economic expansion the revenues which landowners derived from their properties grew through more intensive cultivation and state revenues would no doubt have benefited from the same process. The pattern changed, however, in the 1070s and 1080s. Then the concessions made to favoured landowners had more serious implications for the imperial finances. The documents show that the state was more readily conceding revenues which it had previously been collecting. Such concessions, of course, were not new. The

17. Attaleiates (*Michaelis Attaliothae Historia*, ed. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 60-62; Zonaras (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst [CSHB], 3 vols., Bonn 1841-1897) III, 667-668; Psellos (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, 2 vols., Paris 1926, 1928) II, 120. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300 – c. 1450*, Cambridge 1985, 575; J. Haldon, The organisation and support of an expeditionary force: manpower and logistics in the middle Byzantine period, in: K. Tsiknakis (ed.), *Byzantium at war (9th-12th c.)*, Athens 1997, 146-147; N. Oikonomides, Title and income at the Byzantine court, in: H. Maguire (ed.), *Byzantine court culture from 829-1204*, Washington, D.C. 1997, 208.

18. Oikonomidēs, *Fiscalité*, 209.

19. *Actes de Lavra* I, n° 43, lines 30-31.

20. *JGR* I, 638.

21. For a different interpretation, arguing that the granting of immunities amounted to a considerable loss of resources to the state during the eleventh century, see J. Haldon, Military administration and bureaucracy: state demands and private interests, *BF* 19 (1993), 59 note 27.

Fiscal Treatise had outlined the processes by which favoured landowners could receive grants of revenues, including the *λογίσμιον*, the technical procedure by which fiscal revenues were transferred from the state to privileged landowners²². It is noteworthy, however, that extensive concessions appear much more regularly in the documents of the 1070s and 1080s. A clear example is the grant to Andronikos Doukas in 1073 of a group of properties in the region of Miletos which had previously been administered by the state. The revenues from these properties amounted to 307 νομίματα, monies which had previously been collected by the state's officials, but which it was now relinquishing²³. Although the privileges received by Michael Attaleiates in 1075 and 1079 were not so far reaching – he still had to make a tax payment – he was given an exemption from future increases²⁴. The concessions made by Nikephoros III and Alexios I to Gregory Pakourianos were also extensive. He obtained villages and estates around Philippoupolis and Mosynoupolis through imperial chrysobulls. These provided *λογίσμια*, transferring their revenues to him. Pakourianos was also exempted from any payment relating to future improvements which increased their value and the revenues which he derived from them²⁵. The donations of property by Alexios I to Leo Kephala included a complete immunity from fiscal obligations in all but one case²⁶. The monastery of Christodoulos on Patmos also received a complete fiscal immunity²⁷. The greatest concessions were made by Alexios to members of the imperial family²⁸. There was a pressing need to make resources available to them after their properties in Asia Minor had been lost. The issue of these privileges was accompanied by crisis measures to raise revenues and the vigorous imposition of higher rates of taxation on the bulk of the population was exacerbated by the practice of tax-farming. Landowners outside the small privileged circle were also subjected to onerous fiscal demands and even the confiscation of estates²⁹. So at a time when the resources available

22. Dölger, *Beiträge*, 117-118; Oikonomidès, *Fiscalité*, 179-186.

23. Oikonomidès, *Fiscalité*, 238-239.

24. P. Gautier, La Diataxis de Michel Attaliatè, *REB* 39 (1981), 103-105.

25. P. Gautier, Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, *REB* 42 (1984), 35-37, 127-131.

26. *Actes de Lavra I*, n°s 44, 45, 48, 49.

27. Oikonomidès, *Fiscalité*, 205-206.

28. *Actes de Lavra I*, n°s 46, 51; Zonaras III, 766-767.

29. A. Harvey, Financial crisis and the rural economy, in: Margaret Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 167-184; A. Harvey, The land and taxation in the reign of Alexios I Komnenos: the evidence of Theophylakt of Ochrid, *REB* 51 (1993), 139-154. On tax farming, see Oikonomides, Title and income, 209-210.

to the empire were reduced by the loss of revenues from Asia Minor, the state was making more extensive concessions to powerful individuals.

It is possible to make some connections between imperial fiscal policy and the debasement of the coinage in the eleventh century. Cécile Morriſson has made a clear distinction between two phases of the debasement³⁰. The first phase, up to the 1060s is linked to economic expansion. An increase in the level of economic activity led to a gradual reduction in the fineness of the gold νόμισμα as the quantity of money in circulation increased. The archival evidence suggests that in this period both the state and landowners were benefiting from this economic upsurge and that imperial finances were not adversely affected by the privileges which the state conceded to landowners. The situation changed significantly in the 1070s. Morriſson's second phase of the debasement was one of crisis, created by an imbalance between revenues and expenditure. The debasement of the 1070s and 1080s was much more drastic than in the earlier phase and the early νομίσματα of Alexios I had minimal gold content³¹. This period also witnessed the complete breakdown of the system of distribution of ῥόγα. After the abortive reforms of Isaac Komnenos, Constantine Doukas had broadened the social basis of the senate and, consequently, increased the payments of ῥόγα. First, Nikephoros Botaneiates interrupted these payments and then Alexios Komnenos abolished them. Instead privileged landowners received fiscal concessions which were much more extensive than those generally granted earlier in the eleventh century³². Although the beneficiaries of these privileges were small in number, their significance was great owing to great resources which they controlled.

In conclusion, for most of the eleventh century the resources available to the state and to landowners were increasing as a result of economic expansion. The privileges issued by the state did not significantly affect the flow of resources to Constantinople. The situation changed in the 1070s when imperial

30. Cécile Morriſson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *TM* 6 (1976), 3-48. According to Henny (*Studies in the Byzantine monetary economy*, 233-236), both phases of the debasement were due to budgetary imbalance and the difference between the two was one of degree, not of nature.

31. Henny, *Studies in the Byzantine monetary economy*, 513.

32. Oikonomides, Title and income, 208-215. The tendency to allocate revenues from land to foreigners serving in the imperial army is apparent earlier in the eleventh century; see P. Magdalino, The Byzantine army and the land: from *stratitikon ktēma* to military *pronoia*, in: K. Tsiknakis (ed.), *Byzantium at war (9th-12th c.)*, Athens 1997, 26-31. Such grants were very different in motivation from the issue of privileges to the indigenous elite.

revenues were seriously reduced by the loss of Asia Minor and increased military instability in the Balkans. This crisis in imperial finances, which lasted from the 1070s to the early 1090s, led to the collapse of the system for distributing *ζόγια*. Emperors had to use other methods to reward their most important supporters. They granted privileges which were generally more extensive than those given in the chrysobulls before the 1070s. The state's rights to revenues were conceded to the beneficiaries of these privileges, further reducing the resources of the state. This was achieved, only because the recipients of the privileges were restricted by Alexios Komnenos to a very limited circle of relatives and supporters and a rigorous fiscal regime was imposed on the general population. The Komnenian political order developed out of the crisis in imperial finances which arose in the 1070s.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ «ΠΕΙΡΑ» ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ

Το ότι η *Πεῖρα* του Ευσταθίου Ρωμαίου είναι μία από τις πλουσιότερες πηγές για τη μελέτη του 11ου αιώνα είναι γενικώς γνωστό. Πέραν από τη χρησιμότητα του κειμένου για την ιστορία του δικαίου, οι ιστορικοί έχουν αντλήσει από την *Πεῖρα* πληροφορίες για την ιστορία των θεσμών, της αριστοκρατίας και της κοινωνικής ιστορίας γενικότερα. Λιγότερο συστηματικά έχει μελετηθεί το κείμενο αυτό ως πηγή για την οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Κι όμως, όπως έχει δείξει ο Νίκος Οικονομίδης, ο Ευστάθιος Ρωμαίος και ο συντάκτης της *Πείρας* ακολουθούσαν μία νομολογική τακτική, στην πρώτη περίπτωση, και μία αντίληψη περί νόμου στη δεύτερη, που ελάμβανε υπ' όψη της την πραγματικότητα του 11ου αιώνα, δηλαδή την αντικατόπτριζε, ενώ συγχρόνως αποσκοπούσε στο να την επηρεάσει, αποδίδοντας κανονιστική ισχύ στις δικαστικές αποφάσεις του Ευσταθίου¹. Θα περίμενε, λοιπόν, κανείς ότι η *Πεῖρα* περιέχει πληροφορίες για οικονομικά θέματα της εποχής, αλλά και επιτρέπει την ανίχνευση καινοτομιών που να μπορούν να αποδοθούν στις ανάγκες των ημερών.

Πράγματι, μπορεί κανείς να επιχειρήσει τέτοιες μελέτες ως ένα βαθμό, και ορισμένες έχουν ήδη πραγματοποιηθεί. Ο Οικονομίδης συνήγαγε, από τον Τίτλο 20 που αναφέρεται στις φορολογικές υποχρεώσεις ορισμένων παροίκων, σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τη φορολογία και τις φορολογικές ελαφρύνσεις των παροίκων που εργαζόνταν στα κτήματα εξκουσάτων². Είναι μία από τις πρώτες μελέτες που οδήγησαν στη σημαντική θεωρία, την οποίαν αργότερα ανέπτυξε ο ίδιος συγγραφέας στο βιβλίο του *Fiscalité et exemption fiscale*, και η οποία προεβέβη ότι τα πλεονεκτήματα που αποκτούσαν οι γαιοκτήμονες με τα δημοσιονο-

1. Ν. Οικονομίδης, The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 (1986), 169-192. Πρβλ. του ίδιου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996.

2. Ν. Οικονομίδης, 'Η «Πείρα» περί παροίκων, *Άφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Α', Ρέθυμνο 1986, 232-241.

μικά προνόμια επεκτείνονταν, ως ένα βαθμό, και στους παροίκους τους. Ο Σπύρος Βρυώνης, πάλι, μελέτησε στο κείμενο αυτό την εφαρμογή της νομοθεσίας των Μακεδόνων υπέρ των αδυνάτων, και γενικότερα τη συμπεριφορά των δυνατών στον 11ο αιώνα. Βρήκε ότι αριστοκρατικές και ισχυρές οικογένειες, κατά κύριο λόγο εκείνη των Σκληρών, που εμφανίζεται αρκετές φορές στην *Πείρα*, συμπεριφέρονταν με επιθετικότητα προς τους χωρικούς αλλά και προς άλλους, εκμεταλλευόμενες την οικονομική και κοινωνική θέση τους³.

Μία από τις περιπτώσεις, όπου εμπλέκονται οι Σκληροί, αξίζει να σημειωθεί εκ νέου, επειδή αναφέρεται στη χρήση βίας. Η βία, η οποία δεν είναι μόνο σωματική αλλά και ηθική, είναι δυνατόν να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις οικονομικές διεργασίες, είτε ως μέσον πίεσης, είτε, από την άλλη, ως αιτία για την ακύρωση της συναλλαγής όταν καταγγελθεί και αποδειχθεί. Η προκειμένη περίπτωση αφορά τον πρωτοσπαθάριο Ρωμανό Σκληρό, ο οποίος κατηγορήθηκε από ορισμένους «χωρίτας» ότι με βία (σωματική;) τους απέσπασε περιουσιακά στοιχεία. Στη συνέχεια, έγινε ένας συμβιβασμός, με τον οποίον ο Σκληρός υποσχέθηκε να δώσει χρήματα, και κράτησε την περιουσία. Οι «χωρίται», όμως, προσπάθησαν να ανατρέψουν τη συμφωνία, με την κατηγορία ότι ο δικαστής (ο «κριτής») χρησιμοποίησε βία για να τους την αποσπάσει. Το πρώτο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο κριτής κατηγορείται για συνέργεια με τον Σκληρό. Το δεύτερο, είναι η απόφαση του Ευσταθίου, η οποία ζητάει να αποδειχθεί αν η συμφωνία έγινε υπό το κράτος βίας ή όχι. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Σκληρός πρέπει να δώσει τα χρήματα που υποσχέθηκε, με τόκο 8,33% το χρόνο (6 νομίσματα στη λίτρα) από τον καιρό της συμφωνίας (*ἀπαιτηθῆ ὁ Σκληρός τὸ χρυσίον μετὰ τόκου ἐφ' ἐκάστη λίτρα νομίσματα 5' ἀπὸ καιροῦ τῆς ἀσφαλείας*)⁴. Εάν, πάλι, αποδειχθεί η βία, τότε η μεν πράξη αναιρείται, οι «χωρίται», όμως, πρέπει να καταδείξουν την αφαιρεθείσα περιουσία ή, αλλιώς να πιστοποιήσουν με ὄρκο το ύψος της, το οποίο, όμως, δεν μπορεί να είναι δυσανάλογο με την οικονομική κατάστασή τους⁵.

Αναφέρω την περίπτωση αυτή, αφ' ενός γιατί έχει ενδιαφέρον ως ένδειξη της χρήσης βίας από αξιωματούχους σε πράξεις αγοροπωλησίας. Αφ' ετέρου, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ευστάθιος Ρωμαίος ακολουθεί το νόμο κατά γράμμα και όσον αφορά τον Σκληρό, ο οποίος καλείται να πληρώσει όχι μόνον το ποσόν που είχε

3. Sp. Vryonīs, Jr., *The Peira as a Source for the History of Byzantine Aristocratic Society in the First Half of the Eleventh Century*, στο: D. K. Kouymjian (εκδ.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Βηρυττός 1974, 279-284.

4. Βλ. *Πείρα* 42.18 πιθανώς κατ' αναλογία προς τα *Βασιλικά* 19.8.60. Προβλ. Ἀρμενόπουλος, *Ἐξάβιβλος*, 3.3.49 και 3.3.60.

5. *Βασιλικά* 50.3.57. Βλ. και *Πείρα* 42.17.

συμφωνηθεί, αλλά και τους τόκους⁶. Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο δικαστής ζητάει από τους χωρικούς να εμπλακούν σε δύσκολες νομικές διαδικασίες, σε δύο στάδια, για να αποδείξουν την αλήθεια των λόγων και το δίκιο τους. Οπωσδήποτε όμως, δεν μεροληπτεί υπέρ του Σκληρού.

Ως προς τη χρήση βίας, σημειώνω μία ενδιαφέρουσα σκέψη του Ευσταθίου. Στο κεφάλαιο 42 («Περὶ τῶν ἀπὸ φόβου καὶ βίας ἁμαρτημάτων καὶ πάσης βίας καὶ ποιναιῶν ἀγωγῶν καὶ ἀναρχιῶν»), ο μάγιστρος αποφασίζει σχετικά με αγωγή που είχαν καταθέσει τα παιδιά κάποιου, του οποίου η ακίνητη περιουσία είχε πωληθεί από το δημόσιο, 11 χρόνια νωρίτερα. Τα παιδιά, προφανώς κληρονόμοι, διατείνονται ότι *εβιάσθησαν παρὰ τῶν σεκρετικῶν, καὶ τὸ πολλοῦ τιμώμενον ὀλίγου διεπράθη*. Ο μάγιστρος αποκλείει κατ' αρχήν την αγωγή που βασίζεται στην επίκληση της χρήσης βίας, λόγω της παρόδου υπερβολικά μακροῦ χρόνου. Δεν εξετάζει καθόλου αν η πώληση έγινε σε τίμημα μικρότερο της δικαίας αποτιμώσεως. Λέει, όμως, ότι εν πάση περιπτώσει, δεν μπορεί κανείς να επικαλεστεί τη χρήση βίας για να πετύχει την καταδίκη του τρόπου εισπραξίας του χρέους, επειδή χωρίς παρενοχλήσεις και βία οι δανειστές δεν θα πλήρωναν ποτέ τα χρέη τους. Αποδέχεται, δηλαδή, τη χρήση βίας εναντίον των οφειλετών, θέση που αξίζει να εξετασθεί στο πλαίσιο μιας γενικότερης θεώρησης του θέματος της βίας στις οικονομικές πράξεις⁷.

Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις συναλλαγές, τις εμπορικές συναλλαγές στο μέτρο του δυνατού, και στα δάνεια, όπως αυτά εμφανίζονται στην *Πείρα*. Εμπριέχεται εδώ και το ζήτημα του έντοκου δανεισμού, το οποίο, παρά τις μελέτες που έχουν γίνει κατά καιρούς, εξακολουθεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον.

Το κεφάλαιο 38 της *Πείρας* έχει ως τίτλο «Περὶ πράσεως καὶ ἀγορασιῶν». Ως επί το πλείστον, οι υποθέσεις που εκτίθενται σ' αυτό το κεφάλαιο αφορούν αγοροπωλησίες ακινήτων, ενώ συχνά γίνεται αναφορά και στην εκποίηση προικῶν, όπως π.χ. στο χωρίο 38.6, όπου μία γυναίκα που γίνεται αυτεξούσια ενώ είναι παντρεμένη, πωλεί προικῶα. Ο Ευστάθιος αποφαινεται ότι η πώληση ισχύει ως προς το μέρος της προίκας επί του οποίου είχαν δικαιώματα η σύζυγος και τα παιδιά. Η πώληση, όμως, δεν είναι ισχυρή ως προς το μέρος των ακινήτων το οποίο αναλογικά θα εχρησιμοποιείτο ώστε να διατρέφετα ο σύζυγος. Σ' αυτήν την περίπτωση, ο αγοραστής οφείλει να καταβάλλει, από τα εισοδήματα των ακινήτων, αυτό που αναλογεί στον σύζυγο, καθ' ὅλη τη διάρκεια της ζωής του. Πάλι σε σχέση με την προίκα, η πώλησή της από τον σύζυγο και η μετά το θάνατό του επικύρω-

6. Τον τόκο πληρώνει ο Σκληρός, και όχι οι χωρικοί, όπως νόμιζε ο Vryonis: ό. π., 280.

7. *Πείρα* 42.21.

ση της πώλησής της από την γυναίκα καθιστά την πώληση ασφαλή έναντι των παιδιών του ζεύγους, τα οποία δεν έχουν το δικαίωμα να την αμφισβητήσουν⁸. Εδώ, η πώληση προικίων, στο βαθμό που συμφωνεί η σύζυγος, θεωρείται νόμιμη. Αντίθετα, η εκποίηση προικίων ακινήτων χωρίς εγγυητή θεωρείται επισφαλής από τον Ευστάθιο Ρωμαίο, επειδή η ρευστοποίηση βλάπτει την γυναίκα, δεδομένου ότι τα ρευστά δαπανώνται εύκολα. Σε μία τέτοια περίπτωση, η γυναίκα δικαιούται να πάρει πίσω τα ακίνητα ή το αντίτιμό τους από τον αγοραστή⁹. Χωρίς να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες επ' αυτού, τονίζω ότι η εντύπωση που αποκομίζει κανείς είναι ότι τα δικαιώματα της γυναίκας πάνω στην προίκα επιβεβαιώνονται¹⁰. Αν λάβουμε υπ' όψη τον οιοδήποτε κανονιστικό χαρακτήρα του κεμμένου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εκποίηση προικίων ακινήτων ήταν αρκετά συνήθης στον 11ο αιώνα ώστε να επισύρει την προσοχή του συντάκτη της *Πείρας*.

Όσον αφορά τις εμπορικές αγοραπωλησίες, μία μόνο ρητή μνεία υπάρχει, αν δεν συμπεριλάβουμε τις αγοραπωλησίες δούλων¹¹. Πρόκειται για την πώληση μεταξωτού υφάσματος («βλαττίου»), όπου ο αγοραστής δεν κατέβαλε το τίμημα, αλλά πήρε το μεταξωτό με την υπόσχεση να το πληρώσει αργότερα¹². Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο πωλητής έφερε το θέμα στο δικαστήριο μετά από δέκα ολόκληρα χρόνια – και, ειρήσθω εν παρόδω, δικαιώθηκε. Οι πληροφορίες που παρέχει το κείμενο είναι, δυστυχώς, ισχνές και δεν μπορούμε να ξέρουμε ποιές ήταν οι λεπτομέρειες αυτής της δόσοληψίας. Μπορεί να πρόκειται για μία απλή πώληση από παραγωγό ή έμπορο σε καταναλωτή, ή ίσως να έγινε κάποιου είδους διευκόλυνση σε έμπορο, ο οποίος θα κατέβαλε το τίμημα, όταν με τη σειρά του πωλούσε το αντικείμενο.

Δύο από τα πλέον ενδιαφέροντα χωρία του κεφαλαίου αυτού αφορούν τη δικαία τιμή και τη νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης¹³. Η πρώτη υπόθεση αφορά την αγοραπωλησία κτήματος που ανήκε στη μονή Δαβίδ¹⁴. Ο αγοραστής, που αναφέρεται ως πρωτοβεστιάριος, αγόρασε αυτό το κτήμα προς 5 λίτρες χρυσού. Αργότερα, η αξία του εκτιμήθηκε σε 13 λίτρες, δηλαδή σε υπερεπιπλάσιο της καταβληθείσας τιμής. Υποθέτει κανείς ότι η εκτίμηση έγινε μετά από αίτηση της μονής,

8. *Πείρα* 38.9.

9. *Πείρα* 38.7. Το ίδιο στο 25.27 «Περί γυναικῶν ειδικῶς».

10. Πρβλ. *Πείρα* 38.15 (περὶ τοῦ ὑποβόλου).

11. Για τις οποίες βλ. π.χ., *Πείρα* 38.3, 38.40.

12. *Πείρα* 38.2.

13. Για το θέμα γενικά βλ. Ἀγγελική Λαΐου, Κοινωνική δικαιοσύνη: τὸ συναλλάττεσθαι καὶ τὸ εὐημερεῖν στὸ Βυζάντιο, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 74 (1999), 113 κε.

14. *Πείρα* 38.12.

η οποία έφερε την υπόθεση στο δικαστήριο, ζητώντας είτε την καταβολή του υπολοίπου, είτε την επιστροφή του κτήματος. Η μονή ζήτησε επίσης τόκους για το μη καταβληθέν ποσό, και τα εισοδήματα μέρους του κτήματος (αυτού που δεν εκαλύπτετο από το τίμημα) κατά το μεσολαβήσαν διάστημα. Φαίνεται ότι όσον αφορά την τύχη του κτήματος και του τιμήματός του δεν υπήρξαν διχογνωμίες. Ο συντάκτης της *Πείρας* αναφέρει εν προκειμένω τη νομοθεσία που ακολουθήθηκε, και η οποία λέει ότι σε περίπτωση που κάποιος πουλήσει κάτι σε «ελάχιστο τίμημα», δηλαδή *τὸ μὴ εἰς ἡμισίαν διατίμησιν ἀναφερόμενον*, μπορεί να πάρει πίσω το κτήμα του, δίνοντας στον αγοραστή τα λεφτά που είχε πληρώσει· ή ο αγοραστής, αν προτιμάει, δίνει το υπόλοιπο της τιμής και κρατάει το κτήμα¹⁵. Διχογνωμία, όμως, υπήρξε ως προς τους τόκους και τα εισοδήματα, όπου προφανώς ο Ευστάθιος, μάλιστα τότε, συμφωνούσε, τουλάχιστον εν μέρει, με τη μονή, ενώ οι «κριταί» αντέτειναν ότι ο νόμος δεν προέβλεπε τέτοιες ρυθμίσεις, πράγμα που είναι ακριβές. Ο Ευστάθιος χειρίστηκε το θέμα κατ' αναλογίαν. Το υπόλοιπο του εδαφίου είναι, δυστυχώς, ατελές και μέρος μόνον της τελικής απόφασης μπορούμε να αποκαταστήσουμε με βάση τα συμφραζόμενα. Φαίνεται ότι ο μάλιστα αποφανθήκε ότι ο αγοραστής μπορούσε να κάνει την εξής επιλογή. Είτε να δώσει το πλήρες τίμημα και τους τόκους του μη καταβληθέντος τιμήματος, αλλά όχι τα εισοδήματα που αναλογούσαν, και να κρατήσει το κτήμα, είτε να επιστρέψει το κτήμα στη μονή και να πάρει πίσω τις 5 λίτρες του, από τις οποίες όμως θα αφαιρούντο τα εισοδήματα που είχε καρπωθεί εν τω μεταξύ από το μέρος του κτήματος που αναλογούσε στις 8 λίτρες¹⁶.

Συγκρατούμε από την ενδιαφέρουσα αυτήν υπόθεση τα εξής: πρώτον, την πολύ καθαρή οικονομική σκέψη του πωλητή, ο οποίος καταλάβαινε το συμφέρον του μέχρι κεραίας. Δεύτερον, ότι και ο Ευστάθιος Ρωμαίος σκέφτηκε και αποφάσισε με γνώμονα οικονομικό, διαφοροποιώντας, μάλιστα, τη σκέψη του ανάλογα με το αν το ζήτημα τελικά θα λυνόταν με την καταβολή ρευστού ή με την επιστροφή του παραγωγικού αγαθού, δηλαδή της γης. Στη δεύτερη περίπτωση, ο πωλητής δικαιούται να εισπράξει το εισόδημα που είχε παράγει το αγαθό. Στην πρώτη περίπτωση, δικαιούται να εισπράξει το εισόδημα εκ του κτήματος, δηλαδή το κέρδος που παράγει το κτήμα. Υπό μίαν έννοια, το μη καταβληθέν τίμημα θεωρείται ως δάνειο, για το οποίο εισπράττονται τόκοι, όπως άλλωστε προβλέπει ήδη η νομοθεσία¹⁷. Πρόκειται για μία εκλεπτυσμένη αντιμετώπιση του κτήματος ως

15. Βλ. *Βασιλικά* 19.10.72 (= C.IV.44.2).

16. Η *Πείρα* λέει ότι η μονή θα κατακρατούσε από την τιμή και τις τυχόν καινοτομίες, δηλαδή τις ζημιές (βλ. κεφ. 18 «Περί καινοτομίας»).

17. Πρβλ. *Βασιλικά* 19.8.60 και 19.6.14.

κεφαλαίου, για την οποία, μάλιστα, ο Ευστάθιος χρειάστηκε να υπερβεί τις διατάξεις του συγκεκριμένου νόμου. Παρατηρούμε, τέλος, ότι ο μάγιστρος εφαρμόζει εδώ τη νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης.

Η δεύτερη υπόθεση παρουσιάζει και αυτή ενδιαφέρον, κυρίως λόγω της επιχειρηματολογίας όχι του ίδιου του Ευσταθίου, αλλά του μυστικού, με τον οποίον διαφώνησε ο Ευστάθιος. Το θέμα έχει ως εξής: δεδομένου ότι, σύμφωνα με το νόμο, μπορεί ο αγοραστής που αγόρασε κάτι σε λιγότερο από το μισό του δικαίου τιμήματος να καταβάλει το υπόλοιπο και να ισχύσει η πράξη, το ερώτημα που τέθηκε είναι αν το υπόλοιπο σημαίνει αυτό που χρειάζεται για να φθάσουμε στο μισό της δικαίας αξίας ή αν απαιτείται η καταβολή της συνολικής αξίας. Ο Ευστάθιος ακολούθησε τη δεύτερη λογική και η γνώμη του επικράτησε, σύμφωνα με τον συντάκτη της *Πείρας*. Ο μυστικός, όμως, με διαφορετική αντιμετώπιση του θέματος, ανέπτυξε το επιχειρήμα ότι αρκούσε η καταβολή του ποσού που έλειπε ως το μισό της αξίας. Έχω και στο παρελθόν εκφράσει την άποψη ότι βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε μία θέση, η οποία δίνει βάρος στην ελεύθερη βούληση στις συναλλαγές και τα σύμφωνα. Δίνει, ακόμη, έμφαση στο γεγονός ότι η δικαία τιμή είναι ένα φάσμα τιμών, και όχι ένα συγκεκριμένο σημείο, όπως, αντίθετα, πίστευε ο Ευστάθιος Ρωμαίος, ο οποίος απεφάνθη ότι κατά το νόμο, *δικαίον ἐστι τίμημα, ὅπερ ἀξιοῦται ὀλοκλήρως τὸ πιπρασκόμενον*¹⁸.

Ας έλθουμε τώρα στα δάνεια και τον έντοκο δανεισμό. Οι πληροφορίες τις οποίες παρέχει η *Πείρα* σχετικά με δάνεια, αναδεικνύουν ορισμένες κατηγορίες δανειστών και έναν αριθμό χρήσεων. Φυσικά, τα στοιχεία είναι αποσπασματικά και κάθε άλλο παρά πλήρη εικόνα της κατάστασης μπορούμε να αποκομίσουμε από αυτά. Βρίσκουμε, λοιπόν, δάνεια για αγορά γης, όπως στην περίπτωση των κληρικών του αγίου Πολυεύκτου, που δανείστηκαν για να αγοράσουν κτήματα, στα οποία είχαν δικαιώματα σύμφωνα με το νόμο «περί προτιμήσεως»¹⁹. Βρίσκουμε αναφορά στο τί πρέπει να γίνει αν κάποιος δανείζεται χρήματα για να αγοράσει ακίνητα και αργότερα λυθεί ο γάμιος του, και η γυναίκα ζητάει πίσω την προίκα της²⁰. Οι περιπτώσεις που αναφέρονται στην προίκα μας υπενθυμίζουν ότι υπήρχε πάντα ο κίνδυνος (για τον δανειστή) να χάσει τα χρήματά του, επειδή επικρατέστερο ήταν το δικαίωμα της γυναίκας στην προίκα της. Δείχνουν, δε, ότι οι δανειστές δυσκολεύονταν να δανείσουν χρήματα γ' αυτόν ακριβώς το λόγο, αλλά και ότι υπήρχε τρόπος να παρακαμφθεί το εμπόδιο της προίκας, ως εξής: όταν ο σύζυγος δανειζόταν χρήματα για να αγοράσει ακίνητα, η αγοραπωλησία γινόταν

18. *Πείρα* 38.5. Πρβλ. Λαΐου, Κοινωνική δικαιοσύνη, 116.

19. *Πείρα* 38.13.

20. *Πείρα* 26.3 και 4 = *Πείρα* 25.5 = Άρμενόπουλος, *Ἐξάβιβλος*, 4.8.24.

στο πρόσωπο του συζύγου, αλλά έδινε τα χρήματα ο δανειστής, κι έτσι το ακίνητο ήταν ως εάν είχε πωληθεί στον δανειστή. Αυτές οι διατάξεις συμπεριελήφθησαν και στην *Ἐξάβιβλος*.

Βρίσκουμε διάταξη που διευθετεί ορισμένα ζητήματα εμπορικών δανείων, εν προκειμένω, τη δανειοδότηση εμπόρου για να «πραγματευθεί» σε πανηγύρι. Ο εν λόγω δανειστής έχει δικαιώματα επί του εμπορεύματος τα οποία υπερτερούν των δικαιωμάτων προηγούμενων δανειστών²¹. Άλλο χωρίο της *Πείρας* μας πληροφορεί για την ύπαρξη ομάδων εμπόρων, οι οποίοι ανέπτυσαν δραστηριότητες στα πανηγύρια²².

Δανειστές και δανειζόμενοι ήταν και πλούσιοι και λιγότερο πλούσιοι, και άνδρες και γυναίκες²³. Μία σειρά από γνώμες ή αποφάσεις του Ευσταθίου Ρωμαίου έχουν να κάνουν με την εξόφληση χρεών. Σε μία περίπτωση, ο Ευστάθιος Ρωμαίος, πατρίκιος τότε (δηλαδή μεταξύ του 1025 και του 1030), ασχολείται με τις προθεσμίες μέσα στις οποίες πρέπει να αποπληρωθεί ένα χρέος (το οποίο, προφανώς, ήταν ληξιπρόθεσμο). Κάνει μία ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση στη διευθέτηση, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του οφειλέτη. Όταν κάποιος έχει σημαντικά περιουσιακά στοιχεία, *ὄτε ἐστὶν εὖπορος τοῖς κτήμασι καὶ πράγμασι*, έχει τέσσερις μήνες για να εξοφλήσει το χρέος του. Η σχετικά μακρά αυτή χρονική περίοδος του δίδεται για να μην αναγκαστεί να ενεχυριάσει τα υπάρχοντά του, αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο τα χρέη του, είτε να τα ξεπουλήσει σε ευτελή τιμή. Αντίθετα, όταν ο οφειλέτης είναι άπορος, μία τέτοια προθεσμία όχι μόνο δεν βοηθάει κανένα, αλλά μάλλον βλάπτει τον δανειοδότη, γιατί ο φτωχός στο μεταξύ θα καταναλώσει και αυτά που έχει. Επομένως, η προθεσμία πρέπει να είναι μικρή και να επέλθει ένας συμβιβασμός, ούτως ώστε να μην γίνονται διενέξεις και μακρόσυρτες δίκες που ουσιαστικά δεν μπορεί να έχουν ωφέλιμο αποτέλεσμα λόγω της απορίας του οφειλέτη²⁴. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα σοφή διευθέτηση, που προσαθεί να βρει το άριστον στην κάθε περίπτωση, δηλαδή αυτό που ωφελεί τόσο τον οφειλέτη όσο και τον δανειζόμενο, καθώς και την οικονομία, έστω και αν οι

21. *Πείρα* 26.1. Πρβλ. Angeliki Laiou, Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt, στο: G. Prinzing – D. Simon (εκδ.), *Fest und Alltag in Byzanz*, Μόναχο 1990, 53-70, 189-194 [= Angeliki Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum Reprints 1992, XI].

22. *Πείρα* 57.1. Βλ. Laiou, Händler und Kaufleute.

23. Βλ. *Πείρα* 26.7.

24. *Πείρα* 58.1. Πρβλ. Αφμενόπουλος, *Ἐξάβιβλος*, 3.5.88. Η *Πείρα* λέει «οὐδεμία γενήσεται οὔτε τῷ ὀφειλέτῃ οὔτε τῷ χρεώστῃ ὀφέλεια», ενώ το σωστό είναι «οὔτε τῷ χρήστῃ, οὔτε τῷ ὀφειλέτῃ», όπως στην *Ἐξάβιβλος*. Για το θέμα βλ. Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, I. *Ἐνοχικό δίκαιο* – *Ἐμπράγματο δίκαιο*, Ἀθήνα 1992, 26.

συμβατικές υποχρεώσεις δεν τηρούνται επακριβώς. Η προθεσμία των τεσσάρων μηνών προβλέπεται από τα *Βασιλικά*, αλλά η διευθέτηση που αφορά τους απόρους οφείλεται στον Ευστάθιο. Η *Ἐξάβιβλος* επαναλαμβάνει τη διευθέτηση αυτή σε δύο κεφάλαια, στο 1.4.69 («Περὶ δικαστικῆς ψήφου καὶ ἀποφάσεως») καὶ στο 3.5.88 («Περὶ δανείου καὶ ἐνεχύρου»)²⁵.

Παρόμοιες διατάξεις, που λαμβάνουν υπ' όψη ὄχι μόνον καὶ ὄχι απλῶς τους νόμους, ἀλλὰ καὶ τις πραγματικὲς συνθήκες, μπορούμε νὰ βροῦμε καὶ σὲ ἄλλα κεφάλαια τῆς *Πείρας*. Οἱ συνθήκες τῆς ὁποῖας περιγράφουν διαφέρουν αρκετὰ μεταξύ τους, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ συντάκτης τῆς *Πείρας* προσπαθοῦσε νὰ δώσει υποδείξεις γιὰ μίᾳ σειρά ἀπὸ καταστάσεις που συνθέταν μίᾳ πολύπλοκῃ πραγματικότητῃ. Γιὰ παράδειγμα, τί γίνεται στὴν περίπτωση που κάποιος δανείζεται χρήματα με τόκο, δίνει ἐνέχυρα καὶ στὴ συνέχεια ἐπιθυμεί νὰ ἐξοφλήσει τὸ δάνειο, ἀλλὰ γιὰ κάποιον λόγο ὁ δανειστὴς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιστρέψει τὰ ἐνέχυρα καὶ ζητᾷ προθεσμία; Τρέχει ὁ τόκος ἢ ὄχι; «Ὅχι», λέει ὁ Εὐστάθιος πατρίκιος, ὁ τόκος σταματᾷ ἀπὸ τὴν ἡμέρα που ὁ οφειλέτης κατέθεσε τὴν ἀγωγή περὶ τῶν ἐνεχύρων – ἐπειδὴ δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκη τοῦ δανείου καὶ ὁ δανειστὴς μπορούσε νὰ πάρει πίσω τὰ χρήματά του. Ὅταν, ὁμως, ὁ δανειστὴς εἶναι φτωχὸς ἢ γυναίκα, τότε ὁ τόκος ἐξακολουθεῖ νὰ τρέχει, ἐκτός ἀν το ἐπιτόκιο εἶναι παράνομο υψηλὸ. Πρόκειται γιὰ μίᾳ διάταξη ἀπολύτως εὐεργετικὴ πρὸς μερίδες τοῦ πληθυσμοῦ οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ἀδύναμες. Ὁ συντάκτης τῆς *Πείρας* δὲν παραθέτῃ τὸ σκεπτικὸ τῆς ρύθμισης που κάνει, λέγοντας μόνον ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ *συμπαθεῖ λόγῳ*²⁶. Τέτοια συμπαθὴς ἢ φιλάνθρωπῃ ρύθμιση γίνεται ἀπὸ τὸν μάγιστρο καὶ σὲ μίᾳ ἄλλῃ περίπτωση²⁷. Κάποιος εἶχε δανείσει χρήματα σὲ ἔντοκο δάνειο, καὶ με υποθήκη. Στὴ διαθήκῃ του ἔγραψε ὅτι, ἀν ὁ οφειλέτης («χρεώστης») πλήρωνε χωρὶς νὰ φέρει δυσκολίες, θὰ του συγχωροῦσε τοὺς τόκους. Προφανῶς, ὁ οφειλέτης δὲν ἦταν καλοπληρωτὴς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια, γιατί τελικὰ δὲν ἐξπλήρωσε τὸ χρέος του. Ὁ μάγιστρος προσπάθησε νὰ λύσει τὸ θέμα με φιλάνθρωπο τρόπο, λέγοντας στὸν οφειλέτῃ ὅτι ἀκόμη θὰ μπορούσε νὰ εὐεργετηθεῖ ἀπὸ τὴ ρήτρα αὐτῆς διαθήκης. Ἀλλῶς, ἡ υποθηκευμένη περιουσία του θὰ λογιζόταν ἀντὶ κεφαλαίου, ἐνῶ ὁ κληρονόμος τοῦ δανειστῆ θὰ μπο-

25. Πρὸβλ. ἄλλῃ εὐεργετικὴ κρίση τοῦ Εὐσταθίου (*Πείρα* 58.2), γιὰ τὸν Μελεΐα, ὁ ὁποῖος χρωστοῦσε χρήματα, τὸν ἀφαιρέθηκαν κτήματα, καὶ μετὰ βρέθηκε ὅτι τὰ κτήματα εἶχαν υποεκτιμηθεῖ. Ὁ μάγιστρος τὸν δίνει διορία 6 μηνῶν νὰ ἐξοφλήσει τὸ χρέος καὶ νὰ πάρει πίσω τὰ κτήματά του. Μετὰ τὴ λήξη τῆς προθεσμίας, ἀν τὸ χρέος δὲν ἔχει ἀποπληρωθεῖ, ὁ δανειοδότης δικαιοῦται νὰ κρατήσει τὰ κτήματα.

26. *Πείρα* 19.1.

27. *Πείρα* 26.23.

ρούσε να κάνει αγωγή για τους τόκους. Το υπόλοιπο του χωρίου παρουσιάζει προβλήματα αλλά, εν κατακλείδι, ο δανειστής κρατάει την υποθήκη και έχει δικαίωμα να ζητήσει τόκους *ἀπὸ τρίτης ἑκατοστῆς κατ' ἔτος*, ὄντας πρωτοπαθάριος. Η προσπάθεια του Ευσταθίου Ρωμαίου να λύσει το θέμα εξωδικαστικά, με το συμβιβασμό που ἤδη είχε προτείνει ο διαθέτης, δεν ευδοχώθηκε. Αυτό, ὁμως, δεν αναρρῆει τὴ σημασία τῆς πράξεώς του.

Γενικό χαρακτηριστικό των ρυθμίσεων που προτείνει ο Ευστάθιος Ρωμαίος ως προς τα χρέη και τα δάνεια είναι η ευελιξία, η διάθεση να βρει κάποιες ευεργετικές λύσεις που τέμνουν τις απαιτήσεις και διευκολύνουν την αποπλήρωση των χρεών, αν και, μερικές φορές, δεν αποπληρώνεται ολόκληρη η οφειλή, δηλαδή το κεφάλαιο μαζί με τον τόκο. Γενικώς, δεν αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι η οικονομία τελεί σε κατάσταση κρίσεως, όπου οι ἄνθρωποι υποφέρουν ἀπὸ υποχρεώσεις και ὅπου χρειάζεται σεισάχθεια. Αντίθετα, μοιάζει μάλλον να βρισκόμαστε μπροστά σε μία ανοιχτή κοινωνία, ὅπου το χρήμα κυκλοφορεῖ και επενδύεται, με τὴ μορφή δανείων, αν και ἡ φύση του κεμένου αὐτοῦ δεν ενοεῖ τὴ μνεία παραγωγικῶν δανείων. Είναι, δηλαδή, μία κοινωνία, ὅπου ἡ πιστοδοσία είναι διαδεδομένη και για το λόγο αὐτό ο μάλιστα ασχολεῖται με θέματα ἀποπληρωμῆς των δανείων, προσπαθώντας να δώσει οδηγίες για καταστάσεις που ἀνακύπτουν και τὶς οποίες δεν προβλέπει επακριβῶς ο νόμος. Σημειώνουμε και μία κάποια συντηρητικὴ διάθεση προστασίας και ἐπεμβάσεως υπὲρ των υποτιθέμενων ἀδυνάτων, πράγμα που διαπιστώσαμε και σε σχέση με τὴν υπέρρογκο βλάβη.

Ο ἔντοκος δανεισμός και γενικά οά τόκοι είναι πανταχού παρόντες στην *Πείρα*²⁸. Δεν ὑπάρχει, βεβαίως, κανενός εἶδους ἐνδοιασμός, ἀρνητικὴ προδιάθεση ἢ πρόθεση να ἀποτραπεί ἡ εἰσπραξὴ τόκων – καμμία, δηλαδή, ἠθικὴ ἢ ἄλλη ἀνησυχία, ὅπως αὐτὲς που βρισκόμαστε στη Δυτικὴ Ευρῶπη ἢ στο Βυζάντιο σε προγενέστερες ἢ μεταγενέστερες εποχές. Αντίθετα, αὐτό που μοιάζει να ἐνδιαφέρει τον Ευστάθιο Ρωμαῖο είναι ἡ τήρηση των νόμων και των συμβολαίων. Μάλιστα, ο Ευστάθιος Ρωμαῖος δεν εἶχε ἐνδοιασμούς να ἐπιβάλλει τὴν καταβολὴν τόκων ἀκόμη και ὅταν ἡ περίπτωση δεν προβλεπόταν ρητὰ ἀπὸ τὸ νόμο, ὅπως ἐγένε στη διένεξη του Σκληροῦ με τους χωρικούς.

Ἐνα χωρίο τῆς *Πείρας* ἔχει γίνε ἰδιαιτέρα γνωστό, και ἀναφέρεται συχνά. Πρόκειται για τὸ 19.1, το οποίο συνοψίζει τὴν ἰουστινιάνειο ρύθμιση των ἐπιτοκίων, ὅπως κείται στα *Βασιλικά* 15.1, ἀλλά με μία σημαντικὴ διαφορά. Ο Ευστά-

28. Για τὸ θέμα βλ. Angeliki Laiou, *Nummus parit nummos*: l'usurier, le juriste et le philosophe à Byzance, *Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Comptes rendus*, Παρίσι 1999, 583-604.

θιος Ρωμαίος, πατρίκιος τότε, όρισε τα νόμια επιτόκια ως εξής: *τοῖς ἀπλῶς συν-αλλάττουσιν*, 6 νομίματα στη λίτρα, δηλαδή 8,33%, ενώ ο νόμος ορίζει 6%. Για τους αργυροπράτες, ορίζει 8 νομίματα στη λίτρα, δηλαδή 11,1%, ενώ η νομοθεσία προβλέπει 8%, και οι ορφανοί δανειζονται με επιτόκιο 4 νομίματα στη λίτρα, δηλαδή 5,55% αντί για το «τέταρτον έκατοστής», δηλαδή 3%, που προβλέπει ο νόμος²⁹. Αλλάζοντας, δηλαδή, τον αρχικό υπολογισμό που γινόταν με βάση την «έκατοστήν» (12% το χρόνο), και μεταφέροντας τους ίδιους αριθμούς σε νομίματα επί της λίτρας, ο Ευστάθιος ανεβάζει αισθητά τα επιτόκια ή, μάλλον, αποδέχεται σιωπηρά την αύξησή τους. Ως παράνομα υψηλό επιτόκιο θεωρεί τους 6 φόλλεις ανά νόμισμα το μήνα, που αντιστοιχεί σε 25% το χρόνο. Ένα άλλο χωρίο, το 19.62, μοιάζει να καταγράφει τον ιουστινιάνειο νόμο με ακρίβεια, λέγοντας ότι δανειστές που είναι υλούστριοι και άνω, δικαιούνται να εισπράττουν τόκους μέχρι «τρίτης έκατοστής», αυτοί που δανείζουν σε ευαγείς οίκους μέχρι «τετάρτης έκατοστής», κ.λπ., ως το ανώτατο όριο, που είναι η «έκατοστή». Νομίζω ότι δεν υπάρχει ασυνέπεια μεταξύ των δύο χωρίων. Στον 6ο αιώνα, όπως άλλωστε και στο 10ο, η «έκατοστή» ήταν ένα επιτόκιο 12% το χρόνο. Όμως, όπως προκύπτει από άλλα χωρία της *Πείρας*, όταν ο Ευστάθιος Ρωμαίος αναφερόταν σε «έκατοστή», εννοούσε 16,67% το χρόνο. Ρητά ορίζει στο κεφάλαιο 19.4 ότι ο εκατοστιαίος τόκος είναι 12 (νομίματα) στη λίτρα, δηλαδή 16,67% το χρόνο. Αυτό σημαίνει ότι, όπου στην *Πείρα* η αναφορά γίνεται με τον παλαιό τρόπο, πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Ευστάθιος δεν εννοεί τα επιτόκια όπως αρχικά ο νόμος, αλλά με τον καινούριο υπολογισμό, όπου η «έκατοστή» είναι 16,67% και όπου «τετάρτη έκατοστή» είναι όχι το ένα τέταρτο του 12% (3% το χρόνο), αλλά τέσσερα νομίματα στη λίτρα, δηλαδή 5,55% το χρόνο. Καταγράφει, νομίζω, εδώ ο Ευστάθιος την τρέχουσα τιμή του χρήματος, που είχε ήδη διαμορφωθεί σε επίπεδα υψηλότερα από εκείνα του 6ου αιώνα, στα οποία και παρέμεινε εφεξής, και το κάνει χωρίς να δίνει καμμία εξήγηση, αντίθετα από αυτό που προσπάθησαν να κάνουν αργότερα οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα³⁰.

Τέλος, μία γενικότερη παρατήρηση. Είναι ήδη γνωστό ότι ο Ευστάθιος Ρωμαίος συνήθιζε να επιβάλλει χρηματικά πρόστιμα για ποινικά αδικήματα³¹,

29. Ο Κ. Ε. Zachariäe von Lingenthal είχε προτείνει να διορθωθεί το κείμενο, και η αναφορά να είναι σε πρωτοσπαθάρους αντί των ορφανών. Νομίζω ότι η διόρθωση είναι εσφαλμένη, επειδή πρόκειται για τον ορφανικό τόκο, μέχρι «τετάρτης έκατοστής», δηλαδή 3% στην αρχική νομοθεσία.

30. Βλ. Angeliki Laiou, *God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists*, στο: Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Αθήνα 1991, 261-300.

31. Π.χ. *Πείρα* 42.4, 42.11, 66.27, 45.2.

πράγμα που μας εμβάλλει σε σκέψεις ως προς την κυκλοφορία του χρήματος αυτήν την εποχή. Βρισκόμαστε, προφανώς, σε μία οικονομία και κοινωνία, όπου το χρήμα κυκλοφορεί ευρέως. Μία πολυσυζητημένη απόφαση του Ευσταθίου, που εκδίκασε την υπόθεση φθοράς κόρης συγγλητικού στα έτη 1025-1028, υπογραμμίζει όχι μόνον την οικονομική άνεση μέρους του πληθυσμού, αλλά και το γεγονός ότι υπήρχε σχετικά εύκολη πρόσβαση σε ρευστό. Ο Ευστάθιος Ρωμαίος ήθελε να επιβάλει χρηματικό πρόστιμο στον ερωτόλο πρωτοσπαθάριο Ιμέριο. Σύμφωνα με το νόμο, που ανάγεται στην *Έκλογη* των Ισαύρων, η ποινή θα έπρεπε να ήταν μία λίτρα χρυσού³². Όμως, ο Ευστάθιος θεώρησε ευτελές ένα τέτοιο ποσόν (*ὡς εὐτελῆ καὶ μικρολόγον ἀπέωσατο*), και βρήκε τρόπο να επιβάλει ένα πρόστιμο 5 λιτρών, δικαιολογώντας την αύξηση με το επιχείρημα ότι ο σχετικός νόμος είχε εκδοθεί *ἀπεριστάτως*, δηλαδή ότι ήταν γενικός και δεν έπαιρνε υπ' όψη συγκεκριμένες καταστάσεις. Μπορούμε να φανταστούμε ότι, εκτός από τα νομικά προβλήματα που διέβλεπε ο Ευστάθιος, αυτό που κυρίως φάνταζε αναχρονιστικό, ήταν το ύψος των προστίμων, το οποίο είχε καθοριστεί τον 8ο αιώνα, και ήταν πλέον υπερβολικά χαμηλό. Μία λίτρα χρυσού είχε πολύ μεγαλύτερη αξία τον 8ο αιώνα από ό,τι τον 11ο. Η αναπροσαρμογή των προστίμων, την οποία ο Ευστάθιος έκανε κατά περίπτωση, μας υπενθυμίζει όχι μόνο τη σοφία του μεγάλου αυτού νομικού, αλλά και τις οικονομικές συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη της εποχής του.

Αυτές οι παρατηρήσεις αβίαστα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, παρά το γεγονός ότι στην *Πείρα* βρίσκουμε κυρίως διατάξεις που αφορούν τη γη, την πρόικα κ.λπ., το κείμενο στο σύνολό του παρουσιάζει μία οικονομία διαφοροποιημένη, με υψηλό εγχρηματισμό, όπου το χρήμα κυκλοφορεί άνετα, όπου καταγράφονται εμπορικές συναλλαγές, όπου τα δάνεια, επιχειρηματικά ή καταναλωτικά, είναι σύνθητες φαινόμενο, και όπου τα επιτόκια έχουν ήδη αυξηθεί χωρίς αυτό να έχει προκαλέσει αντιδράσεις. Μία οικονομία, δηλαδή, σε ανοδική εξέλιξη, άσχετα αν ο Ευστάθιος, με μερικές τουλάχιστον αποφάσεις του, δείχνει να αντιστέκεται στην πλήρη εφαρμογή των κανόνων της αγοράς.

32. *Πείρα* 49.4. Παβλ. *Έκλογη* 17.29· *Βασιλικά* 60.37.78. Για την υπόθεση βλ. Angeliki Laiou, *Marriage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1992, 105 κε.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Περιγράφοντας τη μοιραία εκστρατεία του Ρωμανού Δ' Διογένη το 1071 εναντίον των Τούρκων ο ιστορικός Ατταλειάτης αναφέρεται στη Θεοδοσιούπολη με τον εξής τρόπο: *τὴν Θεοδοσίον πόλιν ... ἀόκητον γενομένην διὰ τὸ ἐν τῇ πολιτείᾳ τοῦ Ἄρτζη πλησίον οὕση καὶ ἐν καλῷ τῆς θέσεως ὀρωμένη μεταθέσθαι τοὺς ἀνθρώπους τὴν οἴκησιν, καὶ μεγάλην ἐγκαταστήσαι χωρόπολιν καὶ παντοίων ὠνίων, ὅσα Περσικὴ καὶ Ἰνδικὴ καὶ ἡ λοιπὴ Ἀσία φέρει, πλῆθος οὐκ εὐαρίθμητον φέρουσιν*¹. Η Θεοδοσιούπολη, πόλη στην Αρμενία, βρισκόταν πάνω στο μεγάλο εμπορικό δρόμο ο οποίος από την Περσία και την κεντρική Ασία οδηγούσε στην Τραπεζούντα. Στα μέσα όμως του 11ου αιώνα είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους της, οι οποίοι προτίμησαν να μετοικήσουν στο γειτονικό Ἄρτζε. Αιτία της μετεγκατάστασης ήταν το γεγονός ότι το Ἄρτζε βρισκόταν σε πολύ επίκαιρο σημείο το οποίο εξυπηρετούσε καλύτερα το εμπόριο με την Περσία, την Ινδία και την κεντρική Ασία. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το Ἄρτζε εξελίχθηκε σε μεγάλη, κοσμοπολίτικη, αγορά η οποία συγκέντρωνε πλήθος εμπόρων, τόσο γηγενείς, όσο και ξένους, Σύρους και Αρμενίους: *ῶκουν γὰρ ἐν αὐτῇ ἰθαγενεῖς τε ἔμποροι καὶ Σύρων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἄλλων ἐθνῶν πλῆθὺς οὐκ ὀλίγη*². Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από τις αρμενικές πηγές³.

1. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliothae Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 148. Πρβλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Λιψία 1885-1886 (ανατ. Ἄμστερνταμ 1967), 44-45.

2. Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 451.

3. Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, μτφρ. M. Canard [Bibliothèque de Byzantion 5], Βρυξέλλες 1973, 64. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η ευημερία του Ἄρτζε οφειλόταν στο γεγονός ότι εκεί συγκεντρώνονταν εμπορεύματα τα οποία έφθιναν τόσο από τη ξηρά, όσο και από τη θάλασσα. Δεν είναι σαφές πώς τα εμπορεύματα έφθιναν από τη θάλασσα στο Ἄρτζε. Είναι πιθανόν ότι η ποτάμια οδός του ποταμού Αράξη, η οποία εχρησιμοποιείτο ευρέως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire, 29 B.C. to A.D. 641*, Οξφόρδη 1969, 139, 149-150) εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται και στο Μεσαίωνα.

Μέχρι το 10ο αιώνα το μεγάλο κέντρο του εμπορίου με την κεντρική Ασία ήταν η Τραπεζούντα⁴. Οι αραβικές πηγές αναφέρονται στην άφιξη των μουσουλμάνων εμπόρων στη μητρόπολη του Πόντου και στις συναλλαγές μεταξύ αυτών και των Βυζαντινών⁵. Τον 11ο αιώνα η επέκταση των βυζαντινών συνόρων με την προσάρτηση της Αρμενίας είχε ως συνέπεια το κέντρο βάρους του μικρασιατικού εμπορίου να μετατοπιστεί ανατολικότερα. Κατά συνέπεια, η Τραπεζούντα περιορίστηκε στο ρόλο του ενδιάμεσου σταθμού και του σημείου φόρτωσης των εμπορευμάτων με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Εν τούτοις, εξακολούθησε να είναι σημαντική πόλη, διέθετε μάλιστα και οργανωμένο εμπόριο όπου διεκπεραιώνονταν οι συναλλαγές⁶.

Αντίστροφη φαίνεται να ήταν η πορεία της Αττάλειας η οποία ήταν κατά το παρελθόν σημείο εισόδου εμπορευμάτων με προέλευση τη Συρία⁷. Πύρω στα τέλη του 10ου αιώνα το λιμάνι της είχε αρκετή κίνηση και ήταν έδρα της επιχειρηματικής δραστηριότητας κάμποσων πλοιοκτητών⁸. Η αλλαγή των δρόμων του ανατολικού εμπορίου τον 11ο αιώνα είχε ως συνέπεια την αναβάθμιση του ρόλου της Αττάλειας. Η κατάρρευση του χαλιφάτου οδήγησε στην παρακμή των λιμανιών

4. Βλ. τελευταία, Ν. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia στην Μικρά Ασία του 10ου αιώνα, στο: Στ. Λαμπτάκης (εκδ.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ – Διεθνή συμπόσια 6], Αθήνα 1998, 68-72.

5. Ibn Hauqal, *Configuration de la terre*, μτφρ. J. H. Kramers – G. Wiet, II, Παρίσι 1964, 335.

6. Στα μέσα του 11ου αιώνα οι μοναχοί της μονής του αγίου Ευγενίου αρνήθηκαν να φιλοξενήσουν τον απογραφέα Μεθόδιο μαζί με την ακολουθία του και προσπάθησαν να τον πείσουν να καταλύσει μόνον αυτός και τα επιστημότερα μέλη της ακολουθίας του στη μονή, ενώ οι υπόλοιποι να μένουν στο *εμπόριο* της πόλης, το οποίο βρισκόταν έξω από τα τείχη όπου υπήρχε η κατάλληλη υποδομή για την παραμονή μεγάλου αριθμού ανθρώπων: *τούς γάρ πολλούς άλλους έξω τῷ ἐμπορίῳ ἐπαναπανθῆναι τῆς πόλεως* (*The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysii 154*, εκδ. J.-O. Rosenqvist [Acta Universitatis Upsaliensis 5], Ουψάλα 1996, 238,608-618).

7. Το 10ο αιώνα τα εισοδήματα τα οποία απέφερε το τελωνείο της Τραπεζούντας ήταν τριτάσια αυτών που απέφερε το αντίστοιχο της Αττάλειας. Βλ. Οικονομίδης, Πόλεις-commercia. Ο συγγραφέας ερμηνεύει το γεγονός με τη σκέψη ότι η Αττάλεια μαζί με τη γειτονική της Σελεύκεια ήταν σημείο εκτελωνισμού για τα εμπορεύματα τα οποία προοριζόνταν για όλη την αυτοκρατορία, πλην της Κωνσταντινούπολης. Αυτά που προοριζόνταν αποκλειστικά για την αγορά της πρωτεύουσας εκτελωνίζονταν στην Άβυδο. Αντίθετα, η Τραπεζούντα ήταν σημείο εκτελωνισμού όλων των εμπορευμάτων τα οποία εισάγονταν δια της χερσαίας οδού, είτε αυτά προοριζόνταν για την Κωνσταντινούπολη, είτε για άλλο σημείο της αυτοκρατορίας.

8. Στο *Βίο* του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου (AASS, Novembris III, Βρυξέλλες 1910, 511 §9) αναφέρεται ότι, όταν ο όσιος ήταν ακόμα παιδί, κάποιος ψευτομοναχός προσπάθησε να τον πουλήσει σε ένα (Αρμένιο) ναύκληρο στην Αττάλεια. Πρβλ. C. Foss, *The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age*, στο: του ίδιου, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Variorum 1996, αρ. IV (πρώτη δημοσίευση), σ. 9.

του Περσικού κόλπου και την ανασφάλεια των χειροαίων δρόμων. Η ανερχόμενη δύναμη των Φατιμίδων εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία προς όφελος της Αιγύπτου. Τα εμπορεύματα της Ανατολής κατέληγαν κυρίως στο Aden, στο νότιο άκρο της Αραβικής χερσονήσου, από όπου έφθαναν στην Αλεξάνδρεια⁹. Αποτέλεσμα της αλλαγής αυτής φαίνεται ότι ήταν η αύξηση της σημασίας των λιμανιών της δυτικής παραλίας της Μικράς Ασίας¹⁰. Η Αττάλεια αναδείχθηκε σε κομβικό σημείο του εμπορίου ανάμεσα στη φατιμιδική Αίγυπτο και την αυτοκρατορία¹¹. Συμπληρωματικός (ή ανταγωνιστικός;) προς την Αττάλεια πρέπει να ήταν και ο ρόλος της Κύπρου¹².

Εκτός όμως των χαρακτηριστικών αυτών περιπτώσεων, οι οποίες αφορούν κυρίως στις ανταλλαγές με τον ισλαμικό κόσμο, τί γνωρίζουμε για το εμπόριο στη Μικρά Ασία; Λίγα πράγματα¹³. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε αφορούν κυρίως στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, κάτι αναμενόμενο άλλωστε, δεδομένου ότι η θαλάσσια οδός προσέφερε τη δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ των πόλεων αλλά και με την πρωτεύουσα. Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονεί κανείς ότι τα ευφορότερα μικρασιατικά εδάφη βρίσκονται κατά μήκος των κοιλάδων που σχηματίζουν τα ποτάμια της δυτικής Μικράς Ασίας¹⁴. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι η πληθυσμιακή αύξηση σε συνδυασμό με τις καλύτερες οικονομικές δυνατότητες που χαρακτηρίζουν τον 11ο αιώνα¹⁵ είχαν οπωσδήποτε

9. J.-C. Garcin, *Transport des épices et espace égyptien entre le XIe et le XVe siècle, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 85 (1978), 305-309 [μου είναι γνωστό μόνο από έμμεση βιβλιογραφική αναφορά στο άρθρο του D. Jacoby, *What do we Learn about Byzantine Asia Minor from the Documents of the Cairo Genizah?*, στο: *Η βυζαντινή Μικρά Ασία*, 89 σημ. 29].

10. Jacoby, *Genizah*, 89-90.

11. Jacoby, *Genizah*, 91.

12. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society I: Economic Foundations*, Berkeley-Los Angeles-London 1967, 214· του ίδιου, *Letters of Medieval Jewish Traders. Translated from the Arabic with Introduction and Notes*, Princeton 1973, αρ. 5.

13. Σύντομη καταγραφή των μαρτυριών (9ος-11ος αι.), οι οποίες αφορούν στην οικονομική και εμπορική ζωή των μικρασιατικών πόλεων, έχει πραγματοποιήσει ο Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, 10-24.

14. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 48-49· του ίδιου, *Byzantium, 1081-1204: the Economy Revisited, Twenty years on*, στο: του ίδιου, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1989, αρ. III (πρώτη δημοσίευση), σ. 4-5.

15. Για το γενικό πλαίσιο της ανάπτυξης της οικονομίας τον 11ο αιώνα σε συνδυασμό με τη λεγόμενη εμπορική επανάσταση στη δυτική Ευρώπη βλ. Angeliki Laiou, *Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: Angeliki Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh*

θετικό αντίκτυπο στο εμπόριο, αυξάνοντας τη ζήτηση αγαθών. Από τα τέλη του 10ου αιώνα διαπιστώνεται μεγάλη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Τα χάλκινα νομίσματα κόβονται σε πολύ μεγάλο αριθμό, ενώ η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος, η οποία χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα, έχει ερμηνευθεί, όσον αφορά στην πρώτη φάση της τουλάχιστον, ως αποτέλεσμα της ανάγκης για περισσότερα χρυσά νομίσματα, ανάγκης που με τη σειρά της αντικατοπτρίζει αύξηση του όγκου των συναλλαγών¹⁶. Από την άλλη, οι πανηγύρεις ήταν σημαντικός παράγοντας της οικονομικής ζωής στη βυζαντινή Μικρά Ασία και κύριος τρόπος ανεφοδιασμού της μικρασιατικής ενδοχώρας. Ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος, δρουγγάριος της βίγλας την τρίτη δεκαετία του 11ου αιώνα¹⁷, ασχολήθηκε μεταξύ άλλων με ζητήματα τα οποία ανέκυπταν με άξονα τις πανηγύρεις. Τα ζητήματα αυτά πρέπει να παρουσίαζαν ενδιαφέρον για αρκετούς, ώστε ο ανώνυμος μαθητής του Ευσταθίου ο οποίος είχε την πρωτοβουλία να συγκεντρώσει τις αποφάσεις του δασκάλου του στο συμπληρωματικό έργο το οποίο είναι γνωστό με το όνομα *Πείρα*, να συμπεριλάβει τις αποφάσεις στο πόνημα αυτό. Αφορούσαν κυρίως σε περιπτώσεις δανεισμού χρημάτων προκειμένου ο δανειολήπτης να μπορέσει να συμμετάσχει σε κάποια εμποροπανήγυρι¹⁸. Οι πανηγύρεις αποτελούσαν ένα σίγουρο μέσο ανταλλαγής, δεν εξασφάλιζαν όμως σταθερή εμπορική κίνηση σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Σχέσεις μεταξύ των παραίων της Μικράς Ασίας και του εσωτερικού είναι δύσκολο να ανιχνευτούν. Γνωρίζουμε από μια πολυσυζητημένη επιστολή ενός μητροπολίτη Συνάδων του τέλους του 10ου αιώνα ότι η δυτική παραλία της Μικράς Ασίας, όπως και η περιοχή της Αττάλειας εξήγαν αγροτικά προϊόντα, κυρίως σιτηρά, στη μικρασιατική ενδοχώρα¹⁹. Είναι πιθανόν ότι η κατάσταση αυτή εξακολούθησε και τον επόμενο αιώνα, σίγουρα όμως οι εξαγωγές αυτές δεν ήταν

through the Fifteenth Century, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2002 (προδημοσίευση σε ηλεκτρονική μορφή στο internet), 728-730.

16. Cécile Morrisson, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *TM* 6 (1976), 17-20, 24-30 [= *Monnaie et finance à Byzance: analyse, techniques*, Variorum 1994, IX].

17. Το βιογραφικό του Ευσταθίου προσπάθησε να ανασυστήσει ο Ν. Οικονομίδης, The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 (1986), 171-176.

18. *Πείρα*, *JGR* IV, §26.1.

19. *The correspondence of Leo metropolitan of Synada and Syncellus*, έκδ. Martha Pollard Vinson [CFHB 23], Washington, D.C. 1985, αρ. 43, σ. 68,11-13. Βλ. επίσης, *The Letters of Ioannes Mauropus Metropolitan of Euchaita*, έκδ. Α. Karpozilos [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990, αρ. 64, σ. 173,58-60. Για σχολιασμό των δύο επιστολών βλ. Hendy, *Monetary Economy*, 139-142· Foss, *Pamphylia*, 3.

μεγάλης έκτασης, δεδομένων των δυσκολιών των χειρσαίων μεταφορών και του συνακόλουθου κόστους.

Αξίζει να επικεντρωθεί κανείς σε δύο παραδείγματα από τη δυτική Μικρά Ασία. Η σημαντικότερη πόλη σε αυτήν τη ζώνη, όπως και στο παρελθόν, ήταν η Έφεσος. Η πανήγυρις προς τιμή του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, η οποία μαρτυρείται τουλάχιστον από τα τέλη του 8ου αιώνα²⁰, συγγέντρωνε μεγάλο αριθμό ξένων εμπόρων: Μουσουλμάνων, Γεωργιανών, Ρώσων και Εβραίων²¹. Την ίδια περίοδο η πόλη διατηρούσε λιανικό εμπόριο ειδών πρώτης ανάγκης²², πράγμα αναμενόμενο, αλλά ταυτόχρονα μπορούσε να βρει κάποιος και πιο εξεζητημένα είδη, όπως αρώματα²³. Η αναφορά αυτή προϋποθέτει μια κοινωνία σημαντικά διαφοροποιημένη, ένα τμήμα της οποίας διέθετε τόσο το ενδιαφέρον όσο και τα υλικά μέσα για την απόκτηση τέτοιων ειδών. Ειδικότερα, η αναφορά στα αρώματα γίνεται αφορητή για να θέσει κανείς το ερώτημα του τρόπου με τον οποίο το είδος αυτό έφθανε στην αγορά της Εφέσου. Το πιθανότερο είναι ότι τα αρώματα εισάγονταν στην Έφεσο από τους μουσουλμάνους εμπόρους οι οποίοι έρχονταν στην πόλη με την ευκαιρία της πανηγύρεως, χωρίς να αποκλείεται και το ενδεχόμενο έμποροι από την Έφεσο και τη γύρω περιοχή να ταξίδευαν σε ισλαμικά εδάφη για να τα προμηθευτούν. Άλλωστε, αρώματα διακινούνταν με την ευκαιρία πανηγύρεων σε πόλεις μικρότερης σημασίας από την Έφεσο, όπως η Αυγουστόπολις της Φρυγίας²⁴. Η οικονομία στην Έφεσο εμφανίζεται πλήρως εκχρηματισμένη. Ένας μοναχός προσπαθεί να ανταλλάξει ένα *τεταρτηρόν* νόμισμα με ένα *ιστάμενον* προκειμένου να μπορέσει να αποκτήσει ένα χειρόγραφο²⁵. Το *τεταρτηρόν* ήταν αρχικά το χρυσό νόμισμα το οποίο έκοψε ο Νικηφόρος Φωκάς και του οποίου η περιεκτικότητα σε χρυσό δεν ήταν η κανονική, αλλά ήταν μειωμένη κατά ένα μιλιαρίσιο σε σχέση με το *ιστάμενον* νόμισμα²⁶. Η απαίτηση πληρωμής του χειρογράφου

20. *Theophanis Chronographia*, έκδ. C. de Boor, I, Λιψία 1883, 495.

21. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 556 §158.

22. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 541 §107: ένας επισκέπτης του Λαζάρου ο οποίος κατοικεί στην Έφεσο στέλνει έναν από τους υπηρέτες του να αγοράσει ψάρια στην Έφεσο. Πρβλ. *ό. π.*, 549 §140: οι μοναχοί της μονής του Λαζάρου ζητούν από τον όσιο την άδεια να μεταβούν στην Έφεσο για να προμηθευτούν ψάρια.

23. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 537 §91. Η αναφορά σε κάποιον μοναχό Λουκά, πρώην μυρμηδί, δηλώνει προφανώς προηγούμενη επαγγελματική απασχόληση.

24. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes II/2: Extraits des sources arabes*, Βρυξέλλες 1950, 400.

25. *Βίος Λαζάρου Γαλιλαίου*, 536 §88.

26. Cécile Morrisson, *Vraies et fausses crises du VIe au XIe siècle*, στο: *La cultura bizantina. Oggi e il messaggio. Moneta ed economia* [Corsi di studi - 4, 1979] Ρώμη 1986, 81-82. Το *τεταρτηρόν* του Νικηφόρου Φωκά δεν διέφερε σε τίποτα εξωτερικά από το *ιστάμενον* από τον Βασίλειο Β' όμως και μετά το *τεταρτηρόν* ήταν απόλυτα διακριτό, έχοντας διαφορετικά εξωτερικά γνωρίσματα (Morris-

σε νόμισμα *ιστάμενον* απηχεί τις επιφυλάξεις που γέννησε ένα νόμισμα σαφώς υποτιμημένο σε σχέση με το *ιστάμενον*²⁷.

Εκτός από την Έφεσο, ενδείξεις για μια ενδιαφέρουσα αγορά υπάρχουν και για τη Σμύρνη. Η σημασία της Σμύρνης αυξήθηκε στη διάρκεια του 10ου αιώνα, εξέλιξη η οποία αντανακλάται στην αναβίβασή της σε μητρόπολη²⁸. Η Σμύρνη πιθανώς διέθετε σημαντική αγορά και αγοραστικό κοινό με καθόλου ευκαταφρόνητες αγοραστικές δυνατότητες. Η υπόθεση στηρίζεται στο οικογενειακό(;) όνομα του *Βλαττοπόλου* με το οποίο γίνεται γνωστός σε κείμενο του 11ου αιώνα μοναχός καταγόμενος από τη Σμύρνη²⁹. Ο όρος *βλατίων* δήλωνε αρχικά το μεταξωτό ένδυμα το οποίο ήταν βαμμένο με πορφύρα, ενώ κατέληξε να σημαίνει εν γένει το μεταξωτό ένδυμα πολυτελείας³⁰. Η ύπαρξη στη Σμύρνη ενός τέτοιου εμπορίου, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν πρόκειται για κάποιον ο οποίος είχε μεταναστεύσει στη Σμύρνη από άλλη περιοχή, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σχετικά εύρωστου κοινωνικού στρώματος το οποίο μπορούσε να προμηθευτεί είδη πολυτελείας³¹. Εν τούτοις, οι δύο πόλεις, παρὰ τις ενδείξεις μιας αξιόλογης εμπορικής κίνησης, δεν πρέπει να υπερβάναν τις διαστάσεις μιας περιφερειακής αγοράς.

son, ό. π., 85-86). Μέχρι τη βασιλεία του Μιχαήλ Δ' η περιεκτικότητα του *tetarteron* σε χρυσό διατηρούνταν γύρω στα 21 με 22 καράτια, γεγονός που το καθιστούσε αποδεκτό στις συναλλαγές. Από τον Κωνσταντίνο Θ' όμως και κυρίως με την Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Σ' το νόμισμα υποτιμήθηκε ακόμα περισσότερο (Cécile Morrisson, *Dévaluations et altérations de la monnaie d'or byzantine du XIe au XIVe siècle*, στο: *La cultura bizantina*, ό. π., 93).

27. Βλ. σχολιασμό του επεισοδίου από τον Μ. F. Hendy, *Light weight solidi, tetartera and the Book of the Perfect*, *BZ* 65 (1972), 71.

28. Hélène Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317, particulièrement au XIIIe siècle)*, *TM* 1 (1965), 75-76.

29. *Βίος Λαζάρου Γαλισιώτου*, 539 §99. Για την εμφάνιση των οικογενειακών ονομάτων βλ. Evelyne Patlagean, *Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles*, στο: M. Angold (εκδ.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Οξφόρδη) 1984, 29-32. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης, J.-Cl. Cheynet, *L'anthroponymie aristocratique à Byzance*, στο: *L'anthroponymie. Document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux* [Collection de l'École française de Rome 226], École française de Rome 1996, 267-294 και ιδιαίτερα 281-282.

30. Για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου *βλατίων* βλ. *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Expeditions*, εκδ. J. F. Haldon [CFHB 28], Βιέννη 1990, 205-207. Ορισμένα από τα *βλαττία* μπορούσαν να κυκλοφορήσουν στο εμπόριο, με την προϋπόθεση ότι ο έπαρχος γνώριζε ποιός τα αγόραζε: *τὰ δὲ βλαττία καὶ τὰ κατὰ περσικῶν δημοῶν δξέων εἶτε μεσοφόρων ὁ μὴ τῷ ἐπάρχῳ ἐμφανῶν εὐθνήσθω*. Βλ. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* (*Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, εκδ. J. Koder [CFHB 33], Βιέννη 1991, 4,3). Πρβλ. ό. π., 8,1.

31. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμα και σε μια μικρή πόλη στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, τα Μάσταυρα της Λυδίας η προικα μιας νέφης μάλλον περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων περιελάμβανε δύο μεταξωτά μαντήλια: Jacoby, Genizah, 85.

Οι αγορές της παραλίου Μικράς Ασίας συνδέονταν μεταξύ τους με ένα δίκτυο εμπορίου το οποίο τροφοδοτούσαν ναυτικοί που ταξίδευαν από λιμάνι σε λιμάνι αγοράζοντας και πουλώντας διάφορα είδη. Ο Βίος του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτου αναφέρει το εξής ενδιαφέρον περιστατικό, το οποίο εικονογραφεί ανάγλυφα αυτού του είδους το εμπόριο. Ένας επισκέπτης του οσίου, ναύτης στο επάγγελμα, αφηγείται πώς στη διάρκεια ενός θαλασσίου ταξιδιού οι επιβαίνοντες στο πλοίο αντιμετώπισαν σοβαρό κίνδυνο ναυαγίου και σώθηκαν χάρις στην επίκληση της βοήθειας του οσίου Λαζάρου από έναν επιβάτη. Μετά το αίσιο πέρας της περιπέτειας, ο επιβάτης που είχε επικαλεστεί τον όσιο δίνει πληροφορίες γι' αυτόν. Έτσι, όταν μετά από λίγο το πλοίο φθάνει στα Φύγελα, το επίγειο της Εφέσου αυτήν την περίοδο³², ο αφηγητής της ιστορίας αποβιβάζεται και πηγαίνει στο Γαλήσιο για να γνωρίσει τον όσιο και να πάρει την ευλογία του, ενώ υπόσχεται να προσφέρει κάθε χρόνο τα μισά από τα κέρδη του, όποια και αν είναι αυτά, στη μονή του οσίου. Δηλώνει μάλιστα ότι προτίθεται να δίνει αυτά τα χρήματα είτε ο ίδιος προσωπικά, εάν τυχαίνει να βρίσκεται κοντά, είτε διαμέσου τρίτου³³. Αν και η πηγή μας δεν προσδιορίζει τον τόπο του επαπειλούμενου ναυαγίου, η γνωριμία ενός επιβάτη με τον όσιο Λάζαρο, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν κυρίως γνωστός στην περιοχή γύρω από την Έφεσο και στην Παμφυλία (Αττάλεια), όπου είχε διέλθει τα πρώτα χρόνια του μοναχικού βίου του³⁴ και, κυρίως, το γεγονός ότι μετά από κάποιο χρονικό διάστημα το πλοίο φθάνει στα Φύγελα καθιστούν εύλογη την υπόθεση ότι το περιστατικό τοποθετείται γεωγραφικά σε κάποιο σημείο των μικρασιατικών παραλίων. Ο αφηγητής της ιστορίας ήταν ναύτης. Όσον αφορά στα κέρδη του από την *ναυτιλιαν*, ίσως οι ναύτες να σχημάτιζαν ένα είδος χρεοκοινωνίας με τον ναύκληρο και να μοιράζονταν τα κέρδη ανάλογα με τη συμμετοχή του καθενός στο κεφάλαιο της επιχείρησης³⁵. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο ο ναύτης της ιστορίας μας να ασκούσε παράλληλα για λογαριασμό του κάποιο μικρεμπόριο στα διάφορα λιμάνια όπου έδενε το πλοίο.

Όσον αφορά στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, είμαστε περιορισμένοι σε υποθέσεις. Σίγουρα, η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας που χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα ήταν βέβαια και απόρροια της αύξησης της εμπορικής κίνησης. Το

32. Το παλαιό λιμάνι της Εφέσου είχε αχρηστευθεί από τις προσχώσεις του ποταμού Καύστρου και είχε αντικατασταθεί από τα Φύγελα (C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 121-124).

33. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 532-533 §75.

34. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 511-513 §9-14, 530-531 §70-72.

35. Για τη χρεοκοινωνία βλ. Olga Maridaki-Karatza, *Legal Aspects of the Financing of Trade*, στο: Λαΐου (εκδ.), *The Economic History of Byzantium*, 1104-1112.

μικρασιατικό εμπόριο δεν έχει ακόμα αισθανθεί την παρουσία των Τούρκων, εκτός βέβαια από εκείνες τις αγορές οι οποίες βρίσκονταν πάνω στο σύνορο, ούτε έχει επηρεαστεί από την παρουσία των Ιταλών οι οποίοι μετά την παραχώρηση των προνομίων θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Είναι σημαντικό ότι πουθενά δεν αναφέρονται Ιταλοί έμποροι³⁶. Η πανήγυρις του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Έφεσο, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προσείλκυε σημαντικό αριθμό ξένων εμπόρων, δεν είχε τραβήξει Ιταλούς. Το χρυσόβουλλο που παραχώρησε το 1082 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στους Βενετούς³⁷ αναφέρει βέβαια τη Φώκαια, την Έφεσο, τη Στρόβιλο, την Αττάλεια και τα Άδανα της Κιλικίας ως πόλεις στις οποίες οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορευτούν χωρίς να υπόκεινται σε φόρους³⁸. Και πάλι όμως αιτία της αναφοράς ήταν περισσότερο το γεγονός ότι βρίσκονταν πάνω στο θαλάσσιο δρόμο ο οποίος από τα λιμάνια της Συροπαλαιστίνης οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη, παρά η ιδιαίτερη σημασία τους ως αγορές. Ακόμα και μετά την παραχώρηση του χρυσόβουλλου και σε όλο το 12ο αιώνα οι Βενετοί δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για αυτές τις αγορές. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στις σωζόμενες εμπορικές πράξεις ιδιωτικού χαρακτήρα οι οποίες δεν αναφέρουν σχεδόν ποτέ μικρασιατικά λιμάνια. Παρά τον περιορισμένο αριθμό ο οποίος έχει φτάσει σε εμάς, το γεγονός αυτό δεν μπορεί να είναι μόνο συμπτωματικό. Το κέντρο βάρους του εμπορίου είχε μεταφερθεί στα Βαλκάνια.

Η κινητικότητα του μικρασιάτη εμπόρου δεν περιοριζόταν πάντοτε στα πλαίσια μιας στενής γεωγραφικά περιοχής. Υπάρχουν και περιπτώσεις εμπόρων οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην πρωτεύουσα και κάποτε εκτός των ορίων της αυτοκρατορίας. Από τα θαύματα του αγίου Ευγενίου της συλλογής του Ιωάννη Ξιφιλίνου πληροφορούμαστε ότι οι Τραπεζούντιοι έμποροι δεν αρκούσαν να παραλαμβάνουν εμπορεύματα στην πόλη τους, αλλά αποτολμούσαν και οι ίδιοι μακρινά ταξίδια μέχρι τη Συρία³⁹. Το ίδιο κείμενο αναφέρεται στην περίπτωση κάποιου Κλαυδιουπολίτη εγκατεστημένου στην Τραπεζούντα, ο οποίος θέλησε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς για εμπορικούς λόγους⁴⁰. Σε μετα-

36. Όπως έχει σημειώσει ο Jacoby (Genizah, 93-94) Αμαλφιτανοί έμποροι είχαν δραστηριοποιηθεί μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Αιγύπτου ήδη από το 10ο αιώνα. Εν τούτοις, νομίζω ότι δεν είναι βέβαιο ότι είχαν ανάμιξη στο εμπόριο μεταξύ των λιμανιών των μικρασιατικών παραλίων.

37. *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, 179,36-40. Βλ. Dölger – Wirth, *Regesten*, αq. 1081.

38. *I trattati con Bizanzio, 992-1198*, έκδ. M. Pozza – G. Ravegnani [Pacta Veneta 4], Βενετία 1993, αq. 2, σ. 40.

39. *St Eugenios*, 190,360-361, 192,370-371.

40. *St Eugenios*, 194,421-425.

γενέστερο κείμενο γίνεται αναφορά στην περίπτωση τριών Τραπεζοντιών εμπόρων οι οποίοι παρέστησαν ως μάρτυρες σε δίκη στην Κωνσταντινούπολη, μάλλον τον 11ο αιώνα⁴¹. Οι μαρτυρίες αυτές εικονογραφούν τη δραστηριότητα του Μικρασιατή εμπόρου: εισαγωγή στην αυτοκρατορία ειδών πολυτελείας από την ιωλαμική Ανατολή, εξαγωγή αντίστοιχων ειδών προς το Ισλάμ και μεταφορά των εισαγόμενων ειδών⁴² και πιθανώς και εγχωρίων προϊόντων στην πρωτεύουσα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι άνθρωποι αυτοί, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους της πρωτεύουσας, οι οποίοι παρέμεναν στην πόλη τους περιμένοντας να έλθουν από έξω να τους συναντήσουν έμποροι από την επαρχία, ανέπτυσαν σημαντική κινητικότητα προς αναζήτηση των ειδών που εμπορεύονταν. Βέβαια δεν ξέρουμε ποιά ήταν η οικονομική επιφάνεια αυτών των εμπόρων. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρεται σε κάποιον Μαύρηκα, ο οποίος ζούσε στην Ηράκλεια του Πόντου και ήταν ιδιαίτερα έμπειρος σε ναυτικά ζητήματα, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ακριβής του σχέση με τη θάλασσα. Σημειώνει μάλιστα ότι χάρις σε αυτήν την πείρα του ήταν πολύτιμος για τους αυτοκράτορες, οι οποίοι του είχαν κάνει πλούσια δώρα, με αποτέλεσμα ο Μαύρηξ να είναι ιδιαίτερα πλούσιος και να είναι σε θέση να δανείσει χρήματα σε έναν βυζαντινό στρατηγό για τις ανάγκες μιας εκστρατείας⁴³. Θα ήταν ιδιαίτερα δελεαστικό να υποστηρίξει κανείς ότι ο Μαύρηξ ήταν έμπορος ή, τουλάχιστον, ότι συνδύαζε την ιδιότητα του εμπόρου με αυτήν του πειρατή⁴⁴. Θα είχαμε να κάνουμε στην περίπτωση αυτή με έναν βυζαντινό

41. *St Eugenios*, 348, 1831-1833.

42. Το *Έπαρχικόν Βιβλίον* (10.14) αναφέρεται στη *διά Χαλδίων και Τραπεζοντιών* εισαγόμενη στην Κωνσταντινούπολη *πραγματεία* των μυρεψιών. Βλ. Evelyne Patlagean, *Byzance et les marchés du grand commerce, vers 830-1030. Entre Pirenne et Polanyi*, στο: *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea* (Spoleto 1992), Spoleto 1993, 612-614, όπου είναι συγκεντρωμένες οι μαρτυρίες που αφορούν στην κινητικότητα των βυζαντινών εμπόρων. Βλ. επίσης, Ν. Οικονομιδής, *Le marchand byzantin des provinces* (IXe-XIe s.), στο: *Mercati e mercanti*, ό. π., 655.

43. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, έκδ. P. Gautier [CFHB 9], Βρυξέλλες 1975, 197-199.

44. Η Λαΐου (Exchange, 742) θεωρεί πιθανόν ότι ο Μαύρηξ ήταν έμπορος. Η Héléne Ahrweiler (*Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, 162-163) δεν φαίνεται να τον θεωρεί έμπορο, ενώ τον ταυτίζει με τον Μαύρηκα ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα βρέθηκε επικεφαλής μικρού στόλου που υπερασπίστηκε το Δυρράχιο εναντίον των Νορμανδών. Αντίθετα, ο Hendy (*Monetary Economy*, 240 σμμ. 111) δεν θεωρεί πιθανή την ταύτιση των δύο προσώπων, ενώ δεν εκφέρει άποψη για τον Μαύρηκα, ο οποίος αναφέρεται στον Βρυέννιο. Ο W. Seibt (*Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich 1. Teil: Kaiserhof*, Βιέννη 1978, 168-171) τον ταυτίζει με τον δούκα Βουκελλαρίων Μιχαήλ Μαύρηκα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ένα εντυπωσιακό *cursus honorum*, ενώ αποδέχεται και την ταύτιση με τον Μαύρηκα που υπερασπίστηκε το Δυρράχιο.

Μέδικο, όμως η πηγή μας δεν στηρίζει μια τέτοια άποψη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πλούτος του Μαύρηγκος δεν προερχόταν από τη θάλασσα, αλλά από τη γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων στους οποίους όμως δεν είναι καθόλου σαφές τί είδους υπηρεσίες παρείχε. Επομένως, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί όσον αφορά στη διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ανθρώπων που είχαν αποκτήσει σημαντική περιουσία από το εμπόριο.

Συνολικά, δεν θα πρέπει κανείς να παρασύρεται σε υπερεκτίμηση της εμπορικής κίνησης ή της δυναμικότητας των μικρασιατών εμπορών. Εκτός από κάποιες συνοριακές πόλεις-εμπορία, οι οποίες πράγματι είχαν αναπτύξει έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και ώφειλαν περίπου την ύπαρξή τους στο εμπόριο, αλλά η βιωσιμότητά τους αποδείχθηκε βραχεία, οι υπόλοιπες μικρασιατικές πόλεις είχαν σίγουρα να επιδείξουν κάποια δραστηριότητα, μικρότερου ή μεγαλύτερου βαθμού, στην εκτίμηση της οποίας όμως δεν πρέπει κανείς να υπερβάλει. Ο μικρασιάτης έμπορος, σίγουρα δραστήριος και κάποτε ριψοκίνδυνος, διαφέρει, ως προς τις οικονομικές δυνατότητες που έχει, από τον μεγαλέμπορο ο οποίος χρηματοδοτεί μεγάλης εμβέλειας ναυτικές επιχειρήσεις προσδοκώντας σε μεγάλα κέρδη, αντιπροσωπευτικός τύπος του οποίου θα είναι στα τέλη του επόμενου αιώνα ο Καλομόδιος⁴⁵.

45. *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. I.-A. van Dielen [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 523. Πρβλ. Henty, *Monetary Economy*, 245.

ELIZABETH M. JEFFREYS

NIKEPHOROS BRYENNIOS RECONSIDERED

The “Υλη ιστορίας (Material for History) of Nikephoros Bryennios is an important but still in many ways under-rated and under-studied text despite P. Gautier’s sound edition, which appeared in 1975, and thorough studies of near monograph length by A. Carile in the late 1960s¹. When focus is put on the historians who record the early years of the reign of Alexios I, of whom Bryennios is one, attention is given rather to his daughter’s *Alexiad* and the contrasting, more critical account in the last book of Zonaras’ Chronicle: the narrative of Bryennios, his son-in-law, is treated as an interesting variant. It is rarely seen as a phenomenon worthy of investigation in its own right. This is perhaps understandable. It deals with a comparatively brief period, the years from 1074-1079, in some detail, but is clearly incomplete. It ends inconclusively with the manoeuvres of George Palaiologos after Alexios had taken a prominent part in putting down the rebellion of Basilakes, but before the incipient emperor had made his final steps towards taking over Constantinople.

A recent study somewhat paradoxically exemplifies this attitude. In 1996 J. Howard-Johnston argued that the contents of the *Alexiad* are such that most of the work could not have been researched and composed by its ostensible author, Anna Komnene². He points out, very reasonably, that Anna was a woman confined to an urban court and in later years to a monastic environment while the history that has come down under her name ranges far beyond the city. It must surely therefore have come from the mind and the pen of her husband Nikephoros, a military officer with a wide experience beyond the confines of Constantinople. Howard-Johnston used several diagnostic tools to attribute portions of the *Alexiad* between Anna and Nikephoros; subject-matter was one,

1. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975 (hereafter: Bryennios). A. Carile, Il problema della identificazione del Cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 38 (1964), 74-83; idem, Il “Cesare” Niceforo Briennio, *Aevum* 42 (1968), 429-454; idem, La “Υλη ιστορίας del Cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 43 (1969), 57-87, 235-282.

2. J. Howard-Johnston, Anna Komnene and the *Alexiad*, in: Margaret Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 260-302.

but the presence of neatly told anecdotes was another. Nikephoros was an accomplished raconteur and, so the argument went, when versions of the same episode appear in the *Ἔγλη ἱστορίας* and the *Alexiad* (for example, the blinding of the Norman Roussel) the version in the *Alexiad* is frequently less pointed or subtle than that of Bryennios³. Working outward from passages like these, Howard-Johnston argued that it is possible to apportion substantial sections of the *Alexiad* directly to Bryennios – that is, they had come through from his notes with only minimal alterations by Anna, though she would have made substantial editorial interventions when putting the whole together⁴.

There have been several rebuttals of this position, of which perhaps the best is by Ruth Macrides in the collection of essays on Anna edited by the late Thalia Gouma-Peterson⁵. But it is striking that the argument was made from the angle of the *Alexiad*. The perception amongst historians and critics is that it is Anna Komnene who is the extraordinary phenomenon which needs explanation. It is a matter of feminist pride that a woman can be seen breaking down the barriers of a society as strongly patriarchal as that of Byzantium. To be a writer and a historian in Byzantium, so the reasoning goes, one must be both educated and male and Anna is exceptional in both respects. The most usual explanation is that her social rank allowed her personality and ambition to use writing as an outlet for the energy which had been thwarted by the failure of her attempt to put her husband on the throne. That also seems to be a theme underlying the praises in George Tornikes' funerary oration for Anna⁶.

This paper is not intended to add to the praise ritually expressed for Anna. The focus is on the masculine half of this remarkable couple. It is in fact striking that Howard-Johnston's polite deconstruction of the female achievement seemed to have no problems with the male achievement that he found underlying it, and it is true that the scholarly literature on Bryennios and his work generally finds nothing remarkable in this military commander turning his hand to the writing of history. The purpose of this paper, however, is to suggest that it is in fact remarkable, that Nikephoros was acting contrary to societal expectations in writing this work and that the production of the *Ἔγλη ἱστορίας* is as much in need of explanation as is the production of the *Alexiad*.

3. Howard-Johnston, *Anna Komnene*, 285.

4. Howard-Johnston, *Anna Komnene*, 301.

5. Ruth Macrides, *The pen and the sword: who wrote the Alexiad?*, in: Thalia Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and her Times*, New York-London 2000, 63-82.

6. J. Darrouzès (ed.), *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours*, Paris 1970, n° 14, pp. 219-323, esp. 269-273; cf. 23-24.

But before the discussion proceeds further it is necessary to clarify briefly its assumptions for the chronological parameters of Nikephoros' life. These are that he was the grandson of the rebel of 1077⁷; he was born ca. 1080 and thus aged about 17 when married to Anna Komnene in 1097, aged about 38 in 1118 at the time of Alexius' death and the failure of his reluctant coup, and aged about 57 when he himself died in 1137/1138 on his return from accompanying John I on his campaign in Syria⁸. He is too young to appear in his own history of which the heroes are the young Alexios Komnenos and Bryennios' own paternal grandfather, another rebel, though his father makes a brief appearance⁹.

It is indisputable that Nikephoros shared the literary interests of many eleventh and twelfth century aristocratic patrons. He commissioned a number of works from Theodore Prodromos: for example, an Ἐπιθάλμιον, a prose oration on the wedding of his two sons, probably in 1122¹⁰. This would be one of the earliest products of Theodore's pen to have survived, and he would have been in the early stages of his career. In the oration it becomes quite clear that Prodromos had an especial regard for Bryennios and his support, referring to him several times as ὁ ἐμὸς καίσαρ and ὁ ἐμὸς δεσπότης as well as καίσαρ σοφέ. It has recently been demonstrated that it was to Nikephoros that Theodore Prodromos dedicated his novel *Rhodanthe and Dosikles*, though whether one should take the argument further and suggest that the instigation for the work also came from the dedicatee is another matter¹¹. The question of the chronology, sequence and motivation for the writing of the four Comnenian romances (or novels) is still under debate: it would be interesting, for example, to explore the thought that Theodore's composition of *Rhodanthe and Dosikles* might have been prompted as part of the celebrations for this wedding. Nikephoros also exchanged letters with at least two prominent figures on the literary scene, though we do not have his side of the correspondence. Theophylact of Ochrid attempted to enlist his support against oppressive tax officials and from later in

7. This has been a matter of some debate; see Carile, *Il problema*, and Gautier's introduction in the edition of Bryennios, 20-23.

8. See Gautier's introduction in the edition of Bryennios, 27-29.

9. Bryennios III, 9, p. 229, 12ff.

10. Edition in: Bryennios, 342-355; a sad sequel to this is formed by the same author's verse epitaph on one of the daughters-in-law (also edited in: Bryennios, 355-367).

11. Elizabeth M. Jeffreys, A date for *Rhodanthe and Dosikles*?, in: P. Agapitos – D. Reinsch (eds.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit*, Frankfurt a.M. 2000, 127-136; see too P. Agapitos, Poets and painters: Theodoros Prodromos' dedicatory verses of his novel to an anonymous Caesar, *JÖB* 50 (2000), 173-186.

Nikephoros' life, when on campaign, perhaps in the 1130s, Michael Italikos urged him to carry on sending his splendid communications¹². It should not be forgotten either that the name Bryennios is associated with one of the versions of the Spaneas poem¹³.

It is also indisputable that Nikephoros had received a literary education. The existence of the "Ὑλη ἱστορίας is demonstration enough of that. In it he handles literary Greek competently without straining for overblown effects; his syntax is not overloaded with subordination, his morphology is not abstruse. He has a very modest repertoire of classical allusions, both mythological references and literary tags, most of which are to do with military matters¹⁴. It is possible to imagine a tutor who taught him using a book of vocabulary and classical allusions, with phrases designed to be useful to a young officer. Nikephoros has a slightly wider range of biblical allusions in his repertoire and rather more proverbs¹⁵. But above all he has an ability to produce a lively well-constructed anecdote, which was the starting point for Howard-Johnston's 1996 paper.

These anecdotes can perhaps best be interpreted as examples of διηγήματα embedded in a longer narrative. A διήγημα is the second of the elementary exercises in composition set out in the handbooks of προγυμνάσματα as part of a post-elementary training in literary composition. In προγυμνάσματα such as those of Aphthonius, the διήγημα is defined as ἐκθεσις πράγματος γεγονότος ἢ ὡς γεγονότος, "the exposition of an event which has taken place or might have taken place"¹⁶. To judge by the commentaries that were written and recycled right up to the last phases of Byzantium, Aphthonius in particular never ceased to be a staple element in literary training, despite the blandishments of new exercises such as the schedographia so despised by Anna Komnene¹⁷. Because schedographia involved detailed study of examples of specially written compositions rather than exposure to an ancient author in its entirety, use of these

12. Both are conveniently available in: Bryennios, 316-337 and 370-377.

13. Two manuscripts (Marc. Gr. XI. 14, 15th century; Vallicellianus 39 [c 46], 16th century) from group b in the classification of G. C. Anagnostopoulos (*Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Σπανέα*, Athens 1993, 34-38 and 46) name a son or grandson of a Caesar Bryennios as recipient of the poem's advice; cf. W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig 1873, 1-26.

14. E.g. Bryennios II, 10, p. 161,4, cf. Sophocles, *Ajax*, 479; Bryennios IV, 25, p. 293,16-17, cf. *Odyssey* 4.400; Bryennios IV, 28, p. 297,11-12, cf. Euripides, *Antiope*, fr. 31.

15. E.g. Proverbs: Bryennios II, 14, p. 167,11; IV, 33, p. 303,21; IV, 35, p. 305,23. Bible: Bryennios I, 22, p. 131,10 and 14-15; I, 13, p. 107,11-12.

16. *Aphthonii Progymnasmata*, ed. H. Rabe, Leipzig 1926, 2.

17. See the discussion by R. Browning, *Il codice Marciano Gr. XI. 31 e la schedografia bizantina*, *Medioevo e Umanesimo* 24 (1976), 21-34.

could be construed as the lowering of standards. One has a sense that Nikephoros' training, while it went well beyond the elementary stage, came to an end before he had been exposed to the full treatment: it was an effective aid in helping him to charm an audience, whether in terms of the twelfth or the twenty-first century. One could argue that Anna had progressed further and had acquired extra linguistic skills which will have earned her respect in her own time, as is evident in Tornikes' comments, whilst clearly erecting barriers to easy communication with modern readers, and perhaps even with her those around her.

What is abnormal, however, about Nikephoros is that he should demonstrate the results of his exposure to a literary education at the length that he does. And that his literary interests should be remarked upon by his contemporaries. To Theodore Prodromos, in the wedding speech and in the dedication of the novel, as well as being ὁ ἐπιμὸς καῖσαρ, Nikephoros is also ὁ σοφὸς καῖσαρ, the wise caesar; and this is how Theophylact of Ochrid and Michael Italikos also refer to him. But how genuine is this praise? A perfectly reasonable reaction on our part would be to say that this is mere flattery of a client to a patron. An analogy would be with the *sevastokratorissa* Eirene in the next generation, who in the 1140s was an enthusiastic sponsor of a number of writers and painters, and was just as enthusiastically praised for her learning, wisdom and generosity¹⁸. In the case of Eirene the praise deconstructs when one realises the low intellectual level of the writing she commissioned (a grammar, potted history, for example). This is a point which more than one of her client-writers manages to slip in amidst the thanks for his payment, by expressing veiled contempt for the commission. There is no sign of such mixed feeling, and no clash of praise with actual achievement in the case of Nikephoros.

Too many imponderables still remain over the nature and processes of education in the eleventh and twelfth centuries, whether at primary, secondary or tertiary level. Comments, however, that can be extracted from Psellos' letters and speeches, as well as his history, and which refer to the middle years of the eleventh century, remain indicative¹⁹. A child began instruction at the age of five, moved on gradually to more demanding reading and exercises and by the age of sixteen or thereabouts had reached the regular limit after which those

18. See the list of works sponsored in Elizabeth M. and M. J. Jeffreys, Who was the *sevastokratorissa* Eirene?, *Byz* 64 (1994), 40-68.

19. E.g. Psellos, *Chronographia* (Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, introd. D. del Corno, ed. S. Impellizzeri, comm. U. Criscuolo, transl. Silvia Ronchey, I, [Turin] 1984) VI, 35-43, pp. 282-290; see further P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 212-215.

with especial interest or talent could progress to further studies in rhetoric and the study of more recondite texts, as did Psellos. Instruction was offered by teachers for payment, and pupils could cease at whatever moment parental means and ambition, and the pupil's talent, suggested was appropriate. But the purpose of this education was to provide a stream of bureaucrats to service the church and the state – the pen-pushers whom Choniaties towards the end of the next century characterised as typically Byzantine. These pen-pushers could rise from humble beginnings to achieve positions of great influence – as did Psellos. Though not all: Theodore Prodromos two generations later, and despite his distinguished patrons, was eloquent on his disappointed career prospects. Nikephoros, however, did not come from a social class which needed this sort of assistance to rise to prominence: he was from one of the great aristocratic clans where the expectations were that the sons should be valiant warriors and commanders of armies.

So what were society's norms at this period for the education for such a man? There are several texts which give insights into the skills and training demanded of and for a young aristocrat at about this time. One is the *Παδεία βασιλική* written by Theophylact of Ochrid in about 1088/1089 for the young Constantine Doukas, then aged perhaps fourteen and under Theophylact's tutelage²⁰. The short treatise falls into two parts; the first praises Constantine and his mother, the second offers advice for a ruler, on the model of a *Mirror of Princes*. Theophylact assumes that the most important skills the ruler needs are military. Constantine is commended for his skill on horseback, for his ability in wielding a spear, his prowess in hunting – in particular his bravery in facing up to wild beasts that other boys of his age would be terrified to confront even when they were stretched out dead on the hunting-field²¹. He is advised that a ruler must be personally involved in wars, though as a general and not as a soldier since he should not expose himself to untimely death on the battle-field. A ruler should ensure that military exercises are held regularly. Constantine is praised for the quickness of his intellect which grasps and retains ideas faster than his teacher can enunciate them²². But he is not commended for his expertise in expressing himself in verbal argument either orally or on paper. Theophylact seems to have a certain wariness about verbal dexterity when exercised by

20. *PG* 126, cols. 253-285; cf. B. Leib, *La Παδεία βασιλική* de Theophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l'histoire de la fin du XIe siècle, *REB* 11 (1953), 196-204.

21. *PG* 126, col. 257 (§4).

22. *PG* 126, col. 257 (§5).

his social superiors: there is a strong hint that Constantine's father, the unfortunate Michael VII, had been too interested in literary matters for his imperial status²³. Nevertheless the message of treatise is clear: what a ruler needs above all else is to have a strong physique and expertise in martial arts. Relations with literature should be good, but at a certain distance.

A similar message comes from two other texts. In the first of these, the Ἐπιθλάμιον by Theodore Prodromos for Nikephoros' sons already mentioned, the young men, aged about eighteen and twenty, are said to have been excellently trained and are skilled in all the arts that they require – horsemanship and use of weapons²⁴. There is not the slightest hint that any book learning or skill in the use of the written or spoken word would be a part of their future lives, or has been part of their past.

Likewise in the other relevant text, a celebratory poem written by Theodore Prodromos to celebrate the birth, in 1142, of Alexios, the youngest child of the *sevastokrator* Andronikos and the *sevastokratorissa* Eirene, we find a comparable message²⁵. Prodromos envisages the baby's future career, decked out in armour, astride a horse, brandishing a spear. No matter that this is not how his life turned out, these were the expectations – a tough training in manly martial arts. There is no mention of any bookish activities whatsoever.

It is worth looking for information on this in the Ὑλη ἱστορίας itself. In fact we learn very little about the education, literary or otherwise, of the younger members of the families whose past he is recording. We should note that of the two paedagogues mentioned as responsible for the upbringing of the orphaned John and Isaac Comnenos one is to see to their morals and the other that they are properly trained in τὰ πολεμικά, warfare²⁶. In connection with Alexios Comnenos himself, Nikephoros stresses the young age at which he began to be prominent in campaigns, an important part of the heroic picture that is being created²⁷. It follows that he had abandoned book learning early, though we should note that his younger brothers Adrian and Nikephoros were left at one stage, because of their youth, with teachers who were to instruct them in the

23. *PG* 126, col. 257-260 (§6). The treatise concludes with the ambiguous statement: "Let letters – or learning (λόγοι) – honour you and may you honour letters, but above all you should obey your mother" (col. 285,30).

24. Bryennios, 349,23.

25. W. Hörandner (ed.), *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien 11], Vienna 1974, Poem 44, p. 406-411.

26. Bryennios I, 1, p. 75,15-22.

27. Bryennios I, 25, p. 105,1-6.

ἐγκύκλιος παιδείσις, the “general education” of the time, though no details are given about what is meant by this²⁸.

Nikephoros, the emperor’s son-in-law, scion of a magnate clan, would have been expected to have played his part in military matters. The evidence suggests that he did. He was on the ramparts of Constantinople in 1097, in 1107/1108 he was with Alexios on campaign in Epiros²⁹. His creation as Caesar some time between then and 1114 is a reflection of the increasing use made of him by Alexios as a senior military commander. It is impossible to judge how he divided his teenage years between literature and military training, but there is no sign that he neglected his martial duties. What effect did his marriage to Anna at around the age of seventeen have on his interests? Did her unusual passion of learning inspire him to go back to his books? There are suggestions by Tornikes that it did³⁰. But we should avoid such romantic stereotypes where there is no firm evidence.

Whatever the course of his education, it is when one looks at Nikephoros against this sort of background that his literary activities being to look somewhat atypical. What is especially abnormal is the way in which he was an active participant in the literary scene. There has already been reference to letters from Michael Italikos. These are undated but written some time after 1118, most probably in the early 1130s. There are several points to take from them. Italikos urges Nikephoros to write again. His letters had been much enjoyed – he had produced tales from Paphlagonia which moved from tragedy to comedy. The theme of humour reappears: twice Italikos comments that Nikephoros had made him roar with laughter, so presumably a neatly rounded, witty anecdote had been produced. Nikephoros is commended for his style, which is fluent but sober and firm and expressed with appropriate vocabulary. There is one statement with interesting but uncertain resonances. It seems that Nikephoros had good hand-writing: ὄξειαν χεῖρα πρὸς γραμμάτων τύπον, ὅτε ὑπογραμματεὺς οὐ παρῆ which perhaps can be translated as: “you have a neat hand for the shape of letters when there is no secretary available”³¹. But is that correct? The obvious meaning would seem to be that Nikephoros writes clearly himself and has no need of an amanuensis, but could the role of the ὑπογραμματεὺς normally be more interventionist and extend to the expression as well as letter

28. Bryennios I, 6, p. 87,25.

29. See Gautier’s introduction in the edition of Bryennios, 24-25.

30. Darrouzès, *Tornikès, Lettres et Discours*, 263.

31. Bryennios, 375,20-21.

forms? However, be all that as it may, Nikephoros' letters had been read out with great appreciation, which is at least partially predictable, εἰς λογικὸν θέατρον.

The term word θέατρον has been so much discussed as to be almost untranslatable: should it be interpreted as an academic seminar with serious intent or a literary salon with an emphasis on entertainment? The phenomenon of the θέατρον, the environment in which literary works were presented and performed, is well known throughout the late Byzantine period³². It was the main method of literary publication and publicity. Equally, patronage of the arts, in particular the support of writers, is an activity regularly expected of members of the courts of Constantinople, whether imperial or aristocratic. From the eleventh century, for example, Constantine Monomachos was noted in this respect. By the twelfth century the pool of literary expertise had expanded and it looks at that time as though virtually every aristocrat and his wife sponsored literary work, usually on a small scale. Some, like the *sevastokratorissa* Eirene, had access to a tame writer of some sort who could be hired to celebrate family occasions³³. The particular θέατρον with which Nikephoros was involved was presumably the group which gathered under the aegis of his mother-in-law, Eirene Doukaina, widow of Alexios. But presence and patronage is one issue; with few exceptions it was not the members of the aristocracy themselves who produced the texts for these occasions.

Statements like that immediately set one looking for exceptions. Some are very obvious. Alexios Comnenos himself is said to be the author of a short verse text of advice, Μοῦσα³⁴. An Isaac Comnenos, probably his younger son, produced a set of verbal portraits of the Homeric heroes under the title "What Homer left out"³⁵. These are short and undemanding pieces of writing (though that of Isaac shows signs of wide reading).

What Nikephoros produced is lengthy; it is a reasonably substantial history. Here it can be suggested that he is now acting outside the social norms. In Byzantium military men, whether of an aristocratic background or not, did not

32. But nonetheless still deserves a full investigation; see the remarks *passim* in P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, esp. 336ff.

33. It is instructive to examine the list of magnate patrons in Magdalino, *Empire*, 510-512, for the range of families involved.

34. P. Maas, *Die Musen des Kaisers Alexios I*, *BZ* 22 (1913), 348-369; see too J. Shepard, "Father" or "scorpion"? Style and substance in Alexios' diplomacy, in: Margaret Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 68-132, at 70-76.

35. J. F. Kindstrand, *Isaac Porphyrogenitus, Praefatio in Homerum*, Uppsala 1979.

usually write histories. Histories were written, particularly at this stage of the Byzantine state, by those of the pen-pushing class, usually those quite high up in that class – judges or civil servants. From the eleventh century, we have Michael Attaleiates and John Skylitzes, both judges, and Psellos, the civil servant par excellence; from the twelfth, there are Zonaras, a former judge turned monk, Kinnamos, a secretary to the emperor Manuel, and Niketas Choniates, who worked his way up to become λογοθέτης τῶν σεκρέτων. What military men seem to have produced – either themselves or, perhaps, through the agency of a trained writer – are memoirs, of the sort that J. Shepard has discerned underneath the surface of Skylitzes and attributed to Katakalon Kekaumenos³⁶. More recently Catherine Holmes has extended this argument to suggest even further layers to Skylitzes which are to be attributable to pamphlets and memoirs produced by elements of the Skleros clan³⁷. Anna Komnene herself, who is apparently quite open about the material she uses, indicates that she had access to memoirs from retired generals such as George Palaiologos, who had campaigned in Italy, and from others like him³⁸. But these memoirs are known mostly at second hand, often by deduction from the contents of more conventional histories, and they do not survive as independent compositions.

Again one looks for exceptions. The first that comes to mind is the Kekaumenos who was responsible for the *Strategikon*. This person was a man of military background, it would seem, even if his identity cannot be pinned down precisely, and he was the author of a book. His book shows signs that its author had passed through some of the early stages of training in advanced literary and rhetorical techniques, but it is not a sustained or polished composition. In fact it is much more like the raw material out of which a sustained composition could have been constructed. A large part of it consists of anecdotes, little stories, δηγήματα, of the sort which, as we have seen, also appear in the “Υλη ἱστορίας and the *Alexiad*. Kekaumenos’ work remains a series of discrete passages, a hortatory and practical document³⁹. It is an exception which proves the rule. It belongs to a very different genre from Bryennios’ “Υλη ἱστορίας.

36. J. Shepard, A suspected source of Skylitzes *Synopsis Historion*: the great Catacalon Cekaumenos, *BMGs* 16 (1992), 171-181.

37. Catherine Holmes, The rhetorical structures of John Skylitzes’ *Synopsis Historion*, in: Elizabeth M. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot 2003, 197-210.

38. Anna Komnene (*Annae Comnenae Alexias*, ed. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001) VII, 5,4, p. 451.

39. For a discussion of the nature and structure of Kekaumenos’ *Strategikon*, see Charlotte Roueché, The rhetoric of Kekaumenos, in: Elizabeth M. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot 2003, 25-40.

But, one might object, it is not unknown for emperors, aristocrats par excellence, to appear as the authors of histories. Let us take two examples, from the centuries before and after Bryennios: Constantine Porphyrogennetos and John Kantakuzenos. Their cases are instructive when we attempt to put Bryennios (and also Anna Komnene) in context. From the aegis of Constantine Porphyrogennetos we have the encyclopaedic *Excerpta* and the biographies that make up the text known as *Theophanes Continuatus*. There are two points to bear in mind. First, in the case of the *Excerpta*, Constantine was acting as a commissioning agent, as a patron, not as an author; second, the phrasing used even in the *Vita Basilii*, Book 5 of *Theophanes Continuatus*, leaves open to doubt the extent of imperial participation in the writing process⁴⁰. One may legitimately doubt whether Constantine Porphyrogennetos can be classed as an author of a sustained historical narrative. John Kantakuzenos, however, is a different matter. Despite the veil of neutrality suggested by writing in the third person, there can be no doubt that the narrative is coming from the mind and pen of the retired emperor-monk. Nevertheless these two cases, despite their differences, do have something in common. Both Constantine Porphyrogennetos and John Kantakuzenos developed their roles as historians at a time when they were unable to proceed with activities that might more normally have been expected to occupy them as emperors. Constantine was excluded from his imperial functions for nearly forty years after being crowned as co-emperor while Kantakuzenos removed himself from office before he was driven out. Both therefore had enforced leisure in which to exercise their interests and talents.

To return to Bryennios. The obvious answer to suggestions that he falls outside the pattern of activities expected of an aristocratic military man is to propose that he falls within a different category, that of the aristocrat or military man of enforced leisure. Like Constantine Porphyrogennetos and John Kantakuzenos he turned to writing history when prevented from pursuing his regular career. After 1118 we know very little of Nikephoros' role in public affairs. However, common sense would suggest that, after the fuss of the abortive coup at the time of the accession of John Comnenos, the emperor would not have rushed to use Nikephoros in matters requiring loyalty and staunch support. Clearly with the passage of time trust was restored and Nikephoros seems to have campaigned with John in Cilicia from the early 1130s until his death. The letters sent by Michael Italikos to Nikephoros were occasioned by his absence

40. Consult the elegant refutations of I. Ševčenko, Re-reading Constantine Porphyrogenitus, in: J. Shepard – S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, Aldershot 1992, 167-196.

from Constantinople and Italikos' references to his presence in Paphlagonia are all of a piece with this. It is in the period immediately after 1118 that we find hints that Nikephoros was developing his literary interests, in, for example, the wedding oration he commissioned in 1122. It is during this period that he is also likely to have attended the θέατρον of his mother-in-law, the empress Eirene Doukaina, at whose behest, he states, the "Ὑλη ἱστορίας, the account of Alexios' youth, was begun⁴¹. This would also be the most likely period for him to have accepted the dedication of Prodromos' novel. However, since the date of Eirene's death is uncertain⁴² the chronological parameters for the functioning of her θέατρον remain uncertain, as do the activities of its putative members.

After this excursus on possible parallels it should still be stressed that Nikephoros was an exception. Even if he falls into the category of the military man of enforced leisure it should be pointed out that most of those in that category did not react as did Bryennios: they withdrew to their estates, they hunted and fished, and conspired, and plotted their comeback. They did not embark on the composition of a lengthy history.

Let us consider some more details of the situation. Anna, in the preface to the *Alexiad*, describes Nikephoros' unfinished work in terms which can only refer to the "Ὑλη ἱστορίας as we have it"⁴³: it deals with the years before Alexios' main achievements, ends in the reign of Botaneiates, and is manifestly incomplete. Circumstances, she says, then prevented the caesar from bringing the history to a conclusion. The most obvious interpretation of this is that she is referring to his death. But Anna directly links Nikephoros' return from the frontier fatally ill with his incomplete book – τὸ σύγγραμμα σχεδιάσας καὶ ἡμιτελὲς ἐκ τῆς ὑπερορίας κομίσας "having planned out the composition and brought it back from the frontier half-written"⁴⁴. Does she really mean to imply that the "Ὑλη ἱστορίας as we have it was written whilst on the march? This seems most improbable. Admittedly the sources required to put the narrative together need not have been many: a copy of Psellos' *Chronographia* and of Skylitzes' *Synopsis Historion* to provide some background material in the first book, and then a collection of notes from family members (some of whom might have been with him

41. Bryennios, *Proemium*, 11, p. 71,19: ὃ σοφωτάτη μοι φρήν καὶ διάνοια. This is the only paragraph of the proemium which can safely be attributed to Nikephoros.

42. P. Gautier, *L'obituaire du Typikon du Pantocrator*, *REB* 27 (1969), 235-267, at 247-248 concludes that Eirene was dead by 1134.

43. Anna Komnene, *Prologos*, 3,2-4, pp. 7-8.

44. Anna Komnene, *Prologos*, 3,4, p. 8,81-82.

on the campaign), and his own memory, for the sequence of events that he chooses to deal with. One could imagine that much of his anecdotal narrative could have been written or dictated piece-meal and *ambulando*, as it were. Here Italikos' comment about Nikephoros and the presence or absence of a secretary becomes interesting. But this scenario is not convincing: the book may be incomplete but much of it is thoughtfully constructed and there are frequent guiding points in the narrative, with references forward and back⁴⁵. This late date of composition raises more questions than it answers. Surely it is much more likely that Nikephoros had begun preparing this work in the 1120s. Then it would have been his re-engagement in military matters in the 1130s that caused him to put it aside.

Bryennios seems to have been a most attractive personality. To say this we do not have to rely only on Anna's emotional statements. He made Italikos roar with laughter over some joke whose point is now irrecoverable⁴⁶. His interest in the world of letters and learning impressed others, admittedly perhaps who were ready to be impressed. For Italikos he was an *ἐμπυχος βιβλιοθήκη*⁴⁷; Zonaras was struck by the learning shared by both Nikephoros and Anna⁴⁸; for Tornikes, writing in the 1150s, he was learned and eloquent and had made the palace he had shared with Anna "the home of the muses" and had urged Anna on in her pursuit of *γραμματική* and *φιλοσοφία*⁴⁹; for Choniates writing later still Nikephoros was deeply versed in the liberal arts⁵⁰. For Prodromos the "wise caesar" was the only man in his experience who could combine skills in strategy with appreciation of verse, the administration of justice and could also discourse with rhetoricians⁵¹. Which is precisely the point of this paper.

In conclusion, nothing that has been said here calls for a major reassessment of what is contained in the *Ἔγη Ἱστορίας*. It remains a highly partisan account of both the young Alexios and Nikephoros' grandfather in the years up to 1079, couched in terms of aristocratic military values. A. Kazhdan tried to characterize the work as a proto-romance which hinged on the union of the

45. E.g. Bryennios I, 6, p. 87,20; I, 10, p. 99,25; I, 23, p. 131,27 and so forth.

46. Bryennios, 373,29.

47. Bryennios, 371,19.

48. *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, ed. L. Dindorf, IV, Leipzig 1871, 18, 26, p. 251,13-23.

49. Darrouzès, *Tornikès, Lettres et Discours*, 267.

50. *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I.-A. van Dieten [CFHB 11/1], Berlin-New York 1975, 5; admittedly the comment is put in the mouth of Eirene Doukaina.

51. Bryennios, 349,4-7.

Doukas and Comnenos clans⁵². This proposal might seem to have gained in attraction by the association of Bryennios with Prodromos' *Rhodanthe and Dosikles*, but arguably the association does more to explain the novel than the history, for the central book of the novel is taken up with a somewhat incongruous exhortation from a general to his troops before battle. But a further conclusion is that the similarities between the "Υλη ιστορίας and the *Alexiad* are as much due to shared intellectual interests, and a shared development of rhetorical techniques, as to shared files. This couple, after the stresses caused by Anna's activities at Alexios' death, seem to have been inspired in their enforced retirement in the prime of life by a common desire to cultivate intellectual issues, and in particular the writing of history. The results in Anna's case have been generally accepted as striking and out of the ordinary. But Nikephoros too was breaking the mould of contemporary aristocratic behaviour in a way which is just as striking and just as unusual. Perhaps the overturning of gender restrictions has more impact on present-day scholarship than a good old-fashioned breaking of class taboos.

52. A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, D.C. 1982, 113.

ATHANASIOS MARKOPOULOS

THE PORTRAYAL OF THE MALE FIGURE IN MICHAEL ATTALEIATES

Michael Attaleiates was no ordinary personality. Born in Attaleia – or, in the view of some scholars, in Constantinople¹ – around 1020², he studied law and subsequently pursued a brilliant career in the imperial administration. A high court judge³ and member of the Senate, he was showered with honours and titles such as *patrikios*, *anthypatos* and, in 1079, *magistros* and *proedros*. In his capacity as *krites tou stratopedou*, he accompanied the emperor Romanos IV Diogenes (1068-1071) on his campaigns in Asia Minor⁴. Later, during the reign of Nikephoros III Botaneiates (1078-1081), he played a substantial role in drawing up new legislation and was almost certainly a key figure behind the

1. E. Th. Tsolakis, *Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr)*, *BZ* 58 (1965), 3-10, esp. 5ff. Tsolakis' view was rejected by P. Lemerle (*Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1972, 76 n. 8, 94ff.) though not by H. Hunger, who, however, has some reservations: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 1, Munich 1978, 382. P. Gautier remains unconvinced (La Diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 [1981], 5-143, esp. 12), as also, more recently, M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Vienna 1999, 258 n. 408.

2. See Gautier, *Diataxis*, 12, who does not agree with the view of Tsolakis (*Aus dem Leben*, 7-9) and Hunger (*Profane Literatur*, 1, 382), of a date around 1030-1035. Lemerle (*Cinq études*, op. cit.) had elsewhere disagreed with Tsolakis' view. Scholars also disagree about the precise date of the author's death; some suggest 1079 (Lemerle, *ibid.*; Gautier, *Diataxis*, 14-15) while others propose c. 1085 (Tsolakis, *Aus dem Leben*, 10; Hunger, *Profane Literatur*, 1, 383). Cf. also E. Tsolakis, *Κάποια προβλήματα της «Διατάξεως» του Μιχαήλ Ατταλειάτη*, in: *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Thessaloniki 1988, 29-36, who attempts, not wholly convincingly, to disprove Lemerle's views on the subject.

3. He was president of the court *tou velou* and of the *epi tou hippodromiou*, and also composed an elegant summary of the *Basilica* of Leo VI, known as the "Ponema nomikon" (P. E. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, in: Hunger, *Profane Literatur*, 2, Munich 1978, 465; N. van der Wal - J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, 102).

4. See below, p. 225-226.

chrysobull promulgated by the emperor in 1079⁵. He acquired very substantial property in Constantinople, Rhaidestos and Selymbria, whose total value amounted to more than a *κεντηνάριον* (i.e. 7.200-10.800 gold νομίσματα)⁶, while in his post as *charistikarios* he was responsible for the administration of monastic properties. In his *Diataxis*, apart from the *typikon* of the monastery of Christ the All-Merciful, which he founded in the imperial capital, and an almshouse in Rhaidestos, he provides an extensive account of how he acquired his wealth and of how this wealth was to be distributed, under the exclusive supervision of his family⁷, to the various foundations he had established.

While the *Diataxis* is a document of immense interest, particularly on account of its many autobiographical details⁸, as well as being the object of an impressive number of modern studies⁹, there can be little doubt that Attaleiates' *History*, covering events from 1034 to 1079/80, is his most important work¹⁰.

5. L. Burgmann, A law for emperors: observations on a chrysobull of Nikephoros III Botaneiates, in: P. Magdalino (ed.), *New Constantines*, Aldershot 1994, 247-257, esp. 253, 256. See also Angeliki E. Laiou, Law, Justice and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries, in: Angeliki E. Laiou - D. Simon (eds.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Washington, D.C. 1994, 151-185, esp. 176ff., 180ff. Also J.-Cl. Cheynet, L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe s.), *Journal des Savants*, juillet-décembre 2000, 281-322, esp. 305 n. 96.

6. N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996, 189.

7. Lemerle (*Cinq études*, 111) expressed admiration for the way Attaleiates dealt with the matter.

8. See Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, passim, esp. 258ff., where the subject is examined and exhaustive bibliographical data provided.

9. The key studies on the text remain to this day those of Lemerle (*Cinq études*, 67-112) and Gautier (*La Diataxis*).

10. See also Hunger, *Profane Literatur*, 1, 382-389, with bibliography, to which we should also add two important studies by Ja. N. Ljubarskij, O sostave istoričeskogo sočinenija Michaila Attaliata, *Vspomogatelnye istoričeskie discipliny* 23 (1991), 112-119 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisatelji*, St. Petersburg 1999, 222-229], and Michail Attaliat i Michail Psell, *Antičnaya drevnost' i srednie veka* 26 (1992), 92-102 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisatelji*, 212-221]. A Spanish translation of these two articles is published in *Erytheia* 11-12 (1990-1991), 49-54 and 16 (1995), 85-95 respectively. See also Lia Raffaella Cresci, Note esegetiche a Michele Psello e Michele Attaliata, *Civiltà Classica e Cristiana* 8 (1987), 209-217; eadem, Cadenze narrative e interpretazione critica nell'opera storica di Michele Attaliata, *REB* 49 (1991), 197-218 and, most importantly, eadem, Anticipazione e possibilità: moduli interpretativi della Storia di Michele Attaliata, in: R. Maisano (ed.), *Storia e tradizione culturale a Bisanzio fra XI e XII secolo*, Naples 1993, 71-96. Cf. also A. K(azhdan), *ODB* 1, 229. Particularly useful, especially as regards our discussion here, is Fr. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Munich 1971, 135-152, and G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, Munich 1973, passim, esp. 126ff. Fuller bibliographical details on Attaleiates are given below.

Krumbacher, it may be recalled, whose view of the eleventh century was not entirely favourable, devoted only a small section of his history of Byzantine literature to Attaleiates; however, he expresses admiration for Attaleiates' critical acumen and sense of fair judgment that can be seen to run through his text. Indeed, Krumbacher points out that Attaleiates' virtues as a historian are superior to those displayed in the panegyrics of Michael Psellos' *Chronography*¹¹ – although, it should be admitted, Krumbacher's analysis of Psellos is far from thorough¹². Krumbacher, however, does not attempt to explore the structure of Attaleiates' *History* or his narrative techniques.

Since, primarily, the 1960s, scholarship has generally held Attaleiates in higher esteem, granting him an increasingly luminous position among the constellation of Byzantine historical writers. Moreover, the lengthy, though, from the point of view of contemporary critical trends, somewhat static analysis offered by Hunger also serves to enhance the favourable view of Krumbacher regarding the status of Attaleiates in the Byzantine literary and historical tradition. Certain questions, however, remain to be answered, particularly with regard to the stylistic texture of the *History*. Given that the main purpose of the *History*, as we shall see, is to give a portrait of a single historical figure, i.e. the emperor Nikephoros Botaneiates¹³, it is hardly surprising that literary historians have wavered between ranking it as a kind of memoir (the work's biographical details are frequently drawn into discussions)¹⁴ or as a βασιλικὸς λόγος, i.e. an *enkōmion* governed by rhetorical rules established in late antiquity¹⁵. I would

11. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Munich 1897², 271.

12. *Ibid.*, 437-438.

13. See below, p. 218ff. E. Th. Tsolakis (Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung, *Bυζαντινά* 2 [1970], 251-268) has demonstrated that Attaleiates gathered material for his *History* long before Botaneiates became the lead player. Tsolakis' contention that Attaleiates completed his historical work during the reign of Alexios I Komnenos (1081-1118) is not convincingly argued, as the passages which he quotes in support of his view are open to several interpretations. Hunger (*Profane Literatur*, 1, 383) expresses reservations about this dating; Kazhdan (A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, D.C. 1982, 156-157) perhaps somewhat uncritically embraced Tsolakis' hypothesis, and proceeded to a number of other hasty conjectures regarding the relationship of Attaleiates with Alexios Komnenos.

14. Hunger, *Profane Literatur*, 1, 387. See below, p. 220-221.

15. K. (azhdan), *ODB* 1, 229: "The *History* is a rhetorical panegyric of Nikephoros III". Elsewhere Kazhdan (*People and Power in Byzantium*, 137) has dubbed the work as "half-historical half-panegyric". Cf. also Hunger, *Profane Literatur*, 1, 385, and Ja. Ljubarskij, *Quellenforschung and/or Literary Criticism. Narrative Structures in Byzantine Historical Writings, Symbolae Osloenses* 73 (1998), 5-22, esp. 12-13. A number of useful observations are made by Lia Raffaella Cresci, *Osserva-*

venture to say that the second assessment is probably the more accurate: both Kazhdan¹⁶ and Amande¹⁷ pointed out Attaleiates' debt to age-old rhetorical models (for instance, those established by Pseudo-Menander) as well as to historical works written in accordance with similar principles (such as the *Life of Basil*).

On taking a closer look at the way in which Attaleiates presents his "hero" Botaneiates¹⁸, as well as considering his sources (which have yet to be thoroughly examined¹⁹), it becomes evident that Attaleiates was well versed in rhetorical techniques and was fully aware of the affinities linking rhetoric and historiography to political practice and the encomium²⁰. What is more, he had studied the majority of biographical and eulogistic texts in existence in his day on the life of Basil I (867-886) and the Macedonian dynasty, and particularly on the emperor Nikephoros II Phokas (963-969) whose great military family he considered an ideal model for the later emperor and his family. It is for this reason that he includes in his narrative a lengthy biographical digression on Nikephoros Phokas and his family (217-229, Bonn), whose origins are traced to the Roman house of Fabius (this information, he tells us [218], he found in an "old" book). He does not hesitate to inform us, in somewhat exaggerated tones, that the Botaneiates family was related by blood to the Phokas family (217)²¹.

zioni sui rapporti tra ἱστορία e ἐγκώμιον nella storiografia bizantina, in: M.-Gabr. Angeli Bertinelli – L. Piccirilli (eds.), *Serta Historica Antiqua* 2 (1989), 287-305.

16. A. Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, in: A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge-Paris 1984, 23-86.

17. Carlotta Amande, L'encomio di Niceforo Botaniate nell'*Historia* di Attaliate: modelli, fonti, suggestioni letterarie, *Serta Historica Antiqua* 2 (1989), 265-286. Cf. also Ljubarskij, O sostave istoričeskogo sočinjenja Michaila Attaliata, 114ff.

18. The term "hero", as used by some scholars, is apt: Laiou, Law, Justice and the Byzantine Historians, 176. On the hero-antihero motif in historical writings see Kazhdan, *People and Power in Byzantium*, 106ff., and Ja. N. Ljubarskij, Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos, *DOP* 46 (1992), 177-186 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisatelji*, 318-337], esp. 184ff. See also below, p. 230.

19. Hunger (*Profane Literatur*, 1, 383) gives only a brief treatment of the subject.

20. *Ibid.*, 1, 385. Particularly useful here are P. Magdalino's observations on the twelfth century in *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1995, 20, 336ff., 425ff.

21. A. Markopoulos, Zu den Biographien des Nikephoros Phokas, *JÖB* 38 (1988), 225-233, esp. 228-229; idem, Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches, in: *New Constantines*, op. cit., 159-170, esp. 167-168. There can be little doubt that Botaneiates' family was of ancient pedigree: see J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 217 and n. 70. See also below, p. 220 and n. 29.

In my opinion it is almost certain that Attaleiates was acquainted with the second version of Symeon Logothetes' *Chronography*, which is also marked by a distinctly pro-Phokas stance²². Indeed, in much the same fashion as Logothetes, who devoted considerable space to the early deeds of the Phokas family on the historical stage, highlighting the martial prowess of Nikephoros "the Old" (grandfather of the late emperor), the emperor's father and the emperor himself²³, so too Attaleiates eulogizes the successes on the battlefield of both the grandfather of Botaneiates (also named Nikephoros) and the emperor's father Michael (229ff.)²⁴.

When we look more closely at the *History* it becomes increasingly clear that Attaleiates was concerned to write a text that was largely structured around a particular rhetorical mode, the *speculum principis*²⁵. The following passage is a good illustration of this, despite the fact that instead of the words *ἀνδρίας* or *ἀγαλμα*²⁶ our author uses the phrase *ὑπόδειγμα κάλλιστον*: τὸ δ' ἐπὶ τῷ Βοτανειάτῃ ἐν ταῖς τιμαῖς καὶ τοῖς τῶν δωρημάτων χαρίσμασι ... ἀνυποκρίτως ἐξείρω, καὶ τοῦτο διὰ σπουδῆς πεποιήμαι πᾶσι παραστήσαι κατὰδηλον, καὶ ταῖς μετέπειτα γενεαῖς δι' ἀναγνώσεως καὶ μνήμης ὡς ὑπόδειγμα κάλλιστον

22. This is the text edited by V. M. Istrin, *Khronika Georgija Amartola v drevnem slavjano-russkom perevod*, 2, Petrograd 1922, 1-65. See H. Grégoire, *La carrière du premier Nicéphore Phocas*, in: *Προσοφὰ εἰς Στύλωνα Π. Κυριακίδην*, Thessaloniki 1953, 232-254, esp. 240ff. Also A. Markopoulos, *Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963*, *Σύμμεικτα* 3 (1979), 83-119, and idem, *Sur les deux versions de la chronographie de Syméon Logothète*, *BZ* 76 (1983), 279-284, with relevant bibliography.

23. Istrin, *Khronika*, 20-22, 24, 28; Grégoire, *La carrière*, 250-252; cf. also Markopoulos, *Le témoignage*, 88, 94-100.

24. On Attaleiates' debt to Leo the Deacon see below, p. 221-223.

25. For a discussion of this genre of text see the extensive article of P. Hadot, *Fürstenspiegel*, *RAC* 8, col. 555-632; also Hunger, *Profane Literatur*, 1, 157-165; I. Čičurov, *Gesetz und Gerechtigkeit in den byzantinischen Fürstenspiegel des 6.-9. Jahrhunderts*, in: L. Burgmann – Maria Theres Fögen – A. Schminck (eds.), *Cupido legum*, Frankfurt a.M. 1985, 33-45; idem, *Političeskaja ideologija srednevekov'ja. Vizantijska i Rus'*, Moscow 1990, passim, but esp. 67ff.; G. Prinzing, *Beobachtungen zur "integrierten" Fürstenspiegel der Byzantiner*, *JÖB* 38 (1988), 1-31; P. A. Agapitos, *Ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' στὴ φλομακεδονικὴ γοαμματεία 867-959*, *Ἑλληνικά* 40 (1989), 285-322, esp. 311-312; A. Markopoulos, *Autour des Chapitres parénétiqes de Basile Ier*, in: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, Paris 1998, 469-479. I remain unconvinced by the views recently put forward by G. Strano, *Considerazioni in merito alla datazione e all'attribuzione dei Capitoli Parenetici di Basilio I*, *Orpheus* 21 (2000), 141-163. Useful, though somewhat general, is the recent study by G. F. Dennis, *Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality*, in: H. Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, D.C. 1997, 131-140.

26. Cf. Agapitos, *Ἡ εἰκόνα*, 311.

ἀπαθανατίζεσθαι (282). This is a statement of intent on the part of the historian: Botaneiates will be held up as a model for emulation. A number of parallels are evident when we come to compare this passage with the observations of Constantine VII Porphyrogenitus (945-959) on his grandfather Basil I in the proemium of the *Life of Basil*²⁷, a work that is far from being a pure *speculum principis* (it has a distinctly historical texture – as in the case also of *Attaleiates*), in contrast to the laudatory chapters attributed to Basil I or the Letter of Photius to Boris/Michael, khan of the Bulgarians, which are characteristic examples of this rhetorical type. In the case of *Attaleiates*' text, the traditional motifs characteristic of the *speculum principis* can be seen to exist harmoniously alongside the rest of the narrative. Thus, beyond the model for emulation, *Attaleiates*' portrait of Botaneiates gives the reader the opportunity to follow, step by step, the regular techniques of the encomiast²⁸: the emperor is born of an illustrious family (229-230, 288)²⁹, he is a valiant warrior, compared even with Herakles (42, 56, 83-84, 235, 255-256 et al.)³⁰, benevolent and just (239, 293, 313, 314, 316 et al.), magnanimous (284, 304), charitable (294), pious (284, 319) and Christ-loving (320). He is also humble (236) and compassionate (305), generous (305)³¹ and mild (320, 321). In the historian's eyes, Botaneiates was divinely

27. ... και τῆς ἐνός βασιλέως (= Basil I) ... ἕξ ἀρχῆς και μέχρους αὐτῆς τελευτῆς τὰς πράξεις και τῆν ὅλην ἀγωγὴν διηγήσασθαι, ὡς ἂν και τοῖς μετέπειτα μὴ ἀγνοῖται βασιλείου στελέχους ἐπὶ πολὺ τοῦ χρόνου παρεκταθέντος ἢ πρώτη πηγῆ και ῥίζα, και τοῖς ἐγγόνιοις ἐκείνου οἰκοθεν εἶη ἀνεστρῆκώς ὁ πρὸς ἀρετὴν κανὼν τε και ἀνδριάς και τὸ ἀρχέτυπον τῆς μιμήσεως (*Life of Basil* 212, Bonn).

28. The list here supplements in large part the first attempt to set out the components of the encomium by Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 27-31. Kazhdan notes that *Attaleiates* idealizes Botaneiates. On this reading of the historian's attitude see below, p. 229-230. Kazhdan also wrote a shorter overview of *Attaleiates*, generally with regard to the encomium on Botaneiates: *The Aristocracy and the Imperial Ideal*, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 43-57, esp. 45-46.

29. This was an essential qualification for the emperor, particularly from the 11th century onwards; see above, p. 218-219. Cf. A. P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 110ff., 112ff.; A. P. Kazhdan – M. McCormick, *The Social World of the Byzantine Court*, in: *Byzantine Court Culture*, 167-197, esp. 168, with relevant bibliography. Despite Kazhdan's claims, the desirability of noble descent for the emperor is of older origins; see Markopoulos, *Constantine the Great*, 163-164. Cf. also Bojana Krsmanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, Belgrade 2001, 14-24.

30. Cf. Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 112ff. This virtue will be discussed at greater length below.

31. The historian is ruthless with those who failed to show due gratitude. Characteristic in this respect are his comments on the blinding of the emperor Michael V Kalaphates and the novelis-

chosen (292) and for that reason enjoyed divine protection (282, 292-293, 295-296 et al.)³², while at the same time he was ever vigilant to ensure the good of his land (311-312). Lastly, we may add to this extensive list of virtues the emperor's zeal for study – just as had been observed of Basil I³³ – for which the historian used the words πολυϊστοῦ (312) and σοφός (315)³⁴.

Attaleiates is one of those writers who follows, with remarkable consistency, the tendency found in Byzantine literature of the second half of the tenth century onwards to focus increasingly on individual characters and to disengage itself from the simple descriptive techniques of the past, by which events were merely recorded and strung out along the narrational hanging line³⁵. For instance, just like Leo the Deacon before him, though with yet greater boldness, Attaleiates likes to insert his own comments concerning the events and historical figures he is describing, even penning words about himself in the first person³⁶. Primarily, however, Attaleiates adopts a biographical-encomiastic for-

simus Konstantinos (April 1042): καὶ συναποβάλλουσι τὰς ὄψεις τῆ βασιλείᾳ, καὶ μοναχικῆ παραδί-
δονται βιοτῆ, διήγημα γενόμενοι συσθρωπὸν τοῖς μετέπειτα, καὶ πρὸς τὸ κρείττον ἐπανόρθωσης τῶν
ἀγνωμονεῖν ἐθελόντων πρὸς τοὺς εὐεργετησαντας (17). An interesting article on this subject was
written by Maria Dora Spadaro, *Interferenze politiche dei δυνατοὶ laici e religiosi nel sec. XI (1041-
1057)*, *Orpheus* 9 (1988), 238-281, esp. 245-263.

32. Although Fortune is allowed its role (293). On this point see also the similar references contained in the Life of Basil (218-219, 221-223, 223-225 et al.). It is worth mentioning that Attaleiates also speaks of favourable oracular texts relating to Botaneiates, on the basis of specific letters of the alphabet (293). The similarities with the corresponding acrostic – BEKΛΑΣ – produced by Photius, which links the future of the Macedonian dynasty with the family of Basil I, is patent. See A. Markopoulos, *An Anonymous Laudatory Poem in Honor of Basil I*, *DOP* 46 (1992), 225-232, esp. 227 and n. 32, with bibliography relating to the BEKΛΑΣ acrostic.

33. Life of Basil, 314-315. Basil I was virtually illiterate. See Agapitos, *Ἡ εἰκόνα*, 316-317 and 318-322, giving a list of Basil's virtues, which resemble those of Botaneiates to a remarkable degree, even if this is to be expected in view of the demands of the *speculum principis* genre.

34. At other points in the work Attaleiates remarks that Botaneiates was particularly wealthy (185, 213). It should be borne in mind that the somewhat generalising account of the princely virtues outlined in Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 110-119, are not entirely supported by the sources.

35. On this new tendency see A. Kazhdan, *Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte*, *JÖB* 28 (1979), 1-21 [= *Authors and Texts in Byzantium*, Aldershot 1993, II]; R. Scott, *The Classical Tradition in Byzantine Historiography*, in: Margaret Mullett – R. Scott (eds.), *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 61-74; Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 104ff., 220ff. See also below, p. 222.

36. See Ja. Ljubarskij, 'Writers intrusion' in early Byzantine Literature, *XVIIIe Congrès International des Études Byzantines, Rapports plénièrs*, Moscow 1991, 433-456, esp. 441ff. (= *Vizantijskie*

mat for his historical narrative, in similar fashion to the authors of the *Theophanes Continuatus*, Genesisios and Leo the Deacon before him, as well as to his contemporary Michael Psellos³⁷. None of these writers follows a very rigidly applied technique in his historical work. However, there can be little doubt that the aim of these texts was both biographical and laudatory: the historical narrative is built around the person or persons that comprise the focus of the historian's interest.

In attempting to delineate this technique with greater precision it is useful to draw a structural contrast between Attaleiates and his contemporary Psellos³⁸. Psellos tends to present his protagonists, much like actors, as moving within the confines of the imperial palace, while he himself also co-stars in various scenes³⁹. Attaleiates, however, chooses a single individual, Botaneiates, and doggedly watches every step of his rise to the throne, virtually compelling the reader to embrace his own point of view.

The rhetorical and genre-based choices of Attaleiates are interesting for a further reason. The categorization that he tries to impose on his characters, the

Istoriki i Pisateli, 338-354). See also Ruth Macrides, *The Historian in the History*, *Φυλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, 205-224, esp. 206ff., 209-210.

37. On the new structure of historical narrative that emerged in this period see P. J. Alexander, *Secular Biography at Byzantium*, *Speculum* 15 (1940), 194-209 [= *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, London 1978, I]; R. J. H. Jenkins, *The Classical Background of the Scriptores post Theophanem*, *DOP* 8 (1954), 13-30 [= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, IV]; Hunger, *Profane Literatur*, 1, 339ff., 351ff.; Markopoulos, *Sur les deux versions*, passim; idem, *Constantine the Great*, 159-170; Agapitos, 'Η εικόνα, passim; Ja. N. Ljubarskij, *Prodolžatel' Feofana, Zizneopisanie vizantijskih čarej*, St. Petersburg 1992, 201-265; idem, *Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos*, *DOP* 46 (1992), 177-186 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, 318-337]; cf. also idem, *New Trends in the Study of Byzantine Historiography*, *DOP* 47 (1993), 131-138 [= *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, 308-317]. Useful in parts is the article by G. Strano, *Alcune notazioni su retorica e politica nel mito della dinastia Macedone*, *RSBN* 33 (1996) [= 1997], 31-44. See also Nike-Catherine Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Athens 1994, 157-159 and passim. On Leo the Deacon see A. Markopoulos, *Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου στὸν Λέοντα τὸν Διάκονο*, in: *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Heraklio 2000, 475-493, and on Psellos (with regard to our subject here) Ja. N. Ljubarskij, *Michail Psell. Ličnost i tvorčestvo*, Moscow 1978.

38. See Ja. N. Ljubarskij, *Istoričeskij geroj v "Hronografii" Mihaila Psella*, *Viz. Vrem.* 33 (1972), 92-114. These views are repeated in large part in idem, *Michail Psell*, 175ff. Particularly useful is also idem, *Writers intrusion*, 442ff.

39. See, for instance, the scene of the blinding of Michael V, which has been analysed perceptively by A. Dyck, *Psellos tragicus: Observations on Chronographia* 5, 26ff., *BF* 20 (1994), 269-290.

vast majority of whom are male⁴⁰ – women make an appearance only five or six times throughout the entire work and the historian either declines to subject them to any kind of judgment at all, or merely scoffs at them⁴¹ –, enables us to consider the *History* from the point of view of gender⁴². Attaleiates' choice of subject – much along the same lines as Leo the Deacon⁴³ – consists almost exclusively of the martial exploits of the key military figures whose ultimate aim is to seize the throne. The reader, of course, has already been alerted in the prologue to the fact that Botaneiates is by far the most eminent of the contenders, and that he will be the one to prevail in the end. However, this does not seem to deter the author, who succeeds in constructing his narrative in such a way that the various threads linking the characters in his historical drama are stitched tightly together, though his final intentions are never hidden from sight. Throughout, Attaleiates remains true to a basic notion of masculinity⁴⁴, i.e. soldiering, above and beyond all other aspects of the male gender⁴⁵. It is no

40. Kazhdan (*Der Mensch*, 11) first formulated the axiom that Byzantine literature was written “vor Menschen, für Menschen und über Menschen”. On the male presence in Byzantine historiography see Ljubarskij, *Man in Byzantine Historiography*, which, unfortunately, does not examine the case of Attaleiates. Ljubarskij's debt to Kazdan's theory of the “homo byzantinus” are clear to detect. See below, n. 45. The theoretical text of Karen Hagemann – S. Dudink (*Masculinity as Practice and Representation*, in: *Proceedings. 19th International Congress of Historical Sciences*, Oslo 2000, 283-298, esp. 283-286) offers a present-day approach to the issue.

41. Kazhdan's opinion (*People and Power in Byzantium*, 112) that woman is only a “shadowy figure” in the historical writings of the 10th century, is highly appropriate in the case of Attaleiates. For a brief treatment of the Byzantine family in the period in question, and the low status of women in the family, see Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 99ff., which discusses a significant passage from the historian. Attitudes appear to have been similar in the West at this time; see, for instance, Vern L. Bullough, *On Being a Male in the Middle Ages*, in: Clare A. Lees et alii (eds.), *Medieval Masculinities*, Minneapolis-London 1994, 31-45, esp. 42.

42. The secondary literature on the subject of gender in Byzantium is somewhat limited in quantity; see the note in my article *Ζητήματα κοινωνικού φύλου*, 481 n. 18. The collective work published recently by Liz James (ed.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, London-New York 1997, includes interesting material. The latest article by E. N. Papaioannou, *Michael Psellos' rhetorical gender*, *BMGS* 24 (2000), 133-146, looks at the issue from a different angle. The best introduction to the subject remains J. Scott, *Gender: a useful category of historical analysis*, *American Historical Review* 91 (1986), 1053-1075.

43. Markopoulos, *Ζητήματα κοινωνικού φύλου*, 481-482.

44. Note the adverb *ἀνδρικότερον* used by Attaleiates (14, 225).

45. Elsewhere (*Ζητήματα κοινωνικού φύλου*, 487 n. 31 [488]) I have noted that the secondary literature on the male sex in Byzantine studies is virtually non-existent. Ch. Barber (*Homo Byzantinus? Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, 185-199) is particularly interesting,

accident therefore that the characters who are the prime players in the action of the *History* are all military figures: George Maniakes, Leo Tornikes, Vatatzes, Michael IV Stratiotikos, Nikephoros Bryennios, the family of Botaneiates⁴⁶, the Armenian Khataturios, Romanos IV Diogenes, Isaac and Constantine Komnenos, and others besides. It is significant also that the author's criticism of the leadership of the Empire focuses principally on the handling of military affairs (such as indifference for the proper equipping of the military forces, the payment of soldiers wages, and the organization of the upper ranks of the army). Emperors who were originally associated with the military, such as Constantine IX Monomachos (1042-1055) who defeated the Russians, but later chose to abandon the life of the battlefield in order to devote themselves to civil administration did not always meet with the unqualified approval of Attaleiates⁴⁷, despite Michael Angold's assertions⁴⁸. This is a point we shall come back to.

Hegemonic masculinity⁴⁹, as portrayed in Attaleiates' writings, appears in a variety of forms. He sets out a package of criteria against which his leading characters can be judged: principally, of course, military expertise, though also conduct during peacetime⁵⁰, including administrative ability, family background (in the case of the emperor: Botaneiates' forebears are compared with those of Bryennios, with a clear verdict in favour of the former [288])⁵¹, his sense of

although many of its conclusions do not conform with the earlier views of Kazhdan (*People and Power in Byzantium*, passim) on the essence of the term homo byzantinus. The introduction by Lees to *Medieval Masculinities*, xv-xxv, is especially useful. The underlying meaning of masculinity and its military paraphernalia in Western Europe, which frequently presents parallels with the Byzantine phenomenon as examined here is dealt with in detail by M. Bennet, *Military Masculinity in England and Northern France c. 1050 – c. 1225*, in: D. M. Hadley (ed.), *Masculinity in Medieval Europe*, London-New York 1999, 71-88. The same work contains an excellent bibliographical essay on the subject of masculinity by Hadley, 256-272. The article by Bullough (*On Being a Male in the Middle Ages*, passim) is also very useful. For a general treatment of the subject see D. Vance Smith, *Body Doubles: Producing the Masculine Corpus*, in: J. J. Cohen – B. Wheeler (eds.), *Becoming Male in the Middle Ages*, New York-London 2000, 3-19. See below, p. 224-225.

46. Attaleiates shows little admiration for the military families, with the exception of course of that of Botaneiates and the Phokas clan (Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 66).

47. Kazhdan (*ibid.*, 32-33) assesses this differently in part. See below, p. 229-230.

48. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London 1984, 36ff.

49. The term was coined by R. W. Connell, *Masculinities*, Cambridge, 1995. Cf. also J. Tosh, *What should historians do with masculinity?*, *History Workshop Journal* 38 (1994), 179-202.

50. Cf. also Bennet, *Military Masculinity*, 73ff., 79-80 and passim.

51. Cresci (Cadenze narrative, 200-218) gives a detailed analysis of the differences marking Attaleiates' account of Botaneiates and Bryennios.

justice, which will be looked at below⁵², or even the simple appearance or presence of the character on the historical stage. Attaleiates moves carefully within this evaluative framework, as confirmed by the two male figures to whom he grants pride of place in his narrative: Nikephoros Botaneiates and Romanos Diogenes. He stresses the aristocratic pedigree of both⁵³ and, following in the footsteps of Leo the Deacon⁵⁴, gives an impressive description of their physical and moral qualities (282 and 320-321 in the case of the former⁵⁵ and 99 in the case of the latter⁵⁶, plus a superb critical note at another point [179]), thus making them stand apart from the other historical characters in the narrative, although he is careful to make it clear that the two emperors are not on entirely the same levels⁵⁷. In the case of Botaneiates, whose only failing in the eyes of the historian (and judge) seems to be a degree of avarice (322)⁵⁸ – this, however, can hardly be seen as very serious in the face of the weaknesses and vices of the other characters in his narrative – the course of events seems only to point to success and the author takes pains to make sure that the “awkward” moments that crop up in various phases of Botaneiates’ career are explained to the emperor’s best advantage (39-43, 83, 238, 266-267 et al.), while some of his actions, which could be interpreted unfavourably, are quietly suppressed⁵⁹.

Attaleiates greatly admired the efforts of Romanos Diogenes to rebuild the Byzantine army of, principally, Asia Minor, and his exemplary valour, which he demonstrated on the battlefield on many occasions, as well as at the Battle of Mantzikert⁶⁰ when he was abandoned by his generals Joseph Trachaniotes (who

52. See below, p. 226ff.

53. On Botaneiates see above, p. 220-221. Attaleiates is very discrete when it comes to Romanos, as pointed out by Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 36.

54. Markopoulos, *Ζητήματα κοινωνικού φύλου*, 482 and n. 20.

55. Botaneiates was by divine creation (ἐκ θείας πλαστοουργίας) endowed with an impressive physique (282). The other virtues are chiefly of a moral kind.

56. Beautiful eyes combined with a dark and ruddy colour, a sweet expression and other, spiritual virtues.

57. Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 31, 36.

58. Cf. Tsolakis, *Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates*, 264.

59. For instance, his third marriage, with Maria Alane. See Angeliki Laiou, *Imperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes*, *DOP* 46 (1992), 165-176, esp. 173-175.

60. Attaleiates account is by far the best source that we possess for this battle. For a recent analysis, see Sp. Vryonis, Jr., *A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert*, in: St. Lampakis (ed.), *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Athens 1998, 225-244, esp. 230ff.

fled the field “basely”[158]) and Andronikos Doukas⁶¹. On the other hand, he does not fail to stress the emperor’s administrative failings by suggesting that Romanos made the wrong choices with regard to his closest aides, who constantly undermined his authority (160, 167-168). Attaleiates criticises the emperor for failing to take into account the unfavourable omens, particularly before the Battle of Mantzikert (143, 144-145, 153 et al.), while Romanos is also found guilty of having been slow to make certain crucial decisions, as well as being unstable⁶². Despite this, however, the historian’s respect for Romanos is manifested by means of an impressively crafted character-description (ἡθοιοῦσι) – an unusual rhetorical feature for a historical text – which introduces the reader to the tragic scene (loaded with many classical references) of the emperor’s blinding (178)⁶³. Romanos’ blinding, it should be recalled, was not carried out by a regular executioner (Attaleiates mentions a variety of such characters in his work), but rather by a “coarse” Jew, or so the historian informs us⁶⁴.

Attaleiates has been praised by virtually all commentators for the judicial fairness of his historical account⁶⁵. In language that is strongly coloured by his

61. The study by E. Th. Tsolakis (‘Ο Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινά* 1 [1969], 187-204) is particularly useful with regard to this subject.

62. Cf. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, 139-140; Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 36. Modern commentators do not agree wholly with the somewhat severe assessment of Attaleiates; see J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 222. Attaleiates himself has his reservations about attributing the outcome of the battle to the ineffable will of God (150). On this subject see Lia Raffaella Cresci, “Strategia” umana e intervento divino nella storiografia bizantina, *Civiltà Classica e Cristiana* 11 (1990), 183-202, esp. 197 and passim.

63. Hunger, *Profane Literatur*, 1, 384.

64. We should not fail to mention at this point the captivity of Romanos Diogenes in the camp of Alp Arslan after his defeat at Mantzikert. The behaviour and discussions of the two men, as reconstructed by Attaleiates (164-166), serve to highlight principally the personality of Alp Arslan, who appears to behave in exemplary fashion as a victorious ruler towards his vanquished royal adversary, particularly when one reads Romanos, rather than the ruler of the Seljuks, is the one who favours the use of torture. Again, Attaleiates at this point appears to be following in the footsteps of Leo the Deacon, who eulogized Svyatoslav, prince of the Rus (Markopoulos, *Ζητήματα κοινωνικοῦ φύλου*, 486-487). See also the most recent study by Sp. Vryonis, Jr., *The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Alp Arslan after the Battle of Mantzikert*, in: Claudia Sode – Sarolta Takács (eds.), *Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, Aldershot 2001, 439-450.

65. See Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 41-43 (the summary assessment of Kazhdan that, for Attaleiates, “justice is above all the protection of private property” [43] is surely an exaggeration), and above all Laiou (*Law, Justice and the Byzantine Historians*, 176-181) who

legal background⁶⁶, he expresses the opinion that justice is a supreme virtue in a prince, especially when combined with an efficient administration, provided, of course, that it is dispensed in accordance with the law⁶⁷. It is no coincidence that the reign of Michael VII (1071-1078)⁶⁸, the successor of Romanos Diogenes, is presented in such a way that while the historian describes the dire consequences of an unjust act and the tragic development of the Empire's affairs he is also preparing us, even through the device of prophecy (211), for the arrival of the person who was to deliver the Empire of its incompetent leadership (212-213)⁶⁹. The arrival of Botaneiates on the scene, which is strongly reminiscent of the rise to power of Basil I as described in the *Life of Basil* (253ff.) and *Genesis* (76ff. Lesmueller-Werner/Thurn), enjoys the protection of the Holy Trinity (274, 292-293) and is greeted jubilantly by marked visual imagery (the procession from Nicaea to Constantinople [271-273] and his reception by a host of ships on the Bosphorus: ἡ δὲ θάλαττα πᾶσα κατεδενδροῦτο τοῖς πλοίοις, καὶ ἔμμεῖτο ἀγρὸν παντοίοις δένδροις συνηρεφῆ κατάκομον [273])⁷⁰. It is worth pointing out that according to Attaleiates the transfer of power from Michael VII to Botaneiates was conducted smoothly ὥστε μὴδὲ ῥίνα τινὸς αἵματος γενέσθαι διάβροχον (271); the hint here at what had occurred a few years earlier with Romanos Diogenes and Michael VII is more than clear⁷¹.

Attaleiates' narrative attachment to two imperial personages carries a cost when it comes to treatment of other male figures that played a role in events during this period. George Maniakes holds a relatively high place in the cast list of the *History* and Attaleiates is not shy to lavish words of praise on him (18-19), stressing that his death was the work of the divine will (19)⁷². He is also favou-

looks at the subject from a broad perspective, tending to maintain a distance from the views of Kazhdan. Cf. P. Magdalino, *Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts*, in: *Cupido legum*, 169-177, esp. 176.

66. Laiou, *Law, Justice and the Byzantine Historians*, 177.

67. *Ibid.*, 176, 178 and *passim*, giving a careful analysis of the last chapters of the *History* (312ff.), where Botaneiates as legislator is presented and even compared favourably with the earlier Leo VI "the Wise" (312).

68. Michael was characterised aptly by Kazhdan (*The social views of Michael Attaleiates*, 36) as the real anti-hero of the *History*.

69. *Ibid.*, 36-37.

70. See Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 84-85.

71. Cf. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, 140ff.

72. Cf. Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 63. Also Cresci, *Anticipazione e possibilità*, 72-73. On Maniakes see the recent study by Bojana Krsmanović – Al. Loma, Georgije Manijakis, ime Γουδέλιος i Pselova "skitska autonomija", *ZRVI* 36 (1997), 233-263.

rable in his assessment of Isaac I Komnenos (1057-1059) (55 et seq., 60 et al.)⁷³, the Norman mercenary Rousselios (i.e. Roussel de Bailleul), described as *τηλικούτον στρατιώτην καὶ στρατηγόν* (207)⁷⁴, and the two brothers and members of the Komnenos family, Isaac (183-184) and Alexios (later emperor Alexios I, 1081-1118), who stamped out the rebellion led by Nikephoros Bryennios (junior)⁷⁵ and Nikephoros Basilakes (199, 289 et seq.) against Botaneiates. At the other extreme are certain military figures whose distinguishing qualities were principally arrogance: Leo Tornikes, who receives no praise (23, 24, 27 et al.)⁷⁶, Nikephoros Bryennios (events after his blinding present a number of similarities with the description of Romanos Diogenes, although pity is plainly absent (292)⁷⁷, as also in the case of the blinding of Nikephoros Basilakes [300])⁷⁸, and the Doukas family whose members are rated as worthless generals and incompetent rulers (76, 86-87, 180 et seq., 209 et seq., et al.).

It should come as little surprise that Attaleiates, a historian of the eleventh century with unswerving masculine values and a conservative social outlook, should view eunuchs with distaste⁷⁹. His disparaging remarks on eunuchs are neither frequent nor especially virulent, and he makes no comments regarding the sexual inferiority of such individuals, in contrast to Leo the Deacon⁸⁰. Attaleiates' negative stance towards them is embodied above all in his conviction – widely held in his day – that one cannot possibly trust eunuchs (38), and that any particular aptitude they may display, if acknowledged at all, constitutes an exception to the rule⁸¹. It follows that the governance of the Empire by eunuchs,

73. I share the view of Laiou (Law, Justice and the Byzantine Historians, 177 and n. 77) as regards Kazhdan's interpretation (The social views of Michael Attaleiates, 33-34) of Attaleiates' criticism of Isaac.

74. Tinnefeld (*Kategorien der Kaiserkritik*, 142-143) has researched the encomium.

75. Attaleiates also portrays the older Bryennios in a somewhat unfavourable light (53-54).

76. This did not prevent him from giving a favourable assessment of Ioannes Vatzates, who accompanied Tornikes. See also Kazhdan, The social views of Michael Attaleiates, 63.

77. See Cresci, *Anticipazione e possibilità*, 82-83; and Kazhdan, *ibid.*, 65.

78. Kazhdan (*ibid.*) considers that Attaleiates takes a more critical view of Bryennios than of Basilakes. A careful reading of the *History*, however, provides little evidence for this opinion.

79. Hunger, *Profane Literatur*, 1, 385.

80. See Markopoulos, *Ζητήματα κοινωνικού φύλου*, 490ff., with up-to-date bibliography on eunuchs, to which we should also add Kazhdan – Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, 67, 69-70.

81. As, for instance, in the case of Ioannes, bishop of Side: *ὑπὲρ εὐνοῦχων (εἶχε) τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν πολιτείαν καὶ τὸ μελίχρον καὶ τὸ σωστικόν καὶ τὸ εὐπρόσωπον* (180). Attaleiates subtly places the appearance Nikephoritzes immediately after this (*δεινὸς ἐπινοήσαι καὶ ὀράναι πράγματα*

a phenomenon observed during the period of the empress Theodora (1055-1056), deserved little commendation (51-52). In the case of the eunuch Nikephoritzes, he was unfortunate in that he administered the state's affairs during the reign of Michael VII (180 et seq., et passim): the historian, therefore, had reasons in plenty to be particularly critical of him⁸².

To conclude: Attaleiates' *History*, a carefully wrought account stamped by literary and rhetorical learning, appears almost to overstate the role of the male figure in the second half of the eleventh century: Nikephoros Botaneiates, an emperor of considerable stature and military ability, is the key personality, though surrounded by a multitude of other able men such as Romanos Diogenes, as well as less able men such as Michael VII Doukas. In seeking to explain the reasons for this somewhat one-sided approach to the personalities of his age I think we need to turn our attention to the period of Constantine Monomachos. We are well informed, particularly thanks to the ebullient assessment of Ioannes Mauropous, of the radical changes that took place in the state machinery of the day, as Monomachos doffed his martial dress to take on the garb of administrator and – somewhat contrary to constitutional practice and tradition – worked reform through his bureaucracy rather than via his military structures⁸³. In part thanks to his thorough knowledge of the judiciary, Attaleiates was well acquainted with the workings of the imperial administrative machinery: nevertheless, he appears to have never resigned himself to the model of statecraft that was largely followed by the successors of Monomachos, whereby the military and the lands of Asia Minor gradually took second place to the needs of the central administration⁸⁴. The return to the soldier-emperor – a constant

... σκαῖός ... διαβολεύς καὶ σοφιστής, 180-181), so that the reader understands immediately that Ioannes is an exceptional character among eunuchs.

82. Cf. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik*, 140-142, and Kazhdan, *The social views of Michael Attaleiates*, 55-57.

83. See J. Lefort, *Rhétorique et politique: trois discours de Jean Mauropous en 1047*, *TM* 6 (1976), 265-303, whose conclusions with regard to the subject have received wide acceptance from scholars. Cf. A. Karpouzilos, *Συμβολή στή μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ioannina 1982, 28ff. and Krsmanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, 245-250 and passim.

84. There is a passage in the *History* that is particularly illuminating in this respect, which gives a negative assessment of the reign of Constantine X Doukas (1059-1067): ἐπόθησε δὲ τῶν ἄλλων ἀπάντων ὁ βασιλεὺς ἐπέκεινα τήν τε τῶν δημοσίων χρημάτων ἐπαύξησιν ... καὶ τοῦτοις τήν μείζονα φροντίδα κατεκένου τῆς βασιλείας, τῶν ἄλλων ἦττον βασιλικῶν ἀνετεχόμενος, στρατιωτικῶν φημί καὶ στρατηγικῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῆς ἐντεῦθεν εὐδοξίας, τοῖς εἰρημίνοις πολιτικοῖς εὐδοκίμειν προαιρούμενος. διὰ δὲ ταῦτα καὶ συνοφαντικαῖς ἐπιθρείας καὶ σοφιστικαῖς μεθόδοις καὶ δικανικῶν προ-

Roman ideal through the ages⁸⁵ – was for Attaleiates a matter of paramount importance founded on an ideological basis⁸⁶, and should not be seen as motivated by purely personal economic interest, as Kazhdan would have us believe in describing Attaleiates as an unpredictable encomiast of Botaneiates⁸⁷. This may explain the high regard that Attaleiates had for military figures such as George Maniakes and Romanos Diogenes, who, it may be noted, did not take measures to protect individual property (an observation that seems to contradict the system of values that Kazhdan outlined) and attempted to restructure the state along the lines favoured by Attaleiates, as well as, of course, for the emperor Botaneiates in whose care the historian believed the Byzantine state would flourish. The *History*, sporting the literary garb of a *speculum principis*, underlines the great expectations that the historian had for the new emperor, who would lead the Byzantine state away from the standards of the Doukas dynasty, bringing new life to the political landscape of the country. Quite how justified these highly subjective views⁸⁸ in fact turned out to be is another matter.

βλημάτων ἐσιμῶ καὶ σεκρετικῶν ζητημάτων ἐπιπλοκαῖς τὸ Ῥωμαϊκὸν ἐκλονεῖτο, καὶ κοινὴ μελέτη τοῖς ἄπαισι τὸ κατορθῶσαι τὰ τοιαῦτα ἐγένετο ... (76). See P. Magdalino, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, in: *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, 93-115, esp. 94ff.

85. Cf. Cheynet, L'aristocratie byzantine, 284-285, 288-289 and passim.

86. It may be noted that Psellos also approved of the soldier-emperor. See A. Kaldellis, *The Argument of Psellos' Chronographia*, Leiden-Boston-Cologne 1999, 183 n. 369.

87. The social views of Michael Attaleiates, passim, esp. 84-86.

88. On subjectivity in historical writing see A. Kazhdan, L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire, *Byz* 50 (1980), 279-335, esp. 323ff. [= *Authors and Texts in Byzantium*, Aldershot 1993, XVI]. A special study devoted to the subject would be most welcome.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

ΜΗΠΩΣ “LE GRAND SIÈCLE DE LA SCIENCE DU DROIT CANONIQUE” ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΕΙΝΑΙ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ο 11ος ΑΙΩΝΑΣ;

“Ότι ο 12ος αιώνας είναι ο «χρυσούς αίων» του κανονικού δικαίου στο Βυζάντιο θεωρείται από μακροῦ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ «κεκτημένα» τῆς ἐπιστήμης μας. Ἄν ὁ νομικώτατος, ἀπὸ πολλῆς ἀπόψεως, 11ος αἰώνας θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ τελευταίου μέχρι στιγμῆς ξενόγλωσσου ἐγχειριδίου ἱστορίας τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ὡς “la dernière période de floraison de la science du droit séculier” (1025-1110)¹, ὁ 12ος αἰώνας εἶναι γιὰ τοὺς ἴδιους “le grand siècle de la science du droit canonique” (1110-1204)². Εἶναι, εἴπαμε, ἡ κρατοῦσα ἀπολύτως γνώμη τὴν ἐπικυρώνει ὁ συντάκτης τοῦ τελευταίου χρονολογικά, πληρέστερου καὶ πῶ ἐνημερωμένου συγγραμματος γιὰ τὶς πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ποὺ διαθέτουμε σήμερα, αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα³, μιλώντας γιὰ περίοδο «ἄνθησης τοῦ κανονικοῦ δικαίου» καὶ γιὰ τὸν 12ο αἰῶνα ὡς τὸν «χρυσὸ αἰῶνα τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὴν Ἀνατολή»⁴ – ὅπως, ἄλλωστε, ὑπῆρξε (καὶ) γιὰ τὴν Δύση: εἶναι ὁ αἰώνας τοῦ Γρατιανοῦ καὶ τοῦ σπουδαίου ἔργου του, θεμέλιου καὶ βασικῆς πηγῆς τοῦ λατινικοῦ *Corpus iuris canonici*⁵.

1. N. van der Wal – J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, τίτλος τοῦ κεφ. IX (σ. 98-106).

2. *Αὐτόθι*, τίτλος τοῦ κεφ. X (σ. 107-112).

3. Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1992² (περὶ βλ. ἐν προκειμένῳ σ. 259-270).

4. [Σπ. Τρωιάνος, εἰς:] Σπ. Τρωιάνος – Ίουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ἱστορία Δικαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1997², 252-253 (τίτλος τῆς §209) καὶ 251 (§208), ἀντίστοιχα.

5. Πά μίᾳ (ἀδιέξοδη, τελικά) ἀπόπειρα σύγκρισης τῆς μεθόδου τῶν δύο κορυφαίων ἐκπροσώπων τῶν δύο συστημάτων κανονικοῦ δικαίου, Δυτικοῦ καὶ Ἀνατολικοῦ, στὸν 12ο αἰῶνα βλ. C. Gallagher, Gratian and Theodore Balsamon: Two Twelfth-Century Canonistic Methods Compared, εἰς: N. Οἰκονομίδης (ἐκδ.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα* [κατωτέρω σημ. 6], 61-89· τώρα καὶ: C. G. Fürst, Balsamon, il Graziano del diritto canonico bizantino?, [ἀδημοσίευτη ἀκόμη] ἀνακοίνωση εἰς: *La cultura giuridico-canonica medioevale. Premesse per un dialogo ecumenico. Convegno di Studi*, Pontificia Università della Santa Croce, Facoltà di Diritto Canonico (Ρώμη, 14-15 Μαρτίου 2002).

Είναι μία θέση που έχω και ἐγὼ πολλές φορές ἐπαναλάβει. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη εἶναι πάντοτε παρούσα σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν χῶρο, ὁ Νίκος Οἰκονομίδης, εἶχε ὀργανώσει κατὰ τὰ ἔτη 1989 καὶ 1990 δύο σημαντικώτατα συνέδρια γὰρ τὴν παρουσία τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸν δημόσιο καὶ τὸν κοινωνικό βίον τοῦ βυζαντινοῦ 12ου αἰώνα, καὶ μᾶς ἔχει ἀφήσει τὰ πρακτικά τους στὸν γνωστό ἐπιβλητικό τόμο μὲ τὸν χαρακτηριστικό τίτλο: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα: Κανονικό Δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία*⁶. Φυσικά τὸ δίκαιο (καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου) νοεῖται πάντοτε καὶ στὶς τρεῖς κύριες ἐκδηλώσεις του: τὴν νομοθεσία, τὴν νομικὴν πρακτικὴν-νομολογία καὶ τὴν θεωρία.

Εἶναι ὁμως ἡ θέση αὐτὴ τόσο ἀκλόνητη ὅσο φαίνεται; Εἶναι πράγματι ὁ 12ος αἰώνας ὁ χρυσοῦς αἰὼν τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου;

Ἦδη ὁ Σπύρος Τρωιάνος, συγγραφέας πού, ὅπως εἶδαμε, δεχόταν νομίζω πάντοτε, ὅπως δεχόμεθα πάντοτε καὶ ἐγὼ, τὴν παγωμένη αὐτὴ θέση, δείχνει ἤδη, στὸ τμήμα πού τοῦ ἀνήκει τῆς *Ἱστορίας Δικαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, κάπως ἀνήσυχος: «Δημιουργοῦνται – γράφει, πρὶν παρουσιάσει τοὺς κύριους ἐκπροσώπους τῆς ἐπιστήμης τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸν 12ο αἰώνα – οἱ συνθήκες γὰρ τὴν (ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα) συστηματικὴ καλλιέργεια τοῦ κανονικοῦ δικαίου»⁷.

Ὁ 12ος αἰώνας ἔχει ἀναμφισβήτητα νὰ παρουσιάσει μία ἐπιβλητικὴ συστηματικὴ παραγωγή: τὸν ὀργανωμένο «κατὰ πόδα» σχολιασμό στὸ ἐπίσημο *corpus* τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τοὺς τρεῖς λεγόμενους «μεγάλους βυζαντινοὺς ἐρμηνευτές»: τὸν Ἰωάννη Ζωναρά, τὸν Ἀλέξιο Ἀριστηνό, τὸν Θεόδωρο Βαλασαμῶνα – στοὺς ὁποίους προσθέτουμε τώρα καὶ τὸν «Ἀνόνημο» ἀντίζηλο ἢ ἀντίπαλο τοῦ Βαλασαμῶνος στὸν *Sinaiticus* gr. 1117, πού τὸ ἔργο του εἶχε μείνει ὁμως ἄγνωστο καὶ ἀνεκμετάλλευτο, ἀκόμη, φαίνεται, καὶ στὴν ἐποχὴ του⁸. Ἔργο ἐπιβλητικό, εἶπαμε, κυρίως αὐτὸ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρά καὶ τοῦ Θεοδώρου Βαλασαμῶνος. Ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός, ὁ τρίτος τῶν «μεγάλων ἐρμηνευτῶν», εἶναι πολὺ συνοπτικώτερος: σχολιάζει, ἄλλωστε, ὄχι τὸ πλήρες «ἐπίσημο» κείμενο

6. [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν. «Διπτύχων» Παράφυλλα 3], Ἀθήνα 1991. Βλ. στὸν πρόλογο τοῦ ἐκδότη. 7. «Στὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ στὴ Δύση, ὁ 12ος αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ κανονικοῦ δικαίου ... Τὸν 12ο αἰώνα τὸ κανονικὸ δίκαιο προκαλοῦσε τὸ ζῶηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ γίνονταν ἀντικείμενο συζήτησης καὶ διαμάχης ἀνάμεσα στοὺς ἐιδικούς ...».

7. [Τρωιάνος, εἰς:] Τρωιάνος – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ἱστορία Δικαίου* [ἀνωτέρω σημ. 4], 209.

8. Πὰ τὸν Ἀνόνημο τώρα: Τρωιάνος, *Πηγές*, 268-270. Εἰδικὰ: V. Tiftixoglou, Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekanntenen Kommentare des Sinaiticus gr. 1117, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 483-532. V. Tiftixoglou – Sp. Troianos, Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117, *FM* 9 (1993), 137-179.

των κανόνων – τὸ ὁποῖο πάντως ἔχει ὑπ' ὄψη – ἀλλὰ τὴν «Σύνοψιν» τους, τὴν λεγομένη Στεφάνου τοῦ Ἐφεσίου καὶ Συμεῶν τοῦ μαγίστρου καὶ λογοθέτου⁹. Ἀλλὰ ὁ συνοπτικὸς σχολιασμός του – ὁ ὁποῖος μάλιστα συχνὰ παραλείπεται ἐντελῶς, ἐκεῖ ὅπου τὸ κείμενο κρίνεται μὴ δεκτικὸ περαιτέρω ἐρμηνείας (Σαφής) – περιέχει ἐνίοτε ἐνδιαφέροντα δείγματα ὀρθῆς νομικῆς σκέψης¹⁰.

Ἡ Ζωναρᾶς, παρὰ τὴν νομικὴν τὴν παιδείαν καὶ προϋπηρεσίαν, εἶναι λιγώτερο τεχνικός, περισσότερο αὐθόρμητος, κατ' ἔνστικτον, νομικός, καὶ μάλιστα μᾶλλον γνησιώτερος κανονολόγος παρὰ κυρίως νομικός· οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι ὡς νομικός αὐθεντικώτερος καὶ ἐπιστημονικὰ «ἐντιμώτερος» ἀπὸ τὸν Βαλασαμῶνα¹¹.

Ἡ Βαλασαμῶν, νομικώτατος βέβαια, εἶναι τεχνικώτερος καὶ «ἐπαγγελματικώτερος». Βασίζεται, σχεδὸν ὠμολογημένα, στὸ ἔργο τοῦ παλαιότερου τοῦ Ζωναρᾶ, τὸ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ αὐτολεξεί, ἀλλὰ τὸ ἐμπλουτίζει εὐρύτατα, καὶ σὲ ὠριμμένες περιπτώσεις ρητὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν «προκάτοχό» του. Τὸ τεράστιο καὶ ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ ἔργο πάσχει ἔντονα ἀπὸ μία σχεδὸν πανταχοῦ παρούσα προσπάθεια νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἡ τρέχουσα σκοπιμότητα: εἴτε πρόκειται γὰρ τὴν ἐπίδειξιν τῶν καλῶν διαθέσεων τοῦ ἐρμηνευτῆ ἀπέναντι στοὺς προστάτες καὶ «ἐργοδότες» του βασιλεῖς ἢ πατριάρχους, κυρίως μὲ τὴν δικαιολόγησιν καὶ τὴν «κανονικὴν» τεκμηρίωσιν καὶ κάλυψιν τῶν ἐκάστοτε ἐνεργειῶν τους – ἄιφογης, μέτριας, ἀμφίβολης ἢ ἀνύπαρκτης κανονικότητος· εἴτε πρόκειται γὰρ τὴν προσπάθειαν κανονικῆς θεμελίωσης καὶ περιχαράκωσης τῆς ἰδιαίχουσας σχέσης Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο, ὅπως μάλιστα αὐτὴ διαμορφώνεται συγκεκριμένα στὴν ἐποχὴ του, ἐπὶ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ – εἴτε αὐτὴ εἶναι ἡ λεγόμενη «συμφωνία» ἢ, στὴν νεοελληνικὴ ὀρολογία, «συναλληλία»¹², εἴτε ὁ ἀποκλιθεὶς «καισαροπαπι-

9. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1977², 146, 572; van der Wal – Lokin, 68-69, 131; Τρωιάνος, *Πηγές*, 135-137, 245-248. Παλαιότερα, εἰδικά: Ἀ. Χριστοφιλόπουλος, Ἡ Κανονικὴ Σύνοψις καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 155-157 = τοῦ ἴδιου, *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1973, 138-140.

10. Πὰ τὸν Ἀριστηνὸν: Aem. Herman, "Introductio", εἰς: I. Croce, *Textus selecti ex operibus commentatorum Byzantinorum iuris ecclesiastici* [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. V], Βατικανὸ 1939, 21-23 (ἀρ. XIX); Beck, *Kirche*, 657; van der Wal – Lokin, 108, 137; Τρωιάνος, *Πηγές*, 261-263. Τὸ ὑπομνηματικὸν τοῦ ἔργου ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τῆς «Σύνοψεως» στοὺς Ράλλη-Ποτλῆ, Β'-Δ': κριτικὴ ἔκδοσις, ἀπὸ τοὺς L. Burgmann – Sp. Troianos – Eleftheria Papagianni, ὑπὸ δημοσίευσιν (Φραγκφούρτη 2003;).

11. Πὰ τὸν Ζωναρᾶ ὡς κανονολόγο: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 23-24 (ἀρ. XX); Beck, *Kirche*, 656-657; van der Wal – Lokin, 108-109, 137; Τρωιάνος, *Πηγές*, 259-261. Εἰδικά: P. E. Pieler, Johannes Zonaras als Kanonist, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, 601-620. Τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦ ἔργου στοὺς κανόνες: Ράλλης – Ποτλῆς, Β'-Δ'.

12. Πὰ τὴν βυζαντινὴν «συμφωνία» καὶ τὶς νεώτερες καὶ σύγχρονες «μεταμορφώσεις» τῆς ἄς μὴ ἐπιτραπῇ νὰ παραπέμψω στὸν C. G. Pitsakis, *La συναλληλία, principe fondamental des rapports*

μός»¹³: είτε πρόκειται άπλώς για την έξυπνρήτηση πολλή συγκεκρωμένων σκοπιμοτήτων τής στιγμής. Ό Βαλασμών δέν θά άρνηθῆ αὐτὴν τὴν πρακτικὴ του· σχεδόν τὴν ὁμολογεῖ καὶ ἐπιχειρεῖ ἐνίστε νά τὴν δικαιολογήσει καὶ ἴσως νά τὴν δικαιώσει. Ἐπεξεργάζεται ἀλλοίωστε συνεχῶς – καὶ ἐνημερώνει κατάλληλα, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκástοτε νεώτερα «δεδομένα» – τὸν σχολιασμό του· αὐτὸ εἶναι ποὺ δημιουργεῖ τὴν φοβερή, γιὰ μᾶς, διαστρωμάτωση τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴν ὑπερβενεδικτιναία ὑπομονή καὶ ἐπιμονή τοῦ κ. Βίκτωρος Τιφτιξόγλου γιὰ νά δαμασθῆ φιλολογικά¹⁴, καὶ ἀπελευθερῆ νά ματαιώσῃ κάθε ἰδέα κριτικῆς ἔκδοσης. Ό Βαλασμών γνωρίζει, π.χ., πολὺ καλά ὅτι ἡ λεγομένη Κωνσταντινεὺς δωρεὰ εἶναι πλαστὸ κείμενο· εἶναι ὅμως, στὴν «ἀνατολική» ἐρμηνεία του, πολὺ χρήσιμο: μαρτυρεῖ τὴν δύναμη καὶ τὰ προνόμια – καὶ σὲ κοσμικὸ ἐπίπεδο – τῆς Ἐκκλησίας, τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης βέβαια, ἀλλὰ κατ' ἐπέκταση καὶ τῆς Νέας· ἀλλὰ μαρτυρεῖ συγχρόνως καὶ γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ὡς πηγὴ κάθε ἄλλης, ἐν προκειμένῳ ἀκόμη καὶ τῆς (κοσμικῆς) ἐξουσίας καὶ τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας. Ό Βαλασμών παραθέτει τὴν ψευδο-Κωνσταντινεὺ δωρεὰ in extenso, καὶ τὴν ἐπικαλεῖται τοῦλάχιστον πέντε φορὲς¹⁵: ἀλλὰ τὴν μίαν μόνη (ἕκτη) φορὰ ποὺ συμβαίνει νά μὴ

entre l'Église et l'État: idéologie et pratique byzantines et transformations contemporaines, *Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirche* 10 (1991) [= *Kirche und Staat im christlichen Osten*], 17-35. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Empire et Église. Le modèle de la Nouvelle Rome: la question des ordres juridiques, Diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca* [= XI Seminario internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma" (1991). Documenti e Studi], Ρώμη 1994, 107-123 τοῦ ἴδιου, *Ius Graecoromanum et normes canoniques dans les Églises de tradition orthodoxe*, εἰς: R. Coppola (ἐκδ.), *Atti del Congresso Internazionale (1991): Incontro fra canonici d'Oriente e d'Occidente I*, Bari 1994, 99-132. Πά τὸ γενικώτερο θέμα τῶν σχέσεων τοῦ δικαίου τῆς Πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο, σὲ μίαν ἢ πλείονες «ἐννομες τάξεις», βλ., μῆσα ἀπὸ μίαν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία, κυρίως: H.-G. Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*, Βιέννη 1981· Sp. Troianos, *Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz, Ostkirchliche Studien* 37 (1988), 291-296· τοῦ ἴδιου, *Nomos und Kanon in Byzanz, Kanon* 10 (1991) [δ. π.], 37-51.

13. Βλ. τελευταία τὴν εὐρεία σύνθεση τοῦ G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Παρίσι 1996· εἰδικώτερα γιὰ τὴν θέση τῶν κανονολόγων βλ. αὐτόθι, 256-289 (κεφ. VIII: "Au jugement des canonistes et des liturgistes").

14. Τιφτιξόγλου [ἀνωτέρω σημ. 8]. Πά τὸ κανονικὸ ἔργο τοῦ Βαλασμώνος: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 24-26 (ἀφ. XXI)· Beck, *Kirche*, 657-658· van der Wal – Lokin, 109-112, 137-138· Τρωάνος, *Πηγές*, 263-268. Παλαιότερη εἰδικὴ ἐργασία: G. P. Stevens, *De Theodoro Balsamone: analysis operum ac mentis iuridicae* [Corona Lateranensis 16], Ρώμη 1969· πολλὲς ἐπὶ μέρους συμβολὲς εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*. Τὸ ἐρημνευτικὸ ἔργο τοῦ Βαλασμώνος στὸν Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους καὶ στοὺς κανόνες, καθὼς καὶ ἡ λοιπὴ κανονικὴ του παραγωγή, στοὺς Ράλλη-Ποτλῆ, Α'-Δ'.

15. Ράλλης – Ποτλῆς, Α', 79-80, 144-148 (in extenso μετάφραση, ἡ λεγομένη Balsamon-Version)· Δ', 539. Ἄλλη (ὑστερο-)βυζαντινὴ μετάφραση εἶναι ἡ λεγομένη Harmenopolos-Version, στὴν πραγματικότητα ἦδη στὸν Βλάσταρη Ε', 11: Ράλλης – Ποτλῆς, Σ', 260-262 = Ἀρμενοπούλος: ἔκδ. G. E.

τὸν ἐξυπηρετεῖ, θὰ τὴν ἀπορροίψει, χωρὶς καμμία δυσκολία, ὡς νόθο κείμενο: *κατὰ τὸ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου νομιζόμενον θέσπισμα*¹⁶. Ἐνίστε ἐπιχειρηματολογεῖ καὶ ἐμφανῶς *pro domo sua*. Οἱ σύγχρονοὶ του δὲν φαίνεται νὰ τὸν συμπάθισαν πολὺ. Θυμόμαστε τὴν κρυφὴ χαρὰ, ἢ τὴν χαρέκακη ἀπόλαυση, μὲ τὴν ὁποία ὁ Νικήτας Χωνιάτης σχολιάζει ἔμμεσα τὸ γνωστὸ πάθημά του, ὅταν, ὡς πατριάρχης Ἀντιοχείας, ἐπεδίωξε τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο: *καὶ ὁ μὲν Ἀντιοχείας πάλιν Ἀντιοχείας ἐώμενος*¹⁷. Εἶδαμε ὅτι ὁ ἴδιος ἐνίστε ἀντικρούει καὶ τὸν Ζωναρᾶ, ποῦ εἶναι τὸ πρότυπό του – τὸ πράττει ὅμως κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μὲ *tact*: εἶναι σκληρότερος πρὸς τὸν Ἀριστηνὸ: *σημειῶσαι τὸν παρόντα κανόνα διὰ τὸν ὑπέρτμον ἐκείνον τὸν Ἀριστηνόν, εἰπόντα ποτέ ... ἐδέχθη γὰρ τοῦτο ἀκανονίστως παρὰ τῶν ἀμαθεστέρων*¹⁸, ἀνεξάρτητα ἂν, στὸ συγκεκριμένο ἐκεῖνο θέμα, ὁ Βαλσαμιὸν φαίνεται νὰ ἔχει μᾶλλον δίκιο. Ὅταν ἀφίσταται ἀπὸ τὴν γνώμη τῶν συγχρόνων του κανονολόγων, εἶναι συνήθως ἐπὶ τὸ ἀπολυτώτερον ἢ τὸ ἀνεπιεικέστερον· τὸ τελευταῖο γνωστὸ ἔργο του, οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις ποῦ συντάσσει, κατ’ ἐντολήν καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ ἐρωτήματα τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μάρκου¹⁹, εἶναι ὑπόδειγμα τέτοιας γραφῆς:

Heimbach, Λευμία 1851, 820-822 (Epimetra Hexabibli, I). Πληρέστερες ἐκδ.: A. Pavlov, *Viz. Vrem.* 2 (1896), 18-82· W. Ohnsorge, *Konstantinopel und der Okzident*, Darmstadt 1966, 108-122. Πὰ τίς βυζαντινὲς μεταφράσεις τῆς «δωρεᾶς»: F. Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae* [Subsidia Hagiographica 65], Βρυξέλλες 1984, 191-192, ἄρ. 1634ea-1634ec· πρβλ. καὶ Beck, *Kirche*, 734. Πὰ τὴν χρῆση στὴν Ἀνατολὴ τῆς ψευδο-Κωνσταντινουπόλεως δωρεᾶς βλ. P. Alexander, *The Donation of Constantine at Byzantium and its earliest use against the Western Empire*, *Mélanges G. Ostrogorsky* I, Βελιγράδι 1924, 11-26· G. Dagron, *Empereur et prêtre* [ἀνωτέρω σσημ. 13], 247-254, 265-266 καὶ *passim* (βιβλιογραφία: 395-397). Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Représentations de l’Ancienne et de la Nouvelle Rome dans les sources byzantines*, *Roma Costantinopoli Mosca* (= *Da Roma alla Terza Roma*. Studi, I), Ρώμη-Νεάπολη 1981, 300-304· Sp. Troianos, *Rome et Constantinople dans les commentaires des canonistes orientaux du XIIe siècle*, *Diritto e Religione da Roma a Costantinopoli a Mosca* [ἀνωτέρω σσημ. 12], 136· P. Andrist, *Les Objections des Hébreux: un document du premier iconoclasme?*, *REB* 57 (1999), 119-121 [“III. C. 3. *Constitutum Constantinum*”], ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Μία ἐπισκόπηση τοῦ ζητήματος: P. L’Huillier, *The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*, Crestwood, N.Y. 1996, 284 καὶ 325 σσημ. 650-653, μὲ περαιτέρω βιβλιογραφία.

16. Ράλλης – Ποτλῆς, Δ’, 553.

17. Ἐκδ. I.-L. van Dieten [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1975, 407 = ἐκδ. Βόννης, 532. Πὰ τὸ θέμα βλ. παλαιότερο εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ V. Grumel, *Le périéte des évêques et le patriarche Dosithe de Constantinople*, (*R*)*EB* 1 (1943), 239-249, παρὰ τὴν μετέπειτα ἀνατροπὴ τῆς βασικῆς του θέσεως ἀπὸ τὸν J. Darrouzès, *Le traité des transferts*, *REB* 42 (1984), 147-214.

18. Ράλλης – Ποτλῆς, Β’, 389-390 (πρβλ., μὲ ἄλλη ἀφορμὴ, καὶ: αὐτόθι, 9).

19. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἄρ. 1184. Ἐκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Δ’, 447-496. Βλ. παλαιότερα εἰδικά: V. Grumel, *Les réponses à Marc d’Alexandrie, leur caractère officiel, leur double rédaction*, *EO* 38 (1939), 321-333.

συνήθως άνελαστικές λύσεις, ένιοτε ύπερβολικά άνεπεικείς, κάποτε μέχρις άπανθρωπίας, σέ συνδυασμό με τόν τυπικό κωνσταντινουπολιτικό «σνομπιισμό», πού είναι όμως έντελώς χαρακτηριστικός στόν Βαλσαμών²⁰, και πού κατευθύνεται έδώ πρὸς τό έμπερίστατο ὀρθόδοξο πατριαρχείο Άλεξανδρείας – σέ αντίθεση πρὸς τήν έπεικέστερη συνήθως πρώτη σύνταξη τῶν άποκρίσεων, έργο τοῦ μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ίωάννου Κασταμονίτου. Δέν ξερούμε άν Ὁ Άνόνημος τοῦ Sinaiticus gr. 1117 είναι πράγματι ὁ ίδιος Ὁ Κασταμονίτης, ὅπως ύποστηρίζει έπιμόνηος Ὁ Βασίλης Κασσαρός²¹, αλλά είναι φανερό ὅτι Ὁ Άνόνημος δέν άντέχει τις κατασκευές σκοπιμότητος τοῦ Βαλσαμώνος: *Οἱ μὲν κανόνες, ὧν έπεμήθησθς, (άγιώτατε δέσποτα), πρόκεινται τοῖς βουλομένοις άναγινώσκειν έν τῷ παρόντι βιβλίῳ, ὡσαύτως και οἱ νόμοι. Τολμηρά δέ δοκεῖ μοι τά παρα σὺ παρα[γε]γραφέντα ένταῦθα και τοῖς κανόσι, ἵνα μὴ λέγω και τῇ άλλη τῶν χριστιανῶν παραδόσει ύπεναντία και άνακόλουθα*²².

Ὁ μεγαλύτερος κανονολόγος τῆς έπόμενης γενεᾶς, στο πρώτο ἡμισυ τοῦ 13ου αἰώνα, είναι Ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ὁ ὅποιος όμως δέν έχει νά έπιδείξει άνάλογο πρὸς τόν Βαλσαμίωνα συστηματικό-έξημνηντικό έργο: τό έργο του είναι κυρίως νομολογιακό και γνωμοδοτικό²³: στόν ίδιο όμως ἡ/καί στήν «σχολή» του προσογράφεται και μία σειρά κανονικῶν άποκρίσεων πρὸς τόν μητροπολίτη Δυραχίου Κωνσταντίνο Καβάσιλα²⁴, οἱ ὁποῖες είναι κατά κάποιο τρόπο άνάλογες

20. Έγὼ δέ Κωνσταντινουπολίτης ὧν άκραφνήστατος ... (Ράλλης – Ποτλης, Β', 285-286).

21. Ίωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στή μελέτη τοῦ βίου, τοῦ έργου και τῆς έποχῆς του [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτα 22], Θεσσαλονίκη 1988. Βλ. και σέ νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ ίδιου. Έπιφυλακτικοί, έπί τοῦ παρόντος, οἱ Tiftixoglu [άνωτέρω σμ. 8], 514 και Τρωιάνος, Πηγές, 268-269.

22. Tiftixoglu [άνωτέρω σμ. 8], 509. Πρβλ. και: ὁ μὲν δεσπότης μου <ὁ> Βαλσαμών, έχεις έξουσίαν, ἃ βούλει, γράφειν. Ἡμῖν δέ οὐκ ἔξεστιν, ὡς οἶμαι, τά γεγραμμένα και νενομοθετημένα και κεκαυονοσιμένα παραλειποῦσι, τοῖς άγράφοις προσέχειν και τοῖς κατ' άνοχήν ἢ έτέρως παρα κανόνας γνωμόνοις (Τρωιάνος, Πηγές, 269 σμ. 137).

23. Έν άναμονῇ τῆς ύπό έκτύπωση πλέον κριτικῆς έκδοσης τοῦ Χωματιανου από τόν G. Prinzing [κυκλοφορήθηκε: 2002], άκόμη σέ χρήση ἡ πολυαπλῶς προβληματική (μεταθανάτια) έκδοση τοῦ J.-B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata VI: Iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, Παρίσι-Ρώμη 1891: πρβλ. και Ράλλης – Ποτλης, Ε', 421-440. Πά τό έργο τοῦ Χωματιανου: Herman [άνωτέρω σμ. 10], 28-29 (άρ. XXIII): Beck, *Kirche*, 708-710: van der Wal – Lokin, 113-115, 138: Τρωιάνος, Πηγές, 311-312, ὅπου και άναφορά στήν πολύ έκτεταμένη, νεώτερη κυρίως, ειδική βιβλιογραφία. Συνολικῇ θεώρηση τοῦ νομικοῦ έργου τοῦ Χωματιανου παραμένει ἡ περιεχομένη στήν (άδημοσίευτη) διδακτορικῇ διατριβῇ τοῦ A. G. Jameson, *The Responsa and Letters of Demetrios Chomatianos, Archbishop of Achrida and Bulgaria: A Study in Byzantine Legal and Economic History of the Thirteenth Century*, Harvard University, Cambridge Mass. 1957.

24. Δέν θά ύπειέλθω έδῶ, γὰ μία άκόμη φορά, στο περιάλητο ζήτημα τῆς πατριότητος τῶν άποκρίσεων αυτών, πού παραδίδονται ύπό τό ὄνομα τοῦ Δημητρίου Χωματιανου ἡ/καί τοῦ Ίωάννου έπισκόπου Κίτρους: γὰ τό θέμα βλ., πρῶχεια, Herman [άνωτέρω σμ. 10], 28-30 (άρ. XXIII, XXIV).

πρὸς τὶς ἀποκρίσεις τοῦ Βαλασαμῶνος πρὸς τὸν Μάρκο Ἀλεξανδρείας, χωρὶς νὰ ἔχουν τὸν «ἐπίσημο» χαρακτήρα ἐκείνων²⁵. Ὁ Χωματιανός, ὅπως ὁ Βαλασαμῶν, ἔχει καλὴ καὶ ἀμειψή γνώση τῶν νομικῶν πηγῶν· ἐνίοτε ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸν Βαλασαμῶνα, ὅπως ἐκείνος τὸν Ζωναρᾶ, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ἐκείνος, συχνὰ διαφοροποιεῖται: ξέροντες ὅτι ὁ Σπύρος Τρωϊανός ἔχει τιτλοφορήσει μίαν μελέτη του, σὲ ἓνα εἰδικὸ θέμα, «Δημήτριος ὁ Χωματιανός κατὰ Θεοδώρου τοῦ Βαλασαμῶν»²⁶. Μόνον ποὺ ὁ Χωματιανός μπορεῖ νὰ γίνεται ἐξαιρετικὰ σκληρὸς μὲ τὸν Βαλασαμῶνα. Ἔτσι, γιὰ τὶς ἀποκρίσεις του στὸν Μάρκο Ἀλεξανδρείας: *τῇ τοιαύτῃ δὲ ἀποκρίσει τηρικαῦτα πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων οὐκ ἔθεντο, οἷα πολλὴ ἐχούση τὸ ἀπληρὲς τε καὶ ἰταμὸν καὶ μὴ προσῆκον μέμψει λατινικῶν τύπων τε καὶ ἐθῶν*²⁷. Καὶ γενικώτερα (σὲ μίαν ὑποβολιμαία προφανῶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διατύπωσή της, ἐρώτησις: *Αἱ παρὰ τοῦ μακαρίτου πατριάρχου Ἀντιοχείας Θεοδώρου, τοῦ ἐπιλεγομένου Βαλασαμῶν, γεγονυῖαι ἀποκρίσεις πρὸς τὰς ἐρωτήσεις Μάρκου, τοῦ ὁσιωτάτου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, εὐρίσκονται τινες παρεκβάσεις ποιούμεναι ἐν τε κανονικαῖς καὶ νομικαῖς διατάξεσι δεῖ οὖν ταύταις προσέχειν ἢ οὐ;*): *Ὁ ἱερός οὗτος ἀνὴρ, ὁ Ἀντιοχείας, τριβῶν μὲν ἦν ἐς ἀκριβὲς τῶν νομικῶν καὶ κανονικῶν νομοθετημάτων, καὶ παρὰ πᾶσιν ἐν τούτοις περιεχόμενος. Τὰ μέντοι συγγραμματα τούτου, ὅσα πρὸς κανονικὰ καὶ νομικὰ λήμματα ἐξηγέθησαν, οὐκ ἐς τὸ πᾶν ἀκριβείας ἐχόμενα καταφαίνονται, τὸ παράδοξον ἄλλ' ὡσπερανεὶ ἐκ*

Beck, *Kirche*, 710: Τρωϊανός, *Πηγές*, 304. Ἡ πεποίθησις ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ παλαιότερα ὅτι οἱ ἀποκρίσεις αὐτὲς μᾶλλον ἀνήκουν στὸν Χωματιανό, κυρίως μετὰ τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ Α. Παβλιν, *Komu prídadležat kanoničeskie otvety avtorom kotorych sčital'sja Ioann episkop Kitrskij?* («Περὶ τοῦ τίνοι προσήκουσι αἱ κανονικαὶ ἀποκρίσεις ἅς ἀποδίδουσι Ἰωάννη τῷ Κίτρος ἐπισκόπῳ»), *Viz. Vrem.* 1 (1894), 493-502 κλονίσθηκε μὲ τὰ δημοσιεύματα τοῦ J. Darrouzès, *Les répons canoniques de Jean de Kitros*, *REB* 31 (1973), 319-334 (καὶ κεφάλαιο μὲ τὸν ἴδιο τίτλο εἰς: *Recherches sur les ὁφείλια de l'Église byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 11], Παρίσι 1970, 72 κέ.). Νέα ἐκδοχὴ εἰσηγήθηκε ὁ Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* [ἀνωτέρω σμ. 21], καὶ σὲ νεώτερα δημοσιεύματά του: τελευταία: Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρος Ἰωάννης, εἰς: *Ἡ Περίαις στὰ βυζαντινὰ καὶ νεώτερα χρόνια*, Θεσσαλονίκη γ.χ., 127-148, ὅπου καὶ λεπτομερὴς κριτικὴ ἔκθεσις ὅλων τῶν γνωμῶν καὶ τῶν παραλλαγῶν τους. Εἰδικὰ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀποκρίσεων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Κίτρος: D. Simon, *Fragen an Johannes von Kitros*, εἰς: *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο Α'*, Ρέθυμνο 1986, 258-279.

25. Ἐκδοσις τῶν ἀποκρίσεων: Pitra, 617-686 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ στὸ σύνολό τους]· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 403-420 [Ἰωάννης Κίτρος], 427-436 [Χωματιανός]. (Ἀνέκδοτη) σύνοψη τῶν ἀποκρίσεων ἀπὸ τὸν Βλάσταρη: Herman [ἀνωτέρω σμ. 10], 30 (ἀρ. XXIV), 32 (ἀρ. XXVI. §2.5)· I. Žužek, *Kormčaja Kniga: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law* [Orientalia Christiana Analecta 168], Ρώμη 1964, 95-96· Π. Β. Πάσχος, *Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ἡμνογραφικὸν ἔργον του*, Θεσσαλονίκη 1978, 114· τοῦ ἴδιου, *Ἄπαντα τὰ ἡμνογραφικὰ τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη*, Ἀθήνα 1980, 25· Κατσαρός, Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρος Ἰωάννης [ἀνωτέρω σμ. 24], 134, 138, 145-146.

26. *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου*, Ἄρτα 1992, 345-353.

27. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 435 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ] = Pitra, 729.

λήθης μάλιστα και παροράσεως προϊόντα και που και ἐφ' ἑαυτὰ μεριζόμενα. Και οὐκ ἂν τις, ἐφιστῶν τούτοις, οὐκ ἀπορήσειεν εὐρίσκων τῇ ἐκείνου ἀκριβείᾳ τὰ ἑαυτοῦ συγγράμματα μὴ συντρέχοντα. Ἐγὼ δέ, και ζῶντος ἐκείνου, πολλῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει νομοτρυβουμένων ἀκήκοα, ἐπιλαμβανομένων τινῶν τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου γνωμοδοτημάτων, ὡς μὴ κατὰ μοῖραν ἐξενηχθέντων, ἐν τε κανόνων ἐρμηνείαις και νόμων και ἄλλοις τοιοῦτοδε συντάγμασι. Λείπεται οὖν εἰπεῖν ἡμᾶς, κατὰ λόγον εἰκότα, ὡς τὰ εἰρημένα συγγράμματα ἐκείνον ἀναγινώσκειν χρεῶν, τὸν ἀκριβῶς τὸ πολυσχιδὲς τῆς νομικῆς ἐπιστάμενον και ἐπιστημόνως ταῖς πολυειδέσιν ἐλίξεσι τῶν κανονικῶν ἐγγυμασάμενον περιλήψων. Ὁ τοιοῦτος ἀκριβῶς εἴσεται τὸ τε ἀνεπιλήπτως και τὸ μὴ, ὡσαύτως, γραφῆναι φαινόμενον τὸν γε μὴν μὴ τοιαύτην ἀνχοῦντα πείραν μηδαμῶς αὐτοῖς ὀμλεῖν, ἵνα μὴ, κατὰ τοὺς ἀπειροτέρους τῶν ἐμπολούντων, κατ' ἴσον τοῖς χρυσοῖς και ἀργυροῖς και τὰ χρυσοειδῆ και ἀργυροειδῆ και τὰ ὑπόχαλκα και καπιτέρινα ἐμπολῶν, τὴν ζημίαν και εἰς αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ὑποστή²⁸! Μὲ λίγα λόγια, σύμφωνα μὲ τὴν δηλητηριώδη αὐτῆ ἀπάντησιν²⁹: ὅποιος ξέρει γερὰ νομικά, ὥστε νὰ μὴ κινδυνεύει νὰ παρασυρθῆ, ἄς διαβάξει (και) τὰ ἔργα τοῦ Βαλσαμῶνος, ἀλλὰ πάντοτε μὲ προσοχὴ ἀλλὰ, γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, μὴ ἀφεθῆ κανεῖς και βασισθῆ σ' αὐτὰ και μὴ περιμένει νὰ μάθει ἀπὸ αὐτὰ ... Ἀνάλογα θὰ ἀκούσει τὸν ἐπόμενο (140) αἰῶνα ὁ Βαλσαμῶν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νεῖλο Καβάσιλα († ca 1363)³⁰.

Ἄλλὰ τοὺς νομικοὺς τοῦ λεγομένου «δεσποτάτου» τῆς Ἡπείρου, τὸν Χωματιανὸ και τὸν Ἀπόκανκο, θὰ τοὺς «ἀνακαλύψει» κυρίως ὁ 19ος και ὁ 20ὸς αἰῶνας, ἢ «Réfutation» τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα θὰ δημοσιευθῆ μόλις τὸ 1974, στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα πού πέρασε θὰ ἀνακαλύψουμε τὸν «Ἀνόνημο» τοῦ Sinaiticus και θὰ γνωρίσουμε συστηματικὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Κασταμονίτου, εἴτε αὐτὸς εἶναι ὁ «Ἀνόνημος» εἴτε ὄχι. Τὰ ἔργα τους, και αὐτὰ πού εἶχαν γίνε παλαιότερα γνωστά, και φυσικά αὐτὰ πού πρόσφατα ἐντοπίσθηκαν και δημοσιεύθηκαν, ἔμειναν στὴν πραγματικότητα παραμερισμένα και ἀνεκμετάλλευτα. Ἡ προσδοκία τῆς «σχολῆς» τοῦ Χωματιανοῦ, ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Βαλσαμῶνος θὰ ἔμεναν σὲ χρῆση μόνον τῶν ἐπισταμένων ἀκριβῶς και ἐπιστημόνως τὸ πολυσχιδὲς τῆς νομικῆς και ὅτι μηδαμῶς αὐτοῖς θὰ ὀμίλουν οἱ μὴ τοιαύτην ἀνχοῦντες πείραν, διαφύεσθηκε πλήρως. Ἀντίθετα, τὸ ἔργο τοῦ Βαλσαμῶνος (και τῶν δύο ἄλλων «μεγάλων ἐρμηνευτῶν» τοῦ 12ου αἰῶνα) θὰ μείνει ὡς τὸ ἐν χρῆσει ἐρμηνευτικό-συστηματικὸ ἔργα-λειο, ὡς ἢ «ἐπίσημη» ἢ «ἡμιεπίσημη» ἐρμηνεία τῶν κανόνων – και οἱ ἴδιοι, και κατ' ἐξοχὴν ὁ Βαλσαμῶν, οἱ «ἐπίσημοι» ἐρμηνευτὲς τους, πού θὰ διαμορφώσουν ὁ-

28. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 418-419 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Κίτρους] = Pitra, 675-678.

29. Πρβλ. και τίς παρατηρήσεις τοῦ Tiftixoglu [ἀνωτέρω σμμ. 8], 510 σμμ. 128.

30. A. Failler, Une réfutation de Balsamon par Nil Kabasilas, *REB* 32 (1974), 211-223.

λόκληρη την ύστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή κανονική παράδοση. Πράγματι τὰ ἔργα τους εἶχαν μία πλούσια χειρόγραφη παράδοση· χρησιμοποιήθηκαν εὐρέως σὸ *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1334/1335), ποὺ ἀπετέλεσε τὴν βασικὴ πηγὴ, ὡς πρὸς τὸ κανονικὸ δίκαιο, τῶν νομοκανόνων τῆς Τουρκοκρατίας· εἶχαν ἄλλοις ἐντυπες ἐκδόσεις στὴν Δύση καὶ περιλήφθηκαν στίς ἐκπονημένες ἐκεῖ μεγάλες ἐντυπες κανονικὲς συλλογὲς τοῦ ἀνατολικοῦ δικαίου, σὲ χρῆση, κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, καὶ στὴν ὀρθόδοξη ἔκκλησία, τοῦλάχιστον ὡς τὴν ἐμφάνισή τοῦ *Πηδαλίου* (1800), τὸ ὁποῖο κάνει ἐπίσης εὐρύτατη χρῆση τοῦ ἴδιου ὕλικου· ἀναπαράγονται, τέλος, στίς μεγάλες, ἐν χρῆσει πάντοτε, συλλογὲς· στὴν ἔκδοσή Ράλλη – Ποτλῆ καὶ στὴν Ἑλληνικὴ Πατρολογία τοῦ Migne. Τὸ ἔργο τους ἐπιβάλλεται ἔτσι, μέσω αὐτῶν καὶ τοῦ *Πηδαλίου*, οὐσιαστικὰ ὡς τίς ἡμέρες μας, ὡς ἡ οἰοῦνται «ἐπίσημη», ὅπως εἴπαμε, ἐρμηνεία τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς ὀρθόδοξης ἔκκλησίας.

Πὰ μᾶς ὁ Βαλασμών εἶναι κυρίως τὸ θαυμάσιο κάτοπτρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς του, μία ἀνεξάντλητη πηγὴ εἰδήσεων γὰ τὴν νομικὴ ζωὴ, τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρακτικὴν, ἀλλὰ καὶ τὸν καθημερινό, ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο, βίον τῶν ἡμερῶν του· εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἓνα πολύτιμο μεταλλεῖο βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, ἀπὸ τὰ ἀρχαία, στὰ ὁποῖα ὁ νομοφύλαξ καὶ χαρτοφύλαξ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἶχε ἐξαιρετικὴ πρόσβαση: ξέρουμε ὅτι ἑκατοντάδες νομοθετικὲς ἢ νομολογιακὲς πράξεις (τὸ περιεχόμενό τους ἢ περιλήψεις τους ἢ ἀποσπάσματά τους ἢ τὸ πλῆρες κείμενό τους) μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Βαλασμώνος.

Πρώτης τάξεως, ἀσύγκριτη, νομικὴ καὶ ἱστορικὴ πηγὴ, γὰ τὸν βυζαντινὸ 12ο αἰῶνα, ὁ Βαλασμών καὶ οἱ σύγχρονοί του κανονολόγοι· συστηματικοὶ σχολιαστὲς καὶ ἐρμηνευτὲς τοῦ *corpus* τῶν κανόνων, ἀναμφισβήτητα. Καθιστοῦν ὁμως αὐτὰ τὸν 12ο αἰῶνα τὸν μεγάλο αἰῶνα τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου;

Ὁ 11ος αἰῶνας σὸ Βυζάντιο, αὐτὸς ὁ νομικώτατος, ὅπως γενικὰ ἀναγνωρίζεται, αἰῶνας, στὸν χῶρο τοῦ κοσμικοῦ δικαίου, ὁ αἰῶνας τῆς σχολῆς τοῦ Μονομάχου – ὅποιος καὶ ἂν ὑπῆρξε ὁ πραγματικὸς τῆς χαρακτῆρας³¹–, τῶν Ψελλῶν καὶ τῶν Χιριλίνων, τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου καὶ τοῦ Μιχαῖλ Ἀτταλειάτη, εἶναι καὶ στὸν χῶρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου μία περίοδος ἰδιαίτερης ἀνθησης – μὲ τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς πρωτότυπης νομικῆς σκέψης, σὲ νέους χώρους καὶ νέα

31. Πὰ τὸ μέγα θέμα τοῦ χαρακτῆρα τῆς σχολῆς, τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν «ιδρύσεώς» τῆς καὶ τῆς (ἐξαιρετικὰ βραχείας, ὅπως φαίνεται) διάρκειας ἐπιβιώσεώς τῆς, βλ. κυρίως: Wanda Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6 (1976), 223-243 καὶ *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM* 7 (1979), 1-106, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Ἡ πιὸ πρόσφατη σύνοψη τῶν σχετικῶν συζητήσεων στὸν Τρωϊάνο, *Πηγές*, 158-159 καὶ σμμ. 3, 168 καὶ σμμ. 28, ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία.

αντικείμενα, ρύθμισης νέων καταστάσεων και θεμελίωσης νέων πραγματικότητων, που θα επιβιώσουν στο μέλλον. Ο συστηματικός 12ος αιώνας θα είναι στον τομέα αυτόν «ύπηρεσιακώτερος» ή «τεχνοκρατικώτερος». Θα συνεχίσει στα διαμορφωμένα ήδη πλαίσια, θα παραγάγει ευρύ έργο οίονει κωδικοποιητικό και υπομνηματιστικό, θα αντιμετώπισει τα τρέχοντα προβλήματα, με τεχνική έπαρεια και κάποια νομική ευστροφία, ένιοτε θα δημιουργήσει και νέα εκ του μη όντος, αλλά, νομίζω, χωρίς να παραγάγει νέα ιδιαίτερα πρωτότυπη νομική-κανονική σκέψη.

Πατι τόν 11ο αιώνα όλα είναι ακόμη ανοικτά και όλα ακόμη παίζονται. Ο 10ος αιώνας έθεσε τις βάσεις για την νέα κανονική πραγματικότητα. Είχαν προηγηθῆ ἡ λήξη τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων καὶ τὸ τέλος τῆς συνοδικῆς περιόδου (τῆς περιόδου τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων) γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐδαφικῆς ὀροθετήσεως τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μετὴν προσάρτησης τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ἡ ἔνταξις στὴν δικαιοδοσία ἢ τοῦλάχιστον στὴν σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν Ἀνατολικῶν καὶ Νοτίων Σλαύων, ἡ πνευματικὴ, πολιτιστικὴ καὶ συνασθηματικὴ ἀποξένωση ἀπὸ τὴν λατινικὴ Δύση, ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων περιέλευση τῶν τριῶν ἄλλων ἀρχαίων ἀνατολικῶν πατριαρχείων, ποὺ τελοῦν ἀπὸ αἰῶνων ὑπὸ τὸ Ἰσλάμ, σὲ δορυφορικὴ σχέση πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ὑπὸ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ «ἐνδημοῦσα», ἀσκεῖ de facto τὸ κανονικὸ-νομοθετικὸ ἔργο ποὺ ἀνήκει στὸν ἐν ἀδρανεῖα πλέον θεσμὸ τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, εἴτε βάσει ἐνός, κατὰ περίπτωσιν, ὑπαρκτοῦ, ὑποτιθεμένου, τεκμαιρομένου ἢ ἀπλῶς πλασματικοῦ consensus τῶν ἄλλων πατριαρχείων εἴτε καὶ χωρὶς αὐτὸ – ἴσως μετὴν σιωπηρῆ κατὰ κανόνα (ὑπονοουμένη καὶ σχεδὸν οὐδέποτε ἐκφραζομένη) αἴρεσις τῆς ἐν καιρῷ ἐγκρίσεως ἀπὸ τὴν ὀψέποτε συνερχομένη οἰκουμενικὴ σύνοδος.

Ἐξ ἄλλου, ὁ 10ος αἰώνας βλέπει τὴν κανονικὴ δικαιοδοσία νὰ ἐπεκτείνεται σὲ εὐρεῖς χώρους τοῦ κυρίως ἀστικοῦ δικαίου: ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Νεαρῆς 89 τοῦ Λέοντος Σ', ὅταν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱερολογία καθίσταται ὁ ἀποκλειστικὸς τύπος γιὰ τὴν σύσταση ἐγκύρου γάμου μεταξὺ χριστιανῶν³², ἡ Ἐκκλησία ἀποικτὰ καὶ νομοθετικὰ, ὄχι ἀπλῶς τὸ «μονοπώλιο» τῆς τελέσεως τῶν γάμων, ἀλλὰ καὶ τὴν πρακτικὴ πλέον δυνατότητα ἀσκήσεως ἀποφασιστικοῦ καὶ κυριαρχοῦ ἐλέγχου, καὶ μάλιστα καὶ προληπτικοῦ, ἐπὶ τῶν γαμικῶν σχέσεων, τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, καὶ τελικὰ ἐπὶ τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων τῶν προσώπων. Ἡ ὑπόθεσις τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος καὶ ὁ Τόμος τῆς Ἐνώσεως, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κατάληξίς της (920) – πράξις διφυοῦς χαρακτῆρα: κανονικὴ νομοθε-

32. Ἔκδ. P. Noailles – A. Dain, 294-297 = K. E. Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* I, 156.

τική πράξη της Ἐκκλησίας καὶ συγχρόνως αὐτοκρατορική διάταξη³³– πιστοποιούν τὴν νέα πραγματικότητα καὶ ἐγκαινιάζουν μία μορφή «παράλληλης» νομοθετικῆς ἀρμοδιότητος τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας σὲ θέματα γαμικοῦ δικαίου· ἡ Ἐκκλησία θὰ διεκδικήσει τὴν πρωτοβουλία, καὶ ἴσως ἕνα εἶδος ἀποκλειστικότητας στὸν χῶρο αὐτόν, καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα θὰ τὴν ἔχει ἀσκήσει· καὶ θὰ ἐπιδιώξει νὰ τὴν ἐπεκτείνει στὸ σύνολο τῶν σχέσεων τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου καὶ σὲ μέγα μέρος τοῦ στενά ἐξαρτωμένου ἀπὸ αὐτὸ κληρονομικοῦ δικαίου. Ὁ λεγόμενος τόμος τοῦ πατριάρχη Σιωνίου τοῦ 977 – στὰ ὄρια ἀκριβῶς τοῦ 10ου πρὸς τὸν 11ο αἰῶνα–, πέρα ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις πού μπορεῖ νὰ διατυπωθοῦν γὰ τὶς συνθήκες ἐκδόσεώς του καὶ τὶς τυχόν γενικὲς ἢ εἰδικὲς σκοπιμότητες πού θέλησε νὰ ἐξυπηρετήσει, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένους ρυθμίσεις πού εἰσάγει, σηματοδοτεῖ καὶ «ἐπισημοποιεῖ» αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη: μὲ τὴν εἰσαγωγή ἐντελῶς νέας συλλογιστικῆς στὰ θέματα τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, ἀποτελεῖ τομὴ στὸ μέχρι τότε ρωμαϊκὸ κατ’ οὐσίαν σύστημα τῶν προϋποθέσεων τοῦ γάμου³⁴– στὴν οὐσία τὰ κριτήρια πού εἰσάγει, ὅπως μάλιστα ἐρμηνεύθηκαν καὶ λειτουργήσαν μετέπειτα, ὑπάρχουν τὸν γάμο, τὶς προϋποθέσεις καὶ τὴν λύση του στὴν σχεδὸν ἀνεξέλεγκτη διάκριση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Τόμος ἴσχυσε ἐφέξῃς, οὐσιαστικὰ ἀδιατάρακτα, χωρὶς αὐτοκρατορική ἐπικύρωση, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ποτέ νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ τυπικὴ ἰσχύς του, εἶναι ἀπλῶς μία δευτερεύουσα ἐξέλιξη, ἀλλὰ μὲ συμβολικὸ χαρακτῆρα, ἐντελῶς δηλωτικὸ τῆς νέας πραγματικότητας.

Ὁ 11ος αἰῶνας βρῖσκει τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως στὴν κορυφωσὴ τῆς διαδικασίας τῆς ὀριστικῆς του θέσεως – αὐτῆς πού θὰ χαρακτηρίσει τὴν μετέπειτα πορεία του, θὰ διατηρηθῇ ἐν πολλοῖς καὶ στὴν ἐν ἐξορία παρουσία του στὴν Νίκαια καὶ μετὰ τὴν ἐπαναφορὰ του στὴν ἔδρα του καὶ θὰ ἐπιηρεάσει, δυνάμει ἢ ἐν σπέρματι, καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ του μετεξέλιξη. Εἶναι μία θεματικὴ τὴν ὁποία ἀνέδειξε καὶ ἐρεῦνησε ὁ π. Jean Darroutès, διαδοχικὰ στὰ *Documents inédits d’ecclésiologie byzantine* τοῦ 1966 καὶ στὶς *Recherches sur les ὀφφύρια de l’Église byzantine* τοῦ 1970. Συμπληρώθηκε ἤδη δεκαετία ἀπὸ τὴν ἐκδημία τοῦ μεγάλου βυζαντινολόγου καὶ τοῦ σεβαστοῦ Φίλου († 26 Ἰουνίου 1990), καὶ ἡ

33. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε, 3-10 = Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, *JGR* I, 192-197 (III.1). Κριτικὴ ἔκδοσις: L. G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings* [CFHB 20], Washington, D.C. 1981, 58-68 (ἀρ. 200). Grumel – Darroutès, *Regestes*, ἀρ. 715 [669].

34. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε, 11-19. Grumel – Darroutès, *Regestes*, ἀρ. 804. “Le document le plus célèbre assurément de toute la législation matrimoniale”: V. Laurent, *Réponses canoniques inédites du patriarcat byzantin*, *EO* 33 (1934), 305. Πρβλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Παίζοντες εἰς ἄλλοτριους βίους». Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομὴ, εἰς: Χριστίνα Ἀγγελίδου (ἐκδ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, 217-236· Τρωϊάνος, *Πηγές*, 235-236.

ἀμήχανη αὐτὴ παρουσίαση θὰ μπορούσε νὰ ἀφιερωθῆ στὴν μνήμη του – ἂν ἦταν ἄξιά του.

Ὁ Dargouzes ἐντολίζει ἀκριβῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα, στὴν πρώτη φάση τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, τὴν κορύφωση τῆς κανονικῆς δραστηριότητος περὶ τὰ θεσμικὰ αὐτὰ θέματα. Ἀφοῦ, ὅπως λέγει, ἡ ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου δηλητηριάζεται ἀπὸ τὴν ὑπόθεση (καὶ τὴν ἔριδα) τῶν ἱερῶν σκευῶν³⁵, ἄλλα θεσμικὰ ζητήματα προκύπτουν: τὸ θέμα τῆς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς καθιέρωσης μιᾶς ἐπίσημης ἱεραρχίας τῶν διδασκάλων ("L'entrée des didascales dans une hiérarchie"), τὸ θέμα τῆς συγκρότησης τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, μὲ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς εἶδους κωνσταντινουπολιτικῆς «κουρίας» ("la répartition officielle des secrets"), τὰ αὐτοκρατορικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν μητροπόλεων καὶ ἡ σχέση πατριαρχείου-μητροπολιτῶν – οἱ τελευταῖες ἴσως ἐκδηλώσεις μιᾶς προσπάθειας γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς ἀρχαίας αὐτοτέλειας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν δικαιωμάτων τους, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἀνατροπὴ τῆς παραδεδομένης ἐκκλησιολογίας καὶ τὴν ἄνευ πλέον ἀντιστάσεως – παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ὀρισμένων μεμονωμένων ἀναλαμπῶν – τελικὴ μετατροπὴ τῶν μητροπολιτῶν σὲ ἀπλοῦς διοικητικούς ὑφισταμένους τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Τὴν ἐξέλιξη συνελικουρεῖ (καὶ τὶς ἐντάσεις ἐπιτείνει) ἡ ἱστορικὴ συγκυρία: ἡ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χωρὶς μητροπόλεις ἢ ποιμνιο ἀρχιερέων ποὺ συνωθοῦνται στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴν τουρκικὴ προέλαση (ὅπως, ἀργότερα, μὲ τὶς λατινικὲς ἐπεμβάσεις) καὶ οἱ ὅποιοι ἀφ' ἑνὸς βρῖσκονται σὲ σχέση ἀπόλυτης ἐξάρτησης ἀπὸ τὴν ἔδρα τοῦ πατριαρχείου, ἀφ' ἑτέρου ὁμως ἔχουν, ἔναντι τῶν ἀρχιερέων ποὺ ποιμαίνουν ἐνεργοὺς μητροπόλεις, τὸ *de facto* προνόμιο τῆς μόνιμης παρουσίας τους στὴν πρωτεύουσα καὶ ἐπομένως καὶ τῆς μόνιμης ἐκ τῶν πραγμάτων συμμετοχῆς τους στὴν ἐνδημοῦσα σύνοδο. Μὲ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ συνδέεται ἡ κρίση σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ἐκλογῶν τῶν μητροπολιτῶν καὶ τοῦ ὄργανου ποὺ δικαιούται νὰ τὶς ἐνεργεῖ κανονικὰ – ἢ καὶ τῶν ἐκλογῶν τῶν ὑποκειμένων σὲ μητροπολίτες ἐπισκόπων. Στὰ νέα προβλήματα ἀνήκουν ἐπίσης: τὸ καινοφανὲς θέμα τῶν χαριστικαρίων καὶ ἡ κανονικὴ προβληματικὴ πάνω στὸ «κανονικὰ μετέωρο» αὐτὸ ζήτημα· ἡ χορήγηση (στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα), ἡ κατάχρηση καὶ τέλος ἡ κατάργηση τῶν (αὐτοκρατορικῶν) τίτλων τοῦ συγκέλλου καὶ τοῦ πρωτοσυγκέλλου στοὺς μητροπολίτες – καὶ τῶν προνομίων ποὺ τοὺς συνοδεύουν· τέλος, ἡ σταδιακὴ ἀνάδειξη τῆς ὑπεροχικῆς θέσης τοῦ χαρτοφύλακος, ἑνὸς διακόνου μὲ ἰσχύ καὶ ἐνίστη παρουσία καὶ ἐπιβολὴ ὑπεραρχιερατικῆ.

35. Βλ. εἰδικά: Ἄπ. Γλαβίνας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκότων ἔρις (1081-1095)* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτα 6], Θεσσαλονίκη 1972.

Τὸ θέμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων θὰ καταλήξει σὲ αὐτὸ πού ὁ Darrouzès ὀνόμασε “l’affaire du chartophylax et des archontes”. Τὰ προβλήματα συνδέονται μεταξύ τους: “nous trouvons un lien entre l’affaire des métropoles et l’affaire du chartophylax et des archontes”³⁶, καὶ κορυφώνονται μεταξύ τοῦ 1087 (τὸ θέμα τῶν μητροπολιτῶν) καὶ τοῦ 1094. Βρισκόμαστε ἔξω ἀπὸ τὰ τυπικὰ χρονολογικὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου – τὸ θέμα του ὁμως, καὶ τὸ θέμα μου, εἶναι ὁ 11ος αἰώνας, καὶ ἡ σχετικὴ προβληματικὴ στὸ Βυζάντιο ἔχει, ἄλλωστε, ἀρχίσει πολὺ πρὶο νωρίς. Εἶχα παλαιότερα τὴν τύχη νὰ ἐντοπίσω μία ἀρκετὰ πρῶμην ἐκδήλωση, στὸν 11ο αἰῶνα, τῆς διαμάχης περὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ χαρτοφύλακος³⁷ – μᾶς διαμάχης πού, κατὰ τὰ λοιπά, ἔχει ἀφήσει ἐλάχιστα ἴχνη (“l’affaire du chartophylax et des archontes n’a pas laissé de trace dans la littérature contemporaine”)³⁸. Πρόκειται γιὰ μία μελέτη σχετικὰ μὲ κωλύματα γάμου, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸν Δημήτριο μητροπολίτη Κυζίκου καὶ σύγγελλο καὶ ἀνάγεται πιθανώτατα στὶς ἀρχές τῆς περιόδου πού ἀπασχολεῖ τὸ συνέδριό μας, ἴσως εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκλογή τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (περὶ τὸ 1025/1026) – ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἄλλες δυνατὲς ἐκδοχές. Ὁ Δημήτριος, ἀρχιερεὺς καὶ σύγγελλος, ἀπευθύνεται εἰρωνικὰ πρὸς ἓναν διάκονο, προφανῶς τὸν χαρτοφύλακα, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβάλει τὴν θέση του στοὺς ἀρχιερεῖς, διεκδικῶντας δικαίωμα λόγου, καὶ κυρίαρχου λόγου, μεταξύ αὐτῶν: *ἀλλ’, ὦ βέλτιστε καὶ σεμνοπρεπέστατε καὶ νόμων εἰσηγητὰ καινῶν, ... ἐπίσχες μικρὸν τὴν γλῶτταν, ἐπίσχες εἰ δυνατόν ... ἀνάμεινον τὸν τοῦ λέγειν καὶ ἀντιλέγειν τόπον τε καὶ καιρὸν, ἂ μετ’ ὀλίγον ἦξει σοι ἔτι βραχὺ καὶ ἐν καθέδρᾳ πρεσβυτέρων αἰτήσεις τὸν Κύριον. Τί πρὸ θρόνων τὰ τῶν θρόνων ἀρπάξεις ... μικρὸν ὅσον καὶ ὁ τῆς διδασκαλίας θρόνος σε ὑποδέξεται ἄρον κύκλω τοὺς ὀφθαλμούς σου καὶ ἴδε, ὡς ἡ μὲν ἔνθεν ἡ δὲ ἐντεῦθεν τῶν μητροπόλεων περιμένουσαι, ὑπταίαι σε χερσὶν ἀπεκδέχονται καὶ ἀντιζηλοτυποῦσιν ἀλλήλαις*

36. Darrouzès, *Recherches*, 56: “l’affaire des métropoles, réglée en 1087, et l’affaire du chartophylax et des archontes, qui se situe peu après, et avant 1094”. Βασικὲς αὐτοκρατορικὲς πράξεις («προσοτάγματα»): Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1278 (ἀχρονολ.), 1140 (ἔτ. 1087), 1175 (ἔτ. 1094) τοῦ Ἀλεξίου Α’. Πιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν τεκμηρίωση αὐτόθι, 53-58, 64-66· γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ ζητήματος: αὐτόθι, 19-28. Πρβλ. ἐπίσης, Π. Ι. Μπούμης, *Οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἢ ἐξωκατάκηλοι ἄρχοντες*, Ἀθήνα 1969, 97-108 καὶ passim.

37. Κ. Γ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα 1985, 139-144 (σημ. 89-90), ὅπου καὶ γενικώτερα γιὰ τὰ θιγόμενα ἐδῶ, στὸ σημεῖο αὐτό, ζητήματα. Τὴν ἀποψη ἔχει ἀποδεχθῆ ὁ Α. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Φραγκφούρτη 1986, 31 σημ. 56, ὁ ὁποῖος προτείνει τὴν ταύτιση τοῦ χαρτοφύλακος, στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι, μὲ τὸν χαρτοφύλακα Ἰωάννη τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 844: κατοπτεροῦ σημ. 88).

38. Darrouzès, *Recherches*, 55.

ερίζουσαι ποτέρα τούτων καθηγητήν και διδάσκαλον ἔξει σε. Τότε γοῦν και εισηγήσῃ τὰ δόξαντα εὐκαιρότερον και θεμιστεύσεις θαρραλέωτερον και ἀντινομοθετήσεις τὰ ἔτι καινότερα και ὑπερφωνήσεις τούς ἄλλους ... και οὐδὲ γρῦξαι τυχόν τούς ἐπιεικεστέρους ἀφήσεις κἂν πολιᾷ και χρόνῳ προέχῃσιν ὡς νῦν τῶν προεσβυτέρων κατεπαρόμενος ... κρύμα σεαυτῷ θησανορίζεις ἐν ἡμέρᾳ ἀνταποδόσεως περιμένον σε³⁹. Ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος θά πρωτοστατήσῃ, τήν Πεντηκοστή τοῦ 1029, ὡς μητροπολίτης, ἀλλά συγχρόνως και σύγκελλος, στό θέμα τῆς ἱεραρχικῆς τάξης τῶν μητροπόλεων: ἐγένετο ταραχή διὰ τήν καθέδραν ἐν τῇ λειτουργίᾳ, μὴ καταδεξαμένων τῶν μητροπολιτῶν προκαθέσαι αὐτῶν τούς συγκέλλους ἐν τῷ συνθρόνῳ⁴⁰. Εἶδαμε ὅτι οἱ διαμάχες αὐτές, ὑπὸ διάφορες μορφές, θά συνεχισθοῦν και κατὰ τήν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α' και θά λυθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα: βλέπουμε ὅμως ὅτι “un lien entre l'affaire des métropoles et l'affaire du chartophylax et des archontes” ποῦ διέκρινε ὁ Darrouzès γιὰ τήν τελευταία αὐτή περίοδο, μπορεῖ νά ἀνιχνευθῇ, τοῦλάχιστον σέ προσωπικό ἐπίπεδο, ἥδη στήν τρίτη δεκαετία τοῦ αἰώνα. Ὁ ρόλος αὐτὸς τοῦ διακόνου-χαρτοφύλακος θά συναντήσῃ και ἄλλες ἐπικρίσεις στή διάρκεια τοῦ αἰώνα. Στά μέσα τοῦ αἰώνα ὁ ἰσχυρὸς χαρτοφύλαξ τοῦ Μιχαῖλ Κηρουλαρίου Νικίτας (ὁ Νικαεὺς) θά κατηγορηθῇ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Πέτρο στήν γνωστὴ ἄλληλογραφία του – ἴσως διπλωματικά, γιὰ νά ἀποφευχθῇ ἡ προσωπικὴ ἐπίρροφη εὐθυνῶν στὸν Κηρουλάριο – ὡς βασικὸς συντελεστὴς τοῦ σχίσματος τοῦ 1054, στό ὁποῖο ἔπαιξε ὀλέθριο ρόλο, λόγῳ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας και τῆς ἀπειρίας του⁴¹. λεπτομέρεια: τώρα, ὁ ἴδιος ὁ διάκονος χαρτοφύλαξ ἦταν σύγκελλος⁴².

Στὴν θεματικὴ αὐτὴ περὶ τήν θεσμικὴ συγκρότηση και τήν λειτουργία τοῦ πατριαρχείου στήν καμπὴ αὐτὴ τῆς ἱστορίας του ἀναφέρονται, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, μὲ τήν μία ἢ τήν ἄλλη θέση, τὰ κείμενα τῶν κανονολόγων τοῦ 11ου αἰώνα ποῦ συγκεντρώνονται στὰ *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* τοῦ Darrouzès:

39. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 365-366 [βλ. και κατωτέρω σμ. 83]. Πά τὸν Δημήτριο Σύγκελλο και τὸ ἀποδιδόμενο σέ αὐτὸν ἔργο: Herman [ἀνωτέρω σμ. 10], 11-12 (ἀρ. IV)· Beck, *Kirche*, 532· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 139-140 (σμ. 89)· Τρωιάνος, *Πηγές*, 56.

40. Σκυλίτζης (ἔκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1973), 376 = Κεδρηνός, II, 487 (ἔκδ. Βόννης). Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 142-146 σμ. 90-91.

41. *Εἰ γὰρ και περὶ τὸ τῆς ῥητορικῆς μάθημα σοφιστικὸς ὁ ἀνήρ, ὡς ἀκοόμεν, ἀλλὰ νέος ὦν οὐπω πεῖραν ἔσχεν ἰκανῆν τῶν ἐκκλησιαστικῶν* (PG 120, 797).

42. Πά τὸ πρόσωπο βλ. J. Darrouzès, *Nicéas Stéhatos, Opuscules et Lettres* [SC 81], Παρίσι 1961, 15-21· τοῦ ἴδιου, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 10], Παρίσι 1966, 26-27 σμ. 5· τοῦ ἴδιου, *Recherches*, 66 και σμ. 2, 184, 511 σμ. 4, 518 σμ. 3· Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 858. Πρβλ. και Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 233-235 σμ. 5.

(α) Ἐνὸς ἀνωτύμου, «Περὶ προβολῆς καὶ ψήφου καὶ ἐκλογῆς καὶ καταστάσεως καὶ προνομίων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων καὶ τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς ἀνωθεν τάξεως καὶ συστάσεως»⁴³ – κείμενο ποῦ χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα, περὶ τὸ 1085, ἀπὸ τὸν

(β) Νικητὰ Ἀγκύρας, «Λόγος διαλαμβάνων ὡς οὐ δεῖ τὸν Κωνσταντινουπόλεως χειροτονεῖν εἰς τὰς ἐτέροις ὑποκειμένας ἐπισκοπὰς, κἂν μητροπόλεις τιμηθῶσιν· ἔστι γὰρ τοῦτο παρὰ τὴν τῶν ἁγίων πατέρων διάταξιν»⁴⁴ – ἀφοῦ εἶχε ἐνδιαμέσως ἀποκρουσθῆ ἀπὸ τὸν

(γ) Νικητὰ Ἀμασειάς, τὸν κατ' ἐξοχὴν ὑπέρμαχο τῶν πατριαρχικῶν θέσεων, «Περὶ τῆς ἐν τῷ πατριαρχεῖῳ γινομένης φιλονεικίας διὰ τὰς ψήφους»⁴⁵.

Πρόκειται γιὰ κείμενα ποῦ ἀμφισβητοῦν, τότε ἀκόμη, ἢ, ἀντίθετα, προωθοῦν προνόμια ποῦ σταδιακὰ διεκδικεῖ, καὶ τελικὰ ἐπιβάλλει, ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἰς βάρους τῶν κανονικῶν δικαιωμάτων τῶν μητροπολιτῶν⁴⁶.

Ὁ ἴδιος ὁ Νικητὰς Ἀγκύρας, συνεπῆς στὶς ἀντιλήψεις του, θὰ ὑποστηρίξει τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη:

(δ) «Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι οὐ δεῖ κατὰ τὰς τῶν μακαρίων πατέρων διατάξεις ἐν Κωνσταντινουπόλει γενέσθαι κατ' ἔτος συνόδους, ἀλλ' ἐν ταῖς ἔξω μόνον ἐπαρχίαις»⁴⁷ καὶ θὰ καταδικάσει τὶς αὐτοκρατορικῆς παρεμβάσεις στὶς ἀρχιερατικῆς ἐκλογῆς:

(ε) «Λόγος πρὸς τὸν βασιλέα σπουδάζοντα διαλύσαι τὰς συνοδικῶς γενομένας ψήφους διὰ πιττακίου πεμφθέντος ...»⁴⁸.

43. Ἐκδ. Darrouzès, *Documents inédits*, 116-159· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 21-29. Ἡ ἐνταξὴ ἐδῶ γίνεται μὲ βῆσιν τὴν «τυπικὴν» χρονολόγησιν ἀπὸ τὸν ἐκδότη: “L’Anonyme prend place tout naturellement ... dans la seconde moitié du XIe siècle” (σ. 27). Ἐν τούτοις, ἡ ὅλη συλλογιστικὴ τῆς χρονολόγησιν φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ μᾶλλον στὴν “seconde moitié du Xe siècle” – ἡ μνεία τοῦ 11ου αἰῶνα μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀπλὸ τυπογραφικὸ λάθος (πρβλ. *αὐτόθι*, 29: “En résumé, dans cette tentative du Xe siècle ...”). Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ εὐρεῖα χρῆσι τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Νικητὰ Ἀγκύρας, κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα, ἐπιτρέπει τὴν ἐδῶ μνεία καὶ τοῦ κειμένου αὐτοῦ, γιὰ τὴν ἐνόητα τῆς παρουσίας.

44. Darrouzès, *Documents inédits*, 176-207· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 37-53, ὅπου γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο· γιὰ τὸ συγκεκριμένο κείμενο, *αὐτόθι*, 42-44.

45. Darrouzès, *Documents inédits*, 160-175· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 30-36.

46. Πὰ τὴν προβληματικὴ αὐτῆ, μετὰ τὸν Darrouzès, πρβλ. πρόσφατα: Κ. Γ. Πιτσάκης, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων, *Μνήμη Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ μεγάλου Φωτίου ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1994, 154-155.

47. Darrouzès, *Documents inédits*, 208-237· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 44-48.

48. Darrouzès, *Documents inédits*, 238-249· εἰσαγωγή: *αὐτόθι*, 48-51.

Καί οί μεγάλοι συστηματικοί τοῦ 12ου αἰώνα; Ὁ Darrouzès ἐπαινεῖ δικαίως τὸν Ζωναρά, ἀναμφιβόλως ἔγκριτο κανονολόγο, γιὰ τὴν ἐξαιρετὴ ἀνακεφαλαιώση τοῦ περιεχομένου (τῆς προϊστορίας;) τῶν σχετικῶν συζητήσεων ποὺ παραδίδει στὴ Χρονογραφία του⁴⁹, γιὰ τὴν ἐνημεροτήτά του καὶ γιὰ τὴν ἐντιμὴ παρουσίαση τῶν θέσεων, καίτοι ἐκεῖνος, τὸν 12ο πλέον αἰώνα, ὅταν τὸ ζήτημα ἔχει πλέον ὀριστικὰ κριθῆ, αὐτόνοητα κλίνει μᾶλλον ὑπὲρ τῶν πατριαρχικῶν θέσεων: “Le compte rendu de Zonaras ..., pour sa concision et son impartialité, fait honneur au canoniste ... seul un homme bien au courant pourrait résumer [l’objet du différend] en si peu de lignes”⁵⁰. Ἐξοχα, ἀλλὰ πρόκειται, ἐν πάσῃ περιπτώσει, γιὰ μία ἀπλὴ περιῶληση “en peu de lignes”, στὸ ἱστορικὸ καὶ ὄχι στὸ κυρίως κανονικὸ ἔργο τοῦ Ζωναρά, καὶ ὅταν τὰ θέματα εἶχαν πρὸ πολλοῦ ἱστορικὰ λυθῆ, ἐνίοτε πρὸς τὴν λιγώτερο «κανονικὴ» κατεύθυνση. Ἡ πρωτότυπη νομικὴ-κανονικὴ σκέψη παρήχθη τὸν 11ο αἰώνα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς δύο πραγματεῖες τοῦ Βαλασαμῶνος ποὺ ἀνάγονται στὰ συναφῆ θεσμικὰ θέματα, ὅπου ἐκ τῶν πραγματικῶν περιγράφει καὶ συστηματοποιεῖ διαμορφωμένα πλέον καὶ παγιωμένα σχήματα (ἀναφερόμενος μάλιστα κυρίως σὲ ἀξιώματα ποὺ ὁ ἴδιος κατέλαβε διαδοχικά, τοῦ χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πατριάρχου [Ἀντιοχείας], καὶ μιῶντας ἐν πολλοῖς pro domo): «Χάριν τῶν δύο ὁφθαλμῶν, τοῦ χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πρωτεκδίκου», «Χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων». Περισσότερο πρωτότυπη εἶναι ἡ κανονικὴ σκέψη τοῦ Βαλασαμῶνος, ὅταν ἀναφέρεται σὲ ἓνα εἰδικὸ θεσμικὸ πρόβλημα, ποὺ ὀξύνεται στὶς ἡμέρες του, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἔχει κατ’ ἐξοχὴν προσωπικὸ ἐνδιαφέρον, ὡς ὑπερόχιος πατριάρχης: ἡ κανονικὴ θέση τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων καὶ πατριαρχῶν ποὺ ἀδυνατοῦν νὰ καταλάβουν τὶς ἔδρες τους, οἱ ὁποῖες κατέχονται ἀπὸ τοὺς Λατίνους ἢ, ἐνίοτε, βρῖσκονται σὲ κατακτημένα ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ ἐδάφη⁵¹.

Ἄλλὰ τὰ κείμενα τοῦ 11ου αἰώνα δὲν ἔγιναν γνωστὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔβδομη δεκαετία τοῦ περασμένου (πιὰ) αἰώνα – καὶ φυσικὰ δὲν εἶχαν βρῆ ποτὲ τὸν δρόμο πρὸς τὶς κανονικὲς συλλογές ἴσως καὶ λόγῳ τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἀναφέρονταν πράγματι σὲ θέματα ποὺ εἶχαν, ὅπως εἴπαμε, λυθῆ ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὴν ἱστορία. Ἔτσι κείμενα ἐκτενέστατα, μὲ νομικὴ συγκρό-

49. *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* 16.25 (ἔκδ. Βόννης, III, 505). Πρβλ. τὴν ἐξηγητικὴν τοῦ ἴδιου στοὺς κανόνες 9 καὶ 17 Χαλκηδόνος (Ράλλης – Ποτλῆς, Β', 237-238, 259-261), ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Darrouzès, “fait penser qu’il a eu connaissance de documents semblables [aux nôtres], car il est le seul à préciser l’objet du différend”.

50. Darrouzès, *Documents inédits*, 25(-26).

51. Πιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ., πρῶτα, τὴν διαπραγμάτευση στὸν Κ. Γ. Πιτοάκη, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερόχιου πατριάρχου: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν 12ο αἰώνα, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 107-112.

τηση και ευρῆα πατερική και κανονική θεμελίωση (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέσι που λαμβάνουν, «σωστή» ἢ «εὐσεβής»), σὲ θέματα που ἀνάγονται στὸν πυρῆνα και στὴν οὐσία τοῦ κανονικοῦ δικαίου (σχέσεις μητροπολιτῶν, ἀρχιεπισκόπων και ἐπισκόπων μεταξύ τους και με τὸν πατριάρχη τους, ἐκλογή ἀρχιερέων, συμμετοχὴ τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας στὴν λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας και στὴν ἀνάδειξη ἀρχιερέων, λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος και δικαιώματα τοῦ πατριάρχου) ἔμειναν οὐσιαστικά ἀγνωστα, ἀπόντα ἀπὸ τὶς κανονικές συλλογές που μᾶς παραδόθηκαν και με τὶς ὁποίες ἀκόμη ἐργαζόμαστε, ὅπου ὅμως εἶναι πανταχοῦ παρούσες – ἐδῶ ἐνδεχομένως προσφεύγω σὲ μία δόση «λαϊκισμού», ὑπεραπλουστεύοντας και σχηματοποιώντας· ἀλλὰ ἡ διαφορὰ εἰς θεματικῆς εἶναι ἐνδεικτικὴ – πραγματείες ὅπως τοῦ Βαλααμῶνος «χάριν τῆς εἰς τοὺς ναοὺς τῶν μοναστηρίων γινομένης μετακλήσεως διὰ σημαντηρίων τριῶν» ἢ «χάριν τῶν διδομένων θυμμάτων ἐτησίως παρὰ τοῦ πατριάρχου» ἢ τοῦ Ζωναρᾶ «περὶ τῆς φυσικῆς τῆς γονῆς ἐκροῆς»⁵². Οὐδεὶς φθόνος...

Ἐὶς αἰῶνας θὰ γεννήσει μία σοβαρώτατη νομικὴ προβληματικὴ σχετικὴ με τρία ἀκόμη «θεσμικοῦ» χαρακτῆρα κανονικά ζητήματα.

α) Τὸ θέμα τοῦ δικαιώματος (ἢ μὴ) τοῦ ἐπισκόπου νὰ παραιτεῖται τοῦ θρόνου του, διατηρῶντας τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη του. Ὁ Νικητῆς Ἀγκύρας θὰ εἶναι ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τῆς μερίδος που θέλει τὸν ἀρχιερέα νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς παραιτήσεως, και μάλιστα σχεδὸν ἐλεύθερα, χωρὶς περιορισμοὺς και βέβαια, χωρὶς στέρηση τῆς (ἀρχ)ιερωσύνης, με ἓνα ἀξιόλογο «Λόγον ἀντιρροητικὸν πρὸς τοὺς λέγοντας μὴ δεῖν παραιτεῖσθαι»⁵³, που συντάσσει περὶ τὸ 1092. Πρὸκειται γιὰ μία πρακτικὴ, τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἐπέτρεπε ἢ τοῦλάχιστον δὲν

52. Οἱ αὐτοτελεῖς πραγματείες τῶν δύο μεγάλων κανονολόγων δημοσιεύονται στοὺς Ράλλη – Ποτλῆ, Δ', 497-579 (Βαλααμῶν) και 592-611 (Ζωναρᾶς). Οἱ ἄλλες εἶναι: δύο ἐπιστολές τοῦ Βαλααμῶνος «χάριν τῶν ἁσσοφόρων» και «περὶ τοῦ μὴ ἀναγινώσκειν βιβλίον μαθηματικῶν» (στὴν πραγματικὴ κανονικὴ ἀποκρίσει σὲ ἐρωτήματα τοῦ πρώτου τοῦ Παπικίου δρους μοναχοῦ Θεοδοσίου και ἐνὸς μητροπολίτη Φιλίππουπόλεως, ἀντίστοιχα) και μία τρίτη «χάριν τῶν ὀφειλουσῶν τελεισθαι νησιεῶν ἐκάστου ἔτους» (στὴν πραγματικὴ ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ ποιμνίον τοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας)· δύο πολὺ οὐσιαστικώτερες πραγματείες τοῦ Βαλααμῶνος μνημιονεῦθηκαν ἤδη: «χάριν τῶν δύο ὀφθαλμῶν, τοῦ τε χαρτοφύλακος και τοῦ πρωτεκδίδου» και «χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων»· τέλος, ἀνά μία πραγματεία τοῦ Ζωναρᾶ και τοῦ Βαλααμῶνος γιὰ τὸ ἐξαρετικὰ ἐπίμαχο, τὴν ἐποχὴ τους, θέμα «εἰ χρὴ τὸν αὐτὸν και ἓνα δυο δισεξαδέλφους συνάπτεισθαι» (Βαλααμῶν) ἢ ἄλλως «περὶ τοῦ μὴ δεῖν δύο δισεξαδέλφους τὴν αὐτὴν ἀγαγεσθαι πρὸς γάμον», θέμα περὶ τοῦ ὁποίου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, «ἀφθονος ἐχῦθη βυζαντινὴ μελάνη» (Γ. Μαριδάκης, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορίων*, Ἀθήνα 1922, 61. Πρβλ. Πιτοσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 227-231, 316-319· τοῦ ἴδιου, «Παῖζοντες εἰς ἄλλοτρίους βίους» [ἀνωτέρω σημ. 34], 230-231).

53. Darroutzès, *Documents inédits*, 250-265· εἰσαγωγή: αὐτότη, 51-52.

ἀπέκλειε ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία (μὲ χαρακτηριστικώτερα δείγματα τὴν περίπτωση τῆς παραίτησως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵⁴ καὶ τὴν ἐπιστολή-κανόνα τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου «πρὸς τὴν ἐν Παμφυλίᾳ εὐαγγῆ σύνοδον περὶ Εὐσταθίου τοῦ γενομένου αὐτῶν μητροπολίτου»⁵⁵) – καὶ στὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἔχει σήμερα οὐσιαστικά ἐπανέλθει, παρὰ τὶς κάποιες διατηρούμενες, μᾶλλον γὰρ τυπικούς λόγους, κανονικὲς προϋποθέσεις⁵⁶. Δὲν ἔχουν διασωθῆ τὰ ἀντιτιθέμενα πρὸς τὶς θέσεις τοῦ Νικηῖτα κείμενα τῶν συγχρόνων του, οὔτε μία μαρτυρούμενη δευτερολογία (:) τοῦ Νικηῖτα: *Τὸ λοιπόμενον* [sic!] *ἐκ τοῦ λόγου τοῦ ἀντιρρητικοῦ πρὸς τοὺς λέγοντας μὴ δεῖν παραιεῖσθαι*⁵⁷. Τὸ ἔτος 1100, τελευταῖο ἀκριβῶς ἔτος τοῦ αἰώνα, θὰ σημειωθῆ μία ἱστορική στροφή στὴν κανονικὴ πρακτικὴ στὸ θέμα αὐτό, μὲ τὴν παραίτηση τοῦ πατριάρχη Ἄντιοχείας Ἰωάννου Ε' τοῦ Ὁξέος ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη⁵⁸. Ἡ νέα πρακτικὴ τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἐξῆς, ὡς ἡ μόνη, ὑποτίθεται, κανονικὴ, μὲ βάση τὸ ἐρημνευτικὸ ἔργο τῶν Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος καὶ μία ἄλλη εὐρεῖα κανονικὴ φιλολογία – ποὺ ὁμως ἔχει ὡς ἀφετηρία μία συγκεκριμένη, καὶ πολὺ σοβαρὴ, ὑπόθεση, *cause célèbre* τῆς ἐποχῆς: τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Νικολάου Δ' Μουζάλωνος (1147-1151), ὅταν ἐκεῖνος ἦλθε σὲ ρήξι μὲ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' Κομνηνὸ, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν εἶχε ἀναδείξει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο· ὡς πρόσχημα γὰρ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξόντωση τοῦ Μουζάλωνος, ἡ ὁποία τελικῶς ἐπιτυγχάνεται μὲ ἀρκετὰ βάνασσο κανονικῶς τρόπο, προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Μουζάλων εἶχε ἦδη ἀπολέσει καὶ τὴν ἱερωσύνη του, μὲ τὴν παλαιὰ παραίτησή του, περὶ τὸ 1110, ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου⁵⁹. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ κειμένων ποὺ ὑ-

54. Βλ., πρῶχειρα: Πιτσάκης, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος [ἀνωτέρω σμμ. 46], 167-168, 174-175.

55. Ἐκδ. Ράλλης – Ποτῆς, Β', 206-215 (μὲ τὰ σχόλια τῶν βυζαντινῶν ἐρημνευτῶν). Πὰ τὴν ἐπιστολὴ καὶ τὸν κανονικὸ χαρακτήρα της βλ. Π. Μενεβίσογλου, μητροπολίτης Σουηδίας, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς ἱερούς κανόνας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, 223-225· L'Huillier, *The Church of the Ancient Councils* [ἀνωτέρω σμμ. 15], 170-174.

56. Πὰ ὅλη τὴν σχετικὴ προβληματικὴ βλ. τελευταῖα: Κ. G. Pitsakis, *Démission (παραίτησις) et "detrônement"* (ἔκπτωσις) *des évêques, Kanon 14* (1998) [= *Priestertum in Ost und West II*], 1-65.

57. Darrouzès, *Documents inédits*, 51 καὶ σμμ. 4.

58. Τελευταία ἔκδοσις: P. Gautier, Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche, *REB* 22 (1964), 136-141. Πρβλ. Πιτσάκης, Ἡ ἔκτασις τῆς ἐξουσίας [ἀνωτέρω σμμ. 51], 95· τοῦ ἴδιου, *Démission*, 11-12. Στὸν Ἰωάννη τὸν Ὁξεῖτη ἔχει ἀποδοθῆ καὶ μία (περιορισμένη) κανονικὴ παραγωγή: Herman [ἀνωτέρω σμμ. 10], 16 (ἀφ. Χ). Πρβλ. Beck, *Kirche*, 613.

59. Τὰ βασικά κείμενα: Σοφία Δοανίδου, Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα, *Ἑλληνικά* 7 (1934), 109-150· Darrouzès, *Documents inédits*, 310-331 (*Τὰ πραχθέντα ἐπὶ τῇ καθαρῶσει τοῦ πατριάρχου ἐκείνου τοῦ Μουζάλωνος ...*· εἰσαγωγὴ, *αὐτόθι*, 66-74)· Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Λειψία 1866, 266-

ποστηρίζουν έντονα την αντίθετη θέση (και βέβαια παρά την ύπαρξη του «Λόγου» του Νικήτα Άγκύρας από τον 11ο αιώνα), τὰ σχόλια τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ ἕνα, ἐξαρετικῆς πράγματι καλλιπερίας, κείμενο παραιτήσεως ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη (τοῦλάχιστον ἔτσι ἐκ πρώτης ὄψεως ἐρμηνεύεται), ἀπὸ τὸν ἴδιο αἰῶνα, τοῦ Θεοδώρου Κριτοπούλου, μητροπολίτη Ἡρακλείας, ποὺ θὰ περάσει ἕκτοτε σὲ ὄλες τὶς κανονικὲς συλλογές⁶⁰ ὡς ὑπόδειγμα ἐγγράφου παραιτήσεως ἐπισκόπου, θὰ διαδώσουν καὶ θὰ ἐπιβάλουν, γιὰ τοὺς ἐπόμενους βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες, καὶ μέχρι τοῦ Πηδαλίου (1800), τὴν νέα πρακτικὴ, ὡς τὴν μόνη, ὑποτίθεται, κανονικὴ: ὁ ἐπίσκοπος, παραιτούμενος ἀπὸ τὸν θρόνο, (πρέπει νὰ) παραιτεῖται καὶ ἀπὸ τὴν (ἀρχ)ιερωσύνη, ἄλλως ἐκπίπτει αὐτῆς. Ἀντίθετες πρὸς τὴν ἐρμηνεία αὐτὴν κανονικὲς πράξεις καταγράφονται καὶ ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴ πρακτικὴ ἄλλὰ θὰ χρειασθῆ νὰ φθάσουμε στοὺς νεώτερους χρόνους γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν (πιθανώτατα ἐξ ἀρχῆς) δυνατότητα τῆς, ἐλευθερῆς ἢ ὑπὸ περιορισμούς, παραιτήσεως, ἄλλὰ πάντως χωρὶς νὰ συνδυάζεται με ἀπώλεια τῆς ἱερωσύνης – ὅπως εἶχε ὑποστηριχθῆ καὶ κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα.

β) Τὸ θέμα τῆς ἀναγνώρισης ἢ τῆς ἀνακήρυξης τῶν ἁγίων. Ὁ 11ος αἰῶνας βρίσκει σταθεροποιημένο πλέον, μετὰ τὴν εἰκονομαχία, ἀπὸ τὸν 10ο ἢ 9ο αἰῶνα, τὸ κωνσταντινουπολιτικὸ λειτουργικὸ ἐορτολόγιο καὶ ἀγιολόγιο (*Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*)⁶¹, τὸ ὁποῖο θὰ καθιερωθῆ σταδιακὰ ὡς τὸ κυρίαρχο ἐορτολόγιο καὶ ἀγιολόγιο τῆς ὅλης βυζαντινῆς Ἐκκλησίας – ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν μεταφραστικὴ τυποποίηση τοῦ μνηολογίου. Καὶ ἄς μὴ ξεχνῶμε, ἀφοῦ βρισκόμαστε στὸ χῶρο τῆς νομικῆς καὶ κανονικῆς γραμματείας, ὅτι ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστῆς εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ἴδιος ὁ Συμεὼν Μάγιστρος καὶ Λογοθέτης, ὁ ἐπιφανὴς νομικὸς καὶ δικαστῆς, διδάσκαλος καὶ

292 (Νικολάου Μεθώνης, *Περί τῆς ἐπὶ τῇ καταστάσει τοῦ πατριάρχου ἀντιλογίας καὶ περὶ ἱεραρχίας*) «Ἐπεξηγήσις φερομένη κατὰ τοῦ Μουζάλωνος ἄπασα» (Ζωναραῖ ἢ Βαλασαμῶνος; Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 32-34 εἰς καν. 10 Πέτρου Ἀλεξανδρείας). Πρβλ. Beck, *Kirche*, 621· Pitsakis, *Démission*, 12-18.

60. *Τόμος ἐξιτήριος ἦτοι παραίτησις ...*: ἔκδ. J. Leunclavius, *Ius Graecoromanum I*, Φραγκφούρτη 1596, 424-426 = PG 119, 1129-1132· I. Habert, *Ἀρχιερατικόν. Liber pontificalis Ecclesiae Graecae*, Παρίσι 1643, 721-723. Εἰδικὸ δημοσίευμα: Ἰωακείμ Ἰβηρίτης, *Παραίτησις τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Ἡρακλείας κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Κριτοπούλου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς I* (1970), 350 κέ. Πρβλ. Pitsakis, *Démission*, 30, 33-35.

61. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église I-II* [Orientalia Christiana Analecta 165, 166], Ρώμη 1962-1963· H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis* (= *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*), Βρυξέλλες 1902.

προϊστάμενος του νεαρού Ευσταθίου του Ρωμαίου⁶², κανονολόγος επίσης, συντάκτης της νεότερης μορφής της *Συνόψεως Κανόνων*⁶³. Στο πλαίσιο αυτό – αλλά και στο πλαίσιο της νέας, επίσημης και «θεσμικής» πλέον, θέσης που κατέχει στην μεταεικονομαχική Έκκλησία ο μοναχισμός, με όλο το κύρος, την αίγλη και την ισχύ που τον περιβάλλει, αλλά και με τις «δουλείες» που συνεπάγεται η νέα αυτή θέση του, ενώ συγχρόνως διατηρούνται (και καλλιεργούνται), σε πρόσωπα και ομάδες, κατάλοιπα του παλαιού πνεύματος των αυτονομημένων από τις επίσημες εκκλησιαστικές δομές πρακτικών του μοναχικού βίου, που διαμορφώνουν νέες τάσεις και νέες τριβές – ανακύπτει ο νέος προβληματισμός για το ζήτημα της αναδείξεως των (νέων) αγίων, ως διαπάλη μεταξύ δύο τάσεων: αφ' ενός της παλαιάς παραδοσιακής, πρωτοχριστιανικής και παλαιοχριστιανικής, πρακτικής της ένιαίας Έκκλησίας, της αναδείξεως των αγίων εκ των κάτω, διά της κοινής «λατρείας» (όπου το έργο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας θα περιοριζόταν ενδεχομένως στην διαπίστωση της ύψισταμένης ήδη «λατρείας») – πρακτικής ή όποια είναι ή θεωρητικώς ισχύουσα ακόμη και σήμερα στην ορθόδοξη Έκκλησία – και αφ' ετέρου της διαμορφωμένης εκτοτε νέας τάσεως, ή όποια άπαιτεί την εκ των άνω, από την εκκλησιαστική ιεραρχία, αναγνώριση-ανακήρυξη των αγίων (canonizatio) και τόν περιορισμό της δημόσιας (ή ίσως και της ιδιωτικής) «λατρείας» μόνον στους έτσι «αναγνωρισμένους» επίσημα αγίους. Το «διδασκικό» παράδειγμα αυτής της εξέλιξης είναι, στις αρχές του 11ου αιώνα (1005-1009), η ρήξη του μεγάλου μυστικού Συμεών του Νέου Θεολόγου (949-1022) με την εκκλησιαστική ήγεια, ή διωξή του και η πειθαρχική του τιμωρία, για το θέμα της «λατρευτικής» τιμής που άπένεμε ο Συμεών, ως προς άγιον, στον γέροντα και διδάσκαλό του Συμεών τόν Ευλάβη. Κύριος αντίπαλος του Συμεών υπήρξε ο μητροπολίτης Νικομηδείας και σύγκελλος Στέφανος – αξιόλογη μορφή της εκκλησιαστικής ιστορίας του 11ου αιώνα (και στον χώρο κάπως του κανονικού δικαίου), άδικημένη από την εκκλησιαστική μνήμη, ή όποια, μέσω της μοναστικής και ήσυχαστικής παραδόσεως, φαίνεται να δικαίωσε τελικά, έστω όψιμα, τόν Συμεών⁶⁴, πλήττοντας τόν

62. Είπατος τότε Συμεώνος του μαγίστρου και λογοθέτου (παρην γάρ κάκεινος)· ως δικαίως λέγει <ό> νέος Ευστάθιος ... (Πείρα 64.1: έκδ. Zachariä von Lingenthal: Ζέπων, JGR IV, 237).

63. Βλ. άνωτέρω σημ. 9.

64. Ή, περιορισμένη παλαιότερα, βιβλιογραφία για τόν Συμεών (κυρίως: K. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum*, Λευσία 1898 και I. Hausherr – G. Horn, *Un grand mystique byzantin: Vie de Syméon le Nouveau Théologien par Nicéas Stéthatos* [Orientalia Christiana 12. 45], Ρώμη 1928), έμφανίζει στα τέλη του αιώνα μία ιδιαίτερη άνθιση, στο πλαίσιο βέβαια του ενδιαφέροντος για την βυζαντινή μυστική θεολογία, αλλά γονιμοποιημένη και από την δημοσίευση των έργων του Συμεών σε νέες κριτικές εκδόσεις (B. Krivocheine – J. Paramelle – J. Darrouzès – J. Koder – L. Neyrand στις SC: A. Kambylis στα Supplementa Byzantina, 3): K. Deppe, *Der wahre Christ. Eine Untersuchung zum Frömmigkeit – Verständnis Symeons des Neuen Theologen ...*, Diss.,

Στέφανο με μία μορφή *damnatio memoriae*. Ὁ Νικήτας Στηθάτος, ὁ συντάκτης τῆς βιογραφίας τοῦ Συμεών⁶⁵, θὰ μετάρχει στὴν συζήτηση τοῦ κανονικοῦ ζητήματος με ἓνα λόγο του «Κατὰ τῶν ἁγιοκατηγόρων»⁶⁶.

γ) Τὸ τρίτο ζήτημα τοποθετεῖται στὴν ἀρχὴ ἀκριβῶς τοῦ τυπικοῦ χρονολογικοῦ πλαισίου αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου, καὶ ἀνάγεται στὴν λογικὴ τῶν σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο, ὅπου ἐπιχειρεῖται μία (ἐφήμερη) δομικοῦ χαρακτήρα τομῆ, ποῦ παραμένει μᾶλλον ἀφανής.

Ἡ συνύπαρξη τῶν δύο θεσμῶν σὲ μία ἀδιάσπαστη ἐνότητα, σὲ μία στὴν πραγματικότητα, ἐνιαία, ἔνομη τάξη, ἢ λεγόμενη ἀρχὴ τῆς «συμφωνίας», εἶχε πάντοτε μία οὐσιώδη ἐξάιρεση: ἡ Ἐκκλησία, ἢ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ μία εὐαγγελικὴ, ἀλλὰ γενικῆς φύσεως, καταδίκη κάθε μορφῆς βίας⁶⁷, ἀπέφυγε πάντοτε νὰ «κανονικοποιήσει» τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη πολιτικὴ πράξη, δὲν εἶχε ποτὲ ἀναγάγει σὲ τυπικὸ ἐκκλησιαστικὸ «ἔργλημα» ἢ ἀδίκημα τὴν ἐπανάσταση κατὰ τῆς νόμιμης βασιλικῆς ἐξουσίας. Ὁ νόμιμος (καὶ ὀρθόδοξος) αὐτοκράτωρ θὰ μοροῦσε βέβαια νὰ βασι-

Γοτγγή 1971· W. Völker, *Praxis und Theoria bei Symeon dem Neuen Theologen. Ein Beitrag zur byzantinischen Mystik*, Wiesbaden 1974· Mgr B. Krivochéine, *Dans la Lumière du Christ. Saint Syméon le Nouveau Théologien: vie, spiritualité, doctrine*, Chevetogne 1980 (= *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ἅγιος Συμεών ὁ Νεὸς Θεολόγος: βίος, πνευματικότητα, διδασκαλία*, ἑλληνικὴ μτφρ. Π. Σκουτέρη, Θεσσαλονίκη 1983): ἐκλαϊκευτικὸς μᾶλλον ὁ χαρακτήρας τοῦ βιβλίου τοῦ G. A. Maloney, *The Mystic of Fire and Light. St. Symeon the New Theologian*, Denville 1975. Πολλὰ δημοσιεύματα γὰ ἐπὶ μέρους θέματα τῆς διδασκαλίας του· εἰδικὰ γὰ τὴν ἐκκλησιολογία τοῦ Συμεών: J. van Rossum, *The Ecclesiological Problem in St. Symeon the New Theologian*, διδακτορικὴ διατριβὴ στὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Βλαδμήρου (πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Priesthood and Confession in St. Symeon the New Theologian, St. Vladimir's Theological Quarterly* 4 [1976], 220-228). Προηγουμένως βλ. Beck, *Kirche*, 585-587· πρβλ. *αὐτόθι*, 584 (Συμεών Εὐλαβής). Πὰ τὸν Στέφανο Νικομηδείας *αὐτόθι*, 531-532.

65. *Recensio brevis*: Hausherr – Horn, *Un grand mystique byzantin* [ἀνωτέρω σημ. 64].

66. Στὸν κώδ. Ἰβήρων 388 (ἴσως σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή): Dargouzes, *Nicéas Stéhatos* [ἀνωτέρω σημ. 42], 12· γὰ τὶς ἐπιδόσεις τοῦ Συμεών στὸν Νικήτα (ὁ ὅποιος, παρὰ τὸν σεβασμὸ στὸν πνευματικὸ του πατέρα, φαίνεται ὅτι διατηρεῖ, στὴν παράδοση τῶν Στουδίου, τὴν αὐτοτελὴ «κλασικὴ» θεολογικὴ του σκέψη) βλ. *αὐτόθι*, 34-36 ("Nicéas et Syméon"). Πὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο πρβλ. προηγουμένως Beck, *Kirche*, 535-538. Πὰ τὸ, περιορισμένο ἀλλὰ ὑπαρκτό, τμήμα τοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα ποῦ ἀναφέρεται σὲ κυρίως θέματα κανονικοῦ δικαίου βλ. Dargouzes, *αὐτόθι*, 31-32 ("Lettres canoniques", "Coutumes monastiques"), καὶ τὴν ἔκδοση, *αὐτόθι*, 464-507 [βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 120].

67. Πρβλ. κυρίως καν. 13, 43 καὶ 55 Μεγάλου Βασιλείου· ἐν τούτοις, αὐτὴ ἢ ἐν πολλοῖς θεωρητικὴ ἀπαγόρευση κάθε μορφῆς βίας εἶναι πραγματικὴ καὶ ἀπόλυτη στὸ βυζαντινὸ κανονικὸ δίκαιο ἐπὶ κληρικῶν. Βλ., τελευταία, Γ. Πουλῆς, *Ἡ ἀσκησιμὸς στὴν ἄμυνα καὶ στὸν πόλεμο κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1990· τοῦ ἴδιου, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1993.

ζεται στην άφοσίωση της Έκκλησίας: αλλά από εκεί και πέρα θά έπρεπε να στηρίζεται στην ίδια αυτού άρετή, την δικαιοσύνη και την φιλανθρωπία, στην προστασία της θείας Πρόνοιας – και στην κοσμική δύναμη. Χωρίς να άναγνωρίζεται ρητά τó δικαίωμα της επανάστασης στό Βυζάντιο, ό,τι άπεκλήθη *ius resistendi*⁶⁸, γινόταν δεκτό ότι άν ή Πρόνοια τελικά έγκατέλειπε τόν εκλεκτό της, αυτό θά έσήμαινε ότι εκείνος είχε πάψει να είναι ή γνήσια έκφραση και κεφαλή αυτής της μοναδικής έγκόσμιας εικόνας της Βασιλείας τού Θεού, πού είναι ή αυτοκρατορία – και ή Έκκλησία δέν θά είχε παρά να διαπιστώσει αυτήν την *άλλοίωσιν της δεξιός τού Υψίστου*. «Καιροσκοπική» αντίληψη τών πραγμάτων; Ίσως. Άλλά δέν ύπήρχε δυνατότης στην Έκκλησία – χωρίς να κινδυνεύει να διχάσει άνεπανόρθωτα τó ποιμνίό της, και έαυτήν, και να διαψεύσει τόν ίδιο τόν σωτηριολογικό της χαρακτήρα – να τυποήσει την επανάσταση σέ κανονικό έγγλημα, άπειλώντας την άποκοπή από τó σώμα της, την άποξένωση δηλαδή από την έν Χριστώ σωτηρία, όσων θά έστρέφοντο, έπιτυχώς ή άνεπιτυχώς, κατά της αυτοκρατορικής έξουσίας, έν όσφ αυτοί δέν θά είχαν άποστή της όρθης πίστεως⁶⁹.

Ξέρουμε ότι ίστορικά τρείς μόνον φροές έπιχειρήθηκε, άνεπιτυχώς τελικά, να θωρακισθή ή βασιλική έξουσία με την άπειλή έκκλησιαστικού άναθέματος κατά τυχόν επιδόξων επαναστατών. Πρόκειται για τούς λεγομένους «τρείς συνοδικούς τόμους», όπως τούς ώνόμασε ό εκδότης τού Κωνσταντίνου Άρμενοπούλου G. E. Heimbach: γιατί ό Άρμενόπουλος «κωδικοποίησε» τελευταίος αυτές τις περιπτώσεις στό «Επίμετρα» της *Έξαβίβλου* του (ca 1345), προφανώς ως σιωπηρή άπειλή κατά τού επαναστάτη Ιωάννου Καντακουζηνού⁷⁰. Οί δύο τελευταίες χρονολογικά πράξεις άνήκουν στόν 12ο και τόν 13ο αιώνα: από τόν πατριάρχη Μιχαήλ

68. Πρβλ. τελευταία, I. P. Medvedev, Le pouvoir, la loi et le *ius resistendi* à Byzance. Quelques considérations, *BSI* 56 (1995) [= ΣΤΕΦΑΝΟΣ. *Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata*], 75-81.

69. Πά τó όλο θέμα βλ. Marie Theres Fögen, Rebellion und Exkommunikation in Byzanz, εις: Marie Theres Fögen (έκδ.), *Ordnung und Aufrühr im Mittelalter: Historische und juristische Studien zur Rebellion [Ius Commune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte, Sonderhefte: Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 70]*, Φραγκφούρτη 1995, 43-80. C. G. Pitsakis, La révolution dans le droit de l'Église d'Orient. Doctrine et pratique canoniques de la Nouvelle Rome: Une brèche dans le concept de symphonie?, *Antiquità e Rivoluzioni da Roma a Costantinopoli a Mosca* [= Rendiconti del XIII Seminario Internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma" 1993], Ρώμη 1998, 237-262. Πρβλ. τού ίδιου, Quelques réflexions au sujet d'"Individu et Pouvoir" dans l'Empire romain d'Orient: idéologie politique et pensée canonique, *Méditerranées* 16 (1998), 139-166.

70. Έκδ. Heimbach, 822 (Epimetra Hexabibli, II): Ράλλης – Ποτλής, Ε', 127-128 = *PG* 150, 41-44. Νέα Έκδοση: Fögen [άνώτερο σημ. 69], με διεξοδικό σχολιασμό: πρβλ. Pitsakis [στην ίδια σημ.].

τὸν τοῦ Ἀγγιάλου ὑπὲρ τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ γιουῦ του Ἀλεξίου Β⁷¹ – χωρὶς αὐτὸ νὰ βοηθήσει πολὺ τὸν τελευταῖο καὶ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωσήφ Α' ὑπὲρ τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου καὶ τοῦ γιουῦ του Ἀνδρονίκου Β⁷². Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις οἱ πράξεις αὐτὲς ἀποδοκιμάσθηκαν τελικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, στὴν θεωρία καὶ στὴν πράξη, καὶ παρέμειναν μεμονωμένες ἀπόπειρες, χωρὶς ἐφαρμογὴ καὶ χωρὶς συνέχεια.

Ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τῆς πρακτικῆς αὐτῆς, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς «τρεῖς συνοδικοὺς τόμους», τοποθετεῖται, εἴπαμε, στὸν 11ο αἰῶνα, στὴν ἀρχὴ ἀκριβῶς τῶν χρονολογικῶν ὁρίων αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου: ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Η' εἶναι περικλωμένος ἀπὸ τὶς ἀνασφάλειές του καὶ τὶς δυσπιστίες του, τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴν διαδοχὴ καὶ τὴν δυναστικὴν συνέχεια, τὰ προβλήματα τῶν ἀγάμων θυγατέρων του – καὶ ὁ πιστότατος πάντοτε θεράπων τῶν συμφερόντων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας πατριάρχης Ἀλέξιος ὁ Στουδίτης τοῦ παραχωρεῖ τὴν περιπόθητη ἀπειλὴ τοῦ ἀναθέματος κατὰ τῶν ἐπιβούλων τῆς βασιλείας του· εἶναι, ἄλλωστε, ἡ ἐποχὴ πού, τοῦλάχιστον σὲ συνασθηματικὸ ἐπίπεδο, τείνει νὰ διαμορφωθῆ μία συνείδησι δυναστικῆς νομιμότητας, ὡς οἰοεὶ νομικῆς ἀναγκαιότητας, ἡ ὁποία θὰ λειτουργήσει κατὰ θαυμαστὸ τρόπο, κατὰ τὴν περίοδο πού θεματοφύλακες ἦ/καί φορεῖς αὐτῆς τῆς «νομιμότητας» θὰ εἶναι οἱ δύο πορφυρογέννητες θυγατέρες τοῦ Κωνσταντίνου⁷³ – καὶ ὁ Στουδίτης ἔχει προφανῶς ἰσχυρὰ συμβάλει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή⁷⁴. Ἡ συνοδικὴ πράξι τοῦ Ἀλεξίου ἐπικυρώνεται καὶ μὲ ἀντίστοιχη αὐτοκρατορικὴ. Τὸ κείμενο (μόνον τῶν ἀναθεματισμῶν) διασώζεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο⁷⁵. Ἀλλὰ, καὶ στὴν περίπτωσι αὐτῇ, δὲν γνωρίζουμε καμμία ἐφαρμογὴ τῆς ἀπειλῆς.

71. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1120. Ἔκδ.: Α. Pavlov, *Sinodal'nij akt Konstantinopolskago patriarcha Michaila Anchiala*, *Viz. Vrem.* 2 (1895), 388-393· Ἄθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυματικῆς Σταχολογίας Δ'*, Πετρούπολι 1897, 109-113. Πρβλ., τελευταία, I. P. Medvedev, Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασι τῆς 24 Μαρτίου 1171 ὡς νόμος γιὰ τὴ διαδοχὴ στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, 229-238.

72. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1395. Πά τὴν πράξι ἕνα βραχυτάτο εἰδικὸ σημεῖωμα· Ἄθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ὁ ὑπὲρ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου συνοδικὸς τόμος, *Νέα Σιών* 2 (1905), 841.

73. Βλ., πρόχειρα, Pitsakis, *Quelques réflexions au sujet d' "Individu et Pouvoir"* [ἀνωτέρω σημ. 69], 159-160. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Τὸ κώλυμα*, 150-151 καὶ 164-165 σημ. 6.

74. Πρβλ., π.χ., τὴν ἀποτίμησι τοῦ St. Runciman, *The Byzantine Theocracy*, Cambridge 1977, 105: "who was to prove a good friend to the dynasty. He gave valuable support to Basil's niece, the Empress Zoe ...".

75. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 830· Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 823. Βαλσαμῶν: Ράλλης – Ποτλῆς, Γ, 103· ἕνα ἀπόσπασμα καὶ στὸ ἀνώνυμο ὑπόμνημα τοῦ Sinaiticus gr. 1117 φ 242^ο

Ἐδῶ ἀκόμη καὶ ὁ Βαλασαμῶν, ὁ πάντοτε συναινετικὸς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀρχὴ τῆς «συμφωνίας», τῆς ὁποίας εἶναι ὁ μέγας διδάσκαλος, δὲν θὰ μπορέσει νὰ μὴ τηρήσει τὶς ἀποστάσεις του: ἐπικαλούμενος καὶ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, καταδικάζει τὴν θεωρητικὴ-ιδεολογικὴ βία τῆς ἀπειλῆς ἀναθέματος γιὰ πολιτικοὺς λόγους, ἢ ὁποία προσκρούει στὸν ἴδιο τὸν πυρῆνα τῆς ἐκκλησιολογίας καὶ τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας: *διὰ γὰρ τοῦτο, ὡς ἔοικεν, ἀπρακτεῖ, ἐπιχαιρεῖ*⁷⁶. Εἶδαμε ὅτι τὸν 14ο αἰῶνα θὰ ἐπικαλεσθῆ ἰσωπηρὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν «τόμων» ὁ Ἀρμενόπουλος. Ὅταν, μετὰ τὴν ἐπικράτηση (ἢ ἐπιχειμένης τῆς ἐπικρατήσεως) τοῦ Καντακουζηνοῦ (καὶ δι' αὐτῆς, στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, καὶ τοῦ παλαμικοῦ ἡσυχασμοῦ), ὁ πιστὸς στὸς Παλαιολόγους καὶ ἀντιπαλαμίτης ἀρχικὰ Ἀρμενόπουλος θὰ προσαρμοσθῆ ἔγκαφα στὴν νέα πραγματικότητα⁷⁷, θὰ προστεθῆ, πιθανώτατα ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὰ «Ἐπίμετρα» τῆς *Ἐξαβίβλου* μία «Ἀνατροπὴ» τῶν «τριῶν τόμων» καὶ τῆς λογικῆς τους ἀπὸ τὸν ἡσυχαστὴ πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὸν Βαλασαμῶνα καί, μέσῳ αὐτοῦ, τὸν Χρυσόστομο⁷⁸. Ἀπροσδόκητα, τὰ παλαιὰ αὐτὰ κείμενα, μετὰ μακρότατη «ἀργία» καὶ ἀχρησία, δὲν θὰ μείνουν χωρὶς ἐκμετάλλευση στὴν ἐποχὴ μας: θὰ χρησιμοποιηθοῦν, κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, εἴτε γιὰ τὴν νομικὴ «θεμελίωση» εἴτε γιὰ τὴν «ἀνατροπὴ» τοῦ διαβοῦτου «ἀναθέματος» κατὰ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου...

Μετὰ τὶς μεγάλες τομὲς στὸ δίκαιο τοῦ γάμου, οἱ ὁποῖες τὸν περιάγουν ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα στὴν (ἀποκλειστικὴ ἢ παρᾶλληλη) ἀρμοδιότητα τοῦ κανονικοῦ δικαίου (Νεαρά 89 τοῦ Λέοντος, ὑπόθεση τῆς τετραγαμίας, Τόμος τῆς Ἐνώσεως), καὶ τὴν μεταβολὴ τῆς λογικῆς καὶ τῶν κριτηρίων τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, στὶς παραμονὲς ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου στὸν νέο αἰῶνα, μὲ τὸν τόμο τοῦ Σισινίου τοῦ 997, ἢ κανονικὴ σκέψη καὶ παραγωγή τοῦ 11ου αἰῶνα εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ διαμορφώσει τὸ σχῆμα τοῦ γαμικοῦ, καὶ εὐρύτερα τοῦ οἰκογενειακοῦ, δικαίου ποὺ θὰ ἐπικρατήσῃ πλέον ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας καί, ἐν συνεχείᾳ, στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο.

(J. Darrouzès, *Fragments d'un commentaire canonique anonyme*, *REB* 24 [1966], 37 σημ. 6) Ἀρμενόπουλος [ἀνωτέρω σημ. 70]. Βλ. καὶ Τρωιάνος, *Πηγές*, 237 καὶ σημ. 24.

76. Ράλλης – Ποτλῆς, Γ, 97-98 [εἰσαγωγικὰ στὸς κανόνες τῆς Γάγγρας].

77. Βλ. τελευταῖα: C. G. Pitsakis, *Barlaam Calabro e i giuristi bizantini dei secoli XIV-XV*, εἰς: A. Fyrtigos (ἐκδ.), *Barlaam Calabro: l'uomo, l'opera, il pensiero*, Ρώμη 2001, 57-60· γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ «προσαρμογὴ» τοῦ Ἀρμενοπούλου πρὸς τὸν ἴδιο, Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ (Κωνσταντίνου) Ἀρμενοπούλου, *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 19 (1972), 111-216.

78. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. *2351. Ἐκδ. Heimbach, 822-826 (Epimetra Hexabibli, III)· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 128-130 = *PG* 119, 895-900. Νέα ἔκδοσις: Fögen [ἀνωτέρω σημ. 69].

Χωρίς νά τολμῶ νά ἀναφερθῶ ἐδῶ, γιά μία ἀκόμη φορά, στήν νέα διαμόρφωση τῶν προϋποθέσεων καί τῶν κωλυμάτων γάμου, στίς κοινωνικές, πολιτικές καί οικονομικές παραμέτρους τοῦ νέου συστήματος ἐλέγχου τῶν γαμικῶν καί οἰκογενειακῶν σχέσεων, στίς ἐπιπτώσεις τῶν συγγενικῶν σχέσεων καί τῶν σχέσεων ἀγχιστείας, ὑπό τίς διάφορες μορφές τους, στήν χάραξη γαμικῶν στρατηγικῶν, στίς τυχόν συγκεκριμένες σκοπιμότητες πού ἐπιδιώχθηκε νά ἐξυπηρετηθοῦν (ἀλλά κατὰ κανόνα οἱ λύσεις λειτουργοῦν περαιτέρω αὐτόνομα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν σκοπιμότητα πού τίς ἐπέβαλε, καί ἐνίοτε καί πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση)⁷⁹ – χωρίς ἐπίσης νά ἀναφερθῶ ἐδῶ στοῦ ἐπὶ μέρους περιεχόμενο τῶν συγκεκριμένων ρυθμίσεων πού προτείνονται καί τελικά εἰσάγονται ἀπό τήν θεωρία καί τήν νομολογία, καί πολὺ σπανιώτερα ἀπό τήν νομοθεσία – ἀρκοῦμαι, μένοντας στοῦ καθ’ ἑαυτοῦ κανονικὸ ἐπίπεδο, νά σημειώσω ὅτι ὁ 11ος αἰώνας εἶναι κυρίως ἡ περίοδος κατὰ τήν ὁποία ἡ διδασκαλία καί ἡ νομολογία, μὲ βάση τὰ ὑποτιθέμενα κριτήρια καί τήν συλλογιστικὴ τοῦ τόμου τοῦ Σαιννίου, διαπλάσσει τὸ νέο σχῆμα τοῦ γαμικοῦ δικαίου στοῦ Βυζαντίου. Ὁ 11ος αἰώνας εἰσάγει τήν ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου σὲ μεγάλο πλέγμα σχέσεων συγγενείας ἐξ αἵματος, ἐξ ἀγχιστείας, ἐξ οἰονεῖ ἀγχιστείας, καί περαιτέρω καί ἐκ τῆς διαμορφωμένης ἀπὸ τήν θεωρία «τριγενείας» – ἀλλὰ ἀκόμη καί σὲ εὐρεία ἔκταση «συγγενικῶν» σχέσεων ἀπὸ πνευματικὴ συγγένεια ἢ υἰοθεσία – συνήθως, ὅπως εἴπαμε χωρὶς νομοθετικὴ πρόβλεψη, ἀλλὰ μὲ βάση: εἴτε (α) μία τεχνικὴ ἐπέκταση τῆς μέτρησης «βαθμῶν συγγενείας», ἀπὸ τήν συγγένεια ἐξ αἵματος, στήν ὁποία ἀποκλειστικά κυριολεκτεῖται μέτρηση βαθμῶν, στίς διάφορες ἄλλες μορφές «συγγενείας» (ἀγχιστεία, οἰονεῖ ἀγχιστεία, τριγένεια, πνευματικὴ συγγένεια, συγγένεια ἀπὸ υἰοθεσία): εἴτε (β) μία εὐρύτατη ἐφαρμογὴ τῆς ὑποτιθέμενης ἀρχῆς τῆς ἀποφυγῆς τῆς «συγχύσεως τῶν ὀνομάτων» τῆς συγγενείας: εἴτε (γ) ἕνα συνδυασμὸ τῶν δύο, πού ἐπιτρέπει κάποιες δυνατότητες περιορισμοῦ μᾶς ἄλλως ἀνεξέλεγκτης πορείας. Ἡ μέτρηση μάλιστα «βαθμῶν συγγενείας» στήν ἀγχιστεία καί τήν οἰονεῖ ἀγχιστεία φαίνεται νά εἰσάγεται, τότε γιά πρώτη φορά, μᾶλλον ἀπὸ πολεμίους τοῦ τόμου (πιθανώτατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐστάθιο τὸν Ρωμαῖο), ἀκριβῶς στήν προσπάθεια κάποιας ὀροθέτησης ἢ περιορισμοῦ σὲ μία ἄλλως προαλειφόμενη ἀνεξέλεγκτη πορεία – ἀνεξάρτητα ἂν, καί ἐδῶ, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, ἡ προσπάθεια λειτουργήσῃ ἐνίοτε πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἐπιτείνοντας τὸ «κακὸ» πού θέλησε νά περιορίσει:

79. Πὰ τήν θεματικὴ αὐτὴ βλ. κυρίως Angeliki E. Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles* [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 11], Paris 1992. Πρβλ. καί C. G. Pitsakis, *Législation et stratégies matrimoniales. Parenté et empêchements de mariage dans le droit byzantin, L’Homme* 154-155 (2000) [= *Question de parenté*], 677-696· τοῦ ἴδιου, «Παίζοντες εἰς ἄλλοτριούς βίους» [ἀνωτέρω σμμ. 34].

ή καθιέρωση μέτρησης «βαθμῶν» καὶ στὶς μορφές αὐτές συγγενείας ἐνεθάρρυνε ἡ διευκόλυνε τὴν ἐπέκταση κωλυμάτων γάμου καὶ σὲ μορφές συγγενικῶν σχέσεων γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εἶχαν προβλεφθῆ.

Πράγματι, ὁ 11ος αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ δίνεται καὶ χάνεται – μὲ ἐπὶ μέρους μόνον ἐπιτυχίες – ὁ ἀγώνας κατὰ τῆς ἀνεξέλεγκτης ἐφαρμογῆς τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου τοῦ Σισινίου, στὴν πραγματικότητα κατὰ τοῦ ἴδιου τοῦ τόμου καὶ τῆς λογικῆς του, ἢ κατὰ τὸν Andreas Schminck “Kritik am Tomos des Sisinnios”⁸⁰. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει ἀναλάβει ἡ μερίδα ἐκείνη τῶν νομομαθῶν ποὺ εἶχα ἀλλοτε ἀποκαλέσει «ἡ σχολὴ τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου»⁸¹: ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος⁸² καί, ἀπὸ τοὺς κανονολόγους, ὁ Δημήτριος μητροπολίτης Κυζίκου καὶ σύγκελλος⁸³, ὁ συντάκτης τῆς ἀνώνυμης «Ἀπαντήσεως» γιὰ τὴν τριγαμία⁸⁴, ὁ Νικόλαος Σκριβας⁸⁵. Τὸ δεύτερο ἡμῖς τοῦ αἰώνα θὰ βρεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ τόμου νὰ ἔχει πλέον θριαμβεύσει, καὶ τὴν λογικὴ του νὰ ἔχει ἐπικρατήσει, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὰ θέματα τῶν διαφόρων μορφῶν ἀρχιστείας – καὶ νὰ βρισκοίτε ἤδη ἔδαφος καὶ στὴν ἐξ αἵματος συγγένεια (ἐκ πλαγίου), ὅπου τὸ κώλυμα γάμου ἐξηγνέιτο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς *Ἐκλογῆς* τῶν Ἰσαύρων⁸⁶, τὴν ὁποία ἐπανελάβε, ἐν προκειμένῳ, ἡ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων⁸⁷, στὸν ἕκτο βαθμὸ (δευτέρου ἐξάδελφοι). Ἔτσι, ἕνα κώλυμα γάμου καὶ στὸν ἑβδομο βαθμὸ τείνει νὰ ἐπιβληθῆ μέσῳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομολογίας καὶ τῆς κανονικῆς θεωρίας, συνήθως, ἀλλ’ ὄχι πάντοτε, χωρὶς

80. *FM* 2 (1977), 215-254.

81. *Τὸ κώλυμα*, 74, 77 καὶ *passim*: «Παιζοντες εἰς ἄλλοτριους βίους», 232. Ἔτσι καὶ Laiou [ἀνωτέρω σμ. 79], 23-24.

82. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 341-353· A. Schminck, Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert, *FM* 3 (1979), 221-279. Πρβλ. καὶ Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 32-36 = *PG* 119, 843-850 (ἐκδίδεται ὡς πατριαρχικὴ πράξις τοῦ Ἀλεξίου Στουδίτου: Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. **834. Βλ. καὶ *Πεῖρα* 49.34: ἔκδ. Zachariä von Lingenthal: *Ζέπων*, *JGR* IV, 208-209). Γιὰ τὰ κείμενα αὐτά: Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 63-73 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σμ.

83. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 354-366 = *PG* 119, 1097-1116 [βλ. καὶ ἀνωτέρω σμ. 39]. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 77-78 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σμ.

84. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 366-368 [ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Κυζίκου] = *PG* 119, 1115-1120. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 73-74 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σμ.

85. Ἐκδ. Schminck, Kritik [ἀνωτέρω σμ. 80], 223-230. Πρβλ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 78 καὶ 146-147 σμ. 94.

86. *Ἐκλογὴ* 2.2: L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10], Φραγκφούρτη 1983, 170-172 = Zachariä von Lingenthal: *Ζέπων*, *JGR* II, 19· *Ἐκλογὴ* 17.33, 37: Burgmann, 236, 238 = *Ζέπων*, *JGR* II, 58.

87. *Εἰσαγωγή* («Ἐπαναγωγή») 17.3-4: Zachariä von Lingenthal: *Ζέπων*, *JGR* II, 278-279· *Εἰσαγωγή* 40.61-62: *αὐτόθι*, 365· *Πρόχειρος Νόμος* 7.3-4: Zachariä von Lingenthal, *αὐτόθι*, 135· *Πρόχειρος Νόμος* 39.69, 72: *αὐτόθι*, 225· *Βασιλικά* 28.5.2, 60.37.74-75.

ἀνατρεπτικό χαρακτήρα – αλλά ή Έκκλησία έχει κατ’ ἀρχήν τήν δυνατότητα νά ἐμποδίζει τέτοιο γάμο: πατριαρχικές πράξεις τοῦ Ἀλεξίου Στουδίτου⁸⁸, τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου⁸⁹ τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου⁹⁰, τοῦ Κοομά Α’⁹¹, κείμενα τοῦ Ψελλοῦ⁹² καί, πρὸς τὸ τέλος πλέον τοῦ αἰῶνα τοῦ Νικηῖτα Ἀγκύρας, στήν σημαντική κανονική παραγωγή τοῦ ὁποίου ἀναφερθήκαμε ἥδη: *Λόγος διαλαμβάνων περὶ γάμων*, τὸ αὐστηρότερο κείμενο τῆς κατηγορίας αὐτῆς⁹³. Ὅταν στὰ μέσα τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα (1166), γιά ἐμφανεῖς λόγους συγκεκριμένης (πολιτικῆς;) σκοπιμότητας, εἰσάγεται καί νομοθετικά τὸ κώλυμα, ὡς ἀνατρεπτικό πλέον, μὲ δύο οὐσιαστικά παρᾶλληλες πράξεις, ἐκκλησιαστική καί αὐτοκρατορική (μία Νεαρά τοῦ Μανουήλ Α’ ποῦ ἐπικυρώνει μία συνοδική πράξη τοῦ πατριάρχου Λουκά Χρυσοβέργη)⁹⁴, αὐτὸ δὲν θά εἶναι παρὰ ή φυσιολογική ἀπόληξη τῶν συζητήσεων καί τῆς πρακτικῆς τοῦ 11ου αἰῶνα⁹⁵ – ὅπως καί ὅλη ή συνέχισή τοῦ προβληματισμοῦ περὶ τὰ κώλυματα τοῦ γάμου (καί περὶ τὸν τόμο τοῦ Σιοινίου) κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα⁹⁶.

88. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 844 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε’, 36-37 = PG 119, 743-744), 847 (αὐτόθι, 92-93 = 901-902), πρβλ. 836. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 149-159.

89. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 858 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε’, 40-45 = PG 119, 747-756), πρβλ. 882 (αὐτόθι, 45-46 = 849-852), *885 (αὐτόθι, 47 = 853-854). Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 184-197.

90. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 903 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε’, 54-56 = PG 119, 855-860). Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 197-203.

91. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 919: ἔκδ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμιεύς, *Varia graeca sacra*, Πετροῦπολη 1909, κκxv-κκxvi. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 211-213.

92. Ἐκδ. L. G. Westerink, *Michael Psellus, Poemata*, Στουτγάρδη-Λειψία 1992, 235 (ροεμα 12): Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 203-210. Ἄλλα ἐλάσσονα ἔργα τοῦ Ψελλοῦ κανονικοῦ περιεχομένου εἰς: G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* [Miscellanea Byzantina Monacensia 16], Μόναχο 1973· Westerink, 77-80 (ροεμα 5: «περὶ νομοκανόνου καί τῶν τοπικῶν συνόδων»).

93. Darrouzès, *Documents inédits*, 267-275· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 215-218. Ἐξαιρετικά ἐπιφυλακτικὸς ἀκόμη γιά τήν πατρότητα τοῦ ἔργου ὁ Τρωϊάνος, *Πηγές*, 257· βλ. ὁμοίως Πιτσάκης, ὁ π., 277-278 σμμ. 120.

94. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1068 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε’, 95-98 = PG 119, 769-774)· Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1468 (Zachariä, coll. IV. 69: Ζέπων, *JGR* I, 408-410· Ράλλης – Ποτλῆς, Ε’, 311-313 = PG 133, 769-772). Πρβλ. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1072/1108 (ἔκδ.: Α. Ρ. Každan, *Viz. Vrem.* 24 [1964], 87-88· D. Simon, *FM* 1 [1976], 123-125). Εἰδική μελέτη: Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, κυρίως 296-302.

95. Πά τήν ἐξέλιξη αὐτῆ βλ. Τρωϊάνος, *Πηγές*, 235-236. Πρβλ. Πιτσάκης, «Παίξοντες εἰς ἄλλοτριούς βίους», 228-235.

96. Δύο σημαντικά dossiers αὐτῶν τῶν συζητήσεων (ἐν μέρει ἀλληλοεπικαλυπτόμενα) δημοσιεύονται ταυτόχρονα σχεδὸν ἀπὸ τοὺς J. Darrouzès, *Questions de droit matrimonial*: 1172-1175, *REB* 35 (1977), 107-157 καί Schminck, *Kritik* [ἀνωτέρω σμμ. 80]. Πρβλ. μία προσπάθεια ἀναλύσεως: Πιτσά-

Ούτως ἢ ἄλλως ὁ 11ος αἰώνας εἶναι αὐτὸς ποῦ ἐπιβάλλει τὰ θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν προσφιλὲς ἀντικείμενο τῶν ἐνασχολήσεων τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων· θὰ διατηρηθῆ στὴν πρώτη θέση τῶν ἐνδιαφερόντων τους καὶ στοὺς αἰῶνες ποῦ θὰ ἀκολουθήσουν. Δύο θεσμικῆς φύσεως ζητήματα ποῦ γεννῶνται ἢ ρυθμίζονται στὴν διάρκεια τοῦ αἰώνα – μείζονες ἀλλαγές στο παραδεδομένο καθεστῶς τοῦ γάμου – ἀποτελοῦν φυσιολογικὴ ἀπόληξη τῆς καθιέρωσης τῆς ἱερολογίας ὡς μόνου νομίμου τύπου τοῦ γάμου μὲ τὴν Νεαρά 89 τοῦ Λέοντος. Εἶναι:

α) Ἡ κατ' οὐσίαν ἐξομοίωση πρὸς γάμο, ὡς πρὸς τὶς σημαντικώτερες συνέπειές του, τῆς *ἱερολογημένης* μνηστείας. Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ἔχει ὡς ἀφετηρία δύο συνδυικῆς πράξεις τοῦ πατριάρχη Ἰωάννου Ξιφυλίνου⁹⁷ τῶν ἐτῶν 1066 καὶ 1067 καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὶς Νεαρές 24 καὶ 31 τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ⁹⁸ τῶν ἐτῶν 1084 καὶ 1092, ἀντίστοιχα. Ἡ διάταξη θὰ ἀποκτήσῃ εὐρὸν πεδίο ἐφαρμογῆς ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἐφεξῆς, καὶ θὰ δώσει ἀφορμὴ σὲ ἀξιόλογες ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεις, στὴν θεωρία καὶ στὴν νομικὴ πράξη⁹⁹.

β) Ἡ εἰσαγωγή τῆς δυνατότητας γιὰ σύναψη (μὲ ἱερολογία) νομίμου γάμου *μεταξὺ δούλων* – οἱ ὅποιοι διατηροῦν ἐν τούτοις τὴν δουλικὴ κατάσταση. Ἡ πολλαπλῶς «ἀνατρεπτικὴ» αὐτὴ ρύθμιση εἰσάγεται μὲ τὴν Νεαρά 35 τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ ἔτους 1095, στὴν κομνήνεια καὶ πάλι φάση τοῦ 11ου αἰώνα, ποῦ δὲν ἀνήκει τυπικὰ στοῦ ἐιδικώτερο χρονολογικὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου, ἀλλὰ εἶναι πάν-

κῆς, *Τὸ κώλυμα*, 302-316 (πρβλ. γιὰ τὴ συνέχεια, *αὐτόθι*, 319-321). Πά τὴν συμβολή, στίς συζητήσεις αὐτές, τῶν δύο μεγάλων κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα (Ζωναράς – Βαλοαμῶν), βλ. Πιτσακῆς, *αὐτόθι*, 227-231 καὶ 316-319, ἀντίστοιχα· πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 52 στο τέλος. Εἰδικὰ γιὰ τὴν νομοθετικὴ πολιτικὴ σὲ θέματα γάμου κατὰ τὴν κομνήνεια περίοδο: A. Schminck, *Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche*, εἰς: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, 555-587· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 201-217 ("Marriage policy"). Πρβλ. Laiou, *Mariage* [ἀνωτέρω σημ. 79], *passim*.

97. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 896 (Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 51-52 = PG 119, 755-758), 897 (αὐτόθι, 53-54 = 757-760)· Τρωϊάνος, *Πηγές*, 235-236.

98. Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1116 (Zachariä coll. IV. 24: Ζέπων, *JGR* I, 305-309· ἀπὸ Βαλοαμῶνα εἰς Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους 13.2: Ράλλης – Ποτλῆς, Α', 284-289), 1167 (Zachariä coll. IV. 31: Ζέπων, *JGR* I, 319-325 = Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 284-291, μὲ τὴν «ὑπόμνησι» τοῦ κουροπαλάτου καὶ μεγάλου δρουγγαρίου βίβλας Ἰωάννου τοῦ Θρακησίου [= τοῦ ἱστορικοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη] ποῦ τὴν προκάλεσε· πρβλ. Βαλοαμῶνα, ὀ. π.: *αὐτόθι*, 289-291). Πρβλ. προηγουμένως τὴν ἐπικύρωση τῶν περὶ γάμου καὶ μνηστείας κανονικῶν διατάξεων τοῦ Ἰωάννου Η' Ξιφυλίνου μὲ τὴν Νεαρά (Dölger – Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1048) τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (Zachariä coll. IV. 13: Ζέπων, *JGR* I, 288-290).

99. Πρβλ. Στ. Τρωϊάνος, Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς κατὰ Θεοδώρου τοῦ Βαλοαμῶν: εἶναι γνήσια τὰ τέκνα ἀπὸ ἱερολογημένη μνηστεία; [ἀνωτέρω σημ. 26]. Πά τὰ σχετικὰ θέματα βλ., π.χ., γενικώτερα: Στ. Παπαδάτος, *Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον* [Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 50], Ἀθήνα 1984.

τοτε 11ος αιώνας – και εντάσσεται στην νομική ιστορία του και στην έννοτητα της λογικής του¹⁰⁰. Είναι ή σχεδόν αναγκαία συνέπεια (για την όποια όμως χρειάστηκε να παρεμβληθῆ ἡ κανονική ἐπεξεργασία τοῦ 11ου αἰώνα) τῆς Νεαρᾶς 89 τοῦ Λέοντος¹⁰¹: ἡ ἱερολογία εἶναι ὁ ἀναγκαῖος (ἀστικὸς) τύπος τοῦ γάμου· ἀλλὰ πῶς θὰ μπορούσε ἡ ἐκκλησία νὰ ἀρνεῖται ἐσαεὶ τὴν τέλεση ἱερολογίας στους δούλους βαπτισμένους χριστιανούς πού εἶναι μέλη τῆς; “Ὅσο καὶ ἂν οἱ ἔννοιες εἶχαν ἤδη ἀμβλυνθῆ, πρόκειται γιὰ τὸ μείζον, καὶ τελικό, πλῆγμα σὲ ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ρωμαϊκοῦ γάμου: σὲ ρωμαϊκοὺς νομικοὺς ὅρους, ἔχουμε πλέον οὐσιαστικά ἀπονομή τοῦ *conubium* σὲ δούλους, πού παραμένουν δούλοι καὶ ἰδιοκτησία τῶν κυρίων τους – ἢ, κατ’ ἄλλη διατύπωση, ἔγκυρο, κατὰ τὸ *ius civile*, γάμο μεταξὺ δούλων, οἱ ὅποιοι παραμένουν θεωρητικῶς πάντοτε «πράγματα»... Ἀνατροπὴ συγχρόνως καὶ σὲ ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ νομικὴ ἔννοια τῆς δουλείας, ἡ ὅποια ἔτσι ὑπονομεύεται καίρια. Πὰ νὰ μετριαστοῦν οἱ ἐντυπώσεις καὶ νὰ διατηρηθῆ ἡ ἰδιοκτησιακὴ ἰσορροπία, ἡ νέα νομοθεσία τονίζει, ὅσο μπορεῖ ἐντονώτερα, ὅτι ἡ δουλικὴ σχέση καὶ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς ἐπὶ τῶν δούλων δὲν ἐπηρεάζονται καθ’ ἰοὺνδὴν τρόπο ἀπὸ αὐτὴν ἢ ἀπὸ τοὺς γάμους πού θὰ τελεστοῦν δυνάμει αὐτῆς. Πὰ νὰ ἐνισχυθῆ ἡ ἐντύπωση αὐτή, ἡ ἄδεια τῶν κυρίων τῶν δούλων διατηρεῖται ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν τέλεση τοῦ γάμου· μόνον πού, σὲ περίπτωση ἀρνήσεως τοῦ κυρίου νὰ χορηγήσει τὴν αἰτηθεῖσα ἄδεια, ὁ δούλος θεωρεῖται αὐτοδικαίως ἀτελευθερωθεὶς... Τί μένει ἄραγε ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησιακὴν σχέση; πόσο θὰ μπορούσε π.χ. ὁ κύριος νὰ πωλήσει χωριστὰ δύο δούλους-συζύγους, πού ἔχουν συνάψει νόμιμο (καὶ ἱερολογημένο) γάμο; πόσο θὰ μπορούσε νὰ πωλήσει τὰ τέκνα (νομῖμου) γάμου, χωρίζοντάς τα ἀπὸ τοὺς ἐκ (νομῖμου) γάμου γονεῖς τους; Καὶ ἂν πράγματι τὸ χαρακτηριστικώτερο, καὶ ἀποφασιστικό, ἀπὸ τὰ δικαίωματα, πού, ὅπως ἔχουμε διδαχθῆ, ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τῆς ρωμαϊκῆς κυριότητος, εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς ἀπαλλοτριώσεως, καὶ ἐν γένει τῆς «καταχρήσεως», τοῦ «πράγματος» (*ius abutendi*) – ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα, τῆς χρήσεως (*ius utendi*) καὶ τῆς καρπώσεως (*ius fruendi*) ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες μορφές ἐννόμων σχέσεων – τί μένει ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κυριότητος τοῦ δούλου; Οἱ ἀντιδρῶντες ἔντονα, γιὰ τοὺς φόβους ἀκριβῶς αὐτούς, στους γάμους τῶν δούλων κύριοι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Νεαρᾶς, εἶχαν δεῖ σωστά – παρὰ τίς προσπάθειες νὰ ἀμβλυνθοῦν οἱ ἐντυπώσεις. Ἄλλωστε ἡ, ἔντονα κανονικῆς ἐμπνεύσεως, Νεαρὰ θὰ εἰσαγάγει καὶ μὲ ἄλλες τῆς διατάξεις, δικονομικῆς φύσεως, τὴν

100. Zachariā coll. IV. 35: Ζέπων, *JGR* I, 341-346. Πρβλ. Βαλασμάνα εἰς καν. 85 Πενθέκτης: Ράλλης – Ποτῆς, Β', 500-503.

101. Πὰ τὴν γενικώτερη, καὶ πέρα τοῦ γραμματιῶς τῆς, σημασία τῆς Νεαρᾶς 89 καὶ τὶς ἐξελίξεις πού σηματοδοτεῖ πρβλ. P. L'Huillier, *Novella 89 of Leo the Wise on Marriage: An Insight into its Theoretical and Practical Impact*, *Greek Orthodox Theological Review* 32/2 (1987), 153-162.

οὐσιαστική ὑπονόμηση τῆς δουλοκτητικῆς σχέσης: κάθε εἶδους ἀπόδειξη, ἔστω καὶ ὑποτυπώδης, ἐλλιπῆς ἢ ὑποπτη, γίνεται (ὑποχρεωτικά) δεκτὴ σὲ δίκη ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας δούλου, κάθε μορφῆς ἀνταπόδειξη ἐκ μέρους τοῦ διεκδικούντος τὴν κυριότητα (οὐσιαστικά) ἀπαγορεύεται...

Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος συντάσσει τὸ 1344/1345 τὴν *Ἐξάβιβλο*, ποῦ θὰ εἶναι τὸ τελευταῖο μείζον λόγιο προῖόν τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ γραμματείας, καὶ θὰ ἀποβῆ, κατὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τὸ κύριο ὄχημα τῆς ἐπιβίωσης τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους, βασιζεῖ φυσικὰ τὸ ἔργο του στὰ νομοθετικά κωδικοποιητικά ἔργα τῶν Μακεδόνων (τὸν *Πρόχειρον Νόμον*, ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία, τὸν κορμὸ καὶ τὸν πυρῆνα τῆς *Ἐξαβίβλου*, καὶ τὰ *Βασίλικά*, μέσῳ τῆς «Μεγάλῃς» καὶ τῆς «Μικρᾶς Συνόψεως») – κύρια πηγὴ τοῦ θετικοῦ κοσμικοῦ δικαίου ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας. Οὐσιαστικά κάθε χωρίο τῆς *Ἐξαβίβλου* ἔχει παραληφθῆ αὐτοῦσιο ἀπὸ τὶς πηγές αὐτές, καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες γνωστὲς πηγές τοῦ Ἀρμενοπούλου. Ἀποκλειστικά σὲ ἓνα τίτλο τῆς *Ἐξαβίβλου*, ποῦ ἀναφέρεται στὸ δίκαιο τῶν προϋποθέσεων καὶ κωλυμάτων τοῦ γάμου, ὁ συντάκτης αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ συντάξῃ ἐξ ἀρχῆς μία νέα ἀνάπτυξη τοῦ ἀντικειμένου. Αἰσθάνεται καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ τονίσει αὐτὴ τὴν ἰδιομορφία: *Οὗτος [ὁ τίτλος] ἡμέτερος ἐκ τῶν νόμων συναχθεὶς καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἰρημένος*¹⁰². *Ταῦτα ... ἐκ τῶν νόμων συνῆκται καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἴρηται, καὶ οὕτως εἰσὶν ἐνεργούμενα*¹⁰³. Ἀπλῶς τὸ δίκαιο τῶν κωδικοποιητικῶν βιβλίων τῶν Μακεδόνων δὲν ἦταν πλέον τὸ δίκαιο τοῦ γάμου στὸ Βυζάντιο. Ἡ νέα νομικὴ πραγματικότητα στὸν χῶρο αὐτό, γιὰ τὸ καλύτερο ἢ γιὰ τὸ χειρότερο, ἦταν προῖόν τῆς (νομο-)κατανοικῆς σκέψης (καὶ παραγωγῆς) τοῦ 11ου αἰῶνα.

Φυσικὰ ὑπάρχει στὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἡ τρέχουσα κανονικὴ παραγωγή.

(α) Οἱ πατριάρχες τοῦ 11ου αἰῶνα ἐξέδωσαν σημαντικὸ ἀριθμὸ κανονικῶν πράξεων, «κανονιστικῶν», νομοθετικοῦ γιὰ τὴν Ἐκκλησία, χαρακτηριστὰ, σὲ σοβαρὰ θέματα. Εἶδαμε τὴν γαμικὴ κανονικὴ νομοθεσία τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου, τοῦ Μιχαῖλ Κηρουλαρίου, τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου, τοῦ Κοσμά Α΄· ἀλλὰ ὑπάρχουν ἐπίσης κανονιστικῶν περιεχομένου πράξεις γιὰ τὰ διοικητικά καὶ οἰκονομικά θέματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου, γιὰ τὴν μοναστηριακὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία¹⁰⁴, γιὰ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὴν διαδικασία τῆς ἐκλογῆς καὶ χειροτο-

102. *Ἐξάβιβλος*, τίτλος 4.8: ἔκδ. Heimbach, 508 σμμ. (α) τοῦ apparatus = Πιτσάκης, 238 σμμ. 2.

103. *Ἐξάβιβλος* 4.8.8: Heimbach, 514 = Πιτσάκης, 240.

104. Βλ. τὴν συγκεντρωτικὴ ἀναγραφή τῶν θεμάτων αὐτῶν καὶ τῶν σχετικῶν πατριαρχικῶν πράξεων: Τρωϊάνος, *Πηγές*, 237-239, μὲ παραπομπὴ στὰ οἰκεία λήμματα τῶν *Regestes*, καὶ τὴν, κατὰ περίπτωσιν, νεώτερη βιβλιογραφία. Πιά τὰ οἰκονομικά τοῦ κλήρου βλ. γενικώτερα: Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά τοῦ ἐγγάμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechts-

νίας τῶν ἀρχιερέων, ὅπου, ὡς ἀπόληξη τῶν συζητήσεων καὶ ἀμφισβητήσεων γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ποὺ χαρακτηρίζουν, ὅπως εἶδαμε, σὲ σημαντικό βαθμὸ τὴν ἐκκλησιολογικὴ καὶ κανονικὴ σκέψη τοῦ αἰῶνα, θεομοθετεῖται τελικὰ ἡ ἐκλογή καὶ χειροτονία τῶν ἐπισκόπων στὴν πρωτεύουσα καὶ ὄχι ἀναγκαῖα στὶς ἐπαρχίες¹⁰⁵.

(β) Ὁ αἰῶνας ὑπῆρξε ἡ χρυσοῦ ἐποχὴ τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν, τῶν ὁποίων ἡ νομικὴ σημασία δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονισθῇ¹⁰⁶: ἀγιορειτικὰ τυπικά¹⁰⁷, ἡ «ὑποτύπωση» (1091) καὶ ἡ διαθήκη μὲ κωδῖκελλο (1093) τοῦ ἁγίου Χριστοδούλου γιὰ τὴν μονὴ τῆς Πάτμου¹⁰⁸, καὶ περαιτέρω μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ἄλλα τυπικά: τῆς Εὐεργέτιδος (1065), πρότυπο ἄλλωστε πολλῶν ἄλλων¹⁰⁹, τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη γιὰ τὴν μονὴ τοῦ Πανοικτίρμονος (1077)¹¹⁰, τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ γιὰ τὴν Πετριτζιώτισσα στὸ Βακονο (1083)¹¹¹, τῆς Ἑλεούσης στὴν Στρούμιτσα¹¹²... Σὲ ἐπεξεργασία τοῦ 11ου αἰῶνα μᾶς ἔχει περιοσθῆ, ἄλλωστε, καὶ

geschichte. Athener Reihe 1], Ἀθήνα 1986· γιὰ τὴν μοναστηριακὴ περιουσία: Ἰ. Μ. Κονιδάρης, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1979.

105. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 900a τοῦ Ἰωάννου Ἡ Ξιφιλίνου (ἔτ. 1072): ἔκδ. Ν. Οἰκονομίδης, *Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin*, *REB* 18 (1960), 55-78· contra, προηγουμένως, ἐπὶ Μιχαὴλ Α΄ Κηρουλαρίου (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 885a), ἀλλὰ ἡ πρακτικὴ γινόταν καὶ πάλι ἀνεκτὴ ἤδη ἐπὶ Κωνσταντίνου Γ΄ Λεχοῦδη (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 892a). Πὰ τίς ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων βλ. ἐπίσης τὴν Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 900 (ἔτ. 1071) τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου: ἔκδ. Σ. Κουγέας, Γράμμα τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ῥωμανοῦ Διογένους, *Εἰς μνήμην Σπυριδῶνος Λάμπρου*, Ἀθήνα 1935, 574-575. Πὰ τίς πράξεις αὐτές πρβλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 238.

106. Βλ. κυρίως Ἰ. Μ. Κονιδάρης, *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984. Τώρα καὶ Τρωιάνος, *Πηγές*, 270-276, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

107. Μετὰ τὰ προῶτα τυπικά τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου γιὰ τὴν Μεγίστη Λαύρα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται στὸν 10ο ἀκόμη αἰῶνα, τὰ πρῶτα τυπικά γιὰ τὴν μοναστικὴ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὁρους τώρα στὴν ἔκδοση τῆς Denise Parachryssanthou, *Actes du Prôtaton* [Archives de l' Athos VII], Παρίσι 1975, κυρίως 209-215, 224-232· *αὐτόθι*, 1-179, καὶ ἡ βασικὴ σύνθεση "Le monachisme athonite: ses origines, son organisation" = Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς: ἀρχές καὶ ὀργάνωση, Ἀθήνα 1992. Στὸν 11ο αἰῶνα ἀνήκει τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τυπικά αὐτὰ («Τυπικὸν τοῦ Μονομάχου», ἔτ. 1045).

108. Ἐκδ. MM VI, 59-90.

109. Ἐκδ. P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Évergétis*, *REB* 40 (1982), 5-101.

110. Ἐκδ. P. Gautier, *La diataxis de Michel Attaliate*, *REB* 39 (1981), 5-143. Εἰδικὴ παλαιότερη μελέτη: W. Niesen, *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077. Ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reich*, Τένα 1894.

111. Ἐκδ. P. Gautier, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, *REB* 42 (1984), 5-145. Εἰδικὴ μελέτη: P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 115-191. Πρβλ. Ἰ. Μ. Κονιδάρης, *Τὸ τυπικὸν τοῦ Πακουριανοῦ καὶ ἡ «ἱερατικὴ σχολή» τῆς μονῆς Πετριτζοῦ, Ἀντίδωρον πνευματικῶν. Τιμητικὸς τόμος Γερασίμου Ἰ. Κονιδάρη*, Ἀθήνα 1981, 156-169.

112. Ἐκδ. L. Petit, *Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine*, *Izvěstija Russ. Arch. Inst. v Konstantinopolě* 6 (1900), 1-153.

τό ἀρχαιότατο, καί πολλαπλῶς ἀρχετυπικό, παλαιστινιακό τυπικό τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα.

(γ) Ἔχουμε ἐπίσης μία σημαντική σειρά κανονικῶν ἀποκρίσεων. Εἶναι, ἄλλωστε, ἡ ἐποχὴ ποῦ ἀρχίζει οὐσιαστικά ἡ ἀκμὴ τοῦ εἶδους τῶν κανονικῶν ἀποκρίσεων ἢ «ἐρωταποκρίσεων»¹¹³, μὲ τὸ ἔργο τῶν δύο χαρτοφυλάκων, τοῦ Πέτρου¹¹⁴ καὶ τοῦ Νικηφόρου¹¹⁵. Στὸ μεταίχμιο τῶν δύο αἰῶνων, 11ου καὶ 12ου, ἀνήκουν περαιοτέρω οἱ ἀποκρίσεις τοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ' τοῦ Γραμματικοῦ¹¹⁶, τοῦ Ἡρακλείου Νικίτα «τοῦ τοῦ Σεργῶν»¹¹⁷, τοῦ Νικίτα Θεσσαλονίκης¹¹⁸, τοῦ Ἡλία

113. Βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 250-255 («Κανονικὲς ἀποκρίσεις»): «Ἔτσι ἡ συνήθεια τῆς διατύπωσης ἐρωτημάτων πρὸς εἰδικούς ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ὕστερα ἐξαπλώνεται ἀκόμη περισσότερο» (σ. 251). Βλ. τώρα καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτῃ τοῦ ἴδιου, *Κανονικὲς ἀποκρίσεις καὶ πραγματεῖες τῆς βυζαντινῆς περιόδου*, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 73 (2001-2002), 81-98.

114. Ἐκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 369-373 = *PG* 119, 1093-1098· V. Benešević, *Otvěty Petra chartofilaksa, Zapiski imper. Akademii Nauk*, σειρά VIII, 8, ἀρ. 14, Πετρούπολη 1909· Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 14-15 (ἀρ. VIII)· Beck, *Kirche*, 659· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252.

115. Ἐκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Ε', 399-402 = *PG* 100, 1061-1065. Πρβλ. *PG* 119, 997-998· V. Benešević, *Otvěty chartofilaksa Nikifora ...*, *Viz. Vrem.* 12 (1906), 518-524. Νέα ἐκδοσὴ: P. Gautier, *Le chartophylax Nicéphore*, *REB* 27 (1969), 159-195. Βλ. Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 15-16 (ἀρ. IX)· Beck, *Kirche*, 600-601· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252.

116. Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 972 [977], 977 [982], 978 [983], 990 [972]. Ἐνδεικτικά: α) Ἐκδ. Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 417-426· I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta I* [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. III], Βατικανὸ 1941, 12-27· β) J. Darrouzès, *Les réponses de Nicolas III à l'évêque de Zétounion, Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey ...*, Camberley 1988, 327-343· Eleftheria Papagianne – Sp. Troianos, *Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an der Bischof von Zetunion*, *BZ* 82 (1989), 234-250· Beck, *Kirche*, 660-661· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252. Πάντως, καίτοι ἡ πατριαρχεῖα τοῦ Νικολάου τοποθετεῖται στὸ μεταίχμιο τῶν δύο αἰῶνων (1084-1111), οἱ ἀποκρίσεις χρονολογούνται ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν *Regestes*, στὸν 12ο πλέον αἰῶνα (1102-1108, 1105-1107): τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀσφαλῶς καὶ μὲ τὶς συνοδικὲς διατάξεις τοῦ Νικολάου Γ' τοῦ ἔτ. 1107 (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 980 [984]· Τρωιάνος, *Πηγές*, 238).

117. Ἐκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, Ε', 441-442 = *PG* 119, 935-938· A. Pavlov, *Kanonicheskie otvety Nikity mitropolita Iraklijskago (XI-XII v.)*, *Viz. Vrem.* 2 (1895), 160-176. Βλ. Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 13-14 (ἀρ. VII)· Beck, *Kirche*, 651 κέ· Τρωιάνος, *Πηγές*, 252-253. Πὰ τὸ πρόσωπο: J. Darrouzès, *Nicetas d'Héraclée ó τοῦ Σεργῶν*, *REB* 18 (1960), 179-184 [= *Littérature et histoire des textes byzantins*, Λονδίνο 1972, VI]· τοῦ ἴδιου, *Nikéias Stéthatos* [ἀνωτέρω σημ. 42], 19-21 («Nicetas grand didascale n'est pas Nicetas d'Héraclée»)· τοῦ ἴδιου, *Documents inédits*, 54-65 (καὶ κείμενο, *αὐτόθι*, 276-309: «Sur les hérésiarques»).

118. Ἐκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, 382-388, 443-445 = *PG* 119, 997-1010· A. Pavlov, *Kanonicheskie otvety Nikity mitropolita Solunskago (XII v.?)*, *Viz. Vrem.* 2 (1895), 378-387. Πὰ τὰ προβλήματα ταυτίσεως τοῦ προσώπου (ἢ τῶν προσώπων) καὶ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα: Herman [ἀνωτέρω σημ. 10], 18-19 (ἀρ. XV)· Beck, *Kirche*, 580· Τρωιάνος, *Πηγές*, 253.

Κρήτης¹¹⁹. Έδω μπορεί νὰ προστεθοῦν καὶ ὠρισμένες κανονικοῦ περιεχομένου ἀποκρίσεις τοῦ Νικητὰ Στηθάτου¹²⁰.

‘Ο «ἀποσπασματικὸς» αὐτός, στὸν χῶρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου, 11ος αἰῶνας, σὲ σύγκριση μὲ τὸν «συστηματικὸ» 12ο, δὲν στερεῖται, ἄλλωστε, καὶ συστηματικῆς κανονικῆς παραγωγῆς:

(α) Στὸν αἰῶνα αὐτὸν συντάσσεται ἡ τρίτη καὶ τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ βασικώτατου κανονικοῦ ἐργαλείου ποῦ εἶναι ὁ *Νομοκάνων εἰς ἰδ’ τίτλους* – βάση καὶ ἀφετηρία καὶ τοῦ κανονικοῦ ὑπομηματισμοῦ τοῦ Θεοδώρου Βαλασαμῶνος – στὶς δύο λεγόμενες «φράσεις» τῆς¹²¹: τοῦ ἔτους 1089/1090 (Μιχαὴλ σεβαστοῦ καὶ λογοθέτου τῶν σεκρέτων καὶ Θεοδώρου τοῦ βέστη) καὶ τοῦ ἔτους 1092/1093.

(β) Ἐξ ἄλλου στὸν 11ο αἰῶνα, καὶ μάλιστα στὰ τυπικὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς θεματικῆς τοῦ συνεδρίου, συντάσσεται τὸ ἐκτεταμένο κανονικὸ ἔργο – ἀκόμη σὲ μέγιστο βαθμὸ ἀνέκδοτο, ἄγνωστο καὶ ἀνεκμετάλλευτο – τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαύρου Ὁρους¹²². Τὸ ἔργο αὐτό, ἐκτὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος κανονικοῦ του περιεχομένου, ἰδίως σὲ ὄ,τι ἀφορᾷ τὴν μὴ κωνσταντινουπολιτικὴ, κυρίως τὴν ἀντιοχειανὴ,

119. Ἔκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, Ε, 374-381 = PG 119, 985-998. Βλ. Herman [ἀνωτέρω σμ. 10], 17 (ἀρ. XIII)· Beck, *Kirche*, 655· Τρωιάνος, *Πηγές*, 253. Πρβλ. C. G. Pitsakis, Un problème mineur de prosopographie juridique byzantine: le “bienheureux Jean” de l’Építome Canonum, *Βυζαντινὰ* 15 (1989), 385-399.

120. Οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις τοῦ Νικητὰ Στηθάτου [βλ. ἀνωτέρω σμ. 66], «ἀπὸ τῆς τρίτης ἑκατοντάδος τῶν ἐπιστολῶν» του, ἀπευθύνονται στὸν Ἀθανάσιο, ἡγούμενο τῆς μονῆς «τοῦ Παναγίου», καὶ ἀναφέρονται σὲ θέματα *περὶ κανόνων* (ὅπου καὶ *Ἀντιρρητικὰ εἰς αὐτὸ* τοῦ ἡγουμένου Ἀθανασίου) καὶ *περὶ κανόνων οἰκονομίας* (ἔκδ. Dagrouzès, *Nicéas Stéthatos*, 464-485)· ἔνα ἀκόμη βραχὺ ἀπόσπασμα κανονικῆς ἀποκρίσεως περιέχεται στὸν κῶδ. Bodleianus Baroccianus 27 φ 218^ν (*αὐτόθι*, 464 σμ. 1). Ἀκολουθεῖ στὴν ἔκδοση μία σειρά μικρῶν πραγματειῶν “sur des coutumes studites” (*αὐτόθι*, 486-507), περιορισμένου κανονικοῦ περιεχομένου.

121. Ἔκδ. Ράλλης-Ποτλῆς, Α’. Βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 240-242· προηγουμένως van der Wal – Loken, 105-106, 136-137. Πρβλ. Beck, *Kirche*, 146. Βλ. εἰδικά: Π. Μενεβίσογλου, μητροπολ. Σουηδίας, Οἱ πρόλογοι τοῦ Συντάγματος-Νομοκάνωνος εἰς δεκατέσσαρας τίτλους, *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου Δ’*, Γενεύη 1989, 227-251· A. Schminck, Das Proimion der Bearbeitung des Nomokanons in 14 Titeln durch Michael und Theodoros, *FM* 10 (1998), 357-386.

122. Herman [ἀνωτέρω σμ. 10], 12-13 (ἀρ. V)· Beck, *Kirche*, 600· Τρωιάνος, *Πηγές*, 242-246, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὶς διάσπαρτες, ἀποσπασματικὲς μόνον, ἐκδόσεις καὶ στὴν λοιπὴ βιβλιογραφία. Εἰδικά: C. de Clercq, *Les textes juridiques dans les Pandectes de Nicon de la Montagne Noire* [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. XXX], Βενετία 1942· τοῦ ἴδιου, *Les Pandectes de Nicon de la Montagne Noire*, *Archives d’histoire du droit oriental* 4 (1949), 187-203· τελευταία: Θ. Πάργκου, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης*, Θεσσαλονίκη 1991. Σημαντικὴ ἀναζωπύρωση πρὸς ὄφρατα καὶ τοῦ παραδοσιακοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν Νίκωνα στὴν ρωσικὴ βιβλιογραφία: πρβλ. Lora Gerd, Τὸ Τακτικὸν τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαυρορείτη στὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία, *Βυζαντινὰ Μελέτα* 7 (1996), 140-146 [καὶ ἄλλες μελέτες τῆς ἴδιας].

κανονική παράδοση και πρακτική, έχει σημασία και για την παράδοση γνωστών ήδη κεμένων, αλλά και γιατί, σύμφωνα με αρκετές ένδειξεις, καθόλου δέν στερεΐται, όπως είχε γενικά νομισθῆ, νέου, άγνωστου ως τώρα, ύλικού. Ἡ ἴδια ἡ κανονική λογική τοῦ ἔργου τοῦ Νίκωνος, θεολογική κυρίως, άγιογραφική και πατερική, και ὄχι στενά νομική, εἶναι πολύ ενδιαφέρουσα – καθώς μάλιστα, όπως αναφέραμε, φαίνεται νά άντιπροσωπεύει τήν μὴ κωνσταντινουπολιτική κανονική παράδοση.

Ἀπό αὐτήν τήν άποψη, τῆς θεολογικῆς προσέγγισης τῆς κανονικῆς σκέψης, δέν μπορεῖ νά μὴ μνημονευθῆ ὅτι ὁ 11ος αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τοῦ σχίσματος τοῦ 1054 – ὅσο και ἂν τὸ θέμα ἔχει φθαρεῖ μὲ τήν συνήθως άνταρχειαστικά άνιστόρητη μορφή ὑπό τήν ὁποία άντιμετωπίζεται στὸν τρέχοντα, τοῦλάχιστον στήν Ἑλλάδα, δημοσιογραφικό, αλλά δυστυχῶς και θεολογικό, λόγο. Καί βέβαια άγνοεῖται κατά κανόνα ἡ λαμπρῆ κανονική και θεολογική παράδοση ποῦ άντιπροσωπεύει, στὸν ἴδιο αἰώνα, ὁ ἔκτος Κωνσταντινουπόλεως λόγος – στήν κανονική και ὄχι τήν πολεμική του διάσταση – π.χ. ὁ νηφάλιος λόγος τοῦ, κωνσταντινουπολιτικῆς πάντως καταβολῆς (παλαιοῦ σκευοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας), πατριάρχου Πέτρου Γ' Ἀντιοχείας στά σχετικά μὲ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 κείμενά του¹²³.

Θά μείνουν ὅμως πανταχοῦ παρόντα στίς κανονικές συλλογές τὰ άντιλατινικά κείμενα π.χ. τοῦ Βαλαμῶνος, στὸν 12ο αἰώνα, ἔπίσης Κωνσταντινουπολίτη πατριάρχου Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν θά δεῖ ποτέ, ἔξ αἰτίας τῶν παρόντων τώρα στήν Ἀνατολή Λατίνων, τήν γῆν Χαναάν του¹²⁴, και ἔτσι, μιλῶντας γιά ὅ,τι αἰσθάνεται νά ἔχει προσωπικά ὑποστή, θά συντάσσει πλέον άποκρίσεις πολλῶν ἐχούσας τὸ ἀπηνές τε και ἱταμόν και μὴ προσῆκον μέμψει λατινικῶν τύπων τε και ἔθῶν, ὅπως εἶδαμε ὅτι τὸν κατηγορεῖ ὁ ὀρθοδοξότατος Χωματιανός¹²⁵. Ἐλπίζω πάντοτε σέ ἕνα σφάλμα τοῦλάχιστον στήν παράδοση τοῦ χωρίου τοῦ Βαλαμῶνος, ὅπου φέρεται νά μνημονεύονται ἄδιακρίτως: ὁ σουλτάνος και οἱ Λατῖνοι και οἱ λοιποὶ Ἀγαρηνοὶ¹²⁶. Ἀλλά, οὔτως ἢ ἄλλως, ἡ κανονική στάση τοῦ Βαλαμῶνος ἦταν αὐτή ποῦ ἐπρόκειτο νά κυριαρχήσει στήν μεταγενέστερη παράδοση.

123. PG 120, 751-816. A. Michel, *Humbert und Kerullarios* II, Paderborn 1930, 416-475 (πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Die Botschaft Petros'* III. von Antiocheia an seine Stadt über seine Erhebung, *BZ* 38 [1938], 111-118). «Κατάλληλο» ἀπόσπασμα στίς κανονικές συλλογές: Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 408-409. Πρβλ. Beck, *Kirche*, 535.

124. Πά τὸν «τόπο» αὐτὸν τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Βαλαμῶνος, βλ. εἰδικά: Πιτοάκης, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας [άνωτέρω σμ. 51], 105-107.

125. Ἐνωτέρω σμ. 27.

126. Ράλλης – Ποτλῆς, Γ', 156. Κατά τὰ λοιπὰ τὸ ὑπό ἔθῶν ἀθέων ἡ ἀρετικῶν κατέχεσθαι (αὐτόθι), ἡ τὰ ἀνάλογά του, ἄποτελεῖ συνήθη ἀναφορά. Πρβλ. Πιτοάκης [άνωτέρω σμ. 51, 124], 108-116.

Στὸν ἴδιο ἀόριστο χῶρο, μεταξύ κανονικοῦ δικαίου καὶ θεολογικῆς πολεμικῆς, ἀνήκουν βέβαια καὶ τὰ γνωστά ἀντιρρητικά κατὰ Λατίνων ἔργα τοῦ 11ου αἰώνα (Λέων Ἀχρίδος¹²⁷, Νικητάς Στηθάτος¹²⁸...), ἔργα ὅπου ἀσφαλῶς τὸ θεολογικὸ στοιχεῖο ἐπισημαίνει τὸ κανονικὸ, ἀλλὰ ποὺ βρῆκαν ἐνίοτε τὸν δρόμο τους πρὸς τὶς κανονικὲς συλλογές¹²⁹, ὅπως βρῆκαν καὶ ἀντιρρητικά κείμενα κατὰ τῶν Ἰακωβιτῶν τοῦ γνωστοῦ μας, γησιῦ αὐτῆ τῆ φορὰ κανονολόγου, Δημητρίου Κυζίκου, τοῦ συγκέλλου¹³⁰.

Εἶδαμε ὅτι ὁ Πέτρος Ἀντιοχείας, γράφοντας στὸν Κηρουλάριο, στὴν προσπάθεια νὰ περισωθῇ ὅ,τι ἦταν δυνατὸν μετὰ τὸ 1054 καὶ πρὶν τὰ γεγονότα γίνονταν μὴ ἀναστρέψιμα (εἶναι γνωστὸ ὅτι, ὅπως καὶ ἡ ἱστοριογραφία, ἡ ἐκκλησιαστικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς δὲν εἶδε στὰ γεγονότα τοῦ 1054 παρὰ μίαν ρήξιν μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ πάντως μίαν ἀκόμη ἀπὸ τὶς συχνὲς ρήξεις μὲ τὴν λατινικὴ Δύση), θὰ ρίξει, ἔστω γιὰ λόγους διπλωματικούς, τὸ βάρος τῶν γεγονότων στὸν ἰσχυρότατο χαρτοφύλακα τοῦ Κηρουλαρίου Νικητά (τὸν Νικαέα): *εἰ γὰρ καὶ περὶ τὸ τῆς ὀητορικῆς μάθημα σοφιστικὸς ὁ ἀνὴρ, ὡς ἀκούομεν, ἀλλὰ νέος ὢν οὐπω πείραν ἔσχεν ἱκανὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν*¹³¹. Σῶζονται καὶ ἀντιλατινικὲς πραγματεῖες του, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοσις εἶναι ἕνα πολὺπλοκο πρόβλημα, μέσα στὸ μικρὸ χάος τῶν χαρτοφυλάκων καὶ κανονολόγων τῆς γενεᾶς του, καὶ τῆς ἀμέσως ἐπόμενης, ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα Νικητάς: Νικητάς ὁ τοῦ Μαρωνείας, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης· Νικητάς Ἡρακλείας ὁ τοῦ Σεργῶν· Νικητάς διάκονος καὶ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος ὁ τοῦ χαρτοφύλακος, ὁ ὁποῖος ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Νικητὰ Στηθάτο¹³². Ὁ Νικητάς χαρτοφύλαξ

127. PG 120, 835-834· Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 409-415.

128. Ἐκδ. Michel, *Humbert und Kerullarios* [ἀνωτέρω σμμ. 123], 298-342, 371-409· J. Hergenröther, *Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia*, Regensburg 1869, 139-154· «Λόγος κατὰ Ἰουδαίων»: Darrouzès, *Nicetas Stéthatos*, 412-443. Πὰ τοὺς λόγους τοῦ Νικητὰ κατὰ τῶν Ἀρμενίων (στὸν *Mosquensis* 433 [Vladimir 232] φφ 171^v-190^v) βλ. Darrouzès, *αὐτόθι*, 11-12 ("Polémique"), ὅπου καὶ γενικώτερη συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Νικητὰ ποὺ ἀνήκει στὴν θεολογικὴ πολεμικὴ, μὲ περαιτέρω εἰδικὴ βιβλιογραφία.

129. Πρβλ. καὶ τὴν παρουσία ἀντιλατινικῶν (καὶ ὠριμμένων ἀνταρμενικῶν) ἀντιρρητικῶν κειμένων τοῦ Λέοντος Ἀχρίδος καὶ τοῦ Νικητὰ Στηθάτου μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ στὴν ἐκδ. Pitra [ἀνωτέρω σμμ. 23], 745-784 (*Auctarium VII-X*) – ἀλλὰ ἐκεῖ μᾶλλον ἀπὸ ἐκδοτικὸ λάθος τῶν νεωτέρων ἐκδοτῶν. Βλ. Darrouzès, *Les réponses canoniques* [ἀνωτέρω σμμ. 24], 320.

130. PG 127, 879-902· Ράλλης – Ποτλῆς, Δ', 407-408.

131. Ἀνωτέρω σμμ. 41.

132. Πὰ τὸ θέμα τῆς συγχύσεως ποὺ ἀναπόφευκτα ἐπιχραεῖ βλ. ἀνωτέρω στὶς οἰκείες ἀναφορές. Κυρίως: Darrouzès, *Nicetas Stéthatos*, 15-21· τοῦ ἴδιου, *Nicetas d'Héraclée* [ἀνωτέρω σμμ. 117]· τοῦ ἴδιου, *Recherches*, 66 καὶ σμμ. 2, 71-72. Πρβλ. πρόχειρα: Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 233-235 σμμ. 5 καὶ passim.

του Κηρουλαρίου είναι γνωστός και ως συντάκτης πράξεων της πατριαρχίας του Νικητάς (άλλος) ὑπῆρξε και ὁ χαρτοφύλαξ του Ἰωάννου Ξιφιλίνου. Ἡ γνώση ἀπὸ τὸν Νικητὰ Ἀγκύρας, τὸν μεγάλο κανονολόγο στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰώνα πού γνωρίσαμε, πράξεων τοῦ Μιχαῆλ Κηρουλαρίου περὶ γάμων, τίς ὁποῖες μόνον αὐτὸς γνωρίζει και ἐπικαλεῖται, ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν εὐρύτατη σύγχρονη του (και μεταγενέστερη) κανονικὴ φιλολογία γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ συντάκτης τῶν πράξεων αὐτῶν, ὁ ἰσχυρὸς και λόγιος χαρτοφύλαξ τοῦ Κηρουλαρίου, κατὰ τὰ λοιπὰ ἐξαφανίζεται ἔκτοτε, μοῦ εἶχε ἐπιτρέψει παλαιότερα νὰ διατυπώσω τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Νικητὰς Ἀγκύρας θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν παλαιὸ χαρτοφύλακα τοῦ Κηρουλαρίου¹³³. Στὴν ὑπόθεση ἐκείνη οὔτε ἐγὼ οὔτε ἄλλος κανεῖς, ἀπὸ τοὺς ἐλαχίστους ἀσφαλῶς πού τὴν ἐδιάβασαν, ἔδωσε συνέχεια – ἀλλὰ ἐξακολουθῶ νὰ τὴν θεωρῶ ὄχι ἐντελῶς μετέωρη. Θὰ ταίριαζε νὰ ἐκλεινε ἔτσι αὐτὸς ὁ κύκλος, μὲ τὸ πρόσωπο ἑνὸς μεγάλου, και ἀφανοῦς, κανονολόγου πού θὰ εἶχε ἀσχοληθῆ, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἀπὸ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη θέση, μὲ ὅλα τὰ καίρια ζητήματα πού ἀπασχόλησαν τὴν κανονικὴ σκέψη τοῦ αἰώνα του: τὸ σχίσμα μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ πατριαρχικοῦ και τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ, τὴν θέση και τὰ δικαιώματα τῶν ἀρχιερέων καθ' ἑαυτὰ και σὲ σχέση μὲ τὰ πατριαρχικὰ προνόμια, τὰ θέματα τοῦ δικαίου τοῦ γάμου.

Στὸ φανταστικὸ ἐκβιαστικὸ δίλημμα – πού εὐτυχῶς δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ μοῦ τεθῆ – νὰ ἐπιλέξω ἀναγκαστικά ἂν θὰ καταστραφῆ ἢ κανονικὴ παραγωγή τοῦ 11ου ἢ τοῦ 12ου αἰώνα, πιθανώτατα θὰ ὑποχρεωνόμουν και ἐγὼ νὰ καταδικάσω τὴν παραγωγή τοῦ 11ου αἰώνα. Καί γιὰ τὸν τεράστιο πλοῦτο τῶν εἰδήσεων πού μᾶς παρέχει τὸ συστηματικὸ ἔργο τῶν κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα· ἀλλὰ βέβαια και μὲ τὴν ὑστερόβουλη σκέψη ὅτι, ἐκ τῶν πραγμάτων, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τοῦ 11ου αἰώνα διατηροῦνται ἀκόμη στὸν 12ο, και ὅτι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, πληροφορίες ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα διασώζονται, ἔστω ἀποσπασματικά ἢ ἐν μέρει, στὴν κανονικὴ παραγωγή τοῦ 12ου αἰώνα, ἐνῶ φυσικά τὸ ἀντίστροφο δὲν ἰσχύει. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴ πού θὰ ἔβαζα τὴν φωτιὰ πού θὰ ἔκαυε τὴν κανονικὴ παραγωγή τοῦ 11ου αἰώνα, θὰ ἐξακολουθοῦσα νὰ διερωτώμαι, μήπως στὴν πραγματικότητα ὁ 11ος αἰώνας ἦταν ὁ μεγάλος αἰώνας τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὸ Βυζάντιο.

133. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα*, 193-195. Τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν ἐνδεχομένη ταύτιση τοῦ Νικητὰ Ἀγκύρας μὲ ἄλλον ὀνόμιο, πού μνημονεύεται ἤδη τὸ 1038 (Grumel – Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 844· πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 88), και τὴν ὁποία πράγματι δὲν ἀπέκλειε ὁ Darrouzès, πρέπει μᾶλλον νὰ παρακαμφθῆ· ἢ ταύτιση δὲν φαίνεται νὰ εὐδοῦται: Πιτσάκης, *αὐτόθι*, 242-245 σημ. 39α· τὴν ἀποκλείει μᾶλλον και ὁ Τρωϊανός, *Πηγές*, 257.

ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΧΥΣ ΣΤΟΝ ΚΕΚΑΥΜΕΝΟ: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ

Πα το *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου έχουν γραφεί πολλά¹. Μάλιστα, έχει λεχθεί ότι ο τίτλος *Στρατηγικόν* δεν ταιριάζει παρά μόνο σε ένα μέρος του έργου, αυτό που μιλά για τους στρατιωτικούς χειρισμούς, και έχει προταθεί να του δοθεί ένα άλλο όνομα: «Παλαιήσεις και Αφηγήσεις» (*Conseils et Récits*)². Ωστόσο, νομίζω πως μια τέτοια ονομασία είναι περιγραφική, βασίζεται στην πρώτη εντύπωση που δίνει το έργο και δεν αναφέρεται στην ουσία του. Επειδή το θέμα μου βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την ουσία του έργου του Κεκαυμένου, ας μου επιτραπεί να αναφερθώ για λίγο στο χαρακτήρα του.

Συμβατικά το *Στρατηγικόν* είναι μια σειρά από συμβουλές προς τα τέκνα του Κεκαυμένου για τη σωστή συμπεριφορά. Ωστόσο, η συμπεριφορά που υποδεικνύει ο Κεκαυμένος δεν είναι η υπακοή σε κάποιους κανόνες ή σε κάποιο ηθικό πρότυπο· βασίζεται στη συνεχή εκτίμηση της κατάστασης. Κάθε συμβουλή του *Στρατηγικού* αποκτά τη σημασία της στο εσωτερικό της ενότητας στην οποία βρίσκεται. Έτσι, υπάρχει η δυνατότητα πρότασης συμπεριφορών που να διαφέρουν από το ένα κεφάλαιο στο άλλο και που κάποτε μοιάζουν αντιφατικές. Ο Κεκαυμένος π.χ. βεβαιώνει ότι δεν είναι λυσιτελές να αλλάξει κάποιος επάγγελμα, δίνοντας σαν παράδειγμα τον ναυτικό ο οποίος δεν μπορεί να μετατραπεί σε στρατιώτη³. Από την άλλη πλευρά, όμως, προτείνει στον αυτοκράτορα, προκειμένου

1. P. Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des "Conseils et Récits" de Kékaumenos, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres* 54, fasc. 1, Bruxelles 1960· A. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985· ελλ. μτφρ.: *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰώνα*, μτφρ. Ἄ. Παππάς – Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1997. Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιώ την ελληνική έκδοση του κειμένου του Κεκαυμένου: *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν*, μτφρ. – εισ. – σχόλια Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1993. Οι παραπομπές γίνονται στις παραγράφους.

2. Lemerle, *Prolégomènes*, 18-19.

3. §54. Πρβλ. Kazhdan – Epstein, 92.

να αποτραπεί η αρπακτικότητα των επικεφαλής του στόλου, να καλέσει και να θέσει ως αξιωματικούς στα πλοία απόμαχους του στρατού⁴.

Πα τις κατά περίπτωση και ενίοτε αντιφατικές συμβουλές είναι χαρακτηριστικά τα τρία κεφάλαια στα οποία ο Κεκαυμένος μιλά για την απονομή δικαιοσύνης. Στο καθένα από αυτά, υπό διαφορετικές συνθήκες, προτείνει και μια διαφορετική στάση. Η πρώτη είναι αυτή που απαιτεί τη δικαιοσύνη ως απόλυτο αγαθό⁵. Εκεί, ο ήρωάς του θα επιδιώξει το δίκαιο με κάθε τίμημα, ασκώντας πιέσεις στους κατηγορούς και τον δικαστή και, φτάνοντας σε μια συμπεριφορά που είναι ασυνήθιστη στις σελίδες του *Στρατηγικού*, τη δημόσια προβολή της αδικίας: *κραύγασον, ἔλεγχον ἐπὶ πάντων*. Διαφορετική είναι, όμως, η στάση του ήρωά του όταν πρέπει να κρίνει το δίκαιο ως δικαστής. Εκεί, η στάση του, παρό το γεγονός ότι πάντα η αναζήτηση του δικαίου είναι πρωταρχική, προσαρμόζεται στους κανόνες που διέπουν τα δικαστήρια, με το φόβο της έκθεσης στην επανάληψη της δίκης από ανώτερο δικαστήριο⁶. Τέλος, ο Κεκαυμένος κάνει λόγο για τη δικαιοσύνη που θα μπορούσε ο ήρωάς του να απονείμει στον πληθυσμό μιας περιοχής ως τοπικός άρχοντας (θα μιλήσουμε για αυτόν αμέσως μετά). Εκεί, ο Κεκαυμένος αναφέρει ότι ο ήρωάς του δεν πρέπει να εξοργίζεται και να θυμώνει όταν κάποιος διαπράττει κάτι άδικο ή ασχρό. Στην περίπτωση αυτή, η απονομή της δικαιοσύνης, σύμφωνα με τον συγγραφέα του *Στρατηγικού*, πρέπει να διαχέεται σε μια σειρά από διαδικασίες, έτσι ώστε να μην επωμίζεται ο τοπικός άρχοντας την ευθύνη της τιμωρίας. Ο τοπικός άρχοντας, άλλωστε, για να συνεχίσει να χαίρει του σεβασμού των ανθρώπων της περιοχής του, οφείλει να παραβλέπει σε ποσοστό που φτάνει το 99% τις ελαφρές παρεκτροπές⁷. Συμπεριφορά πολιτικού.

Αν και δέχεται ότι τα παλαιότερα στρατηγικά και τα άλλα σχετικά βιβλία περιέχουν πολλές και σημαντικές συμβουλές⁸, ο Κεκαυμένος θεωρεί πως σε κάποια από αυτά υπάρχει μια αδυναμία προσδιορισμού της συμπεριφοράς. Μιλώντας για δύο αντιφατικές παραδόσεις, αν ο στρατιωτικός ηγέτης πρέπει να εμπνέει στους στρατιώτες φόβο ή αν πρέπει να είναι αγαπητός⁹, ο συγγραφέας του *Στρατηγικού* θεωρεί ότι υπάρχει υστέρηση, αφού καμία δεν αναφέρεται στον τρόπο συμπεριφοράς. Ο Κεκαυμένος παρουσιάζει¹⁰ το δικό του *Στρατηγικόν* σαν μια

4. §87.

5. §1.

6. §5. Πρβλ. §2.

7. §58.

8. §17.

9. §16.

10. §29.

αποτελεσματική μέθοδο για επιτυχία στο βίο, προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της σύγχρονης του πραγματικότητας: *ἐγὼ γὰρ συνέταξα ... ταῦτα μὴ ὄντα εἰς ἄλλο στρατηγικὸν μὴδὲ εἰς ἄλλο βιβλίον· ἐξ οἴκειόν γάρ μου συλλογισμοῦ καὶ ἐξ ἀληθι- νῆς πείρας ταῦτα συνέταξα*¹¹. Ἀλλωστε, αν και ο συγγραφέας αναφέρει και κάποια κλασικά παραδείγματα, τονίζει ότι αυτά που παραθέτει είναι *ὄσα πρὸ μικροῦ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν συνέβησαν*¹².

Ο Κεκαυμένος επικαλεῖται την ανθρώπινη επινοητικότητα και ζητά την καινοτομία που είναι προσαρμοσμένη στην πραγματικότητα. Πέρα από τις στρατιωτικές μηχανές που ζητά από τους στρατιωτικούς να εφεύρουν¹³, ο Κεκαυμένος αναφέρεται και σε άλλες πρωτοβουλίες, όπου *ἡ φύσις δάσκαλός ἐστι πάσης μηχανῆς καὶ πανουργίας*, όπως η πρωτοβουλία των κατοίκων της Δημητριάδας, οι οποίοι, αν και δεν γνώριζαν από πόλεμο, συνεργάστηκαν με τον δούκα Θεσσαλονίκης προκειμένου να απαλλάξουν την πόλη τους από τους Βουλγάρους¹⁴.

Είναι γνωστό, το *Στρατηγικὸν* δεν είναι το έργο ενός λογίου¹⁵. Είναι ένα έργο όπου οι συμβουλές διατηρούν με την πραγματικότητα, της οποίας είναι απόρροια, μια στενή σχέση λυσιτέλειας, έχουν ως στόχο τη χάραξη ενός σχεδίου για μια επιτυχή σταδιοδρομία. Το μάθημα συμπεριφοράς που δίνει ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* είναι αυτό της προσαρμογής στην πραγματικότητα με προοπτική την επιτυχή κοινωνική άνοδο του ατόμου. Έτσι, το *Στρατηγικὸν* ανταποκρίνεται στο όνομά του, είναι ένα εγχειρίδιο στρατηγικής για την κατανόηση της πραγματικότητας και της προσαρμοσμένης σ' αυτήν συμπεριφοράς, είναι ένας οδηγός για τις αναγκαίες κινήσεις που επιτρέπουν την πρόβλεψη και την επιτυχία στο βίο.

Υπάρχει ένα κεφάλαιο του *Στρατηγικοῦ*, αυτό για την ενοκίαση της υπηρεσίας εισπραξίας των φόρων, όπου είναι παρόντα πολλά από τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της κοινωνίας του 11ου αιώνα, σε όλες τις διαστάσεις της. Εκεί περιγράφονται εναργέστατα οι σχέσεις εξουσίας και εμφανίζεται η «τάξική» τοποθέτηση του συγγραφέα μας.

Αποτρέποντας τους ανθρώπους του να ερωμιστούν την εισπραξία των φόρων¹⁶, ο Κεκαυμένος διηγείται την καταστροφική απόφαση του πρωτοσπαθαρίου Ιωάννη Μάιου, ενός συγγενή των Κεκαυμένων, να αναλάβει, με κίνητρο το κέρδος, το έργο αυτό στην *ἐπίσκοψιν Ἄρραβισοῦ*. Στην προσπάθεια του πατέρα

11. §21.

12. §30.

13. §14. Πρβλ. §18.

14. §31. Πρβλ. Lemerle, *Prolégomènes*, 66.

15. Ο Lemerle (*Prolégomènes*, 39) θεωρεί πως το κείμενο είναι γραμμένο από έναν στρατιώτη.
16. §37.

του Κεκαυμένου να πείσει τον πρωτοσπαθάριο να μην αναλάβει την υπηρεσία αυτή, ο Ιωάννης Μάιος απάντησε δείχνοντας τα μέγαρά που, προφανώς, είχαν κτιστεί πρόσφατα στην Κωνσταντινούπολη, και λέγοντάς του *πάντες οὔτοι οἱ οἶκοι ἀπὸ τῶν δημοσιακῶν δουλειῶν συνέστησαν*. Βέβαια, όπως ήταν φυσικό, ο Ιωάννης Μάιος καταστράφηκε οικονομικά.

Στη συνέχεια, αναπτύσσοντας το ίδιο θέμα, ο Κεκαυμένος κάνει εκτενέστατα λόγο για κάποιον που θα μπορούσε να αναλάβει την εισπραξη φόρων. Το εύκολο και γρήγορο κέρδος οδηγεί τους οικείους του, φίλους και σύζυγο, να του πουν: *ἐγχειρίσθητι κἄν ἐκπροσωπικὴν ἢ τὴν ἀρχοντίαν ἢ τὸ βασιλικὸν τῆς πολιτείας ἡμῶν καὶ ἔχεις διοικηθῆναι σὺ τε καὶ ὁ οἶκός σου καὶ οἱ ἄνθρωποί σου*. Με άλλα λόγια, οι οικείοι τον πιέζουν να αναλάβει την εισπραξη των φόρων στην περιοχή του, με την πεποίθηση ότι θα εξασφαλίσει σημαντικά εισοδήματα για τον ίδιο και τους ανθρώπους του. Ο Κεκαυμένος βεβαιώνει ότι η επιχείρηση θα μπορούσε να ήταν αποδοτική μόνον αν αυτός που θα αναλάμβανε ήταν αποφασισμένος να φερθεί άδικα. Ο ποταπός τελώνης, λέει ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ*, δεν είναι δυνατόν να είναι δίκαιος και τονίζει ότι η ανάληψη της υπηρεσίας δεν ταυριάζει σε αυτόν που μεσιτεύει για τους ανθρώπους της περιοχής του και στον οποίο προστρέχουν όλοι για να ακούσουν έναν καλό λόγο, δηλαδή τον τοπικό άρχοντα.

Ο άνθρωπός μας, έχοντας αναλάβει την εισπραξη των φόρων βρίσκεται σε δύσκολη θέση, τόσο σε σχέση με τους ανθρώπους της κοινωνίας του όσο και με τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας στην περιοχή. Πράγματι, αν ο εκπρόσωπος της κεντρικής διοίκησης ζητήσει κάποια υποξύγια για αग्γαρεία, ο εισπράκτορας των φόρων οφείλει να τα εξασφαλίσει. Ωστόσο, ζώντας σε μια περιοχή που όλοι τον ξέρουν και τους γνωρίζει όλους, δεν θα τολμήσει να ζητήσει τη συνεισφορά της αग्γαρείας από τους συγγενείς του, δεν μπορεί να την απαιτήσει από τους φίλους του, αλλά και δεν δύναται να την αξιώσει και από κάποιον άνθρωπο που έχει πολιτική εξουσία (*δυνάστην*). Έτσι, θα αναγκαστεί, είτε να πληρώσει ο ίδιος την αग्γαρεία, είτε να πει στον εκπρόσωπο της κεντρικής διοίκησης ότι δεν κατόρθωσε να βρει τα υποξύγια. Και τότε, αυτός που όφειλε *τιμηθῆναι* θα υποστεί ταπεινωτική ατμίωση και θα έχει το όνειδος *εἰς γενεάς γενεῶν*, από τη μαστιγωση και τον εξευτελισμό που θα του επιβάλει ο εκπρόσωπος της κεντρικής εξουσίας. Στην περίπτωση που ο άνθρωπός μας ασκήσει τη διοικητική εξουσία του για να εξασφαλίσει την αग्γαρεία, όπως έχει το δικαίωμα, θα στρέψει ολόκληρη την τοπική κοινωνία εναντίον του. Συμπεριφορά που δεν ταυριάζει σε τοπικό άρχοντα.

Τέλος, ο Κεκαυμένος προσθέτει πως, πέρα από την κοινωνική απαξίωση που θα φέρει η ανάληψη της εισπραξης των φόρων, είναι σχεδόν δεδομένο ότι, για ένα μακρὸ χρονικὸ διάστημα, ο άνθρωπός μας θα βρεθεί, δίκαια ἢ άδίκαι, σε δικαστικές διαμάχες για τους φόρους που εισέπραξε. Στους δικαστικούς αγώνες, εξηγεί ο

Κεκαυμένος, η επιχειρηματολογία δεν είναι αρκετή και ο δικαστής θα ζητήσει από τον τοπικό άρχοντα να ορκιστεί. Η ορκοδοσία του, αν είναι ψευδής, πράγμα που ο Κεκαυμένος απεύχεται, θα προκαλέσει την αγανάκτηση και την περιφρόνηση όλων, ενώ αν αρνηθεί να ορκιστεί, θα αναγκαστεί να φύγει, *ἐξουθενημένος και όνειδιζόμενος*¹⁷.

Ο Κεκαυμένος περιγράφει έναν επώνυμο και πραγματικό εισπράκτορα φόρων, τον εξάδελφο του πατέρα του πρωτοσπαθάριο Ιωάννη Μάιο, και έναν φανταστικό. Ο πρώτος είναι αυτός που ονειρεύεται πως θα γίνει ιδιοκτήτης ενός πολυτελούς μεγάρου στην Κωνσταντινούπολη, για να εισέλθει στην καλή κοινωνία της πρωτεύουσας. Έτσι, αναλαμβάνει την εισπραξη των φόρων και καταστρέφεται οικονομικά. Ο άλλος, ο φανταστικός, είναι αυτός που, κάτω από την πίεση των οικείων του, αναλαμβάνει την εισπραξη των φόρων στην επαρχία από όπου προέρχεται. Πρόκειται για έναν τοπικό άρχοντα, έναν πλούχοντα της περιοχής του. Και ο ένας και ο άλλος είναι άνθρωποι της τάξης του Κεκαυμένου. Ο χρόνος δεν επιτρέπει να επεκταθώ στον ορισμό της κοινωνικής αυτής ομάδας, που, συνοπτικά, θα ονομάσουμε τοπικούς άρχοντες. Ας αναφέρω, ωστόσο, ότι πρόκειται για εύπορους και με παρηγοσία ανθρώπους. Στην προσπάθειά τους, μέσω του εύκολου, γρήγορου και, τελικά, άδικου κέρδους, να βρουν έναν τρόπο για να συμπεριληφθούν στην κυρίαρχη τάξη, ο συγγραφέας του *Στρατηγικού* είναι ριζικά αντίθετος, γιατί την θεωρεί επικίνδυνη για τη σταδιοδρομία τους και για τη στρατηγική που οφείλουν να αναπτύξουν προκειμένου να ανέλθουν κοινωνικά. Ο Κεκαυμένος υποστηρίζει ότι ο επαρχιακός πλούχοντας, ο τοπικός άρχοντας, αντί να κυνηγά την χίμαιρα της εύκολης κοινωνικής ανόδου, πρέπει να συνεχίσει να ασκεί τον κοινωνικό ρόλο του, που είναι το *μεσιτεύειν και είρηνοποιεῖν* στον τοπικό πληθυσμό, αυξάνοντας το κύρος του. Πρόκειται για έναν άνθρωπο με κοινωνικό κύρος τον οποίο εμπιστεύονται οι άνθρωποι της περιοχής.

Στην περιγραφή της περιπέτειας του εισπράκτορα των φόρων που κάνει ο Κεκαυμένος βρίσκεται και ο άλλος παράγων, η κρατική εξουσία με τις δύο μορφές της, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη που εμπλέκουν τον τοπικό άρχοντα σε διαδικασίες απώλειας κύρους. Απέναντι στην άσκηση της κρατικής βίας, βίας που ήταν καθημερινή, ο άνθρωπός μας εμφανίζεται ανίσχυρος. Πρέπει να υποστεί το ξυλοδαμό και τον εξευτελισμό, χωρίς να μπορεί να προβάλει την παραμικρή αντίσταση. Αλλά και όσον αφορά τη δεύτερη μορφή της κρατικής επέμβασης, τη δοκιμασία της δικαιοσύνης, η περιγραφή που κάνει ο Κεκαυμένος είναι και αυτή εξίσου δυσάρεστη. Με τη διαπίστωση ότι οι δικαστικές διαδικασίες εμπλέκουν τον τοπικό άρχοντα σε μακροχρόνιες περιπέτειες, ο Κεκαυμένος θεωρεί ότι το κοινωνικό του κύρος θα υποστεί ανεπανόρθωτη φθορά.

17. §37.

Στη σχέση ανάμεσα τον τοπικό άρχοντα και τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας, αναφέρεται, και μάλιστα εκτεταμένα, ο Κεκαυμένος και σε ένα άλλο κεφάλαιο¹⁸. Ο συγγραφέας του *Στρατηγικού* προβλέπει επισκέψεις και δώρα του τοπικού άρχοντα στην *υπερέχουσαν κεφαλήν* στην περιοχή. Ωστόσο, οι σχέσεις των δύο ανδρών περιγράφονται ως μια εν δυνάμει διαμάχη και ο Κεκαυμένος αναπτύσσει τη στρατηγική που ο τοπικός άρχοντας πρέπει να ακολουθήσει προκειμένου να μη βρεθεί χαμένος. Πράγματι, ο συγγραφέας του *Στρατηγικού* αποτρέπει τον τοπικό άρχοντα, που γίνεται αποδέκτης των παραπόνων της τοπικής κοινωνίας, να έλθει σε μετωπική σύγκρουση με τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας. Ο Κεκαυμένος τονίζει *οὐ λέγω σοι, μὴ λαλεῖν διὰ τὴν χώραν καὶ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ*, αλλά ο τρόπος πρέπει να μην προκαλεί τη σύγκρουση¹⁹. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει στη μετωπική σύγκρουση είναι να βρεθεί ο τοπικός άρχοντας κατηγορούμενος ως στασιαστής, που τέθηκε επικεφαλής επανάστασης (*λαοσυνάκτης*), με αποτέλεσμα να χάσει το κεφάλι του. Στην καλύτερη περίπτωση, αν η τιμωρία του παραμείνει σε τοπικό επίπεδο και προέλθει από τον εκπρόσωπο του κράτους, μπορεί να περιοριστεί στον εξευτελισμό, στο δάροισμο και στο κούρεμα. Η θέση του τοπικού άρχοντα μέσα στην κοινωνία του συνεπάγεται την υποχρέωση να προστατεύσει τους ανθρώπους της περιοχής από την κεντρική εξουσία και είναι ο τρόπος συμπεριφοράς που κάνει τη διαφορά.

Ο συγγραφέας του *Στρατηγικού* τελειώνει τη νοουθεσία του για τις σχέσεις που ο τοπικός άρχοντας πρέπει να διατηρεί με τον εκπρόσωπο του κράτους στην περιοχή του με τη φράση *καὶ εἰ μὲν ἔχεις ἀξίωμα, τίμα αὐτό, καὶ ἵνα σὲ τιμήσῃ· εἰ δὲ οὐκ ἔχεις, σπούδασον ἵνα ὁμοίως τοῖς ἀξιωματικοῖς καὶ κρεῖττον αὐτῶν τιμήσωσί σε*²⁰. Με τον όρο *ἀξίωμα* θα πρέπει να κατανοήσουμε τον τίτλο που ο τοπικός άρχοντας μπορεί να κατέχει στην κρατική ιεραρχία, έναν τίτλο που επικυρώνει την κοινωνική θέση του. Το αξίωμα αποτελεί τίτλο τιμής και είναι χαρακτηριστικό ότι, στις παραινέσεις του προς τον αυτοκράτορα, ο Κεκαυμένος ζητά να μη δίνονται τα αξιώματα παρά μόνον σε όσους τα αξίζουν πραγματικά, στον στρατιώτη που είναι έτοιμος να θυσιαστεί ή τον υπάλληλο που εργάζεται σκληρά²¹. Η κατοχή κάποιου αξιώματος ή η άσκηση κάποιου λειτουργήματος αυξάνει την ισχύ του πρῶτοντα, του οποίου η πολιτική δύναμη, ωστόσο, βρίσκεται στην τοπική κοινωνία: *εἰ καὶ ἐν οἰκίᾳ ἰδιόξεις, ὑποτάσσεται δέ σοι ὁ λαὸς τῆς χώρας*²².

18. §38.

19. §38.

20. §38.

21. §79.

22. §58.

Η ανάληψη της ευθύνης της διοικητικής εξουσίας, με εξαίρεση την είσπραξη των φόρων, αποτελεί ευχής έργο για τον τοπικό άρχοντα *τό δὲ πράττειν καὶ ἐξουσιάζειν ... μὴ παραιτοῦ ... ὅτι εὐλογία Θεοῦ ἐστὶ τὸ ἀξίωμα*²³. Ωστόσο, ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ*, καταθέτοντας την προσωπική του εμπειρία για κριτές που είναι για γέλια και ψεύτες στρατηγούς²⁴, γνωρίζει πολύ καλά ότι η ανάληψη της οποιασδήποτε διοικητικής εξουσίας είναι, στην εποχή του, μια κερδοσκοπική επιχείρηση. Και πάλι, ο Κεκαυμένος, και μαζί του ο τοπικός άρχοντας, αντιμετωπίζει ένα δίλημμα. Ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* προτρέπει τον τοπικό άρχοντα να μην προβεί στην αγορά αξιώματος, γιατί, προκειμένου να αποσβέσει την επένδυσή, θα εκτεθεί στην κοινωνία του, θα γίνει μισητός και φορτικός σε όλους²⁵. Έτσι, η παρουσία των ανθρώπων της τάξης του στη διοικητική εξουσία πρέπει να είναι επιβράβευση της ικανότητας, νίκη της αξιοκρατίας. Στις νοθεσίες προς τον αυτοκράτορα, ο Κεκαυμένος τον προτρέπει να διορίζει στρατηγούς με σφαιρόσφαιρα και ευσεβεία και κριτές που να ασκούν τα καθήκοντά τους με φόβο Θεού και δικαιοσύνη²⁶.

Ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ*, εκφράζοντας τους τοπικούς άρχοντες, απαιτεί από τον αυτοκράτορα να επισκέπτεται τις επαρχίες, προκειμένου να ασκήσει έλεγχο στις δραστηριότητες των υπαλλήλων και να αναζητήσει και να επανορθώσει τις αδικίες, *ἃς παθάνουσιν οἱ πτωχοί*. Η παρουσία του αυτοκράτορα στις επαρχίες, βεβαιώνει ο Κεκαυμένος, θα έχει και άλλα ευεργετικά αποτελέσματα, κυρίως σε ό,τι αφορά στην άμυνα της αυτοκρατορίας, αφού ο μονάρχης θα μπορέσει να εκτιμήσει τις στρατιωτικές δυνατότητές τους. Σε αυτήν την εκτίμηση θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η διάθεση του τοπικού πληθυσμού, *το πῶς διάκειται καὶ εἰς τί βλάπτεται καὶ εἰς τί ὠφελεῖται*. Με τον τρόπο αυτό, ο αυτοκράτορας θα εξασφαλίσει, όσον αφορά στο στρατό, ότι δεν θα γίνει ανταρσία, και, όσον αφορά τον πληθυσμό, ότι *οὔτε ἐπαναστάσονται τοῖς πράττουσιν*, με αποτέλεσμα να βρίσκονται *ἐν εἰρηνικῇ καταστάσει*. Παρουσιάζοντας τις επισκέψεις στην επαρχία ως μια πρακτική των πρώτων αυτοκρατόρων, είναι η μόνη φορά που ο Κεκαυμένος αναφέρεται στο αλλοτινό μεγαλείο της αυτοκρατορίας²⁷. Ο τοπικός άρχοντας επιθυμεί αρμονικές σχέσεις με την κεντρική εξουσία.

Είναι γνωστό, ο συγγραφέας του *Στρατηγικοῦ* θεωρεί ως πρόσχημα την εκδοχή, που μεταφέρεται από τους χρονικογράφους και τους ιστορικούς, ότι η επανάσταση του λαού της Κωνσταντινούπολης, αλλά και των ανθρώπων από την

23. §44.

24. §79.

25. §60.

26. §82.

27. §88.

επαρχία που βρέθηκαν εκεί, κατά του Μιχαήλ Καλαφάτη οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτός εξόρισε τη νόμιμη κάτοχο της αυτοκρατορικής εξουσίας, την πορφυρογέννητη Ζωή²⁸. Για τον συγγραφέα του *Στρατηγικού*, αλλά και τον τοπικό άρχοντα, η πολιτική ζωή έτσι όπως την εννοούν στην Κωνσταντινούπολη, με τις ίντριγκες, τις ιδεολογικοποιημένες κατηγορίες και ύβρεις²⁹ και τους αγώνες μεταξύ ομάδων, μοιάζει να μην έχει κανένα ενδιαφέρον. Ο Κεκαυμένος επιδιώκει την πολιτική αναγνώριση μιας κοινωνικής τάξης, των τοπικών αρχόντων, και την καταξίωση των αξιών της. Το *Στρατηγικόν*, κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί την πολιτική έκφραση των τοπικών αρχόντων, οι οποίοι ίσως είναι το επαρχιακό ισοδύναμο των αστικών στρωμάτων, εμπόρων και βιοτεχνών, που τον 11ο αιώνα ως πολιτικό κίνημα έπαιζαν ολόένα και σημαντικότερο ρόλο στη λήψη αποφάσεων στην Κωνσταντινούπολη. Το *Στρατηγικόν* είναι ένα πολιτικό και ιδεολογικό εγχειρίδιο για τον προσανατολισμό των τοπικών αρχόντων, γιατί *μέγα ἐστὶν τὸ στοχάζεσθαι καὶ κατανοεῖν τὴν φύσιν τῶν ὄντων καὶ πράττειν τὰ δέοντα*³⁰.

28. §83.

29. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος παντού ονομάζεται και παρουσιάζεται ως ευσεβέστατος αυτοκράτορας· η μόνη εξαίρεση είναι η §83 όπου ο αυτοκράτορας αυτός *τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων διέφθειρε καὶ ἠρήμωσε*. Ίσως, έχει σχέση με τους έρωτες που αναφέρει στη συνέχεια.

30. §56.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ: ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Ίσως, το ερωτηματικό που υπάρχει σε παρένθεση στο τέλος του τίτλου του συνεδρίου μπήκε για να αφήσει ένα περιθώριο επανεξέτασης του κατά πόσον υπήρξε κρίση τον 11ο αιώνα. Οφείλω όμως να πω ότι η επανεξέταση των πηγών και των μαρτυριών δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολιών: οι πηγές στη συντριπτική τους πλειονότητα συμφωνούν ότι η αυτοκρατορία τη στιγμή ακριβώς που βρίσκεται στη μεγαλύτερη ακμή της εισέρχεται σε μια περίοδο πολύπλευρης κρίσης. Η συζήτηση η σχετική με αυτήν την κρίση ξεκινά ήδη από τους συγχρόνους, οι οποίοι εμφανίζονται να έχουν από πολύ νωρίς σαφή αντίληψη για ορισμένες τουλάχιστον πλευρές του προβλήματος της αυτοκρατορίας, γεγονός βέβαια που δεν μπορεί να σημαίνει παρά ότι κάποια σημάδια ήταν αρκετά έντονα ώστε δεν ήταν δυνατό να διαφεύγουν της προσοχής του σύγχρονου θεατή, πράγμα όχι πάντοτε αυτονόητο.

Σκοπός της παρουσίας αυτής είναι να εξετάσει την αντίληψη που είχαν για την κρίση του 11ου αιώνα οι σύγχρονοι ή οι λίγο μεταγενέστεροι συγγραφείς και στη συνέχεια κατά πόσον η αντίληψή τους για τα αίτια και τους αιτίους ανταποκρινόταν σε αυτό που πραγματικά συνέβαινε στην αυτοκρατορία. Στα πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν λεπτομερώς όλοι οι παράγοντες ενός τόσο πολύπλοκου θέματος, ούτε όλες οι σύγχρονες μαρτυρίες, αλλά αναγκαστικά θα γίνει μια επιλογή. Πάντως, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι σε γενικές γραμμές έχουμε να κάνουμε με πηγές καλής ποιότητας και αξιόπιστες, πράγμα που έχει βέβαια τη σημασία του. Πατί συχνά διαβάζουμε, και πολύ σωστά, «ανάμεσα από τις γραμμές» των μαρτυριών μας, αλλά δεν πρέπει να καταλήγουμε να αγνοούμε και τις ίδιες τις «γραμμές».

Εκείνο που γίνεται αμέσως φανερό είναι ότι όλοι οι ιστορικοί συγγραφείς, αλλά και όχι μόνον αυτοί, έχουν συνείδηση πως με το θάνατο του Βασιλείου Β' αρχίζει μια νέα εποχή για το κράτος. Σε αυτήν τη νέα εποχή αντιλαμβάνονται ότι τα πράγματα άρχισαν να πηγαίνουν άσχημα, και ότι όσο περνάει ο χρόνος γίνο-

νται όλο και χειρότερα. Τί λοιπόν είναι αυτό που κατά τη γνώμη τους δεν πάει καλά; Καταρχήν οι γενικές κρίσεις, δηλαδή αυτές που έχουν μια ευρύτερη οπτική τόσο χρονική όσο και θεματική, είναι σπάνιες αλλά όχι ανύπαρκτες. Συνήθως αναφέρονται σε συγκεκριμένα δημοσιονομικά/οικονομικά μέτρα κάποιων αυτοκρατόρων ή των υπουργών τους, σε συνδυασμό με τις συνέπειες που μπορεί να είχαν αυτά για το στρατό και την άμυνα. Άλλες φορές κριτικάρουν τη δημοσιονομική κυρίως πολιτική χωρίς να αναφέρουν γενικότερες επιπτώσεις πέρα από το άδειασμα των ταμείων, αν πρόκειται για σπατάλες, ή τις καινοφανείς επιβαρύνσεις, αν πρόκειται για φόρους. Άλλες, τέλος, φορές αναφέρουν την κακή κατάσταση του στρατού ή την έλλειψη στρατού, όπως π.χ. επί Κωνσταντίνου Γ' Δούκα, χωρίς περαιτέρω σχόλια, σαν δήλωση ενός γεγονότος χωρίς άλλη κριτική. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα μια κάπως συνολικότερη αντίληψη που δείχνει ο Ατταλειάτης, περιγράφοντας το στρατό του Διογένη, ενώ ο Ιωάννης Αντιοχείας, βλέποντας τα πράγματα αναδρομικά προς τα πίσω από το τέλος του αιώνα, μπορεί να δει επίσης συνολικότερα την πορεία του κράτους¹. Κυρίως όμως έχουμε την αναδρομική κρίση του Ψελλού για τους αυτοκράτορες από τον Κωνσταντίνο Η' μέχρι και τον Ισαάκιο Α'.

Πρώτος λοιπόν ο Ψελλός, ο οποίος ως γνωστόν υπήρξε επί μακρά σειρά ετών σημαίνον στέλεχος της κεντρικής διοίκησης στην πρωτεύουσα, με αφορμή τις αλλαγές που προσπάθησε να επιφέρει στο κράτος ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός, κάνει μια γενική αναδρομή στην πορεία της αυτοκρατορίας από το θάνατο του Βασιλείου Β' και μετά, αναφέροντας τη συμβολή (κυρίως αρνητική) κάθε αυτοκράτορα στην τωρινή κατάσταση του κράτους. Έτσι, οι βασιλείς οι μετά τον Βασίλειον εκείνον τόν υπέρ πάντας αυτοκράτορας λάμψαντα², ευθύνονται αφενός για την εξάντληση των βασιλικών θησαυρών σε δικές τους απολαύσεις και σε ανέγερση πολυτελών οικοδομών, και αφετέρου για την κατασπατάληση των δημοσίων πόρων εις πολιτικάς χάριτας και όχι εις στρατιωτικάς συντάξεις, με αποτέλεσμα να τρυφούν οι κηφίνες, ενώ ο στρατιωτικός σύλλογος έκνεοιτο και διαφθείροιτο. Η γενική κριτική λοιπόν για την κατάσταση της αυτοκρατορίας αφορά δύο πολιτικές με αλληλένδετες συνέπειες. Η πρώτη αναφέρεται στην οικονομική πολιτική και στη διαχείριση των οικονομικών: εδώ υπάρχει μια γενική συμφωνία όλων των πηγών, πράγμα που είναι βέβαια γνωστό και αναμφισβήτητο, ότι ο Βασίλειος Β' είχε πάντοτε χρηματικά αποθέματα για τις στρατιωτικές ανάγκες, και πεθαίνο-

1. Βλ. γι' αυτά παρακάτω.

2. Ψελλός, *Χρονογραφία* (Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εισ. D. del Corral, έκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, I-II, Fondazione Lorenzo Valla 1984) V, 22,8.

ντας άφησε το δημόσιο ταμείο γεμάτο, ενώ η κατασπατάληση των χρημάτων άρχισε με ταχύτατους ρυθμούς από τον αδελφό και διάδοχο του Κωνσταντίνο Η΄ και συνεχίστηκε με αυξανόμενη ταχύτητα από την Ζωή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολύ γρήγορα να χρειαστεί να εξευρεθούν νέοι πόροι, οι οποίοι τελικά εξευρέθησαν σε βάρος των μεγαλύτερων αναλογικά δαπανών του κράτους, που τώρα δεν φαινόταν να είναι και τόσο πρωταρχικές, δηλαδή των στρατιωτικών δαπανών.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ψελλός τοποθετεί την αρχή των σοβαρών προβλημάτων στα χρόνια της Ζωής, εποχή την οποία χαρακτηρίζει ως αρχή της αντιστροφής και πτώσης, που όμως τότε την αντιλαμβάνονταν ως τέτοια μόνον ορισμένοι «συνετώτεροι»³. Ενώ αλλού υπογραμμίζει ότι οι εχθροί που κατακλύζουν σήμερα την αυτοκρατορία δεν είναι κάτι καινούριο, όπως νομίζουν οι πολλοί, αλλά ξεκινά από την εποχή εκείνη, όταν μαζεύτηκαν τα πρώτα νέφη που τώρα φέρνουν τον κατακλυσμό. Πατί τότε τὸ δωμάτιον καταλέλται, ὀπηνίκα οἱ περισφίγγοντες τοῦτο δεσμοὶ διαλύονται⁴. Με άλλα λόγια η κατάλυση των στηριγμάτων της αυτοκρατορίας προήλθε από την Ζωή και τους αυτοκράτορες που ανέβασε, κυρίως τον Κωνσταντίνο Μονομάχο. Ο Ψελλός, αλλά και οι περισσότεροι από τους ιστορικούς συγγραφείς, κρίνουν με μεγάλη αυστηρότητα τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, κριτική που δεν φαίνεται να συμμερίζονται πάντα οι σύγχρονοι ερευνητές. Όμως εκτός από τον Ψελλό, τόσο ο Ζωναράς όσο και ο Ατταλειάτης θεωρούν τα οικονομικά μέτρα του Μονομάχου καταστρεπτικά, κυρίως επειδή αποτέλεσαν την αρχή των στρατιωτικών καταστροφών, αρχής γενομένης από την Ιβηρία και τη Μεσοποταμία. Ο Ζωναράς μάλιστα χαρακτηρίζει τη φορολόγηση των κατοίκων της Ιβηρίας, που μέχρι τότε απαλλάσσονταν προσφέροντας στρατιωτική υπηρεσία, ως πράξη που ξεπερνούσε τα όρια, ως προσπορισμό ανεπίτρεπτων εισοδημάτων, σχεδόν πράξη ανόσια⁵. Ο Κεκαυμένος, μολονότι σε γενικές γραμμές εκφράζεται ευνοϊκά για τον Μονομάχο, για το θέμα αυτό αναφέρει επιγραμματικά ότι ὁ Μονομάχος τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων διέφθειρε καὶ ἤρημωσε⁶, ενώ κατά τον Ψελλό ο Μονομάχος έβαλε τις ρίζες των μελλοντικών κακιών στο τότε ακόμη υγιές σώμα της αυτοκρατορίας⁷. Όμως στις συνέπειες της πολιτι-

3. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 7,10-13: *ἀρχὴ τῆς τῶν πραγμάτων ἐς τὸ ἀντίθετον καταγωγῆς τε καὶ ταπεινώσεως. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν οἷον ἐν μαντείαις καὶ τῶν συνετωτέρων ταῖς ὑπόληψει.*

4. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 9,3-4.

5. Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 647: *ὅθεν χρημάτων δεόμενος οὐδὲ τῶν ἀπερρημένων πορισμάτων ἀπέχετο.*

6. Κεκαυμένος (*Κεκαυμένους Στρατηγικόν*, ἐκδ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1996³) §84.

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 48,9-10: *πολλὰ δὴ νοσοποιῶ αἷτα τῷ τότε ὑγιεὶ τῆς βασιλείας προκατεβάλλετο σώματι.*

κής του Μονομάχου θα επανέλθουμε. Αλλά και μετά τον Μονομάχο, ενώ εκείνο που χρειαζόταν ήταν ένας άνδρας με ικανότητα να βλέπει όχι μόνον το παρόν αλλά να κατανοεί τα σφάλματα του παρελθόντος και κυρίως να «προεπιχειρεί του μέλλοντος», εν τούτοις *τὸ φίλαρχον ἢ τὸ ἀναρχον καὶ ἡ δοκοῦσα ἐλευθερία ... καὶ ἡ τοῦ πλείονος ἔφευξις*⁸ αναγνώριζε την εξουσία σε γυναίκες που χωρίς καμία γνώση των πραγμάτων επιχειρούσαν να κυβερνήσουν οι ίδιες, ή κάτω από λανθασμένες και ιδιοτελείς επιρροές ανέβριζαν στο θρόνο ανίκανους αυτοκράτορες. Από εκεί και πέρα τα πράγματα εξελίσσονται σαν ένας φαύλος κύκλος: κάθε επόμενος αυτοκράτορας παίρνει (ή είναι υποχρεωμένος να πάρει) μέτρα οικονομικά που είτε εξασθενούν την πραγματική μαχητική ικανότητα του στρατού είτε επιβαρύνουν τους κατοίκους της υπαίθρου, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ αυτών και της πρωτεύουσας⁹, είτε και τα δύο, ενώ ταυτόχρονα ρίχνει το φταίξιμο στους προηγούμενους από αυτόν ως υπαίτιους.

Η πολιτική αυτή, που τελικά οδηγεί, σύμφωνα με τις πηγές, όχι μόνο σε οικονομική κατάρρευση αλλά, το κυριότερο, σε αδυναμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης των εξωτερικών εχθρών, είναι το δεύτερο σημείο κριτικής. Ο αυτοκρατορικός στρατός, παρά τις πρόσκαιρες νίκες, δεν είναι σε θέση να διατηρήσει τις κτήσεις της Ιταλίας, οι οποίες χάνονται σταδιακά μέχρι και την οριστική τους απώλεια το 1071 με την πώση της Βάρεως (Bari). Αλλά ούτε και με τους βαρβάρους του Βορρά έχει σταθερές επιτυχίες, ούτε, το πιο σημαντικό, με τους Σελτζούκους της Μ. Ασίας. Ποιά είναι η εικόνα που μας δίνουν γι' αυτόν το στρατό; Οι συγγραφείς της εποχής βλέπουν ένα στρατό που πολύ γρήγορα μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' δεν έχει πια την ίδια αποτελεσματικότητα: όχι μόνον ο δουξ Αντιοχείας το 1029, αλλά και ο ίδιος ο Ρωμανός Γ' το 1030 μπροστά στο Χαλέπι υφίστανται μεγάλη ήττα¹⁰. Οι στρατιώτες οι οποίοι στο παρελθόν ήταν πάντοτε αξιόμαχοι, κατά τον Ψελλό *πᾶσαν παραστησάμενοι γῆν*, τώρα τράπηκαν σε φυγή και μόνον από τις φωνές των Αράβων. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι κατά την άποψη του Ψελλού, την οποία όμως δεν επιβεβαιώνει ο Σκυλιτζής, σε φυγή τράπηκαν πρώτα τα πιο επίλεκτα στρατεύματα, δηλαδή η φρουρά του αυτοκράτορα, εγκαταλείποντας τον βασιλέα¹¹. Από εδώ και στο εξής, με εξαίρεση ίσως μόνον τη

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 10,8-10.

9. Hélène Ahrweiler, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6 (1976), 123-124.

10. Δ. Α. Ζακωθινός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα 1977², 469· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 322.

11. Ψελλός, *Χρονογραφία* III, 9,19-27: [ο στρατός του Ρωμανού Γ'] *οἱ γὰρ τὴν πᾶσαν παραστησάμενοι γῆν ... ὥσπερ ὑπὸ βροντῆς τῆς ἐκείνων [= Αράβων] φωνῆς καὶ τὴν ἀκοὴν καταπλαγέντες καὶ τὴν ψυχὴν, καθάπερ ἐφ' ὄλοις ἠττημένοι ἐτρέψαντο πρὸς φυγὴν. πρῶτοι δὲ οἱ περὶ τὸν βασιλέα φρου-*

βασίλεια του Μιχαήλ Δ', οι απαξιωτικές αναφορές στην προϊούσα παρακμή και πτώση του βυζαντινού στρατού αποτελούν ίσως την πιο συχνή αλλά συνάμα και την πιο εντυπωσιακή μνεία όλων των συγγραφέων, ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους συμπάθειες. Έτσι, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Λέοντος Τορνικίου, οι στρατιώτες που είχε στη διάθεσή του ο Μονομάχος δεν ήταν μόνον ελάχιστοι, αλλά κατά τον Ατταλειάτη *οί πλείους δ' αὐτῶν ἀπειροπόλεμοί τε καὶ ξύγκλυδες*¹². Όταν πάλι ανέρχεται στο θρόνο ο Ισαάκιος Κομνηνός, ο ίδιος ο αυτοκράτορας διαπιστώνει ότι *τὰ στρατιωτικὰ ἤσθηνῆναι καὶ τέλεον τεταπεινωῖσθαι ἐκ τῆς κατεχούσης ἐνδείας τὴν βασιλείαν*¹³. Ενώ, όταν ο Κωνσταντίνος Δούκας αποφασίζει να βγει από την Κωνσταντινούπολη για να αντιμετωπίσει τους Ούζους, δεν είχε μαζί του πάνω από 150 στρατιώτες: *ὄθεν καὶ πολλοῖς θανάμαξεν ἐπῆλθεν ὅπως ... μετὰ τοσούτων ὁ βασιλεὺς ἀνδραρίων τῆς βασιλευούσης ὑπανεχώρησε*¹⁴. Τέλος, οι στρατιώτες που συγκεντρώνει ο Ρωμανός Διογένης στην Ανατολή ήταν *ἀπειροπόλεμοί τινες καὶ δύσῆπτοι καὶ ἄνοπλοι*¹⁵ και ὅλο το στράτευμα *ἀπορία καὶ ὄπλων καὶ ἵππων καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῷ ἔτετρόχωτο*¹⁶. Ο Ατταλειάτης, ως αυτόπτης μάρτυς, μάς δίνει την πιο συγκλονιστική εικόνα αυτών των στρατιωτών, που κάποτε αποτελούσαν τους *διαβοήτους λόχους* αλλά τώρα ήταν λίγοι «συγκεχυφότες» από την πενία, χωρίς πανοπλίες και πολεμικά ἄλογα, χωρίς ὅπλα και εξάσκηση, ενώ οι νεοσύλλεκτοι ήταν εντελῶς ἀπειροπόλεμοι¹⁷.

ροὶ τὸν κυδομιὸν ἐπεπόνθεισαν, καὶ καταλειπότες τὸν αὐτοκράτορα ἀμεταστρεπτοὶ τῆς φυγῆς εἴχοντο. Ὅμως ο Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 381,35-37) αναφέρει ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐγγὺς ἐλθὼν τοῦ ἁλῶνα περιοφύεται εἰς Ἄντιόχειαν, ἐκθιμῶς ἀγνωσιασμένων τῶν βασιλικῶν ἐταίρων καὶ διασωσάντων ἑαυτοὺς τε καὶ τὸν βασιλέα.

12. Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 25. Πρβλ. Σκυλίτζης, 440,16-28.

13. Συνέχεια Σκυλίτζη (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη [Iohannes Skylitzes Continuatus]*, ἐκδ. Εὔ. Θ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968), 104.

14. Ατταλειάτης, 85. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 115.

15. Ατταλειάτης, 96. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 120-121.

16. Ζωναράς III, 689.

17. Ατταλειάτης, 103-104: *καὶ ἦν ἰδεῖν τοὺς διαβοήτους λόχους ἐξ ὀλίγων συγκεμμένους ἀνδρῶν, καὶ τούτων συγκεχυφότεων τῇ πενίᾳ καὶ πανοπλίας ἐστερημένων καὶ ἵππου πολεμικῆς ... τῶν μὲν ὑπολελειμμένων τοῖς τάγμασιν ὀλίγων ὄντων καὶ ἀπορομένων τοῖς ὅπλοις καὶ τοῖς ἐκ τῶν ἵππων κινήμασι, τῆς δὲ νεολαίας ἀπειροπόλεμον καθεστηκίας ...* . Το να υποβαθμίζεται αυτή η μαρτυρία με το επιχείρημα ὅτι ο Ατταλειάτης ἐπιθυμοῦσε να ρίξει το βάρος της ἀποτυχίας στους προηγούμενους του Ρωμανοῦ Δ' αυτοκράτορες (βλ. J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 226) δεν εἶναι πειστικό, ἀφοῦ ο Ατταλειάτης δεν εἶναι ὁ μόνος που δίνει αὐτὴν τὴν εἰκόνα.

Ο πρώτος στον οποίο αποδίδεται ευθύνη γι' αυτήν την κατάρπωση είναι ο Κωνσταντίνος Η', ο οποίος πίστευε ότι οι «βαρβαρικές ορμές» έπρεπε να κατευνάζονται με δωρεές και αξιώματα και όχι με πολέμους¹⁸. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος όμως ήταν αυτός που ανήγαγε αυτό που ονομάστηκε «αποστρατιωτικοποίηση» της αυτοκρατορίας¹⁹ σε πολιτική ιδεολογία. Και αυτή η ιδεολογία πρέπει να έγινε πολύ γρήγορα αποδεκτή από το λαό της Κωνσταντινούπολης, τόσο από το *πολιτικόν μέρος* που βρισκόταν στην εξουσία, όσο και από τις κατώτερες τάξεις της πρωτεύουσας, τις οποίες εξυπηρετούσε η πολιτική παροχών του αυτοκράτορα²⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επαναστάτης Λέων Τορνίκιος πίστευε ότι οι υπερβολικές οικονομικές επιβαρύνσεις του Μονομάχου θα έστρεφαν το λαό της πόλης εναντίον του αυτοκράτορα μόλις έβλεπαν τα επαναστατικά στρατεύματα, *βουλομένους στρατιώτην ιδεῖν αὐτοκράτορα, σφῶν τε προκινδυνεύοντα καὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων ἀνείργοντα*²¹. Όμως, κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης διαψεύστηκε οικτρά, καθώς οι κάτοικοι της πόλης *πάσαις μὲν ὕβρεισι, πάσαις δὲ ἀτιμίαις αὐτούς ... κατέπλυναν*²². Προφανώς, η πολιτική του Μονομάχου κρινόταν με εντελώς διαφορετικά κριτήρια από τους κατοίκους και τους στρατιωτικούς των επαρχιών απ' ό,τι κρινόταν από τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Η φορολόγηση των κατοίκων της Ιβηρίας σε αντικατάσταση της στρατιωτικής υπηρεσίας που μέχρι τότε προσέφεραν και η συνακόλουθη στέρηση της αυτοκρατορίας από τη φρουρηση και την προστασία των ανατολικών συνόρων από τις εχθρικές επιδρομές ήταν γεγονότα που συνέβαιναν πολύ μακριά από την πρωτεύουσα για να ενδιαφέρουν άμεσα τους κατοίκους της. Έτσι, λοιπόν, ο Ζωναράς αποφαίνεται ότι ο Μονομάχος *αἴτιος ... κριθήσεται τοῦ τὴν ἑῶν μοῖραν δουρὶ κρυενθῆναι βαρβαρικῶ*²³. Η αδιαφορία για το τί συνέβαινε έξω από την πόλη αποτέλεσε από την εποχή αυτή κι έπειτα ένα ακόμη σημείο έντονης κριτικής σε βάρος όχι μόνον ορισμένων αυτοκρατόρων, όπως του Κωνσταντίνου Γ' Δούκα και του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, αλλά και πολλών στρωμάτων του λαού της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, όταν επί Μιχαήλ Ζ' οι Τούρκοι ληλατούσαν περιοχές

18. Ζωναράς III, 570: *ὄθεν οὐδὲ πολέμους κατευνάξειν ἔκρινε τὰς τῶν βαρβάρων ὀρμὰς, δωρεαῖς δὲ μᾶλλον καὶ ἀξιώμασι*.

19. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 264-265. Πρβλ. Ζακυνθινός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 480.

20. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 29,15 κτ. Για αλόγιστες παροχές κατηγορούνται επίσης ο Μιχαήλ Σ', ο Κωνσταντίνος Γ' και ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης. Πρβλ. Ατταλειάτης, 275.

21. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 104,26-8.

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 110,2-3.

23. Ζωναράς III, 646-647. Πρβλ. Κεκαυμένος §20, παρά το γεγονός ότι, όπως ειπώθηκε, ο συγγραφέας αυτός σε γενικές γραμμές δεν κρίνει αυστηρά τον Μονομάχο.

τόσο κοντά στην πρωτεύουσα, όπως ήταν η Χαλκηδόνα και η Χρυσούπολη, στην Κωνσταντινούπολη όλοι ήταν απαθείς *ὡς ἀλλοτρίας χώρας πασχούσης*²⁴ επισημιάινει ο Ατταλειάτης.

Αλλά και μετά τον Μονομάχο, όταν η πολιτική, ιδίως του Μιχαήλ Γ', απέναντι στο στρατό είχε εξοργίσει το *στρατιωτικὸν μέρος*, μπορεί ο Ζωναράς να αναφέρει ότι αυτοί οι τελευταίοι επιθυμούσαν να ανέλθει στο θρόνο ένας στρατιωτικός²⁵, όμως τελικά η άνοδος του Ισαακίου Α' έγινε μετά από συμφωνία με το *πολιτικὸν μέρος*, πράγμα που, όπως έχει παρατηρηθεί²⁶, ακυρώνει στην πράξη τον «στρατιωτικό» χαρακτήρα της διακυβέρνησης του Ισαακίου. Μπορεί, λοιπόν, ο Ψελλός να τον θαυμάζει για τον τρόπο με τον οποίο είχε οργανώσει το στρατό του όταν επαναστάτησε και διεκδίκησε την εξουσία²⁷, όμως όταν ανήλθε στο θρόνο η οικονομική πολιτική του δεν άλλαξε από εκείνη των προκατόχων του, ακόμη και αν οι οικονομικές επιβαρύνσεις και κάθε είδους εισπράξεις τώρα γίνονταν με την πρόφαση της κάλυψης των στρατιωτικών αναγκών. Όμως και παρά την πρόφαση αυτή, ο ίδιος διακήρυξε ότι δεν ήταν προς το συμφέρον της αυτοκρατορίας η επιδίωξη επέκτασης των εδαφών της, επειδή για κάτι τέτοιο υπήρχε ανάγκη *καὶ χρημάτων πολλῶν καὶ γενναίας χειρός ... καὶ τοῖς μὴ οὕτως ἔχουσιν ἢ πρόσθεσις ὑφαίρεισι γίνεται*²⁸. Εδώ, συνεπώς δεν έχουμε μια «σοφία» εκ μέρους του αυτοκράτορα²⁹, αλλά μια επίσημη παραδοχή του ηγεμόνα ότι όχι μόνο δεν διαθέτει τα χρήματα – μολονότι συνεχίζει ή επιβάλλει εισπράξεις με αυτό το πρόσχημα – αλλά, παρόλο που ο ίδιος ήταν στρατιωτικός, ούτε και τη «γενναίαν χεῖρα», που θα ήταν ανάξια των περιστάσεων.

Υπάρχει μια σχεδόν πλήρης συμφωνία των πηγών, μηδέ του Ψελλού εξαιρουμένου, ότι η περίοδος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Γ' Δούκα και κατόπιν του γιου του Μιχαήλ Ζ' επέφερε την πλήρη καταστροφή, όσον αφορά τη δυνατό-

24. Ατταλειάτης, 200.

25. Ζωναράς III, 659: *ἦν μὲν γὰρ τῷ στρατιωτικῷ παντὶ ἔφρεσι στρατιωτῶν τὴν βασιλειὸν ἀρχὴν περιζώσασθαι ἤχθετο γὰρ ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ μέρους ἀρχόμενον, ἀλλ' οὐκ ἐθάραε τὸν πόθον εἰς προὔπτον ἐξενεγκεῖν.*

26. Lemerle, *Cinq études*, 257.

27. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, 7-8. Παρόλα αυτά η μόνη νίκη που κατήγαγε αυτός ο στρατός ήταν στη σύγκρουση με τις δυνάμεις που έστειλε εναντίον του επαναστάτη ο Μιχαήλ Γ', νίκη που επιτεύχθηκε με αρκετή δυσκολία, παρά την ακατάλληλη ηγεσία που είχαν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Συνεπώς, δεν φαίνεται να δικαιολογείται η άποψη ότι η αναβίωση της παραδοσιακής πειθαρχίας που επέβαλε ο Ισαάκιος έκαναν το στρατό αποτελεσματικό και επιτυχημένο στη μάχη (Haldon, *ό. π.*, 226). Πρβλ. και πιο πάνω, σημ. 13 για την άποψη του ίδιου του Ισαακίου Α'.

28. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, 50,13-15.

29. Lemerle, *Cinq études*, 258.

τητα στρατιωτικής αντιμετώπισης των εξωτερικών εχθρών. Όλοι επίσης συμφωνούν ότι η πολιτική που ακολούθησαν οι αυτοκράτορες αυτοί απέναντι στο στρατό ήταν ηθελημένη, δηλαδή αποτέλεσμα πολιτικής σκοπιμότητας³⁰. Πράγμα που κάνει ακόμη και τον Ψελλό να αναφωνήσει, για τον Κωνσταντίνο Δούκα, *ἀγνόημα δὲ μέγα ἠγνόησεν, ὅτι τῆς στρατιωτικῆς καταλυομένης μερίδος τὰ τῶν ἐναντίων αὐξάνοιτο καὶ ἐπὶ τὸ μείζον καθ' ἡμῶν φέροιτο*³¹. Η «εσωστρέφεια», ανμπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτός ο σύγχρονος όρος, της κυβέρνησης του Μιχαήλ Ζ' και η απασχόλησή της με τους πολιτικούς της αντιπάλους παρουσιάζονται ως οι αιτίες που την έκαναν πλήρως αδιάφορη για την κατάσταση των επαρχιών, ιδίως των επαρχιών της Ανατολής που υπέφεραν από τις σελτζουκικές επιδρομές³². Μάλιστα, η Συνέχεια του Σκυλίτζη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο αυτοκράτορας, στην προσπάθειά του να συλλάβει τον Φράγκο Ρουσέλιο, *μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ῥωμαίων ἢ τὸν Ῥουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἐνί*³³, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα όλα τα δεινά που υφίσταντο οι υπήκοοί του. Οι εμφύλιες διαμάχες που είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του τέλους της περιόδου που εξετάζουμε, είναι ένα ακόμη δείγμα αυτής της εσωστρέφειας. Ο Ατταλειάτης παρατηρεί με μικρά ότι οι Ρωμαίοι στους εμφύλιους πολέμους έχουν

30. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, a 17,5-9: *τὸ γοῦν βουλόμενον αὐτῷ ἦν μὴ πολέμοις τὰ περὶ τῶν ἐθνῶν διατίθεσθαι, ἀλλὰ δῶρων ἀποστολαῖς ... ἵνα μήτε [τὰ] πλείω καταναλίσκοι τοῖς στρατιώταις καὶ αὐτὸς διαγωγῆν ἔχοι ἀόρυστον. Ζωναράς III, 677: [ο Κωνσταντίνος Γ' επιθυμοῦσε] *τὸ τε μὴ πλείω δαπανᾶν ἐν ἐκστρατείας καὶ τὸ αὐτὸς ἡρμεῖν ... διὸ καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἠμέλεισεν ἢ μᾶλλον πολλοὺς καὶ τοὺς γενναιωτέρους τῶν ἀπογραφῶν ἀπήλειψε διὰ τὸ βαρύνεσθαι. Ζωναράς III, 683: οἱ γὰρ στρατιῶται, ὡς ἦδη μοι εἴρηται, διὰ τὴν τοῦ βασιλέως [Κωνσταντίνου Γ'] γλυχορότητα ὠλεγώθησαν τε καὶ ἐκακώθησαν. καὶ εἴτινες δ' ἦσαν ἔτι στρατείας ἐχόμενοι, κάκεινοι ἀντεπεξέμενοι τοῖς πολεμίοις ἦσαν ἀπρόθυμοι, τῶν συνήθων ὄψωνιων στεροῦμενοι. Συνέχεια Σκυλίτζη, 113: [από τον Κωνσταντίνο Γ'] *ἐτέλλετο μὲν γὰρ στρατιωτικόν, ψιλόν δὲ καὶ ἄοπλον καὶ γυμνόν, τῶν κρειττόνων ἀπαλεινομένων ἐκάστοτε τῆς στρατείας τοῦ πλήθους τῶν ὄψωνιων ἔνεκα καὶ τῶν μειζόνων βαθμῶν. Ατταλειάτης, 77: [ἐπὶ Κωνσταντίνου Γ'] *τὸ δὲ φειδῶλόν ... καὶ τὸ καταφρονητικόν τῆς στρατιωτικῆς εὐπραγίας καὶ στρατηγικῆς καὶ ἀκριτικῆς ἐνπαθείας πολλῶν καὶ σχεδὸν ἀπάντων τῶν ὑπὸ Ῥωμαίους τελούτων λυμαντικῶν ἐψηφίζοντο. Φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο αὐτῇ ἡ ομορφανία ὁλων των πηγῶν να οφείλται σε ομαδική παρανόηση των μέτρων που λαμβάνονταν.****

31. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, a 18,1-3.

32. Ατταλειάτης, 212: [ἐπὶ Μιχαήλ Ζ' οι κυβερνῶντες] *ὥσπερ μηδεὶς τὸ παράπαν ἐνοχλοῦντος τοῖς Ῥωμαίοις ἀλλοφύλου πολέμου ἢ θείας ὀργῆς, ἢ τοὺς ἀνθρώπους κατατρεχοῦσης ἐνδείας καὶ βίας βιωτικῆς, οὕτως ἀδεῶς ἔπραττον τὰ θεομοσι καὶ τυραννικά. Περβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.*

33. Συνέχεια Σκυλίτζη, 161: *τὴν γὰρ τῶν ὁμογενῶν ἀπώλειαν καὶ τὴν ὑφαίρεσιν τῆς ἀρχῆς καὶ τὸ σφάττεσθαι τοὺς χριστιανοὺς καὶ δηοῦσθαι τὰς κώμας καὶ τὰς χώρας ἀφανίζεσθαι καὶ ἀνοστατοῦσθαι ἐν δευτέρῳ ἐτίθετο ... <καὶ> μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ῥωμαίων ἢ τὸν Ῥουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἐνί.*

γίνει εξαιρετικά ικανοί και πρόθυμοι να καταφρονήσουν το θάνατο, αλλά στους πολέμους κατά των αλλοφύλων αποδεικνύονται *δειλοί και ανάλκιδες*³⁴.

Είναι ένα ενδιαφέρον σχόλιο για την κοσμοαντίληψη των Βυζαντινών το γεγονός ότι οι ίδιοι άνθρωποι που περιγράφουν την κατάσταση αυτή, κατονομάζοντας τους αιτίους και τις πράξεις τους, ταυτόχρονα θεωρούν την όλη εξέλιξη ως αποτέλεσμα που επιφέρει «*ή εκ του θείου νέμεις*» για το λόγο ότι οι Ρωμαίοι εγκατέλειψαν την αρετή και την αληθινή χριστιανική πίστη³⁵. Ωστόσο, αν δούμε πιο προσεκτικά τις προτάσεις του Ιωάννη Αντιοχείας προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α', θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν δύο επίπεδα νοήματος: εκ πρώτης όψεως φαίνεται να προτείνει «αφελώς» στον Αλέξιο «άφησε τις αμαρτωλές πρακτικές, γίνε πραγματικός χριστιανός, προσευχήσου στον Θεό, και τότε θα αναλάβει εκείνος τη σωτηρία του κράτους». Στην πραγματικότητα εκείνο που ζητάει είναι μια πλήρη αλλαγή των πρακτικών της δημόσιας διοίκησης³⁶, και από την οπτική αυτή οι απόψεις του Ιωάννη δεν είναι καθόλου μακριά από τις «Νουθεσίες προς αυτοκράτορα» του Κεκαυμένου.

Ανεξάρτητα πάντως από τη θεϊκή τιμωρία, η ιδεολογία της αποστρατιωτικοποίησης και η συνακόλουθη πολιτική της δεν είχαν ως αποτέλεσμα απλώς την εξάρθρωση της στρατιωτικής ικανότητας της αυτοκρατορίας. Την εποχή που η εμφάνιση νέων εχθρών με νέες πολεμικές τακτικές, τις οποίες η παραδοσιακή στρατιωτική οργάνωση του βυζαντινού στρατού δεν φαινόταν σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά³⁷, θα έπρεπε να είχε οδηγήσει σε μια αυξημένη ενασχόληση περί τα στρατιωτικά, και με ικανές ηγεσίες, εν τούτοις αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει. Οι πηγές κατηγορούν τους αυτοκράτορες όχι μόνο για το ότι ο στρατός εγκατελείπεται σε επίπεδο πρακτικό, δηλαδή σε χρήματα, εξοπλισμό, εξάσκη-

34. Ατταλειάτης, 198: *κατ' ἀλλήλων λυτῶντες καὶ ἀκρατῶς τοῖς ὁμοφύλοις μαχόμενοι καὶ θανάτου καταφρονοῦντες, ἐν τοῖς ἀλλοφύλοις πολέμοις δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸ πολέμου νῦθα διδοῦντες φανόμεθα*. Πρβλ. Ατταλειάτης, 135, 195-196, 212· Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.

35. Ατταλειάτης, 197: *τὴν τῶν γινομένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρει τὴν ἐκ τοῦ θεοῦ νέμειν ... ἢ γὰρ ἀληθὴς καὶ ἀνώμητος πίστις ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν, ἐπεὶ τῶν ἀρετῶν τυγγάζομεν ἐκπτώτοι, κατὰ γινωσκίς μᾶλλον ἐστί καὶ κατὰ κρίσις*. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 160, καθώς και το άρθρο του M. Hinterberger στον παρόντα τόμο, σ. 155-167.

36. P. Gautier, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène*, *REB* 28 (1970), 29-39.

37. Πρόκειται κυρίως για την τακτική των επιθέσεων φθοράς και κάποιου είδους «αναρτοποίηση» από τους Σελτζούκους καθώς και για την εξαιρετικά επιδέξια χρήση του τόξου από τους ιππείς των τελευταίων. Για τη χρήση του τόξου από τους Σελτζούκους και τις συνέπειές του στην έκβαση των συγκρούσεων με τους Βυζαντινούς βλ. W. Kaegi, *The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia*, *Speculum* 39 (1964), 96-108 [= *Army, Society and Religion in Byzantium*, London 1982, XIX].

ση κ.λπ.³⁸, αλλά, πράγμα που θεωρώ ως εξίσου σημαντικό αν όχι σημαντικότερο, επειδή η ιδεολογία που επικρατεί έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη απώλεια του ηθικού του. Απώλεια του ηθικού σημαίνει, πρώτον, ότι είναι εκ των προτέρων πεπεισμένοι ότι δεν είναι σε θέση να τα βγάλουν πέρα με τον εχθρό, και, δεύτερον, ότι η υπεράσπιση της πατρίδας δεν είναι κατ' ανάγκην ζήτημα πρώτης προτεραιότητας: πρωτεύει το ατομικό συμφέρον, η ατομική σωτηρία. Δημιουργείται, με άλλα λόγια, ένα ιδεολογικό περιβάλλον, ένα «κλίμα» που ευνοείται από τα συγκεκριμένα πολιτικά και οικονομικά μέτρα και στη συνέχεια τρέφεται από αυτά. Τα κείμενα κυριολεκτικά βρίθουν από αναφορές αυτού του είδους, που μαρτυρούν από τη μια μεριά την ταπεινώση και την κατάρπωση του ηθικού των Ρωμαίων και από την άλλη την αντίστοιχη έπαρση των αντιπάλων. Η κατάσταση δεν αφορά μόνον τα στρατεύματα: ο ίδιος ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δούκας, μπροστά στην επιδρομή των Ούζων το 1064, ορρωδεί *μη άποθαρρών προς τοσαύτην ἰσχὺν ἀντιπαρατάξασθαι*³⁹, ενώ στην Ανατολή τα πάντα καταστρέφονται *τῇ βιαίᾳ ὑποχωρήσει καὶ δεμητάσει τῶν ἡμελημένων στρατιωτῶν*, πράγμα που έκανε *τοὺς μὲν Ῥωμαίους ταπεινοῦσθαι καὶ κατεπτηχέναι, τοὺς βαρβάρους δὲ φρυσᾶσθαι τε καὶ ἐπαίρεσθαι*⁴⁰. Η κατάρπωση του ηθικού είχε φτάσει σε τέτοιο επίπεδο, ώστε οι στρατιώτες που συγκεντρώνονται από τον Ρωμανό Διογένη για να αντιμετωπίσουν τους Σελτζούκους παρουσιάζουν ένα οικτρό θέαμα, αφού *εἰς ἐσχάτην τάλαιπωρίαν συνελθέντες δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸς οὐδὲν γενναῖον χρησιμεύοντες κατεφάνοντο*⁴¹. Έτσι, ο Διογένης θεωρεῖ αρεκτὴ ἐπιτυχία καὶ μεγάλη εὐτυχία το γεγονός ότι οι στρατιώτες αυτοὶ τόλμησαν και μόνο να σταθούν και να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους *καὶ τὸ πολὺ τῆς πρῶν δειλίας ἀπέθεντο*⁴² και ότι *τέως οἱ ἀνάλκιδες ἀνερωσθήσαν καὶ οἱ νεκροὶ ... ἐξωώθησαν*⁴³. Όμως η κατάσταση δεν ήταν εύκολο να αλλάξει τόσο γρήγορα, με τα γνωστά αποτελέσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Μαντζικέρτ, τη στιγμή που ένα μέρος του στρατεύματος ηττώμενο και καταδιωκόμενο φτάνει στο στρατόπεδο, κανείς από τους άλλους αξιωματικούς που βρίσκονταν επικεφαλῆς στρατιωτικῶν σωμάτων μέσα στο στρατόπεδο δεν έκανε την παραμικρὴ κίνηση βοήθειας *ἀλλὰ πάντες ἔνδον [της παρεμβολῆς] καθήμενοι ἕκαστος τὸ οἶκεῖον ἔργον ... διεπράττετο, καὶ κίνη-*

38. Βλ. για παράδειγμα τις παρανέσεις του Κεκαμημένου (§82 και 87), η μαρτυρία του οποίου κάποτε υποβαθμίζεται ως «συντεχνασκή».

39. Ατταλειάτης, 84. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 114.

40. Συνέχεια Σκυλίτζη, 113.

41. Ατταλειάτης, 103-104.

42. Ζωναράς III, 691.

43. Συνέχεια Σκυλίτζη, 131.

σις ψυχῆς οὐδ' ἀγωνία τούτους τὸ παράπαν ἐξώρμησεν⁴⁴. Και σε ἄλλη περίπτωσι, ὅταν οἱ Φράγκοι μισθοφόροι συμπλέκονται με τους Τούρκους και τους τρέπον σε φυγή, κανένα ἀπὸ τα παριστάμενα ρωμαϊκὰ σώματα δεν ἔσπευσε να δώσει την παραμικρὴ βοήθεια⁴⁵. Ἀλλὰ και ὅταν, ὅπως συνέβη το 1069 μπροστὰ στη Μελιτηνή, τα ντόπια στρατεύματα ἦταν πρόθυμα να πολεμήσουν, τα ἄλλα σώματα, που ἐνδεῶς εἶχον και ταπεινῶς διὰ τὴν ἔνδειαν, δεν θέλησαν να ακολουθήσουν και εγκατέλειψαν την περιοχὴ⁴⁶. Ἐτσι, η συμβουλή που δίνει ο Κεκαυμένος την ἴδια εποχὴ στον γιο του και μὴ φοβηθῆς τὸν θάνατον, ὑπὲρ τῆς πατρίδος και τοῦ βασιλέως τοῦτον μέλλων λαβεῖν ... (ἀλλὰ) τὸ αἰσχρῶς και ἐπιψόγως ζῆν⁴⁷ φαντᾶζει ιδιαίτερα ἐπίκαιρο σε μια εποχὴ που οἱ περισσότεροι παρουσιάζονται να ἐπιλέγουν το δεύτερο.

Εἶναι αὐτὴ η ἀπογοητευτικὴ εικόνα της αυτοκρατορίας μια εικόνα που ἀνταποκρίνεται στην πραγματικότητά των περίπου πενήντα χρόνων, ἀπὸ το δεύτερο ὡς και το τρίτο τέταρτο του 11ου αἰῶνα; Ἡ μήπως εἶναι μια εικόνα υπερβολικά αυστηρὴ, μια εικόνα αρκετὰ παραμορφωμένη ἀπὸ τις μαρτυρίες των σύγχρονων και λίγο μεταγενέστερων πηγών, που ἐνδεχομένως δεν κατανοοῦσαν τις μεταρρυθμίσεις των αυτοκρατόρων ἢ ἦσαν ἐχθρικοί προς αὐτές; Ἢδη ἐδῶ και ἓνα τέταρτο σχεδόν του αἰῶνα ο P. Lemerle διατύπωσε την ἀποψη ὅτι εἰδικὰ για το θέμα των ἀλλαγών που ἐπέφεραν στο στρατὸ οἱ αυτοκράτορες του 11ου αἰῶνα «ἡ κρίσις της ιστορίας υπῆρξε ἐξαιρετικὰ λανθασμένη, ἀπὸ τον 11ο αἰῶνα και μέχρι τις μέρες μας»⁴⁸. Ἀς δούμε τα πράγματα ἀπὸ πιο κοντὰ.

Ἐνα ἀπὸ τα βασικότερα σημεῖα της κριτικῆς που ασκοῦν οἱ ιστορικοί συγγραφεῖς προς τους κυβερνῶντες ἀφορὰ την οικονομικὴ πολιτικὴ. Αφήνοντας κατὰ μέρος τις κατηγορίες (που κάθε ἄλλο παρὰ ἐκτὸς πραγματικότητος εἶναι) για τις υπερβολικὲς σπατάλες της αὐλῆς, ἀς ἐπικεντρώσουμε την προσοχὴ μας σε οικονομικὰ μέτρα που σήμερα ἔχουν θεωρηθεῖ σοβαρὰ ἢ/και μεταρρυθμιστικά, ἀν και συγκεντρώνουν την ὀξεία κριτικὴ ὅλων των πηγών. Τα σημαντικότερα ἀπὸ αὐτὰ υπῆρξαν: α) η κατάργηση ἀπὸ τον Ἰωάννη Ορφρανοτρόφο του μέτρου που εἶχε εἰσαγάγει ο Βασίλειος Β', δηλαδὴ την πληρωμὴ ἀπὸ τους Βουλγάρους σε εἶδος του φόρου, και η ἀπαίτησή του σε μετρητὰ, β) η προσπάθεια ἐπιβολῆς κρατι-

44. Ατταλιάντης, 113. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 130.

45. Συνέχεια Σκυλίτζη, 135-136: *μηδενὸς τῶν ἰσταμῆνων ταγμάτων ῥωμαϊκῶν τοῖς Φράγκοις μέχρι και ἀπλῆς ὀμῆς παραβοηθήσαντος.*

46. Συνέχεια Σκυλίτζη, 119.

47. Κεκαυμένος §19.

48. Lemerle, *Cinq études*, 268. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène*, ZRVI 29-30 (1991), 61-73.

κού μονοπωλίου στην αγορά του σιταριού από τον λογοθέτη του δρόμου Νικηφόρο και γ) η απαλλαγή από τη στρατιωτική υπηρεσία των κατοίκων της Ιβηρίας και η απαίτηση χρηματικού φόρου στη θέση της, γενικά ο πλήρης εξαγυρισμός της στρατιωτικής υπηρεσίας. Ωστόσο, η εξέταση καθενός από τα μέτρα αυτά ξεχωριστά δείχνει ότι, ακόμη κι αν δεχθούμε ότι πάρθηκαν με καλή πρόθεση και γνήσιο μεταρρυθμιστικό πνεύμα (κι όχι από φιλαργυρία και εξαιτίας των αναγκών που δημιουργούσαν οι άμετρες σπατάλες της αυλής), κανένα τους δεν είχε ένα τελικά και συνολικά θετικό αποτέλεσμα για την αυτοκρατορία.

Η πληρωμή του βουλγαρικού φόρου σε μετρητά προκάλεσε, ουσιαστικά χωρίς λόγο, δυσaréσκεια, εξέγερση και αναστάτωση στη Βουλγαρία, πράγμα που δείχνει ότι ο Ορφανοτρόφος έσφαλε, επειδή εκτός του ότι πιθανότατα ήθελε να επωφεληθεί από αυτήν τη φορολόγηση, είχε υπερεκτιμήσει τη δυνατότητα των Βούλγαρων χωρικών να εμπορευματοποιήσουν τα προϊόντα τους, όπως σωστά παρατηρήθηκε⁴⁹. Η δυσaréσκεια από την οικονομική του πολιτική ήταν τέτοια, που προκάλεσε την αποστασία των Νικοπολιτών και την εκούσια προσχώρησή τους στις δυνάμεις του Δελιάνου⁵⁰.

Το ίδιο και με τη μονοπώληση της αγοράς του σίτου από τον Νικηφορίτζη: δεν ήταν ένα μέτρο εξυγίανσης της αγοράς αυτού του βασικού αγαθού, για το οποίο απλώς τον κατηγορεί ο Ατταλειάτης λόγω οικονομικού συμφέροντος, αφού ήταν ο ίδιος μεγαλοπαραγωγός σιταριού⁵¹. Το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε η αναστάτωση της αγοράς και η πρόκληση μέγιστης δυσaréσκειας και τελικά λιμού, μια και η τιμή του σιταριού αυξήθηκε ξαφνικά οκτώ με δέκα φορές, αφού έφτασε να πωλείται ένα μόδιο το νόμισμα αντί των οκτώ με δέκα μοδίων, διαφορά την οποία βέβαια καρπώνονταν το δημόσιο ταμείο⁵². Το ότι ο Νικηφορίτζης δεν ήταν υπεράνω υποψίας για την αποθησαύριση μεγάλων χρηματικών ποσών, πιθανόν προς ίδιον όφελος, αποδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο επήλθε το τέλος του: οι γνωστοί έμπιστοι του Νικηφόρου Βοτανειάτη τον βασάνισαν μέχρι θανάτου προκειμένου να αποκαλύψει, πού είχε αποκρύψει τους βασιλικούς θησαυρούς⁵³.

49. Cheynet, ό. π., 66.

50. Ζωνάρας III, 600: *ὁ δὲ Δολιάνος ... κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐχώρησε καὶ τὰ Νικοπολιτῶν προσεποιήσατο, τῶν ἐν αὐτοῖς ἐκόντων προσχωρησάντων αὐτῷ, ἐπεὶ μὴ ἔφερον τὴν τοῦ ὀρφανοτρόφου ἀπληστίαν καὶ τὸ ἀκόρεστον.*

51. Ατταλειάτης, 202,5 κε. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 162.

52. Ί. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινά Σύμμεικτα Ι. 4: Ἡ ὑψωσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παράπανάκη, Βυζαντινά 5 (1973), 106-109.

53. Συνέχεια Σκυλίτζη, 186.

Το μέτρο, όμως, με τη μεγαλύτερη σημασία και με τις βαθύτερες συνέπειες ήταν η διάλυση του στρατού της Ιβηρίας. Ο Lemerle⁵⁴ το θεωρεί ως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα λανθασμένης εκτίμησης εκ μέρους των επικριτών του: ο Μονομάχος, σε μια περιοχή που δεν φαινόταν ότι κινδύνευε πλέον, απήλλαξε τους στρατιώτες-γεωργούς από κάθε στρατιωτική υποχρέωση, αφήνοντάς τους τη γη που κατείχαν, για την οποία όμως τώρα έπρεπε να πληρώνουν τους συνήθεις φόρους. Τα χρήματα αυτά θα χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή του νέου τύπου, πιο αποτελεσματικού επαγγελματικού στρατού⁵⁵. Όμως, το τελικό αποτέλεσμα ήταν η αποσπίρση του λαού της Ιβηρίας προς τους αντιπάλους και η μετατροπή τους από υπερασπιστές σε εχθρούς της αυτοκρατορίας⁵⁶. Γενικά όλα τα φορολογικά και φοροεισπρακτικά μέτρα της εποχής θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ότι δεν αποσκοπούσαν στην εξασθένηση του στρατού, αλλά αντίθετα τα επέβαλλαν οι αυξημένες ανάγκες σε ρευστό, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί ουσιαστικά η σταδιακή μετατροπή (ή μάλλον η ολοκλήρωση της μετατροπής) του παλιού θεματικού στρατού στον καινούριο και πιο αξιόμαχο επαγγελματικό/μοσοφορικό στρατό που ήταν απαραίτητος για την αντιμετώπιση των νέων καταστάσεων. Από την άποψη αυτή τα εν λόγω μέτρα υποστηρίζεται ότι δεν αποτελούσαν μέτρα εξασθένησης του στρατού αλλά αντίθετα μέτρα ενίσχυσης του αξιόμαχου των στρατιωτικών σωμάτων. Το πολύ-πολύ να εξασθενούσαν οι παλιές στρατιωτικές οικογένειες που αποτελούσαν στην πολιτική σκηνή το «στρατιωτικόν μέρος» και που επιζητούσαν όλο και περισσότερα αξιώματα.

Ακολουθώντας αυτή την επιχειρηματολογία θα πρέπει να διατυπώσουμε ένα βασικό και ουσιαστικό ερώτημα: πέτυχαν αυτά τα μέτρα; Αν ήταν σωστά, γιατί από τις πρώτες σελτζουκικές επιδρομές καταλήξαμε στην ήττα του Μαντζικέρτ, και γιατί από τη σχεδόν άθικτη ακόμη Μ. Ασία το 1071 καταλήξαμε στη σχεδόν πλήρη απώλειά της δέκα χρόνια αργότερα, για να μην μιλήσουμε για την Ιταλία; Αν πάλι δεν πέτυχαν αυτά τα μέτρα, γιατί συνέβη αυτό; Στην πολιτική και στη διακυβέρνηση, και τότε όπως και σήμερα, όλα κρίνονται από το αποτέλεσμα. Και το αποτέλεσμα δείχνει ότι οι βασικές επιλογές που έγιναν ήταν λανθασμένες: στο στρατιωτικό επίπεδο είναι γεγονός ότι η ενίσχυση των ταγμάτων σε βάρος του θεματικού στρατού είχε αρχίσει από την εποχή του Βασιλείου Β'. Όμως, σε μια εποχή που η ειρήνη που επιτεύχθηκε ευνοούσε την οικονομική ανάπτυξη⁵⁷, όπως και

54. *Cinq études*, 268-269.

55. Cheynet, ό. π., 66.

56. Κεκαυμένος §20: [ο Σερβλίας] *αὐτομολῆσαι τούτους πανοικεῖ παρεσκευάσασε πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περωσῶν. Οἱ καὶ ἐξαγαγόντες αὐτὸν πανστρατεὶ κατὰ τῆς Ῥωμανίας μυρίων κακῶν καὶ συμφορῶν ταύτην ἐνέπλησαν*. Πηρβλ. Ατταλειάτης, 44-45· Σκυλίτζης, 476· Ζωναράς III, 647.

57. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989.

την αύξηση του πληθυσμού, πράγμα που σημαίνει ότι περισσότερες γαίες θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν⁵⁸ και, συνεπώς, περισσότεροι στρατιώτες θα μπορούσαν να στρατολογούνται κανονικά από τα θέματα, για ποιο λόγο η επιλογή που ακολουθήθηκε, δηλαδή η πορεία ουσιαστικής κατάργησης του θεματικού στρατού προς όφελος του ταγματικού/επαγγελματικού, μπορεί να θεωρηθεί σωστή; Από την άλλη, μολονότι ο επαγγελματικός στρατός παρουσιάζεται συχνά ως γενικά αξιόπιστος, δεν είναι λίγες οι φορές που οι μισθοφόροι λιποτάκτησαν ή, το χειρότερο, αποσκήρτισαν προς το μέρος του αντιπάλου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις της ήττας⁵⁹.

Όμως, η εξασθένηση του στρατού δεν ήταν αιτία αλλά αποτέλεσμα. Και δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνο λανθασμένων οικονομικών μέτρων αλλά και άλλων παραγόντων. Ας συνοψίσουμε. Κατά την άποψή μας, οι μαρτυρίες των σε μεγάλο βαθμό αξιόπιστων πηγών μας μάς οδηγούν στην άποψη ότι ένας σημαντικός παράγοντας, που οδήγησε στην αδυναμία αντιμετώπισης του εχθρού και στη συνακόλουθη πτώση, υπήρξε μια γενικότερη ιδεολογία που έχει εξαπλωθεί και επικρατήσει στην κοινωνία. Μια ιδεολογία που εμφανίζεται σχεδόν αμέσως μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' αλλά επικράτησε κυρίως από την εποχή του Κωνσταντίνου Μονομάχου, συνειδητά από τον αυτοκράτορα αυτόν, και συνεχίστηκε με τους επόμενους αυτοκράτορες, κυρίως με τον Κωνσταντίνο Γ' Δούκα. Σε βασικές γραμμές αυτή η ιδεολογία παρουσιάζει την υπάρχουσα ειρήνη ως ειρήνη διαρκή, πράγμα που επιτρέπει τον εφησυχασμό και την ενασχόληση με άλλα πράγματα, όχι πλέον πολεμικά: *εἰρηνεύει μὲν νῦν τὸ ὑπῆκοον, ἡρεμεί δὲ τὸ ἀντίπαλον, πολλή δὲ γαλήνη τὰ Ῥωμαίων κατέχει καὶ οὐδὲν ἐστὶ τὸ ἀνθέλκον τὰς ἡμετέρας φροντίδας*, λέει η πασίγνωστη ρήση του Μονομάχου⁶⁰. Η φράση-κλειδί στην προκειμένη περίπτωση είναι, νομίζω, *τὰς ἡμετέρας φροντίδας*: αυτές ήταν φροντίδες άλλες, από τις οποίες η ενασχόληση με τα στρατιωτικά και την εξωτερική πολιτική αποτελούσε μια ενοχλητική απόσπαση. Η αντίληψη της διαρκούς ειρήνης έχει ως αναπότρεπτη συνέπεια τη μείωση του στρατού και των στρατιωτικών δαπανών, αφού τώρα δεν υπάρχει ανάγκη. Και αυτό βέβαια, περιττό να λεχθεί, εξυπηρετεί απόλυτα τη σκόπιμη αποδυνάμωση του *στρατιωτικού μέρους* από το *πολιτικό*. Με τον τρόπο αυτό ελέγχεται σταδιακά μια «ιδιωτικοποίηση» των συμφερόντων. Το ιδιωτικό συμφέρον είναι πάνω από το συλλογικό, πάνω από το κρατικό, σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η ιδεολογία αυτή είναι απολύτως εμφανής στην πρωτεύουσα, από την οποία εκπορεύονται διοικητικά και οικονομικά μέτρα⁶¹

58. Cheynet, ό. π., 65.

59. Π.χ. Ατταλειάτης, 157-158, πριν από τη μάχη του Μαντζικέρτ.

60. *JGR* I, 621.

61. Βλ. για παράδειγμα τις «Νουθεσίες προς αυτοκράτορα» του Κεκαυμένου §77-88.

που προκαλούν στο στρατιωτικό επίπεδο όχι μόνον αντιζημενική αδυναμία αντιπαράθεσης, αλλά κυρίως την «πτώση του ηθικού» και την παντελή «απροθυμία» των κατοίκων της υπαίθρου να υπερασπιστούν την πατρίδα τους. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, είναι αλήθεια, δεν μπορούσε πλέον να προβάλει την ιδέα της διαρκούς ειρήνης, αφού οι κίνδυνοι που απειλούσαν το κράτος ήταν κάτι περισσότερο από ορατοί. Όμως δεν υπήρχε πια τέτοια ανάγκη, αφού η αντιστρατιωτική αντίληψη είχε πλέον εγκατασταθεί και υλοποιείτο με τη μορφή δυσμενών οικονομικών μέτρων με την πρόφαση της εξοικονόμησης χρημάτων⁶². Οι θεσμικές αλλαγές, όπως η εξαφάνιση των στρατιωτικών κτημάτων, ο εξαργυρισμός της στρατείας και οι άλλες οικονομικές ή δημοσιονομικές ρυθμίσεις ακόμη κι αν δεχθούμε ότι δεν εκπηγάζουν από αυτήν την αντίληψη, ωστόσο δείχνουν να επιτείνουν την κατάσταση, χωρίς να επιφέρουν κάποια διόρθωση των κακώς κείμενων ή προσαρμογή σε καινούρια δεδομένα. Από την άποψη αυτή, τις «μεταρρυθμίσεις», με τις οποίες πιστώνονται κάποιοι αυτοκράτορες ή οι υπουργοί τους, δεν μπορούμε να τις δούμε πάντοτε με θετική έννοια, ως προσπάθειες συγκράτησης της πτώσης. Η κατάσταση επιτείνεται από τους εμφυλίους πολέμους, που παίρνουν μορφή ενδημική και εξασθενούν ακόμη περισσότερο την αυτοκρατορία σε όλα τα επίπεδα. Σε τελευταία ανάλυση η άποψη ότι οι ατυχίες της αυτοκρατορίας την εποχή αυτή δεν οφείλονταν τόσο στην εξασθένηση του στρατού αλλά στη δυσανάλογη αύξηση των εξωτερικών κινδύνων δεν φαίνεται να αποδίδει σωστά την πραγματικότητα. Μολονότι η αύξηση των εξωτερικών εχθρών είναι αναμφισβήτητη, ως βαιική αιτία πρέπει να θεωρηθεί η εσωτερική εξασθένηση του Βυζαντίου μέσα από την εσφαλμένη αντίληψη της διαρκούς ειρήνης, την επακολουθήσασα πολιτική απέναντι στο στρατό και τις συνεχείς επαναστάσεις.

Είναι γνωστό – όσο κι αν αποτελεί, φαινομενικά, μια αντίφαση – ότι όσο πιο πολύ παρακμάζει ένα κράτος, τόσο πιο πλούσιοι γίνονται (κάποιοι) πολίτες του. Θα πρόσθετα, επίσης, ότι τόσο πιο πολύ αυξάνεται ο εφησυχασμός ως ιδεολογία με αποτέλεσμα να μειώνεται η στρατιωτική/αποτρεπτική ικανότητά του. Η παραδοσιακή αντίληψη των Βυζαντινών για την κοινωνία τους, είτε εκφράζεται από αυτοκράτορες ελάχιστα «στρατιωτικούς», όπως ο Λέων 5⁶³ και ο Κωνσταντίνος

62. Ζωναράς III, 677: *γλίσχος δὲ τυγχάνων καὶ φειδωλὸς [Κωνσταντίνος Γ'] ἔθετο παρ' ἐναντῶ μὴ μάχαις πρὸς τὰ ἔθνη συρρήγνησθαι, ἀλλὰ δώροις καὶ φιλοφροσύναις ἄλλαις αὐτὰ οἰκιοῦσθαι ... δὺο ταῦτα ἐντεῦθεν μνώμενος αὐτῶ, τὸ τε μὴ πλείω δαπανᾶν ἐν ἐκστρατείας καὶ τὸ αὐτὸς ἡρεμεῖν ... διὸ καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἡμέλισεν ἢ μᾶλλον πολλοὺς καὶ τοὺς γενναιοτέρους τῶν ἀπογραφῶν ἀπῆλειψε διὰ τὸ βαρύνεσθον.* Πρβλ. Ζωναράς III, 683.

63. Λέων 5, *Τακτικά*, PG 107, 796A: *Δύο γάρ ταῦτά μοι δοκοῦσι ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα ... γεωργικὴ μὲν τρέφουσα ... στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικοῦσα καὶ περιφυλάττουσα ... αἱ δ' ἄλλαι ἐπιτηδεύσεις δεύτερα τούτων ἐμοὶ καταφαίνονται.*

ο Πορφυρογέννητος⁶⁴ είτε από τους στρατηγούς «τῆς ἔω», προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ ῥ⁶⁵, θεωρεί τους στρατιώτες ως την κεφαλή και το στήριγμα της πολιτείας: *ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα*. Ἦταν ενδεχομένως η ανατροπή για πρώτη φορά αυτήν την εποχή αυτής της θεώρησης που φαίνεται να υπήρξε ένας από τους παράγοντες που συνετέλεσε σε αρκετά μεγάλο βαθμό σε αυτό που ονομάζουμε κρίση στο τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα.

64. *JGR* I, 222 (προοίμιο Νεαράς Η'): *ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα ... καὶ ὅς μὴ ταῦτα ὑπὸ πολλὴν τίθεται πρόνοιαν, περὶ τὴν οἰκίαν σφάλλεται σωτηρίαν, εἴπερ οἰκίαν οἰεσθαι χρὴ τὸ κοινόν.*

65. Σκυλίτζης, 486,8-10: *αὐτοὺς δὲ (sc. τους στρατιωτικούς) τοὺς ἐκ παίδων προπολεμοῦντας καὶ ἀγροπνοῦντας, ἢν' ἀδεῶς οὗτοι (sc. οἱ πολιτικοί) καθενύδοιεν, [μὴ ἄξιον εἶναι] παροραθῆναι καὶ τῆς βασιλικῆς φιλοτιμίας διεκπεσεῖν.*

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ CLUNY ΣΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΟΥ 1054

«Εγώ, ο Γουλιέλμος, κόμης και δούκας με τη χάρη του Θεού [...] αφιερώνω στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο τη villa του Cluny με την αγροτική έπαυλη, την εκκλησία της Παναγίας και του αποστόλου Πέτρου, μαζί με όλα όσα ανήκουν σ' αυτήν, τις αγροτικές κατοικίες, τις εκκλησίες, τους δούλους και των δύο φύλων, τα αμπέλια, τα χωράφια, τα λιβάδια, τα δάση, τα νερά, τις προσόδους, κάθε καλλιεργημένη και μη έκταση [...] με την επιθυμία να χτιστεί εκεί ένα μοναστήρι αφιερωμένο στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο [...] Όσο ζει, ηγούμενος θα είναι ο Βέρνων (Verno). Μετά το θάνατό του οι μοναχοί θα έχουν την εξουσία και την άδεια να εκλέξουν (ως ηγούμενο) οποιονδήποτε από το τάγμα τους και κανείς δεν θα έχει το δικαίωμα να τους εμποδίσει να κάνουν μία κανονική εκλογή. [...] Θα βρίσκονται κάτω από την προστασία των δύο αποστόλων και την υπεράσπιση του πάπα. [...] Και ορκίζομαι και προειδοποιώ στο όνομα όλων των αγίων και στην ημέρα της Κρίσης πως κανείς κοσμικός άρχοντας, κανείς κόμης, ούτε επίσκοπος, ούτε ο ίδιος ο πάπας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, δεν θα καταπατήσει τις κτήσεις των δούλων του Θεού, δεν θα πουλήσει, ούτε θα ελαττώσει, ούτε θα δώσει ως τίτλο σε οποιονδήποτε οτιδήποτε ανήκει σε αυτούς, και δεν θα επιτρέψει να τους επιβληθεί ένας κύριος παρά τη θέλησή τους. Και επιμένω και προσθέτω και σας ορκίζω, ω άγιοι απόστολοι Πέτρο και Παύλο, και εσένα άγιε ποντίφικα της αποστολικής Έδρας να αποκόψεις από την κοινότητα της αγίας Εκκλησίας του Θεού και από την αιώνια ζωή, μέσω της εξουσίας των κανόνων και της αποστολής που έλαβες από τον Θεό, τους κλέφτες, εισβολείς, πωλητές αυτού που σας δίνω με όλη μου την ικανοποίηση και με τη φανερή μου θέληση. Γίνετε οι προστάτες και υπερασπιστές του Cluny και των υπηρετών του Θεού που θα κατοικούν εκεί»¹.

Πρόκειται για την επίσημη πράξη ίδρυσης του μοναστηριού του Cluny στις 11 Σεπτεμβρίου του 910 (ή 909) από τον δούκα της Ακουιτανίας Γουλιέλμο Α' τον Ευσεβή. Η πρωτοβουλία για την ίδρυσή του ανήκει στον μοναχό Βέρνωνα (Verno), ο οποίος είχε ήδη στο ενεργητικό του την ίδρυση το 894 ενός ακόμα μο-

1. *Recueil des Chartes de l'Abbaye de Cluny*, έκδ. A. Bruel, I, Paris 1876, 124· Montalembert, *Précis d'histoire monastique des origines à la fin du XIe siècle*, Paris 1934, 144-146.

ναστηριού στο Gigny, που επίσης είχε τεθεί με απόφαση του πάπα Φορμόζου (Formosus, 891-896) υπό την προστασία της Αγίας Έδρας και παρείχε εγγυήσεις για την ελεύθερη εκλογή του ηγουμένου του μοναστηριού και την απαλλαγή από το συνηθισμένο φόρο της δεκάτης². Η πρωτοβουλία αυτή ερχόταν ως απάντηση στη βαθιά κρίση που μάστιζε κατά την περίοδο αυτή την εκκλησιαστική ζωή των χωρών της Δύσης, και η οποία εκφραζόταν με την ηθική κατάπτωση του μοναστικού και του κοσμικού κλήρου και οφειλόταν στην ολοκληρωτική εξάρτησή του από τους κοσμικούς άρχοντες. Το νέο πνεύμα της μεταρρύθμισης απέκτησε πολύ γρήγορα υποστηρικτές, με αποτέλεσμα στα τέλη του 10ου αιώνα να έχει εξαπλωθεί στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία. Μία σειρά από σπουδαίες προσωπικότητες, όπως ο Όθων (Odo, 926-942) και ο Μαϊόλος (Maiolus ή Mayolus, 954-994), διαδέχθηκαν τον Βέρνωνα στην ηγεσία του κινήματος.

Το κίνημα του Cluny όφειλε σε ένα μεγάλο βαθμό την επιτυχία του στη στήριξη που εξασφάλισε από τους δύο πρώτους βασιλείς της δυναστείας των Καπετιδών (987-1080). Ουσιαστικό στοιχείο του πολιτικού προγράμματος του Ούγου Καπέτου, αλλά κυρίως του γιου του, Ροβέρτου του Ευσεβούς, ήταν η στήριξη του κατώτερου κλήρου και των μοναχών σε βάρος του επισκοπικού και αριστοκρατικού κλήρου³. Ο Ροβέρτος – κατά τη διάρκεια της βασιλείας του οποίου οι μεταρρυθμιστές του Cluny πολλαπλασίασαν τα μοναστήρια τους – έφερε τους μοναχούς στα κέντρα των πολιτικών εξελίξεων. Οι μοναχοί δεν είχαν πλέον μόνον εκκλησιαστικά καθήκοντα, αλλά έγιναν και παράγοντες της βασιλικής εξουσίας,

2. A. Fliche – V. Martin, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, VII, Paris 1948, 320.

3. Από τις πηγές της περιόδου ιδιαίτερα χρήσιμη για μία ικανοποιητική εικόνα της αντιπαράθεσης αυτής είναι ένα σατιρικό ποίημα που έχει συντεθεί στο πρώτο τέταρτο του 11ου αιώνα από τον Αδαλβέρωνα, αρχιεπίσκοπο του Laon (Adalbero Laudunensis) και το οποίο απευθύνεται συμβουλευτικά στον βασιλιά Ροβέρτο. Για την έκδοσή του βλ. *Adalbero Laudunensis Carmen ad Robertum regem Francorum*, έκδ. G. A. Hüchel, *Les poèmes satiriques d'Aldabéron* [Mélanges d'histoire du Moyen Âge XIII], Paris 1908, 49-178. Στο ποίημα αυτό το τάγμα των μοναχών του Cluny εμφανίζεται ως μία στρατιά πολεμιστών που δεν έχουν καμία σχέση με το μοναχικό βίο: *Miles nunc; Monachus diverso more manebis; Non ergo sum monachus, jussu sed milito regis; Nam dominus meus est Oydello Clunuiacensis* απαντά ο μοναχός του Cluny, όταν τον ρωτούν για τη ζωή του. Ο ηγούμενός του Οδύλλων (Odillo, Oydello) είναι ένας στρατιωτικός ηγέτης (*militiae princeps*), που καλεί σε μάχη τα τεράστια πλήθη των μοναχών-στρατιωτών *milia mille viri procedunt; Ante quirites* και είναι προικισμένος με περσινά οπλοστάσια αλλά όχι θείκες δυνάμεις ικανές να εξαφανίσουν το φόβο από τους πολεμιστές του. Για το λόγο αυτό ονομάζεται στο ποίημα "Neptanabus" *Crede mihi, non me tua verba minantia terreni; Plurima me docuit Neptanabus ille magister*. Ο Nectanabus ήταν ο Αιγύπτιος φαραώ και μάγος της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου, που συναντάται επίσης με τα ονόματα Νεκταναβός, Εκτεναβός, Εκτεναβών, Κτεναβός, Κτεναβών.

συμμετέχοντας στις κρατικές υποθέσεις. Ο Άββων (Abbo, 988-1004) αίφνης δεν ήταν απλώς ο ηγούμενος μοναχός του κλουνιακού μοναστηριού του Fleury-sur-Loire, αλλά ο εκπρόσωπος του βασιλιά Ροβέρτου στη Ρώμη⁴. Ο Ροβέρτος, *rex et archangelus monachorum, amator monachorum, pater et nutritor*⁵, στηριζόμενος στους μεταρρυθμιστές επιχείρησε να δημιουργήσει μία ισχυρή τάξη αφοσιωμένη στους Καπετιδες και συγχρόνως, αποδυναμώνοντας τον επισκοπικό κλήρο, να αποσπάσει από την επιρροή του τη βασιλική εξουσία.

Η μεταρρύθμιση του Cluny, επομένως, αναδεικνύει το μοναστικό κλήρο σε δύναμη αντιπαράθεσης προς τον επισκοπικό κλήρο. Οι επίσκοποι, καταστρέφοντας το Cluny, δεν κατάφεραν τελικά να αποσπάσουν τον Ροβέρτο από την επιρροή των μοναχών και να τον επαναφέρουν στη θέση ενός απλού εκτελεστικού οργάνου τους. Η νέα αυτή εκκλησιαστική δυναμική θα επιρροώσει, υποδεικνύοντας την αναβάθμιση του ρόλου του πάπα και κατά τη διάδοχη περίοδο της ανάδειξης της γερμανικής δυναστείας των Οθωνιδών και της αύξησης του κύρους τους μέσα στο δυτικό μεσαιωνικό κόσμο.

Όλη αυτή η ιστορία της ανάπτυξης του Cluny και της μετατροπής του σε παράγοντα εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης που προετοιμάζει τη ριζικότερη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση δεν θα ενδιέφερε σε μία μελέτη για το σχίσμα του 1054, αν διέθετε τα χαρακτηριστικά μόνον ενός τοπικού, έστω και εκτεταμένου σε σημαντικές περιοχές της Δύσης, φαινομένου. Αντιθέτως, όμως, η διασύνδεση του κλουνιακού κινήματος τόσο με τον πάπα του σχίσματος Λέοντα Θ' (1048-1054), όσο και με τους άλλους ποντίφηκες ως την εποχή του Μεγάλου Γρηγορίου υπήρξε στενή και αυτό μας υποχρεώνει να εξετάσουμε το σχίσμα του 1054 κάτω ακριβώς από την οπτική αυτής της μεταρρύθμισης.

Όταν εξελέγη πάπας ο Λέων Θ', επέλεξε ως συνεργάτες του τους μοναχούς Ουμβέρτο και Ιλδεβράνδη από τον κύκλο των φανατικότερων μεταρρυθμιστών του Cluny. Ο Ουμβέρτος (Humbertus), άνθρωπος του οποίου οι γνώσεις και το κύρος αναγνωρίζονταν ευρέως ήδη στην εποχή του⁶, ήταν κατ' αρχήν μοναχός στη μονή του Moyenmoutier της Λωρραίνης, την οποία άφησε ύστερα από πρόσκληση του πάπα το 1048, προκειμένου να γίνει αρχιεπίσκοπος ολόκληρης της Σικελίας και να αφιερωθεί στο έργο του προσηλυτισμού των Μουσουλμάνων. Το

4. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 329.

5. *Adalbero Laudunensis Carmen*, 52.

6. *Lanfranci Cantuariensis de corpore et sanguine domini adversus Berengarium Turonensem*, PL 150, 409: *Humbertum virum fuisse religiosum, fide christiana et sanctissimis operibus perseverantissime decoratum, scientia divinarum ac saecularium litterarum apprime eruditum testantur omnes qui vel propria experientia eum noverunt, vel ab aliis qui ipsum experti sunt, ejus cognitionem acceperunt*. Βλ. L. Brehier, *Le schisme oriental du XIe siècle*, Paris 1899, 88.

σχέδιο αυτό δεν ευοδώθηκε και ο Ουμβέρτος έμεινε τελικά κοντά στον πάπα ως επίσκοπος της Silva Candida και καρδινάλιος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Ο Ιλδεβράνδης (Hildebrandus), είναι ο μετέπειτα μεγάλος πάπας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας Γρηγόριος Ζ', εκείνος που τελικά πραγματοποίησε τη μεγάλη μεταρρυθμίση της. Άνθρωπος, επίσης, με μεγάλη επιρροή στις αποφάσεις του πάπα, άφησε και αυτός το μοναστήρι του για να προσφέρει τις υπηρεσίες του σε αυτόν. Ως ανταμοιβή πήρε τη θέση του υποδιακόνου και διορίστηκε ηγούμενος της μονής του αγίου Παύλου. Ο ίδιος ο πάπας, αν και γεννημένος στο Eguisheim της Αλασίας, μεγάλωσε και εκπαιδεύθηκε στην Τουλ (Tullum) της Λοθαριγγίας. Μετά το θάνατο του επισκόπου της, ο Λέων έγινε επίσκοπος και συνεχιστής του μεταρρυθμιστικού κινήματος του Cluny που στην περιοχή του είχαν εισαγάγει οι δύο σπουδαίοι προκάτοχοί του, ο Γωσλίνος (Gauslinus, 922-962) και ο Γεράρδος (Gerardus, 963-994).

Η στάση αυτή του Λέοντος δεν είναι καινοφανής, αλλά αποτελεί προίον μιας μακράς συνέχειας: η Αγία Έδρα είχε εκδηλώσει με σαφήνεια την πρόθεσή της να υποστηρίξει τέτοιου είδους κινήσεις ήδη πριν από τη δημιουργία της ίδιας της μονής του Cluny. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται τόσο από τη στάση του πάπα Φορμόζου που αναφέραμε προηγουμένως (894) σχετικά με την παροχή προνομίων στη μονή του Gigny, η ίδρυση της οποίας αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο προάγγελο της ίδρυσης του Cluny, όσο και από την παροχή και ανανέωση το 931 ανάλογων προνομίων από τον πάπα Ιωάννη ΙΑ'. Ακόμη και κατά την περίοδο των μεγάλων ταραχών στη Ρώμη, τις οποίες σηματοδότησε η κυριαρχία του Αλβέρχου⁷, ο Όθων, ηγούμενος του μοναστηριού του Cluny και μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες που ανέδειξε το κίνημα αυτό, προσκλήθηκε στη Ρώμη το 936 και επιφορτίστηκε με το έργο της υψηλής επιστασίας των μονών της πρωτεύουσας και των περιχώρων της⁸, ενώ ο πάπας Λέων Ζ' που είχε ανεβεί στο θρόνο της Αγίας Έδρας ύστερα από τη βίαιη απομάκρυνση του προκατόχου του Ιωάννη ΙΑ' από τον Αλβέρχου⁹, επαβεβαίωσε και ανανέωσε με τη σειρά του το 938 τα προνόμια της μονής του Cluny.

7. Ο 10ος αιώνας ονομάστηκε στην ιστορία του παπισμού «αιώνας της πορνοκρατίας»· βλ. Fr. X. Serralt, *Geschichte der Päpste*, II, München 1954-1959, 348. Η ονομασία αυτή οφείλεται στη φαντασία που χαρακτήρισε κυρίως την πρώτη πεντηκονταετία αυτού του αιώνα, και η οποία συνδέθηκε κατά κύριο λόγο με την παρουσία στο πολιτικό, θρησκευτικό και κοινωνικό προσκήνιο της Ρώμης τριών γυναικών της ανώτερης τάξης, δηλαδή της Θεοδώρας, της Μαροκίας και της Θεοδώρας της νεότερης, συζύγου και θυγατέρων αντίστοιχα του ρωμαίου συγκλητικού Θεοφύλακτου.

8. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 323.

9. Ο πάπας Ιωάννης ΙΑ' ήταν γιος του πάπα Σεργίου Γ' (904-911) και της Μαροκίας (Marotia), μητέρας επίσης του Αλβέρχου, γιου της από το γάμο της με τον Αλβέρχο, μαρζήσιο του Σπολέτο. Οι

Η ιδεολογία της μεταρρύθμισης τοποθετούσε στο επίκεντρο των προσπαθειών της για την εξυγίανση της εκκλησιαστικής πραγματικότητας την αναβάθμιση του ρόλου του πάπα. Έχοντας εξελιχθεί σε κίνηση που δεν θα ασχολείτο απλά με τα προβλήματα της κοινωνίας, αλλά θα επιδίωκε και τη διακυβέρνησή της, ανέδειξε προσωπικότητες που, ήδη από την πρώτη στιγμή της διάκρισής τους, αναπτύσσουν την επιχειρηματολογία τους για ανανέωση της Εκκλησίας σε συνάρτηση με την παπική εξουσία. Οι μεταρρυθμιστές θεωρούσαν ότι η μόνη ισχυρή δύναμη, η οποία θα μπορούσε να υποστηρίξει την κίνηση αυτονομίας που επιχειρούσαν προς τον επισκοπικό-αριστοκρατικό κλήρο, ήταν η Αγία Έδρα. Για το λόγο αυτό ενίσχυσαν το κύρος και την εξουσία του πάπα, στον οποίον εναπέθεταν εν τέλει τις ελπίδες για την πραγματική αναβάθμιση του πνευματικού-καθοδηγητικού ρόλου της Εκκλησίας.

Η ισχυροποίηση των δεσμών του Cluny με τους πάπες από το 910 ως το 1054 και εξής τροποποιεί τη σχέση του πάπα με το ποιμίνι του και της προσδίδει λαϊκότερα πολιτικά χαρακτηριστικά. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι, όταν ο Γερμανός αυτοκράτορας Ερρίκος Γ' κάλεσε τον πρώτο κλουνιακό μεταρρυθμιστή Λέοντα Θ' στον παπικό θρόνο, αυτός δεν αποδέχθηκε τον ορισμό του από τον κοσμικό άρχοντα και περιβλήθηκε το αξίωμά του μόνον ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη και αποδοχή του ρωμαϊκού λαού και του κλήρου του¹⁰. Ο εμπνευστής αυτής της ιδέας ήταν σύμφωνα με μία παράδοση ο Ιλδεβράνδης. Ακολουθώντας τη συμβουλή του, ο νεοεκλεγείς το 1047 στη Worms Λέων πήγε στη Ρώμη με το ένδυμα του προσκυνητή και διακήρυξε ενώπιον των συγκεντρωμένων πιστών πως ήταν έτοιμος να επιστρέψει στην πατρίδα του, αν η επιλογή του αυτοκράτορα δεν επικυρωνόταν από αυτούς. Η στρατηγική αυτή προκάλεσε τον ενθουσιασμό και προσέδωσε στον Λέοντα το κύρος, ώστε να μπορέσει να επεκτείνει σε ολόκληρη την Εκκλησία το έργο της μεταρρύθμισης που μέχρι εκείνη τη στιγμή επιτελούσε στα στενά όρια της επισκοπής του¹¹.

Τα στοιχεία αυτά για την ιδεολογία περί πάπα αποκτούν την πιο σαφή μορφή τους κυρίως κατά τον 11ο αιώνα και, στο μεγαλύτερο βαθμό τους, οφείλο-

δύο άνδρες ήταν επομένως ετεροθαλείς αδελφοί. Για την υγιή σχέση μεταξύ του πάπα Σεργίου Γ' και του μεταγενέστερου πάπα Ιωάννη ΙΑ' βλ. *Liber Pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, II, Paris 1955, 243: *Ioannes, natione Romanus, ex patre Sergio papa*.

10. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 99· J. T. Gilchrist, Canon Law Aspects of the Eleventh Century Gregorian Reform Programme, *The Journal of Ecclesiastical History* 13 (1962), 21· F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, I, Paris 1907, 122· F. Dvornik, Preambles to the Schism of Michael Cerularius, *Concilium* 17 (1966), 165 [= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, London 1974, XXII].

11. Brehier, *Schisme*, 83.

νται στον συνεργάτη του πάπα Λέοντα Θ', καρδινάλιο Ουμβέρτο, επίσκοπο Silva Candida. Οι επεξεργασίες του Ουμβέρτου μπορούν να συνοψιστούν σε τρία σημεία: α) στο λειτουργικό και νομικό πρωτείο της Ρώμης, β) στην ανεξαρτησία της πνευματικής εξουσίας από την κοσμική και γ) στην υπεροχή της απέναντι στις κοσμικές εξουσίες¹². Όλα αυτά κατατείνουν στη θέση ότι ο πάπας είναι η έκφραση της θείας βούλησης στη γη¹³. Στην πραγματικότητα, ο Ουμβέρτος αξιοποίησε το κλονιακό κίνημα για να προετοιμάσει τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση και βλέπουμε τις αρχές του να διατυπώνονται με ευκρίνεια σε ένα μεταγενέστερο κείμενο, το *Dictatus Papae*, ένα μοναδικό καταστατικό της παπικής πολιτικής, που συντάχθηκε από τον άλλο συνεργάτη του πάπα Λέοντα Θ', τον Ιλδεβράνδη, όταν πα είχε γίνει πάπας με το όνομα Γρηγόριος Ζ'¹⁴.

Το *Dictatus Papae*, που αποτελείται από 27 σημεία, περιγράφει επιγραμματικά την παπική ιδεολογία. Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, βασίζεται στην *Collectio in LXXIV titulos* ή *Diversorum Patrum Sententiae*, μία συλλογή κανόνων που θεωρήθηκε ως «το πρώτο εγχειρίδιο κανονικού Δικαίου της Μεταρρύθμισης του 11ου αιώνα»¹⁵ και του οποίου συγγραφέας υπήρξε ο καρδινάλιος Ουμβέρτος της Silva Candida¹⁶. Η αξία της νέας συστηματικής διαμόρφωσης των *Diverso-*

12. Gilchrist, Canon Law Aspects, 24.

13. Humberti S.R.E. *Cardinalis Adversus Simoniacos libri tres*, PL 143, 225. Βλ. W. Ullmann, Cardinal Humbert and the Roman Ecclesia, *Studi Gregoriani* 4 (1952), 113 [= *The Papacy and Political Ideas in the Middle Ages*, London 1976, I].

14. *Gregorii VII Registri libri II*, έκδ. E. Caspar [Monumenta Germaniae Historica. Epistulae selectae in usum scholarum II/1-2], Berlin 1920-1923, (Registrum II 55a), 201-208. Σχετικά με την πατρότητα και το σκοπό της συγγραφής του *Dictatus Papae* διατυπώθηκαν πολλές απόψεις: βλ. ενδεικτικά W. M. Peitz, *Das Originalregister Gregors VII. im vatikanischen Archiv (Reg. Vat. 2) nebst Beiträgen zur Kenntnis der Originalregister Innozenz' III. und Honorius' III. (Reg. Vat. 4-11)* [Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 165], Wien 1911, 282-283· G. B. Borino, Un ipotesi sul "Dictatus papae" di Gregorio VII, *Archivio della R. Deputazione Romana di Storia Patria* 67 (1944), 237-252· A. Landi, *Le radici del conciliarismo: una storia della canonistica medievale alla luce dello sviluppo del primato*, Torino 2001. Ωστόσο, ακόμα κι αν ο Γρηγόριος Ζ' δεν υπήρξε ο ίδιος ο συγγραφέας του *Dictatus Papae*, ασφαλώς υπήρξε ο εμπνευστής του, δεδομένου ότι οι απόψεις που περιλαμβάνονται σε αυτό ανταποκρίνονται σε όλη την πολιτική που αυτός ακολούθησε καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του.

15. P.-E. Fournier, Le premier manuel canonique de la Reforme du XI siècle, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 14 (1894), 144-232.

16. *Diversorum Patrum Sententiae sive Collectio in LXXIV titulos Digesta*, έκδ. J. T. Gilchrist [Monumenta Juris Canonici, series B: Corpus Collectionum I], Città del Vaticano 1973. Για τον συγγραφέα τους βλ. A. Michel, *Die Sentenzen des Kardinals Humbert, das erste Rechtbuch der päpstlichen Reform*, Stuttgart 1952· A. M. Stickler, *Historia juris canonici latini institutiones academicae I: Historia Fontium*, Torino 1950, 167-170· G. Miccoli, *Chiesa Gregoriana. Recherche sulla*

rum Patrum Sententiae, που αποτέλεσε το *Dictatus Papae*, αποκαλύπτεται ιδιαίτερα στην εκφορά των επιχειρημάτων περί παπικού πρωτείου που διατυπώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1054 από τους παπικούς λεγάτους. Αν πάρουμε επιπλέον υπόψη μας ότι οι *Diversorum Patrum Sententiae* συντάχθηκαν το 1051, δηλαδή πριν από το σχίσμα, είναι τότε πιθανόν οι διατυπώσεις της παπικής αντιπροσωπείας της Κωνσταντινούπολης του 1054 να αποτελούν ενδιάμεσο αναβαθμό ανάμεσα στις *Sententiae* του Ουμβέρτου και στο *Dictatus Papae* του Γρηγορίου Ζ'.

Η ανάπτυξη της ιδεολογίας περί της υπεροχής του πάπα έναντι της κοσμικής εξουσίας οικοδομείται σε συνάρτηση με την αντίληψη για την οικουμένη που του ανήκει. Η σύλληψη του Ουμβέρτου μπορεί να ανιχνευθεί στο ακόλουθο χωρίο από το έργο του *Adversus Simoniacos libri tres: Sacerdotium in praesenti ecclesia assimilari animae, regnum autem corpori, quia invicem se diligunt et viassim sese indigent [...] ex quibus sicut praeeminet anima et praecepit, sic sacerdotalis dignitas regali, utputa coelestis terrestri*¹⁷.

Με άλλα λόγια, η Ρωμαϊκή Εκκλησία αποτελεί το απείκασμα της Ουράνιας Βασιλείας και ο πάπας έχει λάβει τη θεία εντολή για τη διοίκησή της. Η βασική μεταστροφή αφορά την απογύμνωση του κοσμικού ηγεμόνα από το δικαίωμα απονομής εκκλησιαστικών αξιωμάτων (περιβολής), που είχε ως βασιλιάς-ιερέας (*Rex-sacerdos*) και τη μεταφορά τους στον πάπα. Συγχρόνως, προβάλλεται η ανάγκη συγκέντρωσης όλων των δικαιωμάτων, που ήταν κατανεμημένα στις κατά τόπους Εκκλησίες, στην Εκκλησία της Ρώμης. Η τελευταία με τη σύλληψη αυτή γίνεται η επιτομή ολόκληρης της χριστιανοσύνης. Με άλλα λόγια, το πρωτείο της Ρώμης στοιχειοθετούσε μία απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία του χριστιανικού σώματος που ονομάζεται Εκκλησία. Κάθε άλλη ρύθμιση δεν αποτελούσε παρά διαστροφή της σωστής τάξης.

Η αντίληψη αυτή σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση της παπικής οικουμένης δεν είναι θεωρητική, αλλά αποκτά στις αρχές του 11ου αιώνα συγκεκριμένες εφαρμογές διοικητικού χαρακτήρα σε σχέση με τις Εκκλησίες της Ν. Ιταλίας, της Αντιοχείας και της Βουλγαρίας. Στη Ν. Ιταλία ο πάπας Λέων Θ' επιχειρεί την εισαγωγή νέων λατρευτικών συνηθειών και απαιτεί τη δεκάτη από τις εκκλησίες της Απουλίας¹⁸ στον Πέτρο, πατριάρχη Αντιοχείας, απευθύνει μία επιστολή το 1052, με την

Riforma del sec. XI, Firenze 1966, 40· A. Landi, *Le radici del conciliarismo*, 95. Για τη σύγκριση μεταξύ των *Diversorum Patrum Sententiae* και του *Dictatus Papae* βλ. το άρθρο του Gilchrist, *Canon Law Aspects*.

17. *Humberti S.R.E. Cardinalis Adversus Simoniacos*, 225. Βλ. Ullmann, *Cardinal Humbert*, 113.

18. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin*, Paris 1904, 491 ζε.

οποία του προτείνει βοήθεια στην περίπτωση που χρειαζόταν να υπερασπιστεί το κύρος του αξιώματός του έναντι της Κωνσταντινούπολης¹⁹: σε ό,τι αφορά τη Βουλγαρία, που αναλαμβάνει ένα σημαντικότερο ρόλο υπέρ των Βυζαντινών στην πορεία προς το σχίσμα, η επίθεση της Αγίας Έδρας είναι δραμύτερη, όπως ρητά διατυπώνεται στην απαντητική επιστολή του πάπα προς τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Λέοντα²⁰. Συνήθως, αυτές οι πολιτικές ερμηνεύονται ως άμυνα έναντι της βυζαντινής παρέμβασης για την εισαγωγή των νέων λατρευτικών συνηθειών σε Εκκλησίες που ανήκουν στη δικαιοδοσία της. Η διασύνδεσή τους, όμως, με τις θεωρητικές επεξεργασίες του Ουμβέρτου φανερώνει πως πρόκειται για πολιτικές διεύρυνσης και παράωψης των ορίων μέσα στα οποία ασκείται η παπική εξουσία.

Συνοψίζοντας: Η αντίληψη της λατινικής Εκκλησίας για την παπική οικουμένη αφορά τη διεύρυνση της εξουσίας του πάπα σε δύο επίπεδα:

α) προς την κατεύθυνση του κοσμικού ηγεμόνα. Σε αυτό το επίπεδο, ο πάπας αναλαμβάνει την αποστολή να αποδείξει ότι στο δίπολο κοσμική – πνευματική εξουσία, υπερτερεί η δεύτερη. Οι μεταρρυθμιστές του Cluny από την πρώτη στιγμή είχαν διακηρύξει την πρόθεσή τους να μην εξαρτώνται από τη θέληση του Γερμανού αυτοκράτορα και στην πορεία της εξέλιξής τους είχαν την ευκαιρία να επεξεργαστούν τη θέση τους αυτή και να φθάσουν σ' αυτό που ο W. Ullmann ονομάζει «ιεροκρατικό σύστημα» (hierocratic system)²¹. Έτσι, αντιτίθενται στην τελετή όρκου πίστωσης προς τον κοσμικό άρχοντα²².

19. C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*, Leipzig-Marburg, 1861, 227-228: [...] *Ad quod utique, si oportuerit, maxima mater, Romana scilicet atque prima Sedes, tam dilectae sibi filiae, imo consociae nusquam et numquam deerit. Quod totum ideo dicimus, quia quosdam conari minuere antiquam dignitatem Antiochenaе Ecclesiae audivimus*. Πρβλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin*, Paris 1996, 246. Για το πλήρες κείμενο της επιστολής βλ. *Acta S. Leonis IX, Epistula 369*, έκδ. Al. L. Tautu [Pontificia Commissiono ad redigendum codicem canonici orientalis. Fontes, series III: *Acta Romanorum Pontificum I*], Città del Vaticano 1943, 769-771.

20. Will, *Acta et scripta*, 85: *Et cavendo interdictum veteris legis typicum, deinceps non coquemus haedum in lacte matris suae; Sed impedingem ejus et scabiem fricabimus instanter mordaci aceto et multo sale; quia cum dolore abscindenda sunt quae leni manu palpari et sanari non possunt, ut Dominus admonens dicens: Si manus tua vel pes tuus scandalizat te, abscinde eum et proice abs te. Et si oculus tuus scandalizat te, erue eum (Matth. 18). Sed miseratio Dei praecedens haec nostra dicta, parcat et nobis et vobis, ut deinceps non sit necesse circa quaestiones et pugnas verborum occupari, sed ex divinis paginis nostram in huc mundo peregrinationem invicem consolari et pacifice adhortari.*

21. W. Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages: A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power*, London 1955, 271· Gilchrist, *Canon Law Aspects*, 21.

22. Πριν από τον Λέοντα Θ' που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, είχε αρνηθεί τον ορισμό του ως πάπα από τον αυτοκράτορα, ο Αλνάρδος (Helmardus, 1046-1052), επίσκοπος της Dijon, όταν το

β) προς την κατεύθυνση όλων των υπόλοιπων Εκκλησιών. Στο δεύτερο αυτό επίπεδο, έπρεπε να αποδείξει ότι η Ρωμαϊκή Εκκλησία είναι ο ηγεμόνας, η Ecclesia-mater όλων των Εκκλησιών. Η Ν. Ιταλία, η Αντιόχεια και η Βουλγαρία αποτέλεσαν το πεδίο εφαρμογής αυτής της αρχής.

Η διασύνδεση των δύο αυτών επιπέδων προωθεί την ιδεολογία των μεταρρυθμιστών του Cluny και την οδηγεί σε μία εναλλακτική πρόταση διαφορετική από αυτήν που γνωρίζαμε ως επικρατούσα μέχρι τότε. Οι μεταφορικές χρήσεις των λέξεων, που χρησιμοποιούνται στα κείμενα πολιτικής της εποχής, είναι ενδεικτικές αυτής της νέας ιδεολογικής προώθησης. Ο Ουμβέρτος, όπως αναφέραμε προηγουμένως, χρησιμοποιεί τις παρομοιώσεις της Εκκλησίας με τη ψυχή και της βασιλικής εξουσίας με το σώμα, για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως ασφαλώς η ψυχή υπερτερεί ως προς το σώμα, επομένως και η ιερατική εξουσία ως προς τη βασιλική και εν γένει το ουράνιο στοιχείο ως προς το επίγειο.

Η άμεση πλην ελάσσων πρακτική συνέπεια αυτής της τοποθέτησης είναι πως ο βυζαντινός πατριάρχης είναι ήδη έκθετος, αφού η εξουσία του πηγάζει από τον αυτοκράτορα και, επομένως, η πολιτική του ευθυγραμμίζεται με την αυτοκρατορική-κοσμική πολιτική²³. Ωστόσο, στην *Εισαγωγή* ορίζεται: *Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μοριῶν ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιώτατα μέρη βασιλεύς ἐστὶ καὶ πατριάρχης, διὸ καὶ ἡ κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαμονία βασιλείας ἐστὶ καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία*²⁴.

1046 κλήθηκε να δώσει ὄρκο πίστεως στον Ερρίκο Γ, είχε επίσης αρνηθεί, λέγοντας: «Το Ευαγγέλιο και ο κανόνας του αγίου Βενέδικτου μου απαγορεύουν να δώσω το λόγο που ζητάς. Αν δεν τα σεβαστώ, πώς είναι δυνατό να περμένεις ότι θα σεβαστώ το λόγο, με τον οποίο θέλεις να με δεομεύσεις (ως αυτοκράτορας); Σε αυτήν την περίπτωση είναι προτιμότερο να μη γίνω επίσκοπος» βλ. *Chronique de Saint-Benigne de Dijon*, έκδ. L. E. Bougaud – J. Garnier, Dijon 1875, 187.

23. Dagron, *Empereur et prêtre*, 243-244.

24. *Εισαγωγή* («Επαναγωγή»), *JGR* II, 242. Οι ειδικοί του βυζαντινού Δικαίου επισημαίνουν πως στην *Εισαγωγή* εμφανίζεται μία παρέκκλιση από το σύστημα ρύθμισης των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο, όπως αυτό ίσχυε κατά τους πρώτους αιώνες, και εισάγεται η θεωρία των «δύο εξουσιών», σύμφωνα με την οποία ανάμεσα στους δύο φορείς (Κράτος – Εκκλησία) παρεμβάλλεται και η έννοια του «Θείου Νόμου» και δημιουργείται με τον τρόπο αυτό μία μορφή Τριάδος στην κορυφή του Κράτους που περιορίζει ακόμη περισσότερο τον εξουσιαστικό χώρο του αυτοκράτορα σε σύγκριση με το παρελθόν, οπότε ο πατριάρχης και ο αυτοκράτορας αποτελούσαν δύο μορφές εμφάνισης της μιας και αδιαίρετης έννοιας της χριστιανοσύνης. Βλ. D. Simon, *Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze*, *Επετηρίς του Κέντρου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 31 (1995), 42 κε. Πρβλ. Σπ. Τριώνιος, *Οι πηγές του βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 171-176.

Η δύναμη αυτής της ιδεολογικής προώθησης προβάλλει ακόμη πιο επιβλητική, αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η βυζαντινή Εκκλησία, ύστερα από τη μεγάλη λάμψη που απέκτησε τους δύο προηγούμενους αιώνες χάρη στο πολύπλευρο και ιδίως το αποστολικό της έργο, είναι και αυτή έτοιμη στις αρχές του επόμενου αιώνα να διεκδικήσει μία αναβαθμισμένη παρουσία. Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύει ο G. Dagron²⁵ τη συμπεριφορά του Μιχαήλ Κηρουλαρίου, που φερούσε τα πορφυρά υποδήματα, υποδηλωτικά της ανώτατης εξουσίας²⁶.

Κατά τη γνώμη μου, όμως, τέτοιες ενδείξεις, που μάλλον πρόлеπει να αποδοθούν στην ισχυρή προσωπικότητα του Κηρουλαρίου και στο πλέγμα των παραγόντων που τον ανέδειξαν στον πατριαρχικό θρόνο, έτσι όπως τους περιγράφει ο Μιχαήλ Ψελλός²⁷, δεν είναι δυνατά να κλονίσουν την ισορροπία ανάμεσα στο θεωρητικό πρωτείο και την ουσιαστική αυτονομία που αποτυπώνεται στην *Εισαγωγή* με τους όρους *όμοφροσύνη* και *συμφωνία*.

Η σύγκρουση αυτών των κλονιακών ιδεολογικών επεξεργασιών και των ανάλογων βυζαντινών διευθετήσεων θα εκφραστεί πλήρως κατά την προσπάθεια της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης να διευρύνει τα όριά της και να υπαγάγει τους πρόσφατα εκχριστιανισμένους Σλάβους και Ρώσους στη δικαιοδοσία της. Η επέκταση της βυζαντινής οικουμένης στο Βορρά και η ανάλογης σημασίας ανάπτυξη στην Ιταλία, όπου η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης διέκρινε ότι η πολιτική αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας ευνοούσε και τη δική της διεύρυνση προς τον ιταλικό χώρο, την είχαν οδηγήσει το 1024 να θέσει προς συζήτηση στον πάπα Ιωάννη ΙΘ' εάν *cum consensu Romani pontificis liceret Ecclesiam Constantinopolitanam in suo orbe, sicuti Romana in universo, universalem dici et haberi*²⁸.

25. Dagron, *Empereur et prêtre*, 245.

26. *Η Σνέχεια της Χρονογραφίας του Ίωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, έκδ. Εύ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968, 105: *Ἐπεβάλλετο δὲ καὶ κοκκοβαφῆ περιβαλεῖσθαι πέδιλα τῆς παλαιᾶς ἱερωσύνης φάσκων εἶναι τὸ τοιοῦτον ἔθος καὶ δὲν τούτους κἀν τῇ νέᾳ κεχρηῆσθαι τὸν ἀρχιερέα. Ἱερωσύνης γὰρ καὶ βασιλείας τὸ διαφέρον οὐδὲν ἦ καὶ ὀλίγον ἔλεγεν εἶναι.*

27. Μιχαήλ Ψελλός, «Πρὸς τὴν σύνοδον κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως», *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita I: Orationes et dissertationes*, έκδ. E. Kurtz – Fr. Drexler, Milano 1936, 232-328 και «Ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Μιχαῖλ τὸν Κηρουλάριον», *MB Δ'*, 303-387.

28. R. Glabri Cluniacensis monachi *Historiarum sui temporis libri quinque ab electione potissimum Hugonis Capeti in regem ad annum usque 1046*, PL 142, 671· D. Nicol, Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century, *The Journal of Ecclesiastical History* 13 (1962), 6. Οριοσμένοι ιστορικοί αμφισβητούν την αξιοπιστία αυτής της πληροφορίας: A. Michel, Die Weltreichs- und Kirchenteilung bei Rudolf Glaber, *Historisches Jahrbuch* 70 (1951), 52-64· F. Dölger, Byzanz und das Abendland vor der Kreuzzüge, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche III: Storia del Medioevo*, Firenze 1956, 81 [= Παραπομπά. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache

Αν και έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις για την εγκυρότητα της πηγής που αναφέρει το γεγονός αυτό, εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως η σφοδρότερη αντίδραση στον Καθολικό χώρο μπροστά σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο προήλθε από τους μεταρρυθμιστές μοναχούς του Cluny και συνοψίζεται στην επιστολή του γνωστού Γουλιέλμου του Volpiano, ηγούμενου του μοναστηριού του Saint-Benigne της Dijon, προς τον πάπα: *Quoniam licet potestas Romani imperii, quae olim in orbe terrarum monarches vixit, nunc per diversa terrarum innumeris regatur sceptris, ligandi solvendique in terra et in caelo potestas, dono inviolabili incumbit magisterio Petri*²⁹.

Όπως συχνά συμβαίνει στις μεγάλες στιγμές της ιστορίας, λίγα ιδιαίτερα πρόσωπα αναδεικνύονται και συνοψίζουν με το στοχασμό και τις ενέργειές τους την ορισμένη εξέλιξη των γεγονότων. Οι τρεις βασικές προσωπικότητες που εμπλέκονται στο σχίσμα είναι ο πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος, ο πάπας Λέων Θ' και ο καρδινάλιος Ουμβέρτος, επίσκοπος της Silva Candida³⁰. Ωστόσο, από τους τρεις φαίνεται ότι εκείνος που έπαιξε τον αποφασιστικό ρόλο στην ιδεολογική εκφορά της μεταρρύθμισης του Cluny κατά τη συνάφειά της με την τελική έκβαση του σχίσματος ήταν ο Ουμβέρτος. Η αντίληψη αυτή εδραιώνεται σε δύο καταρχήν εξωτερικά γεγονότα:

1) Η πρωτοβουλία για τον αφορισμό που κατατέθηκε στην Αγία Τράπεζα στις 16 Ιουλίου του 1054 φαίνεται πως ανήκει στον ίδιο τον Ουμβέρτο, εφόσον ο πάπας είχε ήδη πεθάνει από τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου. Είκοσι χρόνια αργότερα και μετά το θάνατο του Ουμβέρτου, όταν στη Δύση επιχειρείται η Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση, η πράξη αυτή θα καλυφθεί θεωρητικά από τον Γρηγόριο Ζ' στο *Dictatus Papae* που ορίζει: «Ο εκπρόσωπος του πάπα, όσο χαμηλής βαθμίδας κι αν είναι, προεδρεύει σε Σύνοδο όλων των επισκόπων και έχει το δικαίωμα να τους καθαιρεί»³¹.

des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, 83-84]. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: S. Runciman, *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford 1955, 36· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1956, 296, σημ. 2· D. Nicol, *Byzantium and the Papacy*, 6. Ο Μ. Jugie (*Le schisme byzantin: aperçu historique et doctrinal*, Paris 1941, 168-169), παρόλο που εκφράζει επιφυλάξεις για την ακρίβεια των όσων αναφέρει ο R. Glaber, δεν αμφισβητεί το γεγονός της αποστολής.

29. Η επιστολή συμπεριλαμβάνεται στο έργο του R. Glabri *Cluniacensis monachi Historiarum*, 670-672. Βλ. Fliche – Martin, *Histoire de l'Église*, 88· Jugie, *Schisme*, 169 σημ. 1.

30. Βέβαια, αν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι, πρέπει να συμπεριλάβουμε στις υπεύθυνες για το Σχίσμα προσωπικότητες και όλες εκείνες που έδρασαν πριν από την τελική κατάληξη του 1054. Βλ. Dvornik, *Preambles to the Schism of Cerularius*, 57.

31. *Gregorii VII Registri*, 201 κε. Βλ. Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 291 σημ. 5, 292 κε· Gilchrist, *Canon Law Aspects*, 29.

2) Το ελληνικό κείμενο της επιστολής του Λέοντος Αχρίδος, το οποίο συνέστηνε στον επίσκοπο του Τρανί Ιωάννη να εγκαταλείψουν οι Εκκλησίες τη χρήση των αζύμων και την αργία του Σαββάτου, υπογράφεται από τον Λέοντα αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας (*Λέοντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἐπιστολή πεμφθεῖσα πρὸς τινὰ ἐπίσκοπον Ῥώμης περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῶν Σαββάτων*)³². Η λατινική μετάφρασή της, που έφθασε στα χέρια του πάπα, ετοιμάστηκε από τον Ουμβέρτο (*Epistola Leonis Achridiani ad Ioannem Tranensem ab Humberto in Latinum sermonem translata*) και είχε μία σοβαρή αλλαγή, καθώς η υπογραφή ήταν πλέον: *Michaël, universalis patriarcha novae Romae, et Leo, archiepiscopus Achridae metropolis Bulgarorum, dilecto fratri Ioanni Tranensi episcopo*³³.

Φαίνεται, επομένως, ότι ο Ουμβέρτος ανέλαβε πρωτοβουλίες και διεκπεραίωσε με τόλμη τα σχέδιά του. Να οφείλεται αυτή του η σχετική αυτονομία στην υπέρτερη θεολογική και νομική του κατάρτιση³⁴; Η ποιότητα των γραπτών του προς τα εκεί μας οδηγεί και ο σημαντικός του ρόλος στη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση το επιβεβαιώνει. Μπορούμε κατά δεύτερο λόγο να προεκτείνουμε αυτή τη διαπίστωση και να υποστηρίξουμε ότι ο σκληρός πυρήνας των κλουναικών μεταρρυθμιστών έδωσε τις τρεις ισχυρότερες προσωπικότητες της Ρωμαϊκής Εκκλησίας κατά τον 11ο αιώνα, δηλαδή τους πάπες Λέοντα Θ' και Γρηγόριο Ζ' και τον Ουμβέρτο της Silva Candida· στο πρόσωπο, όμως, του τελευταίου βρήκε τον άνθρωπο που με τις συγκεκριμένες πράξεις του και το θεωρητικό στοχασμό του γεφύρωσε τη μεταρρύθμιση του Cluny με τη διεκκλησιαστική αναμέτρηση του 1054 και με τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση του 1076. Ο Ουμβέρτος υποστήριξε μία πορεία α) αντιπαράθεσης με τον κοσμικό άρχοντα στη Δύση, β) επέκτασης του ρόλου της παπικής δικαιοδοσίας στις υπόλοιπες Εκκλησίες και γ) τελικής επικράτησης του πάπα στη Δύση με τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση.

Οι αναβαθμοί αυτής της πορείας σχετικοποιούν γεγονότα που συνήθως η εκκλησιαστική ιστοριογραφία περι το σχίσμα τους αποδίδει μία ιδιαίτερη, σχεδόν συμβολική σημασία. Π.χ αν πρόκειται να επιλέξουμε μία αφηγηματική ημερομηνία για το σχίσμα, αυτή δεν θα μπορούσε να είναι η ημερομηνία, κατά την οποία ο

32. Will, *Acta et scripta*, 56.

33. Will, *ό.π.*, 61· Gay, *Italie méridionale*, 495.

34. Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι ο Ουμβέρτος διέθετε μία σαφή υπεροχή και κατάρτιση τόσο απέναντι στον Λέοντα Θ' όσο και τον ίδιο τον Γρηγόριο Ζ'. Βλ. σχετικά Gilchrist, *Canon Law Aspects*, 23νε· G. B. Ladner, *Two Gregorian Letters on the Sources and Nature of Gregory VII's Reform Ideology*, *Studi Gregoriani* 5 (1956), 221-242· Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 272-275. Για την επιρροή που άσκησε ο Ουμβέρτος ιδιαίτερα στον πάπα Γρηγόριο Ζ' βλ. A. Michel, *Die folgenschweren Ideen des Kardinals Humbert (von Silva Candida) und ihr Einfluss auf Gregor VII*, *Studi Gregoriani* 1 (1947), 65-92.

Λέων Αχρίδος έστειλε τη γνωστή επιστολή του στον Ιωάννη του Trani για τη χρήση των αζύμων και την αργία του Σαββάτου, αλλά το σημείο εκείνο κατά το οποίο η προσωπική εμπλοκή του πάπα Λέοντος Θ' στην υπόθεση της μεταρρύθμισης του κλήρου της Απουλίας αποκτά διαστάσεις απειλής για την παρουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην περιοχή³⁵. Και μολονότι η προσωπικότητα και οι ενέργειες του Αργυρού – που ήλθε σε συμφωνία με τον Λέοντα Θ' και σχεδίαζε να εκμεταλλευθεί προς όφελος των Βυζαντινών το μίσος του πάπα προς τους Νορμανδούς³⁶ – θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μία άλλη εξέλιξη, δηλαδή να προωθήσουν μία βυζαντινο-λατινική συμμαχία στην Ιταλία, οι εξαρτήσεις της παπικής πολιτικής από την ιδεολογία του Cluny ήταν τόσο ισχυρές, ώστε να προβάλλεται το στοιχείο της ανεξαρτησίας της έναντι της ήδη απειλούμενης βυζαντινής κοσμικής εξουσίας στη Ν. Ιταλία, να υπερισχύουν οι προσπάθειες ενοποίησης της λατρευτικής και δογματικής φυσιογνωμίας των Εκκλησιών εκεί και, τέλος, να τονίζεται η σημασία της υπεροχής του ποντίφηκα έναντι οιασδήποτε άλλου παράγοντα. Με τον τρόπο αυτό εξηγείται στη συνέχεια η μεταστροφή της παπουσύνης προς τους Νορμανδούς και η συμμαχία του πάπα Νικολάου Β' (1058-1061) με τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, τον οποίο αναγνώρισε τον Αύγουστο του 1059 ως δούκα Απουλίας, Καλαβρίας και μελλοντικό κυρίαρχο της Σικελίας.

Η μεταρρυθμιστική ιδεολογία του Cluny δεν παρήγαγε αποκλειστικά πολιτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά διακρίθηκε και για τη συμβολή της σε ζητήματα που έχουν ευρύτερο εκκλησιολογικό και ιδίως δογματικό ενδιαφέρον. Από τα τελευταία αυτά ένα νομίζουμε ότι έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με το σχίσμα του 1054 και μας επιτρέπει να διακρίνουμε με ποιό τρόπο η κλονιακή ιδεολογία είναι παρούσα και σε αυτήν την περιοχή. Στο αφοριστικό έγγραφο, που κατατέθηκε από τους παπικούς απεσταλμένους στην Αγία Τράπεζα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, η Ορθόδοξη Εκκλησία κατηγορείται για σιμωνία: *sicut Simoniaci donum dei vendunt*³⁷. Η κατηγορία αυτή φαίνεται υπερβολική, εφόσον ο ίδιος ο Ουμβέρτος στο βασικό του έργο *Adversus Simoniacos libri tres*, αντιπαράθετε στην πρακτική της σιμωνίας που συνηθιζόταν στη Δύση, την πρακτική της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπου το φαινόμενο αυτό ήταν περιορισμένο:

«Αυτό το ελάττωμα θα ήταν πιο ανεκτό στη Δύση, αν τουλάχιστον, κατά το παράδειγμα της Ανατολικής Εκκλησίας, η πώληση δεν ήταν μία πράξη των μητροπολιτών και των συγγενών τους και δεν επαναλαμβάνονταν τρεις και τέσσερις φορές. Παρόλο που οι Εκκλησίες της Ανατολής είναι επιβαρυνμένες με κάθε είδους λάθη, γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον είναι απολύ-

35. Gay, *Italie méridionale*, 496-497.

36. Brehier, *Schisme*, 102.

37. Will, *Acta et scripta*, 153.

τως αθώς ως προς αυτήν τη μάστιγα. Με μία λέξη, όπως είδα και άκουσα από το στόμα του ίδιου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, όταν ήμουν απεσταλμένος της Αγίας Έδρας στην αυτοκρατορική πόλη, ούτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ούτε κανείς άλλος λαϊκός επιτρέπεται να διαθέτει Εκκλησίες ούτε να διαχειρίζεται το δικαίωμα της χειροτονίας ή άλλα εκκλησιαστικά αγαθά»³⁸.

Και προσθέτει ότι από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, ολόκληρη η διοίκηση της Εκκλησίας ανήκει στους μητροπολίτες και γενικά στους εκκλησιαστικούς: *inde quaelibet Ecclesiae administratio solum eorum disponitur arbitrio*. Επισημαίνει, ωστόσο, πως υπάρχει ένα είδος σιμωνίας, επειδή μία εκκλησία και η διαχείρισή της μπορεί να ανατεθεί σε κάποιον της εμπιστοσύνης τους, με ή χωρίς χρήματα, αλλά ωστόσο η κατάσταση δεν είναι τόσο σοβαρή όσο στη Δύση, όπου αυτό μπορεί να γίνει τρεις και τέσσερις φορές.

Ο αποφασιστικός τόνος των προηγούμενων διατυπώσεων μας κάνει να αναρωτηθούμε, πού θα πρέπει να αποδώσουμε την παρουσία της κατηγορίας για σιμωνία που υπάρχει στο λατινικό αφοριστικό έγγραφο. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη που θα έβλεπε εδώ ένα αποτύπωμα των κλονιακών αγώνων κατά της σιμωνίας, που διαρκούν από το 910 ως τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση³⁹. Αν είναι έτσι, φαίνεται πως το αφοριστικό έγγραφο αναφέρει επιγραμματικά όλα εκείνα τα σημεία στα οποία συνοψίζονται οι αρχές της κλονιακής μεταρρύθμισης (και, επομένως, δεν μπορεί να απουσιάζει ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της) έστω κι αν αυτό, όπως θα αναγνωρίσει αργότερα ο Ουμβέρτος, δεν παρουσιάζεται στην Ανατολή με την ίδια οξύτητα που παρουσιάζει στη Δύση. Υποκρύπτει επιπλέον μία ατελή (τον αφορισμό), με την οποία τιμωρούνται όσοι υποπίπτουν στο αμάρτημα της σιμωνίας.

Εν τέλει το σχίσμα το 1054, αν το αντιληφθούμε από την πλευρά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, εγγράφεται ως εκείνο ακριβώς το γεγονός που βρίσκεται στο μεταίχμιο της μετάβασης της κλονιακής μεταρρύθμισης προς τη Γρηγοριανή. Κατά τα επόμενα χρόνια τα κείμενα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας σχετικά με δογμα-

38. *Humberti S.R.E. Cardinalis Adversus Simoniacos*, 1151-1154: Brehier, *Schisme*, 170: *Quanto tolerabilius venderetur si saltem exemplo orientalis et transmarinae Ecclesiae, a metropolitana tantum eorumque familiaribus venderetur. Quamvis enim multimodis erroribus Ecclesiae Constantinopolitani Imperii vexerunt, ab hoc tamen immunes per omnia noscuntur. Denique sicut auditu et visu comprobavi, et insuper ab ore orthodoxae memoriae imperatoris Constantini Monomachi, in ipsa regia urbe, pro apostolicae sedis responsis positus agnovi; nec ipse imperator, nec laicorum quilibet ullam dispositionem ecclesiarum aut ecclesiasticarum ordinationum seu facultatum sibi praesumit.*

39. Ullmann, *The Growth of Papal Government*, 266, 278.

τικά ζητήματα θα πολλαπλασιαστούν, γεγονός που δείχνει ότι η κλονιακή ιδεολογία θα έχει επιτελέσει τον κύκλο της παρουσίας της και προετοιμάσει τη διάδοχή της ιδεολογία της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης. Έτσι, το σχίσμα του 1054 αποκτά την ιδιαίτερη ιστορική σημασία του και προσδίδει στην εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία της εποχής χαρακτηριστικά που δεν ήταν δυνατό να προβλέψουν οι ταγοί της κλονιακής μεταρρύθμισης⁴⁰.

40. Αυτή η ενδοστρεφής πλευρά του λατινικού αφοριστηρίου εγγράφου που εντοπίσαμε θα μπορούσε να ερμηνευθεί, γιατί οι βυζαντινές πηγές της περιόδου δεν φαίνεται να συνειδητοποιούν τη σημασία των γεγονότων του 1054. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να είναι κατηγορηματική. Εκείνο, όμως, που μπορεί να υποστηριχθεί, είναι ότι μία οξεία φιλοσοφική και ιστορική σκέψη, όπως αυτή του Μιχαήλ Ψελλού, συλλαμβάνει τα γεγονότα, δίνοντας βαρύτητα σε δύο στοιχεία τους: α) την ισχυροποίηση της παπικής εξουσίας και β) το δογματικό ζήτημα περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Αν υποθέσουμε ότι εδώ εξαντλείται η πρόκληση των γεγονότων από τους βυζαντινούς διανοούμενους της εποχής, τότε εξίσου μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιδεολογία του Cluny καταφέρνει, ώστε το σχίσμα να εμφανιστεί ως ένα περιφερειακό επεισόδιο στον αγώνα της για την εδραίωση του ηγεμονικού χαρακτήρα της παπικής εξουσίας. Ο Ψελλός αντίθετα θεωρεί ότι αυτή η ισχυροποίηση της θέσης του πάπα αποτελεί «στασιαστική» πράξη, επομένως γεγονός σοβαρό μεν, αλλά και πιθανώς πρόσκαιρο, που θα μπορούσε να διευθετηθεί στο μέλλον, όπως συνέβη και σε ανάλογες περιπτώσεις κατά το παρελθόν. Βλ. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903· Dvornik, *Preambles to the Schism of Cerularius*, 169.

SRDJAN PIRIVATRIĆ

ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ BYZANTINOΙ: *DAMNATIO MEMORIAE* ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ;

Οι ιδιόμορφες νομικές αντιλήψεις των Βυζαντινών και η πολιτική τους ιδεολογία, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις απέρρεε από αυτές τις αντιλήψεις, διαμόρφωναν τις απόψεις που, κατά την πάροδο του χρόνου, είχαν οι Βυζαντινοί για ορισμένους λαούς. Η ποικιλομορφία των απόψεων αυτών δεν σήμαινε υποχρεωτικά ότι αυτές ήταν χαώδεις: η σύνθετη δομή τους πηγάζει από την πολυπλοκότητα αυτής της πολιτικής ιδεολογίας. Η περίπτωση του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου (913-1018), η έκφραση των αντιλήψεων των Βυζαντινών και η επίδραση γενικά στην καταγραφή των ιστορικών γεγονότων από τις πηγές παρουσιάζουν, με την έννοια αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ήδη έχουν εκπονηθεί μελέτες που εξετάζουν ορισμένες πτυχές του προβλήματος¹. Η παρούσα μελέτη θα περιοριστεί σε μία περίοδο της ιστορίας της βουλγαρικής Εκκλησίας και, συγκεκριμένα, θα σχολιάσει τις σχετικές μνείες στις ιστορικές πηγές του 11ου αιώνα.

Ας αφήσουμε κατά μέρος το πρόβλημα της ίδρυσης του βουλγαρικού πατριαρχείου και την έλλειψη στοιχείων για την ύπαρξή του στις πηγές της εποχής².

1. Για την εικόνα της στέψης του Συμεών το 913 στις βυζαντινές πηγές βλ. το κλασικό έργο του G. Ostrogorski, *Avtokrator i samodržac, Glas Srpske Kralj. Akad.* 164 (1935), 95-187, ιδιαίτερα 124-127 [= *Sabrana dela IV*, Beograd 1970, 281-364]. Για την εικόνα του βουλγαρικού βασιλείου και των ηγεμόνων του στις πηγές του 11ου και 12ου αιώνα βλ. S. Pirivatrić, *Τα μετά τον Σαμουήλ, Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)* [υπό εκτύπωση].

2. Αυτή η σημαντική αλλαγή στη ζωή της βουλγαρικής Εκκλησίας είναι γνωστή από το λεγόμενο «Κατάλογο των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων», μία πηγή βυζαντινής προέλευσης του 12ου αιώνα. Δίπλα στο όνομα του Δαμιανού από το Δορύστολο αναφέρεται: *ἐφ' οὗ και ἡ Βουλγαρία τετίμηται αὐτοκέφαλος, οὗτος πατριάρχης ἀνηγόρευται παρὰ τῆς βασιλικῆς συγκλήτου, κελεύσει τοῦ βασιλέως Ῥωμανοῦ τοῦ Λακαπηνῶ· ὕστερον δὲ καθήρηται παρὰ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισῆ* βλ. J. Ivanov, *Balgarski starini iz Makedonija*, Sofia 1931², 566. Για τον «Κατάλογο» βλ. την πρόσφατη μελέτη της Vasilka Tarkova-Zaimova, *Djukanžon spisak, Palaeobulgarica* 24/3 (2000), 21-49. Για τον ιεραρχικό βαθμό της βουλγαρικής Εκκλησίας βλ. V. Gjuzevlev, *Beležki varhu jerarhičeskija status na balgarskata carkva i njejnija varhoven predstoatel prez parvija vek ot pokrastvaneto 865-971*, *Religija i carkva v Balgarija, Naučna konferencija*, Sofia 1999, 98-107. Ο Gjuzevlev δίκαια επικρίνει την άποψη του Ί.

Ανεξάρτητα από την ακριβή χρονολογία ίδρυσης του βουλγαρικού πατριαρχείου, από το τότε και κάτω από ποιούς όρους αναγνωρίστηκε από την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης – ζητήματα που παραμένουν αναπάντητα –, ένα συμπέρασμα δεν προκαλεί διαφωνίες: μετά την κατάκτηση του Δορύστολου το 971, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής καθαίρεσε τον Βούλγαρο πατριάρχη Δαμιανό και με τον τρόπο αυτό κατήργησε το βουλγαρικό πατριαρχείο. Λίγο αργότερα, η τελετή εκθρόνισης του Βούλγαρου τσάρου Βόρη και η απονομή σε αυτόν του τίτλου του μαγίστρου, γεγονότα που περιγράφονται σχετικά λεπτομερώς στις πηγές που μας έχουν διασωθεί, ήταν συμβολικές πράξεις που σήμαναν το τέλος του ηττηθέντος βουλγαρικού βασιλείου³. Η κατάργηση των δύο βασιικών θεσμών του βουλγαρικού κράτους, της Εκκλησίας και της βασιλείας, ήταν για τους σύγχρονους μία κάπως απροσδόκητη ενέργεια της νέας βυζαντινής πολιτικής έναντι του δυτικού γείτονα, εντελώς διαφορετική από εκείνη που ίσχυε από την εποχή της σύναψης της βυζαντινο-βουλγαρικής συνθήκης ειρήνης το 927 έως τα τέλη της έβδομης δεκαετίας του 10ου αιώνα, οπότε οι σχέσεις άρχισαν να αλλάζουν⁴. Αυτήν τη στιγμή το ενδιαφέρον μας δεν επικεντρώνεται στη γένεση της νέας πολιτικής σημασία έχει να τονίσουμε τις συνέπειές της, που για τους Βυζαντινούς σήμαινε την *de iure* κατάργηση της βουλγαρικής Εκκλησίας, του βασιλείου και του κράτους γενικά.

Ταρνανίδη (*Η διαμόρφωσις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας [864-1235]*, Θεσσαλονίκη 1976, 82-94), ο οποίος θεωρεί ότι ο τίτλος του πατριάρχη Βουλγαρίας είχε τιμητικό χαρακτήρα και δεν ήταν αναγνωρισμένος από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Από την άλλη πλευρά, η απουσία στοιχείων για τον Βούλγαρο πατριάρχη στο *Taktykōn Beneševič* (934-944) επιτρέπει στον Ταρνανίδη να συμπεράνει ότι το βουλγαρικό πατριαρχείο ιδρύθηκε επί της πατριαρχείας του Θεοφυλάκτου (933-956). Αντίθετα, ο Gjuzelov θεωρεί ότι το γεγονός συμπίπτει με τη βυζαντινο-βουλγαρική συνθήκη ειρήνης του 927.

3. Βλ. *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, έκδ. C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828, 158,4-159,2· Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 310,54-69· *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, έκδ. L. Dindorf, IV, Leipzig 1871, 102,7-22. Βλ. V. Zlatarski, *Istorija na balgarskata daržava prez srednite vekove*, I/2, Sofia 1994², 628 σημ. 1· M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and Early Medieval West*, Cambridge-Paris 1986, 174. Λεπτομερέστερα βλ. G. Atanasov, *Insigniite na srednovekovnite balgarski vladeteli*, Pleven 1999, 102-105· βλ., επίσης, τις παρατηρήσεις του I. Božilov στο: I. Božilov – V. Gjuzelov, *Istorija na srednovekovna Balgarija*, Sofia 1999, 310-311. Βλ. και P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, 53-54.

4. Αναλυτικότερα βλ. J. Shepard, *A marriage too far? Maria Lakapena and Peter of Bulgaria*, στο: A. Davids (εκδ.), *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, Cambridge 1995, 121-149· Stephenson, *Frontier*, 23-25, 47-51.

Όμως, το μέγεθος της βυζαντινής επανάκτησης ήταν *de facto* σε άμεση εξάρτηση από τις δυνατότητες του αυτοκρατορικού στρατού. Σήμερα, θεωρείται ότι μετά το 971 η δικαιοδοσία της βυζαντινής διοίκησης στη βουλγαρική γη περιορίστηκε περίπου στην περιοχή της βόρειας Βουλγαρίας, με τελευταίο σημείο προς τα δυτικά το οχυρό του Ρας, ενώ οι απέραντες εκτάσεις νοτιοανατολικά έμειναν εκτός της άμεσης δικαιοδοσίας της Κωνσταντινούπολης⁵. Ωστόσο, μετά την κατάρρευση του βασιλείου, όλοι οι Βούλγαροι θεωρητικά ήταν υποτελείς του βυζαντινού αυτοκράτορα. Για το λόγο αυτό στις σύγχρονες και μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές, το κίνημα των Κομητόπουλων το 976, το οποίο είχε ως στόχο την ανασυγκρότηση του βουλγαρικού βασιλείου, χαρακτηρίστηκε με έναν όρο που καταδείκνυε το παράνομο του όλου εγχειρήματος. Πρόκειται για τον όρο «άποστασία», ο οποίος κατά κανόνα χρησιμοποιείται στις πηγές για την περιγραφή διαφόρων εξεγέρσεων κατά της αυτοκρατορικής εξουσίας⁶. Συνεπώς, σύμφωνα με την παραδοσιακή και συνήθη ταξινόμηση της πολιτικής, τέτοιου είδους γεγονότα ανήκαν σε εκείνη την κατηγορία που ονομάζεται «εσωτερική πολιτική»⁷, παρά το γεγονός ότι μετά το 976 ο πόλεμος των Βυζαντινών με τους Βουλγάρους ήταν σύγκρουση δύο *de facto* ανεξάρτητων κρατών. Η θέση των Βυζαντινών για την ανασυγκρότηση του βουλγαρικού βασιλείου διαφαίνεται με τον πιο περιεκτικό τρόπο σε δύο επίσημα έγγραφα. Πρόκειται για δύο από τα τρία σιγίλλια, που εκδόθηκαν συνολικά, με τα οποία, μετά την υποταγή του κράτους των διαδόχων του Σαμουήλ, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' προσδιόριζε την έκταση και τις δικαιοδοσίες της αρχιεπισκοπής της Βουλγαρίας με έδρα την Αχρίδα. Στο σιγίλλιο του 1019, από τον τρόπο που μνημονεύεται το όνομα του Σαμουήλ καθίσταται μεν σαφές ότι ήταν ηγεμόνας του βουλγαρικού κράτους, αλλά από το όνομά του απουσιάζει οποιοσδήποτε τίτλος⁸. Με την έννοια αυτή ακόμη πιο ενδεικτικό είναι το σιγίλλιο του Μαΐου του 1020, στο οποίο ο Βούλγαρος ηγεμόνας Πέτρος (927-969), τον τίτλο του οποίου αναγνώριζε η τότε κυβέρνηση της Κωνσταντινού-

5. Βλ. S. Pirivatrić, *Samuilova država*, Beograd 1997, 53-55 [= *Samuilovata daržava*, Sofia 2000, 59-60]. Για τις εξελίξεις στη βόρεια Βουλγαρία βλ. Stephenson, *Frontier*, 51-58.

6. Τις προσπάθειες σφετερισμού του αυτοκρατορικού θρόνου από τους σύγχρονους του Σαμουήλ, Βάρδα Σκληρό και Βάρδα Φωκά, ο Σκυλίτζης τις αποκαλεί «άποστασία» βλ. Σκυλίτζης, 292,16-44· 293,66· 314,62-69· 328,57-58· 338,47-55· 339,66.

7. Τον αγώνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' με τον Σκληρό και τον Φωκά ο Σκυλίτζης τον αποκαλεί «ἐμφύλιον πόλεμον» βλ. Σκυλίτζης, 339,64.

8. Τα σιγίλλια του Βασιλείου Β' πρώτος εξέδωσε ο H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche*, *BZ* 2 (1893), 22-72. Για ορισμένες λεπτομέρειες βλ. τη συμπληρωμένη έκδοση που επιμελήθηκε ο Ivanov, *Balgarski starini*. Βλ. Gelzer, ό. π., 44,2· Ivanov, ό. π., 555: ... ἐπὶ τοῦ Σαμουήλ.

πολης, αποκαλείται τρεις φορές βασιλεύς, ενώ ο Σαμουήλ και πάλι αναφέρεται χωρίς τίτλο⁹.

Η θέση των Βυζαντινών έναντι της ανασυγκρότησης του βουλγαρικού βασιλείου και του κινήματος των Κομητόπουλων (976-1018) διαφαίνεται από τη θέση τους έναντι του τίτλου του Βούλγαρου ηγεμόνα, καθώς και από τη χαρακτηριστική ορολογία των πηγών που είναι αρκετά καλά τεκμηριωμένη¹⁰. Πλην όμως, τίθεται το ενδιαφέρον ερώτημα, πώς έβλεπαν οι Βυζαντινοί τον άλλο σημαντικό θεσμό του νέου βουλγαρικού κράτους, τη βουλγαρική Εκκλησία. Για το θέμα αυτό δεν υπάρχουν πηγές σύγχρονες με τη βυζαντινο-βουλγαρική διένεξη (976-1018). Οι πρωιμότερες χρονολογούνται μετά την υποταγή της Βουλγαρίας το 1018 και είναι τα σιγίλλια του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' που ήδη αναφέρθηκαν.

Στο προσοίμιο του πρώτου σιγίλλιου, με το οποίο ο αυτοκράτορας ευχαριστεί τον Θεό για την προσάρτηση της Βουλγαρίας, υπάρχει και η σύντομη αναφορά στην τοποθέτηση του «εὐλαβεστάτου μοναχοῦ» Ιωάννη ως αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας¹¹. Στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας αναφέρει ότι εκδίδει το σιγίλλιο αυτό μετά από αίτημα του αρχιεπισκόπου και περιγράφει την εδαφική έκταση της αρχιεπισκοπής, απαριθμώντας τις επισκοπές και τον πληθυσμό που υπάγονται σ' αυτήν. Την προσοχή μας προσελκύουν τα ακόλουθα: α) ο αυτοκράτορας εμφανίζεται ως αρχηγός της Εκκλησίας και δεν μνημονεύει την αρχιεπισκοπή της Βουλγαρίας ως νέα Εκκλησία την οποία ιδρύει ο ίδιος, αλλά μόνο στο προσοίμιο κάνει λόγο για την τοποθέτηση του αρχιεπισκόπου (της ήδη υπάρχουσας) Εκκλησίας· β) ο αρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας μνημονεύεται ως «εὐλαβέστατος μοναχός» Ιωάννης. Στη συνέχεια του κειμένου μας θα επανέλθουμε στην προσωπικότητα αυτή. Προς το παρόν αρκεί να τονίσουμε ότι από άλλες πηγές είναι σαφές ότι πρόκειται για το ίδιο άτομο με τον τελευταίο ποιμενάρχη του υποταγμένου βουλγαρικού βασιλείου, τον οποίο ο αυτοκράτορας Βασίλειος για πολιτικούς λόγους διατήρησε στη θέση του προκαθήμενου της Εκκλησίας. Τίθεται το ερώτημα, γιατί δίπλα στο όνομα του Ιωάννη δεν υπάρχει οποιοσδήποτε εκκλησιαστικός τίτλος, αλλά αναφέρεται ως απλός μοναχός;

Το δεύτερο σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου εκδόθηκε, όπως και το πρώτο, κατόπιν αιτήματος του αρχιεπισκόπου. Βάσει αυτού, στη δικαιοδοσία της

9. Gelzer, *ό. π.*, 44,16· Ivanov, *ό. π.*, 556: *ὑπὸ Πέτρου τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Σαμουήλ ...* . Gelzer, *ό. π.*, 44,28· Ivanov, *ό. π.*, 556: *ἐπὶ Πέτρου τοῦ βασιλέως ...* . Gelzer, *ό. π.*, 44,35· Ivanov, *ό. π.*, 557: *Ἐπὶ Πέτρου γὰρ βασιλεύσαντος ...* .

10. Βλ. Pirivatrić, Τα μετὰ τον Σαμουήλ.

11. Gelzer, *ό. π.*, 44,6-8· Ivanov, *ό. π.*, 555. Βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 1*, Washington, D.C. 1991, αρ. 29.6, σ. 96.

αρχιεπισκοπής προστίθενται και εκείνες οι επισκοπές που δεν αναφέρονται στο πρώτο σιγίλλιο και τις οποίες είχαν οικειοποιηθεί «γεινιάζοντες» μητροπολίτες. Πρόθεση του αυτοκράτορα ήταν η βουλγαρική αρχιεπισκοπή να συμπεριλάβει όλες τις επισκοπές, οι οποίες επί τσάρου Πέτρου και επί Σαμουήλ ήταν στη δικαιοδοσία των τότε αρχιεπισκόπων. Παρέχονται εγγυήσεις για τα δικαιώματα της υποταγμένης χώρας, τα οποία επιβεβαιώνουν «χρυσόβουλλα και σιγίλλια» που είχαν ήδη εκδοθεί¹². Στη συνέχεια, απαριθμούνται οι επισκοπές και ο πληθυσμός τους. Στον μητροπολίτη Δυρραχίου δίνεται εντολή *μὴ ἐπιβαίνειν ταῖς τῆς Βουλγαρίας ἐπισκοπαῖς*, ενώ στον αρχιεπίσκοπο αναγνωρίζονται δικαιώματα και σε εκείνες τις βουλγαρικές περιοχές οι οποίες παραλείπονται στον κατάλογο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μνεία της επισκοπής της Δρίστρας: αναφέρεται ότι στη διάρκεια της ηγεμονίας του Πέτρου, η επισκοπή αυτή *τῷ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀξιώματι ἐλαμπρύνετο· μετὰ δὲ τοῦτο ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μεταβαίνόντων τῶν ἀρχιεπισκόπων, τοῦ μὲν εἰς Τριάδιτζαν, τοῦ δὲ ἐν τοῖς Βοδηνοῖς καὶ ἐν τοῖς Μογλαίνις, εἶθ' οὕτω ἐν τῇ Ἀχρίδῃ τὸν νῦν εὗρομεν ἀρχιεπίσκοπον, καὶ αὐτὴν μὲν τὴν Ἀχρίδα τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἔχειν, ἐπίσκοπον δὲ εἰς τὴν Δρίστραν χειροτονῆσαι¹³*. Το γεγονός της μετοίκησης των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων μαρτυρείται και στο λεγόμενο «Κατάλογο των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων», μόνο που παρουσιάζεται με κάπως διαφορετικό τρόπο. Στον «Κατάλογο» αναφέρεται ότι μετά την ανατροπή του πατριάρχη Δαμιανού, αρχιεπίσκοπος ήταν ο Γερμανός (που ονομαζόταν και Γαβριήλ) στα Βοδενά και την Πρέσπα, ο Φίλιππος στην Αχρίδα και ο Ιωάννης επίσης στην Αχρίδα, ο οποίος καταγόταν από την περιοχή του Ντέμπρα, ηγούμενος της εκεί μονής της Θεοτόκου¹⁴. Ποιός είναι ο λόγος που στο δεύτερο σιγίλλιο μνημονεύεται αυτή η σύντομη ιστορία της μετοίκησης των αρχιεπισκόπων από τη Δρίστρα στην Αχρίδα; Με τον τρόπο αυτό προβάλλεται η νυν και η πρώην σημασία της Δρίστρας, εξηγείται πώς η εκκλησιαστική έδρα μεταφέρθηκε στην Αχρίδα, και κυρίως, εκτίθεται η αντίληψη για την κανονική συνέχεια της βουλγαρικής Εκκλησίας από την εποχή του τσάρου Πέτρου, του Σαμουήλ και των διαδόχων του μέχρι τη στιγμή του προσδιορισμού της έκτασης και των δικαιωμάτων της αρχιεπισκοπής μετά το 1018¹⁵. Όμως, αν εξετάσουμε το σιγίλλιο ως σύνολο, δημιουργείται η εντύπωση ότι η θεωρία για τη συνέχεια εκτίθεται παρεμπιπτόντως και με σκοπό να αιτιολογηθεί η σημασία της επισκοπής της Δρίστρας. Από το έγγραφο καθίσταται σαφές ότι δεν αμφισβητείται ούτε η Αχρίδα ως έδρα της Εκκλη-

12. Gelzer, *ό. π.*, 44,7-33· Ivanov, *ό. π.*, 556.

13. Gelzer, *ό. π.*, 44,33-45,3· Ivanov, *ό. π.*, 557.

14. Ivanov, *ό. π.*, 566.

15. Βλ. I. Snegarov, *Istoriija na Ohridskata arhiepiskopija, parvi tom*, Sofia 1995², 12-13.

σίας, ούτε η ίδια η Εκκλησία για την οποία υπονοείται ότι ήδη υφίσταται. Το πρόβλημα είναι μόνον η έκταση των δικαιοδοσιών των αρχιεπισκόπων. Σ' αυτό είναι αφιερωμένο και το σύντομο, αλλά μη ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα, τρίτο σιγίλλιο του αυτοκράτορα Βασιλείου. Παραμένει να σημειώσουμε ότι στο δεύτερο σιγίλλιο αναφέρεται ότι, την εποχή του τσάρου Πέτρου, η Δρίστρα ήταν έδρα της βουλγαρικής αρχιεπισκοπής, ενώ δεν γίνεται μνεία για πατριαρχείο.

Στις αφηγηματικές πηγές τα στοιχεία σχετικά με τη βουλγαρική Εκκλησία της εποχής που εξετάζουμε, είναι ελάχιστα. Στη *Σύνοψιν Ιστοριών* του Ιωάννη Σκυλίτζη δύο φορές αναφέρεται ο αρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας Δαβίδ, ο οποίος το 1016 μεσολάβησε μεταξύ του πρίγκιπα της Διόκλειας Ιωάννη Βλαδίμηρου και του Βούλγαρου τσάρου Ιωάννη Βλαδιοθλάβου¹⁶. Επίσης, μετά το θάνατο του τελευταίου Βούλγαρου τσάρου (στις αρχές του 1018), ο αρχιεπίσκοπος Δαβίδ κοντά στη Στρουμπίτζα μεσολάβησε για την παράδοση της τσαρίνας Μαρίας στον Βασίλειο Β'¹⁷. Στις αρχές του 12ου αιώνα, ο καλός ενημερωμένος επίσκοπος Δεαβόλεως Μιχαήλ, αντιγράφοντας το κείμενο του Σκυλίτζη, διόρθωσε δύο φορές το όνομα του Δαβίδ σε Ιωάννης¹⁸. Στην αφήγηση του Σκυλίτζη για την είσοδο του Βασιλείου στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1019 προσέθεσε και το στοιχείο για τη συμμετοχή του *ἀρχιερέως Βουλγάρων* στην τελετή του θριάμβου του αυτοκράτορα¹⁹. Το γεγονός ότι ο Σκυλίτζης ενέταξε στο κείμενό του λίγα στοιχεία μπορεί να αποδοθεί στις προτεραιότητές του (ή στις προτεραιότητες των χαμένων του πηγών) σχετικά με την επιλογή και τη δομή του ιστορικού υλικού. Πρόκειται για ένα αυτοκρατορικό χρονικό, στο οποίο τα στοιχεία για τον Βούλγαρο αρχιερέα προβάλλονται λόγω της πολιτικής τους σημασίας στις συγκεκριμένες στιγμές. Ο ίδιος δεν ήταν αντικείμενο ενδιαφέροντος, όπως εξάλλου και η ίδια η βουλγαρική Εκκλησία γενικά.

Οι πηγές του 11ου αιώνα, τα σιγίλλια του Βασιλείου Β' και η *Σύνοψις Ιστοριών* του Σκυλίτζη αναδεικνύουν έναν ενδιαφέροντα προβληματισμό. Οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βουλγαρική Εκκλησία την εποχή του Σαμιουήλ και των διαδόχων του είχε βαθμό αρχιεπισκοπής. Όμως, μία τέτοια κατάσταση πραγμάτων ήταν σε αντίθεση με το πνεύμα του κινήματος των Κομητόπουλων, όπως τουλάχιστον θα μπορούσε να ανασυγκροτηθεί βάσει των πηγών. Δικαιολογημένα σήμε-

16. Σκυλίτζης, 354,68-70.

17. Σκυλίτζης, 357,76-77.

18. Σκυλίτζης, 354,68· 357,77. Τις διορθώσεις και συμπληρώσεις του επισκόπου Δεαβόλεως Μιχαήλ στο κείμενο του Σκυλίτζη ανακάλυψε και δημοσίευσε ο B. Prokić, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV: ein Beitrag zur Geschichte des sogenannten Westbulgarischen Reiches*, München 1906.

19. Σκυλίτζης, 365,92.

ρα θεωρείται ότι σκοπός του όλου κινήματος ήταν όχι μόνον η δημιουργία νέου βουλγαρικού κράτους, αλλά και μία ιδιόμορφη *renovatio imperii* – πράγμα το οποίο και συνέβη με τη στέψη του Σαμουήλ, πιθανώς γύρω στο 997²⁰. Το πρότυπο μιας αυτοκρατορίας το 10ο αιώνα, τόσο βυζαντινής όσο και βουλγαρικής, τις παραδόσεις της οποίας ανανέωνε ο Σαμουήλ, απαιτούσε τον παραλληλισμό αυτοκράτορας-πατριάρχης και αυτοκρατορία-πατριαρχείο. Ακόμη, από την ιστορία της μετοίκησης των Βουλγάρων «αρχιεπισκόπων», όπως αυτή παρουσιάζεται στις πηγές, δικαιολογημένα μπορούμε να εικάσουμε ότι η μισομερής πράξη του Τζιμισκή το 971, δηλαδή η καθάρση του πατριάρχη, δεν σήμανε και το τέλος της βουλγαρικής Εκκλησίας. Ο ίδιος ο πατριάρχης (ή ο διάδοχός του) μετέβη σε περιοχή που ήταν εκτός της άμεσης βυζαντινής δικαιοδοσίας, όπου ο υπόλοιπος κορμός της Εκκλησίας παρέμενε ανέγγιχτος και όπου αργότερα άρχισε το κίνημα των Κομητόπουλων²¹. Η λύση του διλήμματος, αν το βασίλειο του Σαμουήλ είχε πατριαρχείο ή όχι, θα μπορούσε να παραμείνει στη σφαίρα λίγο πολύ των πειστικών εικασιών και ανασυνθέσεων, αν δεν υπήρχε μία μεταγενέστερη και ελάχιστα γνωστή πηγή, η οποία διαφωτίζει πλήρως το όλο πρόβλημα.

Η μετάφραση του *Βίου* του αγίου Αντωνίου από κάποιον Ιωάννη πρεσβύτερο, σε σερβική αντιγραφή του 14ου αιώνα, περιέχει και ένα είδος επιλόγου του μεταφραστή, στον οποίο αναφέρεται ότι συντάχθηκε μετά από εντολή του Ιωάννη, αρχιεπισκόπου και πατριάρχη Βουλγαρίας²². Νομίζω ότι δεν είναι καθόλου δύσκολο να προσδιορισθεί για ποιά προσωπικότητα πρόκειται. Ο πρώτος αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ιωάννης ταυτίζεται με τον Ιωάννη, τον οποίο ο Μιχαήλ Δεαβόλεως, διορθώνοντας τον Σκυλίτση, μνημονεύει ως τον τελευταίο «αρχιεπίσκοπο» (δηλαδή πατριάρχη) της Βουλγαρίας. Η πηγή αυτή επιβεβαιώνει εκείνο το στοι-

20. Βλ. Pirivatrić, *Samuilova država*, 133-148 [= *Samuilovata daržava*, 171-188]. Ο Ταρνάντιδης (ό. π., 94-110) έχει την άποψη ότι στο κράτος του Σαμουήλ η βουλγαρική εκκλησία είχε το βαθμό της αρχιεπισκοπής, όπως και, κατά τη γνώμη του, επί του τσάρου Πέτρου και του Βόρη.

21. Βλ. Pirivatrić, *Samuilova država*, 148-156 [= *Samuilovata daržava*, 188-197]. Božilov – Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Balgarija*, 365.

22. Βλ. B. St. Angelov, *Prezviter Joan, Iz starata balgarska, ruska i srabska literatura, kniga II*, Sofia 1967, 106-138, 110. Το χειρόγραφο του *Βίου* βρίσκεται τώρα στη συλλογή του Α. Ι. Hludov (*Gosudarstvennij istoričeskij Muzej*, Moskva) αρ. 195 [το χωρίο που παραθέτουμε είναι από το φύλλο 239b-240a]. Τον επίλογο πρώτος περιέγραψε ο Α. Ν. Popov, *Opisanie rukopisej i katalog knig cerkvenoj rečati biblioteki A. I. Hludova*, Moskva 1872, 393. Μετάφραση του *Βίου*, στην οποία βρίσκεται ο εν λόγω επίλογος, υπάρχει επίσης σε ορισμένες ρωσικές παραλλαγές που μόνο μία είναι σύγχρονη της σερβικής και οι υπόλοιπες μεταγενέστερες, ενώ καμία δεν ακολουθεί τον ίδιο τύπο. Στις παραλλαγές αυτές το άτομο που παρήγγειλε τη μετάφραση αναφέρεται ως Ιωάννης, οικονόμος και αρχιεπίσκοπος της βουλγαρικής γης.

χείο το οποίο από τη φύση των πραγμάτων θα μπορούσε κάποιος να σκεφθεί, δηλαδή ότι η βουλγαρική Εκκλησία την εποχή του Σαμουήλ είχε βαθμό πατριαρχείου και ήταν συνέχεια της Εκκλησίας του βασιλείου το οποίο κατήργησε ο Τζιμισκός. Κατά τη γνώμη μου, είναι σαφές ότι στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να υιοθετηθεί κάτι το οποίο, συνήθως, μεθοδολογικά δεν συνιστάται: η βαρύνουσα σημασία να δοθεί στην αρκετά μεταγενέστερη πηγή και όχι στις προγενέστερες και πλουσιότερες σε στοιχεία.

Παραμένει να απαντήσουμε στο ερώτημα, γιατί οι βυζαντινές πηγές του 11ου αιώνα παρέχουν αυτήν την εικόνα της ιστορίας της βουλγαρικής Εκκλησίας και, πιο συγκεκριμένα, γιατί αποκαλούν το πατριαρχείο αρχιεπισκοπή. Αν εξετάσουμε το περιεχόμενο των σιγγίλων του Βασιλείου Β', πρώτα θα σκεφθούμε ότι αποφασιστικής σημασίας ήταν οι νομικές-ιδεολογικές αντιλήψεις των Βυζαντινών που ήδη αναφέραμε, σύμφωνα με τις οποίες το κίνημα των Κοιμητόπουλων και, κατά συνέπεια, η ύπαρξη της Εκκλησίας που κατήργησε ο Τζιμισκός, ήταν παράνομα. Το ανασυγκροτημένο βασίλειο ηττήθηκε και καταργήθηκε το 1018, αλλά για πολιτικούς λόγους η Εκκλησία επιβίωσε. Γι' αυτό και η ιδεολογική μεταχείριση του παρελθόντος της ήταν κάπως διαφορετική: δεν αμφισβητείτο ότι ήταν *de facto* συνέχεια της Εκκλησίας της εποχής του Πέτρου, όμως αποσβέσθηκε από τη μνήμη ο παράνομος τίτλος του πατριάρχη. Στο πρώτο σιγγίλιο υπενθυμίζεται η προέλευση του Βούλγαρου αρχιεπισκόπου από την τάξη των μοναχών, εφόσον είχε χρηματίσει ηγούμενος της ιεράς μονής της Θεοτόκου, κοντά στην περιοχή του Ντέμπαρ. Εκλεγμένος για πολιτικούς λόγους, ως κατάλληλη προσωπικότητα για την ειρήνευση των νεοκατακτηθεισών περιοχών, προσωποποιούσε τη συνέχεια των Εκκλησιών αλλά και την ασυνέχεια του βαθμού.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στο δεύτερο σιγγίλιο και η βουλγαρική Εκκλησία της εποχής του Πέτρου μνημονεύεται ως αρχιεπισκοπή, μολονότι δικαιολογημένα πιστεύεται ότι είχε τίτλο πατριαρχείου. Η εξήγηση γι' αυτό ίσως να έγκειται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας της μικρής ιστορίας της συνέχειας της Εκκλησίας της Αχρίδος με την Εκκλησία της Δρίστρας ήθελε να αποφύγει δυσάρεστες κανονικές επιπτώσεις και αμφιβολίες που θα μπορούσαν να προκύψουν από την υπενθύμιση της κατάστασης που κατήργησε ο Τζιμισκός και η οποία *de facto* υφίστατο. Μία απλοποιημένη εικόνα της ιστορίας ανταποκρινόταν πλήρως στο σκοπό της όλης αφήγησης, η οποία, υπενθυμίζω, συμπεριλήφθηκε στο σιγγίλιο για να εξηγήσει τη σημασία της επισκοπής της Δρίστρας και όχι για να τονίσει πρωτίστως τη συνέχεια των Εκκλησιών.

Όσον αφορά την έννοια του όρου «ἀρχιεπίσκοπος» στο κείμενο του Σκυλίτζη, πιθανή απάντηση είναι ότι πρόκειται για έναν ιδιόμορφο ιδεολογικό «καλλωπισμό» που έγινε σύμφωνα με τις απόψεις για τη νομιμότητα του κινήματος των

Κομητόπουλων. (Φυσικά, θα παραμείνει για πάντα άγνωστο, αν ο όρος «ἀρχιεπίσκοπος» χρησιμοποιήθηκε και στη χαμένη για μας πηγή του Σκυλίτζη). Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, νόμιμος μετά το 1018, προερχόταν από το παρελθόν· με αυτόν υποδηλωνόταν η κανονική και πραγματική συνέχεια της νέας αρχιεπισκοπής με την Εκκλησία της εποχής του Σαμουήλ, ενώ αποσιωπήθηκε το δυσάρεστο γεγονός της ύπαρξης πατριαρχείου. Παραμένει ασαφές, γιατί στην αφήγηση του Σκυλίτζη για την πτώση του βουλγαρικού βασιλείου το 971 δεν γίνεται λόγος για την τύχη του Βούλγαρου πατριάρχη. Φαίνεται ότι ο λόγος γ' αυτό έγκειται στις προτεραιότητες των βυζαντινών συγγραφέων που αναφέραμε προηγουμένως. Ο Σκυλίτζης, όπως και ο Λέων Διάκονος που ήταν σύγχρονος της πτώσης του βουλγαρικού βασιλείου, αφηγούνται κυρίως την ιστορία του, προβάλλοντας τις στρατιωτικές και πολιτικές στιγμές του. Η ιστορία της Εκκλησίας σπάνια προκαλεί το ενδιαφέρον τους. Όμως, μπορούμε να σκεφθούμε ότι η απουσία στοιχείων για τη συμμετοχή του Βούλγαρου αρχιερέα στην περιγραφή της τελετής του θριάμβου του Τζιμισή είναι ενδεικτική. Μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο καθαιρεθείς Βούλγαρος πατριάρχης δεν συμμετείχε στην τελετή του θριάμβου, επειδή είχε ήδη διαφύγει σε περιοχές εκτός της βυζαντινής δικαιοδοσίας²³.

Το γεγονός ότι τα πράγματα την εποχή του Σαμουήλ και των διαδόχων του δεν είχαν έτσι όπως τα παρουσίασε ο Σκυλίτζης, επιβεβαιώνουν δύο ενδεικτικά σημεία στο έργο του επισκόπου Δεαβόλεως Μιχαήλ που έχει ήδη αναφερθεί. Ο επίσκοπος διόρθωσε ένα σημείο στο κείμενο του Σκυλίτζη, όπου αντί για «Δαβίδ αρχιεπίσκοπος» έγραψε «Ιωάννης αρχιερέυς» (ο επίσκοπος Δεαβόλεως δεν διόρθωσε καμία άλλη αναφορά στον αρχιεπίσκοπο Δαβίδ), ενώ σε ένα άλλο σημείο συμπλήρωσε το κείμενό του με την ήδη αναφερθείσα πληροφορία για τη συμμετοχή του *ἀρχιερέως Βουλγάρων* στην τελετή του θριάμβου του αυτοκράτορα Βασιλείου²⁴. Ποιά είναι η έννοια αυτής της συμπλήρωσης και διόρθωσης; Μία προσεκτική ματιά στις συμπληρώσεις και διορθώσεις του επισκόπου Δεαβόλεως μας αποκαλύπτει ότι αυτές δεν αποσκοπούσαν στη βελτίωση του ύφους, αλλά αποκλειστικά και μόνο στην ακρίβεια²⁵. Ως καλός γνώστης της τοπικής ιστορίας και των εξελίξεων στο κράτος του Σαμουήλ, ο Μιχαήλ Δεαβόλεως επέλεξε σκόπιμα τον ουδέτερο όρο αρχιερέυς, ο οποίος χαρακτηρίζει και τον αρχιεπίσκοπο και τον πατριάρχη. Έτσι, «διόρθωσε» με εύσημο τρόπο τον Σκυλίτζη, αποφεύγοντας

23. Božilov – Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Balgaria*, 365.

24. Σκυλίτζης, 354,69-70· 357,76-77· 365,92.

25. Βλ. J. Ferluga, John Scylitzes and Michael of Devol, *ZRVJ* 10 (1967), 163-170.

στην πραγματικότητα να πει ευθέως εκείνο το οποίο για νομικούς και ιδεολογικούς λόγους δεν έπρεπε να υπάρχει στην επίσημη ιστορία.

Τέλος, πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά και στα γεγονότα που επακολούθησαν. Όπως είναι γνωστό, το 12ο αιώνα οι Βυζαντινοί είχαν κάπως διαφορετικές απόψεις για το βουλγαρικό βασίλειο που είχε διαλυθεί. Όταν όχι μόνον το υποταγμένο κράτος, αλλά και τα κινήματα για την ανασυγκρότησή του στη διάρκεια του 11ου αιώνα ήταν πια μακρινό παρελθόν, η καταγωγή των απογόνων των Κομητόπουλων, που ήταν συγγενείς βυζαντινών αριστοκρατικών οικογενειών, προσλαμβάνει μία εντελώς διαφορετική ερμηνεία. Χωρίς δισταγμό προβάλλεται «η βασιλική τους καταγωγή», ενώ η ύπαρξη του βουλγαρικού βασιλείου του Σαμουήλ και των διαδόχων του είναι ένα γεγονός το οποίο πλέον δεν αποσιωπάται²⁶. Η βουλγαρική Εκκλησία, όμως, είναι θεσμός ο οποίος ελέγχεσε της κατάργησης του βασιλείου, αλλά η ιστορία της ερμηνευόταν από την εποχή του Σαμουήλ σύμφωνα με τα παλαιά κριτήρια. Στον «Κατάλογο των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων» που ήδη έχει αναφερθεί, οι Βούλγαροι πατριάρχες της εποχής του Σαμουήλ αποκαλούνται αρχιεπίσκοποι. Από τα έγγραφα καθίσταται σαφές ότι υπονοείται η κανονική σχέση με τη βουλγαρική Εκκλησία στο Δορύστολο (τη Δρίστρα), για την οποία αναφέρεται ότι κατέστη αυτοκέφαλη την εποχή που προκαθήμενός της ήταν ο Δαμιανός. Με απόφαση της συγκλήτου και μετά από εντολή του αυτοκράτορα Ρωμανού Λακαπηνού, ο Δαμιανός αναγορεύθηκε πατριάρχης, για να τον καθαρέσει το 971 ο Τζιμισκής²⁷. Για τους διαδόχους του υπονοείται «μόνον» ο τίτλος του αρχιεπισκόπου. Το βουλγαρικό πατριαρχείο της εποχής του Σαμουήλ παρέμεινε για τους Βυζαντινούς παράνομος και μη αναγνωρισμένος θεσμός.

26. Βλ. Pirivatrić, Τα μετά τον Σαμουήλ.

27. Βλ. πιο πάνω, σημ. 2.

GERHARD PODSKALSKY

HUMANISMUS UND THEOLOGIE IN BYZANZ: EIN VERNACHLÄSSIGTES KAPITEL. DIE HUMANISTISCHEN THEOLOGEN DES 11. JAHRHUNDERTS, INSBESONDERE MICHAEL PSELLOS

A. Einleitung

Über den Humanismus im allgemeinen¹, speziell über den "christlichen Humanismus"², aber auch über den Humanismus in Byzanz³ ist schon viel nachgedacht und geschrieben worden, und es besteht weder die Notwendigkeit noch die Absicht, all diese Informationen und Einsichten hier zu wiederholen.

1. A. Campana, The Origin of the word "Humanist", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 9 (1946), 60-73; *Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance* 1 (1965), Genf 1986ff; H. Oppermann (Hrsg.), *Humanismus* [Wege der Forschung 17], Darmstadt 1977.

2. J. Stiglmayr, *Kirchenväter und Klassizismus. Stimmen der Vorzeit über humanistische Bildung*, Freiburg 1913, 4-32; J. Sellmaier, *Humanitas christiana. Geschichte des christlichen Humanismus*, München o. J. [1949] (vgl. Rez.: H.-G. Beck, *Humanismus im Angriff*, *Hochland* 43 [1950/51], 182-188); W. Jaeger, *Humanismus und Theologie*, Heidelberg 1960 (bes. zu Thomas von Aquin); J. Maritain, *Christlicher Humanismus. Politische und geistige Fragen einer neuen Christenheit*, Heidelberg 1950; Ch. Kannengiesser – Y. Marchasson (Hrsg.), *Humanisme et foi chrétienne. Mélanges scientifiques du centenaire de l'Institut catholique de Paris*, Paris 1976.

3. J. Verpeaux, Byzance et l'Humanisme. Position du problème, *Bulletin de l'Association G. Budé*, 3ème sér., 3 (1952), 25-39; P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et culture à Byzance des origines au Xe s.* [Bibliothèque byzantine, Études 6], Paris 1971 (vgl. Rez.: A. Každan, *BSI* 34 [1973], 51-57; E. v. Ivánka, *ebd.*, 57-60; P. Speck, *BZ* 67 [1974], 385-393; dazu: P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 196 Anm. 1); griech. Übers. (ergänzt/korrigiert): *Ὁ προῖος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴς ἀρχῆς ὡς τὸν 10ο αἰῶνα*, (übers. Maria Nystazopulu-Pelekidu), Athen 1985; I. P. Medvedev, *Vizantijskij gumanizm XIV-XV vv.*, Leningrad 1976; W. Treadgold (Hrsg.), *Renaissance before the Renaissance. Cultural Revival of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford/California 1984.

Es geht in dem folgenden, knappen Ausschnitt aus einer geplanten Monographie⁴ um eine Gruppe von ca. 70 Theologen, die man in der Epoche vom Beginn des ersten bis zum zweiten Humanismus in Byzanz als von bestimmten, gemeinsamen Charakteristika geprägt bezeichnen kann, die aber bislang – angesichts einer in der Orthodoxie seit 70 Jahren faktisch und theoretisch vorherrschenden, mystischen Theologie des “ungeschaffenen Lichtes” (= göttliche Energien) – eindeutig im Lichtschatten, ja sogar unter direktem Verdikt als Vertreter unorthodoxer Lehren und Methoden standen. Natürlich wurden in letzter Zeit auch etliche Schriften dieser Autorengruppe ediert, kommentiert und übersetzt sowie Spezialstudien über sie verfaßt; aber niemand wagte es bisher, eine systematische Synthese dieser zweiten, in deutlicher Alternative zur monastisch-mystischen Theologie stehenden und dennoch legitimen Strömung mit ihrer spezifischen Vorgehensweise vorzulegen. Statt dessen konnte man sehr naiv anmutende Versuche von Anhängern des Neopalamismus beobachten, Palamas selbst – sozusagen flächendeckend – als Humanisten bzw. für den Humanismus offenen Denker darzustellen⁵. Solch plumpe Versuche, das Feld des Humanismus auch noch mit Pseudo-Repräsentanten zu besetzen, können freilich keinen Kenner der Materie überzeugen.

Warum stehen die humanistisch geprägten Theologen des byzantinischen Reiches heute insgesamt im Abseits? In einem ersten Artikel zu dieser Thematik⁶ habe ich schon auf die von dem verstorbenen Vorkämpfer der neopalamitischen Theologie, J. Meyendorff, benannten “Gründe” hingewiesen. Nach ihm wird humanistische Theologie gemieden: a) weil die Anzahl humanistisch gebildeter Theologen in Byzanz von ihren Gegnern (d.h. den Palamiten) als sehr gering und ihre Bedeutung folglich als relativ irrelevant eingeschätzt wird (Randgruppe); b) weil die einzelnen Vertreter überwiegend als “Häretiker” (Abweichler von der orthodoxen Lehrtradition, Anhänger heidnischer Philosophie, Lateiner bzw. Latinophile oder sogar Konvertiten) angesehen werden. Es wird sich jedoch zeigen, daß beide Behauptungen einer Überprüfung an den Fakten nicht standhalten. In Wirklichkeit will man die humani-

4. G. Podskalsky, *Von Photios zu Bessarion. Der Vorrang humanistisch geprägter Theologie in Byzanz und deren bleibende Bedeutung*, Wiesbaden 2003 (im Druck).

5. St. Ganguzoglu, *Philosophy and Theology: The Demonstrative Method in the Theology of St. Gregory Palamas*, *The Greek Orthodox Theological Review* 41 (1996), 1-18; C. N. Tsirpanlis, *Byzantine Humanism in the Thirteenth Century Synthesis or Antithesis, Reformation or Revolution?*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 80 (1997), 309-324.

6. G. Podskalsky, *Entwicklungslinien des griechisch-byzantinischen theologischen Denkens (bis zum Ende der Turkokratie)*, *Ostkirchliche Studien* 47 (1998), 34-43.

stischen Theologen nicht wahrnehmen oder kennt sie wirklich nicht; darum redet man sie klein oder gibt sie der Vernachlässigung oder gar Verachtung preis.

Wie sehen nun in Byzanz diese humanistischen Theologen aus? Sie besitzen normalerweise eine gediegene Ausbildung in klassischer Literatur und Philosophie, die sie mit dem christlichen Offenbarungsglauben (bzw. -wissen) in eine fruchtbare Synthese zu bringen suchen, ohne deshalb auf eine ausgeglichene, wissenschaftliche Kritik im Sinne der antiken Lehrtradition verzichten zu wollen. Soweit sie nicht dem Mönchtum angehören oder kirchliche Leitungsämter ausfüllen, üben sie – neben ihrer Berufung zur theologischen Schriftstellerei und Dichtung – auch weltliche Berufe aus wie Staatsbeamter, Lehrer, Jurist, Hofhistoriker, kaiserlicher Rhetor; sie beschäftigen sich neben der Theologie auch mit Philosophie, Astronomie und anderen Naturwissenschaften; somit gibt es unter ihnen sowohl haupt- wie nebenamtliche Theologen, was noch nichts aussagt über die Qualität eines einzelnen Werkes. Schon aus diesem Grund wäre die Vorstellung einer einförmigen Schulrichtung abwegig. Im Extremfall kann der Spagat zwischen den verschiedenen Denk- und Ausdrucksformen soweit gehen, daß ein Autor nur mit einer gewissen "Schizophrenie" die Personidentität zwischen Humanismus und palamitischem Hesychasmus wahren kann (wie etwa Markos Eugenikos von Ephesos und Manuel/Matthaios Gabalas, beide Metropolitane von Ephesos, auf die wir noch zurückkommen werden). – An diesem Punkt zeigt sich schon das Problem einer möglichen Rezeption dieser humanistischen Theologie bei der Menge der mehr oder weniger ungebildeten Gläubigen; aber das ist eine Frage, die erst im Schlußteil erörtert werden soll.

Im Rahmen unserer eingeschränkten Forschungsperspektive kann es nicht darum gehen, alle Schriften der noch zu benennenden Autoren im einzelnen zu analysieren, bzw. alle von ihnen aufgegriffenen Lehrinhalte zu bewerten oder auch nur ihre Biographien, soweit überhaupt bekannt, auszubreiten. Wir konzentrieren uns vielmehr auf die ihnen allen gemeinsamen, konstitutiven Merkmale, die es erlauben, von einer deutlich vom monastisch-mystischen Strom der östlichen Spiritualität abgehobenen, alternativen Strömung zu sprechen.

B. Hauptteil: Die Vertreter einer humanistisch geprägten Theologie in Byzanz (9.-15. Jh.) und ihre gemeinsamen Charakteristika

Eine offizielle Liste humanistisch ausgerichteter Theologen gibt es bisher nicht; einige Namen sind allgemein bekannt, andere nur wenigen Spezialisten

geläufig. Zwischen Patriarch Photios und Kardinal Bessarion lassen sich aus dem *Tusculum-Lexikon*⁷ ca. 70 Namen erheben, die – ohne Anspruch auf Vollständigkeit – als humanistische Theologen gelten können. Sie weisen generell eine feste Verwurzelung in der Patristik auf, deren Autoren hier aber – mit wenigen, eminenten Ausnahmen – alle außer Betracht bleiben.

Aus zeitlichen Gründen beschränke ich mich hier auf die Autoren des 11. Jahrhunderts: Metropolit Johannes Mauropus von Euchaita (10./11. Jh. – 1082), Patriarch Johannes VIII. Xiphilinos (ca. 1010 – nach 1063), den Polyhistor, aber auch als Philosoph und Theologe herausragenden, zeitweiligen Mönch Michael Psellos (1018 – ca. 1092/1093), Johannes Italos (ca. 1015 – nach 1082), Philippos Monotropos (2. Hälfte 11. Jh.), Metropolit Niketas von Herakleia (ca. 1030 – nach 1117). Wir wollen uns im Folgenden auf Psellos eingrenzen.

Die Gesamtzahl von über 70 bedeutet die Mehrheit aller Theologen schlechthin für den angegebenen Zeitraum – ein Ergebnis, das sich auch für die nachbyzantinische Epoche der Turkokratie erneut bestätigt. Über viele von ihnen gibt es schon Abhandlungen als Humanisten⁸, aber eben nicht als humanistische Theologen. Einige von ihnen sind als Heilige anerkannt (Photios, Eustathios von Thessalonike, Markos Eugenikos), andere der “*damnatio memoriae*” verfallen und im “*Synodikon der Orthodoxie*” als Irrlehrer gebrandmarkt. Aber wichtiger als diese und andere Klassifizierungen sind eine Reihe von Gemeinsamkeiten, die im Folgenden aufzuzeigen sind.

1. Die allseitige Hochschätzung der Freundschaft (φιλία)

Wechselseitige Freundschaft unter Gleichgesinnten stand schon in der klassischen Philosophie, d.h. bei Platon (*Lysis*), Aristoteles (*Nikomachische Ethik*) und Epikur, hoch im Kurs⁹. Für den Bereich der griechischen Kirche sind

7. *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz (Hrsg.), München 1982³.

8. Hier nur zum 11. Jh.: E. G. Kriaras, *Μεγάλη Ψελλός. Ὁ ἀνθρωπισμὸς, ὁ χριστιανὸς, Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 34 (1977), 181-186; U. Crisuolo, *Tardoantico e umanesimo bizantino*: Michele Psello, *Koivonia* 5 (1981), 7-23; I. Dujčev, *L'umanesimo di Giovanni Italo*, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* I, Rom 1939, 432-436; P. E. Stephanou, *Jean Italos, philosophe et humaniste* [Orientalia Christiana Analecta 134], Rom 1949.

9. Vgl. W. Ziebis, *Der Begriff der φιλία bei Plato*, Breslau 1927 (Diss.); C. Brescia, *La φιλία in Epicuro*, *Giornale Italiano di Filologia* 8 (1955), 314-332; I. F. Wilkerson, *The concept of Friendship in the Nikomachian ethics of Aristotle*, The Catholic University of America (Diss.), Washington, D.C.

die Koryphäen unter den Kirchenvätern die Kronzeugen und Vermittler des Freundschaftswertes: Basileios der Große, sein Freund Gregor von Nazianz, der "Theologe", und schließlich Johannes Chrysostomos¹⁰.

Eine besonders entspannte Variante der Freundschaft erleben wir unter den Humanisten des 11. Jahrhunderts, z.B. zwischen Bischof Johannes Mauropus von Euchaita (am Hellespontos; heute: türkische Stadt Avkat oder Avchat) und seinem größten Schüler, Michael Psellos. Dieser nennt seinen ehemaligen Lehrer "seinen besten Freund und (zugleich besten) Philosophen"¹¹. Seine Wertschätzung beruht eindeutig auf dem Gleichklang der geistigen Bestrebungen in Rhetorik und Philosophie¹². Ähnlich hochfliegende Komplimente finden wir auch in einem langen Enkomion (nach 1085)¹³, obwohl die Freundschaft später aus politischen Gründen an Intensität einbüßte¹⁴. Angesichts möglicher Wandlungsfähigkeit und Gefährdung einer Freundschaft fühlt Mauropus sich an die sprichwörtliche Redeweise Platons erinnert, der Freundschaft als blind bezeichnet hat¹⁵, glaubt aber dennoch daran, daß

1963; A. Tuilier, La notion de *φιλία* dans ses rapports avec certains fondements sociaux de l'épicurisme, *Actes du VIII Congrès de l'Association G. Budé*, Paris 1969, 319-329; J.-C. Fraisse, *Philia. La notion d'amitié dans la philosophie antique. Essai sur un problème perdu et retrouvé*, Paris 1974; P. Schulz, *Freundschaft und Selbstliebe bei Platon und Aristoteles. Semantische Studien zur Subjektivität* [Alber Reihe, Prakt. Philosophie 64], Freiburg-München 2000; F. Ricken, Ist Freundschaft eine Tugend? Die Einheit des Freundschaftsbegriffes der "Nikomachischen Ethik", *Theologie und Philosophie* 75 (2000), 481-492.

10. Vgl. L. Vischer, Das Problem der Freundschaft bei den Kirchenvätern Basileios dem Großen, Gregor von Nazianz und Chrysostomos, *Theologische Zeitschrift* 9 (1953), 173-200; M. M. Branjste, Conceptia sfințului Ioan Gură de Aur despre prietenie și dragoste, *Studii teologice* 9 (1957), 649-672 (prietenie/649-661: Freundschaft; dragoste: Liebe); K. Treu, *Φιλία und ἀγάπη*. Zur Terminologie der Freundschaft bei Basileios und Gregor von Nazianz, *Studi clasice* 3 (1961), 421-427; L. Matunowicz, Le problème de l'amitié chez Basile, Grégoire de Nazianze et Jean Chrysostome, *Studia Patristica* 16/2 [= Texte und Untersuchungen 129], Berlin 1985, 412-417; A. Meredith, Gregory of Nazianzus and Gregory of Nyssa on Basil, *Studia Patristica* 32, Löwen 1997, 163-169.

11. *MB* V, Brief 183, S. 465.

12. *Ebd.*, Briefe 182-183, S. 462-467.

13. *Ebd.*, 142-167, hier: 142, Z. 4 und 25; vgl. die italien. Übers.: R. Anastasi, *Michele Psello – Encomio per Giovanni, piússimo metropolita di Euchaita e protosincello*, Padua 1968.

14. Vgl. den teilweise idealisierenden Aufsatz von F. Tinnefeld, "Freundschaft" in den Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit, *JÖB* 22 (1973), 151-168; Ja. N. Ljubarskij, *Michail Psell, Ličnost' i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moskau 1978, 40-48.

15. A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropus metropolitan of Euchaita* [CFHB 34], Thessalonike 1990, Brief 28, S. 113, 16-115, 29; vgl. Platon, *Leg.* V, 731E (ed. K. Schöpsdau, *Platon*, VIII/1, Darmstadt 1990, 294).

unverbrüchliche Freunde all ihr Hab und Gut miteinander teilen werden¹⁶. Daraus ergibt sich die Quintessenz: "Freundschaft ist die größte aller Unternehmungen, und das beste und vorteilhafteste aller Wechselgeschäfte"¹⁷. Zu den anfangs als Garanten des Freundesbundes genannten gemeinsamen Bestrebungen in Rhetorik und Philosophie gehört sicher auch die von Psellos herausgestellte Hochachtung beider vor der rhetorisch-poetischen Leitkultur des Gregorios von Nazianz¹⁸.

Natürlich hatte Psellos noch viele andere Freunde außer Johannes Mauropus, mit dem die Freundschaft besonders hochgemut und beständig war¹⁹, wie auch umgekehrt. Mit Johannes Xiphilinos, dem späteren Patriarchen (Johannes VIII.), bestand eine innige Jugendfreundschaft, die sich aber unter den erwachsenen Partnern fast in eine Feindschaft verwandelte, als Xiphilinos von seinen jugendlichen Anschauungen abrückte²⁰. Großmut und zugleich Krisenanfälligkeit kennzeichnen die "politischen" Freundschaften des Psellos (vielleicht vergleichbar der auch heute oft zwielichtigen Wertung eines "Partei-freundes")²¹. Uneingeschränktes, fachliches Lob spendet Psellos dem "Barbaren" und Nachfolger (als ὑπατος τῶν φιλοσόφων), Johannes Italos²². Insgesamt

16. *Ebd.*, Brief 30, S. 117,10. Zur Bindung der *φιλία* an die *φιλανθρωπία*: *ebd.*, Brief 11, S. 65,12; Brief 31, S. 119,23-121,27.

17. *Ebd.*, Brief 53, S. 157,30-33.

18. Vgl. Enkomion, *MB* V, 150.

19. Vgl. Brief 217 an Johannes Mauropus: *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* II: *Epistulae*, ed. E. Kurtz – F. Drexl, Mailand 1941, 260; vgl. auch noch die weiteren Briefe (Nr. 228, 229, 269) an denselben im gleichbleibenden Tonfall (*ebd.*, 271-274; 314f.). Zum Gesamtbriefformat des Psellos vgl. E. N. Papaioannu, Das Briefcorpus des Michael Psellos. Vorarbeiten zu einer kritischen Neuedition. Mit einem Anhang: Edition eines unbekanntenen Briefes, *JÖB* 48 (1998), 67-117.

20. Es ging vor allem um dessen Abrücken von Platon und seine Hinwendung zur Philosophie des Aristoteles: *MB* V, 444-451. Ein weiterer Streitpunkt war Wert oder Unwert des Mönchtums: *Michaelis Pselli Scripta minora* (s. vorige Anm.), Brief 191, S. 215-218. Vgl. Ja. Ljubarskij, Psell v otnošenijach s sovremennikami (Ioann Mauropus, Ioann Ksifilin, Konstantin Lichud), *Palestinskij Sbornik* 23[86] (1971), 125-143 (143: dt. Zsfg.), hier: 136-140; ders., Psell v otnošenijach s sovremennikami (Opyt charakteristiki ličnosti), *Viz. Vrem.* 37 (1976), 98-113, hier: 110-113; U. Criscuolo, Sui rapporti tra Michele Psello e Giovanni Xifilino (ep. 191 Kurtz – Drexl), *Atti della Accademia Pontiana* n. s. 24 (1975), 121-128.

21. Eva de Vries-van der Velden, Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, *BSI* 60 (1999), 315-350.

22. *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I: *Orationes et dissertationes*, ed. Kurtz – Drexl, Mailand 1936, 50-54 ("Ἐπαινος τοῦ Ἰταλοῦ"); vgl. R. Anastasi, Psello e Giovanni Italo, *Siculorum Gymnasium* n. s. 28 (1975), 525-538.

sind die Aussagen des Psellos über die Freundschaft sehr lebensnah und zugleich sehr persönlich, so wenn er der Warnung des Alten Testaments (Spr. 25, 17) vor zu häufigen und darum lästigen Besuchen bei Freunden aufgreift, um dazu sein bewußt gegenteiliges Handeln anzupreisen²³.

2. Die gleichzeitig anerkannte Notwendigkeit gegenseitiger Kritik und deren faktische Ausübung

Der metabyzantinische Humanist und Theologe, Bischof Maximos Margunios (1549 –30. Juni/1. Juli 1602), zitiert in einem Brief (15. August 1598) an den homologen Gräzisten David Hoeschel (1566-1607) in Deutschland den aus der Antike bekannten²⁴ Satz : φίλος γὰρ Πλάτων ἐμός, φίλος Σωκράτης, φιλέτερα δὴ ἢ ἀλήθεια²⁵. Margunios will damit den absoluten Vorrang des Evangeliums und der apostolischen Tradition vor jeder anderen innerweltlichen Instanz rechtfertigen. Freundschaftliche Hilfsbereitschaft mußte immer wieder zu wechselseitiger Kritik der Humanisten untereinander führen, nicht nur in der Abwägung von antiker Weisheit und christlicher Offenbarung, sondern auch in der Weiterentwicklung profaner Wissenschaften, in der biblischen Exegese und in der Ausformulierung der christlichen Dogmen.

Michael Psellos hält sich nicht damit auf, Prinzipien zu erörtern. Er hatte nicht nur an der klassischen Philosophie, am Kult und an den Mythen der Griechen vieles auszusetzen²⁶, sondern legte sich auch mit seinem alten Jugendfreund Johannes Xiphilinos an, dem Mönch, Kanonisten und Patriarchen, wegen dessen radikaler Ablehnung der neuplatonischen Philosophie²⁷. Letzteres

23. P. Gautier, Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, *REB* 44 (1988), 111-197, hier: Brief 7, S. 135,9-12; vgl auch: Brief 11, ebd., S. 144,2-5; Brief 16, ebd., S. 158,66-69.

24. Zur Quelle (Bios des Aristoteles): G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz* [Byzantinisches Archiv 15], München 1977, 87 mit Anm. 369.

25. P. K. Enepekides, Maximos Margunios an deutsche und italienische Humanisten, *JÖBG* 10 (1961), 93-141, hier: Brief 21, S. 122,9f.; vgl dazu: L. Tarán, Amicus Plato, sed magis amicus veritas. From Plato and Aristotle to Cervantes, *Antike und Abendland* 30 (1984), 93-124.

26. D. G. Dakouras, Michael Psellos' Kritik an den alten Griechen und dem griechischen Kult, *Θεολογία* 48 (1977), 40-75; L. G. Benakes, Χρόνος και Αιών. Ἀντιπαράθεση ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Φιλοσοφία* 10-11 (1980/81), 398-421 (420f.: dt. Zsfg.).

27. Vgl. den an ihn gerichteten, bekannten "Humanistenbrief": *MB* V, 444-451; diese Differenz beendete aber keineswegs die freundschaftliche Beziehung beider, wie aus der Grabrede des Psellos für Xiphilinos hervorgeht: *MB* IV, 421-462 (Schluß fehlt), bes. 429,6-8, 453-462; vgl. dazu: J. Dräseke,

verwundert umso mehr, als Psellos selbst wiederum den auch in Byzanz heftig umstrittenen Patriarchen Michael I. Kerullarios u.a. des Neuplatonismus beachtigt hat²⁸.

3. Die durchgängige Berufung auf die Autorität der “drei Kappadokier” bzw. auf die “drei Hierarchen”

Im Zuge der in den letzten Jahrzehnten verstärkten Editions- und Forschungsinitiativen zu den drei Kappadokiern, besonders aber zu Gregorios von Nazianz (J. Mossay u.a.), hat man u.a. festgestellt, daß dieser Kirchenvater, der als einziger – neben dem Evangelisten Johannes – den Ehrentitel *ὁ θεολόγος* trägt, zugleich der in Byzanz am häufigsten zitierte (und kopierte!) kirchliche Autor der Patristik ist²⁹.

Gregorios von Nazianz wird bemüht als Kronzeuge in christologischen und trinitarischen Fragen, aber auch als ein Meister der Rhetorik (“christlicher Demosthenes”) und Poesie. Meist sind seine Zitate allerdings eingebettet in

Zu Michael Psellos, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 32 (1889), 303-330; Ljubarskij, Psell (s. Anm. 20 [zwei Mal]); L. G. Benakes, *Μιχαὴλ Ψελλοῦ «Περὶ τῶν ἰδεῶν, ἃς ὁ Πλάτων λέγει», Φιλοσοφία* 5/6 (1975/76), 391-423 (408-411: zu Psellos' Kritik an platonisch-heidnischer Philosophie); P. Lemerle, Le “gouvernement des philosophes”: Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, in: ders., *Cinq Études*, 193-241, bes. 203-206; D. G. Dakouras, Die Rehabilitation der griechischen Studien im IX. Jh. und Michael Psellos, *Θεολογία* 69 (1978), 185-198, 392-411, bes. 396, 409-411; Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellus et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243; dies., L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe s.: Xiphilin et Psellus, *TM* 7 (1979), 1-107, bes. 13-103 (die beiden Rechtsschulen); E. V. Maltese, *Varia byzantina*, in: F. Sisti – E. V. Maltese (Hrsg.), *Heptachordos lyra H. Albinoblata*, Genua 1978, 25-37.

28. Vgl. L. Bréhier, Un discours inédit de Psellus. Accusation du patriarche Michel Cérulaire devant le synode (1059), *REG* 16 (1903), 375-446 und 17 (1904), 35-75 (ed.: 383-75); J. Dräseke, Psellus und seine Anklageschrift gegen den Patriarchen Michael Kerullarios, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 48 (1905), 194-259. Kerullarios und Psellus waren **nie** Freunde, zumal ersterer den Philosophen 1043 zu einem öffentlichen Glaubensbekenntnis gezwungen hatte (Text: A. Garzya, On Michael Psellus' Admission of Faith, *ΕΕΒΣ* 35 (1966/67), 41-46 (ed.: 44-46). Andererseits ist in der Grabrede des Psellos für den abgesetzten Patriarchen von den früheren Anklagepunkten keine Rede mehr: *MB* IV, 303-387.

29. J. Noret, Grégoire de Nazianze, l'auteur le plus cité, après la Bible, dans la littérature ecclésiastique byzantine, in: J. Mossay (Hrsg.), *II Symposium Nazianzenum*, Padernborn 1983, 259-266. Wahrscheinlich läßt sich dasselbe auch von der Zahl seiner Handschriften sagen: J. Mossay, *Repertorium Nazianzenum* I-IV, Padernborn 1981-1995.

solche der beiden anderen Kappadokier³⁰, die ja alle rund um das zweite ökumenische Konzil (Konstantinopel 381) herum gewirkt haben und somit zu den Gründungsvätern des “Symbolum Nicaeano-Constantinopolitanum” gehören. Für Michael Psellos entscheidend und prägend ist seine Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios von Nazianz³¹; er berauscht sich an der Schönheit und Kraft der Sprache des Kappadokiers. Im ersten Band der theologischen Kleinschriften des Psellos sind von den 114 Nummern über vierzig Miscellen verschiedenen Stellen aus den Reden seines großen Vorbildes gewidmet³². Schier endlos ist schließlich die Zahl der einfachen Zitate und Allusionen aus den verschiedenen Werken der Kappadokier bei Psellos³³. Diese Bilanz ist nur ein besonders hervorstechendes Beispiel für die Vielzahl von Kommentaren, und Scholien zu den Werken des Nazianzeners bzw. für die zahlreichen Enkomien und Epigramme auf dessen Theologie und Dichtkunst³⁴.

Die Verehrung für Gregor von Nazianz und Basileios wurde im 11. Jahrhundert noch gesteigert durch die Neueinführung des Festes (30. Januar) der “drei Hierarchen” (dritter ist Johannes Chrysostomos) durch Metropolit Johannes Mauropus von Euchaita³⁵, der selbst mehrere Enkomien zu diesem Fest

30. Vgl. auch den Titel der Kleinschrift (Pseudo-Psellos?), die J. Boissonade herausgegeben hat: «Χαρακτήρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», in: *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, ed. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838 (Nachdr. Amsterdam 1964), 124-131.

31. Zwei kritische Editionen: A. Mayer, *Psellos' Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios von Nazianz*, *BZ* 20 (1911), 27-100 (Text: 48-60); P. Lévy, *Michaelis Pselli de Gregorii Theologi caractere iudicium, accedit eiusdem de Ioannis Chrysostomi caractere iudicium ineditum*, Leipzig 1912, 48-63.

32. P. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica I*, Leipzig 1989.

33. Viele Beispiele bei Kurtz – Drexel I (s. Anm. 22), 414,25-31 (Gregor von Nazianz = größter Theologe); II (s. Anm. 19), 215,18f. (Gregor von Nazianz und Basileios = Lehrer der vollkommenen Weisheit); L. G. Westerink, *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, Utrecht 1948, 41 (Gregor von Nazianz, Gregor von Nyssa, Maximos Confessor = theologische Autoritäten); P.-P. Joannou, *Démonologie populaire – démonologie critique au XIe s. La vie inédite de S. Auxence par Michel Psellos*, Wiesbaden 1971, 104,40 (Basileios und Gregor von Nazianz = Grundlagen des christlichen Dogmas); S. Leanza, *L'esegesi poetica di Michele Psello nel Canticò dei Cantici*, in: U. Criscuolo – R. Maisano (Hrsg.), *La poesia bizantina*, Neapel 1995, 143-161.

34. Vgl. dazu: J. Sajdak, *Die Scholiasten der Reden des Gregor von Nazianz*, *BZ* 30 (1929/30), 208-274.

35. Zur Einführung des Festes (30. Januar): G. D. Metallinos, *Τρεῖς Ἱεράρχαι, Θερησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 11, Athen 1967, 841f; vgl. auch: Ph. Kukules, *Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί*, Athen 1920, 20.

verfaßte³⁶. Auch Michael Psellos rühmte das rhetorische Naturtalent des Chrysostomos³⁷. Selbst Patriarch Philotheos Kokkinos, der den Palamismus endgültig in der Orthodoxie verankerte, stimmte ein in das Lob der “drei Philosophen und Rhetoren” der Kirche, die letztlich alle Disziplinen der Wissenschaft beherrschten³⁸.

Wie bekannt, spielten seit dem 13. Jahrhundert auch die lateinischen Kirchenväter/Kirchenlehrer (Ambrosius, Augustinus – er an erster Stelle –, Hieronymus, Gregor der Große ὁ Διάλογος) eine zunehmende Rolle in der östlichen Theologie – nicht zuletzt dank der humanistischen Übersetzer³⁹.

4. Das de facto-Monopol im Fach Exegese

Nach weit verbreiteter Anschauung liegt die große Leistung der griechischen Exegese allein bei den Universalkommentatoren der Patristik (Origenes, Johannes Chrysostomos, Kyrillos von Alexandria, Theodoretos von Kyrrhos), während ihre wenigen Nachfolger im Mittelalter (Theophylaktos von Achrida, Euthymios Zigabenos) nur als Epigonen zu betrachten seien, und die Exegese in nachpatristischer Zeit durch einen deutlichen Verfallsprozeß gekennzeichnet sei. Dieses Bild entspricht nicht der Wahrheit. Zwar verlagert sich der Schwerpunkt der Exegese schon gegen Ende der Patristik von den Einheitskommentaren auf die meist anonym überlieferten Katenen. Ihr Ausgangspunkt ist oft – ähnlich wie bei den in Byzanz ebenfalls beliebten Fragantworten (ἐρωταποκρίσεις) – die Suche nach dem Verständnis einzelner schwieriger Stellen der Hl. Schrift. Der Katenenschreiber Johannes Drungarios (2. Hälfte 7. Jh.) glaubte sich den Zugang bei seiner Jesaja-Katene dadurch zu

36. S. Tantalides, *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου μητροπολίτου Εὐχαΐτων τοῦ καὶ Μανρόποδος ἐπιλεγόμενου, ἐγκώμιον εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας*, Konstantinopel 1852, 1-24; K. I. Dyobuniotis, *Ἀνέκδοτα ἐγκώμια εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 31 (1932), 77-91. Vgl. auch: *Johannis Euchaitorium metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, ed. P. de Lagarde, *Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen* 28, 1882 (Nachdr. Amsterdam 1979), 106-119.

37. Lévy, *Michaelis Pselli* (s. Anm. 31), 92-98.

38. Enkomion auf die drei Hierarchen: *PG* 154, 768-820, bes. 773A.

39. Vgl. C. Pasini, *Ambrogio nelle teologia posteriore greca*, in: L. E. Pizzolato – M. Rizzi (Hrsg.), *Nec timeo mori. Atti del Congresso Internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della morte di Sant' Ambrogio*, Milano 4-11 aprile 1997, Mailand 1998, 375-404; A. Fürst, Augustinus im Orient, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 110 (1999), 293-314.

erleichtern, daß er auch Erklärungen heteroorthodoxer Autoren mit in seine Sammlung aufnahm (wie Origenes, Eusebios von Kaisareia, Apollinaris u. a.) und dieses Vorgehen mit einem Zitat aus einem Brief Kyrills von Alexandria rechtfertigte: "Man muß nicht alles, was die Ketzler sagen, vermeiden und verschmähen. Denn vieles bekennen sie, was auch wir bekennen"⁴⁰. Für den Philologen sind die Katenen insofern hilfreich, als sie ihm mehrere Deutungsmöglichkeiten derselben Stelle vor Augen führen und zur umsichtigen Abwägung einladen. Aber diese Katenen stellen keineswegs die einzige Form exegetischer Überlieferung und Wissenschaft dar. Die kurzfristig praktizierte Methode der Paraphrasierung biblischer Texte im klassischen Stil (mit dem Ziel, die Ebenbürtigkeit der Hl. Schrift mit der klassischen Literatur zu erweisen) hatte man sehr schnell wieder aufgegeben⁴¹. Statt dessen begannen schon Photios (*Amphilochia*) und Arethas von Kaisareia mit der ausführlichen Erörterung einzelner Bibelstellen sowohl im Unterricht wie auch im Schrifttum: ein Modell, das Michael Psellos in Dutzenden von Einzelstudien fortführte⁴², z.T. in Anlehnung an berühmte Vorgänger (Maximos Confessor, Gregor von Nazianz u.a.). Insgesamt dürfte es keinen humanistischen Theologen geben, der sich nicht wenigstens an einem exegetischen Essay versucht hat, während die Gegenseite auf diesem Felde wirklich nichts aufzuweisen hat. Eine Theologie ohne Exegese wäre aber langfristig zum Austrocknen verurteilt. – Übrigens ist auf dem Gebiet der Exegese noch keineswegs das ganze Material ediert⁴³.

5. Das philologische Interesse der humanistischen Theologen manifestiert sich auch im Sammeln und Abschreiben vieler Handschriften sowie in der Übersetzung relevanter Schriften aus der lateinischen Theologie

Theologie zu betreiben, ohne über eine reichhaltige Fachbibliothek zu verfügen, ist letztlich ein Ding der Unmöglichkeit. Schon Patriarch Photios ging

40. Brief 44: PG 77, 225A; vgl. dazu: K.-H. Uthemann, Was verraten Katenen über die Exegese ihrer Zeit? Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese in Byzanz, in: G. Schöllgen – Cl. Scholten (Hrsg.), *Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum: Festschrift für E. Dassmann*, Münster 1996, 284-296.

41. Vgl. J. Golega, *Der homerische Psalter*, Ettal 1960.

42. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica* (s. Anm. 32).

43. Vgl. einen anonymen Kommentar zum Joh-Ev. (9./10. Jh.): M. Hostens, À la découverte d'un auteur byzantin Xe-XIe s., in: A. Schoors – P. van Den (Hrsg.), *Philohistôr. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*, Leuven 1994, 423-433.

beispielhaft voran mit seiner nicht nur gehorteten, sondern auch durchgearbeiteten "Bibliothek" (Myriobiblon). Sein Schüler und Gesinnungsfreund Arethas von Kaisareia ergänzt seine Sammlung ererbter und erworbener Bücher (= Handschriften, die er oftmals noch mit Scholien/ Randglossen versieht) durch ein eigenes Skriptorium⁴⁴. Ähnlich verfuhr Kardinal Bessarion nach dem Fall Konstantinopels, um das geistige Erbe der Antike und des byzantinischen Mittelalters zu bewahren⁴⁵. – Für die vielen Übersetzungen aus der lateinischen Patristik und Scholastik sei hier nur auf die bedeutendste, nämlich die griechische Version von Augustinus "De trinitate" aus der Werkstatt des Maximos Planudes verwiesen, die uns in einer neuen, kritischen Edition vorliegt⁴⁶. Michael Psellos ist auf beiden Feldern trotz seiner Fähigkeiten nicht tätig geworden.

6. Die Einbindung antiker Mythen zur Deutung der christlichen Heilmysterien, die sich allerdings im Mittelalter weitgehend auf allgemeine Zitate und Anspielungen aus der antiken Dichtung und Philosophie reduziert

Angestoßen durch die beiden "Klassiker" Hugo Rahners "Griechische Mythen in christlicher Deutung" (Zürich 1945; Basel 1966³) und "Symbole der Kirche" (Salzburg 1964), die der Symbol- und Bildersprache in der lateinischen und griechischen Patristik nachgehen und die Verwendung heidnischer Mythen (vorwiegend aus den Werken Homers) zur Deutung christlicher Mysterien untersuchen, hat sich vorwiegend in Frankreich und Deutschland ein ganzer Literaturzweig für diese Thematik herauskristallisiert⁴⁷. Der Dichter Paul

44. Vgl. J. Bidez, Aréthas de Césarée, éditeur et scholiaste, *Byz* 9 (1934), 391-408; B. L. Fonkić, Scriptoria bizantini, *RSBN* 17-19 (1980/82), 73-118, bes. 99-108.

45. H. D. Saffrey, Recherches sur quelques autographes du card. Bessarion, in: *Mélanges E. Tisserant* III, Città del Vaticano 1964, 263-297; E. Mioni, Bessarione bibliofilo e filologo, *RSBN* 5[15] (1968), 61-83; L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana*, Rom 1979; B. L. Fonkić, Codici autografi di Bessarione, Giovanni Eugenio e Critobulo conservati a Mosca, *RSBS* 4 (1984), 31-49; E. Mioni, La formazione della biblioteca greca di Bessarione, in: G. Fiaccadori (Hrsg.), *Bessarione e l'Umanesimo*, Neapel 1994, 229-246.

46. *Αὐγουστίνου περὶ Τριᾶδος βιβλία πεντεκαίδεκα ...*, M. Papathomopoulos – Isavella Tsavare – G. Rigotti (Hrsg.), I-II, Athen 1995.

47. (Auswahl): A. Clausing, *Kritik und Exegese der homerischen Gleichnisse im Altertum*, Parnith 1913; H. Hunger, *Allegorische Mythendeutung in der Antike und bei Johannes Tzetzes*, *JÖB* 3 (1954), 35-54; V. Buchheit, *Homer bei Methodios von Olympos*, *Rheinisches Museum für Philologie* 99 (1956), 17-36; J. Daniélou, *Le symbole de la caverne chez Grégoire de Nysse*, in: A.

Claudel hat sogar eine homerische Allegorie der Patristik (Mastbaum Homers → Kreuz Christi) in sein Drama "Der seidene Schuh" übernommen. Michael Psellos bezieht seine Rechtfertigung, Homer und andere Klassiker wieder und wieder zu zitieren, aus dem von Basileios dem Großen (Πρὸς τοὺς νέους) geprägten Symbol der "Biene" (μελίττα), die aus Blüten verschiedenster Art ausschließlich den süßen Nektar zu gewinnen vermag⁴⁸. Die Vertrautheit der byzantinischen Bildungselite mit den antiken Mythen ist einerseits bewundernswert, stellte aber sicher schon zur damaligen Zeit und erst recht in der heutigen Postmoderne (ohne klassische Bildung) für die Masse ein Hindernis dar, die Verflechtung homerischer und anderer Figuren mit Menschen und Ereignissen der Bibel als theologische Aussage zu verstehen.

Es bleibt uns nicht mehr die Zeit, andere Sondermerkmale der humanistischen Theologie in Byzanz zu erörtern, wie z.B. die mehrfache Konfrontation mit der kirchlichen Lehr- und Hirtenautorität (= ständige Synode) [Prozesse des Johannes Italos, Eustratios von Nikaia, Barlaam, Akindynos, Prochoros Kydones, Nikephoros Gregoras, Plethon: Prozesse, die nach heutiger Rechtsauffassung mit ihren Anklagepunkten kaum noch Bestand haben], aber auch die Bereitschaft zur Öffnung von (Hoch-) Schulen (11./12. Jh. und später), die Offenheit für soziale Probleme (Zelotenstreit: Nikolaos Kabasilas), die Pflege der natürlichen Gotteserkenntnis (vor und neben aller Mystik). Ich wollte mit diesem Referat nur den Blick lenken auf eine in Ost und West vergessene oder besser: verdrängte Größe, die humanistische Theologie in Byzanz, die es verdient, ihren Platz als Korrelativ/Korrektiv zur monastisch-mystischen (mit ihren zahlreichen Problemen im Bereich der theologischen Erkenntnislehre und in der ökumenischen Theologie) und Brückenschlag zu den profanen Wissenschaften zurückzugewinnen.

Stuiber – A. Hermann (Hrsg.), *Mullus. Festschrift Th. Klauser*, Münster 1964, 43-51; ders., *Mythes païens – mystère chrétien*, Paris 1966; G. Glockmann, *Homer in der frühchristlichen Literatur bis Justinus*, Berlin 1968; Elsa Hörling, *Mythos und Pistis. Zur Deutung heidnischer Mythen in der christlichen Weltchronik des Johannes Malalas*, Lund 1980; R. Lamberton, *Homer the Theologian*, Berkeley-Los Angeles-Rom 1989; V. Pyykkö, *Die griechischen Mythen bei den großen Kappadokiern und bei Johannes Chrysostomos* [Annales Universitatis Turkuensis, ser. B, Bd. 193], Turku 1991; H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Wien 1988⁸.

48. Brief 7 an Caesar Dukas: PG 122, 1172D-1173A. Zu den homerischen Allegorien: C. Sathas, *Sur les commentaires byzantins, relatifs aux comédies de Ménandre aux Poèmes d'Homère*, etc. Notices et textes grecs inédits. Michel Psellos, *Allégories homériques*, *Annales de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 9 (1875), 187-222, hier: 205-222.

WERNER SEIBT

STÄRKEN UND SCHWÄCHEN DER BYZANTINISCHEN
INTEGRATIONSPOLITIK GEGENÜBER DEN NEUEN
ARMENISCHEN STAATSBÜRGERN IM 11. JAHRHUNDERT

“Integration”, “Integrationspolitik” usw. sind sehr moderne Schlagwörter, nicht zuletzt in Wien, wo es eine eigene Stadträtin für Integrationsfragen gibt, einen gut dotierten Integrationsfonds, eine Integrationskonferenz usw. Mit dem Integrationsbegriff werden aber recht unterschiedliche Inhalte verbunden, wobei die Wünsche, Zielvorstellungen und Forderungen der einen oft weit von der Bereitschaft der anderen, hier mitzuziehen bzw. entgegenzugehen, entfernt liegen. Und vieles spielt sich hier im Unterbewusstsein ab, oft brechen alte, längst überholt geglaubte Vorurteile überraschend, ja erschreckend durch.

Über die Armenier in Byzanz wurde schon viel, fast zu viel geschrieben¹, und trotzdem sind manche Probleme nur ungenügend erhellt bzw. erscheinen durchaus in schiefem Licht. Betrachten wir nur einmal die zumeist vernachlässigte Frage, wer wann in Byzanz als Armenier galt², welche Byzantiner armenischer Herkunft sich wann mehr als Armenier, wann mehr als Byzantiner fühlten und gerierten.

Aus der Sicht des Kaisers, aus der Sicht des Reiches waren alle Untertanen “Byzantiner”, Reichsbürger, egal welcher ethnischer Herkunft. Und doch gab es natürlich Unterschiede. Das mittel- und spätbyzantinische Reich hatte ganz klar

1. Als gewissermaßen “klassischer” Beitrag gilt immer noch P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lissabon 1963. Vgl. aber auch A. P. Každan, *Armjane v sostave gospodstvjuščego klasa vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Erevan 1975; ders., *The Armenians in the Byzantine Ruling Class, Predominantly in the Ninth Through Twelfth Centuries*, in: Th. J. Samuelian – M. E. Stone (Hrsg.), *Medieval Armenian Culture* [Univ. of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 6], Chico CL 1984, 439-451; *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture* [Byzantina Sorbonensia 12], Paris 1996; Nina G. Garsoïan, *The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire*, in: Hélène Ahrweiler – Angeliki E. Laiou (Hrsg.), *Studies in the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, Washington, D.C. 1998, 53-124.

2. Vgl. dazu auch Garsoïan, *Armenian Integration*, 93-103.

eine griechische "Leitkultur", ein römisch-griechisch geprägtes nationales Selbstverständnis, es war griechischsprachig, und demgemäß erwartete man von einem "vollwertigen" Byzantiner zumindest ausreichende Griechischkenntnisse³. Aus den christologischen und anderen religiösen Streitigkeiten der frühbyzantinischen Epoche war die Orthodoxie als Sieger hervorgegangen, die Staatskirche beherrschte nun unangefochten den religiösen Sektor, stets auf der Hut vor "Abweichlern". Also war die Gesellschaft auch diesbezüglich ziemlich homogen.

Im 9. Jh. lebten im Reich viele Menschen slawischer, armenischer und anderer Abstammung. Ein beachtlicher Teil war bereits gut integriert, ja oft sogar schon mehr oder weniger assimiliert, und hatte keine Probleme mit der Obrigkeit; viele von ihnen waren zu hohem Sozialprestige gelangt⁴. Auch auf dem religiösen Sektor gab es mit ihnen kaum Probleme, denn die armenische Nationalkirche, die infolge miaphysitischer⁵ Ausrichtung von den Byzantinern als häretisch angesehen und demgemäß abgelehnt wurde, war auf die Gebiete jenseits des Reiches beschränkt und hatte in dieser Zeit fast keinen Einfluss auf die byzantinischen Armenier.

Aber das ist nur eine Seite der Medaille. Natürlich gab es Kontakte zwischen den Armeniern diesseits und jenseits der Grenze⁶, und auch im "freien" Armenien gab es traditionsgemäß byzanzfreundliche Gruppierungen, der byzantinische Einfluss war auf verschiedenen Gebieten erheblich, insbesondere in manchen an das Reich angrenzenden Regionen, ja manche Fürsten hatten sehr enge Beziehungen zum Kaiser, enger als dem armenischen König lieb sein konnte⁷. Die feudale Struktur Armeniens machte die Herrscher

3. In diesem Zusammenhang sehr interessant: J. Koder, Anmerkungen zu *γραικὸν, Βυζαντινά* 21 (2000), 199-202.

4. Zu den Armeniern, insbesondere im 9. Jh., vgl. Isabelle Brousselle, *L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie byzantine au IXe siècle*, in: *L'Arménie et Byzance*, 43-54; zu den Slawen vgl. z. B. W. Seibt, Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland, *SBS* 6 (1999), 27-36.

5. Zur Problematik des aus der religiösen Polemik stammenden und nicht recht zutreffenden Terminus "monophysitisch" vgl. z. B. W. Seibt, Erfolge und Misserfolge beim Eindringen des Islam in die Kaukasusregionen im Bereich von Religion und Kultur, in: *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)* [SCIAM 43], Spoleto 1996, 576 mit Anm. 13 (mit weiterer Lit.).

6. E. g. wollen wir auf einen Armenier namens *ὁ τοῦ Σκληροῦ* verweisen, einen *συνάρχων* des arabischen Emirs von Melitene, gegen den er allerdings um die Mitte des 9. Jh. die Waffen erhob: W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976, 21-23, Nr. 3.

7. Hier nimmt v. a. Taron eine Sonderstellung ein, wie schon aus cap. 43 von *De administrando imperio* erhellt. Möglicherweise stammt ein Siegel in Birmingham, das wohl kurz nach der Mitte des

schwächer als es zunächst den Anschein hätte, denken wir nur einerseits an die Teilung in Großarmenien und Vaspurakan, andererseits an die relativ große Selbständigkeit der Fürstenhäuser. Und erst recht herrschten bei religiös-sozialen Bewegungen wie Paulikianern und Thondrakiten eigene Bedingungen, ja man kann sie durchaus als Parallelgesellschaften bezeichnen. Sie wurden sowohl in Armenien als auch im byzantinischen Reich verfolgt, z. T. sogar unter hohem militärischen Einsatz, was sie schwächte, aber nicht auslöschte⁸.

Ferner gab es Gruppen, die bisher zuwenig beachtet wurden. Bekanntlich hatten die schweren Kriege zwischen Byzanz und den Arabern eine relativ breite Zone Niemandland, „verbrannte Erde“ geschaffen, um dem Gegner den Aufmarsch zu erschweren. Hier sickerten aber allmählich wieder Armenier ein, eher verwegene Elemente, mit festen Sitzen in schwer zugänglichen Rückzugsgebieten. Mit dem Erstarken der Byzantiner neigten sie diesen zu, und fanden unter Sonderbedingungen, ja durchaus mit attraktiven Privilegien, Aufnahme in die byzantinische Soldateska bzw. sogar in die Offiziersklasse. Mancher bessere Räuberhauptmann wurde zum Turmarchen ernannt und entsprechend entlohnt, obwohl er nur ein kleines Gefolge hatte, usw. Daraus entwickelte sich der Problembereich der ἀρμενικά θέματα, auf den ich an anderer Stelle ausführlicher eingegangen bin⁹. Diese Leute und ihr Gefolge waren

10. Jh. zu datieren ist, von jenem Ašot, der 967/968 als Fürst von Taron starb. Auf dem Avers ein Patriarchenkreuz mit Zierranken und weiteren Zierelementen, umgeben von der Anrufungsumschrift, auf dem Revers die Legende: +ΑCΟΤΙ-Ω ΜΑΓHC-ΤΡΟ C ΤΡΑ-ΤΙ, Τ, ΤΑΡ;; das Ende ist doppeldeutig; entweder σπαρ(η)γ(ῶ) τ(οῦ) Ταρ(ῶνος) oder τ(ῶ) Ταρ(ωνίη). Zu obigem Ašot vgl. Karen N. Juzbašjan, *Armjanskije gosudarstva epochi Bagratidov i Vizantija IX-XI vv.*, Moskau 1988, 124f. Vgl. auch allgemeiner E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Brüssel 1935, 147-149.

8. Zu den Paulikianern vgl. z. B. Nina G. Garsoïan, *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine empire*, The Hague-Paris 1967; A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia* (trad. Nina G. Garsoïan), Lissabon 1976, 24. Zu den Thondrakiten (T^ondrakeci) vgl. V. Nersessian, *The Tondrakian Movement. Religious movements in the Armenian church from the fourth to the tenth centuries*, London 1987; J.-P. Mahé, L'Église arménienne de 611 à 1066, in: *Histoire du christianisme des origines à nos jours* IV: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris 1993, 517-522; Ter-Ghewondyan, *l. c.*, 53; Juzbašjan, *Armjanskije gosudarstva*, 236-260. Zur geographischen Verbreitung vgl. schließlich G. Huxley, The Historical Geography of the Paulician and T^ondrakian Heresies, in: Th. J. Samuelian – M. E. Stone (Hrsg.), *Medieval Armenian Culture*, 81-95.

9. W. Seibt, Ἀρμενικά θέματα als terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jh., *BSI* 54/1 (1993) [= *Byzantium and its Neighbours from the mid-9th till the 12th Centuries*], 134-141; vgl. nun auch E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* 4, Washington, D.C. 2001, Nr. 56 und J.-Cl. Chey-

weniger "integrationsbegierig" bzw. besonders darauf erpicht, sie akzeptierten die Vorteile des neuen Systems, dürften sich aber nur wenig geändert haben und blieben in viel höherem Grad Armenier als sie Byzantiner wurden – mit Ausnahmen, gewiss¹⁰.

Im 10. und 11. Jh. änderte sich so manches im politischen Gleichgewicht, schließlich waren fast alle armenischen Länder byzantinisch. Hier spielten die jeweiligen Umstände der Eingliederung eine nicht geringe Rolle für die weitere Entwicklung. Teilweise wurden Gebiete militärisch besetzt bzw. erobert, teilweise von den jeweiligen Herren den Byzantinern überlassen, oft weniger freiwillig, als es offiziell zugegeben wurde.

Da hören wir gelegentlich von "testamentarischer Vermachung des Landes durch den König oder Fürsten"; geht man der Sache auf den Grund, stellt man schnell fest, dass die entsprechende Zusage aus einer Notsituation heraus getätigt, ja fast erpresst wurde, nachdem sich die betreffenden Herrscher politisch verkalkuliert hatten und die Rache des militärisch Stärkeren fürchten mussten.

Lassen wir die wesentlichen Stationen kurz Revue passieren. David Kropalates, der Herrscher von Tao-Klardžeti (dem späteren byzantinischen Militärkommando Iberia, im Nordosten der heutigen Türkei), war durch Überlassung byzantinischer Ost-Gebiete und die Aussicht auf weitere Eroberungen auf Kosten arabischer Emire von den schwer bedrängten byzantinischen Machthabern 979 zum Kampf gegen den Usurpator Bardas Skleros gewonnen worden. Als er aber später im Bürgerkrieg des Bardas Phokas (987-989) auf das "falsche

net, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin*, Paris 2001, Nr. 17-20.

10. Besonders erfolgreich war jener Melias/Mleh im frühen 10. Jh., der es bis zum Strategen von Lykandos brachte; vgl. G. Dédéyan, Mleh le Grand, stratège de Lykandos, *REArm* 15 (1981), 73-102; Honigmann, *Ostgrenze*, 64-68; Charanis, *Armenians*, 29f. Das leider sehr schlecht erhaltene Siegel (G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884 [Ndr. Turin 1963], 274f.) ist diesem Mann jedoch sicher nicht zuzuweisen, vgl. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* 1. Teil: *Kaiserhof* [Veröffentlichungen d. Komm. f. Byz. II/1], Wien 1978, 261. Vgl. ferner N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* I, Bukarest 1974, 295-301 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s)*, London 1976, XXIV]. So manche Einzelheiten und besonderen Verhältnisse, die uns in den akritischen Zyklen verwundern, mögen den Lebensumständen dieser Menschen nahe gekommen sein, auch wenn in den Überlieferungen um Digenis nicht von Armeniern die Rede ist. Vgl. dazu auch N. Oikonomidès, L'"épopée" de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, *TM* 7 (1979), bes. 387-389 [= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Variorum 1992, XVII].

Pferd“ gesetzt hatte, war das Versprechen, den Kaiser zum Erben einzusetzen, der Preis für das politische Überleben¹¹.

Dieser David, eine außergewöhnliche Herrschergestalt, und die georgischen Aristokraten seines Reiches waren ihrerseits nicht sehr tolerant. Aus dem großen Herrschaftsgebiet, das sich David bis zu seinem Ende erwarb, wurden die Araber, die in den bis dahin immer noch existierenden Emiraten eine privilegierte Stellung eingenommen hatten, weitgehend vertrieben, ja auch die – miaphysitischen – Armenier wurden provozierend benachteiligt, denn nicht nur Moscheen sondern auch einzelne armenische Kirchen sollen entweiht bzw. – wohl nur kurzfristig – als Pferdeställe benützt worden sein¹². Bei Davids Tod (1000) zog der Kaiser alle ehemals byzantinischen, sowie die armenischen und zumindest einen Teil von dessen ursprünglichen georgischen Besitzungen kampflös ein¹³.

Mit Vaspurakan, dem Königreich um den Van-See, war die Sache komplizierter. Anfang 1017 erlitt die Adelsreiterei Vaspurakans eine schwere Niederlage gegen überwiegend türkische Scharen. Daraufhin begab sich der Königssohn Davit' Senek'erim zum Kaiser, um über einen militärischen Beistandspakt zu verhandeln. Davit' wurde allerdings veranlasst, sein eigenes Gebiet dem Kaiser zu überantworten, dafür erhielt er – nun als Gefolgsmann des Kaisers – Besitzungen und sichere Einkünfte im Reich sowie einen Posten als *Patrikios* und Stratege von Kappadokia, er wurde somit Mitglied der höheren byzantinischen Militäraristokratie¹⁴.

Gegen diese offensichtlichen Expansionstendenzen des Reiches bildete sich eine große antibyzantinische Koalition, die von Georgien bis nach Ägypten reichte, doch Basileios II., der bereits Bulgarien unterworfen hatte – nicht zuletzt mit Hilfe der zumindest damals primär aus Skandinavien bestehenden “russischen družina” –, kam den Gegnern zuvor. Georgien wurde besiegt, einige

11. Vgl. Seibt, *Skleroi*, 44-54; W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* [Byzantina Vindobonensia 14], Wien 1981, 131f., 134; Juzbašjan, *Armjanskje gosudarstva*, 134-143; Honigmann, *Ostgrenze*, 149-161; B. Baumgartner, *Studien zur historischen Geographie von Tao-Klardžeti*, Diss. Wien 1996, 89-92.

12. Vgl. Seibt, *Erfolge und Misserfolge*, 589.

13. Es ist allerdings festzuhalten, dass zunächst von den ursprünglichen iberischen Besitzungen Davids nur ein Teil byzantinisch wurde, ein weiterer Teil erst nach dem georgisch-byzantinischen Krieg von 1021-1022. Vgl. Honigmann, *Ostgrenze*, 158-166; Baumgartner, *Studien*, 100-103.

14. W. Seibt, Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bzw. Anfang 1022), *Handes Amsorya* 92 (1978), Sp. 49-57; Felix, *Islamische Welt*, 137f.; Juzbašjan, *Armjanskje gosudarstva*, 150-156 (mit etwas abweichender Datierung).

weitere Täler Tao-Klardžetis kamen zum byzantinischen Gebiet dazu, der in Ani regierende König des bereits erheblich verkleinerten Großarmenien, Yovhannēs Smbat, durfte den Thron zwar behalten, sein Reich sollte bei seinem Tod jedoch dem Kaiser anheimfallen, und das Königshaus der Arcrunier wurde gezwungen, auf die Herrschaftsansprüche über Vaspurakan zu verzichten. Dazu hat wohl auch die undurchsichtige Rolle des erwähnten Davit' Senek'erim bei der Magnatenverschwörung um Nikephoros Phokas beigetragen, denn der Arcrunier hatte anfangs die Rebellen unterstützt, dann aber bei der Ermordung des Phokas seine Hand im Spiel gehabt. Ein Teil der Adelsreiterei von Vaspurakan wurde unmittelbar in die byzantinische Armee übernommen, andere mussten mit der Königsfamilie Vaspurakan 1023 verlassen und in die Gegend von Sebasteia umziehen – allerdings wiederum mit gewissen Besitzungen und gesicherten Einkünften für die Arcrunier. Die damals noch unter direkter Herrschaft der Arcrunier stehenden Gebiete wurden zum byzantinischen Militärkommando (Katepanat) Vaspurakan, was relativ friedlich vor sich ging. Allmählich wurden weitere Festungen erobert, die man nicht zuletzt arabischen Emiren abnahm¹⁵.

Etwas anders verlief die Sache in Großarmenien. Beim Tod des Königs waren die Armenier nicht bereit, ihr Land dem Kaiser auszuliefern; ein neuer König wurde gekrönt, Gagik II., es kam zum Krieg. Kaiser Konstantin Monomachos konnte schon während des Krieges eine der mächtigsten armenischen Persönlichkeiten, Grigor Pahlavuni, den späteren Gregorios Magistros, der sich dann griechisch Arsakides nannte, für sich gewinnen, und später auch den König selbst durch List in seine Hand bekommen, sodass die Armenier, im Rücken durch die kurdischen Šaddādiden, die Herren von Dvin, bedrängt, 1045 aufgeben mussten¹⁶.

15. Seibt, Vaspurakan, 57-66; Felix, *Islamische Welt*, 139-141; Juzbašjan, *Armjanskije gosudarstva*, 153-156, 179-183.

16. Felix, *Islamische Welt*, 141, 154-158; Juzbašjan, *Armjanskije gosudarstva*, 156-171, 185-191. Zu Grigor Magistros vgl. W. Seibt, Ἀροακίδης/Aršakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten, *JÖB* 44 (1994) [= Ἀνόριος, *Herbert Hunger zum 80. Geburtstag*], 350f., Nr. 1. Das neue Katepanat Ani und "Großarmenien" (Μεγάλη Ἀρμενία) wurde zunächst vom Kommandanten von Iberia mitverwaltet, wofür es nun auch einen weiteren Beleg gibt: Das Siegel (Schlumberger, *Sigillographie*, 737) nennt einen Dux von Ani, Μεγάλης Ἀρμενίας und einem weiteren Bereich, hinter dem Schlumberger einst ΩΒΙΤ, scil. Ὀβυδίνης vermutete, was W. Seibt einmal zu K(ο)γωβίτ ändern wollte (Miscellen zur Historischen Geographie von Armenien und Georgien in byzantinischer Zeit, *Handes Amsorya* 90 [1976], Sp. 635-638), wo aber höchstwahrscheinlich Ἰβηρίας zu lesen ist: Corrigendum zu letzterem Artikel in: *Österreichische Beiträge zur Armenologie*, CD ROM, Wien 1999, Nr. 7; vgl. auch *BZ* 94 (2001), 868, Nr. 2682. Bei mehreren Kommandobereichen ist davon auszugehen, dass der zuletzt genannte der Hauptsitz des Mannes war.

Weniger spektakulär ging es in Bezug auf Vanand mit der Hauptstadt Kars zu, dessen König, ebenfalls ein Gagik, nach dem verheerenden Einfall der Seldschuken 1064 gegen Landgüter in Kappadokien auf den Thron verzichtete¹⁷.

Armenische Quellen vermitteln oft den Eindruck, die ehemaligen Herrscherhäuser der Armenier hätten in Kappadokien kleine, aber doch relativ selbständige Reiche erhalten¹⁸. Mitnichten! Sie erhielten Besitzungen, Ländereien, Herrschaftssitze, aber keine Provinzen; wahrscheinlich sind die einschlägigen Nachrichten eher so zu verstehen, dass die Armenier – als Vorform der späteren *Pronoia* – das Anrecht auf gewisse Steuern dieser Provinzen erhielten, um ihnen ein standesgemäßes Leben zu ermöglichen. Die byzantinische Administration dieser Regionen wurde dadurch nicht beeinträchtigt¹⁹. Darüber hinaus erhielten sie byzantinische Titel, die sowohl finanziell interessant waren, als vor allem auch für ein entsprechendes Sozialprestige innerhalb der byzantinischen Aristokratie sorgten. Die literarischen Nachrichten werden hier durch Siegel ergänzt, die belegen, dass ein gewisses Wohlverhalten durch steigende Rangtitel belohnt wurde. So nennt sich die Witwe des Königs von Vaspurakan auf einem Siegeltypus zwischen 1025 und 1035 Χουσοῦσα (armenisch Xušuš) ζωστή (scil. πατριχία ζωστή) und Mutter des David Senekerim Magistros²⁰; demgemäß war dieser David, der uns oben als Stratege von Kappadokia begegnete, vom *Patrikios* zum *Magistros* aufgestiegen (vielleicht über die Zwischenstufe *Bestes* oder *Bestarches*). Dennoch ist offenbar davon auszugehen, dass man den Repräsentanten der ehemaligen Königshäuser kaum Machtpositionen anvertraute, jedenfalls nicht bis zur Katastrophe von Mantzikert. Man kann bei ihnen also nur von einer eingeschränkten, äußerlichen

17. Juzbašjan, *Armjanskje gosudarstva*, 172-174. Ein sehr interessantes, bilingues (armenisch-byzantinisches) Siegel Marias, der Tochter Gagiks von Kars, als *κουροπαλίτσοα*, in der Auktion Spink 132, 120; für das rätselhafte Ende der Legende denken wir an *ἐκ φυλῆς Π(αρκ)ρ(ατίων)*, also Angehörige der Herrscherfamilie Bagratuni.

18. Ein Nachklang immerhin sogar noch bei G. Dédéyan, *L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle*, *Byz* 45 (1975), bes. 90, wo er die Nachkommen der armenischen Herrscher als "stratèges plus ou moins héréditaires" einstufen möchte.

19. Vgl. dazu allgemein Seibt, *Vaspurakan*, 56f. Zu den Gebieten, die den Armeniern anvertraut wurden, vgl. z. B. F. Hild – M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [TIB 2], Wien 1981, 95-98 und die entsprechenden Lemmata.

20. W. Seibt, *Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln*, in: N. Awde (Hrsg.), *Armenian Perspectives. 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Études Arméniennes*, Richmond 1997, 270f. Wohl erst der nächsten Generation gehört das Siegel eines Ἀποσαχλῆς Συναρχεῖμ, *κουροπαλίτης* an: Auktion Spink 132, 25.5.1999 (Zacos II), Nr. 121.

Integration sprechen – manche Persönlichkeiten, wie Gagik von Ani, verharteten sogar in kaum verhehlter Opposition.

Dagegen wurde der höhere Adel, der früher die armenische Adelsreiterei gestellt hatte, sehr wohl in beachtlichem Ausmaß in die byzantinische Militäraristokratie integriert und fand dort gute Aufstiegschancen vor. Manche beteiligten sich auch an Verschwörungen, Aufständen, Usurpationen, oder wurden zumindest solcher Aktivitäten verdächtigt²¹. Gerade diese Offiziersklasse war im 11. Jh. – nicht zuletzt aufgrund der schlechten Erfahrungen, die Basileios II. mit den alten Magnatenfamilien gemacht hatte – sehr gemischt, „multikulturell“, was erst recht wieder Siegel bezeugen²². Gerne wurden Männer aus dem Osten im Westen eingesetzt, aber sie finden sich mehrfach auch an der Ostgrenze. Die bekannten Beispiele sind zahlreich; kürzlich kam ein weiteres interessantes Siegel dazu, das einen Asotios (also Ašot) für die Mitte des 11. Jh. als *πατρίκιος ἀνθύπατος καὶ στρατηγὸς Βάρνας* nennt, ein also in doppelter Hinsicht wertvolles Dokument²³. Im übrigen sollte nicht übersehen werden, dass manche dieser Adelligen durchaus gebildet waren und auch Griechisch konnten.

In der neuen byzantinischen Militäraristokratie, die sich im 11. Jh. herausbildete, war die Zahl der Armenier sicher nicht gering. Es bildeten sich Faktionen, Gruppierungen, die für ihre Mitglieder einen möglichst großen

21. Vgl. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990.

22. Weniger bekannt ist das bilingue (byzantinisch-georgische) Siegel eines Georgios Kata, *πατρίκιος καὶ στρατηγὸς* aus dem 3. Viertel des 11. Jh.; vgl. V. Zajbt (W. Seibt), *Problemy vizantino-gruzinskoj sigillografii*, in: *IV Meždunarodnyj simpozium po gruzinskomu iskusstvu*, Sbornik dokladov I, Tbilisi 1989, 423-428; nun auch Auktion Spink 132, Nr. 118. Bei G. Zacos (*Byzantine Lead Seals* II, Bern 1984, Nr. 364) findet sich das Siegel eines Asotes, Protospathar, *Hypatos*, Sohn des *Patrikios* Chosrobeos (Xosrov) aus dem letzten Drittel des 11. Jh. und (*l. c.*, Nr. 664) eines Pankratios (Bagrat) als Protospathar und *Katepano Antiocheias* aus der Wende 10./11. Jh.; der Mann war offenbar zuvor Protospathar und Stratege in Taron gewesen: McGeer – Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks* 4, Nr. 76.5. Nicht zuletzt im erwähnten Auktionskatalog Spink 132 findet sich nicht wenig neues Material. Bei den Nr. 114 und 130 ist allerdings nicht Hethum, sondern *Χετάρης* zu lesen (vgl. *BZ* 93 [2000], 397, Nr. 1536).

23. Sammlung Seibt (Wien) 388; Vgl. Auktion Münz Zentrum (Köln) 101, 15.-18.12.1999, Nr. 572 und 105, 10.-12.1.2001, Nr. 2132. Eine in obigem Zusammenhang sehr interessante Zusammenstellung bietet I. Jordanov, *Pečati na vizantijski sanovnici ot armenski proizchod, nameren v Bŭlgarija, Antičnaja drevnost' i srednie veka* 31 (2000), 123-156. Vgl. ferner J.-Cl. Cheynet, *Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantin X à Alexis Comnène (1059-1081)*, in: *L'Arménie et Byzance*, 67-78.

Anteil an der Macht anstrebten. Die Verschwägerungen, die in diesem Zusammenhang eingegangen wurden, sind zumeist kaum nachvollziehbar, aber im Rahmen von tatsächlichen Verschwörungen oder auch nur Verfolgungen aufgrund ungewisser Verdächtigungen werden solche Strukturen für uns zumindest schemenhaft sichtbar²⁴. Die ethnische Herkunft spielte dabei teilweise eine gewisse Rolle, aber sicher keine entscheidende. Nach außen bzw. anderen Ethnien gegenüber waren Georgier, Armenier, Kurden, Bulgaren, Russen, "Lateiner" usw. in erster Linie byzantinische Offiziere, untereinander war die gemeinsame Abstammung aber ein wichtiges, zumindest oft ein verbindendes Element; wenn sich befreundete Armenier untereinander unterhielten, etwa in geselliger Runde, dann waren sie sicherlich primär Armenier und sprachen wahrscheinlich armenisch.

Natürlich machten andere Armenier aber auch in zivilen Bereichen Karriere, nicht zuletzt in der Finanz- und Domänenverwaltung²⁵.

Heute werden die Unterschiede zwischen Iberern und Armeniern hochgespielt, für die Byzantiner galten da andere Maßstäbe. Personen, die als ehemalige Untertanen des David Kuropalates zum Reich kamen, das dort das Militärkommando Iberia einrichtete, waren für die byzantinische Verwaltung Iberer, egal ob sie georgisch, lazisch, armenisch, kurdisch oder anders sprachen, egal ob sie sich zur armenischen Kirche oder zur Orthodoxie bekannten. Dass unter diesen Armeniern aber ein gewisser Teil ohne große Skrupel das Konzil von Chalkedon mehr oder weniger akzeptierte, mag schon mit der Zeit dazu geführt haben, dass auch darüber hinaus orthodoxe Armenier als Iberer bezeichnet werden konnten²⁶.

In ähnlicher Weise stufte man alle Menschen, die aus Vaspurakan oder Großarmenien stammten, pauschal als Armenier ein, auch wenn sie eigentlich Kurden, Syrer, Araber, Juden oder anderer Herkunft waren. Demgemäß sollte man bei einschlägigen byzantinischen Bezeichnungen, etwa beim Familiennamen Βασπαρακάντης, eine gewisse Vorsicht bei einer allfälligen ethnischen Einordnung walten lassen.

24. Vgl. Cheynet, *Pouvoir*.

25. Insbesondere fällt auf, dass die Nachkommen der alten Militäraristokratie des Reiches (einschließlich der Geschlechter mit armenischen Traditionen) ab dem 11. Jh. immer mehr auf zivilen Posten erscheinen, allmählich auch im höheren Klerus eine Rolle spielen.

26. Vgl. dazu Viada A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-chalkidonity na vostočnych granicah Vizantijskoj imperii (XI v)*, Erevan 1980; eadem, *Armjano-vizantijskaja kontaktnaja zona (X-XI vv.)*, Moskau 1994; Garsoïan, *Armenian Integration*, 88-92.

Auch das Argument der Namen, Individual- wie Familiennamen, ist nicht immer voll zuverlässig. Über "Mischehen" konnte der Vorname des Großvaters mütterlicherseits ganz selbstverständlich in Familien kommen, die eigentlich ganz anders ausgerichtet waren, ja manche Namen wie Bardas/Vard mögen sogar über Armenier hinaus "in Mode gekommen sein"²⁷. Und bei der etymologischen Zuordnung mancher Familiennamen bleiben mehr Fragezeichen als uns lieb ist; etwa Gabras betreffend dürfte die Diskussion noch lange nicht abgeschlossen sein²⁸.

Das "Aufeinander-Zugehen" wurde sicherlich auch durch einen gewissen byzantinischen Hochmut erschwert, da man die byzantinische Kultur den anderen gegenüber als deutlich überlegen ansah, von einer "Anerkennung der Gleichwertigkeit der Kulturen", wie sie heute von manchen gefordert wird, war man weit entfernt. Damit wurde man aber der armenischen Realität keineswegs gerecht, denn eine eigene Schrift (seit dem 5. Jh.), eine reiche, hochqualifizierte Literatur- und Kunstentfaltung, unter weiterführender Verwertung byzantinischer und orientalischer Anregungen neben ureigenen Schöpfungen, hatte eine auch ihrerseits recht selbstbewusste Kulturation hervorgebracht, die den Vergleich nicht scheuen zu müssen glaubte. Und es lässt sich durchaus auch deutliche Kritik von armenischer Seite an "Byzanz" und den Byzantinern aufspüren²⁹.

Viel diskutiert wurde die Nachricht von der Auflösung des Ἰβηρικὸς στρατός ca. 1053. Ja manche Armenologen sehen darin die "militärische Entblößung der Ostgrenze", den Hauptgrund für die Niederlagen gegen die Seldschuken³⁰. In Wirklichkeit dürfte es sich eher um eine finanzpolitische Aktion gehandelt haben, insofern, dass viele Güter von Adeligen des Ostens, Armeniens wie Iberiens, die als Soldatengüter, στρατιωτικὰ κτήματα, steuerlich privilegiert eingestuft waren, dieser Privilegien nun verlustig gingen. Maßnahmen, die in einer Übergangszeit die Integration erleichtern sollten, mussten nicht unbedingt perpetuiert werden, auch wenn es dabei an "wohlersessene Rechte" ging, deren

27. Anders Charanis, *Armenians*, 38f.

28. Vgl. zuletzt H. Bartikian, *Les Gaurades à travers les sources arméniennes*, in: *L'Arménie et Byzance*, 19-30.

29. Vgl. z. B. Viada Arutjunova-Fidanjan, *L'image de l'empire byzantin dans l'historiographie arménienne médiévale (Xe-XIe s.)*, in: *L'Arménie et Byzance*, 7-17. Zu byzantinischen Vorurteilen gegenüber den Armeniern vgl. andererseits Sp. Vryonis, Jr., *Byzantine Images of the Armenians*, in: R. G. Hovannisian (Hrsg.), *The Armenian Image in History and Literature*, Los Angeles 1981, 65-81.

30. Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 476,51-53. Vgl. Honigmann, *Ostgrenze*, 178; P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 268f.; Felix, *Islamische Welt*, 163 mit Anm. 93.

Aufhebung Proteste hervorrief. Aber es ist andererseits schon richtig, dass man angesichts der militärischen Erfolge Basileios' II. dachte, die Militärausgaben reduzieren zu können und ganz gerne Ausländer für gewisse Zeit in die Armee aufnahm, um Reichsangehörige diesbezüglich zu entlasten. Auch wenn die byzantinische Führung über weite Strecken des 11. Jh. militärisch wenig glänzte, auf finanz- und steuertechnischem Gebiet war sie "Sonderklasse".

Bei all den scheinbaren oder realen Fortschritten im Sinne einer schnellen Integration – wozu auch Bevölkerungsverschiebungen zählten³¹ – gab es aber weiterhin gewisse Vorurteile bzw. ein gewisses Misstrauen Armeniern gegenüber. Auch wenn es nicht öffentlich ausgeschlachtet und an die große Glocke gehängt wurde, bei Hof wusste man besser als in vielen modernen Historikerkreisen, dass die Kometopulen, die die von Tzimiskes noch nicht byzantinisch besetzten Regionen Bulgariens zu einem militärisch sehr potenten Reich ausbauen konnten, das den Byzantinern große Schwierigkeiten bereitete, in Wirklichkeit übergelaufene Armenier waren, wahrscheinlich aus der Eliteeinheit der (möglicherweise überwiegend armenischstämmigen) στρατηλάται³², jener Einheit, die unter der tüchtigen Führung des Bardas Skleros bei der Niederwerfung und Vertreibung Svyatoslavs aus Bulgarien eine hervorragende Rolle gespielt hatte, und deren an die Ostgrenze verlegter Teil bei der Usurpation des Skleros sehr aktiv war, wobei überhaupt festzustellen ist, dass der Rebell unverhältnismäßig viele Armenier in seinen Reihen hatte – mit dem Ergebnis, dass jene Soldaten armenischer Herkunft, die den Kaiserlichen in die Hände fielen, brutal hingeschlachtet wurden³³. Obwohl die Familie Skleros schon lange voll integriert war, ließ sich mit der armenischen Familientradition immer noch Politik machen.

Dort, wo Rivalitäten, Konkurrenzsituationen usw. im Spiel waren, konnten latente Antipathien durchaus schnell virulent werden. Wenn etwa der armenische Nachbar am Bazar das bessere Geschäft machte, wenn ein mächtiger Armenier Verwandten und Gefolgsleuten zu einer ungewöhnlich schnellen Karriere oder zu einem überraschend hohen Rangtitel verhalf. Oder auch, wenn armenischstämmige Vorgesetzte ein besonders strenges Regime führten ... Und dass es insbesondere zwischen den umgesiedelten Neuankömmlingen und der

31. Z. B. aus dem Balkan nach Vaspurakan: Skylitzes, 352,32–37. Vgl. dazu Honigmann, *Ostgrenze*, 173. Für die Migration von Armeniern nach Kappadokien immer noch wichtig: Dédéyan, *Immigration arménienne*, 41–116.

32. Vgl. W. Seibt, *Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der "bulgarischen" Kometopulen*, *Handes Amsorya* 89 (1975), Sp. 65–98, zur Interpretation des armenischen *sahark'* als στρατηλάτης bes. Sp. 86–88.

33. Seibt, *Skleroi*, 33–40.

eingessenen Bevölkerung in Kappadokien und anderswo zu Schwierigkeiten kam, liegt in der Natur der Sache. Die Güter, die den neuen Herren angewiesen wurden, mussten zum Teil erst "frei gemacht" werden, was nicht immer mit guten Worten und einer Abschlagszahlung allein gelang. Bestimmte Passagen im Testament des Eustathios Boilas sollte man auch in diesem Licht betrachten³⁴.

Und die religiöse Frage sorgte im 11. Jh. sehr wohl wieder für Spannungen. Während hier manche Kaiser³⁵ und erst recht Repräsentanten der staatlichen Obrigkeit vor Ort eher tolerant waren, fühlte sich die Reichskirche – allen voran einige Metropoliten im Osten Anatoliens – zur Missionierung der "Häretiker" berufen, manche Vertreter dürften hier wenig feinfühlig, ja unnötig brüskierend vorgegangen sein. Einerseits versuchte man, in den neuen Gebieten eine orthodoxe Hierarchie aufzubauen³⁶, andererseits behinderte man die armenische Kirche, wo immer man konnte. Während der Großteil der armenischen Aristokraten, die in die byzantinische Armee integriert waren, den religiösen Streitigkeiten eher auswich und pragmatische Wege bevorzugte, fanden die Führer der armenischen Nationalkirche in mehreren Mitgliedern der ehemaligen Königshäuser volle Unterstützung. Sehr interessant in diesem Zusammenhang ist der Briefwechsel zwischen dem intransigenten ehemaligen König Gagik von Ani und dem eher angepassten Grigor Magistros, der bereit war, aus den neuen Realitäten im Sinne einer anders verstandenen *οικονομία* die Konsequenzen zu ziehen; leider weicht man dem literarischen Œuvre Grigors viel zu oft aus, da es – zugegebenermaßen – in einem recht schwierigen, hochrhetorischen, nicht selten dunklen Armenisch geschrieben ist³⁷.

34. Zum Testament des Boilas vgl. Lemerle, *Cinq études*, 13-63; Text: 20-29. Boilas bezeichnet sich als ὑπερόριος τῆς πατρίδος καὶ ἔκδημος (S. 20,7). Dabei ist zu bedenken, dass der Familienname auf bulgarische Abstammung hinweist – sollten schon die Vorfahren zwangsweise vom Balkan nach Kappadokien "verpflanzt" worden sein? Zu den Problemen zwischen Neuankömmlingen und alt-eingesessener Bevölkerung in Kappadokien vgl. auch Hild – Restle, *Kappadokien*, 98.

35. Interessanterweise finden sich diesbezüglich sehr lobende Worte über Basileios II. bei armenischen Historikern, vgl. Mahé, *L'Église arménienne*, 523.

36. Vgl. bes. Honigmann, *Ostgrenze*, 191-218; J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, Not. 10, 498-513 (Trapezunt), 702-729 (Keltzene). Die Armenier, die sich der Orthodoxie zuwandten, hießen zumindest teilweise *Cat'/Cayt'/Tzatoi*; vgl. Garsoïan, *Armenian Integration*, 104-109.

37. Edition der Briefe: K. Kostaneanc', Alexandropol 1910; eine gute Monographie: L. G. Xac'erean (Khacheryan), *Grigor Pahlawuni Magistros (985-1058 t'rt')*, Los Angeles 1987. Zu einem theologischen Brief Gagiks an Kaiser Konstantin X. Dukas vgl. M. K. Krikorian, *Two Theological*

Im allgemeinen ist jedoch davon auszugehen, dass die große Mehrheit der armenischen "Neubürger" des 11. Jahrhunderts, besonders dort, wo sie in einem kompakten Bevölkerungsverband lebten (unter Umständen auch in neuen Zentren wie in Kappadokien), der armenischen Kirche mehr oder weniger treu blieb. Dazu trug einerseits bei, dass offenbar der Besitzstand des armenischen Klerus, der Klöster und der Kirchenführung keine wesentlichen Einbußen erlitt, und andererseits die bereits Jahrhunderte alte Polemik gegen die "dyophysitische Häresie" tiefe Wurzeln geschlagen hatte. Das Selbstbewusstsein und die Widerstandskraft der kirchlichen Hierarchie wurde nicht zuletzt dadurch gestärkt, dass die Legenden über eine Missionierung Armeniens schon in apostolischer Zeit bereits voll in das traditionelle Weltbild integriert waren. Die armenische Nationalkirche war eben für viele Menschen zum unverrückbaren Bestandteil der nationalen Identität geworden. Auch hören wir nichts von staatlichen Maßnahmen gegen armenische Schulen oder die Verwendung der armenischen Sprache überhaupt im öffentlichen Leben – ein Kriterium, das in der Minderheitenpolitik unserer Zeit nicht überall selbstverständlich ist. Hätte die byzantinische Herrschaft allerdings Jahrhunderte gedauert, wären der Reichskirche mit der Zeit sicher nachhaltigere Erfolge beschieden gewesen.

Dennoch war die Situation des Oberhauptes der armenischen Nationalkirche, des Katholikos, wenig beneidenswert. Die Residenz in Dvin und die dortigen Besitzungen waren schon viel früher aufgegeben bzw. verloren worden³⁸, nach der Eroberung Anis ließ sich Petros Getadarj³⁹, nachdem er sich eine Zeitlang in Konstantinopel aufgehalten hatte, 1052 bis zu seinem Tod 1058 in Sebasteia nieder. Sein Nachfolger Xac'ik II. wurde zunächst in Konstantinopel festgehalten, 1059 aber nach Taranta verbannt, sodass die armenische Kirche mehrere Jahre *de facto* kein Oberhaupt hatte. Dem diplomatischen Geschick Gagiks von Kars, der 1064 sein Reich dem Kaiser abgetreten hatte, war es zu verdanken, dass im Jahr darauf ein Sohn des Grigor Magistros, der

Kings in Armenia. Gagik Arcruni of Vaspurakan – Gagik Bagratuni of Ani (Neglected Pages of Armenian Dialogue with Byzantium), *Macedonian Studies* N.S. 1/2 (1987), 45-49, 51f. Vgl. auch A. K. Sanjian, Gregory Magistros: An Armenian Hellenist, in: *Τὸ Ἑλληνιστὸν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* II, New Rochelle-New York 1993, 131-158 (auf S. 141 findet sich der Satz: "Although a number of his letters are still incomprehensible, ..."). Dass Grigor auch medizinisch durchaus gebildet war, betont P. Bellier, Médecine et médecins arméniens entre le XIe et le XVe siècle, in: *L'Arménie et Byzance*, 31f.

38. Vgl. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, 76f.

39. Zu seiner Rolle bei der Einnahme Anis durch die Byzantiner vgl. auch Felix, *Islamische Welt*, 157 mit Anm. 76f.

persönlich bereits den byzantinischen Rangtitel *Bestarches* erreicht hatte⁴⁰, als Grigor II. (Vkayasēr) zum Katholikos geweiht werden konnte. Er ließ sich zunächst in Tzamandos nieder⁴¹.

Auch wenn die Quellen gelegentlich zuwenig unparteiisch sind, gibt es doch Hinweise darauf, dass einzelne Kaiser in ihrer Propaganda in manchen Gegenden (wie in Kappadokien) sogar eine antiarmenische Karte auszuspielen versuchten. Bei Romanos IV. Diogenes weisen Indizien darauf hin⁴².

Die Katastrophe von Mantzikert, vor allem aber die darauffolgenden politischen Fehlentscheidungen und ihre Folgen, schufen in Ostanatolien ganz neue Verhältnisse. Nachdem die Dukas-Partei Romanos IV. ausgeschaltet hatte, entschied sich der Hof offenbar, die Armenier stärker in die Wiederherstellung der Ordnung im byzantinischen Sinn "einzuspannen", wobei auch höchste Repräsentanten eine Chance erhielten. Ein Siegel, das ich erstmals beim Moskauer Kongress vorstellte, nennt Gagik, den ehemaligen König von Großarmenien, für 1072-1073 als πρωτοπρόεδρος, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος, μέγας κόμης τοῦ στάβλου καὶ μέγας δούξ τοῦ Χαροσιανοῦ⁴³. Er erhielt also zusammen mit einem sehr hohen Rangtitel das militärische Kommando über das wichtige Thema Charsianon, offenbar mit dem Auftrag, zusätzliche Truppen auszuheben, zusammen mit dem Privileg, für deren Ausrüstung auch auf Bestände der kaiserlichen Stallungen zurückgreifen zu dürfen. Mit einem Schlag war Gagik Mitglied der führenden Militäraristokratie des Reiches. Er dürfte die Erwartungen des Hofes aber nicht entsprechend erfüllt haben. Wahrscheinlich hatte er beim Tod des bei den Armeniern besonders verhassten Metropoliten von Sebasteia, namens Markos, seine Hand im Spiel, auch wenn die Grusellegende übertrieben sein sollte, wonach Gagik den Kirchenmann zusammen mit seinem Hund, der angeblich Armen gerufen wurde, in einen Sack gesteckt hätte und so lange darauf einschlagen ließ, bis der Köter seinen Herrn zerfleischte. Auch Gagiks Zug nach Kilikien hatte weniger staatspolitisch strategische sondern einfach familiäre Hintergründe. Dawit', ein Sohn Gagiks, war von seinem Schwiegerva-

40. Vgl. Seibt, Ἀρσακίδης, 354, Nr. 5; im weltlichen Leben hieß der spätere Katholikos Vahram/Βραχάμιος.

41. Vgl. Hild – Restle, *Kappadokien*, 98, 106, 291, 300; Garsoïan, *Armenian Integration*, 71; Mahé, *L'Église arménienne*, 528-531.

42. Hild – Restle, *Kappadokien*, 103.

43. W. Seibt, *War Gagik II. von Großarmenien ca. 1072-1073 μέγας δούξ Χαροσιανοῦ*, in: *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr. II*, 159-168. Vgl. auch *Patma-banasirakan Handes* (= *Istoriko-filologičeskij žurnal*) 1994, Nr. 1-2, 188-194.

ter, dem Arcrunier Apl̄arip⁴⁴, dem Kommandanten von Tarsos, nach einem Streit in der Burg Barbaron/Papeřawn⁴⁵ interniert worden. Auf dem Rückweg wurde Gagik ermordet, angeblich von Verwandten des erwähnten Metropoliten Markos.

Andere byzantinische Kommandanten armenischer, georgischer oder orientalischer Abstammung konnten sich im Osten besser halten. Da die Verbindung zum Hof immer schlechter funktionierte und stets neue, große Herausforderungen selbständiges rasches Reagieren verlangten, wuchsen sie allmählich in eine Art Quasi-Selbständigkeit hinein. Da der Staat weitgehend bankrott war, konnte der Hof kaum Unterstützung bereitstellen. Thronstreitigkeiten gaben den Generälen des Ostens die Möglichkeit, sich für die eine oder andere Seite zu entscheiden und mit ihrer Loyalität zu spielen. Hatte man auf die richtige Karte gesetzt, war ein höherer Rangtitel, die Bestätigung der eigenen Machtposition als scheinbarer Mandatar des Kaisers und demgemäß auch leichtere Akzeptanz durch Truppen und Bevölkerung der entsprechenden Region der Lohn. Solcherart Doppelbödigkeit machte Philaretos Brachamios zum Generalissimus des Ostens (δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς), mit ständig steigenden Rangtiteln, bis ihn Alexios Komnenos sogar zum πρωτοσέβαστος aufsteigen ließ, wie wir durch Siegel erfahren⁴⁶. Von einem "Reich" des Philaretos sollte man dagegen nur mit sehr großen Vorbehalten sprechen, auch wenn die Interessen des Kaisers oft nur ungenügend gewahrt wurden.

44. Von ihm stammen offenbar die zahlreichen Siegel eines Ἀπτελγαρίτης μάγιστρος; vgl. J.-Cl. Cheynet – Cécile Morisson – W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, Nr. 40; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Nr. 362; W. Weiser, Bleisiegel der Spätantike und des Rhomäischen ("Byzantinischen") Mittelalters, *Numismatisches Nachrichtenblatt* 46/11 (1997), 554, Abb. 13; J.-Cl. Cheynet, *Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse*, *TM* 12 (1994), 401f., Nr. 18.

45. Vgl. dazu F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien* [TIB 5], Wien 1990, 373f.

46. Z. B. Cheynet – Morisson – Seibt, *Seyrig*, Nr. 192; Auktion Sternberg 25, 25.-26.11.1991, 505; Auktion Spink 132, 25.5.1999 (Zacos II), 124-126. Zu einem älteren Versuch, die Karriere des Philaretos nachzuzeichnen, vgl. J.-Cl. Cheynet – J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 66-73; dort ist allerdings auch der Siegeltypus mit der Position σεβαστός καὶ μέγας δομέστικος noch nicht verzeichnet; dazu vgl. z. B. Auktion Sternberg 26, 16.11.1992, 507; ein Siegel befindet sich heute in der Sammlung Zarnitz (Staatliche Münzsammlung München), Nr. 406. Vgl. auch W. Seibt – Marie-Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien 1997, Nr. 2.3.7. (mit weiterer Lit.). Auf einem zusätzlichen Siegeltypus erscheint zwar kein Familienname, er ist aber doch wohl diesem Philaretos zuzuweisen, und zwar als σεβαστός καὶ δομέστικος τῆς Ἀνατολῆς, z. B. Auktion Spink 132, 123. Vgl. ferner G. Dédéyan, *Les princes arméniens de l'Euphratèse et l'Empire byzantin* (fin XIe-milieu XIIe s.), in: *L'Arménie et Byzance*, 81-83.

Zum Teil in Verbindung mit Philaretos, zum Teil aber eher unabhängig von ihm, agierten so manche andere Persönlichkeiten, die aufgrund einer größeren oder kleineren Streitmacht, eines gewissen Vermögens oder auch nennenswerter Anhängerschaft einzelne Städte oder Regionen für kürzere oder längere Zeit unter ihre Kontrolle brachten. Ein interessantes Beispiel ist etwa Gabriel, ein Armenier, der aber als Orthodoxer von miaphysitischen Quellen als "Griechen" bezeichnet wird; ein Siegeltypus nennt ihn als *πρωτοκουροπαλάτης, δούξ καὶ ἀμῆρᾶς*⁴⁷, ein etwas späterer als *πρωτονοβελλίσσιμος καὶ δούξ Μελιτηνῆς*⁴⁸. Dieser Gabriel/Hōril war zunächst von Philaretos in Melitene eingesetzt worden, nach dem Niedergang von dessen Macht (1087) ließ sich Gabriel vom Kalifen von Bagdad bestätigen. Ab 1097 bedrängten die türkischen Nachbarn, insbesondere Danišmend, Melitene schwer; das Erscheinen der Kreuzfahrer bewirkte noch eine Verlängerung der Frist, aber 1102 fiel Melitene doch. Im wichtigen Machtzentrum Edessa setzte sich bis 1083 Basileios Apokapes durch, der einer Familie mit iberischen Traditionen entstammte. Siegel belegen ihn als *πρόεδρος bzw. πρωτοπρόεδρος*, später als *πρωτονοβελλίσσιμος* und in den ersten 80er Jahren sogar als *σεβαστός*⁴⁹. Von 1095-1098 war dann ein Schwiegersohn des obigen Gabriel, *Τ'ορος, κουροπαλάτης καὶ δούξ Ἐδέσσης*⁵⁰.

1098 – 1117/18 war ein Armenier namens Konstantin, vielleicht ein Arsa-kides, Herr von *Καῤκαῖ* (Karkaron am Euphrat, nordöstlich von Samosata). Er stand mit den Kreuzfahrern in gutem Einvernehmen, bis ihn aber einer entmachtete und einkerkerte⁵¹. Ähnlich erging es *Τατοῦλλης (Τατούλης) Πακουριανός*, Kommandant von Germanikeia um 1100, den Siegel als *πρωτονοβελλίσσιμος ἄρχων τῶν ἀρχόντων* belegen⁵².

Das nur einige wenige Beispiele für das neue Establishment im Osten, das zwischen Seldschuken und dann auch Kreuzfahrern ums Überleben kämpfte, von Stützpunkten in Rückzugsgebieten oder befestigten Städten aus, das die Migration von Armeniern in den kilikischen Raum förderte und so zum

47. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, Nr. 464: *Γραφάς σφραγιζῶ τοῦ Γαβριήλ, ἄς βλέπει, ἀμῆρᾶ, δουκός, πρωτοκουροπαλάτου.*

48. *L. c.*, Nr. 465 und Auktion Spink 132, 127: *Γραφάς σφραγιζῶ πρωτονοβελλίσσιμου δουκός Γαβριήλ πόλεως Μελωνόμου.* In beiden Fällen also jeweils zwei einwandfreie Zwölfsilber.

49. Vgl. M. Grünbart, Die Familie Apokapes im Lichte neuer Quellen, *SBS* 5 (1998), 38-40.

50. Vgl. zuletzt bes. G. Dédéyan, L'argent et le pouvoir chez les chefs arméniens de l'Euphrate à l'époque de la première croisade, in: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* I [Byzantina Sorbonensia 16], Paris 1998, 198-204.

51. Vgl. Seibt, *Ἀρσακίδης*, 357f., Nr. 8.

52. Auktion Spink 132, 128f.

“Geburtshelfer” des späteren Kleinarmenischen Reiches wurde. Soweit diese Männer ihre Karriere in der byzantinischen Armee gemacht hatten, spielte für sie zumeist die religiöse Streitfrage keine dominierende Rolle, sie akzeptierten Chalkedon im großen und ganzen. Vielleicht trug das auch dazu bei, dass erklärte Miaphysiten späterer Zeit sie in ungünstigerem Licht zeichneten als nötig. Dass man allerdings in diesen wirklich schweren Zeiten nicht nur mit christlicher Nächstenliebe seine Machtposition halten und seine Soldaten ernähren bzw. entschädigen konnte, liegt auf der Hand. Die Zivil- und Steuerverwaltung war weitgehend zusammengebrochen, manchmal werden die “offiziellen” Herren und ihre Soldateska für die leidgeprüfte Bevölkerung nicht viel weniger bedrückend als die türkischen Scharen gewesen sein⁵³.

Im Osten des Reiches ging also die Rechnung der byzantinischen Regierung – auf weitere Sicht – nicht auf, abgesehen von ephemeren späteren Erfolgen waren Ostanatolien und Syrien für sie verloren. Irgendwie auch als Folge davon können wir feststellen, dass der Großteil der Familien mit armenischer Tradition kurz nach 1100 durch Alexios Komnenos von der Macht im Reich weitgehend entfernt wurde⁵⁴. Letztlich war das Integrationsprojekt gescheitert. Die Gründe dafür lagen aber nicht nur bei Byzantinern und Armeniern, sondern auch in außenpolitischen Faktoren, wie eben den Seldschuken, die eingriffen, bevor die positiven Entwicklungen voll durchschlagen konnten. Aber es ist auch richtig, dass auf beiden Seiten nicht alle Möglichkeiten einer ehrlichen Integration genutzt wurden.

53. Einer dieser Kommandanten, ein gewisser Basileios/Vasil, ist unter dem Beinamen *Goł*, “der Räuber”, in die Geschichte eingegangen; er soll sogar *Sebastos* geworden sein. Vgl. Každan, *Armjane*, 42f., Nr. 13/1.

54. Vgl. dazu auch Každan, *Armjane*, 155f.; ders., *The Armenians in the Byzantine Ruling Class*, 446-450. Vgl. ferner allgemein Dédéyan, *Princes arméniens de l’Euphratèse*, 79-88.

ANDREAS SCHMINCK

HOSIOS LUKAS: EINE KAISERLICHE STIFTUNG?

Das Kloster des seligen Lukas in der Phokis gehört neben der Νέα Μονή auf Chios und Daphni bei Athen zu den großen Klostergründungen der mittelbyzantinischen Zeit, speziell des 11. Jahrhunderts. Das wegen seiner Architektur, wegen seiner Fresken, vor allem aber wegen seiner Mosaiken berühmte Kloster¹ wurde an der Wirkungsstätte des seligen Lukas², zur Unterscheidung von dem Evangelisten auch ὁ νέος zubenannt, wurde seiner *Vita*³ zufolge Ende 896 oder Anfang 897 in dem Dorf Kast(o)ri(on) bei Delphi geboren⁴. Mit 14 Jahren soll er die Mönchstonsur erhalten, sich dann an verschiedenen Orten in der Phokis und auf der Peloponnes aufgehalten und schließlich nach 946 in der Nähe von Στ(ε)ίλιο(v) eine Art Kloster gegründet haben, wo er am 7. Februar 953 starb⁵. Fortan wurde er hier, wie das (spätere, nämlich im 11. Jahrhundert entstandene) Mosaik⁶ erweist, als ἅγιος verehrt.

Von dem erhaltenen, nur teilweise aus dem Mittelalter stammenden Klosterkomplex interessieren unter kunsthistorischem Aspekt hauptsächlich die beiden parallelen, unmittelbar aneinander grenzenden Kirchen, die nördliche

1. Grundlegend ist nach wie vor das monumentale Werk von G. P. Kremos, *Φωκικά – Ἱστορία τῆς ἐν τῇ Φωκίᾳ Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ πάλην Στειριώτου*, 3 Bände (I-II: Προσκνητάριον, III: Ἐγγραφα ἀνέκδοτα), Athen 1874-1880. Vgl. jetzt aber die mit hervorragenden Abbildungen ausgestattete Arbeit von Nano Chatzidaki(s), *Hosios Loukas*, Athen 1997.

2. Vgl. etwa Kl.-P. Todt, Lukas, Hl., *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 5 (1993), 408-409, sowie Chr. Papadopoulos, Ὁ ὅσιος Λουκάς ὁ «νέος» (896-953), *Θεολογία* 13 (1935), 193-223, und zuletzt Ph. Kalaitzakes, Αὐτοκράτορας ἢ Ἅγιος; Τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο ἐνὸς δολιχίμου καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (896 – 7 Φεβρ. 953 μ. Χ.), *Βυζαντινὰ Μελέται* 7 (1996), 518-528.

3. Vgl. D. Z. Sophianos, Ὁσίου Λουκᾶς, Ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη (προλεγόμενα – μετάφραση – κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου), Athen 1989; vgl. auch Carolyn L. Connor – W. R. Connor, *The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris. Text, Translation and Commentary*, Brookline, Mass. 1994.

4. Vgl. Sophianos (Anm. 3) 38 und 40-42.

5. Vgl. Sophianos (Anm. 3) 38.

6. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 45 Abb. 36.

Kirche der Theotokos bzw. Panhagia und das südliche, größere und um ca. 10 Meter nach Westen versetzte Katholikon, in dem sich die berühmten Mosaiken befinden. Beide Kirchen⁷ stellen erweiterte Formen der sog. "Kreuzkuppelkirche" mit Apsiden, Pastophorien und Narthices dar, wobei dem Katholikon als ältestem erhaltenen sog. "Achtstützenbau"⁸ architekturgeschichtlich eine besondere Bedeutung zukommt.

Das Innere des Katholikons erinnert – wenn auch nur *en miniature* – an die Hagia Sophia in Konstantinopel, die offenbar als Vorbild diente⁹: Hier wie dort schmücken verschiedenfarbige Marmorplatten nicht nur den Fußboden, sondern auch die Wände bis zum Beginn des Gewölbes, so daß nur im oberen Bereich Platz für Mosaiken blieb¹⁰.

In den vier Trompen finden (bzw. fanden) sich, beginnend im Nordosten, Mosaiken der Verkündigung, der Geburt, der Hypapante und der Taufe¹¹. Wegen des beschränkten Raums im Naos wurde das christologische Programm des Katholikons von Hosios Lukas im Narthex mit vier Passionsszenen fortgesetzt, und zwar, beginnend an der Nordwand, mit der Fußwaschung, der Kreuzigung, der Anastasis und dem ungläubigen Thomas¹². Das Dodekaort(i)on¹³, dessen Konzeption vermutlich auf das spätere 9. Jahrhundert zurückgeht, sich aber nur sehr allmählich in den Bildprogrammen der mittelbyzantinischen Kirchen

7. Im Gegensatz zu der Auffassung von H. Megaw, *The Chronology of some Middle-Byzantine Churches, The Annual of the British School at Athens* 32 (1931-1932), 90-130 (129 u.ö.), gilt heute das Katholikon als der jüngere Bau, vgl. etwa C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976 (Ndr. 1985) [deutsch: *Byzanz*, Stuttgart 1986], 118 [124], R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven-London 1986⁴, 338, und Ch. Th. Mpuras, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, II: *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, τὸ Ἰσλάμ καὶ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, Athen 1994, 248.

8. Vgl. etwa Karoline Kreidl-Papadopoulou, Hosios Lukas, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 3 (1978), 264-318 (270), und Carolyn L. Connor, Hosios Loukas, *The Dictionary of Art* 14 (1996), 776-777 (776).

9. Vgl. etwa Ch. Diehl, *Les Mosaïques byzantines du Monastère de Saint-Luc, Gazette des Beaux-Arts* 317 (1897), 37-52 (43): "... l'église de Saint-Luc, par l'harmonie de ses lignes, par les magnificences surtout de sa décoration, pouvait, sans trop d'excès, mériter d'être comparée aux merveilles de Sainte-Sophie. On se plaît souvent, au reste, à rapprocher l'un de l'autre les deux monuments, à répéter même que Saint-Luc a été bâti sur le modèle de la grande métropole orthodoxe".

10. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 21 Abb. 8.

11. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 28 Abb. 13 (Geburt), 30 Abb. 17 (Hypapante) und 16 (Taufe); das Mosaik der Verkündigung wurde nach seiner Zerstörung durch ein Fresko ersetzt.

12. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 34 Abb. 21 (Fußwaschung), 32 Abb. 19 (Kreuzigung), 33 Abb. 20 (Anastasis) und 36 Abb. 23 (ungläubiger Thomas).

13. Vgl. etwa E. Lucchesi Palli, *Festbildzyklus, Lexikon der christlichen Ikonographie* 2 (1970), 26-31.

durchsetzte¹⁴, wird schließlich durch eine 9. Szene in der kleinen Kuppel über dem Bema repräsentiert, nämlich der Ausgießung des Heiligen Geistes an Pfingsten¹⁵.

Am charakteristischsten für die Mosaiken des Katholikons ist jedoch die große Zahl heiliger Personen in strenger "hieratischer" Frontalität. Der Pantokrator¹⁶ im Narthex in der Lünette über der Tür zum Naos, das wichtigste (erhaltene) Bild einer Einzelperson im Katholikon, stellt gewissermaßen – wegen der geringeren Proportionen von Hosios Lukas – einen auf das Wesentliche reduzierten Ausschnitt aus dem Mosaik der Hagia Sophia von Konstantinopel dar, das sich dort an derselben Stelle, nämlich im (Eso-)Narthex in der Lünette über der βασιλική πύλη, findet¹⁷. Hier wie dort lautet der Text des aufgeschlagenen Evangeliums: ἐγὼ εἶμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου (Joh. 8. 12).

Auch das Mosaik der Apsis, die thronende Gottesmutter mit dem frontal auf ihrem Schoß sitzenden Jesuskind¹⁸, dürfte wohl als eine freie Replik des entsprechenden Mosaiks in der Hagia Sophia von Konstantinopel¹⁹ angesehen werden²⁰.

Angesichts dieser architektonischen, baumateriellen und ikonographischen Anklänge an die konstantinopolitanische Hauptkirche stellt sich die Frage, ob das Kloster Hosios Lukas eine kaiserliche Stiftung war²¹. Gegen diese Annahme spricht, daß sich weder bildliche noch schriftliche Quellen erhalten haben, die die Anlage eindeutig und zweifelsfrei mit einem kaiserlichen Stifter

14. Vgl. zu byzantinischen Bildprogrammen dieser Zeit Barbara Schellewald, Die Ordnung einer Bilderwelt. Bilder und Bildprogramme in Byzanz im 10. und 11. Jahrhundert, in: A. von Euw – P. Schreiner (Hrsg.), *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, II, Köln 1991, 41-62; eine vergleichende Übersicht über die drei berühmten musivischen Festtagszyklen des 11. Jahrhunderts in Hosios Lukas, Chios und Daphni findet sich in E. Diez – O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece: Hosios Lucas & Daphni*, Cambridge, Mass. 1931, 47.

15. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 26 Abb. 11.

16. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 40 Abb. 28.

17. Vgl. z.B. N. Oikonomides, Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia, *DOP* 30 (1976), 151-172 [= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Aldershot 1992, III mit einem "Addendum"] Abb. 1 und 3a.

18. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 24 Abb. 10.

19. Vgl. z.B. C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington, D.C. 1962, Tafel 106.

20. Vgl. Théano Chatzidaki(s) – Bachara(s), Présences classiques dans les mosaïques de Hosios Loukas, *JÖB* 32/5 (1982), 101-109 (101-103 und Abb. 1-4).

21. Vgl. zu dieser Frage insbesondere D. Z. Sophianos, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ἑλεγχος καὶ κριτικὴ τῆς ἀξιοπιστίας καὶ ἐρμηνείας τῶν πηγῶν, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 4 (1992), 23-80.

verbinden²², was um so schwerer wiegt, als das Katholikon, abgesehen von der Hauptkuppel, von Zerstörungen weitgehend verschont blieb. Es kann davon ausgegangen werden, daß das Kloster nie eine Abbildung oder eine Inschrift eines kaiserlichen Stifters aufwies.

Andererseits sprechen die genannten Parallelen zur Hagia Sophia für die Annahme einer konstantinopolitanischen Stiftung, und die außerordentlich kostbare Ausstattung – insbesondere mit Marmor und Mosaiken – muß als starkes Indiz für einen überaus vermögenden Auftraggeber gewertet werden. Die hervorragende Qualität des Baus insgesamt²³ und namentlich der meisten Mosaiken²⁴ läßt vermuten, daß die Mosaizisten aus der Hauptstadt kamen²⁵, wo sich allerdings aus der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts nur das sog. “Zoe-Monomachos-Mosaik” an der Ostwand der Südepore der Hagia Sophia²⁶ erhalten hat, was stilistische Vergleiche in Anbetracht der spärlichen musivischen Überlieferung aus dieser Zeit nahezu unmöglich macht.

22. Vgl. etwa Carolyn L. Connor, *Hosios Loukas as a Victory Church*, *GRBS* 33 (1992), 293-308 (294: “The absence of records, foundation documents, or dedicatory inscriptions, however, has left fundamental questions unanswered, including such very pragmatic ones as: who financed this ambitious undertaking? when? why? and what was the source of funds?”); es wird hier (307-308) die These vorgetragen, “that the Katholikon at Hosios Loukas is a victory church commemorating a clear sign of God’s favor, the Byzantine reconquest of Crete (scil. 961)”.

23. Vgl. etwa R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999, 204: “The katholikon of Hosios Loukas is arguably the most sophisticated achievement in structural design since Hagia Sophia”.

24. Vgl. z.B. Nano Chatzidaki(s), Rezension von Carolyn L. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its Frescoes*, Princeton 1991, *The Burlington Magazine* 136 (1994), 30-31 (30: “Hosios Loukas is one of the most prominent monuments of medieval Byzantium and the grandeur of its construction and mosaic decoration early attracted scholarly interest”).

25. Vgl. Doula Mouriki, *Les mosaïques de la Néa Moni de Chios, XXXI Corso di cultura sull’arte ravennate e bizantina* 1984, 359-404 (397: “La question de l’origine de ce style [scil. der Mosaiken von Hosios Lukas] a dernièrement reçu une réponse positive pour Constantinople comme centre de sa naissance et de son rayonnement”). Bezüglich der Architektur vgl. etwa D. I. Pallas, *Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas: eine kritische Übersicht*, *BZ* 78 (1985), 94-107 (96: “Einstimmigkeit herrscht hinsichtlich der Herleitung der Architekturtypen und -formen beider genannten Kirchen [scil. der Panhagia-Kirche und des Katholikons] aus der Hauptstadt Konstantinopel”). Zu den postbyzantinischen Legenden, denen zufolge Hunderte von konstantinopolitanischen Facharbeitern nach Hosios Lukas entsandt wurden, vgl. zuletzt Ousterhout (Anm. 23) 51 und 268-269.

26. Vgl. z.B. N. Oikonomides, *The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia*, *REB* 36 (1978), 219-232 [= *Byzantium* (Anm. 17) XV mit einem “Addendum”] Tafeln I-IV.

Ein weiteres Argument für die Annahme einer hauptstädtischen Stiftung ist die Reichhaltigkeit des ikonographischen Programms, das die lokalen Gegebenheiten kaum berücksichtigt: Gerade die – im Katholikon eines Klosters naturgemäß besonders wichtigen – Mönchsheiligen verkörpern gewissermaßen den gesamtbyzantinischen monastischen Kosmos, in dem etwa Konstantinopel durch Theodoros Studites, Ägypten durch Daniel Sketiotes, Palästina durch Sabas, Syrien durch Ephraim, Bithynien durch Ioannikios und Hellas durch Nikon “Metanoeite” repräsentiert werden²⁷. Selbstverständlich kommt dem ursprünglichen Gründer des Klosters, dem seligen bzw. heiligen Lukas, wie schon erwähnt, ein prominenter Platz zu²⁸, aber bemerkenswerterweise findet sich im Naos auch ein Konterfei des ca. 30-40 Jahre jüngeren Nikon “Metanoeite”²⁹, der nach 970 ein Kloster bei Sparta gründete und dessen Tod etwa im Jahre 1005³⁰ als eindeutiger *terminus post quem* für die Mosaikausstattung des Katholikons angesehen werden muß.

Wie schon Ch. Diehl bemerkte³¹, weisen die Mosaiken von Hosios Lukas ikonographisch und stilistisch eine enge Verwandtschaft mit den (insgesamt ca. 430) Miniaturen des für den Kaiser Basileios II. (976-1025) angefertigten Menologions³² auf. Überdies zeigt auch der Text des kaiserlichen Menologions deut-

27. Im nordwestlichen und südwestlichen Joch des Hauptschiffes finden sich Mosaikdarstellungen von jeweils 13 Mönchsheiligen, vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 22-23 Abb. 9 Nr. 126-151.

28. Das in Anm. 6 genannte Mosaik befindet sich in der Lünette über dem westlichen Eingang des nördlichen Kreuzarms; es existieren noch einige Fresken des Klostergründers in der nordwestlichen Seitenkapelle und in der Krypta, vgl. z.B. Théano Chatzidaki(s) – Bachara(s), *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athen 1982, Tafel 1 (und 2), sowie Connor (Anm. 24) [Farb-]Tafel 3 (= Abb. 49), Abb. 46 und Abb. 81. (Allerdings war N. Oikonomides, *The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, DOP* 46 [1992], 245-255 [250], der Auffassung, daß das Konterfei Lukas’ im südöstlichen Joch der Krypta [vgl. Connor (Farb-)Tafel 3 (= Abb. 49)] nicht den Gründer, sondern einen 1005 gestorbenen homonymen Abt des Klosters darstelle.)

29. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 47 Abb. 38.

30. Vgl. etwa G. Makris, Nikon “Metanoeite”, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 6 (1993), 936-937; vielfach wird auch schon “the end of the tenth century” als Todeszeit angegeben, vgl. etwa D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Brookline, Mass. 1987, 19. Zu Darstellungen des Heiligen vgl. N. B. Drandakes, *Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά* 5 (1962), 306-319.

31. Ch. Diehl, *L’Église et les Mosaïques du Couvent de Saint-Luc en Phocide*, Paris 1889 [= *Choses et Gens de Byzance*, Paris 1926, 1-121], 44 [69]: “Toutes ces figures (scil. der Heiligen Febronia, Eugenia, Anastasia, Agathe und Thekla) ... rappellent d’une manière frappante les saintes représentées dans le *Ménologe basilien*”; vgl. auch 46, 47, 50-54, 57, 58 und 67-69 [74, 76, 81-89, 93-95 und 111-114] sowie Diehl (Anm. 9) 51-52.

32. Vgl. etwa N(ancy) P. Š(evčenko), *Menologion of Basil II, ODB* 2, 1341-1342.

liche Parallelen zu den Mosaiken: So entsprechen dem Eintrag zum 2. November³³ die Medaillons mit den Märtyrern Akindynos, Pegasios, Aphthonios, Anempodistos und Elpidophoros an der Westwand des Narthex über der Ausgangstür³⁴.

Von den drei mit dem Kloster in Verbindung gebrachten Kaisern, nämlich Romanos I., Romanos II. und Konstantinos IX. Monomachos, scheiden die ersten beiden als Stifter der musivischen Ausstattung aus, weil diese wegen der Präsenz des Konterfeis des Nikon "Metanoeite" nicht vor ca. 1005 entstanden sein kann³⁵. Für den dritten, Konstantinos Monomachos, sprach sich sehr dezidiert Eust. Stikas aus, wobei er sich auf das Zeugnis des bekannten Forschungsreisenden Ciriaco von Ancona stützte³⁶.

Ciriaco di Filippo de' Pizzicolli (ca. 1391 – ca. 1452)³⁷ schrieb in seinem Reisetagebuch, daß er Ende März 1436 das hochberühmte Kloster des Mönchs Lukas gesehen habe, welches von dem Kaiser Monomachos errichtet worden sei³⁸. Diesem vereinzelt, kurzen und späten Zeugnis wurde in der Forschung selten

33. *Menologium Basilii II*, 'Αθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀκινδύνου, Πηγασίου, Ἀφθονίου, Ἀνεμποδίστου, Ἐλπιδηφόρου καὶ τῆς συνοδίας αὐτῶν (PG 117, 140B-D); vgl. auch Symeon Metaphrastes, Ἀθλησις τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Ἀκινδύνου, Πηγασίου, Ἀνεμποδίστου, Ἀφθονίου καὶ Ἐλπιδεφόρου (PG 116, 9A-36B).

34. Vgl. z.B. P. Lazarides, *Το μοναστήρι του Ὁσίου Λουκά. Σύντομος εικονογραφημένος αρχαιολογικὸς οδηγός*, Athen o.J., 34-35 Abb. 16.

35. Diese Feststellung betrifft nicht die Panhagia-Kirche, als deren Stifter in jüngerer Zeit z.B. Laskarina Mpura, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Athen 1980, 121 und 134, Romanos II. vorschlug.

36. Eust. G. Stikas, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Athen 1970, 9-36 passim, insbesondere 36: «πιθανὸς κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του ἤτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1042-1043»; vgl. auch Eust. Stikas, *Nouvelles observations sur la date de construction du catholicon et de l'église de la Vierge du monastère de Saint Luc en Phocide (Travaux de restauration exécutés au monastère)*, *XIX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 1972, 311-330 (311, 323-325 u.ä.), sowie Eust. G. Stikas, *Ὁ κτίστης τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά*, Athen 1974, 4, 23-39, 101-102, 142 u.ä.

37. Vgl. z.B. E. W. Bodnar, Ciriaco d'Ancona, *Lexikon des Mittelalters* 2 (1983), 2099-2100, und G. Paci – S. Sconocchia (Hrsg.), *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo (Atti del convegno internazionale di studio Ancona 6-9 febbraio 1992)*, Reggio Emilia 1998.

38. Ciriaco von Ancona, Reisetagebuch, Eintrag vom 28. März 1436 (Cod. Berol. gr. quart. 89, fol. 22v, ed. P. Maas, Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona aus dem Jahre 1436, *Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal*, München ¹ [1913 (1915)], 5-15 [8], nachgedruckt etwa von N. A. Bees, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στεμιότου καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτωῦσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀργάνως, *BNJ* 11 [1934-1935], 179-192^b [192^b], E. W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and*

Bedeutung beigemessen³⁹, zumal andere Nachrichten und möglicherweise auch stilistische Erwägungen ein früheres Entstehungsdatum nahelegen. Daher ging die Mehrheit der Forscher seit Diehl⁴⁰ davon aus, daß die Ausstattung des Katholikons nicht auf eine kaiserliche Stiftung zurückzuführen sei, zumal in jüngerer Zeit M. Chatzidakis den Nachweis dafür zu führen suchte, daß das Kloster 1011 von dem Abt Philotheos gegründet wurde⁴¹.

Im Folgenden soll nun versucht werden, die Aporie, daß es einerseits Indizien für die Annahme einer kaiserlichen Dotierung des Klosters gibt und daß andererseits die Nichtexistenz schriftlicher Quellen gegen eine solche Annahme spricht, aufzulösen.

Auf den Mosaiken des Katholikons ist (an der südlichen Westwand des Narthex) nur ein byzantinischer Kaiser dargestellt, nämlich Konstantinos der Große, der hier gemeinsam mit seiner Mutter Helene das Kreuz ergreift⁴². Das zwischen ihnen stehende und sie wenig überragende Kreuz weist drei Querbalken auf und entspricht dem (genau gegenüber⁴³ an der südlichen Ostwand des Narthex befindlichen) Kreuz des auferstandenen Christus⁴⁴.

Athens, Brüssel 1960, 34, Stikas [1970, Anm. 36] 14, Stikas [1974, Anm. 36] 24, vgl. auch Sophianos [Anm. 21] 78 mit Tafel 23): ἔγραφα ego. K. A. apud nobilissimam Lucae monachi aedem aeditam a Monomacho Imp. in Phocide prope Delphos ad XX mil. ad quam veni V. K. Apriles et ea excaepi ex antiquissimo praefatae ecclesiae libro.

39. Nur Bees (Anm. 38) 1927-1928^b und Stikas (Anm. 36) sprachen sich ausdrücklich für die Glaubwürdigkeit der Nachricht des Ciriaco aus.

40. Diehl (Anm. 31) 7, 9 und 12 [11, 14 und 20].

41. M. Chatzidakis, À propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, *Cahiers Archéologiques* 19 (1969), 127-150 [= *Studies in Byzantine Art and Archaeology*, London 1972, XII] (129, 140-141 u.ö); auf die Kritik von Stikas (1970, Anm. 36) 244-258 replizierte M. Chatzidakis, Περί μονῆς Ὁσίου Λουκά νεότερα, *Ἑλληνικά* 25 (1972), 298-313, und Précisions sur le fondateur de Saint-Luc, *Cahiers Archéologiques* 22 (1972), 87-88, worauf wiederum Stikas (1974, Anm. 36) mit einem nur dieser Frage gewidmeten Buch antwortete. In jüngerer Zeit unternahm P. M. Mylonas, *Gavits arméniens et Litae byzantines – Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide*, *Cahiers Archéologiques* 38 (1990), 99-122 (116), Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος, *Αρχαιολογία* 36 (September 1990), 6-30 (27 und 30), mit Συμπληρωματική περιήληψη, *Αρχαιολογία* 38 (März 1991), 78-80 (80), sowie Nouvelles remarques sur le complexe de Saint-Luc en Phocide, *Cahiers Archéologiques* 40 (1992), 115-122 (120-121), den Versuch, die beiden unterschiedlichen Auffassungen miteinander in Einklang zu bringen.

42. Vgl. z.B. Nano Chatzidaki(s), *Byzantine Mosaics*, Athen 1994, 93 Abb. 74.

43. Vgl. zur Lage der Mosaiken z.B. den (mit Legende versehenen) "Perspective plan" bei Chatzidaki(s) [Anm. 1] 22-23 Abb. 9.

44. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 33 Abb. 20; vgl. schon Anm. 12.

Diese – kürzlich von Natalia Teteriatnikov ausführlich erörterte⁴⁵ – gewissermaßen “kanonische” Darstellung von Konstantinos und Helene⁴⁶ in frontaler Stellung zuseiten des jeweils mit einer Hand gehaltenen Kreuzes, wie sie noch heute zum “normalen” Ausstattungsprogramm griechischer Kirchen gehört⁴⁷, geht nicht “auf frühchristliche Monumente” zurück⁴⁸ und ist auch nicht in Jerusalem entstanden⁴⁹, sondern läßt sich nicht vor der Jahrtausendwende nachweisen, wurden doch zahlreiche Denkmäler auf eine (viel) zu frühe Epoche datiert: Das gilt namentlich für die – bisweilen für die älteste erhaltene Darstellung des Kaiserpaares gehaltene – kolorierte Federzeichnung eines jakobitischen Homi-

45. Natalia Teteriatnikov, *The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evaluation of the Cross*, *ΔΧΑΕ* 18 (1995), 169-188.

46. Vgl. etwa F. Werner, *Helena (Kaiserin)*, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 485-490.

47. Vgl. auch Dionysios aus Phurna, *Ἐπιμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* V 28 und VI 7 (ed. A. Papadopoulos-Kerameus, Sankt Petersburg 1909), 168 und 219: Οἱ δίκαιοι. Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος, ὁ πρῶτος βασιλεὺς τῶν χριστιανῶν, νέος ἀρχιγένης βασιτῶν σταυρὸν καὶ Εὐαγγέλιον. Ἡ ἅγια Ἐλένη ἡ μήτηρ αὐτοῦ ὁμοίως und Ποίησον ... τὸν ἅγιον Κωνσταντῖνον καὶ Ἐλένην βαστάζοντας μαζὶ τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου.

48. So J. Traeger, *Konstantin*, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 2 (1970), 546-551 (548); dagegen schon Kl. Wessel, *Konstantin u. Helena*, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 4 (1990), 357-366 (363). In den Bereich der “grotesque anecdotes” (A. K[azhdan], *Parastaseis syntomoi chronikai*, *ODB* 3, 1586) gehört die Nachricht der *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ* 52 (*Scriptiores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Leipzig 1901 [Ndr. New York 1975]), 54,21-24 = (*Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis syntomoi chronikai*, edd. Averil Cameron – Judith Herrin, Leiden 1984), 126,21-24: Παρευθὺ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ Βοῖ σταυρὸς ἀργυροῦς κεχρυσωμένος ἐτυπώθη καὶ Κωνσταντῖνου καὶ Ἐλένης εἰκόνες, ἀμφοτέρων αἱ χεῖρες τὸν σταυρὸν κατέχουσαι φαισι τὸν θεόδουλον, zitiert von Teteriatnikov (Anm. 45) 174. Auch die Notiz der *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* II, 29 (*Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger, Leipzig 1907 [Ndr. New York 1975]), 166,6-8: Ἐν τῇ καμάρα τοῦ Μιλίου στήλαι Κωνσταντῖνου καὶ Ἐλένης εἰσὶν ἔθθα καὶ σταυρὸς ὁράται πρὸς ἀνατολὰς βασιταζόμενος ὑπ’ αὐτῶν, zitiert von A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Straßburg 1936 (Ndr. London 1971), 38, kann allenfalls einen sehr späten Befund widerspiegeln; vgl. zu der Stelle auch A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988, 288-290, sowie zu der gesamten Problematik A. Frolow, *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Paris 1965, 223-224.

49. Vgl. Johann Georg (Herzog zu Sachsen), *Konstantin der Große und die hl. Helena in der Kunst des christlichen Orients*, in: Fr. J. Dölger (Hrsg.), *Konstantin der Große und seine Zeit*, Freiburg 1913, 255-258 (257: “Meiner Vermutung nach geht diese ganze Darstellung auf Jerusalem zurück”), welcher Hypothese Frolow (Anm. 48) 220-223, Konstantinopel favorisierend, zu Recht widersprach, wohingegen Wessel (Anm. 48) 364, vorsichtig gefolgt von G. Kühnel, *Kreuzfahrerrideologie und Herrscherikonographie. Das Kaiserpaar Helena und Heraklius in der Grabeskirche*, *BZ* 90 (1997), 396-404 (397), wiederum Jerusalem als Entstehungsort der Ikonographie vorzog.

liars⁵⁰, welche A. Baumstark zu Unrecht auf ein Original aus konstantinischer Zeit zurückführen wollte⁵¹, sowie für die Fresken einiger kappadokischer und kastorianischer Kirchen.

Die Datierung mehrerer kappadokischer Kirchen auf das 10. Jahrhundert beruht auf stilistischen Vergleichen mit der Dekoration von drei⁵² Kirchen, in denen sich "Inschriften" erhalten haben⁵³, die – in zwei Fällen – auf die frühe Regierungszeit Konstantinos' VII. Porphyrogennetos (913-920) sowie auf die Regierungszeit Nikephoros' II. Phokas (963-969) bezogen werden: Es handelt sich um die Tavşanlı Kilise (Kirche mit dem Hasen) südlich von Ortahisar⁵⁴, die Ayvalı Kilise (Kapelle 4) im Tal von Güllü Dere⁵⁵ und die Taubenschlag-Kirche nördlich von Çavuşin⁵⁶.

Eine genauere Inaugenscheinnahme dieser "Inschriften" erweist jedoch die Haltlosigkeit der bislang fast unbestritten gebliebenen Annahmen: Die "In-

50. Vgl. A. Baumstark, Konstantiniana aus syrischer Kunst und Liturgie, in: *Konstantin der Große und seine Zeit* (Anm. 49) 217-254 (Tafel VII Abb. 1).

51. Baumstark (Anm. 50) 219-234, insbesondere 228-231, zitiert von Traeger (Anm. 48); dagegen schon Wessel (Anm. 48), vgl. jetzt aber wieder Teteriatnikov (Anm. 45) 1694. Die sinnlose Drehung der Zeichnung um 90°, vor allem aber ihr Stil schließen eine Entstehung vor dem 12. Jahrhundert aus.

52. Die fast unleserliche Inschrift einer vierten Kirche, der Eğri Taş Kilisesi im Tal von Ihlara, wurde von N. Oikonomides, The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia), in: C. Mango – O. Pritsak – Uliana M. Pasiecznyk (Hrsg.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Cambridge, Mass. 1984, 501-506 [= *Byzantium* (Anm. 17) VI mit einem "Addendum"] zwar höchst scharfsinnig, aber völlig spekulativ zu ἐπὶ βασιλέων Ρωμαίων, Κωνσταντίνου καὶ Χριστοφόρου rekonstruiert; das zweite Zahlzeichen «χ» ist wohl auch eher im Sinne von "600" aufzufassen und verweist daher auf das 11./12. Jahrhundert.

53. Vgl. zuletzt Nicole Thierry, De la datation des églises de Cappadoce, *BZ* 88 (1995), 419-455 (432).

54. Vgl. etwa G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Texte II/1, Paris 1936, 78-99, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, Nouvelles notes cappado-ciennes, *Byz* 33 (1963), 121-183 (131 und 182), M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Textband (I), Recklinghausen 1967, 151-152, Catherine Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 182-184.

55. Vgl. etwa de Jerphanion (Anm. 54) Texte I/2, Paris 1932, 594, Nicole Thierry – M. Thierry, Ayvalı kilise ou pigeonnier de Güllü Dere – église inédite de Cappadoce, *Cahiers Archéologiques* 15 (1965), 97-154, Restle (Anm. 54) 139-140, Lyn Rodley, *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge 1985, 207-213, A(nnabel) J(ane) W(harton), Güllü Dere, *ODB* 2, 888, Jolivet-Lévy (Anm. 54) 37-44.

56. Vgl. etwa de Jerphanion (Anm. 55) 520-550, Lafontaine-Dosogne (Anm. 54) 128-131 und 182, Restle (Anm. 54) 134-137, Lyn Rodley, The Pigeon House Church, Çavuşin, *JÖB* 33 (1983), 301-339, A(nnabel) J(ane) W(harton), Çavuşin, *ODB* 1, 395, Jolivet-Lévy (Anm. 54) 15-22.

schrift” in der Tavşanlı Kilise, in der (unter Berichtigung der zahlreichen orthographischen Fehler) eines βασιλέως Κωνσταντίνου πορφυρογεννήτου Erwähnung geschieht⁵⁷, kann, wenn man ihr überhaupt Authentizität zumessen mag, nicht mit dem damals 8-15jährigen Knaben Konstantinos VII., der in dieser Zeit notwendigerweise mit dem Zusatz “Sohn Leons” versehen wurde⁵⁸, sondern nur mit dem ebenfalls als “purpurborenen” bezeichneten⁵⁹ Konstantinos VIII. in Verbindung gebracht werden⁶⁰.

In der Apsis der südlichen Kapelle der Ayvalı Kilise findet sich eine fragmentarische Inschrift, der man möglicherweise die Erwähnung eines βασιλέως Κωνσταντίνου entnehmen kann⁶¹. Es ist unklar, auf welchen Kaiser diesen Namens hier Bezug genommen wird; in Betracht kämen vorzugsweise Konstantinos VIII. (1025-1028) und Konstantinos IX. (1042-1055). Man hat die Inschrift aber auf Konstantinos VII., und zwar auf dessen frühe Regierungsjahre (913-920) bezogen, weil man sie unzulässigerweise mit einer paläographisch völlig verschiedenen und an ganz anderer Stelle, nämlich über dem großen Arkosolium der nördlichen Kapelle angebrachten, ebenfalls fragmentarischen Inschrift in Verbindung brachte, auf der man den (nur unvollständig erhaltenen) entscheidenden (Zahl-)Buchstaben zu Unrecht als «Y» (= 400) statt als «X» (= 600) entzifferte⁶².

Schließlich dien(t)en die “Inschriften” in der Konche der linken Apsis der Taubenschlag-Kirche von Çavuşın, in denen die Kaiser Nikephoros und Theophano – nebst weiteren Mitgliedern der kaiserlichen Familie(n) – erwähnt werden⁶³, zur bislang unbestrittenen Datierung dieser Kirche auf die Jahre 963-969. Es handelt sich hierbei jedoch nicht um eine Stifterinschrift, sondern um –

57. Vgl. de Jerphanion (Anm. 54) 79-82 und Restle (Anm. 54) 151.

58. Vgl. z.B. (Prooimion der) “*Epitome (legum)*” Z. 79 (ed. A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, Frankfurt a.M. 1986), 118: ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τοῦ εὐτυχοῦς Κωνσταντίνου, τοῦ υἱοῦ Λέοντος τοῦ εὐεργέτου. Auch noch in der späteren Lebenszeit Konstantinos’ VII. wurde die Verfasserangabe seiner Werke mit dem Zusatz υἱοῦ Λέοντος versehen, vgl. die Rubriken von *De thematibus* und *De cerimoniis*.

59. Vgl. dazu etwa G. Dagron, Nés dans la pourpre, *TM* 12 (1994), 105-142 (118), und insbesondere Dölger – Wirth, *Regesten*, Nr. 823.

60. Schon G. P. Schiemenz, Rezension von Nicole Thierry – M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce (Région du Hasan dağ)*, Paris 1963, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28 (1965), 258-261 (259), und Eine unbekannt Felsenkirche in Göreme, *BZ* 59 (1966), 307-333 (332), sowie Restle (Anm. 54) 152 äußerten – unter Hinweis auf Konstantinos VIII. – Zweifel an der herkömmlichen Datierung.

61. Vgl. Thierry (Anm. 55) 99, Restle (Anm. 54) 140 und Rodley (Anm. 55) 211.

62. Thierry (Anm. 55) 100-101, gefolgt von Restle (Anm. 54) 140 und Rodley (Anm. 55) 212.

63. Vgl. de Jerphanion (Anm. 55) 523-525, Restle (Anm. 54) 137 und Rodley (Anm. 55) 309.

nahezu analphabetische⁶⁴ – Graffiti aus viel späterer Zeit⁶⁵, die keinerlei Aufschlüsse über die Identität der (fünf) nimbierten Heiligen, geschweige denn über die Chronologie der Wandmalereien der ganzen Kirche zu geben vermögen⁶⁶.

Mit dem Erweis der Unbrauchbarkeit der erörterten "Inschriften" für eine Datierung der genannten Kirchen auf das 10. Jahrhundert wird auch die aufgrund stilistischer Vergleiche vorgeschlagene Datierung anderer Kirchen auf ebendieses Jahrhundert hinfällig⁶⁷. Von den zahlreichen Darstellungen Konstantinos' und Helenes in kappadokischen (und anderen kleinasiatischen) Kirchen⁶⁸ läßt sich daher keine einzige der Zeit vor der Jahrtausendwende zuweisen⁶⁹.

64. Nach der Umschrift de Jerphanions (Anm. 55) 523 lautet der Text: Τους αμφεβεις ημον βασειλης / δηαφοιλαξον Κ(ου)ε παντοται / (in kleinerer Schrift rechts:) δεσπυνης ημον / Νηρηφορον κε Θαυφανους. Besonders die Bezeichnung δεσπυνης (= δεσπουνα) und die Form Θαυφανους (ohne «ο» und mit «ς») statt Θεοφανών sind schwer erklärlich.

65. Vgl. Restle (Anm. 54) 2. Tafelband (III) Abb. 327; vgl. auch Abb. 303 und 328.

66. Völlig ausgeschlossen ist auch, daß es sich bei dem einen der beiden Reiter (heiligen) in derselben Kirche um ein "Porträt" des Johannes Tzimiskes, des Mörders des Nikephoros Phokas und späteren Kaisers (969-976), handelt, wie Nicole Thierry, Un portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce, *TM* 9 (1985), 477-484, annahm, weil auch die dies scheinbar nahelegenden Graffiti aus viel späterer Zeit stammen und insofern wertlos sind.

67. Vgl. auch E. Weigand, Zur Datierung der kappadokischen Höhlenmalereien, *BZ* 36 (1936), 337-397, der sich gegen de Jerphanions Tendenz zu Frühdatierungen aussprach, sowie – u.a. gegen Ann Wharton Epstein, *Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington, D.C. 1986, argumentierend – Hanna Wiemer-Enis, *Die Wandmalerei einer kappadokischen Höhlenkirche: Die Neue Tokali in Göreme*, Frankfurt a.M. 1993, 240-241: "Die Entstehung der Malerei der Neuen Tokali in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts würde bedeuten, daß in Kappadokien tatsächlich noch fast zweihundert Jahre nach der seldschukischen Eroberung eine derart große und verschwenderisch ausgestaltete christliche Kirche entstehen konnte, die von der Kultur, dem Glauben und dem Wohlstand der dort lebenden griechischen Christen ein deutliches Zeugnis ablegte"; vgl. auch – gegen Thierry (Anm. 53) argumentierend – nochmals Hanna Wiemer-Enis, Zur Datierung der Malerei der Neuen Tokali in Göreme, *BZ* 91 (1998), 92-102.

68. Vgl. die Aufstellungen de Jerphanions (Anm. 54) Texte II/2, Paris 1942, 507, und Restles (Anm. 54) 251.

69. Nach den (unzutreffenden) Datierungen Restles (Anm. 54) finden sich in folgenden acht Kirchen des 10. Jahrhunderts Darstellungen Konstantinos' und Helenes: 1) Kapelle 1 (El Nazar) in Göreme (Restle 101-103 Nr. 1); 2) Kapelle 7 (Tokali Kilise, Alte Kirche) in Göreme (Restle 110-116 Nr. 10); 3) Kapelle 9 (Theotokos-Kirche) in Göreme (Restle 117-118 Nr. 12); 4) Taubenschlag-Kirche nördlich von Çavuşin (Restle 134-137 Nr. 26); 5) Kapelle 4 (Ayvalı Kilise) von Güllü Dere (Restle 139-140 Nr. 29); 6) Pfingst- oder Apostel-Kirche von Sinassos-Mustafa Paşa Köy (Restle 152-153 Nr. 40); 7) Belli Kilise von Soğanlı (Restle 160 Nr. 47); 8) Sümbülü Kilise (Hyazinthen-Kirche) von Ihlara (Restle 170-171 Nr. 56).

Dasselbe gilt für die Kirchen der Hagioi Anargyroi und des Hagios Stephanos in Kastoria: Die erstere⁷⁰ ist nicht, wie St. Pelekanidis vermutete⁷¹, auf das 10., sondern erst auf das 11. Jahrhundert zu datieren⁷², und in letzterer gehören die Wandbilder des Kaiserpaares nicht der ursprünglichen, sondern einer wesentlich späteren Malschicht an⁷³. Ferner ist es höchst unwahrscheinlich, daß das Mosaik Konstantinos' des Großen in dem Raum über der südwestlichen Vorhalle der Hagia Sophia in Konstantinopel⁷⁴, das zwischen 877 und 880 entstanden sein dürfte⁷⁵, durch ein solches der Kaiserin Helene ergänzt war⁷⁶, wäre doch die Anbringung eines Konterfeis Helenes oberhalb (!) desjenigen ihres Sohnes Konstantinos in diesem dem Klerus vorbehaltenen Saal zu jener Zeit widersinnig gewesen.

Während sich somit keine einzige monumentale Darstellung Konstantinos' und Helenes der Zeit vor der Jahrtausendwende zuordnen läßt, hat sich in der Kleinkunst ein Beispiel erhalten⁷⁷: Ein Elfenbein-Triptychon des Cabinet des

70. Vgl. z.B. St. Pelekanidis – M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athen 1985, 29 Abb. 6.

71. Pelekanidis (Anm. 70) 23.

72. Vgl. etwa auch Ann Wharton Epstein, Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, *The Art Bulletin* 62 (1980), 190-207 (196-198); auch Chatzidakis (Anm. 70) 38 sprach sich in einer "Supplementary Note" gegen Pelekanidis' Frühdatierung aus und plädierte für "a dating around 1000".

73. Irrtümlich verwies Wessel (Anm. 48) 365, gefolgt von Teteriatnikov (Anm. 45) 180, dieses Fresko unter Berufung auf Pelekanidis ins 10. Jahrhundert, obwohl es nach dessen Ansicht (Anm. 70) 8-11 dem "second layer" und mithin einer wesentlich späteren Zeit angehört.

74. Vgl. R. Cormack – E. J. W. Hawkins, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Rooms Above the Southwest Vestibule and Ramp, *DOP* 31 (1977), 175-251 (Abb. C, 46 und 47) sowie Teteriatnikov (Anm. 45) 172 Abb. 2.

75. So A. Schminck, "Rota tu volubilis". Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken, in: L. Burgmann – Marie Theres Fögen – A. Schminck (Hrsg.), *Cupido legum*, Frankfurt a.M. 1985, 217.

76. So Cormack – Hawkins (Anm. 74) 231 und Abb. 46 (Bildunterschrift), gefolgt von Teteriatnikov (Anm. 45) 174.

77. Auch mehrere Denkmäler der Kleinkunst wurden zu Unrecht auf das 10. Jahrhundert datiert, so die Staurothek von Levidia (Krim) von A. Frolov, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961, 251 Nr. 165, zitiert von Wessel (Anm. 48) sowie von Kühnel (Anm. 49) 397⁵, das Pektoralkreuz am Chachuli-Triptychon in Tiflis von Wessel, gefolgt von Kühnel (vgl. dagegen Frolov 290 Nr. 260: "XIe siècle"), die Emails des sog. "Stavelot-Triptychons" von Teteriatnikov (Anm. 45) 169 (vgl. dagegen Kl. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst vom 5.-13. Jahrhundert*, Recklinghausen 1967 [englisch: *Byzantine enamels from the 5th to the 13th century*, Shannon Ireland 1969], 156 [157] Nr. 47: "um oder kurz nach 1100", und W. V[oelkle], in: Helen C. Evans – W. D. Wixom [Hrsg.], *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York 1997, 461 Nr. 301: "ca. 1100") und die Staurothek von San Giovanni in Laterano von Teteriatnikov 177⁴⁵ (vgl. dagegen Frolov 256 Nr. 178: "Xe-XIe siècle";

Médailles der Bibliothèque Nationale in Paris⁷⁸, auf dem Konstantinos und Helene zu Füßen des Crucifixus beten bzw. interzedieren, muß, wie schon A. Goldschmidt und K. Weitzmann zu Recht feststellten, auf die Mitte des 10. Jahrhunderts datiert werden⁷⁹. Denn es ist engstens verwandt mit dem (wohl auf 945 zu datierenden) Romanos-Eudokia-Elfenbein desselben Cabinet des Médailles⁸⁰ und dürfte kurze Zeit danach – jedenfalls noch in der effektiven Regierungszeit Konstantinos' VII. Porphyrogenetos zwischen 945 und 959⁸¹ – von demselben Künstler⁸² geschaffen worden sein, und zwar auf Initiative eines unter Nikephoros Phokas bezeugten Skeuophylax der Hagia Sophia namens Stephanos⁸³.

Aus der Mitte oder der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts stammen nämlich einige Elfenbein-Reliefs, auf denen der Protomärtyrer Stephanos eine auffällig prominente Position einnimmt⁸⁴; in einer Inschrift auf der Rückseite einer

vgl. auch Ioli Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Seattite*, Wien 1985, Text 138-140 Nr. 46-47: "Twelfth Century").

78. Vgl. z.B. *Byzance (L'art byzantin dans les collections publiques françaises)*, Paris 1992, 237 Abb. 150, und A. Cutler – J.-M. Spieser, *Das mittelalterliche Byzanz (725-1204)*, München 1996, 182-183 Abb. 137-138.

79. A. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, II: *Reliefs*, Berlin 1934 (Ndr. 1979), 37 Nr. 39.

80. Vgl. zu diesem zuletzt insbesondere A. Cutler, *The Date and Significance of the Romanos Ivory*, in: Chr. Moss – Katherine Kiefer (Hrsg.), *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 605-610 [= *Late Antique and Byzantine Ivory Carving*, Aldershot 1998, XI].

81. Vgl. auch A. Cutler, *The Hand of the Master: Craftsmanship, Ivory, and Society in Byzantium (9th-11th Centuries)*, Princeton 1994, 206: "made by one of Byzantium's finest craftsman whose *floruit* encompassed the years 945 to 949".

82. So zu Recht Cutler (Anm. 81) in Anschluß an die Ausführungen von Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 14-17 zu der von ihnen so genannten "Romanos-Gruppe".

83. Vgl. zu diesem Stephanos zuletzt etwa Cutler (Anm. 81) 235. A. Guillou, *Deux ivoires constantinopolitains datés du IXe et Xe siècle*, in: *Byzance et les Slaves (Études de Civilisation) – Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, 207-211 (211⁹), zog eine Identifikation dieses Stephanos mit dem Sohn Romanos' I. in Erwägung, doch ist dies wenig wahrscheinlich, weil sich ein früherer Kaiser – ungefähr zwei Jahrzehnte nach seiner Entmachtung – kaum mit dem vergleichsweise unbedeutenden Amt eines Skeuophylax begnügt hätte. Eher noch kommt eine Gleichsetzung mit dem 913 wohl noch als Kind kastrierten Sohn des Konstantinos Dux (vgl. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 25 Nr. 5) in Betracht, weil Stephanos auf den genannten Elfenbeinen wie ein Eunuch dargestellt ist (wobei die Bartlosigkeit allerdings auch als Hinweis auf die Jugendlichkeit des Protomärtyrers aufgefaßt werden könnte).

84. Es handelt sich, abgesehen von dem Pariser Triptychon (Anm. 78), um folgende vier Elfenbeine: 1) Triptychon im Museo Sacro des Vatikan (vgl. Goldschmidt – Weitzmann [Anm. 79] 34 Nr.

Tafel dieser Gruppe, der Staurothek von Cortona, wird der Skeuophylax Stephanos genannt, der die Tafel τῆ θρησκευμένη μονῆ Εὐφημῆς προσφέρει⁸⁵. Zwar konnte N. Oikonomides die Lesung Εὐφημῆς in ähnlicher Form auch als Siegellegende nachweisen⁸⁶, doch gelang es auch ihm – ebensowenig wie zuvor schon A. Guillou⁸⁷ – nicht, das Wort zu erklären⁸⁸.

Bereits Goldschmidt und Weitzmann hatten aber die sehr plausible Vermutung geäußert, daß mit τῆ θρησκευμένη μονῆ das “Studios-Kloster” gemeint sei, “das das älteste und berühmteste in Konstantinopel war und Johannes den Täufer als Patron hatte”⁸⁹. Für diese Annahme spricht auch der Umstand, daß der Skeuophylax Stephanos auf der Vorderseite der Elfenbeintafel von Cortona neben seinem eigenen Namenspatron Stephanos⁹⁰ – in einem “hybrid arrange-

32 [“Mitte X. Jahrhundert”]; für diese Datierung sprachen sich wohl auch Cutler [Anm. 81] 221 und N. Oikonomides, *The Concept of “Holy War” and Two Tenth-century Byzantine Ivories*, in: T. S. Miller – J. Nesbitt (Hrsg.), *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington, D.C. 1995, 75, aus, wohingegen I[oli] K[alavrezou], in: *The Glory of Byzantium* [Anm. 77] 131-132 Nr. 79, für das “10th-11th century” plädierte); 2) (“Borradaile”) Triptychon im British Museum in London (vgl. Goldschmidt – Weitzmann 36 Nr. 38 [“Mitte X. Jahrhundert”] und in jüngerer Zeit A. E[astmond], in: D. Buckton [Hrsg.], *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, London 1994, 142-143 Nr. 153 [“10th century”]); 3) Tafel im Victoria and Albert Museum in London (vgl. Goldschmidt – Weitzmann 45 Nr. 68 [“X. Jahrhundert”]; demgegenüber datierte etwa P. Williamson, *An Introduction to Medieval Ivory Carvings*, London 1982, 28, das Elfenbein auf das “twelfth century”); 4) Tafel des Kreuzreliquiars (der Staurothek) der Chiesa di San Francesco in Cortona (vgl. Goldschmidt – Weitzmann 48-49 Nr. 77 [“Anno 963-969”]; während Frolow [Anm. 77] 239-241 Nr. 146 im Zweifel war, ob der auf der Rückseite der Tafel genannte Kaiser mit Nikephoros II. oder Nikephoros III. zu identifizieren sei, kehrten etwa Guillou [Anm. 83] 210-211, Cutler 213 und 279¹⁰⁴ – nach früherem Schwanken – sowie Oikonomides 83-85 eindeutig zur richtigen Datierung zurück).

85. So Guillou (Anm. 83) 210 und Oikonomides (Anm. 84) 79, während A. Kirchhoff, *Corpus inscriptionum Graecarum* IV, Berlin 1877 (Ndr. Hildesheim-New York 1977), 322 Nr. 8694, und Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 48-49 Nr. 77 EYHΘΗΣ lasen; vgl. Cutler (Anm. 81) [Farb-] Tafel II und Cutler – Spieser (Anm. 78) 167 Abb. 126.

86. Oikonomides (Anm. 84) 81.

87. Guillou (Anm. 83) hielt die Form Εὐφημῆς für “sûrement corrompu (ou populaire ?)” [für Εὐφημία] und schlug vor, das Kloster mit demjenigen der Heiligen Euphemia ἐν τοῖς Ὀλυβρίου zu identifizieren; dagegen zu Recht Oikonomides (Anm. 84) 79-81.

88. Oikonomides (Anm. 84) 81-82 (sogar unter Erwägung eines nichtgriechischen Ursprungs des Wortes). Möglicherweise handelt es sich um die Abkürzung eines Wortes mit den Bestandteilen εὐ und ἤμους.

89. Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 49.

90. Es besteht Einigkeit darüber, daß der Protomärtyrer Stephanos hier dargestellt wurde, weil er der “Namensheilige des Stifters” war, vgl. Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 89) und Oikonomides (Anm. 84) 82.

ment⁹¹ – auch den Evangelisten Johannes abbilden ließ, den Namenspatron des zwischen 960 und 974 – also zum Zeitpunkt der Donation des Elfenbeins – als Abt des Studios-Klosters bezeugten Johannes⁹². Überdies gibt es weitere Bezüge zu Johannes dem Täufer⁹³, dem Patron des Studios-Klosters⁹⁴, weshalb die Schlußfolgerung naheliegt, daß es sich bei der kryptischen $\mu\omicron\nu\eta\ \text{E}\acute{\upsilon}\eta\mu\eta\varsigma$ um einen Teil des konstantinopolitanischen⁹⁵ Klosterkomplexes $\tau\omicron\upsilon\ \text{Π}\rho\omicron\delta\delta\rho\omicron\mu\omicron\upsilon\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \text{Σ}\tau\omicron\upsilon\delta\iota\omicron\upsilon$ handelt, dessen Name möglicherweise auf eine Flurbezeichnung in der Region Psamathia zurückgeht.

Auf der Vorderseite dieser Elfenbeintafel in Cortona befinden sich – unterhalb von ganzfigurigen Darstellungen Stephanos’ und Johannes’ des Evangelisten – Medaillons mit Brustbildern Konstantinos’ in der Mitte, Helenes zu seiner Rechten und Longinos’ zu seiner Linken⁹⁶. Konstantinos hält das (Patriarchal-)Kreuz zwischen seinem eigenen Haupt und demjenigen seiner Mutter, wodurch diese Darstellung Konstantinos’ und Helenes jene auf dem Pariser Triptychon⁹⁷ in abgewandelter Form wieder aufnimmt. Des weiteren weist die kreuzförmig angebrachte Inschrift auf der Rückseite der Staurothek von Cortona einen Bezug zu der Inschrift auf der Rückseite des Kreuzes der Limburger Staurothek⁹⁸ auf, wie auch die zweite Inschrift an den Rändern des Elfenbeins

91. Oikonomides (Anm. 84) 83.

92. Vgl. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Paris 1969², 433. Die große Bedeutung des Studios-Klosters gerade in dieser Zeit ergibt sich auch aus der Erhebung des zuvor schon als Synkellos fungierenden Studitenmönchs Antonios zum Patriarchen von Konstantinopel (Antonios III., 973-978).

93. Auf dem Triptychon des Museo Sacro (vgl. Anm. 84 Nr. 1) findet sich das Medaillon des Stephanos schräg unterhalb der Ganzfigur Johannes’ des Täufers, auf dem Triptychon des Cabinet des Médailles (vgl. Anm. 78) unter dem Medaillon des Täufers und auf der Tafel des Victoria and Albert Museum (vgl. Anm. 84 Nr. 3) schräg oberhalb desjenigen des Täufers.

94. Auch auf dem von Oikonomides (Anm. 86) erörterten Siegel betraf die Lesung $\text{E}[\acute{\upsilon}\eta]\mu\eta\varsigma$ ein Prodromos-Kloster.

95. Vgl. Guillou (Anm. 83): “Le ... monastère “Euèmè”, qui doit être, je pense, constantinopolitain”; auch Oikonomides (Anm. 84) 82 hielt es für wahrscheinlicher, daß “this monastery was located in Constantinople” als “elsewhere in the empire”.

96. Vgl. etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) Tafel XXX, Cutler (Anm. 81) [Farb-]Tafel I und Cutler – Spieser (Anm. 78) 168 Abb. 127.

97. Vgl. Anm. 78 und 79.

98. Vgl. J. Koder, Zu den Versinschriften der Limburger Staurothek, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 37 (1985), 11-31 (12-13).

in augenscheinlicher Analogie zu der Inschrift auf dem Deckel ebendiesen Kreuzreliquiars⁹⁹ angefertigt wurde.

Daraus ergibt sich nun, daß die Verbindung der Heiligen Konstantinos und Helene mit dem Kreuz Christi auf den beiden Elfenbeinen (in Paris und Cortona) im engsten Zusammenhang mit der Kreuzesverehrung durch den Kaiser Konstantinos VII. und seine Ehefrau Helene steht: In der Nachfolge ihrer Namenspatrone, die ihren höchsten Ruhm (durch seine *victoria in signo crucis* und ihre *inventio verae crucis*) dem Kreuze verdankt hatten, wollte auch das Kaiserpaar des 10. Jahrhunderts durch ihre gemeinsame *reverentia crucis* irdischen Triumph und himmlischen Lohn erhalten.

Eine andere Darstellung Konstantinos' und Helenes bietet ein im Berliner Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst aufbewahrtes Elfenbein-Triptychon¹⁰⁰, das auf das 10. oder 11. Jahrhundert datiert wird¹⁰¹: Die Mitteltafel zeigt eine Kreuzigungsszene mit Christus, der Gottesmutter und zwei weiteren Marien zu seiner Rechten, dem Apostel Johannes und zwei anderen Jüngern zu seiner Linken, "Stephaton" und Longinos sowie vier Engeln in Halbfiguren über den ausgebreiteten Armen Christi. Auf dem linken Flügel des Triptychons stehen (in der unteren Zone) Konstantinos und Helene frontal neben dem (mit jeweils einer Hand gehaltenen) Kreuz unter den Aposteln Thomas und Andreas (in der oberen Zone); auf dem rechten Seitenflügel entsprechen dem Kaiserpaar in annähernd symmetrischer Anordnung die Hierarchen Basileios und Johannes Chrysostomos unterhalb der Apostel Petros und Paulos.

Diese Darstellung Konstantinos' und Helenes ähnelt derjenigen auf dem Mosaik im Narthex von Hosios Lukas¹⁰² und bedarf daher einer genaueren

99. Vgl. Koder (Anm. 98) 17-18, der sich allerdings für eine falsche Reihenfolge der acht Verse entschied, deren richtige Ordnung bereits Enrica Follieri, *L'ordine dei versi in alcuni epigrammi bizantini*, *Byz* 34 (1964), 447-467 (450) [= *Byzantina et Italograeca. Studi di filologia e di paleografia*, Rom 1997, 49-66 (52)], festgestellt hatte, wobei sie sich zu Recht u.a. auf die (äußere) Inschrift der Staurothek von Cortona berufen hatte.

100. Vgl. z.B. (A. Effenberger –) H.-G. Severin, *Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst*, Mainz 1992, 223 Nr. 128.

101. Für das 10. Jahrhundert plädierten etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 46-47 Nr. 72, für das 11. etwa Severin (Anm. 100) 222, gefolgt von B(arbara) Sch(ellewald), in: M. Brandt – A. Effenberger (Hrsg.), *Byzanz – Die Macht der Bilder. Katalog zur Ausstellung im Dom-Museum Hildesheim*, Hildesheim 1998, 156 Nr. 36, und von G(udrun) B(ühl), in: *Meisterwerke aus Elfenbein der Staatlichen Museen zu Berlin. Katalog zur Ausstellung – Hessisches Landesmuseum Darmstadt 1999/2000 – Bayerisches Nationalmuseum München 2000*, Berlin-Braunschweig 1999, 38.

102. Allerdings unterscheiden sich die Kaiserpaare in ihrer Gewandung, insbesondere trägt Helene auf dem Elfenbeinrelief (noch) nicht das für ihre Darstellungen im 11. Jahrhundert cha-

Erörterung. Das Elfenbein-Triptychon weist mehrere Besonderheiten auf: Zunächst fällt auf, daß das gesenkte Haupt Christi auf Konstantinos gerichtet ist, wodurch dieser aus der Gruppe der heiligen Personen herausgehoben wird, was als Indiz dafür zu werten ist, daß das Elfenbein für einen Kaiser namens Konstantinos angefertigt wurde. Des weiteren ist bemerkenswert, daß Basileios der Große nur auf diesem Elfenbein-Triptychon gemeinsam mit Konstantinos abgebildet ist, was als eine Bezugnahme auf die Samtherrschaft der Kaiser Basileios II. und Konstantinos VIII. von 976 bis 1025 aufgefaßt werden könnte. Schließlich verdient auch Thomas' Aufnahme in den Kreis der im Vergleich zu ihm wesentlich wichtigeren Apostel Beachtung; er ist in Stellung und Haltung Konstantinos zugeordnet und könnte geradezu als dessen Patron angesehen werden.

Wenn man das Elfenbein in dieser Weise interpretiert, so läßt sich die Zunahme der Thomas-Verehrung ab der Mitte des 10. Jahrhunderts erklären: Auffälliger als die Existenz von Einzelabbildungen des Apostels¹⁰³ ist dabei der Umstand, daß die Darstellung des ungläubigen Thomas – wenn auch bezeichnenderweise nur vorübergehend – in den allmählich entstehenden Festbildzyklus Aufnahme fand¹⁰⁴. Von besonderer Bedeutung ist in diesem Zusammenhang das vermutlich früheste (zu Recht allgemein auf das 10. Jahrhundert datierte) den ungläubigen Thomas abbildende Elfenbein in Dumbarton

rakteristische sog. θωράκιον (eigentlich "Brustharnisch"); vgl. zu diesem G. de Jerphanion, Le "Thorakion": caractéristique iconographique du XIe siècle, in: *Mélanges Charles Diehl*, II: *Art*, Paris 1930, 71-79, dem zufolge (77 und 79) erstmals die Kaiserin Theodora, die Gemahlin des Theophilos, im *Menologium Basilii II* (Cod. Vat. gr. 1613) mit diesem Bestandteil der Kaiserinnentracht abgebildet ist, sowie Maria G. Soteriu, Τὸ λεγόμενον θωράκιον τῆς γυναικείας αὐτοκρατορικῆς στολῆς, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 524-530, der zufolge (530) «τό ... θωράκιον ... εἶναι ἡ ὀπισθία ταυνία τοῦ λώρου τῆς γυναικείας αὐτοκρατορικῆς στολῆς».

103. Vgl. etwa M. Lechner, Thomas (Apostel), *Lexikon der christlichen Ikonographie* 8 (1976), 468-475.

104. Vgl. zur Darstellung des Thomaswunders bzw. Thomaszweifels im Rahmen des Festbildzyklus etwa Lucchesi Palli (Anm. 13) 27-28, und Thomaszweifel, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 4 (1972), 301-303 (301), sowie G. von der Osten, Zur Ikonographie des ungläubigen Thomas angesichts eines Gemäldes von Delacroix, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 27 (1965), 371-388 (374-385). Das Thema begegnet bereits in der frühchristlichen Kunst, nämlich in einem Mosaik der Kirche Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna, vgl. z.B. Fr. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Stuttgart 1969² (Ndr. Wiesbaden 1995), Abb. 209-213. Es kann hier nicht der Frage nachgegangen werden, ob die auffallend häufige Darstellung des Thomaszweifels in der westlichen Kunst des späten 10. und des 11. Jahrhunderts auf byzantinische (etwa durch Liutprand von Cremona vermittelte) Vorbilder zurückgeht.

Oaks¹⁰⁵. Thomas ist hier in höchst ungewöhnlicher Weise jugendlich, ja – im Vergleich zu dem hinter ihm stehenden jugendlichen Johannes – in Bezug auf Größe und Gesichtsausdruck geradezu kindlich gestaltet, was sich schwerlich durch die Staffelung der Figuren erklären läßt¹⁰⁶.

Zudem erinnert die auf Thomas' Haupt gerichtete rechte Hand des Auferstandenen an die "krönende" Hand Christi auf den (kurz zuvor entstandenen) "Krönungs"-Elfenbeinen für Konstantinos VII. Porphyrogennetos (in Moskau)¹⁰⁷ und für Romanos II. (in Paris)¹⁰⁸. Überdies gemahnt Thomas' gebeugter Oberkörper an Davids gekrümmten Rücken auf der (etwa gleichzeitigen) Miniatur der Salbung Davids durch Samuel im Pariser Psalter¹⁰⁹, welcher Zusammenhang zwischen Thomas und David durch das (ebenfalls aus jener Zeit stammende) Elfenbein-Diptychon im Domschatz von Halberstadt¹¹⁰ bestätigt wird. Schließlich ruft die hinter Christus zu erkennende prachtvolle Tür des Elfenbeins mit ihrer Einteilung in quadratische Felder, dem trapezförmigen Türsturz, den Ornamenten und den Vorhängen die βασιλικά πύλα des Eso-

105. Vgl. etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 28-29 Nr. 15 und Tafel IV, K. Weitzmann, in: *L'art byzantin – Art européenne*, Athen 1964², 165-166 Nr. 59, K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, III: *Ivories and Steatites*, Washington, D.C. 1972, 43-48 Nr. 21 und Tafeln XXII-XXIII sowie Farbtafel 4; C. T. Little, in: *The Glory of Byzantium* (Anm. 77) 148-150 Nr. 94C. Dieses Elfenbein, auf dessen Ähnlichkeit mit der Miniatur auf fol. 3v des Cod. Petrop. gr. 21 bereits Goldschmidt – Weitzmann aufmerksam machten (vgl. auch K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935 [Ndr. Wien 1996], 59-61 und Tafel LXVI, sowie *Addenda und Appendix*, Wien 1996, 57), ist die (direkte oder eher indirekte) Vorlage der Miniatur.

106. Im letzteren Sinne Weitzmann (1972, Anm. 105) 43: "The Apostles are arranged in two rows at either side, with the exception of Thomas who is singled out and placed in the foreground on a third plane; but in order to accommodate him in this manner the artist had to reduce his size".

107. Vgl. etwa A. Schminck, "In hoc signo vinces" – Aspects du "césaropapisme" à l'époque de Constantin VII Porphyrogénète, in: A. Markop(o)ulos (Hrsg.), *Constantine VII Porphyrogenitus and His Age (Second International Byzantine Conference Delphi, 22-26 July 1987)*, Athen 1989, 109, wo (1082⁴) eine Datierung auf Februar bis März, spätestens April 945 vorgeschlagen wurde.

108. Vgl. Anm. 80.

109. Vgl. z.B. Weitzmann (1935, Anm. 105) Tafel IX Abb. 45, H. Buchthal, *The Miniatures of the Paris Psalter. A Study in Middle Byzantine Painting*, London 1938 (Ndr. Nendeln 1968), Abb. 3, A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Paris 1984, 200 Abb. 247, und Cutler – Spieser (Anm. 78) 203 Abb. 157.

110. Vgl. etwa Goldschmidt – Weitzmann (Anm. 79) 43 Nr. 60 ["Mitte des X. Jahrhunderts"] und Tafel XXIV, Johanna Flemming (– E. Lehmann – E. Schubert), *Dom und Domschatz zu Halberstadt*, Berlin 1976, Leipzig 1990³, 249 Nr. 113, und Cutler (Anm. 81) 230 Abb. 239.

narthex der Hagia Sophia in Konstantinopel¹¹¹ ins Gedächtnis, deren Verschlussheit (τῶν θυρῶν κεκλειομένων gemäß Joh. 20. 26¹¹²) Erinnerungen an die Hausgewalt der Patriarchen weckt, welche – wie Nikolaos I. Mystikos 906-907¹¹³ und insbesondere Polyuktos 969¹¹⁴ – “sündigen” Kaisern den Zutritt zur Hauptkirche verwehrten.

Stellt man nun eine Verbindung dieser ikonographischen Gegebenheiten mit Konstantinos VIII. her, so ergibt sich folgendes: Konstantinos, der nach Johannes Skylitzes im Jahr nach der – an Ostern (am 22. April) 960 vorgenommenen¹¹⁵ – Krönung Basileios’ II. geboren wurde¹¹⁶, dessen genaues Geburtsda-

111. Vgl. z.B. Natalia B. Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul. The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Washington, D.C. 1998, 54 Abb. 64.

112. Beachtlich ist auch, daß das εἰρήνη ὑμῶν des aufgeschlagenen Evangelienbuches auf dem Mosaik über der βασιλικὴ πύλη dreimal in dem an Antipascha verlesenen Evangelientext (Joh. 20. 19-31), nämlich in den Versen 19, 21 und 26, vorkommt, vgl. etwa *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae* (ed. J. Mateos, Rom 1962-1963), II, 108,19-20.

113. Vgl. hinsichtlich der Zurückweisung Leons VI. an Weihnachten 906 und an Epiphania 907 insbesondere die *Vita Euthymii patriarchae CP. XII* (ed. Patricia Karlin-Hayter, Brüssel 1970), 75,19-20 und 77,23-24: ὁ δὲ πατριάρχης προσουπαντήσας τούτῳ ἐν τοῖς βασιλικαῖς πυλῶσι ... und ὁ δὲ τούτους ἐπακροῦς ἔστη μέσον τῶν βασιλικῶν πυλῶν ἀναυδός ...

114. Vgl. bezüglich der Zurückweisung Johannes’ I. Ende 969 oder Anfang 970 insbesondere Leon Diakonos VI, 4 (*Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem*, ed. C. B. Hase, Bonn 1828), 98,15-18: ὁ δὲ Πολύευκτος ... μὴ ἔξεῖναι οἱ ἐδήλου τῷ βασιλεῖ ἐς τὸ ἱερὸν εἰσελεύειν ... , Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 285,23-25: ὃν ἐλθόντα εἰσελθεῖν οὐκ εἶασεν ὁ Πολύευκτος, μὴ ἄξιον εἶναι φήσας ἐπιβῆναι θείου ναοῦ ..., und Theodoros Balsamon, *Ἐπιμηνεία εἰς τοὺς κανόνας*, Anc. c. 12 (edd. Rhalles – Potles), III, 44,14-17: ὁ ... Πολύευκτος πρῶτον μὲν ἐξώθησεν ἐκ τῶν ἱερῶν περιβόλων τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τὸν βασιλέα ... ; vgl. dazu noch Grumel – Darrouzès, *Regestes*, Nr. 794, V. Tiftixoglou, Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekanntenen Kommentare des Sinaiticus gr. 1117, in: N. Oikonomides (Hrsg.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κωνσταντῶ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Athen 1991, 483-532 (506-512 und 530-532), sowie G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le “césaropapisme” byzantin*, Paris 1996, 124-125.

115. Dieses Datum folgert man zu Recht aus der Angabe des Skylitzes, 248,93-2: ... Ῥωμαῖνός ... κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ πάσχα τῆς αὐτῆς τρίτης ἰνδικτιῶνος στέφει καὶ Βασίλειον τὸν υἱὸν αὐτοῦ διὰ τῶν χειρῶν Πολυεύκτου τοῦ πατριάρχου ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ; vgl. z.B. Aikaterine Christophoropulu, *Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέφεις τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορος*, Athen 1956, 105 und 234, N. Oikonomides, La cronologia dell’incoronazione dell’imperatore bizantino Costantino VIII (962), *Studi Salentini* 19 (1965), 172-175 [= *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London 1976, XIII, 173-176], (173 [174] und 175 [176]), sowie Kl.-P. Todt, Herrscher im Schatten: Konstantin VIII. (960/961-1028), *Thesis* 7 (2000), 93-105 (94).

116. Vgl. Skylitzes, 248,3-4: Τῷ δ’ ἐπιόντῳ ἔτει τίκεται πάλιν αὐτῷ ἕτερος υἱός ..., ὃν ἐπὶ τῷ πατρὶ Κωνσταντῖνον ὀνόμασε. Zu Recht wird dieser Mitteilung entnommen, daß Konstantinos’ Geburt auf 960 oder 961 zu datieren ist, vgl. etwa Oikonomides (Anm. 115) und Todt (Anm. 115).

tum aber unbekannt ist, dürfte am Gedenktag des Apostels Thomas, mithin am 6. Oktober¹¹⁷ (des Jahres 960) geboren worden sein. Seine Krönung muß angesichts seiner um zwei Jahre geringeren Regierungszeit in der Datierung süditalienischer Urkunden¹¹⁸ ungefähr zwei Jahre nach derjenigen seines älteren Bruders Basileios stattgefunden haben, aber vermutlich nicht, wie Oikonomides mutmaßte¹¹⁹, ebenfalls am Pascha-Fest, sondern – wegen Konstantinos' Thomas-Bezug – erst eine Woche später, am Antipascha-Fest, an welchem des "Thomaswunders" gedacht wurde, also am 6. April 962, genau anderthalb Jahre nach seiner Geburt.

Diese Krönung (στέψις) wurde durch den Patriarchen Polyektos (956-970) vollzogen¹²⁰, der an dem Säugling wahrscheinlich eine "Kaisersalbung" vornahm, wie sie dann Ende 969 oder Anfang 970 anlässlich der Krönung des Johannes Tzimiskes durch denselben Patriarchen ausdrücklich bezeugt ist¹²¹. Der Propagierung einer derartigen "Kaisersalbung" dient eine der 14 Miniaturen des Pariser Psalters (des Cod. Par. gr. 139), nämlich die Darstellung der Salbung Davids durch Samuel (fol. 3v)¹²², die auf die entsprechende Illustration (fol. 263r)¹²³ in der Leon-Bibel (dem Cod. Vat. Reg. gr. 1) zurückgeht¹²⁴; diese den Geist des Patriarchen Nikolaos Mystikos atmende, am Anfang des 10.

117. Vgl. etwa *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (ed. H. Delehaye, Brüssel 1902 [Ndr. Wetteren 1985]), 113,12-115,12, und *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 60,21-62,7; am 6. Oktober wurde derselbe Evangelientext (Joh. 20. 19-31) wie an Antipascha verlesen.

118. Vgl. Oikonomidès (Anm. 115) 175-176.

119. Oikonomidès (Anm. 115) 176.

120. Vgl. *Theophanes Continuatus* (ed. I. Bekker, Bonn 1838), 473,8-9: καὶ [οὐ] μετ' οὐ πολὺ στέφεται παρὰ Πολυεκτήτου πατριάρχου ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Ἁγίας Σοφίας.

121. Theodoros Balsamon, *Ἐπιμνηεῖα εἰς τοὺς κανόνας*, Anc. c. 12 (edd. Rhalles – Potles), III, 44,22-23: τὸ χρίσμα τῆς βασιλείας. Zur Kaisersalbung in Byzanz vgl. zuletzt Dagron (Anm. 114) 275-284 und 402-406, der (403⁹⁷) zu Recht Tiftixoglou (zwar gut begründeten, aber dennoch nicht stichhaltigen) Zweifeln an der Glaubwürdigkeit der Mitteilung Balsamons (Anm. 114) widersprach.

122. Vgl. Anm. 109.

123. Vgl. z.B. *Biblioteca Apostolica Vaticana (Liturgie und Andacht im Mittelalter)* [Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Köln], Stuttgart-Zürich 1992, 112, und Cutler – Spieser (Anm. 78) 202 Abb. 156.

124. Diese Miniatur geht ihrerseits auf die photianische Illustration im – auf 879/880 zu datierenden (A. Schminck, "Frömmigkeit ziere das Werk". Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI., *Subseciva Groningana* 3 [1989], 100) – Cod. Par. gr. 510 (fol. 174v, vgl. z.B. Weitzmann [1935, Anm. 105] Tafel III Abb. 12 und Leslie Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1999, Abb. 23) zurück, vgl. insbesondere Brubaker 186-192.

Jahrhunderts¹²⁵ entstandene Handschrift ist eine wichtige Inspirationsquelle für den Pariser Psalter, der wegen seiner klerikalen Tendenz nicht, wie H. Buchthal annahm¹²⁶, im Auftrag des Kaisers Konstantinos VII. für seinen Sohn Romanos II., sondern im Auftrag des Patriarchen Polyuktos für Konstantinos VIII. angefertigt worden sein dürfte.

Im Alter von etwa 16 Jahren, wohl noch im Jahre 976¹²⁷, heiratete Konstantinos VIII. Helene, die Tochter des Patrikios Alypios¹²⁸, welche offenbar bald nach der Geburt ihrer drei Töchter starb¹²⁹, vermutlich in den 80er Jahren des 10. Jahrhunderts. Konstantinos VIII., der, sehr früh zum Witwer geworden, seine Ehefrau um mehrere Jahrzehnte überlebte, verzichtete auf eine zweite Ehe, obwohl ihm Helene keinen männlichen Nachkommen geboren hatte und obwohl sein älterer Bruder Basileios zeitlebens ehe- und kinderlos blieb.

Aufgrund des Denkmälerbestandes ist nun davon auszugehen, daß die Ikonographie des Kaiserpaares Konstantinos und Helene zu Seiten des mit jeweils einer Hand ergriffenen Kreuzes in der Regierungszeit des Kaisers Konstantinos VIII. (976-1028) entstand, was die Vermutung nahelegt, daß sich Konstantinos VIII. – wie schon sein Großvater Konstantinos VII. – in ganz besonderem Maße in der Nachfolge Konstantinos' des Großen sah, zumal er – ebenfalls wie sein Großvater – eine (einzige) Gattin namens Helene hatte.

125. Die auf C. Mango, *The date of Cod. Vat. Regin. Gr. 1 and the "Macedonian Renaissance"*, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 4 (1969), 121-126 (126), zurückgehende (weit verbreitete) Datierung "after 940" ist irrig.

126. H. Buchthal, *The Exaltation of David, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 37 (1974), 330-333 (332), zustimmend zitiert von Spieser (Anm. 78) 148, wohingegen Cutler (Anm. 109) 63 Nr. 39 für "ca. 975" als Entstehungszeit der Miniaturen plädierte; vgl. auch A. C(utler), *Paris Psalter, ODB* 3, 1588-1589 (1588), wo auf die Verwandtschaft zum Cod. Mosq. gr. 60 (140) aus dem Jahr 975 hingewiesen wird.

127. So zu Recht Todt (Anm. 115) 96.

128. Vgl. Psellos, *Chronographia* II, 4 (*Michel Psellos, Chronographie*, ed. É. Renauld, Paris 1926 [Ndr. 1967]) I, 27 = (*Michele Psello, Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, ed. S. Impellizzeri, Vicenza 1984 [Ndr. 1993]) I, 60: Οὗτος ὁ βασιλεὺς νέαν ἔτι ἄγων τὴν ἡλικίαν, ὁπότε ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Βασίλειος ἐγκρατῆς ἐγεγονέι τῆς αὐτοκράτορος ἀρχῆς, ἄγεται γυναῖκα ἑαυτοῦ τῶν εὐγενῶν τε καὶ σεμνοτάτων, Ἐλένην ὄνομα, θυγατέρα Ἀλυπίου ἐκείνου τοῦ πάνυ τῷ τότε χρόνῳ πρωτεύοντος.

129. Vgl. Psellos, *Chronographia* II, 4: I, 27 (Renauld) = I, 60 (Impellizzeri): ... ἡ γυνὴ ... τίκει τῷ βασιλεὶ θυγατέρας τρεῖς, ἐφ' αἷς μεταλλάττει τὸν βίον ...; vgl. auch Zonaras XVII 10, 7 (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonn 1897), III, 570: ... τρία ἐξ ἐκείνης ἔσχε θυγάτρια· καὶ τὴν μὲν θανάτῳ ἀπέβλεν, αἱ δὲ παῖδες αὐτῶν ἐν τοῖς βασιλείοις ἦσαν τρεφόμεναι.

Als ikonographische Vorlagen dürften (Revers von) Münzen der “makedonischen” (in Wahrheit: thrakischen) Dynastie (867–1056) gedient haben¹³⁰, etwa Goldhistamena mit Halbfiguren des bärtigen Basileios II. (links) und des bisweilen ziemlich effeminiert dargestellten Konstantinos VIII. (rechts) zu Seiten eines Kreuzes mit einem¹³¹, zwei¹³² oder drei Querbalken¹³³, wobei insbesondere das letztere dem Kreuz auf dem Mosaik des Kaiserpaares in Hosios Lukas¹³⁴ ähnelt. Der zweigeteilte Bart Konstantinos’ des Großen auf diesem Mosaik erinnert im übrigen an den zweigeteilten Bart Konstantinos’ VIII. auf Goldhistamena¹³⁵ aus dessen Alleinregierungszeit (1025-1028)¹³⁶.

All dies spricht nun dafür, daß es sich bei den Abbildungen Konstantinos’ des Großen und seiner Mutter Helene auf dem Mosaik in Hosios Lukas um “Kryptoporträts” des Kaisers Konstantinos VIII. und seiner Ehefrau Helene handelt und daß die Anbringung des Mosaiks gerade an dieser Stelle dem mittelbyzantinischen Kaiserpaar einen Sichtkontakt¹³⁷ zu dem an der gegenüberliegenden Wand auferstehenden Christus¹³⁸ ermöglichen und dadurch ihrem Verlangen einer gemeinsamen Teilhabe an der Auferweckung – nach dem Vorbild Adams und Evas sowie der beiden Könige David und Salomon, der “Präfigurationen” der byzantinischen (und abendländischen) Kaiser – Ausdruck verleihen sollte.

130. Auf Münzen als ikonographische Vorlagen verwiesen schon Grabar (Anm. 48) und Frolow (Anm. 48) 220-223, vorsichtig gefolgt von Wessel (Anm. 48).

131. Vgl. z.B. J. Raeder, *Die byzantinischen Münzen im Kestner-Museum Hannover*, Hannover 1987, 123 Nr. 224 (“Prägezeit ... 1005-1025”) und 49 Abb. 85 sowie Farabbildung auf dem Einband.

132. Vgl. z.B. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London-Berkeley-Los Angeles 1982, 370 Nr. 893 (“Class IId [977/989?]”) und Tafel 50.

133. Vgl. z.B. Grierson (Anm. 132) 370 Nr. 897 (“Class IIj [977/989?]”) und Tafel 50.

134. Vgl. Anm. 42.

135. Vgl. z.B. Grierson (Anm. 132) 370 Nr. 906 (“1025-1028”) und Tafel 51. Auch auf der Miniatur im Cod. Mutin. gr. 122, fol. 232r (vgl. etwa I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, Abb. 125b) trägt Konstantinos VIII. einen zweigeteilten Bart.

136. Vgl. zu den Einzelheiten der Münzprägung unter Basileios II. und Konstantinos VIII. insbesondere Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2: *Basil I to Nicephorus III (867-1081)*, Washington, D.C. 1973, 599-633 mit Tafeln XLIII-XLVII und 707-710 mit Tafel LVI.

137. Bereits Teteriatnikov (Anm. 45) 180 wies auf “this visual link between the Anastasis and the image of Constantine and Helena” hin.

138. Vgl. zum Anastasis-Mosaik von Hosios Lukas insbesondere Anna D. Kartsonis, *Anastasis: The Making of an Image*, Princeton 1986, 217-218.

Ein zusätzliches Argument für die Annahme eines derartigen “Kryptoporträts” Konstantinos’ VIII. liefert der Umstand, daß das Konstantinos-Helene-Mosaik und das Anastasis-Mosaik durch Darstellungen des – für Konstantinos VIII., wie oben gezeigt wurde, höchst bedeutsamen – Apostels Thomas auf der Südwand des Narthex (mit der Szene des Thomaszweifels¹³⁹) und auf dem südlichen Gurtbogen des Narthex (mit der Ganzfigur des Jüngers¹⁴⁰) gewissermaßen “verbunden” sind.

Das Konstantinos-Helene-Mosaik von Hosios Lukas zeichnet sich darüber hinaus durch eine Auffälligkeit aus, die der Erklärung bedarf: Die zentrale Darstellung des (ganzfigurigen) Kaiserpaares ist von fünf Medaillons mit den Brustbildern der Heiligen Thekla, Agathe, Anastasia, Febronia und Eugenia umgeben¹⁴¹, deren im Menologion Basileios’ II. und anderen Ortes zwar an verschiedenen Tagen gedacht wurde¹⁴², die aber die Gemeinsamkeit aufweisen, daß es sich um jungfräuliche Märtyrerinnen und – mit Ausnahme der als einzige kein schwarzes Maphorion tragenden Agathe – um Nonnen handelt. Diese Ansammlung weiblicher Heiliger, die in keinerlei Zusammenhang zu Konstantinos dem Großen und seiner Mutter Helene stehen, ist gerade in einem Männerkloster höchst erstaunlich, weil im byzantinischen Bereich spätestens seit der Novelle 123 (cap. 36) Iustinianos’ I. aus dem Jahre 546 sogenannte διπλᾶ μοναστήρια (gemischte Männer- und Frauenklöster) strengstens verboten waren¹⁴³.

Die seltsame Konstellation des von fünf Nonnenmedaillons umgebenen Kaiserpaares erklärt sich nun durch den schon festgestellten Bezug des Mosaiks zu Konstantinos VIII. und seiner Gattin Helene: Diese hatten, wie bereits erwähnt, keine Söhne, sondern drei Töchter, nämlich Eudokia, die Nonne wurde, sowie Zoe und Theodora, die späteren Kaiserinnen. Auf diese drei Töchter scheint hier angespielt zu werden, wobei der monastische (wiederum die gesamte orthodoxe Oikumene umfassende¹⁴⁴) Aspekt eindeutig im Vorder-

139. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 36(-37) Abb. 23(-24).

140. Vgl. z.B. Chatzidaki(s) [Anm. 1] 36 Abb. 23 sowie (vollständiger) Diez – Demus (Anm. 14) Abb. 41.

141. Vgl. z.B. Lazarides (Anm. 34) 28-29 Abb. 11.

142. Vgl. *Menologium Basilii II* (PG 117, 69 [Thekla, 24. September], 296 [Agathe, 5. Februar], 105 [Anastasia Romana, 12. Oktober], 509 [Febronia, 25. Juni] und 225 [Eugenia, 24. Dezember]) wie auch schon *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 75-78, 445, 133-134, 769-772 und 339-344, sowie *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 42-44, 226, 68, 318 und 144.

143. Vgl. etwa J. M. Konidaris, Die Novelle 123 Justinians und das Problem der Doppelklöster, *Subseciva Groningana* 4 (1990), 105-116 [= *Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου*, I, Athen 1990, 257-269].

144. Vgl. bei Anm. 27.

grund steht, was die Vermutung nahelegt, daß die Nonne Eudokia die Ikonographie des musivischen Programms beeinflußt oder sogar bestimmt hat. Zudem finden sich auf der rechten, mithin wichtigeren Seite des Kaiserpaares (zur Linken des Betrachters) die bedeutenderen Märtyrerinnen, vor allem natürlich die Protomärtyrerin Thekla¹⁴⁵, welche als einzige durch ein Buch als "Gelehrte" gekennzeichnet wird¹⁴⁶, aber auch die durch das Gewicht ihres römischen Wirkungsbereiches herausragende Anastasia¹⁴⁷, wohingegen die andere Seite, die durch die rot gewandete Agathe¹⁴⁸ eher der weltlichen Sphäre zugeordnet wird, durch die Zweifzahl der Heiligen Febronia¹⁴⁹ und Eugenia¹⁵⁰ (zur Rechten des Biforiums) eher auf die zwar nicht als Nonnen, aber ebenfalls jungfräulich lebenden Zoe und Theodora Bezug zu nehmen scheint.

Diese Annahme wird bestätigt durch das Mosaik auf der anderen (nördlichen) Seite des Eingangs, das der Konstantinos-Helene-Darstellung spiegelbildlich entspricht und dieserhalb in einem unmittelbaren Sinnzusammenhang mit ihm stehen muß: die ganzfigurigen Abbildungen der jungfräulichen Märty-

145. Vgl. etwa J. Leibbrand, Thekla von Ikonium, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 8 (1976), 432-436, und G. Prinzing, Thekla v. Ikonion, III. Verehrung, *Lexikon für Theologie und Kirche*³ 9 (2000), 1390-1391. Im 2. Viertel des 11. Jahrhunderts erwähnte Christophoros Mitylenaios, *Εἰς τὴν εἰκόνα τῆς ἁγίας Θεῆκλῆς λελατομημένην ἐκ πέτρας* (*Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, 31 Nr. 51) ein steinernes (?) Bild der Thekla und hielt *Πρὸς τὸν μοναχὸν Ἀνόρθεον ὁσαῦτα ἰδιωτῶν ὡς ἁγίων λείψανα ἐξωνοτούμενον* Z. 30-31 (77 Nr. 114) diesem Reliquienhändler vor: *λέγεις ὁ σεμνὸς καὶ Θεῆκλας τῆς πρωτόθλου / ὀδόντας ἐξήκοντα, φεῦ πλάνης, ἔχειν.*

146. Auf diese Besonderheit des Mosaiks machte J. C. Anderson, Anna Komnene, Learned Women, and the Book in Byzantine Art, in: Thalia Gouma-Peterson (Hrsg.), *Anna Komnene and Her Times*, New York-London 2000, 125-156 (134), aufmerksam. Da in den Lebensbeschreibungen des 5. Jahrhunderts (ed. G. Dagron, *Vie et miracles de Sainte Thècle. Texte grec, traduction et commentaire*, Brüssel 1978, 167-421) und selbst des Symeon Metaphrastes (*PG* 115, 821-845) Theklas Buchgelehrtheit (scil. ihre Kenntnis des *Neuen Testaments*) nicht stark betont wird, könnte es sich hier um eine (auf Eudokia zurückgehende) ikonographische "Erfindung" handeln. Zu anderen Abbildungen Theklas mit einem Codex vgl. Anna Chatzinikolaou, Heilige, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 2 (1971), 1034-1093 (1082).

147. Vgl. etwa K. G. Kaster, Anastasia Romana, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 5 (1973), 131-132 mit einer Abbildung der Miniatur ihres Martyriums im *Menologium Basilii II* (Cod. Vat. gr. 1613, p. 110).

148. Vgl. etwa C. Squarr, Agatha von Catania, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 5 (1973), 44-48.

149. Vgl. etwa L. Schütz, Febronia (Phebronia) von Persien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 219.

150. Vgl. etwa J. Boberg, Eugenia von Alexandrien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 177-178.

rerinnen Eirene, Aikaterina und Barbara¹⁵¹. Durch Kronen, Globen und herrscherliche Gewänder (λῶρου) sind Eirene¹⁵² und Aikaterina¹⁵³ als Kaiserinnen bzw. – geht man von ihren Kurzbiographien aus – als “Töchter eines Unterkaisers”¹⁵⁴ gekennzeichnet¹⁵⁵, wohingegen Barbara¹⁵⁶ als Nonne gewandet ist¹⁵⁷. Diese ungewöhnliche Zusammenstellung läßt sich nur durch die Annahme eines erneuten Bezuges zu den Töchtern Konstantinos’ VIII., der Nonne Eudokia und den beiden θυγατρῶσι βασιλίσκου Zoe und Theodora, erklären.

Eine zusätzliche Bekräftigung findet diese Interpretation durch die drei Medaillons unterhalb der soeben behandelten ganzfigurigen Abbildungen: Sie zeigen – in ähnlicher Weise wie auf der gegenüberliegenden südlichen Westwand des Narthex mit dem Konstantinos-Helene-Mosaik – Brustbilder der jungfräulichen Märtyrerinnen Euphemia, Marina und Iuliane¹⁵⁸, wobei wiederum der “weltliche Bereich” (der beiden “Kaiserinnen”) durch zwei Heilige

151. Vgl. z.B. Chatzidakis) [Anm. 42] 92 Abb. 73.

152. Vgl. etwa G. Kaster, Irene (Eirene) Mart., *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 3-4, und O. Volk, Irene (Eirene), hl., *Lexikon für Theologie und Kirche*³ 5 (1996), 586.

153. Vgl. etwa P. Assion, Katharina (Aikaterinē) von Alexandrien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 289-297; in hagiographischer Hinsicht vgl. neben den drei von J. Viteau, *Passions des Saints Écaterine et Pierre d’Alexandrie, Barbara et Anyisia*, Paris 1897, 2-65, publizierten Texten insbesondere Symeon Metaphrastes, *Μαρτύριον τῆς ἁγίας καὶ καλλιῶκου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Αἰκατερίνης* (PG 116, 275B-301B).

154. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 253,12-13 und 653,13-14: Αὔτη (scil. ἡ Αἰκατερίνα) ὑπήρχεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ πόλει, βασιλίσκου τινὸς θυγάτηρ ὀνόματι Κώστου, ... und Αὔτη (scil. ἡ Εἰρήνη) θυγάτηρ ἦν μονογενῆς Λιανίου βασιλίσκου ..., sowie *Menologium Basilii II* (PG 117, 180B4-5 und 437D7-8): Ἡ μάρτυς Αἰκατερίνα ἐγένετο ἀπὸ Ἀλεξανδρείας, θυγάτηρ βασιλίσκου τινὸς, ... und Εἰρήνη, ἡ τοῦ Χριστοῦ μάρτυς, ἦν θυγάτηρ Λιανίου βασιλίσκου:

155. Daß es sich bei der hier dargestellten “heiligen Eirene” nicht um die von 797-802 regierende byzantinische Kaiserin handelt, ergibt sich daraus, daß die letztere nicht als Jungfrau starb (wie die anderen hier abgebildeten Heiligen), daß sie kein (durch das Handkreuz symbolisiertes) Martyrium erlitt und daß über sie (fast) keine hagiographischen Berichte existierten.

156. Vgl. etwa L. Petzoldt, Barbara, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 5 (1973), 304-311, sowie – zu den hagiographischen Quellen – *BHG*, I, 75-78 Nr. 213-218q, sowie Fr. Halkin, *Novum auctarium bibliothecae hagiographicae graecae*, Brüssel 1984, 40; vgl. neben dem von Viteau (Anm. 153) 87-105 publizierten Text insbesondere Symeon Metaphrastes, *Ἀθλησις τῆς ἁγίας ἐνδόξου καὶ καλλιῶκου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Βαρβάρας* (PG 116, 301B-316C).

157. Vgl. R. W. Schultz – S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Bœotia*, London 1901, 50: “in the garb of an abbess (?)”.

158. Vgl. z.B. Schultz – Barnsley (Anm. 157) Tafel 37.

(Euphemia¹⁵⁹ sowie Marina¹⁶⁰) und die “monastische Sphäre” (Barbaras) durch lediglich eine Heilige (Iuliane¹⁶¹) ergänzt werden.

All dies spricht dafür, daß die Mosaikausstattung des Katholikons von Hosios Lukas eine Verbindung zu Eudokia aufweist, die nach dem Zeugnis des Michael Psellos “ausgeglichener” und “sanfter” als ihre Familienangehörigen war und – möglicherweise aufgrund ihres wenig vorteilhaften Äußeren seit frühester Jugend – von ihrem Vater “Gott geweiht” worden war¹⁶². Die – wohl vor 1042 gestorbene¹⁶³ – älteste Tochter Konstantinos’ VIII. erscheint hier im Narthex der Hauptkirche gewissermaßen in Gestalt der heiligen Jungfrau und Asketin Barbara, weshalb nun der Frage nachzugehen ist, warum sich Eudokia gerade mit dieser Heiligen “identifizierte”.

Der Märtyrerin Barbara hatte schon der selige Lukas – seiner *Vita* zufolge – die Kirche seines (zwischen 946 und 953 errichteten) Klosters geweiht, wobei der Strategos Krenites καὶ ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει τοῦ ναοῦ τῆς καλλινίκου μάγυρος Βαρβάρας τὰ καιρώτατα συνεβάλετο καὶ πολλὴν αὐτῷ συνεισηγήκε μετὰ τῆς χειρὸς καὶ διαπάνη¹⁶⁴. Der *Vita*, die zwar bald nach dem Tode des Heiligen (953) verfaßt¹⁶⁵, im 11. Jahrhundert aber möglicherweise noch einmal überarbeitet worden sein dürfte, ist jedenfalls zu entnehmen, daß es zum Zeitpunkt der Abfassung dieses Passus eine Barbara-Kirche in der Klosteranlage gab.

159. Vgl. etwa J. Boberg, Euphemia von Chalzedon, Verteidigerin der Orthodoxie, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6 (1974), 182-185.

160. Vgl. etwa S. Kimpel, Margareta (Marina) von Antiochien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 494-500.

161. Vgl. etwa G. Kaster, Juliana von Nikomedien, *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7 (1974), 228-231; die Zuordnung Iulianes zur Asketin Barbara ist sicherlich dadurch bedingt, daß Symeon Metaphrastes (Anm. 156) mehrfach (PG 116, 309D13, 312C2, 313B2-3, C6, D8, 316A10-11, B4) eine Gefährtin Barbaras namens Iuliane erwähnte.

162. Psellos, *Chronographia* II, 5: I, 27 und 28 (Renauld) = I, 60 und 62 (Impellizzeri): Τοῦτων δὴ τῶν θυγατέρων ἡ μὲν προεβυτέρα οὐ πᾶν τι πρὸς τὸ γένος ἀνέφερον· ὁμωλωτέρα γὰρ τὸ ἦθος ἦν καὶ τὴν γνώμην ἀπαλωτέρα, κάλλους τε μέσως ἔχουσα· διέφθατο γὰρ ἐξ ἔτι παιδὸς οὐσης, λοιμοῦ ταύτην κατασχόντος νοσήματος· ... ἡ δὲ προεβυτέρα, Εὐδοκία ταύτη τὸ ὄνομα, εἶτε ἀπογονοῦσα τὸ κράτος, εἶτε τὰ κρείττω ποθήσασα, ἀξιοῖ τὸν πατέρα καθοσιῶσαι αὐτὴν τῷ Θεῷ· ὁ δὲ αὐτίκα πείθεται, καὶ ὥσπερ ἀπαρχὴν καὶ ἀνάθημα τῶν αὐτοῦ σπλάγγων τὴν παῖδα τῷ Κρείττω διδωσιν· ...

163. Vgl. Psellos, *Chronographia* V, 34: I, 106-107 (Renauld) = I, 224 (Impellizzeri): Οὐ μίαν τοῦ Κωνσταντίνου θυγάτηρ, ὡς μοι προέλεκτα, ἀλλὰ τρεῖς ἐγεγένεισαν· τούτων οὖν ἐτεθνήκει μὲν ἡ προεβυτέρα ... Aus dieser am Ende der Regierungszeit Michaels V. (1041-1042) mitgeteilten Nachricht schloß Renauld I 117¹ zu Recht, daß Eudokia “était morte au couvent avant ... 1042”.

164. *Vita Lucae iunioris* §72 (ed. Sophianos [Anm. 3]), 202.

165. Vgl. etwa Sophianos (Anm. 3) 33: «πάντως ὄχι πολὺ χρόνον μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης (scil. dem 7. März 961)».

Da in der – insoweit an den Sprachgebrauch des Symeon Metaphrastes gemahnenden¹⁶⁶ – *Vita* ausschließlich des ναοῦ τῆς καλλινίκου μάττυρος Βαρβάρας Erwähnung geschieht, kann es sich hierbei kaum um die (nördliche) später der Theotokos bzw. Panhagia geweihte Kirche handeln¹⁶⁷; vielmehr muß damit der Vorgängerbau des Katholikons gemeint sein¹⁶⁸, welches, wie im Vorausgehenden zu zeigen versucht wurde, ein gleichsam “programmatisches” Mosaik Barbaras enthält und dessen Krypta ihr schon frühzeitig geweiht wurde¹⁶⁹.

Bezeichnenderweise folgt der zitierten Passage in der *Vita* unmittelbar der Bericht über eine zwar begonnene, aber unterwegs (bei Larissa) abgebrochene Reise des Strategos Krenites nach Konstantinopel¹⁷⁰, welcher wie der Reflex des Abbruchs einer zuvor engen Beziehung zwischen dem mit irdischen Mitteln bezahlenden Kaiserhof und dem mit überirdischen Mitteln entlohnenden Kloster anmutet. Auch wird im weiteren Verlauf der *Vita* berichtet, daß die Kirche erst zwei Jahre nach Lukas’ Tod von einigen seiner Anhänger vollendet und ausgestattet worden sei¹⁷¹, was immerhin zeigt, daß der Autor dieses Passus (bei dem es sich – ebenso wie bei dem zuvor genannten – um eine Interpolation handeln könnte) wußte, daß die Barbara-Kirche ihren κόσμον erst nach dem Ableben des Klostergründers erhalten hatte.

Bildliche Darstellungen der Märtyrerin Barbara haben sich im byzantinischen Bereich vor allem aus dem 11. Jahrhundert erhalten, weshalb ein

166. Vgl. Symeon Metaphrastes (Anm. 156) Rubrik (PG 116, 301B9-302B11).

167. So aber die herrschende Meinung, vgl. etwa Sophianos (Anm. 3) 52-53: «Ὁ ναὸς αὐτὸς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ... εἶναι, ὅπως ἀπέδειξαν νεότερες ἐρευνες, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ...».

168. So schon Diehl (Anm. 31) 12 [20]: “Une première église, consacrée à sainte Barbe, et commencée vers 942 par Crinitès, stratège d’Hellade, fut achevée, en 951, par les fondateurs du couvent. ... De ces édifices primitifs, il semble bien que rien ne subsiste aujourd’hui”; vgl. auch Gordana Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 164: “C’est après la mort de Luc que son culte l’emporta sur celui de sainte Barbe, et cela imposa la dédicace nouvelle du *catholicon*”.

169. Vgl. schon Diehl (Anm. 31) 12 [20]: “le souvenir même de sainte Barbe s’est singulièrement effacé. La sainte qui fut, à l’origine, la protectrice du monastère est reléguée maintenant dans une crypte obscure”.

170. Vgl. *Vita Lucae iunioris* §72, 202-203; vgl. dazu etwa auch Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Frankfurt a.M. 1997, 116.

171. Vgl. *Vita Lucae iunioris* §81, 208-209: Δυσὶ δὲ ὕστερον χρόνοις ἔνιοι τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν ... τὸν τῆς θείας μάττυρος Βαρβάρας ναόν, ἀτελῶς ἔχοντα, σπουδῇ τελειοῦσι, κόσμον αὐτῷ περιθέντες τὸν κατὰ δύναμιν ...

“Aufblühen” ihres Kultes in jener Zeit zu vermuten ist¹⁷². Eine Miniatur ihres Martyriums findet sich im *Menologion Basileios’ II.*¹⁷³, und in der kappadokischen (bzw. kleinasiatischen) Wandmalerei ist sie nach Helene und neben Aikaterina die am häufigsten abgebildete weibliche Heilige¹⁷⁴. Besonders aufschlußreich ist im vorliegenden Zusammenhang die (allerdings weitgehend zerstörte) Inschrift der Barbara-Kirche (Tahtali Kilise) in Soğanlı, der zufolge (in berichtigter Orthographie) ὁ ναὸς οὗτος τῆς ἁγίας Βαρβάρης ἐπὶ βασιλείας Κωνσταντίνου καὶ Βασιλείου im Mai einer 4. Indiktion (1006 oder 1021) verschönert wurde¹⁷⁵: Wenn hier nicht – wie üblich¹⁷⁶ – der ältere Basileios II., sondern sein jüngerer Bruder Konstantinos VIII. an erster Stelle genannt wird, so ist dies ein Indiz dafür, daß Konstantinos VIII., und zwar sicherlich auf Veranlassung seiner frommen Tochter Eudokia, Geldmittel für die Ausstattung der Barbara-Kirche zur Verfügung stellte.

In Konstantinopel gab es – R. Janin zufolge – vier Barbara-Kirchen bzw. -Kapellen¹⁷⁷. Daß die Reliquien der Heiligen, wie späte russische Pilger berichten¹⁷⁸, noch um 1200 (und später) in dem wichtigsten konstantinopolitanischen Barbara-Heiligtum ἐν τοῖς Βασιλίσκου – wo auch am 4. Dezember ihre Synaxis

172. Im 2. Viertel des 11. Jahrhunderts warf Christophoros Mitylenaios, *Πρὸς τὸν μοναχὸν Ἀνδρέαν* (Anm. 145) Z. 12 (76 Nr. 114) einem in betrügerischer Weise mit Reliquien handelnden Mönch vor, καὶ πέντε μασθοὺς Βαρβάρης ἀθληφόρου in seinem reichhaltigen Sortiment zu haben.

173. *Menologium Basilii II* (Cod. Vat. gr. 1613, p. 224, vgl. z.B. *Biblioteca Apostolica Vaticana* [Anm. 123] 118). Ein Medaillon mit dem Brustbild der Heiligen findet sich – gegenüber von demjenigen Theklas – auf der Rückseite eines der beiden Flügel des (“Borradaile”-)Triptychons im British Museum (vgl. Anm. 84 Nr. 2 und Cutler – Spieser [Anm. 78] 170 Abb. 128 und 171); wenn man in der ebenfalls hier dargestellten Anna eine Anspielung auf die gleichnamige Tochter Romanos’ II. erblickt (so Goldschmidt – Weitzmann [Anm. 79] 36 Nr. 38, gefolgt von Cutler – Spieser), kann man, ganz abgesehen von Basileios von Kaisareia, dem Namenspatron Basileios’ II., vielleicht auch Barbara und Thekla – etwa über die fünf 959 zwangsweise zu Nonnen geschorenen Schwwestern Romanos’ II. – in eine Verbindung zum “makedonischen” Kaiserhaus bringen.

174. Vgl. Restle (Anm. 54) 250, wo elf Kirchen genannt werden.

175. Vgl. de Jerphanion (Anm. 54) 311, Restle (Anm. 54) 159 und Rodley (Anm. 55) 206.

176. Vgl. z.B. die Inschrift in der Direkli Kilise (Säulenkirche) von Belisırma (vgl. Lafontaine-Dosogne [Anm. 54] 144 und 182, Thierry [Anm. 60] 184-185, Restle [Anm. 54] 177 sowie Rodley [Anm. 55] 94); vgl. ferner Kirchoff (Anm. 85) 326-327 Nr. 8700-8702, Anna Muthesius – E. Kislinger – J. Koder, *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200*, Wien 1997, 36-37 (die Reihenfolge der Kaiserinnen auf dem seidenen Löwenstoff von Krefeld bzw. Berlin bzw. Düsseldorf scheint auf eine fehlerhafte Rekonstruktion zurückzugehen) sowie weitere von Todt (Anm. 115) 98 zitierte Quellen.

177. Janin (Anm. 92) 56-57.

178. Vgl. Janin (Anm. 92) 56.

stattfand¹⁷⁹ – aufbewahrt wurden, ist wenig wahrscheinlich, denn nach der Chronik des Andreas Dandulus wurde der Leichnam der heiligen Barbara anlässlich der Heirat Marias, einer “Nichte” Basileios’ II. und Tochter eines Argyropulos¹⁸⁰, mit Johannes, dem ältesten Sohn des Dogen Petrus II. Orseolus (992-1009), nach Venedig verbracht, was Basileios II. ausdrücklich genehmigte¹⁸¹.

Der letzteren Nachricht darf – zumindest *grosso modo* – die Glaubwürdigkeit nicht abgesprochen werden¹⁸², und so könnte in der für eine fromme Nonne wie Eudokia skandalösen Translation von Reliquien der heiligen Barbara ins Ausland der Grund dafür zu suchen sein, daß die Tochter Konstantinos’ VIII. gewissermaßen als Ersatz, ja als Sühneleistung für die schändliche Tat ihres Onkels Basileios ein prächtiges Heiligtum für die Märtyrerin an den Abhängen des Helikon errichten ließ, weil diese – ihren Lebensbeschreibungen¹⁸³ und insbesondere der (vermutlich auf Veranlassung Eudokias verfaßten¹⁸⁴) *Vita* des Sy-

179. Vgl. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 278,26-28, und *Typicum Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae*, I, 120,24-25: Τελεῖται δὲ ἡ αὐτῆς σύναξις ἐν τῷ μαρτυρ(ε)ίῳ αὐτῆς τῷ ὄντι ἐν τοῖς Βασιλείου πλησίον τῆς ἀγίας Ζηναΐδος.

180. Vgl. zu dieser Maria J.-F. Vannier, *Familles byzantines: les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*, Paris 1975, 43-44 Nr. 15, dem zufolge sie ca. 985 als Tochter des Patrikios Argyropulos (vgl. Vannier 34 Nr. 9) und als Basileios’ II. “Nichte” im allerweitesten Sinne geboren wurde; vgl. ferner Lynda Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York 1999, 137 und 273.

181. Andreas Dandulus, *Chronica per extensum descripta* IX 1, 44 (ed. E. Pastorello, Bologna 1938), 202,12-15: ... *Baxilius ... supplicanti nepti corpus sancte Barbare filie Discori graciose concessit; quibus optentis, Iohanes cum uxore et fratre Veneciam rediit, ... in capela ducali corpus sancte Barbare cum devocione deposuit ...*; dieser Passus wurde zitiert von C. du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, Paris 1680 (Ndr. Brüssel 1964), IV 145 (IV 7. 9), auf welchen sich wiederum Janin (Anm. 92) 56 bezog. Die (wohl auf das Jahr 1005 bezügliche) Nachricht wird in derselben Chronik noch zweimal bestätigt, nämlich in IV 8, 13 (29,21-23): *Barbara virgo ..., cuius corpus, sub Petro Ursiolo II° duce, Venecias deductum est*, sowie in IX 1, 50 (203,9-11): *Hoc tempore (scil. 1009), ... corpus sancte Barbare virginis de ecclesia sancti Marci sumptum, ex conlaudacione populi, in monesterio sancti Iohanis Evangeliste de Torcelo cum reverencia translatum est*.

182. Vgl. z.B. Pastorello (Anm. 181) 202 App. 3-4: “La notizia, di cui non risulta la fonte letterale, è però confortata dai documenti”, oder auch E. Wimmer, *Barbara, Lexikon des Mittelalters* 1 (1980), 1432-1433 (1433: “Um 1000 erfolgte Translatio der Reliquien nach Venedig [S. Marco], von dort nach Torcello [Kl. S. Giovanni Evangelista]”).

183. Vgl. insbesondere *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 277,32-33: ... εἰς τὸ ὄρος ..., sowie *Menologium Basilii II* (PG 117, 192D2-3): ... εἰς τὸ ὄρος.

184. Vgl. Psellos, *Ἐγκόμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν κτῆρ Σημεῖον Ζ.* 330-333 (*Michaelis Pselli Orationes hagiographicae*, ed. Elizabeth A. Fisher, Stuttgart-Leipzig 1994), 285: Φασὶ γέ τοι μηδ’ ἐκ παρέρργου τοῦτον ἦρθαι τοῦ πράγματος μηδὲ αὐτὸν προθέμενον, εἰ μὴ ὅσον βούλεσθαι βασιλεῖοι δὲ τοῦτον παρακλήσεις ἐπὶ τοῦτο προήνεγκαν καὶ οἷς ἐφροντίζετο λόγος καὶ σύνεσις. Die βασιλεῖοι παρα-

meon Metaphrastes¹⁸⁵ zufolge – eine Zeit lang “auf dem Berge” lebte. Möglicherweise trug Eudokia als Nonne sogar den Namen Barbara.

Jedenfalls dürfte Eudokia – sicherlich im Einvernehmen mit Theodoros bzw. Theodosios Leobachos¹⁸⁶ – ihren Vater Konstantinos VIII. nach dessen Regierungsantritt als Alleinherrscher im Dezember 1025 dazu veranlaßt haben, an der Wirkungsstätte des seligen Lukas eine herrlich ausgestattete Hauptkirche zu errichten¹⁸⁷, weil sich letzterer um den Kult der heiligen Barbara verdient gemacht hatte. Als Konstantinos VIII. nach knapp dreijähriger Alleinherrschaft schon im November 1028 starb, waren die Arbeiten vermutlich noch nicht abgeschlossen. Der neue Kaiser Romanos III. Argyros (1028-1034) wird wenig Verständnis für das aufwendige Projekt der Schwester seiner Ehefrau an abgelegenen Orte aufgebracht haben, zumal er eigene, hauptstädtische Bauvorhaben verfolgte, vor allem die Kirche des Peribleptos-Klosters¹⁸⁸, durch deren

κλήσεις dürften von Basileios II. und – was die Lebensbeschreibungen der weiblichen Heiligen angeht – von Eudokia geäußert worden sein.

185. Symeon Metaphrastes (Anm. 156) 10 (PG 116, 313D7-8): Ἐν τῷ ὄρει ...

186. Vgl. zu diesem Katepano aus einer thebanischen Magnatenfamilie, der 1048 als Abt des Klosters Hosios Lukas belegt ist, insbesondere J. Nesbitt – J. Wiita, A Confraternity of the Comnenian Era, *BZ* 68 (1975), 360-384 (365, 369 und 373-374), sowie Oikonomides (Anm. 28) 246-252.

187. Ein Bezug zwischen Konstantinos VIII. und Hosios Lukas wird auch durch die Exultet-Rolle Nr. 1 des Archivio del Capitolo metropolitano der Kathedrale von Bari (vgl. etwa Fr. Magistrale, Bari, Archivio del Capitolo metropolitano, *Exultet* 1, in: G. Cavallo – Giulia Orofino – O. Pecere [Hrsg.], *Exultet. Rotoli liturgici del medioevo meridionale*, Rom 1994, 129-141) nahegelegt, weil dieser Rotulus einerseits ein Medaillon mit dem Brustbild des seligen Lukas im Stile von dessen Abbildungen in seinem steiriotischen Kloster (vgl. oben Anm. 28) und andererseits die ganzfigurige Abbildung eines Kaisers Konstantinos enthält, vgl. z. B. H. Belting, Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy, *DOP* 28 (1974), 1-29 Abb. 3, und Chatzidaki(s) – Bachara(s) [Anm. 28] Abb. 81; wie auch immer man nämlich diesen Rotulus datieren (vgl. dazu Belting 15: “cannot be dated before the late thirties, or even the early forties, of the eleventh century”, gefolgt von Chatzidaki[s]-Bachara[s] 70¹⁹⁹, sowie Magistrale 129 und 134: “inizio del secondo venticinquennio del secolo XI”) und die Annahme eines weiblichen heiligen Modells für die rechte Kaiserdarstellung (so Belting 22 mit Abb. 28 und 30 unter Verweis auf das Mosaik der Eirene von Hosios Lukas; vgl. in diesem Zusammenhang auch die Helene des Berliner Elfenbeins [Anm. 100]) beurteilen mag, so ist die Identifizierung eines der beiden Kaiser mit Konstantinos VIII. am wahrscheinlichsten (so etwa auch Spatharakis [Anm. 135] 72, 93-95 und 181 mit Abb. 61 sowie Todt [Anm. 115] 98; dagegen stellte Belting 15⁵¹ einen Bezug zu Konstantinos IX. her). Auch könnte es sich bei der neben Konstantinos erwähnten “Ebdokie” (Genitiv) bzw. “Eudokia” (vgl. Magistrale 130 und 141) um die Tochter Konstantinos’ VIII. (und nicht, wie allgemein angenommen wird, um Eudokia Makrembolitissa) handeln.

188. Vgl. etwa Janin (Anm. 92) 218-222.

Errichtung er – Michael Psellos zufolge – mit Salomon und dessen Tempel in Jerusalem sowie mit Iustinianos I. und dessen Hagia Sophia in Wettstreit zu treten gedachte¹⁸⁹. Für die Ausstattung des Katholikons von Hosios Lukas bedeutete dies, daß sie “preiswerter”, nämlich mit Fresken statt mit Mosaiken¹⁹⁰, zu Ende geführt werden mußte.

Die in der Rubrik gestellte Frage ist also dahin gehend zu beantworten, daß Hosios Lukas – oder genauer: sein Katholikon und insbesondere dessen Ausstattung – auf eine kaiserliche Stiftung bzw. auf die Stiftung einer Kaisertochter zurückgeht, wobei die Mosaiken hauptsächlich aus der Regierungszeit Konstantinos’ VIII. (vorzugsweise den Jahren 1026–1028)¹⁹¹, die Wandmalereien dagegen vor allem aus der Regierungszeit Romanos’ III. (etwa den Jahren 1029–1031) stammen dürften. Wohl aus frommer Bescheidenheit verzichtete Eudokia auf eine Stifterinschrift (deren Anbringung vielleicht auch aufgrund des Umschwungs der Verhältnisse nach dem Tode Konstantinos’ VIII. unterblieb) und ließ nur indirekt ihren Eltern Konstantinos VIII. und Helene in Gestalt des gleichnamigen heiligen Kaiserpaares, ihren Schwestern Zoe und Theodora in

189. Psellos, *Chronographia* III, 14: I, 41 (Renauld) = I, 88-90 (Impellizzeri).

190. Vgl. auch Chatzidakis(s) – Bachara(s) [Anm. 28] 186: “Nous supposons que l’exécution des peintures des deux chapelles a dû suivre celle des mosaïques: le manque de moyens pourrait justifier le recours à un matériel moins cher pour les parties les moins fréquentées de l’église” und 188: “... nous pourrions proposer une datation des fresques de la chapelle N.O. vers le deuxième quart et de celles de la chapelle S.O. dans le troisième quart du (scil. XIe) siècle”; ähnlich bereits G. Sotiriou, *Peintures murales byzantines du XIe siècle dans la crypte de Saint Luc, IIIe Congrès International des Études Byzantines (Athènes 1930) – Compte-rendu*, Athen 1932, 389-400, und S. Bettini, *Mosaici e pittura di Hosios Lukas, XIX Corso di cultura sull’arte ravennate e bizantina* 1972, 39-51 (44: “essi [scil. die Fresken der Krypta] sono tutti press’a poco contemporanei ai mosaici”), sowie später Mouriki (Anm. 25) 397: “cette datation (scil. der Mosaiken) est, avec quelques exceptions, valable aussi pour les fresques du catholicon et de la crypte”. Demgegenüber argumentierte Connor (Anm. 24) 122 dafür, daß “wealthy officials from Thebes who in retiring from the world financed the building and decoration (ca. 970-1000) of the great Katholikon, with the crypt as their burial place” (was Chatzidakis[s] (Anm. 24) zu Recht als irrig zurückwies).

191. Aus stilistischen Gründen kam Mouriki (Anm. 25) 397 zu folgendem Ergebnis: “la datation des mosaïques de Hosios-Loukas pourrait de toute façon se placer dans le second quart du 11e siècle, et très probablement dans la troisième décennie du siècle”, was A. C(utler), *Hosios Loukas, ODB* 2, 949-950 (949: “has dated them to the 1020s”) zustimmend zitierte; einige Jahre zuvor tendierte Doula Mouriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP* 34-35 (1980-1981), 77-124 (86), noch zu “a dating in the fourth decade of the eleventh century”.

Gestalt der Kaiserinnen bzw. Kaisertöchter Aikaterina und Eirene sowie sich selbst in Gestalt der Asketin Barbara höchst subtile Denkmäler ganz in der Nähe des Eingangs¹⁹² zur Kirche errichten.

192. Stifterinschriften und andere auf den Gründer hinweisende Monumente befinden sich meistens im Eingangsbereich, vgl. z.B. die auf dem Türsturz des Haupteingangs angebrachte Stifterinschrift der zur selben Zeit (1028) entstandenen Kirche Παναγία (τῶν) Χαλκείων in Thessalonike, vgl. z.B. Anna Tsitouridou, *The Church of the Panagia Chalkeon*, Thessaloniki 1985, 9 und Tafel 5.

RADIOVOJ RADIĆ

Η ΠΟΔΑΓΡΑ ΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΚΟΜΝΗΝΗΣ

«από την ποδάγρα δεν μπόρεσα ούτε να σηκωθώ από τη θέση μου!»
Αμαρτωλός Μιχαήλ, Σέρβος μοναχός του 14ου αιώνα

Σύμφωνα με τα δεδομένα που επιβεβαιώνει η ιατρική, η ποδάγρα είναι νόσος της ανταλλαγής της ύλης, ιδίως των πυρινοπρωτεϊνών και του ουρικού οξέως, που προέρχεται από το μεταβολισμό τους. Η νόσος ονομάστηκε ποδάγρα, επειδή κατά προτίμηση οι επώδυνες φλεγμονώδεις εκδηλώσεις εντοπίζονται στις αρθρώσεις των ποδιών, ιδίως στη βάση του μεγάλου δακτύλου¹. Μολονότι η ποδάγρα ήταν γνωστή από πολύ παλαιότερα, ο Ιπποκράτης τον 5ο π.Χ. αιώνα αντιλήφθηκε και εξέθεσε κάποια χαρακτηριστικά της νόσου, τα οποία αποδέχεται και η σύγχρονη ιατρική επιστήμη. Θα αναφέρουμε ορισμένα από αυτά: ο ευνούχος δεν προσβάλλεται από ποδάγρα, ούτε κάνει φαλάκρα· οι άνδρες δεν προσβάλλονται από ποδάγρα πριν από την εφηβεία, οι δε γυναίκες πριν από την εμμηνόπαυση· η ποδάγρα εμφανίζεται την άνοιξη και το φθινόπωρο. Στα έργα του Ιπποκράτη αναφέρεται ως η πιο επίμονη και η πιο επώδυνη νόσος των αρθρώσεων². Από την εποχή εκείνη ήταν γνωστό ότι κανείς δεν πεθαίνει από αυτήν την ασθένεια και ότι τις περισσότερες φορές η ποδάγρα πλήττει το μεγάλο δάκτυλο του ποδιού. Ο «πατέρας» της ιατρικής με οξυδέρχεια υπέθεσε ότι για την εμφάνιση του πόνου και του οιδήματος στην άρθρωση ευθύνεται κάποια ουσία στο αίμα, η οποία από καιρό σε καιρό «στάζει» στην άρθρωση προκαλώντας φλεγμονή³. Υπάρχουν πειστικές μαρτυρίες ότι στην Αρχαιότητα η ποδάγρα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη νό-

1. W. N. Kelley – T. D. Pallela, Gout and other disorders of purine metabolism, στο: J. D. Wilson (εκδ.), *Harrison's Principles of Internal Medicine*, New York 1991¹², 1834-1841· A. Schiller, Bones and joints, στο: E. Rubin – J. L. Farber (εκδ.), *Pathology*, Philadelphia 1994, 1273-1346.

2. *Medicinska enciklopedija*, X, Zagreb 1965, 153-160 (S. Čunović – T. Dürriegl).

3. D. Vukotić, *Gih. Kako nastaje i kako se leči*, Beograd-Zagreb 1989, 6. Βλ. επίσης, F. Rosner, Gout in the Bible and Talmud, *Journal of the American Medical Association* 207/1 (1969), 151-152.

σοσ⁴. Έτσι για παράδειγμα, ο Έλληνας γιατρός Γαληνός αναφέρει τις περιπτώσεις του Πριάμου και του Αχιλλέα, ηρώων του Τρωικού πολέμου, καθώς και του Οιδίποδα από τη Θήβα⁵. Για την ποδάγρα γίνεται λόγος και σε λογοτεχνικά έργα: ο Κικέρωνας, ο Οράτιος, ο Πουβενάλης και ο Μαρτιάλης αναφέρονται συχνά στην ποδάγρα, ο δε Λουκιανός έγραψε ένα μπουρλέσκο-τραγωδία για τη δύναμη της θεάς Ποδάγρας και για την αδυναμία της θεραπείας της⁶.

Θεωρείται σωστό αυτό που είπε, σχεδόν αστειολογώντας, ένας ξακουστός γιατρός του 18ου αιώνα, τονίζοντας ότι η ποδάγρα προσβάλλει «περισσότερο τους πλούσιους παρά τους φτωχούς, τους σοφούς παρά τους αστείους και πολύ συχνότερα τους βασιλιάδες, ηγεμόνες, στρατηγούς, στρατιώτες, ναυάρχους και φιλοσόφους»⁷. Έτσι, είναι γνωστό ότι πολλές γνωστές ιστορικές προσωπικότητες έπασχαν από ποδάγρα: ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Απίλλας, ο Οσμάν Α΄, ο Κάρολος Ε΄, ο Φίλιππος Β΄, ο Ερρίκος Η΄, ο Μιχαήλ-Άγγελος Μπουοναρρότι, ο Μαρτίνος Λούθηρος, ο Γαλιλαίος, ο Ισαάκ Νιούτον, ο Ιμμάνουελ Καντ, ο Κάρολος Δαρβίνος, ο Πιέτερ Πάουλ Ρούμπενς, ο Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαίτε, ο Αλεξάντερ Βασίλιεβιτς Σουβόροφ, ο Όττο φον Βίσμαρκ, ο Σταντάλ⁸.

Όπως στην Αρχαιότητα, έτσι και κατά το Μεσαίωνα η ποδάγρα ήταν ιδιαίτερα συχνή νόσος. Φυσικά, από την άποψη αυτή το Βυζάντιο δεν αποτέλεσε εξαίρεση: οι μαρτυρίες, που μας έχουν διασωθεί, επιβεβαιώνουν ότι στη βυζαντινή αυτοκρατορία η ποδάγρα ήταν πολύ διαδεδομένη⁹. Στην ιατρική πραγματεία, που

4. J. O Nriagu, Saturnine Gout among Roman aristocrats. Did lead poisoning contribute to the fall of the empire? *New England Journal of Medicine* 308 (1983), 660-663· R. Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, Norman-London 1988, 40, 166, 170, 177-179· M. D. Grmek, *Diseases in the Ancient World*, Baltimore-London 1989, 72-73· Ch. Roberts – K. Manchester, *The Archaeology of Disease*, New York 1995², 118, 122-123.

5. W. S. Copeman, Historical Aspects of Gout, *Clinical Orthopedics and Related Research* 74 (1970), 14-22.

6. *Medicinska enciklopedija*, X, 153 (S. Čunović – T. Dürrigl).

7. I. Jajić, *Reumatske bolesti s vježbama za reumatičare. Priručnik za bolesnike*, Beograd-Zagreb 1978, 107· L. W. Conrad – M. Neve – V. Nutton – R. Porter – A. Wear, *The Western Medical Tradition 800 B.C. to A.D. 1800*, Cambridge 1995, 2, 401, 408, 418, 442.

8. Vukotić, *Gih. Kako nastaje i kako se leči*, 7.

9. Είναι πλέον γνωστή η πραγματεία που έγραψε προ πολλού ο E. Jeanselme, *La goutte à Byzance*, *Bulletin de la Société d'Histoire de la Médecine* 17 (1920), 1-28. Ο ίδιος συγγραφέας έγραψε και το σύγγραμμα: *Goutte et tares nerveuses dans la dynastie des Osmanlis*, *Communication à la Société française d'Histoire de la Médecine*, 17/11-12 (Nov. – Déc. 1923), 5-16. Βλ. επίσης, Γ. Λασκαράτος, *Ιστορικές πληροφορίες για την αρθρίτιδα στα βυζαντινά χρόνια*, *Βυζαντινά Μελέτα* 4 (1992), 295-332. Η πραγματεία αυτή, με κάπως αλλαγμένη μορφή έχει δημοσιευθεί και στην αγγλική: J. Lasca-ratos, "Arthritis" in Byzantium (A.D. 324-1453): unknown information from non-medical literary sources, *Annals of the Rheumatic Diseases* 54/12 (December 1995), 951-957.

γράφηκε σε μία ευρύτατη χρονική περίοδο από τα μέσα του 11ου έως το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα από έναν αγνώστου ονόματος γιατρό με βάση κάποια παλαιότερα συναφή έργα, αλλά και την πολυετή πείρα του, μεταξύ άλλων βρίσκονται και ιατρικές συνταγές κατά της ποδάγρας¹⁰. Η βυζαντινή ιατρική, την οποία ενδιέφερε περισσότερο η πρακτική πλευρά της νόσου και λιγότερο η θεωρητική της βάση¹¹, ανέπτυξε μερικώς τις γνώσεις για την ποδάγρα. Είναι γνωστό ότι ο βυζαντινός γιατρός Δημήτριος Πεπαγωμένος στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα έγραψε μία πραγματεία για την ποδάγρα¹². Θεωρείται ότι οι βυζαντινοί γιατροί γνώριζαν το κολχικό, το οποίο αποκαλούσαν ερμοδακτύλιο και που ήταν φάρμακο κατά της ποδάγρας¹³. Φαίνεται ότι πρώτος το συνέστησε τον 5ο αιώνα ο Ιάκωβος Ψυχριστός, ο γιατρός του αυτοκράτορα Λέοντος (457-474) και ότι τη συνταγή του ακολούθησαν ο Αέτιος Αμιδιηνός (6ος αιώνας), ο Παύλος ο Αιγινήτης (7ος αιώνας) και ο Ιωάννης Ακτουάριος (13ος/14ος αιώνας)¹⁴. Το κολχικό, το φάρμακο που μετριάξει τις οξείες κρίσεις της ποδάγρας, βρέθηκε στα μέσα του 17ου αιώνα¹⁵. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, οι βυζαντινοί γιατροί – πρωτίστως ο προαναφερθείς Αέτιος ο Αμιδιηνός¹⁶ – διέκριναν την ποδάγρα από τους ρευματισμούς¹⁷. Έτσι για παράδειγμα, ο Γεώργιος Σφραντζής, διπλωμάτης και ιστορικός του 15ου αιώνα, αναφέρει ότι επί χρόνια ολόκληρα υπέφερε από ρευματισμούς.

10. G. G. Litavrin, *Vizantijskij medicinskij traktat XI-XIV vv.* (po rukopisi Cod. Plut. VII, 19 Biblioteki Lorenzo Mediči vo Florencii), *Viz. Vrem.* 31 (1971), 271 [= *Vizantijskij medicinskij traktat XI-XIV vv.*, Sankt-Peterburg 1997², 74-75].

11. *Kul'tura Vizantii. IV – pervaja polovina VII v.*, Moskva 1984, 425-426 (Z. G. Samodurova). Βλ. επίσης, Α. Χ. Εύτυχιάδου, *Εισαγωγή εις τήν βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα 1983, 199-209· J. Scarborough (εκδ.), *Symposium on Byzantine Medicine* [= *DOP* 38 (1984)], 1-259· Sp. Vryonis, Jr., *The Medical Unity of the Mediterranean World in Antiquity and the Middle Ages*, Herakleion-Rethymnon 1991, 9-34· Λαμπρινή Κουρμούτα, *Η Νοσηλευτική στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, 63-79· *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, κείμενα: Ἐλένη Γλύκατζη-Ἀρβελέρ – Θ. Διμιαντόπουλος – E. Hohlweg – Α. Τσελίκας, Αθήνα 1995· T. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου στήν βυζαντινή αυτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Κελερεμένος, Αθήνα 1998.

12. E. Trapp (εκδ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Fasz. 9, Wien 1989, αρ. 22359.

13. V. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd-Zagreb 1953, 204· *Medicinska enciklopedija*, X, 153 (S. Čunović – T. Dürriĝl).

14. O. Temkin, *Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism*, *DOP* 16 (1962), 97-115· Lasca-ratos, "Arthritis" in Byzantium, 956.

15. Copeman, Gout, 14-22· A. C. Aufderheide – C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge 1998, 110.

16. Για τον Αέτιο Αμιδιηνό βλ. J. Scarborough, *ODB* 1, 30-31.

17. Stanojević, *Istorija medicine*, 205.

Πα το λόγο αυτό και οι σημειώσεις για την κατάσταση της υγείας του στις τελευταίες σελίδες των απομνημονευμάτων του είναι μία από τις πιο πειστικές περιγραφές αυτής της δυσάρεστης νόσου, η οποία προκαλούσε μεγάλες δυσκολίες στους ανθρώπους του Μεσαίωνα¹⁸. Εξάλλου, οι ιστορικοί της ιατρικής θεωρούν σήμερα ότι μέχρι το 16ο αιώνα, από επιστημονική άποψη, δεν γινόταν διαχωρισμός της ποδάγρας από τις άλλες μορφές αρθρίτιδας¹⁹. Σχετικά πρέπει να τονίσουμε ότι στα έργα των βυζαντινών συγγραφέων υπάρχει πρόβλημα ορολογίας για την ποδάγρα και τις συγγενικές με αυτήν ασθένειες.

Διαβάζοντας τα ιστορικά έργα, στα οποία αναφέρονται ορισμένες επιφανείς προσωπικότητες της αυτοκρατορίας που έπασχαν από ποδάγρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς ήταν σχετικά κατατοπισμένοι στα μυστικά της νόσου. Η εκτίμηση αυτή αφορά και τους συγγραφείς που περιέγραψαν τα γεγονότα της ιστορίας του Βυζαντίου τον 11ο αιώνα, πρωτίτως ο Μιχαήλ Ψελλός και η Άννα Κομνηνή. Την εποχή εκείνη υπήρχαν αυτοκράτορες οι οποίοι υπέφεραν από ποδάγρα. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Η' (1025-1028), ο οποίος πέρασε ολόκληρη τη ζωή του στο αυτοκρατορικό παλάτι, στη σκιά του αδελφού του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (976-1025), αγαπούσε πολύ τις απολαύσεις, ιδιαίτερα το καλό φαγητό. Επιδιδόταν σε γαστρονομικές απολαύσεις και συχνά ετοιμάζε μόνος του τα εδέσματα, συνοδεύοντάς τα μάλιστα με διάφορα είδη σάλτσας. Η υπερβολική αυτή αγάπη στο καλό φαγητό και τα πλούσια φαγοπότια του παλατιού, παρά τις αντίθετες συμβουλές των γιατρών, δεν μπόρεσε να μείνει χωρίς συνέπειες. Ο βυζαντινός φιλόσοφος και ιστορικός Μιχαήλ Ψελλός έγραψε στο έργο του ότι ο Κωνσταντίνος Η' *ήττητο γαστρός και αφροδισίων*, ότι έπασχε από ποδάγρα (*περι τὰ ἄρθρα ἄλγημα ἐγενόνει*) και ότι τον ταλαιπωρούσαν ιδιαίτερα τα πόδια, έτσι ώστε δια της βίας μπορούσε να βαδίσει. Μετά την ανάρρησή του στο θρόνο κανείς δεν τον είδε *τοῖς ποσὶ πρὸς τὴν κίνησιν χρώμενον*, ενώ πάνω στο ἄλογο αισθανόταν σιγουριά και αυτοπεποίθηση²⁰. Στην ποδάγρα του Κωνσταντίνου αναφέρθηκε και ο μεταγενέστερος χρονογράφος Κωνσταντίνος Μανασσής ο οποίος έζησε το 12ο αιώνα²¹.

Ο Ψελλός αναφέρει ότι από ακόμη πιο βαριά μορφή ποδάγρας έπασχε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042-1055). Μολονότι ο νέος αυτο-

18. *Giorgio Sfranze, Cronaca*, έκδ. R. Maisano [CFHB 29], Roma 1990, 194.

19. Aufderheide – Rodriguez-Martin, *Cambridge Encyclopedia*, 110.

20. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, I-II, Paris 1926, 1928) I, 29.

21. *Constantini Manassis Breviarum Chronicum*, έκδ. O. Lampsidis [CFHB 36/1], Ἀθήνα 1996, 321.

κράτορας ήταν πολύ ωραίος, οι υποχρεώσεις έφθειραν τη δύναμη και την αρρενωπότητά του μέσα σε ένα μόλις χρόνο. Σύμφωνα με τον Ψελλό, αμέσως *αί τοῦ σώματος ἀρχαί*, υπονοώντας τη σύνθεση των βασικών στοιχείων, απουσντέθηκαν, ενώθηκαν και συγκεντρώθηκαν τόσο στα πόδια και στις κοιλότητες των αρθρώσεων όσο και στα χέρια, ώστε στο τέλος σαν τα κύματα κατέκλυσαν τους τένοντες και τα οστά της ράχης και συνέτριψαν αυτό το κάποτε ισχυρό σκάφος²².

Στη συνέχεια, ο Ψελλός τονίζει ότι τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε ο αυτοκράτορας δεν εμφανίσθηκαν όλα μαζί και ξαφνικά. Στην αρχή, η επίδραση του υγρού χτύπησε τα πόδια, υποχρεώνοντάς τον να παραμένει κλινήρης και να περπατά μόνο με ξένη βοήθεια. Στο αρχικό αυτό στάδιο, η ασθένεια εμφανιζόταν περιοδικά, κάνοντας ένα είδος κύκλου: το υγρό κατέβαινε στα πόδια του κατά τακτά χρονικά διαστήματα, ενώ η ακινησία του αυτοκράτορα διαρκούσε κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Από την άλλη πλευρά, τα χρονικά διαστήματα υποχώρησης της νόσου γίνονταν όλο και συντομότερα. Εκτός αυτού, οι βλαβερές ουσίες άρχισαν βαθμιαία να διεισδύουν στα χέρια και, στη συνέχεια, να ανεβαίνουν προς τα πάνω, στους ώμους, για να κατακλύσουν στο τέλος ολόκληρο το σώμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα άκρα, που κατακλύζονταν από αυτό το φοβερό υγρό, να χάσουν κάθε δύναμη, ενώ οι μύες και οι τένοντες να ατονήσουν. Έτσι, τα άκρα απώλεσαν την αρμονία τους κάτι που είχε ως συνέπεια την παραμόρφωση και την παράλυση. Ως αυτόπτης μάρτυρας ο Ψελλός είδε τα άλλοτε κομψά δάχτυλα του αυτοκράτορα να παραμορφώνονται, να χάνουν το φυσικό τους σχήμα, να στραβώνουν και να γεμίζουν με εξογκώματα και βαθουλώματα, *ὡς μηδὲ τοῦ τυχόντος περιδράττεσθαι δύνασθαι*. Αλλά και τα πόδια του Μονομάχου στραβώσαν, τα γόνατα βγήκαν προς τα έξω και το βήμα έγινε ασταθές, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να σηκωθεί και να παραμένει ως επί το πλείστον κλινήρης. Όταν έπρεπε να παραστέι σε ακροάσεις, ο αυτοκράτορας τύγγανε ειδικής προετοιμασίας για το σκοπό αυτό²³. Όσο και αν αυτό θα μπορούσε να ακουσθεί κυνικά, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η ποδάγρα είναι μία από εκείνες τις νόσους, για τις οποίες λένε ότι συνήθως κανείς δεν πεθαίνει από αυτήν, αλλά με αυτήν.

Ο Κωνσταντίνος Θ', αν και σοβαρά άρρωστος, δεν ήθελε να στερήσει από το λαό το δικαίωμα να τον βλέπει στις αυτοκρατορικές πομπές, κάτι όμως που του ήταν πολύ κουραστικό και επώδυνο. Η ιππευτική του ικανότητα τον βοηθούσε να κάθεται στη σέλα, έχοντας διαφυλάξει την αξιοπρεπή του εμφάνιση. Όταν, όμως, ανέβαινε στο άλογο, ο αυτοκράτορας ανέπνεε δύσκολα και έτσι και τα γνία του ήταν άχρηστα. Για το λόγο αυτό, σε τέτοιου είδους περιστάσεις τον Μονομάχο

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 31. Πρβλ. Jeanselme, *La goutte à Byzance*, 12 κε.

23. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 32. Πρβλ. Jeanselme, *ό. π.*

στήριζαν και από τις δύο πλευρές εύσωμοι και δυνατοί ιπποκόμοι και τον μετέφεραν σαν φορτίο στον προορισμό του. Παρά το γεγονός ότι υφίστατο τέτοια δεινά, ο αυτοκράτορας δεν άλλαξε τις συνήθειές του και προσπαθούσε να δώσει στο πρόσωπό του μία πρόσχαρη έκφραση. Επειδή επιθυμούσε να πείσει το περιβάλλον του ότι δεν ήταν τόσο άρρωστος και αδύναμος, μερικές φορές κατέβαλλε προσπάθειες να κινηθεί χωρίς βοήθεια. Για λόγους ασφαλείας, στη διάρκεια των πομπών έστρωναν τις πέτρινες πλάκες των δρόμων με χαλιά για να μη γλιστρήσει το άλογο του αυτοκράτορα στη λεία επιφάνεια. Μέσα στο παλάτι μετέφεραν τον Κωνσταντίνο Μονομάχο από διαμέρισμα σε διαμέρισμα στο σημείο όπου ήθελε²⁴. Είναι γνωστό ότι όσοι πάσχουν από ποδάγρα καταβάλλονται από τη σκέψη ότι εύκολα μπορούν να περιέλθουν σε πλήρως εξαρτώμενη κατάσταση.

Αναφερόμενος στον Μονομάχο, ο Ψελλός δεν παύει να απορεί, πώς ο αυτοκράτορας είχε τη δύναμη να αντέχει τόσες δοκιμασίες. Οι επανειλημμένες κρίσεις έφθειραν ό,τι υγιές απέμενε στο σώμα του: ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε πια να βρει την κατάλληλη στάση για να κοιμηθεί ήσυχα. Οι θαλαμηπόλοι γύριζαν το ταλαιπωρημένο κορμί του με κάθε δυνατό τρόπο και με δυσκολία έβρισκαν τη θέση, η οποία θα έφερνε στον ασθενή την τόσο επιθυμητή ανακούφιση. Τον τοποθετούσαν όσο πιο άνετα μπορούσαν και επινοούσαν διάφορους τρόπους και τεχνικές για να τον συγκρατήσουν κάπως στην ίδια στάση. Στον Κωνσταντίνο Έ προκάλούσε πόνο όχι μόνο οποιαδήποτε μετακίνηση, αλλά και όταν μιλούσε, τον πονούσε η γλώσσα του· ακόμη και οι κινήσεις των ματιών μετακινούσαν το υγρό και έτσι έχανε κάθε ικανότητα να κινείται και να σκύβει²⁵.

Όχι χωρίς κάποιο θαυμασμό ο Ψελλός τονίζει ότι, παρά τις μεγάλες ταλαιπωρίες και τα δεινά που υφίστατο ο αυτοκράτορας, ποτέ δεν επέτρεψε στον εαυτό του να βλασφημήσει. Μάλιστα, δεν ήθελε να τον λυπούνται και έτσι, όταν κάποιος εξέφραζε οίκτο, τον απομάκρυνε από το περιβάλλον του. Θεωρούσε ότι η συμφορά του ήταν τιμωρία, αποκαλώντας την χαρακτηριστικά *χαλινόν τῆς ιδίας φύσεως*. Επειδή φοβόταν *τάς οικείας ὁρμάς*, έλεγε ότι τα πάθη δεν τα νικάει ο λογισμός, αλλά υποχωρούν μπροστά στους σωματικούς πόνους. Έτσι, τονίζει ότι το σώμα του καταρρέει, αλλά ότι έχουν χαλιναγωγηθεί οι αμαρτωλές επιθυμίες της ψυχής του. Ο Ψελλός αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε στωικά την αρρώστια του και ότι, αν ληφθεί υπόψη μόνον αυτή η πλευρά της προσωπικότη-

24. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 32-33. Πρβλ. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 953-954.

25. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 33. Πρβλ. Νόννα Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και άτυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες τοῦ Βυζαντίου (324-1261) κατά τῆ βυζαντινῆ ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 1996, 35-42.

τάς του, τότε πραγματικά θα μπορούσε να αποκληθεί άγιος άνθρωπος²⁶. Πρέπει να τονίσουμε ότι στην ασθένεια του αυτοκράτορα αναφέρονται ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο Μιχαήλ Γλυκάς και ο Θεόδωρος Σκουταριώτης²⁷. Ενδιαφέρον έχει, επίσης, να τονίσουμε ότι ο Αρμένιος ιστορικός του 11ου αιώνα Αριστάκης εκ Λασιβέρτ να μην αναφέρεται στην ποδάγρα του Μονομάχου, αλλά τονίζει την αδυναμία, που είχε ο αυτοκράτορας στο φαί και το ποτό, καθώς και το υπέρμετρο πάθος του για τις γυναίκες²⁸.

Μία πολύ πειστική περιγραφή της ποδάγρας μας παρουσιάζει και η Άννα Κομνηνή στην *Άλεξιάδα*. Αναφέρει ότι ο πατέρας της Αλέξιος Α΄ Κομνηνός έπασχε από αυτήν τη νόσο. Η μορφωμένη πριγκίπισσα χρησιμοποιεί την έκφραση «νόσημα τῶν ποδῶν»²⁹, τονίζοντας ότι ο πόνος προκαλούσε στον αυτοκράτορα τεράστιες δυσκολίες. Στις δύσκολες αυτές στιγμές τον φρόντιζαν, απαλύνοντας τους πόνους του, η μητέρα του Άννα Δάλασσηνή και, ιδιαίτερα, η γυναίκα του Ειρήνη Δούκαινα³⁰. Μάλιστα, η αυτοκράτειρα, λόγω της ασθένειας του συζύγου της, «τὴν τῶν ποδῶν ὀδύνην», ακολουθούσε τον Αλέξιο σε κάποια ταξίδια, τα οποία για κρατικούς λόγους δεν ήταν δυνατόν να αναβληθούν. Έτσι, πέρασαν μαζί το χειμώνα του 1111/1112 στην Καλλίπολη. Όμως, ούτε ἡ τῶν ποδῶν περιωδυνία δεν μπόρεσε να αποτρέψει τον αυτοκράτορα από τα ηγεμονικά του σχέδια³¹.

Η Άννα Κομνηνή τονίζει ότι από τη νόσο αυτή δεν έπασχε προηγουμένως κανένας από τους προγόνους τους³². Βάσει αυτού μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Άννα γνώριζε καλά ότι η ποδάγρα ήταν συνήθως κληρονομική ασθένεια. Όμως, για να μη νομίζει κάποιος από τους αναγνώστες της ότι ο ιδρυτής της δυνα-

26. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 33-34.

27. Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 648-651· Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliotae Historia*, έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 35· Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 477-478· Γλυκάς (*Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Bonn 1836), 598· Σκουταριώτης (*Σύνοψις Χρονοική*), *MB Z*, 162-163. Πρβλ. Lascariatos, "Arthritis" in Byzantium, 953-954.

28. K. N. Juzbašjan, *Povestvovanie Vardapeta Aristakesa Lastivertci* [Pamjatniki pis'menosti Vostoka 15], Moskva 1968, 104· Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, μτφρ. M. Canard – H. Berbérian, Bruxelles 1973, 88.

29. Άννα Κομνηνή (*Anne Comnène, Alexiade*, έκδ. B. Leib, III, Paris 1945), 60 – δυστυχώς, δεν μπόρεσα να χρησιμοποιήσω την πρόσφατη έκδοση του χειμένου: *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001.

30. Άννα Κομνηνή III, 61.

31. Άννα Κομνηνή III, 159.

32. Άννα Κομνηνή, ό. π. Πρβλ. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και άτιχημάτα*, 44.

στείας των Κομνηνών προσβλήθηκε από τη νόσο αυτή, επειδή αγαπούσε την καλοπέραση και τις διάφορες απολαύσεις – είναι φανερό ότι η Κομνηνή γνώριζε ότι η ποδιάγρα εμφανίζεται και ως συνέπεια τρυφηλού βίου³³ –, εξηγγεί την προέλευση της ασθένειας του αυτοκράτορα. Κάποτε, γράφει η πριγκίπισσα, ενώ *ἐσφαίριζε* με τον φίλο του Τατίκιο, ο τελευταίος έπεσε από το άλογο πάνω στο πόδι του αυτοκράτορα³⁴. Επειδή ήταν ιδιαίτερα υπομονετικός, ο Αλέξιος άντεξε έναν τρομακτικό πόνο στην επιγονατίδα και σ' όλο το πόδι. Κατόρθωσε, μάλιστα, να θεραπεύσει λίγο το πόδι του· ο πόνος καταπραΰνθηκε και ο αυτοκράτορας επέστρεψε στις καθημερινές του δραστηριότητες. Το επεισόδιο αυτό, τονίζει η Άννα Κομνηνή, ήταν η πρώτη αιτία της ασθένειας του πατέρα της³⁵. Αργότερα, διαπιστώθηκε ότι με την πάροδο του χρόνου η δυσάρεστη αυτή νόσος επιδεινώθηκε. Συγκεκριμένα, οι πόνοι στα τραυματισμένα σημεία *τὰ ρεύματα ἐφευκύναντο*³⁶.

Στη συνέχεια, η Άννα εκθέτει και τη δεύτερη, σύμφωνα με την άποψή της, προφανή αιτία της ασθένειας του πατέρα της. Επρόκειτο για το απλούστατο γεγονός ότι, εκπληρώνοντας τα καθήκοντα του αυτοκράτορα, ο Αλέξιος Α' σχεδόν καθημερινά δεχόταν σε ακρόαση πολλούς Κέλτες. Η Κομνηνή υπερβάλλει, αναφέροντας ότι ο αριθμός τους ήταν μεγαλύτερος από την άμμο στην έρημο ή τα άστρα στον ουρανό³⁷. Εδώ, φυσικά, εννοεί τη διέλευση των στρατιωτών της πρώτης Σταυροφορίας από την Κωνσταντινούπολη το 1096/1097. Με όλους μιλούσε ευγενικά και άκουγε υπομονετικά τη φλυαρία τους, μένοντας όρθιος σαν ανδριάντας από ορείχαλκο ή από σφυρηλατημένο σίδηρο. Στο γεγονός ότι τέτοιου είδους επίσημες ακροάσεις ήταν πολυάριθμες και ότι διαρκούσαν πολλές ώρες, μερικές φορές μάλιστα έως *τρίτης ἀλεκτοροφωνίας* ή έως τις πρώτες ακτίνες του ήλιου, η Άννα βλέπει τη δεύτερη αιτία της ασθένειας του πατέρα της³⁸. Από τότε και μέχρι το τέλος της ζωής του, συνεχίζει η πριγκίπισσα, κατά τακτά χρονικά διαστήματα ο αυτοκράτορας είχε ρευματικές κρίσεις που συνοδεύονταν από δυνατούς πόνους, τους οποίους υπέμενε στωικά.

Ενώ οι δύο πρώτες αιτίες έχουν ιατρική υπόσταση, η τρίτη που αναφέρει η Άννα έχει μία προσωπική χροιά, είναι ασυνήθιστη και δύσκολα θα μπορούσε κανείς να τη δικαιολογήσει ιατρικά. Θα μπορούσαμε, μάλλον, να πούμε ότι προ-

33. Άννα Κομνηνή, ό. π. Πρβλ. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και άτυχηματα*, 44.

34. Άννα Κομνηνή, ό. π. Για τον Τατίκιο βλ. Β. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, σσ. 195, σ. 287-292.

35. Άννα Κομνηνή III, 159-160. Πρβλ. Jeanselme, *La goutte à Byzance*, 14 κε.

36. Άννα Κομνηνή III, 160.

37. Άννα Κομνηνή, ό. π.

38. Άννα Κομνηνή III, 160-162.

ερχόταν από τη μεροληψία της περιγίτισσης. Σύμφωνα με τα λόγια της, η τρίτη αιτία της ασθένειας του αυτοκράτορα έγκειτο στον γιο του Ιωάννη Κομνηνού³⁹, έναντι του οποίου η Άννα δεν διέκειτο ευνοϊκά, επειδή της ματαίωσε τα σχέδια να ανέλθει στο βυζαντινό θρόνο. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι επιχειρήσε να δολοφονήσει τον αδελφό της για να οικειοποιηθεί το θρόνο του πατέρα της⁴⁰.

Η Άννα επανέρχεται στην ασθένεια του πατέρα της και τονίζει ότι το κυνήγι και ο πόλεμος, τα δύο μεγάλα πάθη του Αλεξίου Α', ήταν δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με την αγάπη του για τα βιβλία. Αυτό ίσχυε και τα χρόνια που ο αυτοκράτορας ήταν νέος, όταν *τὸ θηρίον, ἢ τῶν ποδῶν διάθεσις, αὐτῷ ἐπισυνεπλάκη καθάπερ ὄφις*, δεν είχε ακόμη ορμήσει εναντίον του⁴¹. Όταν η νόσος εμφανίστηκε και άρχισε να επιδεινώνεται, ο Αλέξιος άρχισε να γυμνάζεται, να ιππεύει και να ασχολείται με άλλα αγώνισματα. Όπως μας ανακοινώνει η Κομνηνή, ο πατέρας της με τις δραστηριότητες αυτές ακολουθούσε τις συμβουλές της ιατρικής, που θεωρούσε ότι με τη συνεχή ίππευση μειώνεται το υγρό και υποχωρούν οι πόνοι⁴². Η περιγίτισσα υπενθυμίζει ότι ο μόνος λόγος που ο πατέρας της προσβλήθηκε από τη νόσο αυτή, ήταν η κόπωση και οι φροντίδες που επωμίσθηκε για τη δόξα του Βυζαντίου.

Μερικές φορές, η ασθένεια του αυτοκράτορα ήταν τόσο επώδυνη που δεν του επέτρεπε να περπατήσει⁴³. Αυτό του συνέβη το 1116, δηλαδή δύο χρόνια πριν από το θάνατό του, όταν ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει κατά των Σελτζούκων⁴⁴. Κληήρης και ανήμπορος, δεν λυπόταν τόσο για την ασθένειά του, όσο για το ότι ήταν υποχρεωμένος να αναβάλει την εκστρατεία κατά των βαρβάρων. Το συμβάν έγινε γνωστό στους Σελτζούκους, οι οποίοι εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία και επιτέθηκαν επτά φορές εναντίον των Χριστιανών⁴⁵. Η Κομνηνή τονίζει ότι ποτέ μέχρι τότε η ασθένεια δεν ταλαιπώρησε τόσο πολύ τον πατέρα της. Η αρρώστια και παλαιότερα καταπονούσε τον αυτοκράτορα κατά αρακά χρονικά διαστήμα-

39. Άννα Κομνηνή III, 163-164.

40. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles*, II: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 1 κε.· M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History*, London-New York 1984, 152.

41. Άννα Κομνηνή III, 177.

42. Άννα Κομνηνή, ό. π.

43. Άννα Κομνηνή III, 187.

44. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, London 1968, 91-92.

45. Άννα Κομνηνή III, 187-188.

τα, αλλά αυτήν τη φορά τον ταλαιπωρούσε συνεχώς με αλληπάλληλες κρίσεις. Το χειρότερο, όμως, ήταν ότι οι Σελτζούκοι θεώρησαν την ασθένεια του Αλέξιου ως το πρόσχημα, που χρησιμοποιούσε για να καλύψει την οκνηρία και τη ραθυμία του, και χλεύαζαν δημόσια τον αυτοκράτορα. Το γεγονός έφθασε μέχρι τα αυτιά του βασιλέα, που έβραζε από θυμό⁴⁶. Η κατάσταση της υγείας του αυτοκράτορα βελτιώθηκε και έτσι το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1116 ανέλαβε μία ακόμη επιτυχημένη επίθεση κατά των Σελτζούκων⁴⁷. Όμως, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, φοβόταν, μήπως «ή τῶν ποδῶν ὀδύνη» τον καταρρακώνει και πάλι⁴⁸.

Ενάμισι χρόνο μετά την επιστροφή του από αυτήν την επιτυχημένη εκστρατεία, επήλθε το οριστικό πλήγμα της ύπουλης ασθένειας που τη συνόδευαν μερικά ακόμη σοβαρά προβλήματα υγείας του Κομνηνού. Η Άννα περιγράφει με μεγάλη ακρίβεια τις τελευταίες μέρες του. Μία μέρα, κατά τη διάρκεια ιπποδρομιών, σηκώθηκε δυνατός αέρας και *ἀναρραβδήσαν οἶον τὸ ῥεῦμα και τῶν ἄκρων ὑποχωρήσαν θάτερον τῶν ὤμων κατελήφει*. Οι περισσότεροι θεράποντες γιατροί δεν αντιλήφθηκαν τη σοβαρότητα της κατάστασης⁴⁹. Μόνον ο Νικόλαος Καλλικλής, γνωστός γιατρός και ποιητής⁵⁰, διέγινωσε τον κίνδυνο που απειλούσε τη ζωή του αυτοκράτορα. Προέβλεψε ότι η νόσος μπορούσε να προσβάλει και άλλα μέρη του σώματος και να τον οδηγήσει στο θάνατο. Η οικογένεια του αυτοκράτορα δεν ήθελε να πιστέψει μία τέτοια εξέλιξη⁵¹.

Υπερίσχυσε η άποψη της πλειοψηφίας των γιατρών, οι οποίοι, σε αντίθεση με τον Καλλικλή, «παντελῶς ἀπειργον τὴν κάθαρσιν». Και πράγματι, επήλθε βελτίωση της υγείας του αυτοκράτορα, καθώς η ρευματική κρίση είχε υποχωρήσει. Όμως, δεν πέρασαν ούτε έξι μήνες, όταν η ολέθρια νόσος χτύπησε πάλι τον Αλέξιο. Παραπονέθηκε στην αυτοκράτειρα πως έχει προβλήματα με την αναπνοή του και ότι, όταν θέλει να ανασάνει βαθιά, αισθάνεται πόνο στην καρδιά. Παρομοίωσε τον πόνο με μία μεγάλη πέτρα που του πιέζει την καρδιά, ενώ είχε και κρίσεις χασιμουρητού. Αποδείχθηκε ότι σε μία τέτοια κατάσταση οι γνώσεις των γιατρών αδυνατούν να βοηθήσουν. Από μέρα σε μέρα η ασθένεια επιδειωνόταν. Η κατάσταση έφθασε σε τέτοιο σημείο, ώστε ο αυτοκράτορας δεν τολμούσε να ξαπλώσει για να μην πνιγεί και ήταν υποχρεωμένος να είναι συνεχώς καθιστός. Υπήρχε μάλιστα

46. Άννα Κομνηνή III, 188.

47. V. P. Stepanenko, *Vizantija v međunarodnyh otnošenijah na Blížnem Vostoke (1071-1176)*, Sverdlovsk 1988, 74-76.

48. Άννα Κομνηνή III, 190.

49. Άννα Κομνηνή III, 230.

50. Για τον Νικόλαο Καλλικλή βλ. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 157, σ. 251-252.

51. Άννα Κομνηνή III, 230.

και ο κίνδυνος να πνιγεί, αν του συνέβαινε να αποκοιμηθεί. Οι γιατροί διαφώνουσαν στη διάγνωση της ασθένειας του αυτοκράτορα και ο καθένας πρότεινε διαφορετικό τρόπο θεραπείας. Προέβησαν μάλιστα και σε αφαίμαξη, που όμως δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα⁵².

Ο Αλέξιος αισθάνθηκε καλύτερα, όταν του έδωσαν αντίδοτο από πιπέρι. Η φαινομενική αυτή βελτίωση προκάλεσε μεγάλη χαρά στην οικογένεια του αυτοκράτορα που συνεχώς αγρυπνούσε πάνω από την κλίνη του. Όμως, μετά από τρεις-τέσσερις μέρες επήλθε νέα επιδείνωση. Ήταν πολύ δύσκολο να βρεθεί θέση στην οποία μπορούσε ήσυχα να αναπαυθεί. Ακολούθησαν νύχτες που ο Αλέξιος παρέμενε άυπνος *ἐξ ἐσπέρας εἰς ὄρθρον*, μη μπορώντας να λάβει τροφή ή *κάτι τῶν εἰς σωτηρίαν ἀποβλεπόντων*. Η αυτοκράτειρα δεν εγκατέλειπε την κλίνη του ασθενούς και απαρνούμενη τον ύπνο κρατούσε τον άνδρα της και τον βοηθούσε να αναπνέει. Πά να βοηθήσουν την κατάσταση του μετέφεραν τον αυτοκράτορα σε άλλη πτέρυγα των ανακτόρων. Αισθάνοταν ανακούφιση μόνον όταν εικνείτο. Έτσι, η αυτοκράτειρα με τη βοήθεια υπηρετών προσπαθούσε με τον τρόπο αυτό να τον βοηθήσει. Ούτε η νέα αλλαγή του τόπου και, συγκεκριμένα, η μετάβαση από το Μέγα Παλάτιον στα Μάγγανα δεν άλλαξε τίποτε. Έχοντας περιέλθει σε απόγνωση, η οικογένειά του απευθύνθηκε στον Θεό και ζήτησε να γίνονται σε όλους τους ναούς δεήσεις για να θεραπευθεί ο αυτοκράτορας⁵³.

Στη συνέχεια, τα εσωτερικά ὄργανα του αυτοκράτορα παρυσίασαν οίδημα και προέβησαν προς τα εμπρός, ενώ τα πόδια του πρήσθηκαν. Όταν ο πυρετός κατέκλυσε το κορμί του, ορισμένοι από τους γιατρούς αποφάσισαν να προβούν σε καυτηριασμό. Όμως και αυτήν τη φορά όλες οι προσπάθειες απέβησαν μάταιες. Η φλεγμονή έφθασε μέχρι τη σταφυλή της στοματικής κοιλότητας και προσέβαλε τον ουρανίσκο. Τα ούλα του Αλεξίου ερεθίσθηκαν, ενώ ο φάρυγγας και η γλώσσα του πρήσθηκαν. Έτσι, ο οισοφάγος στένεψε, οι άκρες του ενώθηκαν και ο αυτοκράτορας, αδυνατώντας να προσλάβει τροφή, κινδύνευε να πεθάνει από αιτία. Η Άννα του ετοιμάζε τροφή την οποία μπορούσε να καταπιεί: και πάλι όμως όλα ήταν μάταια. Την ενδέκατη μέρα από τότε που μπήκε στην τελευταία της φάση, η ασθένεια αποκορυφώθηκε: η κατάσταση του αυτοκράτορα επιδεινώθηκε, άρχισε ακατάσχετη διάρροια και στις 15 Αυγούστου του 1118 ο αυτοκράτορας εξέπνευσε⁵⁴.

Βάσει αυτής της πολύ ρεαλιστικής, λεπτομερούς και επακριβούς περιγραφής της ασθένειας του αυτοκράτορα, η οποία αποτελεί τεκμήριο όχι μόνο για την πα-

52. Άννα Κομνηνή III, 230-233.

53. Άννα Κομνηνή III, 233-235.

54. Άννα Κομνηνή III, 235-240.

ρατηρητικότητα και την ικανότητα της μορφωμένης περιγίψισσας, αλλά και για την εξαιρετη μνήμη της, καθώς το ιστορικό της έργο γράφηκε περίπου τριάντα χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα της⁵⁵, οι επιστήμονες εξακρίβωσαν ότι ο Αλέξιος Κομνηνός τους τελευταίους μήνες της ζωής του έπασχε από ποδάγρα και από καρδιακή ανεπάρκεια λόγω εμφράγματος⁵⁶. Εξάλλου, στην ασθένεια του αυτοκράτορα αναφέρονται και οι χρονογράφοι Ζωναράς και Γλυκάς⁵⁷.

Αν συγκρίνουμε τις περιγραφές των ασθενών που πάσχουν από ποδάγρα στα έργα του Μιχαήλ Ψελλού και της Άννας Κομνηνής μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και οι δύο γνώριζαν σχετικά καλά τα μυστικά της ιατρικής. Στην εκτίμηση αυτή μας οδηγούν οι λεπτομέρειες που μας δίνουν. Όμως, δημιουργείται η εντύπωση ότι τα στοιχεία που παρέχει η μορφωμένη περιγίψισσα, τα οποία εξάλλου είναι γεμάτα με ευγενική ανησυχία για την κατάσταση της υγείας του πατέρα της, είναι συγκεκριμένα και από ιατρική άποψη ακριβή και πλούσια. Από την άλλη πλευρά, οι σημειώσεις του Μιχαήλ Ψελλού – είναι γνωστό ότι συνέγραψε μία ιατρική πραγματεία⁵⁸ –, επίσης αναμφίβολα πλούσιες σε στοιχεία και λεπτομέρειες, συχνά είναι μερικώς στραμμένες προς τη φιλοσοφική σχέση του ανθρώπου έναντι της ασθένειάς του, ή ευρύτερα, στην ουνιβερσαλιστική σχέση του ανθρώπου έναντι του πεπρωμένου του.

Και στην ύστερη βυζαντινή εποχή, δηλαδή την περίοδο από το 12ο έως το 15ο αιώνα, υπήρξαν αυτοκράτορες και επιφανείς προσωπικότητες που υπέφεραν από ποδάγρα. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουμε τους πιο γνωστούς: οι αυτοκράτορες Αλέξιος Γ' Άγγελος (1195-1203), Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος (1341-1391) και Ιωάννης Η' Παλαιολόγος (1425-1448), ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Γλυκός (1315-1319), οι ευγενείς Θεόδωρος Κασταμονίτης και Νικηφόρος Χούμνος⁵⁹. Και οι βυζαντινοί συγγραφείς, οι οποίοι έγραψαν για την αρρώστια τους – ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο Δούκας και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης –, επίσης δείχνουν ότι είχαν ικανοποιητικές γνώσεις για τα τότε επιτεύγματα της βυζαντινής ιατρικής.

55. *Anna Komnina, Aleksjada*, μτφρ. J. N. Ljubarskij, Moskva 1965, 562 σημ. 1585.

56. Βλ. K. Alexandrides, Über die Krankheiten des Kaisers Alexios I. Komnenos, *BZ* 55 (1962), 68-75.

57. Ζωναράς III, 760-762: Γλυκάς, 622. Πρβλ. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 954.

58. *PG* 122, σπλ. 783-809. Πρβλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 45· J. N. Ljubarskij, *Mihail Psell: Ličnost' i tvorčestvo: K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moskva 1978, 113-114.

59. Lascaratos, "Arthritis" in Byzantium, 955-956· R. Radić, *Strah u poznoj Vizantiji, 1180-1453*, I, Beograd 2000, 101-112.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Η «ΚΡΙΣΙΜΗ» ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ.

ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΙ ΜΕ ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ «κρίσιμη» ἐπικαιρότητα τοῦ 11ου αἰώνα δὲν ἄφησε φυσικὰ ἀνεπηρέαστη τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνίχνευση χαρακτηριστικῶν δειγμάτων αὐτῆς τῆς ἐπικρατοῦσας, ποὺ ἀκολουθεῖ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀρχίσει μὲ ἀναφορά στὰ δύο βυζαντινὰ ποιήματα ποὺ συμβαίνει νὰ ἔχουν σχέση ἀκριβῶς μὲ τὸ ἔτος 1025, τὴν συμβατικὴ ἀφετηρία τῆς θεματικῆς τοῦ συνεδρίου.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐν λόγῳ ποιήματα εἶναι ἡ ἔμμετρη ἐκλαϊκευμένη ἀπόδοση τῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ ἐπερχομένου τέλους τοῦ κόσμου, ὅπως τουλάχιστον προειδοποιοῦσε καὶ προσδιόριζε γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔτος κάποιος Ἄνθιμος, χαρτουλάριος τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἄγνωστος κατὰ τὰ ἄλλα¹. Τὸ δεύτερο εἶναι οἱ στίχοι ἀγνώστου ποιητῆ, «εἰς τὸν τάφον» τοῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου, δηλαδὴ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου². Καὶ τὰ δύο ἔχουν τὸ ἐνδιαφέρον

1. Βλ. G. Mercati, Anthimi de proximo saeculi fine, στὸ: *Opere minori* II, Βατικανό 1937, 298-304. Πρὸβλ. Ἀ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, Ἀθήνα 1966, 144· G. Podskalsky, *Byzantinische Reicheschatologie*, Μόναχο 1971, 94, 97· P. Magdalino, *The history of the future and its uses: Prophecy, policy and propaganda*, στὸ: *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Λονδίνο 1993, 24.

2. Τελευταία δημοσίευση ἀπὸ τὸν S. G. Mercati, Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos, *Bessarione* 25 (1921), 137-142 [= *Collectanea Byzantina*, II, Μπάρι 1970, 226-231]. Πρὸβλ. τοῦ ἰδίου, L'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos secondo il codice modenese greco 144 ed ottoboniano 324, *Bessarione* 26 (1922), 220-222 [= *Collectanea Byzantina* ὁ. π., 232-234]. Τὸ ἐπίγραμμα ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν μεταγενέστερη διήγηση τοῦ Παχυμέρη (*Georges Pachymères, Relations Historiques*, ἔκδ. A. Failler [CFHB 24/1], Παρίσι 1984, II, 21: I, 175) γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς σοροῦ τοῦ Βασιλείου Β' ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγο τὸ 1260. Προσφάτως ὁ Failler (*ὁ. π.*, 175 σημ. 5) σχολιάζοντας τὸ χωρίο σημειώνει ὅτι ἔχει ἀνευρεθεῖ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐπιγραφή. Ἡ πληροφορία ὁμοῦς δὲν εὐσταθεῖ: ἀποδίδονται ἐσφαλμένα τὰ γραφόμενα τοῦ Θ. Κ. Μαιριδῆ, *Θρακικά* 12 (1939), 60, ὁ ὁποῖος περιγράφει σαρκοφάγο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Βασιλείου Β', ἀλλὰ δὲν ὁμιλεῖ περὶ ἀνευρέσεως ἐπιγραφῆς. Τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα εἶναι γνωστὸ λοιπὸν μόνον ἀπὸ χειρόγραφα (γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. παρακάτω, σημ. 5). Καὶ δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη μαρτυρία ποὺ νὰ ἀποδεικνύει ὅτι ὄντως ἦταν τὸ ἴδιο τὸ ἐπιτύμ-

τους, καθώς ἀντικατοπτρίζουν συγκεκριμένη στάση ἔναντι τῶν προβληματισμῶν τῆς ἐποχῆς τους, τὸ καθένα βεβαίως μὲ τὴν δική του ὀπτική, καὶ σχολιάζουν ἄμεσα τὴν ἐπικαιρότητα· συγχρόνως ὁμως ὑπερβαίνουν καὶ τὰ στενὰ ὄριά της, γνωρίζοντας καὶ δευτέρη φάση διάδοσης μέσω τῆς χειρόγραφῆς τους παράδοσης. Τὸ πρῶτο ποίημα ἔχει διασωθεῖ τουλάχιστον σὲ τρία ἀντίγραφα³, ὡς δείγμα τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀναμενόμενη καταστροφή τοῦ κόσμου, ἢ ὅποια συνεχῶς μετετίθετο καὶ προσδιοριζόταν σὲ μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο κάθε φορά ποὺ διαψεύδονταν οἱ προηγουμένες προβλέψεις καὶ προφητείες⁴. Τὸ δεύτερο πάλι ἔχει διασωθεῖ σὲ πέντε χειρόγραφα, καὶ μάλιστα αὐτοτελῶς⁵ καὶ ὄχι ἐντεταγμένο σὲ ποιητικὲς ἀνθολογίες, ὅπως συνήθως συμβαίνει μὲ ἄλλα δείγματα βυζαντινῆς περιστασιακῆς ποίησης. Δηλαδή πέραν τοῦ ἀρχικοῦ καὶ βασικοῦ του στόχου, τῆς διακρίσεως τῆς μνήμης τοῦ γενναίου στρατηλάτη⁶, τὸ συγκεκριμένο ποίημα συνέχισε νὰ ἀντιγράφεται καὶ νὰ προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἀρχαῖο καιρὸ μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου. Σὲ τὶ ἄραγε νὰ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ δημοτικότητα; Ἄς θυμηθοῦμε τὸ πρῶτο δίστιχο:

Ἄλλοι μὲν ἄλλους τῶν πάλοι βασιλέων
αὐτοῖς προαφόρισαν εἰς ταφὴν τόπους.

βιο ποὺ εἶχε χαραχθεῖ στὸν τάφο τοῦ Βασιλείου Β' στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ, στὸ προάστειον Ἐβδόμον (τοποθεσία ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐπιλέξει), ἀλλὰ οὔτε καὶ σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Προσφάτως ὁ M. Lauxtermann, *The Byzantine Epigram in the ninth and tenth centuries. A generic study of epigrams and some other forms of poetry*, Amsterdam 1994, 90 ὑπεστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ "authentic commemorative inscription".

3. Βλ. Podskalsky, *δ. π.*, 97 σμμ. 574.

4. Βλ. ἔκθεση τῶν συναφῶν ἀντιλήψεων καὶ βιβλιογραφία στὴν Χριστίνα Ἀγγελίδη, Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου: ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη στὸ ἔτος 1000, στό: *Οἱ συλλογικοὶ φόβοι στὴν Ἱστορία*, Ἀθήνα 2000, 35-50.

5. Στὸν Paris. Gr. 1759 ἔχει ἀντιγραφεῖ πρὶν ἀπὸ τοὺς *Βίους Φιλοσόφων* τοῦ Διογένηος Λαερτίου καὶ στὸν Ambrosianus 801 (A 78 inf.) πρὶν ἀπὸ τὴν *Κύρον Ἀνάβαση* τοῦ Ξενοφάντος. Στὸν Mutinensis 144 (II E 11) ἔχει ἀντιγραφεῖ σὸ φ. 2 μαζί μὲ τὰ ἐπιτύμβια τοῦ Μαυριζίου καὶ τοῦ Ἰουστίνου. Ὁ Marc. Gr. VII. 12 μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνει καὶ τὴν *Χρονογραφία* τοῦ Κεδρηνοῦ· τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα ἔχει προστεθεῖ ὡς marginalium σὸ σημεῖο ποὺ ὀλοκληρώνεται ἡ ἐνότητα περὶ Βασιλείου Β' (πρβλ. C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Skylitzes, *BZ* 14 [1905], 428). Τέλος, στὸν Ottob. 324 τὸ ἐπίγραμμα ἀνευρίσκεται σὸ περιθώριο τῶν στίχων 5920-5935 τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Μανασσῆ, ἀποδοδόμενο μάλιστα στὸν Ψελλό: *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, ἔκδ. Ὁ. Λαμψίδης [CFHB 36], Ἀθήνα 1996, cxvii.

6. Πὰ τὸν συμβολισμό τοῦ ἐπιγράμματος βλ. καὶ Σ. Λαμπάκης, Πολιτικοκοινωνικά καὶ καθημερινὰ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν Βυζαντινῶν, στό: Χριστίνα Ἀγγελίδη (ἐκδ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ στὴν ρωμαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1989, 614-615. Βλ. καὶ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Τ. Παπαμastoράκη, στὸν παρόντα τόμο, σ. 497-511.

Ἡ ἀόριστη ἀνακροῶν στοὺς *πάλαι βασιλεῖς* δὲν εἶναι σαφὲς ποιούς ἀκριβῶς αὐτοκράτορες ὑπονοεῖ μεταξὺ τῶν λίγων ποῦ δὲν εἶχαν ἐνταφιασθεῖ στοὺς ἀγίους Ἀποστόλους⁷: πιθανότατα ὁμοῦς ὁ ἄγνωστος ποιητὴς εἶχε κατὰ νοῦν τὶς περιπτώσεις τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ. Εἶναι γνωστὸ πάντως ὅτι καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Βασιλείου Β', μόνον ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος ἐνταφιάστηκε στὸν αὐτοκρατορικό ναό, ἐνῶ οἱ ἐπόμενοι, οἱ σύζυγοι τῆς Ζωῆς, προτίμησαν νὰ οἰκοδομήσουν πολυτελεῖς ναοὺς, στοὺς ὁποίους καὶ ἐτάφησαν. Τὸ γενικὸ αἶσθημα ἀποδοκιμασίας τῆς τακτικῆς αὐτῆς τὸ ἀποδίδει βεβαίως ὁ Ψελλός, στὴν ἀρχὴ τῆς διήγησής γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, ὅταν μεταξὺ ἄλλων γράφει: *τῶν γὰρ ἄνω βασιλέων, ὡς μοι πολλάκις εἴρηται, τοὺς βασιλικοὺς θησαυροὺς εἰς τὰς οἰκείας ἀπαντλούντων ἐπιθυμίας, ταῖς τε δημοσίοις συνεισφοραῖς οὐκ εἰς στρατιωτικὰς συντάξεις ἀποχρωμένων, ἀλλ' εἰς πολιτικὰς χάριτας καὶ λαμπρότητας, τέλος δὲ καὶ ὅπως ἂν αὐτοῖς τὸ σῶμα τελετήσασαι λαμπρότερον ἐκκομισθεῖ καὶ κατατεθεῖ πολυτελέστερον, μνήματα κατασκευασάντων φρυγίου λίθου ἢ ἰταλοῦ ἢ προικονησιαίας πλακός, οἴκοις ταῦτα περιωκοδομηκότων καὶ ναοῖς τιμησάντων ...*⁸. Ὁ Ψελλός δὲν ἀναφέρει ὀνόματα, ἀλλὰ βεβαίως ἐννοεῖ τὸν Ρωμανὸ Ἀργυρό, τὸν Μιχαὴλ Παφλαγόνα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο, ποῦ ἐνταφιάσθηκαν ἀντιστοίχως στὴν Περιβλεπτο, στοὺς ἀγίους Ἀναργύρους καὶ στὸν ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων. Καὶ γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ ἐπιγράμμα τοῦ Βασιλείου, ἴσως δὲν εἶναι ἄστοχη ἢ υπόθεση ὅτι ἡ ἀρχὴ του, ὅπως εἶναι διατυπωμένη, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ ἔπειτα ἀπέκτησε καὶ πάλι ἀπρόσμενη ἐπικαιρότητα, προκάλεσε ἀνάλογους συνειρμούς, καὶ θεωρήθηκε καὶ ὡς κριτικὴ τῶν τριῶν συγκεκριμένων αὐτοκρατόρων, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν Βασίλειο Β', ποῦ, ὅπως ἔζησε λιτά, ἐνταφιάστηκε καὶ λιτά⁹. Αὐτὸ τὸ κλίμα λοιπὸν φαίνεται ὅτι συνετέλεσε καὶ στὴν διατήρησιν τῆς ἐπικαιρότητας καὶ περαιτέρω διάδοσιν τοῦ ἐπιγράμματος, καθὼς σηματοδοτεῖ ποικιλοτρόπως τὴν λήξιν μίας ἐνδοξῆς ἐποχῆς.

«Κρίσιμες» στιγμὲς τῆς ἐποχῆς ποῦ ἀκολούθησε καὶ ἀπηχῆσεις τοὺς ἀνιχνεύονται ὄχι μόνον στὰ ἀνώνυμα, ὅπως τὰ προηγούμενα, στιχοιργήματα, ἀλλὰ καὶ

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ R. Guillard, *La destinée des empereurs de Byzance*, *EEBS* 24 (1954), 37-66. Ph. Grierson, *Tombs and obits of the Byzantine Emperors*, *DOP* 16 (1962), 28-29, 58.

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, ἔκδ. Ἐ. Renauld, Παρίσι 1928), VII. 59: II, 119.

9. Ἐὰς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν P. Stephenson (*The legend of Basil the Bulgar-slayer*, *BMGs* 24 [2000], 102-132), ὁ θρύλος περὶ Βουλγαροκτόνου εἶναι δημιούργημα τοῦ ὕστερου 12ου αἰῶνα: πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Images of the Bulgar-slayer: three art historical notes*, *BMGs* 25 (2001), 44-68.

στά ποιήματα τῶν ἐπώνυμων ποιητῶν τῆς περιόδου, καί ἰδίως τῶν τριῶν ἐπιφανεστέρων, τοῦ Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου, τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καί τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος, πού ὅλοι τους εἶχαν ἀνάμειξη στά κοινά.

Ὁ Χριστοφόρος Μυτιληναῖος κατά γενική ὁμολογία εἶναι ὁ πλέον χαρισματικός τῶν τριῶν καί ἔχει περιγράψει μέ τρόπο τελείως προσωπικό καί μοναδικό, μέ ἀνεξάντλητη ἔμπνευση καί πρωτοτυπία – καί συχνά καί μέ εἰρωνεία – ποικίλα στιγμιότυπα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς πρωτεύουσας, σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα¹⁰. Στά ποιήματά του φυσικά δέν θά μπορούσε νά λείπει καί ἡ τετράδα τῶν συμβασιλέων τῆς Ζωῆς· σέ ὅλους ἔχει ἀφιερώσει ἐπιγράμματα, ἄνισα βεβαίως σέ ἔκταση καί σέ περιεχόμενο, ἀλλά καί μέ διαφορετικές προθέσεις. Π.χ. τόν Μιχαήλ τόν Παφλαγόνα καί τόν Κωνσταντῖνο τόν Μονομάχο τοὺς ἐγκωμιάζει¹¹, μέ στίχους πού ἔχουν τὸ ἐνδιαφέρον τους ὡς παραλλαγές τοῦ αυτοκρατορικοῦ ἐγκωμίου, ἀλλά ὁποσδήποτε πολὺ περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ποιήματα γιὰ τὸν Ρωμανὸ Ἀργυρὸ καί τὸν Μιχαήλ Καλαφάτη.

Ἦρωικά (δηλαδή σέ δακτυλικὸ ἑξάμετρο), ἐπιτάφια χαρακτηρίζει ὁ ποιητὴς τοὺς στίχους του γιὰ τὸν Ρωμανὸ τὸν Αργυρὸ¹², πού ἀρχίζουν διαβεβαιώνοντας ἀρχαιοπρεπῶς (ἢ μάλα) κάτι πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται κοινότυπο, ὅτι καί οἱ βασιλεῖς ὑποκύπτουν στήν κοινὴ μοῖρα τοῦ θανάτου:

ἢ μάλα καὶ βασιλῆες ἀμέρσκονται βίότιοι (στ. 1)¹³.

Ἄλλὰ τὸ σπανιότατο ρῆμα *ἀμέρσκομαι*, ἔχει κατ' ἐξοχήν τὴν ἔννοια «στερεῶμαι», «μοῦ ἀφαιροῦν κάτι»¹⁴, ὅποτε ὁ φαινομενικά ἀνώδυνος στίχος, σέ συνδυασμὸ μέ τὸν ἐπόμενον, ὅτι καί οἱ βασιλεῖς πίνουν «τὸ πικρὸν ποτήριον τοῦ θανάτου», ἔστω καί πάλι μέ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ διατύπωση:

πικρὰ δὲ μὴν καὶ τοῖσι μόρου κερῶνται ἄλεισα (στ. 2)

παρὰ τὸ ὅτι δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἀναφέρεται σέ μία κοινῶς παραδεκτὴ διαπίστωση, ἀποτελεῖ τελικὰ σαφέστατο ὑπαινιγμὸ στὶς φήμες γιὰ τὴν σταδιακὴ δηλη-

10. Γενικῶς γιὰ τὸν ποιητὴ βλ. Enrica Follieri, *Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica*, ZRVI 8 (1964), 133-148· Κομίνης, *Ἐπίγραμμα*, 151-152· H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, 2, Μόναχο 1978, 210, ὅπου καί ἄλλη βιβλιογραφία.

11. Πρόκειται γιὰ τὰ ποιήματα ἀρ. 18, 19, 24, 49, 54, 55, κατὰ τὴν ἐκδοση τοῦ E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios*, Λωβία 1903, σ. 11, 12, 14, 30, 32, 33 ἀντιστοιχῶς.

12. Ποίημα ἀρ. 8, Kurtz, *ὁ. π.*, σ. 4-5.

13. Σημειωτέον ὅτι καί ὁ Ψελλὸς εἶχε γράψει (*Χρονογραφία* III. 4: I, 34) αὐτὸς τε πολυετὴς ἔσοσθαι ἠπατάτο τῆ βασιλείᾳ.

14. Συνήθως τὸ ρῆμα ἀπαντᾶται ὡς *ἀμέρω*. Στὴν μέση φωνὴ ἀνευρίσκεται, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, μία ἀκόμη φορά, στὴν ἔκφραση *φέγγος ἀμεροάμενος*, σέ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀρέθα, πού ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, XV. 32. Πρβλ. καί E. Trapp (ἐκδ.), *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Βιέννη 2000, s.v.

τηρίαση¹⁵ του Ρωμανού και στην *ἀχλύ* μυστηρίου που συνοδεύει τις διηγήσεις για τις *ἀκριβείς* συνθήκες των τελευταίων στιγμών της ζωής του.

Ἡ συνέχεια εἶναι ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα: ἀκολουθεῖ σειρά ρητορικῶν ἐρωτήσεων, πού βασίζονται στό λογοτεχνικό μοτίβο “ubi sunt”¹⁶. Ὁ Χριστόφορος τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἀναρωτηθεῖ πού εἶναι τὸ *σκηπτρον* τὸ *ἐπίφθονον* καὶ τὸ *κῦδος*, πού εἶναι ὁ *θρόνος*, ἡ *χρυσήλατος στεφάνη* καὶ τὰ *κοκκοβαφή πέδιλα*, ἐρωτήματα πού λειτουργοῦν βεβαίως ἀρχικά ὡς ὑπενθύμιση καὶ προτροπή γιὰ περιφρόνηση τῶν ἐγκοσμίων, ἀλλὰ παραλλήλως ἀποτελοῦν καὶ ἔμμεση κριτικὴ τῆς τάσης ἐπίδειξης καὶ ροπῆς στὴν πολυτέλεια τοῦ Ρωμανοῦ, γνωστῆς ἐξ ἄλλου ἀπὸ τοὺς ἱστοριογράφους¹⁷. Ἡ ἀπάντηση στὰ ρητορικά ἐρωτήματα πού προηγήθηκαν εἶναι *ὦ μοι ἅπαντα ἄφνω θάνατος μέλας ἀμφεκάλυψεν* (στ.7): στὴν συγκεκριμένη περίπτωση εἰδικὰ ὁ προσδιορισμὸς *μέλας* εἶναι δύσκολο νὰ μὴν δεχθεῖ κάποιος ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ σχετικά μὲ τὶς τελευταῖες ἀκριβῶς στιγμὲς τοῦ Ρωμανοῦ¹⁸. Ἡ παραδοσιακὴ προτροπή, πού ἀκολουθεῖ, νὰ θρηνησοῦν τὸν νεκρὸ, (*στοναχήσατε*, στ. 8) ἀποδεικνύεται ἐπίσης διαφορῶμενη ἀν θυμηθοῦμε καὶ πάλι τὸν Ψελλό, πού γράφει ὅτι ἀν κάποιος δάκρυσαν στὴν κηδεῖα τοῦ Ρωμανοῦ, αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασής του καὶ μόνο: οἱ περισσότεροι παρακολουθοῦσαν χωρὶς οὔτε ἓναν καλὸ λόγο, ἀφοῦ ἄλλους τοὺς εἶχε βλάψει καὶ ἄλλοι δὲν εἶχαν δεῖ τίποτε καλὸ ἀπὸ αὐτόν¹⁹.

Παρακάτω ὁ Χριστόφορος γράφει

λούσατο δ' ὕστατα λουτρὰ καὶ ὕστατον ἐσπάσαθ' ὕπνον (στ. 13)

ἐκμεταλλεύομενος ἄριστα τὸ πολυσήμαντο τοῦ ρήματος *σπῶ*, καὶ ὑπονοώντας χωρὶς ἀμφιβολία τὰ φημολογούμενα, ὅτι τὸ κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα κρατήθηκε ἀρκετὴ ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ, ὁπότε ἦταν φυσικὸ νὰ τινάσσεται βιαίως.

15. Ἀνάλογος ὑπαινιγμὸς καὶ στὸν στ. 9: *αὐτὸς δ' ἐξερέω τὸν πικρὸν μόρον, ὄντερ ὑπέστη*.

16. Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Μ. Λαοιωτάκης, *Τὸ λογοτεχνικὸ μοτίβο ubi sunt σὲ πρῶμα δημῶδη νεοελληνικὰ κείμενα, Ἀρχές τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Πρακτικὰ τοῦ β' διεθνοῦς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Α', Βενετία 1993, 438-452, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

17. Χαρακτηριστικὰ μεταξὺ ἄλλων ὅσα γράφει ὁ Ψελλὸς (*Χρονογραφία* III. 10: I, 38) ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς ἐκοτταεῖς ἡ βασιλικὴ σαγήνη ἦταν *πολλῶ τῶν νῦν ἀνακτόρων ἀντίμετρον*.

18. Πρβλ. ἰδίως τὴν ἀκριβέστατη περιγραφή τοῦ Ψελλοῦ (*Χρονογραφία* III. 26: I, 52) εἶτα δὴ *ἀθρόον ἀναρραγέντος ὑπεκχεῖται διὰ τοῦ στόματος μελάντερόν τι τὴν χρόαν καὶ πετηγὸς ...* Πρβλ. καὶ τὴν διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἱ. Λασκαράτου, *Κύλικες ζωῆς κατεννάστρια. Ἱστορικὴ καὶ ἰατρικὴ προσέγγιση* στὶς δηλητηριάσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου, Ἀθήνα 1994, 149-161.

19. *καὶ εἴ τις αὐτὸν ἐδάκρυσεν, ἐντεῦθεν αὐτῷ κατέρρει τὸ δάκρυον τὸ γὰρ ἅπαν πλῆθος οἱ μὲν ὡς πολλῶν ἐξ αὐτοῦ μετεσχηκότες κακῶν, οἱ δὲ ὡς οὐδενὸς παραπολαίσαντες ἀγαθοῦ, οὐδὲ σὺν ἐνφύμῳ γλώττῃ ἢ ἑώρων ἐκείνων ἢ ὀρώντες παρέπεμπον* (Ψελλός, *Χρονογραφία* IV. 4: I, 55).

Με παρόμοιους ύπαινιγμούς λειτουργοῦν ὅλοι σχεδὸν οἱ στίχοι τοῦ ποιήματος²⁰ καὶ ἡ κατάληξή του εἶναι χαρακτηριστικότερη: ἀντὶ νὰ κάθεται σὲ λαμπρὸ θρόνο, ὁ αὐτοκράτορας, *κεῖται* ἔχοντας ξεχάσει τὴν δόξα του²¹, ἐνῶ πλέον κανένας δὲν τοῦ δίνει σημασία:

βάν δ' ἐπ' ἄνακτα νέον καὶ Ρωμανοῦ ἐξελάθοντο (στ. 32).

Ἄν στὶς ὑπαινικτικὲς περιγραφὲς τοῦ ποιήματος ἐνίοτε μπορεῖ κάποιος νὰ διακρίνει καὶ ἴχνη συμπαθείας πρὸς τὸν Ρωμανό, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὴν ποιητικὴ περιγραφή τῶν γεγονότων ποὺ ὀδήγησαν στὸν παραγκωνισμό καὶ στὴν τύφλωσιν τοῦ Μιχαὴλ Καλαφάτη. Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι σαφὴς καὶ προδιαγράφει τὴν τοποθέτησιν τοῦ ποιητῆ: *εἰς τὸν ἀποβασιλέα Μιχαὴλ τὸν Καλαφάτην ὅτε διὰ τὸ τὴν Δέσποιναν Ζωὴν ἐξορίσαι τῆς βασιλείας κατενεχθεὶς ἐτυφλώθη*²². Ὁ Χριστόφορος διηγεῖται καὶ αὐτὸς μὲ προοπτικὴ παρόμοια τῶν ἱστοριογράφων²³: ὡς ὑπεύθυνο γιὰ τὴν *φύλοπιν αἰνήν* (στ. 2), ὅπως ὀμηρικότερα χαρακτηρίζει τὶς παραχῆς, θεωρεῖ τὸν Καλαφάτη καὶ εἰδικότερα τὴν ἐντολή του νὰ ἐξορισθῆ ἡ Ζωή, γιὰτὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῆ προκάλεσε πολλὰ συμφορὰς στὴν πόλιν. Ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὸν θεῖο τοῦ Μιχαὴλ, τὸν νοβελίσμο Κωνσταντῖνο καὶ ὅλες οἱ εὐθύνες ἐπιρρίπτονται στὸν αὐτοκράτορα, στὸν ὁποῖο ἐπίσης ἀποδίδεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἄμυαλου παιδιοῦ:

νηπιόεντι νόφ τέκνοιο θετοῖο ἐκείνης (στ. 14).

20. Δὲν λείπει π.χ. καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν ἀντιδράσεων τοῦ περιγύρου: χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὑπηρέτης ποὺ ἔφερε στὴν Ζωὴ τὴν ἄσχημη εἶδησιν παρουσιάζεται νὰ θρηνηεῖ πρὸς τὴν ἴδια, ποὺ παίρνει ὅλα τὰ κλειδιά, κλειδώνει τὸ παλάτι καὶ φεύγει πρὸς ἄγνωστη κατεύθυνση: προφανῶς ὁ ποιητὴς ἐπέλεξε αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ νὰ υποδηλώσει τὸ κλίμα συνωμοτικότητας καὶ ἐσπευσμένων ἐνεργειῶν ἐκείνων τῶν στιγμῶν, ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἱστοριογραφικὲς πηγές. Ἀξίζει νὰ παρατεθῆ ἔδῳ καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ ἓνα λόγιον τοῦ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο, μὲ τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν συμπεριφορὰ τῆς Ζωῆς ὅταν πληροφορήθηκε τὸν θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ: *μᾶλλον μὲν οὖν καὶ τὴν ψυχὴν τονώσασα ἀρρενωποῖς λογισμοῖς, οὐδὲν ἀγενεὶς ἔπαθεν, οὐ σάρκας ἐδρύψατο, οὐ κόμην ἐσπάρειεν, ἀλλὰ τὰ εἰκότα θρηνήσασα τῷ νεκρῷ τοῦ καθήκοντος γίνεταί, καὶ ὅπως ἀσφαλῶς ἔξει τὰ τῆς πολιτείας λογίζεται τε καὶ πραγματεύεται. Ὅθεν κρῦπται τὸ γεγονός ...* βλ. *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, ἔκδ. G. Dennis, Ληψία 1994, 29.

21. Προσαρμόζεται μάλιστα γιὰ τὴν περίστασιν ἓνα ἀπὸ τοὺς πρὸ ὑποβλητικῶς ὀμηρικοὺς στίχους: *κεῖτο δὲ μέγας μεγαλωστί λελασμένος ἔπτοσσανῶν* (Ιλ. Π 776), ποὺ διαμορφώνεται ὡς *κεῖτο δὲ μέγας μεγαλωστί λελασμένος ἧς ἔχε δόξης* (στ. 27).

22. Ποίημα ἀρ. 52, Kurtz, ὁ. π., σ. 30-31.

23. Συνθετικὴ ἐξιστόρησιν καὶ νέα ἐφημερία τοῦ ἐπεισοδίου ἔδωσε προσφάτως ὁ Τ. Λουγγής, *Χρονικὸν περὶ τῆς ἀναφάσεως τοῦ ἀποβασιλέως κύρου Μιχαὴλ τοῦ Καλαφάτου τοῦ γεγονότος καίσαρος καὶ τῶν κατ' αὐτὴν συμβάντων*, *Βυζαντιακά* 18 (1998), 75-104, ὅπου καὶ ἡ προηγουμένη βιβλιογραφία.

Τὸ ποίημα ἀπὸ τὸν στίχο 15 καὶ πέρα λαμβάνει τὸν χαρακτηριστὴ ἐνὸς εἴδους κέντρωνος, καθὼς ὁ Χριστόφορος εἶναι ἀνεξάντλητος στὴν ἀναδίφηση τῶν ἀναμνήσεων ἀπὸ τὰ διαβάσματά του - καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη - καὶ χρησιμοποιεῖ στίχους κατὰλληλους νὰ ἀποδώσουν ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ ἀρνητικὰ τὶς εὐθύνες τοῦ πρωταγίου τῶν γεγονότων. Κάποια κακὴ μοῖρα (*αἴση κακῆ*²⁴) τὸν ἔφερε στὸν θρόνο, οἱ σκέψεις του ἦταν ἀσεβεῖς (*αἴσυλα δὲ φρονέων*²⁵), γριγγορα ξέχασε τὶς ὑποσχέσεις του (*ταχὺ λάθετο συνθεσιάνων*²⁶), καὶ κακὴν συμφοράσατο μῆτην²⁷). Ἡ τύφλωσή του παρουσιάζεται ὡς τιμωρία ἐπειδὴ παρέβη τὸν ὄρκο του, καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ τονίζεται τρεῖς φορές, μὲ τὴν κλιμάκωση *ὑπερβασίη δηλήσατο ὄρκια πιστά*²⁸, (στ.19), *ὔβρισε δ' ἐς τὸ στέμμα κατὰ σπονδάς τε πάτησε*²⁹(στ. 20), καί, τέλος, *ὄρκων τ' ἀθέτησις ἄθεσμος* (στ. 22). Ἡ πρώτη περίπτωση, μάλιστα - *ὑπερβασίη δηλήσατο ὄρκια* - καθὼς ὁ Χριστόφορος εἶναι δεξιότεχνης στὰ λογοπαίγνια, πρέπει νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς ἓνα εἶδος χρονικοῦ προσδιορισμοῦ, ἀφοῦ ὡς γνωστὸν *ὑπερβασία* σημαίνει καὶ Πάσχα³⁰, καὶ βεβαίως τὰ σχέδια τοῦ Καλαφάτη ἄρχισαν νὰ ἐφαρμόζονται ἀκριβῶς μετὰ τὸ Πάσχα. Τὸ ποίημα καταλήγει μὲ ἀναφορά στὸς θρήνους τοῦ Μιχαήλ:

*Nῦν δὲ βαρυστενάχων γοερὸν βοάει κακοδαίμων
οὐλομένην καλέων βασιλείην, ἦν βασιλευσα* (στ. 24-25)

ἀκριβέστατη συμπλήρωση τῶν ἱστοριογραφικῶν κειμένων³¹. Βεβαίως ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ Χριστοφόρου ἦταν διδακτικός: ἡ τραγικὴ μοῖρα τοῦ Καλαφάτη προβάλλεται ὡς *ὀψιγόνους ὑπόδειγμα* (στ. 27)³².

Εἶχε ἄραγε ὑπ' ὄψιν του ὁ Ψελλὸς τὴν ποιητικὴ αὐτὴ ἐκδοχὴ τῶν γεγονότων, ὅταν γράφει ὅτι καὶ ὁ ἴδιος δὲν θὰ ἀνέφερε τὸ γεγονὸς τῆς τραγικῆς κατὰληξης τοῦ Καλαφάτη, ἂν δὲν κατανοοῦσε ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ ἀποσιωποῦσε τὸ *καιριώτατον τῆς ἱστορίας*, καὶ τονίζει κατηγορηματικὰ *οὔτε γὰρ ἂν ποιητῆς*

24. Πρβλ. Ἰλ. Ε 209: *κακῆ αἴση*.

25. Ἰλ. Ε 403: *αἴσυλα ῥέζων*.

26. Ἰλ. Ε 319: *ἐλήθετο συνθεσιάνων*.

27. Ἡοῖδος, *Θεογονία*, στ. 471: *μῆτην συμφοράσασθαι*.

28. Πρβλ. *ὑπερβασίη Διὸς ὄρκια δηλήσασθαι*, Ἰλ. Γ 107.

29. Εἶναι εὐνόητο ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ λόγος προσαρμόζει τὸ λαϊκὸ σύνθημα *σταυροπάτην καλαφάτην βασιλέα οὐ θέλομεν*, ὅπως τὸ παραδίδει ὁ Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitziae Synopsis Historiarum*, ἔκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1973), 418.

30. Βλ. G. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Ὁξφόρδη 1961, s.v.

31. Βλ. κυρίως Ψελλός, *Χρονογραφία* V. 48-50: I, 114-116.

32. ὅπως ἐξ ἄλλου δηλώνει στὴν *Ἱστορία* του καὶ ὁ Ἀτταλειάτης: *διήγημα γενόμενοι σκυθρωπὸν τοῖς μετέπειτα, καὶ πρὸς τὸ κρείττον ἐπανόρθωσις τῶν ἀγνωμονεῖν ἐθελόντων πρὸς τοὺς εὐεργετήσαντας* (*Michaelis Attalioiae Historia*, ἔκδ. W. Brunet de Presle - I. Bekker [CSHB], Βόνη 1853, 17).

θεόπνουν τὴν ψυχὴν ἔχων καὶ τὴν γλῶτταν αὐτὴν θεοφόρητον, οὔτε τις ῥήτωρ ... οὔτε μὴν φιλόσοφος ... εἰπεῖν τι μετρίως τῶν τηρικαυτὰ πραχθέντων ἰσχύσειαν, ὁ μὲν οἶον σκηνοβατῶν τὴν ἀφήγησιν καὶ ποικίλως μεταμορφούμενος ...³³. Ἡ μὴ-πως ὁ Μυτιληναῖος ἀπάντησε στὴν πρόκληση τοῦ Ψελλοῦ μὲ τοὺς συγκεκριμένους στίχους; Δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ ἀπάντησι.

Ὁ Μυτιληναῖος βεβαίως δὲν ἀσχολήθηκε μόνο μὲ τοὺς αὐτοκράτορες, ἀλλὰ στὰ 145 ποιήματα τῆς συλλογῆς του ἔχει θίξει εὐρύτατη ποικιλία θεμάτων καὶ ἐντυπωσιάζει πῶς ἐπιτυγχάνει ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι νὰ ἐπινοήσῃ τὸ κατάλληλο λογοπαίγνιο, νὰ ἀνατρέξῃ στὴν μυθολογία, ἢ γενικῶς νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸ ἀπόθεμα τῶν γνώσεών του ὥστε νὰ δώσει ἀναλόγως σοβαρό, ἀστεῖο ἢ εἰρωνικό καὶ σατιρικό τόνο. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ὅλα τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς: ἀρκούμεθα στὴν ἐπιλογὴ τριῶν μόνο χαρακτηριστικῶν δειγμάτων.

Στὸ ἐπιτύμβιο γιὰ τὸν Γεώργιο Μανιάκη³⁴ ὁμιλεῖ ὑποτίθεται ὁ γενναῖος στρατηγός, ἀπευθύνεται αὐτοπροσώπως σὲ ὅλους τοὺς γενναίους ἄνδρες καὶ τοὺς προειδοποιεῖ ὅτι τὴν ἀνδρεία του δὲν τὴν ἄφησε στὴν γῆ· τὴν ἔχει πάρει μαζί του στὸν ἄλλο κόσμο, καὶ μάλιστα ὄχι μακριά του, ἀλλὰ στὰ ἴδια του τὰ χέρια, κάτι ποὺ μᾶς θυμίζει βεβαίως τὰς *οἰκιοχειρὺς πηγάς*, ὅπως γράφει ὁ Ἀτταλειάτης³⁵, ποὺ τόσο ἔτρεμαν οἱ ἀντίπαλοί του.

Σὲ ἓνα ἄλλο ποίημα³⁶ ὁ Χριστόφορος εἰρωνεύεται κάποιον ἀδέξιο ἠνίοχο, ὀνόματι Ἰεφθάε, ποὺ συνέτριψε τὸ τέθριππό του ἀκριβῶς μπροστὰ στὰ ὄργανα τοῦ Ἰπποδρόμου: δηλώνει πῶς τὰ θαυμάζει, γιατί ἀποδείχθηκαν πιὸ δυνατὰ καὶ ἀπὸ τὴν λύρα τοῦ Ὁρφέα, ἀφοῦ ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ἠχοῦν³⁷ τράβηξαν τὰ ἄλογα, τὸ ἄρμα καὶ τὸν ἠνίοχο. Τελικὰ ὁ ποιητὴς συνιστᾷ στὸν ἄρματῆλᾶτή νὰ κάνει ἄλλο ἐπάγγελμα, ἀφοῦ καὶ τέσσερις Πηγάσους νὰ ζέψει, δὲν θὰ μπορέσει νὰ συναγωνιστεῖ τοὺς ὑπολοίπους ἠνιόχους. Τὸ ποίημα, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓνα ἄλλο, ποὺ περιγράφει ἄρματοδρομία, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος³⁸, ἔχει τὸ ἐνδιαφέρον του, μεταξὺ

33. Ψελλός, *Χρονογραφία* V. 24: I, 101.

34. Ποίημα ἀρ. 65, Kurtz, *ὁ. π.*, σ. 39. Ὁ Χριστόφορος πιθανότατα εἶχε ἀφιερῶσει καὶ ἄλλο ποίημα στὸν Μανιάκη; βλ. Σ. Λάμπρος, Ἡ ἀποστασία καὶ ὁ θάνατος τοῦ Μανιάκη, *Ἱστορικά Μελετήματα*, Ἀθήνα 1886, 152-166, καθὼς καὶ τοῦ ἴδιου, Τὰ ποιήματα Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου καὶ ἡ ἐκδοσι τοῦ Ἐδουάρδου Kurtz, *NE* 2 (1905), 169-179.

35. Ἀτταλειάτης, 56.

36. Ποίημα ἀρ. 6, Kurtz, *ὁ. π.*, σ. 3-4.

37. Πρβλ. καὶ N. Maliaras, *Die Orgel im byzantinischen Hofzeremoniell des 9. und 10. Jahrhunderts. Eine Quellenuntersuchung*, Μόναχο 1991, 130-132.

38. Ποίημα ἀρ. 90, Kurtz, *ὁ. π.*, σ. 56-60. Βλ. καὶ σύντομο σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν G. Dagron, *L'organisation et le déroulement des courses d'après le Livre des Cérémonies*, *TM* 13 (2000), 172.

άλλων και διότι θυμίζει ότι ο κόσμος των ήνιόχων δεν περιοριζόταν στους έπιφανείς και λαμπρούς που έξυμνήθηκαν στην *Παλατινή Άνθολογία*.

Ό Χριστόφορος σχολίασε ποιητικά και θέματα οικονομικής φύσεως σε ένα έπιγράμμα του³⁹, που μάλλον χρονολογείται στα χρόνια του Μιχαήλ του Παφλαγόνος⁴⁰: φαίνεται να έχει εμπνευσθεί από άλλο έπιγράμμα – ή ένδεχομένως και από εικονογραφικό πρότυπο – με το θέμα του άστατου βίου: διαπιστώνει ότι μπορεί να γυρίζει ο τροχός, αλλά γυρίζει άκανόνιστα και άκατάστατα:

*κᾶν γάρ δειήση συστραφέντα τὸν βίον
κύκλους ἐλίπτει βακχικῆς ἀταξίας,
ἐν μὲν χιλίοις πλουσίοις ἢ μυρίοις
εἷς δυστυχήσας συγκάτεισι τοῖς κάτω,
ἐν δ' αὖ πένησιν ἀθλίοις τρισμυρίοις
τρεῖς εὐπραγοῦσι καὶ γίνονται τῶν ἄνω* (στ. 7-12).

Και παρακάτω:

*ἀλλ' οἱ μὲν αὐτῶν οὐκ ἀναγκαίων μόνον
κατατρυφῶσιν, ἀλλὰ καὶ πολλῶ πλέον
καὶ τοῖς περιττοῖς ἐντρυφῶσι τοῦ βίου,
οἱ δὲ γλίχονται καὶ μονοβλώμον τρύφους
ἢ μάλλον εἰπεῖν καὶ τραπέζης ψυχίων* (στ. 20-24).

Ό Μυτιληναῖος βεβαίως δεν είναι οικονομολόγος, και ή μόνη λύση που βλέπει ώστε να διορθωθεί αυτή ή «άνιση κατανομή του πλούτου» και ό υπέρμετρος «καταναλωτισμός» είναι ή θεϊκή παρέμβαση, την όποια επικαλείται: μόνο με έναν νέο κατακλυσμό ή σεισμό θα ίσοπεδωθούν όλα κυριολεκτικώς και μεταφορικώς⁴¹.

Συγκρινόμενος με τον Μυτιληναῖο ό Ίωάννης Μαυρόπουλος ως ποιητής φαίνεται να έχει πιό περιορισμένη θεματολογία, αλλά αντιπαραθέτοντας τους δύο αυτούς τόσο όμοιους αλλά και άνόμοιους συγχρόνως ποιητές, πρέπει να μην λησμονούμε ότι ό Μυτιληναῖος έγραψε μόνο στίχους, ενώ ό Μαυρόπουλος έπεκτάθηκε και στην έπιστολογραφία, αλλά και στην συγγραφή λόγων⁴². Άπό τὰ έπι-

39. *εις τήν τοῦ βίου ἀνισότητα*: ποίημα άρ. 13, Kurtz, δ. π., σ. 8-9.

40. Τα ποιήματα έχουν άντιγραφεί στο χειρόγραφο κατά χρονολογική σειρά (βλ. Follieri, δ. π., 134).

41. Οί Α. Kazhdan – Ann Wharton-Epstein (*Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 317) παραπέμπουν στο ποίημα άπομονώνοντας όμάδα στίχων με τέτοιο τρόπο που μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες.

42. Πά τον λόγο γενικά βλ. Ά. Καρπόξηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ίωάννη Μαυρόποδος*, Ίωάννινα 1982. Συνολική έκδοση των κεμένων του: P. de Lagarde, *Iohannis*

γράφματά του ένδεικτικά θά ξεετάσουμε τὰ πέντε ἐπιτύμβια (ἀρ. 81-85)⁴³ πού συνέθεσε γιά τόν Κωνσταντῖνο τόν Μονομάχο, τόν ὁποῖο βεβαίως τόν εἶχε ἐγκωμιάσει τόσο σέ ἐπιγράμματα, ὅσο καί σέ ἄλλα ἔργα του⁴⁴. Ἐξετάζοντας τήν μορφή τῶν κειμένων αὐτῶν παρατηροῦμε ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως ἀκολουθοῦν τὰ παραδεδομένα πρότυπα, στήν οὐσία ὁμως ἔχουν μία σημαντική διαφορά: ἐνῶ τὰ ἐπιτύμβια ἄλλων οἰκειῶν τοῦ Μαυρόποδος⁴⁵ δέν φεῖδονται ἐπαίνων καί καλῶν λόγων γιά τούς τεθνεῶτες, τὰ ἐπιγράμματα γιά τόν Μονομάχο δέν ἀναφέρονται καθόλου στίς ἀρετές καί στίς καλές πράξεις τοῦ θανάτου καί δέν ὑπάρχει ἴχνος ἐπαίνου. Τόσο τὸ πρῶτο, πού ἀπευθύνει ο ἴδιος ὁ Μαυρόπουλος στὸν Θεό, ὅσο καί τὰ τέσσερα ἄλλα, στὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ὁμιλεῖ ὁ ἴδιος ο Μονομάχος, περιλαμβάνουν ἀπλῶς ὑπόμνηση τῆς ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων συνοδευόμενη ἀπὸ προσευχή νά συγχωρηθοῦν οἱ ἁμαρτίες τοῦ αὐτοκράτορα: Τὸ πρῶτο (ἀρ. 81) π.χ. καταλήγει

κἂν αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος ἡμάρτηκέ σοι

ἢ πίστις οὖν εὐσπλαγγε τοῦτον σωσάτω (στ. 19-20)⁴⁶.

Δέν πρέπει νά εἶναι τυχαία ἡ ἰδιομορφία αὐτῆ τῶν συγκεκριμένων ἐπιτυμβίων γιά τόν Μονομάχο. Ὁ Μαυρόπουλος κάπως ἔπρεπε νά σχολιάσει ποιητικά καί αὐτὸς τὸν θάνατο τοῦ ἄλλοτε εὐεργέτη του καί θεώρησε πρόσφορο καί ἀξιοπρεπῆ τὸν τρόπο νά ἐκφράσει ἀπλῶς ἀόριστα τὴν ἔννοια τῆς ἁμαρτίας⁴⁷ καί νά ἀνατέμψει δέηση γιά τὴν σωτηρία τοῦ αὐτοκράτορα χωρὶς νά τὸν θίγει ἐμφανῶς.

Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt, Abhandlungen der hist.-philolog. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen, 28/1 (1882). Οἱ ἐπιστολές καί σέ νέα κριτική ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Α. Kargozilos, *The Letters of Ioannes Mauropous, metropolitan of Euchaita* [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990.

43. ἔκδ. de Lagarde, ὁ. π., 39-41.

44. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 87.

45. ἀρ. 35-39, ἔκδ. de Lagarde, ὁ. π., 19-23.

46. Ἀξιοσημείωτες πάλι εἶναι οἱ φράσεις τοῦ δευτέρου ἐπιγράμματος (ἀρ. 82), *κατετρόφισα τῆς ἐξουσίας* (στ. 7), *παχυνθεῖς καί πλατυνθεῖς ἐν βίῳ / ἄρτι στενοῦμαι τῷ βραχεῖ τούτῳ λίθῳ* (στ. 10-11), *ἀλλὰ καί τοῦ τρίτου* (ἀρ. 83) *ἐγὼ μὲν ἐν στενῷ κείμεαι λίθῳ* (στ. 7) καί *ἀνάπασσον πάλιν τὸν λελυμένον* (στ. 10). Παρόμοιες φράσεις ἀναμφιβόλως ἀποτελοῦν συνήθεις τόπους τῶν ἐπιτυμβίων, ἀλλὰ καί ὁποσοῦτοτε ὁποῖος εἶχε τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρρώστου ἀπὸ τὴν ποδάγρα Μονομάχου (βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ R. Radic, στὸν παρόντα τόμο, σ. 381-392) δέν θά δυσκολευόταν νά κατανοήσει τὴν διαφορὸμένη σημασία τους καί τοὺς ὑπαινιγμούς στὴν ἀσθένεια τοῦ αὐτοκράτορα (χαρκτηριστικότερες οἱ περιγραφές τοῦ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία* VI. 127-131: II, 155-165). Ἐδῶ πάντως πρέπει νά σημειωθεῖ σχετικὰ καί ὅτι ὁ Α. Kazhdan (Some Problems in the Biography of John Mauropous. II, *Byz* 65 [1995], 370) εἶχε ὑποστηρίξει πῶς ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα πού προαναφέρθηκαν ἴσως νά μὴν ἀναφέρονται στὸν Κωνσταντῖνο τόν Μονομάχο· εἰδικὰ τὸ ἐπίγραμμα ἀρ. 83 τὸ συνδέει μὲ τὸν Ρωμανὸ Δ' Διογένη.

47. Ἐνδεικτικὰ γιὰ τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς καί τὸ χωρίο τοῦ Ἄτταλειάτη, 51: *οὐρανία πλεγγὴ τοῦτον ἐκ μέσου πεποῖκε, περῶμενον ἀλλοῦσαι τὰ καλῶς δεδογμένα πρὸς τὴν εὐσεβῆ διανέμωσαν*.

Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, φαίνεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος εἶχε δυσκολίες ἀντίστοιχες μὲ τὸν Ψελλό, ποὺ ὁμολογεῖ στὸ ἱστορικὸ τοῦ ἔργου *διὰ τοῦτον γοῦν ἐγὼ τὸν ἄνδρα τὴν ἱστορίαν ἀπεπεμπόμην ἀεὶ ἥκιστα βουλόμενος προστρέψασθαί τινα μῶμον αὐτῷ καὶ τινα τῶν οὐ καλῶς αὐτῷ πεπραγμένων καὶ ἂ λανθάνειν καλὸν ἀνακαλύψαι τῷ λόγῳ*⁴⁸.

Ὡς παράλληλο σὲ αὐτὴν τὴν ποιητικὴ ἀναδρομὴ σὲ κρίσιμα περιστατικὰ τοῦ 11ου αἰῶνα ποὺ προηγήθηκε χρησιμοποιήθηκε ἀρκετὰ ὁ Ψελλός: θέλοντας πλεονεξάντα ἀναφεροῦμε καὶ στὰ ποιήματα τοῦ ἴδιου – ἀπὸ τοὺς πολυγραφέτερους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ὅχι μόνον στὸν χῶρο τῆς πεζογραφίας, ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο τῆς ποίησης, ξενίζει, ἀλλὰ δὲν ἐντυπωσιάζει τὸ ὅτι οἱ ἀναφορὲς τῶν ποιημάτων του στὴν ἐπικαιρότητα εἶναι ἐλάχιστες, σὲ ποσοστὸ ἀντιστρόφως ἀνάλογο τῆς ἔκτασης τῶν στίχων του⁴⁹. Πέραν τοῦ ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἐμμέτρων κεμμένων του ἔχει συντεθεῖ γιὰ καθαρὰ λόγους διδακτικούς⁵⁰, δημιουργεῖται καὶ ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Ψελλὸς φαίνεται νὰ ἔχει ἐξαντλήσει ὅσα ἤθελε νὰ πεῖ γιὰ τὴν σύγχρονή του ἐπικαιρότητα στὴν τόσο ἰδιόμορφη καὶ ἄκρως προσωπικὴ *Χρονογραφία* του καὶ στὰ ἄλλα πολιτικὰ κείμενά του. Πάντως ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ψελλοῦ – τὴν φιλοδοξία, τὴν ματαιοδοξία, τὸν ὑπέροτρο ἐγωισμό⁵¹ – μποροῦμε νὰ τὰ διακρίνουμε καὶ στὰ λίγα ἀπὸ τὰ ποιήματά του ποὺ φανερῶνουν κάπως περισσότερο σύνδεσμο μὲ ἐπικαιρὰ γεγονότα καὶ καταστάσεις τῆς ἐποχῆς, καθὼς συνδέονται σχεδὸν πάντα μὲ τὶς προσωπικὲς του φιλοδοξίες. Π.χ. στὰ πρῶτα βήματα τῆς σταδιοδρομίας του ἀπὸ τὴν ποίηση πρὸς τὸν τότε αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Δ' καὶ δηλώνει ὅτι τὰ γράμματα ἦταν γιὰ τὸν ἴδιο *μέλημα καὶ σπουδάσμα καὶ βίος, χάριν τῶν ὁποίων τὰ περιφρόνησε ὅλα, καὶ προτίμη-*

48. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI. 22: I, 128.

49. Οἱ ἐμμετρες συνθέσεις του ἀνέρχονται σὲ 92 στὴν πρόσφατη συγκεντρωτικὴ ἔκδοσή τους, ἡ ὁποία καταλαμβάνει οὐτὲ λίγο οὐτὲ πολὺ 464 σελίδες: *Michael Psellus, Poemata*, ἔκδ. L. G. Westerink, Στουτγάρδη-Λιψία 1992.

50. Πά νὰ διευκολύνει τὴν ἐκπαίδευση, ἐπὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ, τοῦ μαθητῆ του καὶ μελλοντικοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Ζ' Παρριπανάκη. Ἐπὶ πλεόν δύο ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ψελλοῦ (ἀρ. 21 καὶ 22 τῆς ἔκδοσης Westerink) συνδέονται μὲ προσωπικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, καθὼς ἀποτελοῦν σφοδρὴ ἐπίθεση ἐναντίον συγκεκριμένων προσώπων, ποὺ τὸν κακολόγησαν. Ὁ ἀρ. 21 ἔχει χαρακτηρηθεῖ ἀπὸ τὸν Hunger, *ὁ. π.*, 2, 251, ὡς ἕνα εἶδος λεξικοῦ τῶν βυζαντινῶν ὕβρων. Τὸ δεύτερο (ἀρ. 22) πάλι ἔχει συντεθεῖ ὡς παρωδία ἐκκλησιαστικοῦ κανόνα: βλ. Κ. Μητοάκης, Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ παραῖμιμογραφία, *Κληρονομία* 4 (1972), 348-351 [= *Τὸ ἐμψυχῶν ὕδωρ*, Ἀθήνα 1983, 134-136].

51. Πά νὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικοὺς μόνον ἀπὸ τοὺς ἀρνητικοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ κατὰ καιροὺς τοῦ ἔχουν ἀποδοθεῖ, βλ. Ἐ. Κριαρᾶς, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, *Βυζαντινά* 4 (1972), 116-118.

52. Ποῖημα ἀρ. 16, Westerink, *ὁ. π.*, 238.

σε νὰ ζήσει *ταπεινὸν καὶ κεκρυμμένον βίον* (στ. 1-6). Ἐνα μόνο δὲν παρέλειψε: προσευχόταν συνέχεια νὰ μπορέσει ὁ αὐτοκράτορας νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπιτυχῶς «τὸ δεινὸν νέφος» πού λίγο ἔλειψε νὰ σβήσει «τὰς λαμπηδόνας» (στ. 9-10)⁵³. Καὶ ἐφ' ὅσον οἱ εὐχές του ἔπιασαν τόπο, παρακαλεῖ τὸν αὐτοκράτορα νὰ τοῦ δώσει μία θέση νοταρίου.

*Σὺ δ' ἀντιδοῆς τὴν κατ' ἀξίαν δόσιν
τοῖς σοῖς με πάντως συμβαλὼν νοταρίοις* (στ. 16-17).

Ὁ Ψελλὸς ὡς γνωστὸν ἔγραψε καὶ περὶ τοὺς 450 στίχους «εἰς τὴν τελευταίην» τῆς ἐρωμένης τοῦ Μονομάχου, τῆς περιφημῆς Σκλήριανας⁵⁴: Μεταξὺ τῶν στίχων αὐτῶν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ προτροπές του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα:

*στρέψον δὲ τὸν νοῦν τοῦ πάθους ὡς ἐκ ζάλης
εἰς τὸν φαινὸν τῶν ἀνακτόρων λύχνον,
τὸ κοινὸν ἐντρύφημα τῆς οἰκουμένης,
τὸ λαμπρὸν ἀγλαΐσμα τῆς ἀλουργίδος,
τὸ τοῦ κράτους στήριγμα τῆς σκηπτουχίας,
τὸ τοῦ στέφους ἔρεισμα τῶν ἀνακτόρων,
τὸν πύργον ἢ τὸ τεῖχος καὶ τὴν βάσιν,
Ζωὴν, τὸ καλλώπισμα γῆς τε καὶ πόλου.
Ἰδὼν δὲ πᾶσαν τοῦ προσώπου τὴν χάριν
καὶ τὴν ἀπαστρέπτουσαν ἀστροφεγγίαν
παρηγόρησον τὴν σεαυτοῦ καρδίαν* (στ. 427-437)⁵⁵.

Παρόμοια προτροπὴ πρὸς τὸν σύζυγο, νὰ παρηγορηθεῖ γιὰ τὸν θάνατο τῆς ἐρωμένης του ἀπὸ τὴν νόμιμη σύζυγο, ἂν κάποιος λάβει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ψελλοῦ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὑποκρύπτει καὶ κάποια εἰρωνεία.

Ἄλλη περίπτωση: Ὅταν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1057 ἀνῆλθε στὸν θρόνο ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ὁ Ψελλὸς δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ συνθέσει ἐγκωμαστικὸ ποίημα⁵⁶. Γενικὴ εὐφορία, ὅπως γράφει, προκάλεσε ἡ ἐνθρόνιση, πού χαρακτηρίζεται

*εὐάγγελον σκίρτημα τοῦ παντὸς χρόνου,
εὐήχον οἰώνισμα, κήρυγμα ξένον* (στ. 42-43).

53. Τὸ ἀόριστο *αὐθις ἀγέντος* (στ. 11) ὀδηγεῖ στὴν εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀναξωπύρρωσι τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν διαμαχῶν περὶ τὸ 1040.

54. Ποίημα ἀρ. 17, Westerink, *ὁ. π.*, 239-252.

55. Βεβαίως δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Ψελλὸς ἔγραψε ἀνάλογο ποίημα μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὅταν πέθανε ἡ Ζωή, καὶ τί λόγια θὰ ἔβρισκε στὴν περίπτωση ἐκείνη γιὰ νὰ παρηγορηθεῖ τὸν Μονομάχο.

56. Ποίημα ἀρ. 18, Westerink, *ὁ. π.*, 252-254.

Φυσικά ό «εὐάγγελος κήρυξ» τοῦ αἰσίου μηνύματος γιά τήν νέα ἐξουσία εἶναι ό ἴδιος ό συγγραφέας, πού προβλέπει ότι

*Σῶν γάρ τροπαίων πᾶσαν ἐμπλήσεις χθόνα
καί πᾶσα γλῶσσα σούς ἀννιμήσει πόνους
μέτροις τε ποικίλλουσα καί λόγοις ἅμα* (στ. 56-58).

Βεβαίως όταν εἶναι γνωστό τί προηγήθηκε, ἄλλά καί ό ρόλος τοῦ ἴδιου τοῦ Ψελλοῦ καί οἱ διάλογοι του μέ τόν Ἰσαάκιος⁵⁷, δέν μπορεῖ κάποιος παρὰ νά θυμηθεῖ τήν χαρακτηριστική φράση τοῦ τελευταίου *μᾶλλον ἐφίλον τότε τήν σὴν γλῶτταν ὑβρίζουσαν ἢ νῦν εὐφημοῦσαν τε καί θωπεύουσαν*⁵⁸.

Ἐκτενές ποίημα⁵⁹ συνέθεσε ό Ψελλός καί όταν ἀποδείχθηκαν ψευδεῖς όι προβλέψεις κάποιων ότι ό Ἰσαάκιος ἐπρόκειτο νά πεθάνει κατά μήνα Αὐγουστο (τοῦ 1058 ἢ τοῦ 1059). Ἐπαινοῦνται όι πράξεις τοῦ Ἰσαακίου καί τό ποίημα καταλήγει μέ ἐπίκληση στόν *μήνα Αὐγουστο* νά εἶναι εὐνοϊκός γιά τόν πραγματικό *Αὐγουστο*, τόν αὐτοκράτορα:

*Αὐγουστος ὦν Αὐγουστον ἀσπάζον πλέον
καί πολλάκις πρόσελθε τῷ στεφηφόρῳ
εὐκρατος, ἠδύς, εὐμενής, ζωηφόρος,
ὡς ἂν σε πρῶτον θήσομαι μινῶν κύκλοις
ἄνακτα πανσέβαστον αὐτοῦ τοῦ χρόνου,
Αὐγουστον αὐτόχρημα καί στεφηφόρον* (στ. 103-108).

Τέλος, πρέπει νά σημειωθεῖ καί ότι όι ἔπαινοι τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τόν Ἰσαάκιος ἐκφράζονται μέ τήν χρήση παραδοσιακῶν τόπων καί κορυφώνονται στό ἐπιτύμβιο πού τοῦ ἀφιέρωσε⁶⁰.

Ἡ τριάδα τῶν λογίων πού προαναφέρθηκε πλαισιώνεται βεβαίως καί ἀπό ἄλλους ποιητές, κατά κανόνα ὀλιγογράφοις: στίς στιχουργικές τους ἀναζητήσεις διακρίνεται μερικῆς φορῆς ἡ προσπάθεια νά ἀνταποκριθοῦν σέ ἐπικαιρῆς τους καταστάσεις, ὅπως π.χ. ἡ σειρὰ ἐπιγραμματίων πού συνετέθησαν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ

57. Χρονογραφία VII. 39: II, 105-106.

58. Χρονογραφία VII. 42: II, 108.

59. Ποίημα ἀρ. 19, Westerink, ὁ. π., 254-257.

60. Ποίημα ἀρ. 20, Westerink, ὁ. π., 258. Προσφάτως ἡ Ἄννα Μαχαβᾶ-Χατζηνικολάου (Τριφεγγῆς ἔνθεος μοναχία, ΔΧΑΕ 21 [2000], 221-226) ἀπέδωσε στόν Ψελλό ἕνα ἀκόμα ἐπίγραμμα ἐμπνευσμένο ἀπό τήν ἐπικαιρότητα: ἀναφέρεται στήν στέψη τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη τῷ 1067 ὡς συμβασιλεύς τῆς Εὐδοκίας καί τοῦ Μιχαῆλ Ζ'.

τῆς ἔκδοσης τῶν ὕμνων τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου⁶¹, ἢ τὸ ἀνώνυμο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ρωμανὸ Δ' τὸν Διογένη⁶².

Ἐνδιαφέρον, ἐπίσης, παρουσιάζουν καὶ τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἀνωνύμων δημῶδων στίχων ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Τὰ δείγματα αὐτὰ εἶναι περιορισμένα, διότι οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἢ ἀρκοῦνται σὲ γενικόλογες διαπιστώσεις ἢ παραθέτουν κείμενο παραλλαγμένο τόσο ὡς πρὸς τὴν γλώσσα, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ μέτρο⁶³. Ἄν καὶ στὶς γενικὲς τους γραμμὲς εἶναι γνωστὰ, ἀφοῦ τὰ ἀναφέρουν συνήθως οἱ ἱστορικοὶ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἢ οἱ μελέτες περὶ μετρικῆς, ὡς πρῶτα δείγματα τῶν ἀπαρχῶν τῆς δημῶδους λογοτεχνίας, τίς περισσότερες φορὲς ὅμως παρατίθενται ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸ ἱστορικό τους πλαίσιο, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀπαριθμοῦνται ἐδῶ συγκεντρωμένα, ὡς ἐπίλογος κατὰ κάποιον τρόπο τῶν παρατηρήσεων ποὺ προηγήθηκαν, ἐπειδὴ, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, δηλώνουν ὅτι καὶ ἡ λαϊκὴ μούσα ἀντιμετώπιζε μὲ κριτικὴ διάθεση καὶ θυμηδία διάφορα «κρίσιμα» περιστατικὰ τῆς ἐποχῆς.

Ἡ πρώτη ἀνάλογη περίπτωση κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἀνευρίσκεται στὸν Ζωναρᾶ, σὸ σημεῖο ποὺ ἐξιστορεῖται τὸ ἄδοξο τέλος τῆς στάσης τοῦ προέδρου Θεοδοσίου Μονομάχου, ἑξαδέλφου τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου, ἐναντίον τοῦ διαδόχου του Μιχαῖλ ᾿Στρατιωτικοῦ, γύρω στὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1056: μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ ὅτι εἰς τοῦτο δὲ τέλος τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτῷ κατανήσαντος, ὁ δημῶδης ὄχλος ἐπεγγελῶντες αὐτῷ ῥήματά τινα συνθέντες ἐπῆδον αὐτῷ· τὰ δ' ἦσαν

ὁ μωρὸς ὁ Μονομάχος, εἴ τι ἐφρόνει, ἐποίησε ⁶⁴.

61. Κομίνης, *Ἐπίγραμμα*, 144-146· J. Koder, Die Hymnen Symeons, des Neuen Theologen. Untersuchungen zur Textgeschichte und zur Edition des Niketas Stethatos, *JÖB* 15 (1966), 189-190· W. Hördner, La poesie profane et la connaissance des auteurs anciens, *TM* 6 (1976), 248-249.

62. Ἐχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, τόμ. 2, Λιψία 1885, 379.

63. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῆς περιγραφῆς τῶν πανηγυρισμῶν τοῦ πλήθους γιὰ τὴν φυγὴ τοῦ Μιχαῖλ Καλαφάτη: ὁ Ψελλὸς ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρει *τὸ δ' ὅσον δημῶδες καὶ ἀγοραῖον χοροὺς τε συνίστασαν καὶ ἐπετραγῶδον τοῖς γεγονόσιν, αὐτόθεν μέλη ποιούμενοι* (*Χρονογραφία* IV. 38: I, 109), καὶ ὁ Ζωναρᾶς (*Ioannis Zonarae Epitome Historiarum libri XIII-XVIII*, ἔκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Βόννη 1897, XVII. 19. 22: III, 612): *καὶ μέλη συνθέντες ἐπετραγῶδον αὐτοῖς*. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράση «Σταυροπάτην Καλαφάτην βασιλέα οὐ θέλομεν» (Σκλιτζίης, 418), βεβαίως ἦταν ἓνα ρυθμικὸ σύνθημα.

64. Ζωναρᾶς XVIII. 1. 14: III, 656 ἢ, ὅπως ἀποδίδει τὴν τελευταία φράση ὁ πρόωρα χαμένος μελετητὴς τοῦ Ζωναρᾶ, ὁ Ἰορδάνης Γρηγοριάδης, «ὁ χαζὸς ὁ Μονομάχος ἔκανε ὅ,τι τοῦ πατέρι». Πρβλ. Σ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος*, Κέρκυρα 1852, 362· S. Lampros, *Collection de*

Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ ἔμμετρη παρουσία, ὡς δεύτερη χαρακτηριστικὴ περιπτώση πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ περίφημη φράση τοῦ πατριάρχη Μιχαὴλ Κηρουλαρίου (ὡς ἀπειλὴ πρὸς τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ) *ἐγὼ σε ἔκτισα, φοῦρνε, καὶ ἐγὼ νὰ σὲ χαλάσω* (στὸν Συνεχιστὴ τοῦ Σκυλίτζη⁶⁵).

Ἀκολουθεῖ χρονολογικὰ τὸ πασίγνωστο «ῥομάτιον» *Τὸ Σάββατον τῆς Τυρινῆς, χαρῆς, Ἀλέξη, ἐνόησές το, καὶ τὴν Δευτέραν τὸ πρωὶ ὕπα καλῶς, γεράκιον μου*⁶⁶, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα πάντα μετὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, συμβολίζει τὴν ταχύτητα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἀλεξίου, στὴν ἀντεπίθεση ποὺ τὸν ὀδήγησε στὸν θρόνο, μετὰ ἀφετηρίαν τὴν 14η Φεβρουαρίου 1081.

Ἡ συμβατικὴ χρονολογία ποὺ καθορίζει τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ θεματολογία τοῦ συνεδρίου θὰ ἐπέβαλλε νὰ καταλιξοῦμε μετὰ τὸ ἄσμα αὐτό, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπάρχουν δύο ἀκόμα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, δὲν μποροῦμε νὰ μὴν τὰ ἀναφέρουμε τελειώνοντας, ἔστω καὶ ὑπερβαίνοντας κατὰ δέκα περίπου χρόνια τὸ ὄριο τοῦ ἔτους 1081. Τὰ διασώζει καὶ τὰ δύο ἡ Ἄννα Κομνηνὴ: ὅταν ὁ Ἀλέξιος Α΄ ἠτήθη ἀπὸ τοὺς Πετσαεγγους στὴν περιοχὴ τῆς Δρίστρας καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει στὴν Γολή, *ἔλεγον οἱ πολῖται «Ἀπὸ τὴν Δρίστραν εἰς Γολὴν καλὸν ἀπλήκτον Κομνηνὴ»*⁶⁷. Ἐπίσης, ἡ βυζαντινὴ πριγκίπισσα, ὅταν

romans grecs en langue vulgaire et en vers, Παρίσι 1880, xi. Ο P. Maas (Metrische Akklamationen der Byzantiner, *BZ* 21 [1912], 28-51) παραδόξως δὲν ἀναφέρει τὴν περίπτωση, μετὰ συνέπεια ὁ στίχος νὰ ἀγνοεῖται συνήθως στὴν ξενόγλωσση βιβλιογραφία, παρὰ τὸ ὅτι τὸν εἶχε ὑπενθυμίσει καὶ ὁ Ν. Πολίτης, Δημῶδη βυζαντινὰ ἄσματα, *Λαογραφία* 3 (1911-12), 650.

65. Εὐ. Τσολάκης, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, Θεσσαλονίκη 1968, 104-105. Πρβλ. Ζαμπέλιος, *δ. π.*, 362· Ν. Πολίτης, Δημῶδες παρουμίαι ἐν τοῖς στίχοις τοῦ Μιχαὴλ Γλυκά, *BZ* 7 (1898), 138-165 καὶ τοῦ ἰδίου, *Παρουμίαι, Α'*, Ἀθῆνα 1899, 22· M. Jeffreys, The nature and origins of the political verse, *DOP* 16 (1952), 166· M. D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and other Byzantine metres*, Βιέννη 1999, 66 σμμ. 148.

66. Τὸ χωρίο παρατίθεται μετὰ βάση τὴν νέα κριτικὴ ἔκδοση τῆς Ἀλεξιάδος (*Annae Comnenae Alexias*, ἔκδ. D. R. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2001), 2, 4, 8: 65. Πὰ διάφορες εἰκασίες σχετικὰ μετὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή καὶ διάταξη τῶν στίχων βλ. Σ. Ζαμπέλιος, *δ. π.*, 363· S. Lampros, *δ. π.*, xi σμμ. 2· Maas, *δ. π.*, 36· Ν. Πολίτης, Δημῶδη βυζαντινὰ ἄσματα, 643-645· H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, 27. Πρβλ. ἐπίσης, D. R. Reinsch, Zum Text der Alexias Anna Komnenes, *JÖB* 40 (1990), 254-255.

67. Ἀλεξιάς, 7, 4, 8: 215. Τὸ χωρίο σημειωτέον ἔχει γραφεῖ στὸ περιθώριο τῶν δύο παλαιότερων χειρογράφων Florentinus Laurentianus 70.2 καὶ Paris. Coisl. 311, καθὼς καὶ στὸν Vatic. Gr. 981 ποὺ περιέχει τὴν Ἐπιτομὴ τῆς Ἀλεξιάδος. Στὴν ἔκδοση Leib δὲν εἶχε συμπεριληφθεῖ στὸ κείμενο, ἐνὼ ὁ A. Reifferscheid εἶχε θέσει τὴν φράση ἐντὸς ἀγκυλῶν, ἐκφράζοντας τὸν προβληματισμὸ του στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τῆς ἔκδοσής του, *Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias*, I, Λψία 1884, xvi-xvii.

περιγράφει τὴν μεγάλη ἦττα τῶν Πετσοεγγῶν στὸ Λεβούνιον, τὴν προτελευταία μέρα τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1091 ἀναφέρει ὅτι *ἔνθεν τοι καὶ παρῳδιόν τι οἱ Βυζάντιοι ἐπῆδον φάσκοντες· διὰ μίαν ἡμέραν οἱ Σκύθαι τὸν Μάϊον οὐκ εἶδον*⁶⁸.

Βλ. καὶ Maas, ὁ. π., 37· Πολίτης, Δημῳδη βυζαντινά ἄσματα, 645, καθὼς καὶ Reinsch, *Zum Text der Alexias*, 253.

68. Ἀλεξιάς, 8.5 8: 249. Βλ. καὶ Πολίτης, Δημῳδη βυζαντινά ἄσματα, 651. Προσφάτως γὰρ τὸ ἐπισόδιο ἔγραψε καὶ ἡ Élisabeth Malamut (*L'image byzantine des Petchénègues*, *BZ* 88 [1995], 141-142) χωρὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸν συγκεκριμένο στίχο, ποῦ ἀπεικονίζει χαρακτηριστικότερα τὴν ἀνακούφιση τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου τῶν Πετσοεγγῶν. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Κ. Ἄμαντος, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους*, Β', Ἀθήνα 1960, 264 καὶ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Γ1: 1081-1204*, Ἀθήνα 2001, 48.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΙΧΟΥΔΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ, ΜΙΧΑΗΛ
ΨΕΛΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΞΙΦΙΛΙΝΟΣ: «Η ΤΕΤΡΑΣ ΤΩΝ ΣΟΦΩΝ».
Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΓΥΡΩ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ

Ο 11ος αιώνας θεωρείται από πολλές απόψεις μία κρίσιμη περίοδος, κατά την οποία η βυζαντινή αυτοκρατορία οδηγήθηκε μέσα από ποικίλες διακυμάνσεις σε πολυεπίπεδη κρίση και σε ακρωτηριασμό. Ωστόσο, κατά το πρώτο μισό του αιώνα εμφανίστηκαν στοιχεία ανάπτυξης και προόδου, τα οποία έτειναν να προσδώσουν στο Βυζάντιο τη μορφή ενός κράτους που εξελίσσεται προς νέες κοινωνικές, οικονομικές και διοικητικές δομές. Τα στοιχεία αυτά υπήρξαν περισσότερο έντονα κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055), κατά τη διάρκεια της οποίας τέθηκε σε εφαρμογή ένα πολύπλευρο κυβερνητικό πρόγραμμα, βασισμένο σε ένα πλαίσιο αλλαγών σε όλους σχεδόν τους τομείς του κράτους. Στη σύλληψη και την υλοποίηση του προγράμματος αυτού συνέβαλαν σημαντικά τέσσερις πνευματικές φυσιογνωμίες της εποχής, ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο Ιωάννης Μαυρόπους, ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, που διακρίνονταν για τη μεγάλη τους μόρφωση και είχαν υψηλή ιδέα για την αυτοκρατορία και το ρόλο της στον κόσμο.

Οι άνδρες αυτοί ήκμασαν σε μία εποχή, κατά την οποία η καταγωγή δεν εθεωρείτο τόσο σημαντική για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση, όσο η μόρφωση και οι φιλικοί δεσμοί¹. Ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν φίλος και συμμαθητής του Κωνσταντίνου Λειχούδη και του Ιωάννη Ξιφιλίνου, ο Ιωάννης Μαυρόπους υπήρξε δάσκαλος και φίλος του Μιχαήλ Ψελλού, ενώ όλοι τους μοιράζονταν τις ίδιες απόψεις και ανησυχίες². Εκτός από τις μεταξύ τους σχέσεις, ορισμένα στοιχεία των

1. Hélène Ahrweiler, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6 (1976), 108-109· P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 245.

2. *MB* Δ', 393, 427 και Ε', 142, 148, 466-467· Ψελλός, *Χρονογραφία* (*Michel Psellos, Chronographie*, έκδ. É. Renauld, I-II, Παρίσι 1926, 1928) II, 65-66· *Επιστολή Ψελλού* (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I: *Epistulae*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl, Μιλάνο 1941) αρ. 45·

πηγών αποκαλύπτουν ότι τόσο για την είσοδο των τεσσάρων ανδρών στην αυλή του Κωνσταντίνου Μονομάχου, όσο και για την τοποθέτησή τους σε υψηλές διοικητικές θέσεις, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι υψηλές τους γνωριμίες.

Ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, γόνος επιφανούς οικογενείας³, υπήρξε σύμβουλος του Μιχαήλ Ε' (1041-1042), γεγονός που σημαίνει ότι είχε άμεσες επαφές με πρόσωπα της κεντρικής εξουσίας. Η παραμονή του στα ανάκτορα, μετά την αποτυχημένη απόπειρα του Μιχαήλ Ε' κατά της Ζωής (1042), φανερώνει την αφοσίωση του Λειχούδη στην αυτοκράτειρα, για την επαναφορά της οποίας ενδεχομένως ενήργησε δραστικά, ισχυροποιώντας τη θέση του στο παλάτι.

Ο Μιχαήλ Ψελλός υπήρξε υπογραμματέας του Μιχαήλ Ε'⁵ αλλά και φίλος του Κωνσταντίνου Λειχούδη, επομένως άτομο που ανήκε στο ευρύτερο περιβάλλον της Ζωής. Στη *Χρονογραφία* αφηγείται το εξής περιστατικό, με το οποίο ενισχύει την άποψη αυτή. Μετά την εκθρόνισή του, ο Μιχαήλ Ε' κνηρημένος από το πλήθος ζήτησε καταφύγιο στο ναό των Στουδίου, όπου βλέποντας τον υπογραμματέα του ζήτησε βοήθεια, την οποία ο τελευταίος αρνήθηκε να παράσχει, κατηγορώντας τον δημοσίως για τη συμπεριφορά του έναντι της αυτοκράτειρας⁶.

Η πίστη και η ανησυχία του Μιχαήλ Ψελλού για την Ζωή εντοπίζεται και σε άλλο σημείο της *Χρονογραφίας*. Όταν ο Κωνσταντίνος Θ', μετά την άνοδό του στο θρόνο, επισκεπτόταν την ερωμένη του Μαρία Σκληρίαινα, συνοδευόταν από παρατηρητές *ἐκ τῆς ἐτέρας ... μερίδος*, από ανθρώπους δηλαδή της Ζωής. Εκείνοι όμως, παρατηρεί ο ιστορικός με ύφος επιτιμητικό, όχι μόνο δεν ανησυχούσαν γι' αυτήν, αλλά και διευκόλυναν τον αυτοκράτορα, προκειμένου να διατηρούν την εύνοιά του⁷.

Ορισμένες πληροφορίες του Μιχαήλ Ψελλού είναι αποκαλυπτικές και για τις σχέσεις του με το περιβάλλον της Θεοδώρας. Μετά τη συνωμοσία του Μιχαήλ Ε', οι ακόλουθοι της Θεοδώρας έστειλαν εναντίον του φρουρά με επικεφαλής ευγε-

Επιστολή Μαυρόποδος (*The Letters of Ioannes Mauropus Metropolitan of Euchaita*, έκδ. Α. Karpozilos [CFHB 34], Θεσσαλονίκη 1990), σφ. 23, σ. 99-101. Βλ. Έ. Κριαράς, *Ο Μιχαήλ Ψελλός, Βυζαντινά 4* (1972), 57-58· Ά. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος* [Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων Έπισημονική Έπετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: Παράρτημα, άρ. 18], Ίωάννινα 1982, 26- 27.

3. *MB Δ'*, 390.

4. *MB Δ'*, 398· Ατταλειάτης (*Michaelis Attaliote Historia*, έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 66.

5. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 103, 110-111.

6. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 110-111.

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 144.

νή αξιωματούχο, φίλο του Ψελλού, τον οποίο ο τελευταίος συνέδραμε στην εκτέλεση των αποφάσεων⁸.

Ο ιστορικός, ωστόσο, είχε αναπτύξει και προσωπικές σχέσεις με την Θεοδώρα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του, μετά το θάνατο του Μονομάχου η αυτοκράτειρα τον κάλεσε στο παλάτι, όπου του ανακοίνωσε τα απόρρητα σχέδιά της και τον παρότρυνε να την ενημερώνει για ό,τι υπέπιπτε στην αντίληψή του. Αυτή, ισχυρίζεται, δεν ήταν η πρώτη συνάντησή μαζί της, αφού και κατά το παρελθόν, όποτε εκείνη ήθελε να συντάξει κάποιο απόρρητο έγγραφο ή να κάνει κάτι άλλο με μυστικότητα, συνήθιζε να τον συμβουλευέται για τις απορίες και τις επιδιώξεις της⁹.

Η συμπάθεια του Μιχαήλ Ψελλού προς τις δύο αυτοκράτειρες φαίνεται και από το συγκαταβατικό τρόπο που παρουσιάζει τη συγκυβέρνησή τους. Μετά την ενθρόνισή τους, παραθέτει, οι πολίτες και οι στρατιωτικοί συνεργάζονταν αρμονικότερα μαζί τους και πειθαρχούσαν με μεγαλύτερη προθυμία απ' ό,τι σε οποιονδήποτε αυστηρό αυτοκράτορα. Παρατηρεί, εντούτοις, ότι καμιάς η πνευματική ικανότητα δεν επαρκούσε για να κυβερνήσει το κράτος και ότι η κατάσταση απαιτούσε άνδρα με αποφασιστικότητα και μεγάλη εμπειρία διοίκησης¹⁰.

Τέλος, απόσπασμα από πανηγυρικό Λόγο του Μιχαήλ Ψελλού προς την Θεοδώρα, οδηγεί στη σκέψη ότι και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος είχε αναπτύξει στενές σχέσεις μαζί της. Σύμφωνα με το χωρίο, η αυτοκράτειρα επέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την αναβάθμιση των νομικών σπουδών και εκτιμούσε ιδιαίτερα τον Ιωάννη Ξιφιλίνο. Μάλιστα, κατά την ίδρυση της νομικής σχολής άσκησε πίεση στον Κωνσταντίνο Θ', προκειμένου να τον τοποθετήσει στη θέση του πρώτου νομοφύλακος¹¹.

Η συνεξέταση των στοιχείων αποκαλύπτει ότι οι τέσσερις άνδρες ανήκαν στους υποστηρικτές της Μακεδονικής δυναστείας και ότι ήταν «άνθρωποι» της

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 109: *οί δέ περί τήν βασιλίδα Θεοδώραν φρουράν τινα ἐπ' αὐτὸν ἀφίαισι καὶ φρουραρχόν τινα τῶν γενναίων, ᾧ κατὰ συνειπήμην ἐγγύθεν, φίλος τε ὢν ἐκείνῳ, καὶ εἰς βουλὴν ἅμα καὶ πρᾶξιν τῶν ἐγνωσμένων παραληφθεὶς.*

9. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 78: *οὐ πρώτως δὲ τότε τῆς πρὸς αὐτὴν κεκοινωνήκα μεταθέσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιζῶντι τῷ βασιλεῖ, εἴ τι γράψην ἀπόρρητον βούλοιο ἢ ἄλλο τι ποιήσειν τῶν κεκρυμμένων, ἐμοὶ ἐκονῶνι τοῦ λόγου καὶ τοῦ βουλευμάτος.*

10. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 117, 119, 121.

11. Ψελλός, *Scripta minora* (Michaelis Pselli Scripta minora ... I: *Orationes et dissertationes*, ἐκδ. E. Kurtz – F. Drexl, Μιλὰν 1936), 5,12-17: *οὐ καὶ τὴν νομοθετικὴν ἠγάθησας, ὅτι τῆς πολιτείας κόσμος ἐστὶ οὐ καὶ τὸν τὴν νομοθετικὴν ἀκρβῶς ἐξασκήσαντα τέχνην ἐτίμησας, ὅτι τοὺς νόμους χαμαὶ κεμμένους εἰς ὕψος ἀνήγειρας, καὶ τούτων ἄρχειν ἐπέταξας, ὅτι τούτους ἐκράτυνε, δεῖξασα κὰν τούτω πάντως τὸ τῆς φύσεως ὑπέρνουν καὶ μεγαλόγνωμον. Βλ. καὶ Michaelis Pselli, *Orationes Panegyricae* (ἐκδ. G. T. Dennis, Στουτγάρδη-Λιψία 1994), 122-123.*

Ζωής και της Θεοδώρας. Αρχικά, κέρδισε την εμπιστοσύνη τους ο Κωνσταντίνος Λειχούδης. Έχουμε την εντύπωση ότι ένας από τους όρους που οι δύο αυτοκράτειρες έθεσαν στον Μονομάχο ως προϋπόθεση για την ενθρόνισή του ήταν η παραμονή στα ανάκτορα του Λειχούδη, γύρω από τον οποίο βαθμιαία συσπειρώθηκαν οι υπόλοιποι της συντροφιάς.

Μετά τον Κωνσταντίνο Λειχούδη, έκανε τη γνωριμία του με τον νέο αυτοκράτορα ο Μιχαήλ Ψελλός¹², ενώ σύντομα τον ακολούθησε στο παλάτι ο Ιωάννης Ξιφιλίνος¹³. Τελευταίος εισήλθε στην αυτοκρατορική αυλή μετά από πολλούς ενδιαασμούς ο Ιωάννης Μαυρόπουλος¹⁴, ο οποίος, παρά την κοινή του καταγωγή με τους Παφλαγόνες αυτοκράτορες Μιχαήλ Δ' και Μιχαήλ Ε'¹⁵, μέχρι τότε δεν είχε αναμειχθεί στην πολιτική και είχε επιλέξει τον ήσυχο και μοναχικό βίο¹⁶. Είναι εύλογο ότι η δραστηριοποίηση στα ανάκτορα ενός κύκλου εμπιστων και ομόδοξων ατόμων τον επηρέασε θετικά στη λήψη απόφασης, ενώ σημαντικό ρόλο, όπως υποδηλώνει επίγραμμα του¹⁷, διαδραμάτισε η ευεlexία του βυζαντινού ηγεμόνα και η παραχώρηση σημαντικών αρμοδιοτήτων στον Μαυρόποδα¹⁸.

Από τους άνδρες αυτούς, τη μεγαλύτερη εξουσία στα ανάκτορα είχε ο Κωνσταντίνος Λειχούδης¹⁹. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ήταν ο *τά πρώτα τότε*

12. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 138-139 και II, 66· *MB* Δ', 431.

13. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66· *MB* Δ', 431.

14. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66· Μαυρόπουλος (*Ioannis Euchaitorium metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, έκδ. P. de Lagarde, *Abhandlungen der histor.- philolog. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen*, 28/1 [1882]), Επίγραμμα αρ. 54, σ. 29, στίχ. 21: // *ἄλλα φρονεῖν ἔπεισεν ἀντί τῶν πάλαι* //.

15. Επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος, στο οποίο μνημονεύεται ο Γεώργιος, αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ', δίνει την εντύπωση ότι αυτή δεν ήταν η πρώτη επαφή του συγγραφέα με το παλάτι· Μαυρόπουλος, Επίγραμμα αρ. 26, σ. 12. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 29.

16. Επιστολή Ψελλού αρ. 105, σ. 133-135, όπου ο Ψελλός εναντιώνεται στην απόφαση του Μαυρόποδος να αποσυρθεί από τα εγκόσμια· Επιστολή Μαυρόποδος αρ. 5, σ. 51-53. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 27-28.

17. Μαυρόπουλος, Επίγραμμα αρ. 54, σ. 29, στίχ. 7-10, 11, 19-21: // *ἀφ' οὗ δὲ τῆς σῆς ἡμερωτάτης θεάς* // *καὶ τῶν μελιχρῶν ἠξιώθην σου λόγων*, // *καὶ τὴν καλὴν ἐβλεψα τῶν ἠθῶν χάριν*, // *καὶ τοὺς πόθου γέμοντας ἔγνων σου τρόπους*, ... // ... *γλυκασμὸς ἐστάλαξεν εἰς τὴν καρδίαν*. // ... *ἢ σὴ προσήνης καὶ φιλόανθρωπος θεά* // *ἔθελξεν, ἠλλοίωσεν, ἐξέστῆσέ με* //, *ἄλλα φρονεῖν ἔπεισεν ἀντί τῶν πάλαι*, // .

18. Μαυρόπουλος, Επίγραμμα αρ. 54, σ. 30, στίχ. 57-58: // *ἡμᾶς δὲ πῶς ἡμεψας οὕτως ἀθρόον*; // *ἢ πῶς τοσοῦτον ἴσχωσε βραχὺς χρόνος*; //.

19. Για τη σταδιοδρομία του Λειχούδη βλ. G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* [Miscellanea Byzantina Monacensia 16], Μόναχο 1973, 79-80, 91-92, 96· Lemerle, *Cinq études*, 202-3, 261· N. Oikonomides, St. George of Mangana, Maria Skleraina and the "Malyj Si-on" of Novgorod, *DOP* 34-35 (1980-81), 243-246.

παρὰ βασιλείω φέρων καὶ μέγα παρὰ τούτῳ δυνάμενος²⁰, ἐνὸς κατὰ τον Μιχαὴλ Ατταλειάτη, τὴν τῶν ὄλων διοίκησιν εἶχε²¹. Ο Μιχαὴλ Ψελλός μας πληροφορεῖ, ὅχι χωρὶς υπερβολή, ὅτι ο Μονομάχος θεωρώντας τὸ θρόνον του γαλήνιο λιμάνι, ἀνέθεσε τὴ φροντίδα του κράτους σε υπαλλήλους του με επικεφαλῆς τον Κωνσταντῖνο Λειχοῦδη²², ο οποίος τελικὰ ἐγίνε μεσάζων (παραδυναστεύων)²³ του αυτοκράτορα. Ο ἴδιος ιστορικός με τὴ συνήθη παραστατικότητα του ἀρνηγείται ὅτι, ὅταν ο Μονομάχος δεχόταν σε ἀκρόαση υπηκόους, ο Λειχοῦδης ἄλλοτε ἀποκρινόταν, γέροντας πρὸς τον αυτοκράτορα δῆθεν για νὰ λάβει ἐντολές καὶ ἄλλοτε του υποδείκνυε τί ἐπρεπε νὰ ἀποκριθεῖ. Ἔτσι, καταλήγει ο Ψελλός, ο παραδυναστεύων ἦν ἄρα ἄμφω βασιλεὺς οὗτος καὶ τῷ σχήματι καὶ τῷ πράγματι²⁴.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ «τετράς των σοφῶν», ἔχοντας τὴ στήριξη καὶ τὴν ἐνθάρρυνση των δύο βασιλισσῶν καὶ εξασφαλίζοντας, προφανῶς, τὴν ἀποδοχή καὶ τὸ θαυμασμό του βυζαντινοῦ γηγέμονα, ἐπέδρασε καθοριστικά στη χάραξη τῆς αυτοκρατορικής πολιτικῆς σε μίᾳ ἐποχῇ, κατὰ τὴν ὁποία μεταβολῆς ἔδει τοῖς πράγμασι κρείττονος²⁵. Ἡ συνεξέταση των μνημονευθέντων στοιχείων με ἄλλες μαρτυρίες των πηγῶν βοηθοῦν νὰ ἐντοπίσουμε τους συγκεκριμένους τομείς ἀσκήσης τῆς ἐπιρροῆς τῆς.

Σύμφωνα με τὴς πηγές, κατὰ τὴ βασιλεία του Μονομάχου παραχωρήθηκαν τίτλοι καὶ ἀξιώματα σε ἐμποροβιοτέχνες τῆς πρωτεύουσας, τὰ ὁποία ἔκαναν δυνατὴ τὴν εἰσοδοχὴ των τελευταίων στη σύγκλητο²⁶. Ἡ καινοτομία αὐτὴ βοήθησε

20. Σκυλίτζης (*Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973), 440.

21. Ατταλειάτης, 66.

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 59.

23. Πὰ τον μεσάζοντα βλ. H.-G. Beck, *Der byzantinische Ministerpräsident*, *BZ* 48 (1955), 309-338· J. Verpeaux, *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: «ὁ μεσάζων»*, *BSI* 16 (1955), 270-296· R. Loenertz, *Le chancelier impérial à Byzance au XIVe et XIIIe s.*, *OCP* 26 (1960), 275-300· Lemerle, *Cinq études*, 260-263· Oikonomides, *St. George of Mangana*, 245.

24. *MB Δ'*, 402: τὰ μὲν αὐτὸς ἐδίδον τὰς ἀποκρίσεις, ἐπικλίνων τὰ ὅσα τῷ αὐτοκράτορι ὡς παρ' ἐκείνου λαμβάνων τὸ σύνθημα, τὰ δ' ἐκεῖνῳ ὑπετίθει ὅπως χρῆ πρὸς ἕκαστον ἀποκρίνεσθαι καὶ ἦν ἄρα κατ' ἄμφω βασιλεὺς οὗτος, καὶ τῷ σχήματι καὶ τῷ πράγματι. Νέα ἐκδοση του ἐπιταφίου του Μιχαὴλ Ψελλοῦ για τον Κωνσταντῖνο Λειχοῦδη: Michele Psello, *Orazione in memoria di Costantino Lichudi*, *Introd.*, traduz., comm., U. Criscuolo, Μεσοσίη 1983.

25. *MB Δ'*, 429.

26. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 132· Ατταλειάτης, 18· Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Βόνη 1897) III, 616. Βλ. Σταυρούλα Χονδρῖδου, *Ὁ Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, (ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) Αθήνα 1999, 62 κκ.

τον αυτοκράτορα στην απόκτηση λαϊκού ερείσματος, ωφέλησε οικονομικά το κράτος και αποτέλεσε την αρχή για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής «τάξης», η δραστηριοποίηση της οποίας θα μπορούσε να οδηγήσει βαθμιαία στη μετατροπή των κοινωνικο-οικονομικών δομών της αυτοκρατορίας. Αξιώματα σε εμποροβιοτέχνες είχε απονείμει και ο Μιχαήλ Ε²⁷, όχι όμως ιδιαίτερος υψηλά και περιορισμένα σε έκταση, όπως μας αφήνει να εννοήσουμε η διαπίστωση του Μιχαήλ Ψελλού ότι επί Κωνσταντίνου Θ' *ἀσύγκριτα τὰ παρόντα ἐδόκει τοῖς πρότερον*²⁸. Το γεγονός ότι σύμβουλος και των δύο αυτοκρατόρων ήταν ο Κωνσταντίνος Λειχουδής²⁹, οδηγεί στη σκέψη ότι ο τελευταίος υπήρξε εμπνευστής της καινοτομίας αυτής.

Η δημιουργία του «σεκρέτου δικῶν ἰδιωτικῶν» με επικεφαλής τον επί των κρίσεων αποτέλεσε έναν ἄλλο σημαντικό νεωτερισμό³⁰. Στόχος του «σεκρέτου» ήταν ο έλεγχος των *σχεδαρίων* (των πρακτικών) των επαρχιακών δικαστῶν και, κατά συνέπεια, η αντιμετώπιση της διαφθοράς τους, η μείωση των καταχρήσεων των φοροεισπρακτόρων, η προστασία των πενήτων, η ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και η αποτελεσματικότερη λειτουργία της κρατικής μηχανής³¹. Χωρίς τον Μιχαήλ Ψελλού, σύμφωνα με το οποίο ο Κωνσταντίνος Λειχουδής υπήρξε ερμηνευτής και εισηγητής νόμων³², οι υψηλές νομικές γνώσεις του Ιωάννη Ξιφιλίνου *ἀλλά και των υπολοίπων*³³, καθώς και η εμπειρία του Μιχαήλ Ψελλού από την υπηρεσία του σε επαρχιακά δικαστήρια πριν την είσοδό του στα ανάκτορα³⁴,

27. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 96· Σκυλίτζης, 417· Ατταλειάτης, 11.

28. Ψελλός, *Χρονογραφία* I, 132,24-25.

29. Ατταλειάτης, 66: ... *Κωνσταντίνος ... ὁ Λειχουδής, ἀνὴρ μέγιστον διαλάμψας τοῖς βασιλικοῖς καὶ πολιτικοῖς πράγμασιν ἀπὸ τε τῆς τοῦ Μονομάχου καὶ μέχρι τῆς τούτου ἀναρρήσεως.*

30. Ατταλειάτης, 21-22.

31. Για τους στόχους της ίδρυσης του «σεκρέτου» βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος*, 140 κε.

32. *MB Δ'*, 401: ..., *νόμους ἀμφιβόλους ἀκριβῶς ἐξηγήσατο, ψηφίσματα ἔγραψεν ἐν ταῖς ἀρχαιροεσίαις, ...*

33. *MB Δ'*, 427-429· Ψελλός, *Scripta minora* I, 5· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 122-123· A. Sallač, *Novella Constitutio saec. XI medii, quae est de schola iuris Constantinopoli constituenda et legum custode creando, a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata, Textum de Iagardianum latine vertit notis illustravit*, Πράγα 1954, 23 §8 (νομικές γνώσεις Ξιφιλίνου)· *MB Δ'*, 427 (νομικές γνώσεις Ψελλού)· *MB Ε'*, 148· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 151 (νομικές γνώσεις Μανυρόποδος)· *MB Δ'*, 394 (νομικές γνώσεις Λειχουδῆ).

34. *MB Ε'*, 28. Βλ. H. Hunger, *Byzantinē Logotechnia. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Β', μτφρ. Τ. Κόλιας – Κατερίνα Συνέλλη – Γ. Μακρῆς – Ι. Βάσισης, Ἀθήνα 1992, 188· Κριαράς, Ὁ Μιχαήλ Ψελλός, 58. Επίσης, για τον Μιχαήλ Ψελλό ως νομικό βλ. G. Weiß, *Die juristische Bibliothek des Michael Psellos*, *JÖB* 26 (1977), 79-102.

δημιουργούν την εντύπωση ότι και αυτή η καινοτομία αποτελούσε σύλληψη των τεσσάρων ανδρών.

Την επίδραση της «τετράδος των σοφών» διακρίνουμε, επίσης, στη δημοσιονομική και τη στρατιωτική πολιτική του Μονομάχου. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό, ο παραδυναστεύων *τάς δημοσίας συνεισφοράς τεταγμένας διέθετο, δρους έκαστοι τῶν πραγμάτων ἐπέθηκε*³⁵, ενώ υπήρξε *αἱ τῶν διαφόρων λύσεις, αἱ τῶν δημοσίων τεταγμένα συνεισφοραί*³⁶, ήταν δηλαδή συντονιστής της δημοσιονομικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Θ'. Την άποψη ενισχύει ο Πανηγυρικός του Μαυρόποδος που εκφωνήθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1047 μετά την καταστολή της ανταρσίας του Λέοντος Τορνικίου³⁷, ένας από τους λόγους της οποίας ήταν η δυσανεξία των στρατιωτών εξαιτίας της υποχρεωτικής εξαγοράς της *στρατείας* τους³⁸. Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, παρουσιάζοντας τον Τορνίκο ως φιλοπόλεμο επαναστάτη, ενώ τον Κωνσταντίνο Θ' ως φιλειρηνικό ηγεμόνα, στην ουσία δικαιώνει την πολιτική του τελευταίου για τη διάλυση μέρους του στρατού της Δύσης³⁹ με απώτερο, κατά τη γνώμη μας, σκοπό τη βελτίωση του στρατού και τον εκχηματισμό της οικονομίας.

Για το ίδιο θέμα, ο συγγραφέας υποστηρίζει τον αυτοκράτορα σε Λόγο που επρόκειτο να εκφωνηθεί στις 23 Απριλίου 1047, αλλά αντικαταστάθηκε από άλλον, ίσως επειδή έθιγε μία μερίδα του στρατού που διαφωνούσε και ήταν έτοιμη να επαναστατήσει⁴⁰.

Εξάλλου, από τις ιδέες που εκφράζονται σε έργα του Ιωάννη Μαυρόποδος αποκομίζουμε την εντύπωση ότι ο τελευταίος υπήρξε όχι μόνον υποστηρικτής της φιλειρηνικής πολιτικής, την οποία σε πολλές περιπτώσεις⁴¹ και συχνά με επικρι-

35. *MB Δ'*, 401.

36. *MB Δ'*, 402.

37. Μαυρόπουλος, Λόγος αρ. 186, σ. 178-195.

38. J. Lefort, *Rhétorique et politique: trois discours de Jean Mauropous en 1047*, *TM* 6 (1976), 276 κε.

39. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 143-144.

40. Ο Λόγος του Μαυρόποδος «εις τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου καὶ τὴν νῦν γενομένην ἐπὶ τοῖς βαρβάροις θαυματουργίαν» (Μαυρόπουλος, Λόγος αρ. 182), αντικαταστάθηκε από τον Λόγο «Εἰς τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου μετὰ τρίτην ἡμέραν τοῦ πάσχα τελομένην» (Μαυρόπουλος, Λόγος αρ. 181), ο οποίος, όπως μας πληροφορεῖ ο συγγραφέας (Μαυρόπουλος, *Επίγραμμα* αρ. 95), γράφτηκε σε μία βραδιά. Βλ. Lefort, *Rhétorique et politique*, 277· Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 141-144.

41. Η άσκηση φιλειρηνικής πολιτικής και η επιστράτευση διπλωματικών μέσων και μεθόδων αποτέλεσαν βασικό άξονα της εξωτερικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Μονομάχου. Η πολιτική αυτή είναι εμφανής, για παράδειγμα, στην προσπάθεια του αυτοκράτορα να αντικαταστήσει τον φιλοπόλεμο κατεπάνω Ιταλίας Γεώργιο Μανιάκη το 1042 (Σκυλίτζης, 428· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 3· Αττα-

σεις⁴² ακολούθησε ο βυζαντινός ηγεμόνας, αλλά και εισηγητής της. Στο Λόγο της 29ης Δεκεμβρίου 1047, ο Μαυρόπους υποστηρίζει ότι ο πόλεμος δεν αποτελεί σκοπό ενός καλού αυτοκράτορα, αλλά η άσκηση της εξουσίας χωρίς συγκρούσεις και φασαρίες, επειδή η βία δεν είναι ούτε βέβαιη ούτε σίγουρη, ενώ η μετριοπάθεια προέρχεται από τον Θεό⁴³. Στον ίδιο Λόγο ο συγγραφέας, αν και καταδικάζει τον στασιαστή Τορνίκιο και τους στρατιώτες του, εντούτοις δεν προτείνει τη δήμευση των περιουσιών τους και τη θανατική ποινή, αντίθετα με τον αυτοκράτορα και ορισμένους συμβούλους του⁴⁴. Στη μοναδική, επίσης, επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Μονομάχο επιδιώκει τη σωτηρία των στρατιωτών του Τορνικίου, υπενθυμίζοντας ότι ο βασιλεύς «τάχθηκε να κυβερνά ομόδουλους ανθρώπους και ότι ο Θεός ζητεί το αίμα καθενός εξ αυτών από το φονέα»⁴⁵.

Αποκαλυπτικός για τις φιλειρηνικές απόψεις του Ιωάννη Μαυρόποδος είναι και ο Πανηγυρικός της 23ης Απριλίου 1047. Εδώ ο συγγραφέας εμφανίζεται ως εγκωμιαστής του Κωνσταντίνου Μονομάχου, ο οποίος μετά την ήττα των Πατζινάκων τον Ιανουάριο του 1047, θεωρώντας την εξόντωσή τους *βαρβαρικών ...*

λειάτης, 9. Βλ. Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jh.*, Wiesbaden 1967, 59, 91-92· Αικατερίνη Χριστοφλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β΄: 867-1081*, Θεσσαλονίκη 1997², 223), να επιλύσει ειρηνικά τις διαφορές των Βυζαντινών με τους Ρως το 1043 (Σκυλίτζης, 430, 431· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 9-10· Ζωναράς III, 632), να μεταχειριστεί τους ηττημένους Πατζινάκους ως συμμάχους το 1047 (Σκυλίτζης, 459· Ατταλειάτης, 30-31· Ζωναράς III, 643), να συμμαχήσει με τον πάπα για την αντιμετώπιση των Νορμανδών (D. Douglas, *The Norman Achievement 1050-1100*, Berkeley-Los Angeles 1969, 53) ή να διατηρήσει καλές σχέσεις με τους Φατιμίδες της Αιγύπτου (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 64· Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 143 §7. Ψελλός, *Scripta minora* I, 16· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 61. Βλ. Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 873b και 906a).

42. Η πρόταση του Κεγένη για εξόντωση των Πατζινάκων του Τυράχ μετά την ήττα τους το 1047 (Σκυλίτζης, 459), η ανάγκη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος να προβάλει και να δικαιολογήσει την απόφαση του Μονομάχου για την εγκατάσταση των Πατζινάκων σε βουλγαρικές πεδιάδες (Μαυρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 144-146) και η άποψη του Ψελλού ότι η στάση του βυζαντινού ηγεμόνα προς τον Φατιμίδα χαλίφη Μοντάνσερ ήταν υπερβολικά υποχωρητική (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 64), υποδηλώνουν ότι υπήρχε μία εσωτερική αντιπολίτευση που διαφωνούσε με τη φιλειρηνική πολιτική του αυτοκράτορα ή δυσπιστούσε για τα αποτελέσματά της.

43. Μαυρόπους, Λόγος αρ. 186, σ. 179 §8. Βλ. Lefort, *Rhétorique et politique*, 289.

44. Μαυρόπους, Λόγος αρ. 186, σ. 194 §70. Βλ. Lefort, *Rhétorique et politique*, 282· Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 31, 144.

45. Επιστολή Μαυρόποδος αρ. 26, σ. 107: *ὁμοδούλων ἀνθρώπων ἄρχεν ἐτάχθη ὢν ἐκάστου τὸ αἷμα ἐκ τῆς χερσὸς τοῦ ἐχθρόντος ὑπὸ τοῦ κοινῶ πλάστου πάντων ἐπιζητεῖται*. Βλ. Lefort, *Rhétorique et politique*, 282· Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 31.

ἔργον καὶ ἀνόσιον ... καὶ Ῥωμαϊκῆς ἀνάξιον ἡμερότητος⁴⁶ τους εγκατέστησε σε βουλγαρικές πεδιάδες⁴⁷. Στο Λόγο, η εγκατάσταση των Πατζινάκων εμφανίζεται όχι μόνον ως μία προσπάθεια υπεράσπισης των συνόρων, αλλά και διάδοσης των χριστιανικών και ρωμαϊκών ιδεωδών σε απολίτιστους βαρβάρους. Η αυτοκρατορία δεν έχει τίποτα κοινό με τη βιαιότητα των όπλων, αλλά είναι η χώρα της γνώσης και του πολιτισμού, που βασιζέται στον ορθόδοξο χριστιανισμό⁴⁸.

Για τον προσηλυτισμό και την ανοχή εγκατάστασης των Πατζινάκων σε πεδιάδες της αυτοκρατορίας ο Κωνσταντίνος Θ' επαινείται και από τον Μιχαήλ Ψελλό σε πανηγυρικό του Λόγο⁴⁹.

Αναμφίλεκτη, τέλος, υπήρξε η επιρροή της «τετράδος των σοφών» στις επεμβάσεις του Κωνσταντίνου Μονομάχου στο χώρο της εκπαίδευσης. Κατά τη βασιλεία του λειτούργησαν ανώτερη φιλοσοφική και ανώτερη νομική σχολή⁵⁰ με επικεφαλής τον πρόεδρον τῶν φιλοσόφων (Μιχαήλ Ψελλό) και τον νομοφύλακα (Ιωάννη Ξιφιλίνο) αντίστοιχα⁵¹. Ενισχύθηκαν ηθικά, κοινωνικά και οικονομικά διδάσκοντες και διδασκόμενοι⁵², ενώ καταβλήθηκε προσπάθεια για τη συστηματοποίηση και πιστοποίηση των σπουδών⁵³. Μέσα στο πλαίσιο των αλλαγών αυτών

46. Σκυλίτζης, 459.

47. Σκυλίτζης, 459· Ατταλειάτης, 30-31· Μανρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 145· Ψελλός, *Scripta minora* I, 18-19· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 62-63· Ζωναράς III, 643.

48. Μανρόπους, Λόγος αρ. 182, σ. 144-146. Βλ. Lefort, *Rhétorique et politique*, 286.

49. Ψελλός, *Scripta minora* I, 18-19· Ψελλός, *Orationes Panegyricae*, 62-63, 176-195.

50. Η λειτουργία της νομικής σχολής και η δημιουργία του «σεκρέτου δικῶν ιδιωτικῶν» αποτελούσαν, κατά την άποψή μας, άξονες ενός γενικότερου πολιτικού σχεδίου. Σύμφωνα με αυτό, η ομοιομορφία επαγγελματικής προπαρασκευῆ των νέων νομικῶν και ο έλεγχος των σχεδaziών των επαρχιακῶν δικαστῶν, θα είχαν ως συνέπεια την αποτελεσματικότερη λειτουργία των νομικῶν και διοικητικῶν υπηρεσιῶν και κατ' επέκταση της κρατικῆς μηχανῆς.

51. Ατταλειάτης, 21· Salač, *Novella*, 23 §8.

52. Ατταλειάτης, 21: *ὅν τῷ εἰμαρεῖ τῶν διδασκάλων* Salač, *Novella*, 25 §11, 27 §14, 35 §25a· MB E', Επιστολή αρ. 168, σ. 428-430 (παροχή κληρωρίων σε διδάσκοντες).

53. Σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη (The "Peira" of Eustathios Rhomaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *FM* 7 [1986], 190), η πληροφορία της Νεαρῶς του 1047 (Salač, *Novella*, 31 §20) ότι οι σπουδαστές της νομικῆς σχολῆς μετά το πέρας των σπουδῶν τους υποβάλλονταν σε προφορικῆ και γραπτῆ δοκιμασία για να διαπιστώσει ο νομοφύλαξ τις γνώσεις και τις ικανότητές τους και ότι μετά τις εξετάσεις παραχωρεῖτο γραπτῆ βεβαίωση, υποδηλώνει ότι οι σπουδαστές λάμβαναν δίπλωμα, το πρώτο ίσως στην ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμοῦ.

Κατά τη γνώμη μας, η πληροφορία του Ατταλειάτη (σ. 21) ότι ο Κωνσταντίνος Μονομάχος απένεμει βασιλικές τιμές στους σπουδαστές της φιλοσοφικῆς σχολῆς μετά από διαγωνισμό στη δημιουργία (καὶ γερωῶν τούτους ἐν τῷ δημηγορεῖν βασιλικῶν ἀξιωῶν), μετά δηλαδή από γραπτῆ και προφορικῆ δοκιμασία (συγγραφῆ και εκφώνηση δημιουργίας), δίνει την εντύπωση ότι τα βασιλικά γέγρα ήταν πτυ-

πιθανότατα λήφθηκαν μέτρα για την οργάνωση ορισμένων τεχνικών επιστημών με την ίδρυση διδασκαλείων τεχνικής κατεύθυνσης⁵⁴.

Στη δημιουργία των δύο ανώτερων σχολών αποφασιστική υπήρξε η συμβολή του Ιωάννη Μαυρόποδος. Επιστολή, στην οποία κάνει λόγο για συνάντησή του με σπουδαστές και για μεσολάβησή του στον Κωνσταντίνο Θ', προκειμένου να ικανοποιηθεί αίτημα του Μιχαήλ Ψελλού⁵⁵, μας δημιουργεί την εντύπωση ότι οι επαφές αυτές σχετίζονταν με τη λειτουργία της φιλοσοφικής σχολής. Εξάλλου, σε επίγραμμα του καυχείται ότι η δημιουργία νομικής σχολής υπήρξε προσωπική του επιπόνηση, ότι εκείνος έπεισε τον αυτοκράτορα για την ίδρυση της και ότι ο ίδιος συνέταξε τη Νεαρά του 1047⁵⁶. Τέλος, η πληροφορία του Μηναίου Ιανουαρίου ότι ο Ιωάννης Μαυρόποδος καθιέρωσε την εορτή των Τριών Ιεραρχών⁵⁷, φανερώνει την άμεση σχέση του με τους μαθητές και τα εκπαιδευτικά θέματα.

Ωστόσο, παρά τη μεγάλη επιρροή της στην κεντρική εξουσία από ένα σημείο και μετά η ομάδα των τεσσάρων ανδρών έπεσε σε δυσμένεια και σταδιακά απογυμνώθηκε από κάθε σημαντική εξουσία. Η προσεκτική μελέτη των πηγών και η

χία φιλοσοφίας που παρέχονταν στους σπουδαστές στο τέλος των σπουδών τους. Τα πτυχία αυτά ήταν, ενδεχομένως, τα πρώτα στην ευρωπαϊκή ιστορία, καθώς η φιλοσοφική σχολή λειτουργησε χωρίς τερμα από τη νομική. Πάντως, εκείνο που εδώ νομίζουμε ότι έχει τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι τόσο η απουσία ενός πιστοποιητικού γνώσεως, όσο ότι το πιστοποιητικό αυτό ήταν αναγνωρισμένο από τον αυτοκράτορα και, συνεπώς, κανείς δεν μπορούσε να το αμφισβητήσει.

54. Σταυρούλα Χονδρίδου, Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 157-166.

55. Επιστολή Μαυρόποδος αρ. 23, σ. 99-101. Η επιστολή αυτή ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από τους μελετητές. Ο Weiß (*Oströmische Beamte*, 69-72) υποστηρίζει ότι η επιστολή πρέπει να χρονολογηθεί πριν από το 1042, όταν ο Μιχαήλ Ψελλός κατείχε ασήμαντη θέση στο παλάτι, και αντανακλά τον ανταγωνισμό που υπήρχε ανάμεσα στον ίδιο και τον Ιωάννη Μαυρόποδο και κατ' επέκταση στους μαθητές τους. Ο ανταγωνισμός αυτός οδήγησε τελικά τους μαθητές του Ψελλού να διεκδικήσουν (δεν διευκρίνεται πώς) μία ανώτερη θέση για το δάσκαλό τους. Η Wanda Wolska-Conus (*Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6 [1976], 228) συμπεραίνει ότι η επιστολή γράφτηκε μετά την εκλογή του Μιχαήλ Ψελλού στο «διδασκαλικό θρόνο», η οποία δεν είχε όμως επικυρωθεί από τον αυτοκράτορα, και μετά τη συνάντησή του Ιωάννη Μαυρόποδος με τους μαθητές του Ψελλού, στους οποίους ο Μαυρόποδος είχε υποσχεθεί να υποστηρίξει την εκλογή του δασκάλου τους. Τέλος, ο Lemerle (*Cinq études*, 221) υποστηρίζει ότι ο Ιωάννης Μαυρόποδος μεσολάβησε, για να πάρει ο Μιχαήλ Ψελλός τη θέση του δασκάλου της φιλοσοφίας στη σχολή του Αγίου Πέτρου, πράγμα που πέτυχε με τη συμπράξη των μαθητών της σχολής του. Την άποψη αυτή ο Lemerle στηρίζει σε ανέκδοτη επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού, που τη θεωρεί ως απάντηση στο γράμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 115-116.

56. Μαυρόποδος, *Επίγραμμα* αρ. 94, σ. 50.

57. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 49-50.

ανάλυση των δεδομένων της εποχής αποκαλύπτουν ότι οι αιτίες της πτώσης ήταν πολλές και ουσιαστικές.

Ο Λειχούδης, ο Μαυρόπουλος, ο Ψελλός και ο Ξιφιλίνος αποτελούσαν τους βασικούς άξονες ενός κύκλου που επηρέαζε ποικιλοτρόπως την πολιτική του Κωνσταντίνου Μονομάχου, γεγονός που εύλογα γεννούσε δυσαρέσκεια στην αντιπολίτευση. Αντιδράσεις είχε εξ αρχής προκαλέσει η δραστηριότητα του Ιωάννη Μαυρόποδος στην αυλή, όπως φανερώνουν δύο επιστολές του, στις οποίες αισθάνεται την ανάγκη να απαντήσει στις επιθέσεις όσων τον κατηγορούσαν ότι εκμεταλλευόταν την εύνοια του αυτοκράτορα για την εξυπηρέτηση ιδίων συμφερόντων⁵⁸.

Η τοποθέτηση του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου σε περιοίτες εκπαιδευτικές θέσεις με επιρροή στις δημόσιες υποθέσεις πολλαπλασίασε την ανησυχία των αντιπολιτευόμενων ομάδων που πέρασαν στην επίθεση. Οι μομφές εναντίον του Ψελλού προέρχονταν μάλλον από πολιτικούς ανταγωνιστές και παραγκωνισμένους συναδέλφους του. Οι βολές, όμως, κατά του Ξιφιλίνου ήταν σαφώς περισσότερες και ισχυρότερες, επειδή η λειτουργία της νομικής σχολής και η αναγόρευσή του ως πρώτου *νομοφύλακος* έθιγε άμεσα τα συμφέροντα των συντεχνιών των συμβολαιογράφων και των συνηγώρων, καθώς τους στερούσε από πολλές δικαιοδοσίες⁵⁹.

Εξάλλου, το πρόγραμμα των σπουδών στη νομική σχολή ήταν πολύ θεωρητικό και απαιτούσε μία γενική κουλτούρα⁶⁰, γεγονός που οδήγησε σε αντιπαράθεση τους «θεωρητικούς» και τους «πρακτικούς» της νομικής επιστήμης. Η χρήση αρχαϊκών μεθόδων, η επιστροφή στις πηγές και η λατινική ορολογία υπερέβαιναν τις απαιτήσεις της πρακτικής, η έλλειψη της οποίας αποτέλεσε ένα μεγάλο μειονέκτημα για τη νομική σχολή, ιδιαίτερα για εκείνους που επρόκειτο να ασχοληθούν με τα δημόσια πράγματα και να σταδιοδρομήσουν ως κρατικοί υπάλληλοι. Η θεωρητική και ξεπερασμένη διδασκαλία του Ιωάννη Ξιφιλίνου και η έλλειψη πρακτι-

58. Επιστολές Μαυρόποδος αρ. 19-20, σ. 89-93. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 30.

59. Οι αντιπολιτευόμενες ομάδες φαίνεται ότι κρύβονταν πίσω από το γηραιό νομικό Οφρυδά, ο οποίος τόλμησε να διαμαρτυρηθεί για την επιλογή του Ιωάννη Ξιφιλίνου στη θέση του πρώτου *νομοφύλακος*. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν το νεαρό της ηλικίας του, η μικρή πείρα στο επάγγελμα, η ταπεινή κοινωνική του προέλευση και το είδος της διδασκαλίας του. Την υπεράσπιση του Ιωάννη Ξιφιλίνου ανέλαβε ο φίλος του Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος στην «Απολογία υπέρ του νομοφύλακος κατά του Όφρυδα» (*MB E*, 181-196), προσπάθησε να αντικρούσει τον γηραιό νομικό και τους πίσω από αυτόν σχημαζόμενους αντιπάλους.

60. Salač, *Novella*, §§8, 15, 16, 18, 23· *MB Δ*, 429. Βλ. Wanda Wolska-Conus, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM 7* (1979), 4-5, 53.

κής απογοήτευσε τους νέους και εξόργισε τους πιο ηλικιωμένους πρακτικούς νομικούς⁶¹. Τα μειονεκτήματα αυτά, ενδεχομένως, χρησιμοποιήθηκαν ως επιχειρήματα κατά της νέας σχολής, η οποία αδυνατούσε να παράσχει στους σπουδαστές την απαραίτητη πρακτική πείρα για τη διεκπεραίωση των κρατικών υποθέσεων.

Από την άλλη, η εφαρμογή της φιλερηνικής πολιτικής που ο αυτοκράτορας ακολούθησε για την αντιμετώπιση του πατζινακικού κινδύνου απέτυχε ολοκληρωτικά. Το 1049 οι Πατζινάκοι που στρατολογήθηκαν εναντίον των Σελτζούκων επαναστάτησαν⁶² και άρχισαν νέες επιδρομές που διήρκεσαν μέχρι το 1053, οπότε υπογράφηκε συνθήκη με όχι ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους για την αυτοκρατορία⁶³.

Ο πολλαπλασιασμός των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων παράλληλα με τις αυξανόμενες αντιδράσεις εξαιτίας της κοινωνικο-πολιτικής ανόδου του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου μείωσαν, ίσως, το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για τα εκπαιδευτικά θέματα και το έστρεψαν σε άλλους τομείς. Απόηχο της αλλαγής αυτής πιθανόν διακρίνουμε σε ποίημα του Μαυρόποδος αφιερωμένο «Εἰς τὴν ἑαυτοῦ βίβλον», στο οποίο με πίκρα διαπιστώνει ότι στις μέρες του // ... *δοκεῖ δεῖν χρημάτων, οὐ ῥημάτων, // ζήλον κρατοῦντος πραγμάτων, οὐ γραμμμάτων* //⁶⁴. Η απογοήτευση αυτή υποδηλώνει τη διαφωνία του συγγραφέα για τον τρόπο απορρόφησης των διαθέσιμων κονδυλίων και κατ' ἐπέκταση για την οικονομική πολιτική του αυτοκράτορα.

Ο βασικότερος, εντούτοις, λόγος που οδήγησε στη διάσπαση της ομάδας των Λειχούδη – Μαυρόποδος – Ψελλού – Ξιφιλίνου ήταν, κατά τη γνώμη μας, η επιθυμία του Κωνσταντίνου Θ' να ασκήσει μόνος του την εξουσία. Οι άνδρες αυτοί ανήκαν στο στενό κύκλο της Ζωής και της Θεοδώρας, ενώ η παρουσία τους είχε κατά κάποιον τρόπο επιβληθεί στον αυτοκράτορα. Εκείνος τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του από ανάγκη αλλά και θαυμασμό ακολούθησε τις συμβουλές τους σε πολλά σημεία του κυβερνητικού του έργου. Η αυξανόμενη, ωστόσο, επιρροή τους και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου Λειχούδη, ο οποίος, σύμφωνα με τον Μι-

61. Wolska-Conus, L'école de droit, 53.

62. Σουλίτζης, 460-461· Ζωναράς III, 643-644. Για τις επιδρομές των Πατζινακίων από το 1049 μέχρι το 1053 βλ. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Βουκουρέστι 1970, 73-76.

63. Σουλίτζης, 476· Ατταλειάτης, 43· Ζωναράς III, 644· Ματθαίος Εδέσσης (A. Dostourian, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, translated from the original armenian, with a commentary and introduction, Rutgers Un. Ph. D. 1972), 127· Γλυκάς (*Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1836), 597. Βλ. Diaconu, *Les Petchénègues*, 76· M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political history*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1984, 16.

64. Μαυρόπουλος, vi.

χαίλ. Ψελλό, καθόριζε ουσιαστικά την αυτοκρατορική πολιτική, ενώ με την προσωπικότητά του επισκίαζε τον αυτοκράτορα⁶⁵, ενόχλησε τον ίδιο και ανησύχησε έντονα τους «ανθρώπους» του⁶⁶. Η αποτυχία της πατζινακικής πολιτικής, η ένταση από τη λειτουργία των δύο ανωτέρων σχολών και κυρίως ο θάνατος της Ζωής γύρω στο 1050, αποτέλεσαν μοναδική ευκαιρία για την αποδέσμευση του βυζαντινού μονάρχη από τον ασφυκτικό κλοιό των ανθρώπων της αυτοκρατείας.

Το θάνατό της ακολούθησε μία περίοδος γενικής ανασφάλειας και αβεβαιότητας, δοσμένης με ζοηρά χρώματα από τον Μιχαήλ Ψελλό⁶⁷, καθώς εντάθηκαν οι συγκρούσεις ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις που στηρίζονταν στην Ζωή και σε εκείνες που βασιζόνταν στον Μονομάχο. Τελικά, ο αυτοκράτορας, *τὸν ἀρχικὸν ... ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἐπιβεβηκόσι τροχὸν κινῶν καὶ τοὺς γε πλείονας ἀποκρημνίζων καὶ κατασπῶν*⁶⁸, προέβη σε πολιτικές ανακατατάξεις και εκκαθαρίσεις.

Πρώτος έχασε την εὐνοία του ο Κωνσταντῖνος Λειχουδης με το πρόσημα της ανυπακοῆς στις εντολές του⁶⁹. Απομακρύνθηκε από τα ανάκτορα γύρω στο 1051, ασπασήθηκε το μοναχικό βίο και αποσύρθηκε σε μονή της Κωνσταντινούπολης⁷⁰. Ακολούθησε ο Ιωάννης Μαυρόπουλος: χειροτονήθηκε και στάλθηκε ως επίσκοπος παρά τη θέλησή του στα μακρινά Ευχάϊτα⁷¹. Κάτω από αυτές τις συν-

65. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 59: *ζηλοὶ τοῦτον ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὡς ἐπ' ἐκείνῳ τῆς βασιλείας μεταθεσίσης οὐκ εἶχεν ὑπενεγκεῖν τὴν πληγὴν* MB Δ', 405: *ἤδειτο γὰρ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν καὶ ἀχθόμενος τοῦτ'.* Κατά τον J. B. Bury (*Roman emperors from Basil II to Isaac Komnenos, Select Essays*, Amsterdam 1964, 189-190), ο Κωνσταντῖνος Μονομάχος απομάκρυνε τον Λειχουδή, επειδή ο τελευταῖος αρνήθηκε να θέσει σε εφαρμογή το αυτοκρατορικό πρόγραμμα, που προέβλεπε σκληρότερη φορολογία.

66. «Ανθρώποι» του Κωνσταντίνου Μονομάχου ήταν για παράδειγμα ο Ρωμανός Βούλας (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 38· Ζωναράς III, 644-645. Βλ. Σταυρούλα Χονδρίδου, Η επιβουλή του Ρωμανού Βούλα. Μία μορφή πρόληψης συνωμοσίας στα μέσα του 11ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 14 (2001), 49-56), ο ραικτωρ Νικηφόρος (Σκυλίτζης, 464), ο λογοθέτης και παραδυναστεύων Ιωάννης (Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 58· Σκυλίτζης, 477· Ζωναράς III, 649-650), ο πρωτονοτάριος του δρόμου Κωνσταντῖνος και ο επί του κανικλείου Βασιλείος (Σκυλίτζης, 477-478).

67. MB Δ', 436· Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 65-66· Επιστολή Ψελλού αρ. 34, σ. 54,28 κε., σ. 55,1-3. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37.

68. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 66.

69. Ζωναράς III, 650.

70. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 60· Σκυλίτζης, 477· Ζωναράς III, 650· MB Δ', 403. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37. Την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Λειχουδή ακολούθησαν, κατά τον Μιχαήλ Ψελλό, μύρια δεινά στην αυτοκρατορία. *Εἴτ' αὖ γίνεται, γράφει χαρακτηριστικά, πολλῶν ἐπικλυσθέντων κακῶν, ὃν ἐκεῖνος ἀφειστήκει χρόνον τῆς διοικήσεως οὐπω τὰ μείζω τῶν δεινῶν ἐγγεγόνει* (MB Δ', 406).

71. MB Δ', 393. Βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 37.

θήκες ανακλήθηκαν στα ανάκτορα ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος⁷². Η παραμονή τους εκεί και η απονομή υψηλών αξιωμάτων⁷³ στη συνέχεια ενισχύει την άποψη ότι με την ανάκλησή τους ο αυτοκράτορας επιδίωκε να περιορίσει τις αντιδράσεις από την αύξηση της πολιτικής τους δύναμης και ότι βασικός στόχος των επιθέσεων ήταν ο Κωνσταντίνος Λειχούδης και ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, οι δύο ισχυρότεροι άνδρες της τετράδας.

Στο κλίμα αυτό της έντασης πιθανόν εντάσσεται και η κατηγορία εναντίον του Μιχαήλ Ψελλού για απόκλιση από το ορθόδοξο δόγμα. Τις αιτίες της εναντίον του εκστρατείας προσπαθεί να ανιχνεύσει και ο ίδιος σε επιστολή του προς τον πατριάρχη: *ὕπωπτεύθη γάρ μοι καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀνόδου, ὃ γῆ καὶ ἤλιε, καὶ ἡ καθέδρα, ἴσως δὲ καὶ τῆς παρρησίας τὸ σύνθημα*, αναφέρει χαρακτηριστικά⁷⁴. Ο αυτοκράτορας αρκέστηκε να του ζητήσει γραπτή ομολογία και διαβεβαίωσε τους κληρικούς της Αγίας Σοφίας για την ορθοδοξία του, ενώ ο κατηγορούμενος αναγκάστηκε να συντάξει μία ομολογία πίστης, αποτελούμενη από 15 κεφάλαια⁷⁵.

Ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος εγκατέλειψαν το παλάτι γύρω στο 1054. Έχουμε την εντύπωση ότι οριστικοποίησαν την απόφασή τους πιεζόμενοι όχι τόσο από το αυτοκρατορικό, όσο από το πατριαρχικό περιβάλλον. Στις 24 Ιουλίου του 1054, μετά τη σύγκρουση του Κηρουλαρίου με τους παπικούς απεσταλμένους που οδήγησε στο σχίσμα των δύο Εκκλησιών, ο Κωνσταντίνος Θ', που μέχρι τότε αντιτίθετο στη ρήξη με τη Δύση, έστειλε προς τον πατριάρχη αποστολή, μέλη της οποίας ήταν και ο Μιχαήλ Ψελλός με τον Ιωάννη Ξιφιλίνο⁷⁶, γεγονός που φανερώνει ότι οι τελευταίοι έχαιραν της εμπιστοσύνης του βυζαντινού μονάρχη και εξέφραζαν την πολιτική του. Η διαφορά των απόψεων αυτοκράτορα και πατριάρχη στο θέμα των σχέσεων με τη Δυτική Εκκλησία και η επικράτηση των θέσεων του δευτέρου, πρέπει να έφεραν σε δυσχερή θέση τους δύο άνδρες

72. *MB Δ'*, 434.

73. Ο Μιχαήλ Ψελλός τιμήθηκε με το αξίωμα του πρωτοασηρητή, από το οποίο αναγκάστηκε να παραιτηθεί, επειδή και αυτός ο διορισμός δημιούργησε έντονες αντιδράσεις (*Michaelis Pselli Oratoria minora*, έκδ. Α. R. Littlewood, Λυψία 1985, αρ. 8, σ. 29-37· *MB Δ'*, Ivi· Ψελλός, *Scripta minora* I, 361-371) και του βεσπάρχη, ενώ ο Ιωάννης Ξιφιλίνος με το αξίωμα του επί των δειψων και, ενδεχομένως, του επί των κρίσεων (*MB Δ'*, Iv-Ivii και E, 204· J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Φλωρεντία-Βενετία 1759-1798 [ανατ. Graz 1960-1961], XIX, 820-821· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 917a· Grumel – Darrouzès, *Regestes*, αρ. 869).

74. G. Weiß, *Forschungen zu den noch nicht edierten Schriften des Michael Psellos*, *Byzantinica* 4 (1972), 48.

75. A. Garzya, *On Michel Psellus' admission of faith*, *EEBS* 35 (1966-67), 41-46.

76. Mansi, XIX, 820-821. Βλ. Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 917a· Grumel – Darrouzès, *Regestes*, αρ. 869.

που έβλεπαν τον κλοιό να σφίγγει γύρω τους, καθώς η αμφισβήτηση προερχόταν όχι μόνον από το περιβάλλον του αδύναμου οργανικά Μονομάχου (λίγους μήνες μετά πέθανε) αλλά, το κυριότερο, του Κηρουλαρίου, η δύναμη του οποίου αυξανόταν. Αναγκάστηκαν, έτσι, ο Ιωάννης Ξιφιλίνος αρχικά⁷⁷ και ο Μιχαήλ Ψελλός αργότερα να εγκαταλείψουν το παλάτι⁷⁸.

Η σταδιακή απομάκρυνση της ομάδας των τεσσάρων ανδρών συνέπεσε με τα πρώτα σημάδια μιας πολλαπλής κρίσης που κορυφώθηκε στη δεκαετία 1071-1081. Δεν ισχυριζόμαστε, βέβαια, ότι η πτώση της «τετράδος των σοφών» υπήρξε αιτία της κρίσης αυτής. Νομίζουμε, ωστόσο, ότι οι εισηγήσεις και οι πρωτοβουλίες της για την πνευματική ανάπτυξη, την εξύψωση του γοήτρου της αυτοκρατορίας και την αντιμετώπιση χρόνιων προβλημάτων της, υπήρξαν γενναίες, πρωτότυπες και ουσιαστικές. Παρά το άδοξο τέλος της, «η τετράς των σοφών» αποτέλεσε μία καλή στιγμή στην ιστορική πορεία του Βυζαντίου και μία σπάνια περίπτωση που φιλόσοφοι κυβέρνησαν και τα αποτελέσματα των προσπαθειών τους υπήρξαν για την εποχή τους σημαντικά.

77. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 67· MB Δ', 437-438.

78. Ψελλός, *Χρονογραφία* II, 69· MB Δ', 441.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΕΛΕΛΗΣ

ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ «ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΩΝ»

Εισαγωγή*

«Τί πιο καλό, αγαπητέ μου, από το να νομίζεις ότι ο Θεός βρίσκεται πάνω από όλα, ότι είναι η μοναδική αρχή των πάντων και ότι όλα εκπορεύονται από αυτόν και καταλήγουν σ' αυτόν! Και έχοντας μια τέτοια άποψη, αντιλαμβάνεσθε ότι η φύση βρίσκεται ανάμεσα στον Δημιουργό και τα δημιουργήματά Του, όπως ακριβώς το χέρι είναι το πρώτο αίτιο και με τη χρήση του ο Θεός, αν και μένει ακίνητος, ορίζει τα φαινόμενα και την αλληλουχία των εποχών και απαλλάσσει έτσι το βίο μας από κάθε λύπη. Όμως τόσοσυχμός σοφίας έχει ενσκήψει στο βίο μας, ώστε όλοι έχουμε καταλήξει από κοινού στην επιστήμη της αμάθειας και, έτσι, οι πολλοί νομίζουν ότι ακόμα και η βροχή δεν ξεσπά από τα νέφη, αλλά – σύμφωνα με το λεγόμενο κόσκινο του Ερατοσθένη – από οπές που υπάρχουν στον ουρανό από τις οποίες διέρχεται το νερό Εγώ λοιπόν σας παροτρύνω να πάψετε να τρέφεστε από τις κοινές αντιλήψεις και να γίνετε τρόφιμοι των επιστημών ... και να μάθετε πως η ελληνική σοφία, αν και αμάθησε ως προς την πίστη στο θείο και ως προς τη θεολογία, ωστόσο γνώρισε τη φύση έτσι όπως τη δημιούργησε ο πλάστης»¹.

Με τα λόγια αυτά – σε ελεύθερη απόδοση – ο Μιχαήλ Ψελλός στο Λόγο του «Πρὸς μαθητὰς ἀμελοῦντας» επιπλήττει τους μαθητές του επειδή για πολλοστή φορά αργοπόρησαν να φτάσουν στο μάθημα. Και αν στις στηλιτευτικές αυτές παρατηρήσεις η αναφορά στην ερμηνεία του φαινομένου της βροχής και στις σχετικές λαϊκές αντιλήψεις αποτελεί ρητορικό εύρημα του πολυμαθούς συγγραφέα προκειμένου να τονίσει τον *ἀγχμὸν σοφίας* που έχει ενσκήψει στις συνειδήσεις

* Η ανακοίνωση αυτή συντέθηκε στα πλαίσια υποτροφίας για μεταδιδακτορική έρευνα με θέμα «Οι μετεωρολογικές θεωρίες των Βυζαντινών (11ος-15ος μ.Χ. α.)», που χορήγησε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών της Ελλάδας στον συγγραφέα.

1. Michael Psellus, *De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, έκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838, 150-151.

των αμελών μαθητών του, μια συνολικότερη αποτίμηση των παρατηρήσεων του Ψελλού μας παραπέμπει στις γενικότερες πνευματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κωνσταντινούπολη του 11ου αιώνα, στην άνθιση της μελέτης των αρχαίων ελληνικών συγγραφέων και στην αναβίωση του Αριστοτελισμού στα πλαίσια ενός εγκυκλοπαιδισμού με ακαδημαϊκό χαρακτήρα και νεοπλατωνικές ρίζες.

Η επιλογή του παραπάνω χωρίου, στο οποίο ο Ψελλός προτρέπει τους μαθητές του να γίνουν τρόφιοι της επιστήμης και γνώστες της φύσης με αφορμή την επικρατούσα αφελή ερμηνεία του μετεωρολογικού φαινομένου της βροχής, δεν είναι τυχαία γιατί στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται οι επιστημονικές ερμηνείες των φαινομένων αυτού του είδους όπως αυτές διατυπώνονται στα έργα τριών σημαντικών πνευματικών μορφών του 11ου αιώνα: του Μιχαήλ Ψελλού, του Συμεών Σηθ και του Ευστρατίου Νικαίας. Η προσέγγιση των ερμηνειών αυτών γίνεται λαμβάνοντας υπόψη την άνθιση των φυσικών επιστημών και την αναβίωση του Αριστοτελισμού την ίδια εποχή.

Ο 11ος αιώνας περίοδος αναγέννησης των φυσικών επιστημών και του Αριστοτελισμού

Είναι αλήθεια ότι τον 11ο αιώνα η βυζαντινή κοινωνία γνώρισε αλλαγές που εκτείνονται σε ποικίλα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, από τις παραγωγικές σχέσεις και την καθημερινή ζωή ως την τέχνη και την αναμόρφωση του τρόπου σκέψης. Έτσι, η ανάπτυξη του θεσμού της ανώτατης εκπαίδευσης, οι νέες τεχνικές της διδασκαλίας, τα ανανεωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς και το αυξημένο ενδιαφέρον των λογίων της εποχής (καθηγητών και σπουδαστών στο αναβαθμισμένο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης) για τις φυσικές επιστήμες είναι παράμετροι που καθόρισαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο το Βυζάντιο κατά τον 11ο αιώνα προσέγγισε με νέα ματιά τα κείμενα της κλασικής Αρχαιότητας².

Η έλλειψη επιστημονικών κειμένων μεταξύ 7ου και 8ου αιώνα και το νέο ενδιαφέρον για την κατανόηση του φυσικού κόσμου από τον 9ο αιώνα και εξής αποτελεί ένδειξη για μια προσπάθεια σταδιακής εκλογίκευσης του έως τότε επι-

2. A. P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Άλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφρ. Ά. Παππᾶς – Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1997, 349· C. Niarchos, *The philosophical background of the eleventh-century revival of learning in Byzantium*, στο: Margaret Mullet – R. Scott (εκδ.), *Byzantium and the classical tradition*, University of Birmingham 13th Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, Birmingham 1981, 127-135.

κρατούντος θεοκεντρικού κοσμοειδώλου. Και αν η εκλογίκευση αυτή συνδέεται με τη γνώση των κεμένων της ελληνικής Αρχαιότητας, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι βασικό μέλημα του 10ου αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως εγκυκλοπαιδικός χάρη στα λεξικά και τις ανθολογίες του, υπήρξε η σταχυολόγηση, συγκέντρωση και αντιγραφή αρχαίων κεμένων, ενώ ο 11ος αιώνας μπορεί δίκαια να θεωρηθεί ως η περίοδος της εμβάθυνσης στη γνώση των κεμένων αυτών³.

Η μετατόπιση από το κοσμοείδωλο της «Χριστιανικής Τοπογραφίας» προς μια ορθολογικότερη αντίληψη του κόσμου κορυφώθηκε στα τέλη του 11ου αιώνα με την πλήρη άνθιση της αριστοτελικής φυσικής στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Είναι μια περίοδος κατά την οποία οι λόγιοι της εποχής εκδηλώνουν έντονα το ενδιαφέρον τους για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων είτε εντός είτε εκτός των πλαισίων της ανώτατης εκπαίδευσης. Ο μεγάλος αριθμός επιστημονικών έργων βασισμένων σε αρχαίους συγγραφείς (Πτολεμαίος, Στράβων, Άρατος, Κλεομήδης, Αριστοτέλης) που καλύπτουν ποικίλα γνωστικά πεδία (γεωγραφία, αστρονομία, κοσμογραφία, φυσική, μετεωρολογία) πιστοποιεί τις νέες αυτές τάσεις. Πίσω από αυτήν την επιστημονική φιλολογία διαφαίνεται το νέο κοσμοείδωλο (Weltanschauung) που σχηματιζόταν οι λόγιοι του 11ου αιώνα, σύμφωνα με το οποίο η αντίληψη για το σύμπαν προϋποθέτει μια σύνθεση παγανιστικών και χριστιανικών στοιχείων όχι μόνο στο πεδίο της θεολογίας, αλλά και σε όλους τους τομείς του επιστητού με απώτερο στόχο την ένωση του ανθρώπου με τον Θεό⁴.

Δίπλα στη νεοπλατωνική μεταφυσική, η αριστοτελική παράδοση ανανεώνεται σε μια περίοδο αυξανόμενου διανοητικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος για τη φύση και τα φαινόμενά της. Η συστηματική έρευνα της φύσης συνδέεται με την αναβίωση ενός κριτικού, εκχριστιανισμένου ενδιαφέροντος για τον Αριστοτέλη και τις αιτίες των φυσικών φαινομένων. Στην αριστοτελική αυτή παράδοση περιλαμβάνεται όλο το φάσμα των γνώσεων που καλύπτει η φιλοσοφία: βιολογία, ζωολογία, μετεωρολογία, ρητορική, γενικά το εγκυκλοπαιδικό ιδεώδες όπως αυτό καλλιεργήθηκε από την αλεξανδρινή παράδοση⁵. Οι λόγιοι του 11ου αιώνα αντι-

3. Kazhdan – Epstein, *Άλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό*, 210· I. Pontikos, *Άνωνύμων Φιλοσοφικά Σύμμεικτα. A miscellany in the Tradition of Michael Psellos (Codex Baroccianus Graecus 131). Critical Edition and Introduction* [Corpus Philosophorum Medii Aevi 6], Αθήνα 1992, xli· A. Hohlweg, *Medizinischer “Enzyklopädismus” und das Pόnημα Ίατρικόν des Michael Psellos, BZ 81* (1988), 39-49, εδw: 40.

4. Pontikos, *Άνωνύμων Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*, xlii.

5. K. Oehler, *Aristotle in Byzantium, GRBS 5* (1964), 133-146, εδw: 138 κε· H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ή λόγια κοσμητή γραμματεία τwν Βυζαντινwν*, Α', μτφρ. Λ. Μπενάκης – Ί. Άναστασίου – Γ. Μακρής, Αθήνα 1987, 79· L. Benakis, *Commentaries and Commentators on the*

λαμβάνονται τον πλούτο και την ποικιλία του φυσικού κόσμου που τους περιβάλλει και η διαπίστωση της πολυπλοκότητάς του προκαλεί το νου και τον καλεί να παρατηρήσει τα φαινόμενα, να αναζητήσει νέες ερμηνείες και να επαληθεύσει τις παλαιότερες θεωρίες. Έτσι, οι λόγιοι εγείρουν ερωτήματα για την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων που απαιτούν μια λογική εξήγηση, με την προϋπόθεση ότι οι ερμηνείες αυτές δεν προσβάλλουν το κατεστημένο χριστιανικό δόγμα. Η θεολογική προϋπόθεση που ευνόησε σημαντικά τη μελέτη της φύσης και των φυσικών φαινομένων, ιδιαίτερα τον 11ο αιώνα, ήταν η αποδοχή από την πατερική και βυζαντινή παράδοση της τριχοτόμησης της ανθρωπίνης σοφίας σε πρακτική (με στόχο την ηθική βελτίωση του ατόμου), σε φυσική (που ασχολείται με τη μελέτη της φύσης ως δημιουργίας του Θεού) και σε θεολογική ή θεοπτική (που πραγματεύεται τη θέωση του ατόμου)⁶.

Τα μετεωρολογικού χαρακτήρα κείμενα του 11ου αιώνα

Μέσα σε αυτές τις πνευματικές συνθήκες, η Μετεωρολογία ως τομέας της Φυσικής διδασκόμενος στα πλαίσια της ανώτατης εκπαίδευσης, κατείχε τη δική της θέση στο σύστημα των γνωστικών αντικειμένων, αλλά και των αριστοτελικών κειμένων, που οι φοιτητές του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης όφειλαν να μελετούν κατά τον 11ο αιώνα⁷.

Η ένταξη των «Μετεωρολογικῶν» του Αριστοτέλη στην ακαδημαϊκή διδακτική πρακτική κατά τον 11ο αιώνα τεκμηριώνεται από ποικίλα σχετικά κείμενα που η χειρόγραφη παράδοση έχει διασώσει. Ως προς τα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη καθαυτά, σώζονται οι κώδικες Vindobonensis phil. gr. 100 (του 9ου

Works of Aristotle (except the Logical ones) in Byzantium, στο: B. Mojsisch – O. Pluta (εκδ.), *Historia Philosophiae Medii Aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Amsterdam-Philadelphia 1991, 45-53.

6. Pontikos, *Ἀνωτόμιον Φιλοσοφικά Σύμμεκτα*, Ικ' Η. Ποντικός, Η αναβίωση του φυσικού Αριστοτέλη τον 11ο αιώνα στο Βυζάντιο, *Δωδώνη* 21 (1992), 83-99, εδώ: 85.

7. Σ' ένα πρόγραμμα μαθημάτων ανώτατης εκπαίδευσης του 11ου αιώνα που σώθηκε μέσα από τη χειρόγραφη παράδοση αναφέρονται όχι μόνο τα διδασκόμενα γνωστικά αντικείμενα, αλλά και η σειρά με την οποία αυτά διδάσκονταν: *Τί μετὰ τὸ ὄργανον δεῖ ἀναγινώσκειν; φυσικά· μεθ' ἃ τὸ περὶ οὐρανοῦ, τὰ μετέωρα, τὰ μετὰ τὰ φυσικά, τὸ περὶ ζώων μορίων, τὰ περὶ αἰσθητῶν, τὸ περὶ ψυχῆς καὶ ὅσα ἄλλα τοῦ Ἀριστοτέλους... ἐξηγηταὶ Ἀριστοτέλους· πρῶτος Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιανός, Ἀμιμόνιος, Πορφύριος, ὁ Φιλόπονος καὶ ἕτεροι πολλοί.* Βλ. M. Treu, Ein byzantinisches Schulgespräch, *BZ* 2 (1893), 96-105, εδώ: 99.

αίωνα) και Parisinus gr. 1853 (του 10ου αιώνα), οι οποίοι περιλαμβάνουν επιλογές αποκλειστικά από τα φυσιογνωστικά έργα του Αριστοτέλη, συμπεριλαμβανομένων και των «Μετεωρολογικών»⁸, ενώ από πλευράς συγγραφέων ξεχωριστό ενδιαφέρον σε θέματα μετεωρολογίας διαπιστώνεται σε έργα του Μιχαήλ Ψελλού, του Συμεών Σηθ και του Ευστρατίου Νικαίας.

Ο Μιχαήλ Ψελλός όχι μόνον αφιέρωσε ιδιαίτερα κεφάλαια σε διάφορα μετεωρολογικά ζητήματα στο έργο του «Διδασκαλία παντοδαπή»⁹, αλλά συνέγραψε και έναν αριθμό μικρών καθαυτό μετεωρολογικού χαρακτήρα έργων. Πρόκειται για τα κείμενα που φέρουν τους τίτλους: «Σύνοψις περί άστραπής πυρός»¹⁰, «Περί ύετοϋ, χαλάζης»¹¹, «Περί άνέμων»¹², «Περί βροντής, άστραπής»¹³, «Περί άλλω και ίριδος»¹⁴, «Περί τών κατ' ούρανόν φασμάτων»¹⁵, «Περί σεισμών»¹⁶, «Περί

8. W. Lackner, Die aristotelische Meteorologie in Byzanz, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* III, Bucaresti 1976, 639-643, εδw: 640. Για τα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη βλ. *Aristotle Meteorologica with an English translation*, εκδ. H. D. P. Lee [Loeb Classical Library 397], Cambridge Massachusetts-London 1978 (στο εξής: Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά»).

9. *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, εκδ. L. G. Westerink, Utrecht 1948 (στο εξής: Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπή»).

10. Μιχαήλ Ψελλός, «Σύνοψις περί τοϋ τής άστραπής πυρός και βροντής και κερανϋνών και έτέρων μετεωρων έρωτήσεων», *Michel Psellus épître sur la Chrysopeé, opusculs et extraits sur l'alchimie, la météorologie et la démonologie*, εκδ. J. Bidez [Catalogue des Manuscrits Alchimiques Grecs VI], Bruxelles 1928, 55-64. Βλ. και νεότερη έκδοση: *Michaelis Pselli philosophica minora I: opuscula logica, physica, allegorica, alia*, εκδ. J. M. Duffy, Stuttgart-Leipzig 1992, opusc. 19: 69-76 (στο εξής: Ψελλός, «Σύνοψις περί άστραπής πυρός»).

11. Μιχαήλ Ψελλός, «Περί ύετοϋ, χαλάζης, χιόνος, πάχνης και δροσού», *Michel Psellus épître*, εκδ. Bidez, 64-67. Βλ. και νεότερη έκδοση: *Michaelis Pselli philosophica minora*, εκδ. Duffy, opusc. 20: 77-79 (στο εξής: Ψελλός, «Περί ύετοϋ, χαλάζης»).

12. Μιχαήλ Ψελλός, «Περί άνέμων»: *Michel Psellus épître*, εκδ. Bidez, 67-68. Βλ. και νεότερη έκδοση: *Michaelis Pselli philosophica minora*, εκδ. Duffy, opusc. 21: 80-82 (στο εξής: Ψελλός, «Περί άνέμων»).

13. Μιχαήλ Ψελλός, «Περί βροντής, άστραπής, κερανϋνού, πρησιτηρός, ένκεφίου και τυφάνος», *Michaelis Pselli philosophica minora*, εκδ. Duffy, opusc. 22: 83-86 (στο εξής: Ψελλός, «Περί βροντής, άστραπής»).

14. Μιχαήλ Ψελλός, «Περί άλλω και ίριδος, ήάβδων τε και παρηλίων», *Michaelis Pselli philosophica minora*, εκδ. Duffy, opusc. 23: 86-89 (στο εξής: Ψελλός, «Περί άλλω και ίριδος»).

15. Μιχαήλ Ψελλός, «Περί τών κατ' ούρανών φασμάτων και περί κομητών και γαλαξίου», *Michaelis Pselli philosophica minora*, εκδ. Duffy, opusc. 24: 89-92 (στο εξής: Ψελλός, «Περί τών κατ' ούρανών φασμάτων»).

16. Μιχαήλ Ψελλός, «Περί σεισμών», *Michaelis Pselli philosophica minora*, εκδ. Duffy, opusc. 26: 92 (στο εξής: Ψελλός, «Περί σεισμών»).

βροντῶν»¹⁷, «Περὶ κεραυνῶν»¹⁸, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς»¹⁹. Στη «Διδασκαλία παντοδαπῆ» ο Ψελλός αναπτύσσει σε περισσότερες από 200 παραγράφους πλείστα θεολογικά και επιστημονικά ζητήματα, μεταξύ των οποίων και τη φύση των μετεωρολογικῶν φαινομένων, ενώ τον απασχόλησαν μετεωρολογικά ζητήματα και σε μια επιστολή²⁰.

Ο Συμεὼν Σηθ στο ἔργο του «Σύνοψις τῶν φυσικῶν»²¹, που ως πρόσφατα θεωρήθηκε ὅτι ἴταν κείμενο του Ψελλοῦ²², προσεγγίζει με συνοπτικό τρόπο κοσμολογικά και φυσικά ζητήματα, μεταξύ των οποίων και τη φύση των μετεωρολογικῶν φαινομένων.

Τέλος, η διατριβή του Ευστρατίου Νικαίας, που φέρει τον αφιερωματικό τίτλο: «Τῆ δεσποίνῃ κυρία Μαρία τῆ Ἀλανήσῃ»²³, εἶναι κείμενο με χαρακτηριστικά μετεωρολογικό, κοσμογραφικό και αστρονομικό και βρίσκεται σε αντιτοίχια τόσο με τη «Διδασκαλία παντοδαπῆ» του Ψελλοῦ, ὅσο και με τη «Σύνοψιν» του Συμεὼν Σηθ, ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς κοινῆς θεματικῆς, ἀλλὰ και ἐξαιτίας τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας για τὴν ἐρμηγεία των μετεωρολογικῶν φαινομένων που προτείνουν.

17. Μιχαὴλ Ψελλός, «Περὶ βροντῶν», *Michaelis Pselli philosophica minora*, ἐκδ. Duffy, opusc. 27: 93-94 (στο εἰς: Ψελλός, «Περὶ βροντῶν»).

18. Μιχαὴλ Ψελλός, «Περὶ κεραυνῶν», *Michaelis Pselli philosophica minora*, ἐκδ. Duffy, opusc. 28: 94-95 (στο εἰς: Ψελλός, «Περὶ κεραυνῶν»).

19. Μιχαὴλ Ψελλός, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς», *Michaelis Pselli philosophica minora*, ἐκδ. Duffy, opusc. 29: 95-98 (στο εἰς: Ψελλός, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς»). Προβληματισμός ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ νεότερους ἐρευνητῆς σχετικὰ με τὴν πατρότητα των μισῶν περίπου ἀπὸ τα παραπάνω κείμενα, τα οποία – ἐξαιτίας τῆς θεματικῆς και υφολογικῆς ομοιότητάς τους με κεφάλαια ἀπὸ τὴ «Διδασκαλία παντοδαπῆ» του Μιχαὴλ Ψελλοῦ – ἀποδόθηκαν στον πολυμαθὴ λόγιο και περιεληφθῆσαν στη νεότερη ἐκδοση των μικρῶν φιλοσοφικῶν ἔργων του ἀπὸ τον Duffy. Ἐπίσης τα κείμενα ἀνὰ ἔχουν ταυτισθεῖ με ἕξι ὅμοια μετεωρολογικῶν χαρακτηριστῶν κείμενα που περιλαμβάνονται στα folia 425rν και 433r-434n του κώδικα Baroccianus gr. 131 (του 13ου αἰῶνα), ο οποίος ἀποτελεῖ μια ἐκτεταμένη συλλογὴ φιλοσοφικῶν και διδασκτικῶν κειμένων του 11ου αἰῶνα. Βλ. Duffy, *Michaelis Pselli philosophica minora*, opusc. 18-24 και 26-29· Bidez, *Michel Psellus epître*, 51-70· Ποντικός, Η ἀναβίωση του φυσικοῦ Ἀριστοτέλη, 42. Τα κείμενα ἀνὰ δεν ἀποκλείεται τελικὰ να ἀνήκουν πράγματι στον Ψελλό, και για το λόγο αὐτὸ ὡς κείμενα του Ψελλοῦ ἀντιμετωπίζονται στα πλαίσια τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης. Βλ. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεκτα*, κx.

20. *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita II: Epistulae*, ἐκδ. E. Kurtz – F. Drexel, Milano 1941, σφ. 197, σ. 222-223 (στο εἰς: Ἐπιστολὴ σφ. 197).

21. Συμεὼν Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», *Anecdota Atheniensia et alia II*, ἐκδ. A. Delatte [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. 88], Liège-Paris 1939, 26-35.

22. Pontikos, *Ἀνωνύμου Φιλοσοφικά Σύμμεκτα*, κx.

23. Ευστρατίος Νικαίας, «Τῆ δεσποίνῃ κυρία Μαρία τῆ Ἀλανήσῃ», ἐκδ. P. Polesso Schiavon, Un tratto inedito di meteorologia di Eustrazio di Nicea, *RSBN 2/3* (1965/66), 290-304.

Στα κείμενα αυτά θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας θίγοντας ζητήματα μορφής, περιεχομένου και ερμηνείας των μετεωρολογικών θεωριών που διατυπώνονται σε αυτά.

Γενικά χαρακτηριστικά των κειμένων: πηγές

Πριν προσεγγίσουμε το μετεωρολογικό περιεχόμενο των υπό εξέταση κειμένων, είναι απαραίτητο να γίνουν ορισμένες επιστημονικές αναφορικά με τον γενικότερο χαρακτήρα και τη μορφή τους.

Η βυζαντινή «επιστημονική» μετεωρολογική φιλολογία που εμφανίζεται κατά τον 11ο αιώνα μπορεί να ταξινομηθεί στις εξής κατηγορίες έργων:

1. Έργα με τη μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων (Μιχαήλ Ψελλός «Διδασκαλία παντοδαπή», Συμεών Σηθ «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», Ευστράτιος Νικαίας «Τῆ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ»).

2. Έργα με τη μορφή ακαδημαϊκού μαθήματος ή πανεπιστημιακής παράδοσης (Μιχαήλ Ψελλός «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός»).

3. Έργα με τη μορφή απαντητικής επιστολής προς άγνωστο αποδέκτη στα πλαίσια μιας ανταλλαγής απόψεων με επιστολμαίω χαρακτήρα πάνω σε μετεωρολογικά ζητήματα. Προέκειται κυρίως για τα μικρότερα έργα του Ψελλού: «Περὶ ὑετοῦ, χαλάζης», «Περὶ ἀνέμων», «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς», «Περὶ ἄλλω καὶ ἰριδος», «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων», «Περὶ σειμοῦ καὶ κινήσεως γῆς» καὶ Επιστολή αρ. 197.

4. Έργα με τη μορφή σύντομων τεχνικῶν σημειώσεων ὅπου παραφράζονται χωρία ἀπὸ παλαιότερους συγγραφείς (Μιχαήλ Ψελλός «Περὶ σειμῶν», «Περὶ βροντῶν», «Περὶ κερυνῶν»).

Από αυτές τις κατηγορίες έργων προκύπτει ὁ έντονα εκπαιδευτικός-εισαγωγικός χαρακτήρας των κειμένων. Είναι γνωστό ὅτι τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια του 11ου αιώνα στηρίζονται στο πρότυπο των δοξογραφικῶν έργων των ελληνιστικῶν χρόνων καὶ τῆς ὑστερης Αρχαιότητας καὶ κυρίως στο έργο του Ψευδο-Πλουτάρχου «Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφους φυσικῶν δογμάτων»²⁴, που το χρησιμοποιούσαν ἤδη στους ελληνιστικούς χρόνους ὡς σχολική εισαγωγή στη φιλοσοφία. Τα εγχειρίδια αυτά περιείχαν επιλογή θεμάτων που διδάσκονταν κατὰ τὴν ὑστερη Αρχαιότητα: quadrivium, επιστήμες τῆς φύσης (ζωολογία, βιολογία), κοσμογραφία, μετεωρολογία, ιατρική, φιλοσοφία. Η ταξινόμηση των θεμάτων σε

24. *Plutarchus Moralia*, έκδ. J. Mau, Leipzig 1971, V, 2, 1, σ. 50-153.

αυτά στοχεύει στην καθολική γνώση που περιλαμβάνει τη φύση, τον άνθρωπο, τη θέση του στο σύμπαν και τη σχέση του με τον Θεό²⁵.

Τα μικρά κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού διακρίνονται για τον εκπαιδευτικό-εισαγωγικό χαρακτήρα τους. Η πραγματεία του «Σύνοψις περί άστραπής πυρός» είναι μια συνοπτική μεν, αλλά αρκετά λεπτομερειακή παρουσίαση και ανάλυση των φυσικών φαινομένων *των έν τοις μετεώροις*. Έχοντας τη μορφή ακαδημαϊκού μαθήματος ή πανεπιστημιακής παράδοσης – όπως αυτή προκύπτει από τη συνοπτικότητα του έργου, τη δομή του και τον επεξηγηματικό χαρακτήρα πολλών χωριών – η «Σύνοψις» αντικατοπτρίζει όχι μόνον την άνεση και την εμβρίθεια με την οποία ο Ψελλός προσέγγιζε τα μετεωρολογικά ζητήματα, αλλά και τον προσωπικό επιστημονικό προβληματισμό που ανέπτυξε ο λόγιος βασιζόμενος στις μετεωρολογικές θεωρήσεις του αριστοτελικού σχολιαστή Ολυμπιόδωρου, αλλά και πιθανώς του ίδιου του Αριστοτέλη. Ο εκπαιδευτικός-διδασκαλικός χαρακτήρας της πραγματείας γίνεται αντιληπτός από το δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας απευθυνόμενος προς τους μαθητές του: *ό μέντοι περι τής ΐριδος λόγος, περι ής δή πρώτης ήμερον ήρωήκατε, εις άλλην ήμέραν αναβεβλήσθω ... περι δέ των άλλων ών προεβάλετε φυσιολογητέον και διερμηνευτέον εις δύναμιν*²⁶. Επίσης, στην αρχή της πραγματείας ο Ψελλός συνοψίζει τα φαινόμενα και τις ερμηνείες που θα παρουσιάσει στη συνέχεια με πολύ ζωντανό και ελκυστικό τρόπο για τους μαθητές, προτάσσοντας περιληπτικά την ερμηνεία για τις αστραπές και τη συσχέτισή τους με τους δράκοντες²⁷, φροντίζοντας να κεντρίσει τη φαντασία τους χρησιμοποιώντας ηχοποιήτες λέξεις, όπως *συριγμοί, γρυλισμοί και άρασμοί* αναφερόμενος στον ήχο των κεραυνών²⁸.

Από την άλλη μεριά, τα έργα του Μιχαήλ Ψελλού «Περί ύετοϋ, χαλάξης», «Περί άνέμων», «Περί βροντής, άστραπής», «Περί άλλω και ΐριδος», «Περί των κατ' οϋρανόν φασμάτων», «Περί σεισμοϋ και κινήσεως γής» και Επιστολή αρ. 197 είναι μικρά κείμενα με μορφή απαντητικής επιστολής προς άγνωστο αποδέκτη. Από το συχνά επιτηδευμένο ύφος του Ψελλού στα προοίμια αυτών των επιστολών προκύπτει ότι ο πολυμαθής λόγιος είχε συστηματική αλληλογραφία – πιθανότατα με κάποιον μαθητή του – πάνω σε θέματα μετεωρολογίας, ενώ από το περιεχόμενο αυτής της ιδιότυπης φυσιογνωστικού χαρακτήρα αλληλογραφίας

25. Είναι χαρακτηριστικό ότι μια versio του έργου αυτού του Ψευδο-Πλουτάρχου υπάρχει στα folia 397v-404r του κώδικα Baroccianus gr. 131. Βλ. Hohlweg, Medizinischer "Enzyklopädismus", 44-Pontikos, *Άνωάνιμον Φιλοσοφικά Σύμμεκτα*, xciv, xcvi.

26. Ψελλός, «Σύνοψις περί άστραπής πυρός», στ. 2-8.

27. Στο ίδιο, στ. 8-20.

28. Στο ίδιο, στ. 17.

προκύπτει ότι η αριστοτελική μετεωρολογία βρισκόταν στο επίκεντρο του επιστημονικού προβληματισμού την εποχή του Ψελλού. Ιδιαίτερα φαίνεται ότι απασχόλησε τον ανώνυμο επιστολογράφο ο διαχωρισμός της αναθυμιάσεως σε *ἀτιμωδῶδη* και *καπνώδη*, καθώς και η ομαδοποίηση των φαινομένων για κάθε μια από αυτές. Σε όλες τις περιπτώσεις η απάντηση του Ψελλού είναι μια αρκετά συγκροτημένη συρραφή παραφρασμένων χωρίων από τα Σχόλια του Ολυμπιόδωρου που σκοπό έχει να μυήσει τον αναγνώστη στην αριστοτελική μετεωρολογία²⁹. Η συνοπτικότητα και η απλούστευση χαρακτηρίζουν τα κείμενα αυτά και μας κάνουν να υποθέσουμε ότι ο Ψελλός απευθυνόταν σε αρχάριο παρέχοντάς του βασικές γνώσεις.

Όμως και τα μεγαλύτερα έργα που έχουν τη μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων (Μιχαήλ Ψελλός «Διδασκαλία παντοδαπή», Συμεών Σηθ «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», Ευστράτιος Νικαίας «Τῆ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῆ Ἄλανῆσῃ») διακρίνονται για τον εκπαιδευτικό-εισαγωγικό χαρακτήρα τους. Και τα τρία αυτά έργα απευθύνονται σε υψηλά πρόσωπα και σκοπό έχουν να εισαγάγουν τον αναγνώστη στην κοσμολογική γνώση.

Τη «Διδασκαλία παντοδαπή» ο Ψελλός την αφιερώνει στον Μιχαήλ Ζ' Δούκα μετά την αναγόρευσή του το 1071 σε αυτοκράτορα, γι αυτό και μέλημα του συγγραφέα υπήρξε η συνοπτική και απλουστευμένη απόδοση του ποικίλου υλικού του³⁰. Από τη σύγκριση των μετεωρολογικών κεφαλαίων αυτού του έργου του Ψελλού και των αντίστοιχων χωρίων από τα Σχόλια του Ολυμπιόδωρου προκύπτει ότι ο Ψελλός παρέφρασε εκτεταμένα τον Ολυμπιόδωρο. Ωστόσο, φαίνεται ότι έκανε επιλογή των πλέον κατανοητών φυσικών αρχών παραλείποντας χωρία και ερμηνείες που θα περιέπλεκαν την ανάλυση των φαινομένων και θα προκαλούσαν την ανάγκη προσθήκης περισσότερων γραμμών κειμένου από τις κατά μέσον όρο δώδεκα γραμμές που απαρτίζουν κάθε παράγραφο. Η εκ μέρους του Ψελλού συνειδητή απλούστευση του υλικού του στο έργο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στο σημείο που ο συγγραφέας αποφεύγει να αναλύσει το κυκλικό σχήμα της

29. Φαίνεται ότι ο Ψελλός είχε στη διάθεσή του χειρόγραφο μιας αρχαιότερης και πληρέστερης *versio* των Σχολίων του Ολυμπιόδωρου από αυτή που χρησιμοποίησε ο Stüve στην έκδοση του κειμένου. Βλ. *Olympiodori in Aristotelis Meteora Commentaria*, έκδ. W. Stüve [Commentaria in Aristotelem Graeca XII, 2], Berlin 1900 (στο εξής: Ολυμπιόδωρος)· *Michel Psellus épître*, έκδ. Bidez, 53-54. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κανένα σημείο των μετεωρολογικών του πραγματειών ο Ψελλός δεν αναφέρεται στον Ολυμπιόδωρο, που κυρίως χρησιμοποιεί ως πηγή, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις παραπέμπει απευθείας στον Αριστοτέλη.

30. Ο Westerink απέδειξε ότι για τις παραγράφους 139-150 – που ενδιαφέρουν από μετεωρολογικής απόψεως – πηγή του Ψελλού υπήρξαν τα Σχόλια του Ολυμπιόδωρου στα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη. Πβλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Α', 63.

άλω και το ημικυκλικό σχήμα της ίριδος διότι ἔστι ἡ ἀπόδειξις ... γεωμετρική, και διὰ τοῦτο δυσπόριστος βασιλικῆ ἀκοῆ³¹, ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις χωρίων στα οποία ο Ψελλός αντέγραψε σχεδόν κατά λέξη τον Ολυμπιόδωρο³².

Ο Συμεών Σηθ απευθύνει το έργο του «Σύνοψις τῶν φυσικῶν» επίσης προς τον βασιλέα και κύριον Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Η παρουσίαση έχει αποφαιτικό χαρακτήρα μιας και ο συγγραφέας, αφού αναφέρει εντελώς συνοπτικά τις θεωρίες των αρχαίων, τις ανασκευάζει στη συνέχεια παρέχοντας τις δικές του ερμηνείες. Στόχος του συγγραφέα είναι να καταστήσει γνωστή πρὸς τὸν μέλλοντα ἐπὶ τὴν γνῶσιν ἵνα τῶν ὄντων (ενν. τον βασιλέα) ... τὴν τῶν ὄλων ἀρχήν, αποδεικνύοντας την πλάνη και τη σύγχυση του Πλουτάρχου, ο οποίος δόξα ἀπαριθμούμενος ... συγχείει μᾶλλον τὸν λογισμὸν και ἀπορεῖν παρασκευάζει, ἢ εἰς ἐπίστασιν ἄγει³³. Οι μετεωρολογικές αναλύσεις του Σηθ στο έργο αυτό αντικατοπτρίζουν αφομοιωμένη γνώση της αριστοτελικής μετεωρολογίας όπως αυτή παραδίδεται μέσα από τα Σχόλια του Ολυμπιόδωρου. Ωστόσο, ο Σηθ δεν ανθολογεί ή αντιγράφει χωρία του Ολυμπιόδωρου, αλλά – χάριν συντομίας – οι επιλεγμένες ερμηνείες παρατίθενται συνθετικά, έτσι όπως ο συγγραφέας τις έχει συλλάβει μέσα από τη μελέτη των πηγών του³⁴.

Σε αντιστοιχία με τα προηγούμενα κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού και του Συμεών Σηθ, η διατριβή του Ευστρατίου Νικαίας «Τῆ δεσποίνῃ κυρίᾳ Μαρίᾳ τῇ Ἀλανήσῃ» έχει τη μορφή εκτενούς απάντησης στο ερώτημα της αυτοκράτειρας Μαρίας της Αλανής για το πώς δημιουργούνται οι βροντές και οι αστραπές. Στο έργο αυτό ο Ευστράτιος Νικαίας αποτυπώνει ένα συνδυασμό θεολογικής και επιστημονικής προσέγγισης των φυσικῶν φαινομένων καλύπτοντας το επιστημονικό μέρος της προσέγγισής του με συνοπτική και αφομοιωμένη χρήση των μετεωρολογικῶν ερμηνειῶν του Αριστοτέλη.

Γενικά διαπιστώνουμε ότι ο κυρίαρχος εκπαιδευτικός-εισαγωγικός χαρακτήρας αυτών των κειμένων καθόρισε και το μετεωρολογικό τους περιεχόμενο. Πατί, αφού κύριος στόχος των κειμένων δεν είναι η εξαντλητική εξέταση των κάθε είδους φυσιογνωστικῶν λεπτομερειῶν που συντελούν στη δημιουργία και τη δράση

31. Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπῆ», §143,12-13.

32. Στο ίδιο, §§143, 144, 145, 146.

33. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», 1.

34. Οι πηγές του δεν περιορίζονται μόνον στα Σχόλια του Ολυμπιόδωρου ή στα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη, στον οποίο ἄλλωστε απευθείας παραπέμπει τόσο στην ερμηνεία του φαινομένου της ίριδας (βλ. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν» 34,12-18), όσο και σε πολλά ἄλλα σημεία της πραγματείας. Η ρητὴ αναφορά στον Φιλόπονο, τον Πλάτωνα και τον Πρόκλο προδίδουν εκτεταμένη γνώση της αρχαίας ελληνικής κοσμολογίας (βλ. στο ίδιο 35,10 κε).

των μετεωρολογικών φαινομένων, αλλά η μύηση του μαθητή-αναγνώστη στους μηχανισμούς που διέπουν την εκδήλωσή τους, οι συγγραφείς έχουν προχωρήσει σε επιλεκτική χρήση των πηγών τους – κυρίως των Σχολίων του Ολυμπιοδώρου, αλλά και των «Μετεωρολογικῶν» του Αριστοτέλη – προτείνοντας ουσιαστικά ένα μοντέλο ερμηνείας αυτών των φαινομένων εξ ολοκλήρου βασισμένο σε μια απλουστευμένη εκδοχή της αριστοτελικής μετεωρολογίας και παράλληλα ενταγμένο στα πλαίσια του χριστιανικού δόγματος. Έτσι, η χρήση των πηγών από τους συγγραφείς γίνεται είτε με πιστή αντιγραφή χωρίων, είτε με παράφραση χωρίων, είτε μέσα από πρωτότυπες διατυπώσεις που υποδηλώνουν αφομοιωμένη γνώση των πηγών.

Τα μετεωρολογικά φαινόμενα και οι ερμηνείες τους

Εξαιτίας της άμεσης ή έμμεσης εξάρτησης των υπό εξέταση κειμένων από τα «Μετεωρολογικά» του Αριστοτέλη, ο όρος «μετεωρολογικός» δεν περιορίζεται στα φαινόμενα της υποσελήνιας περιοχής, αλλά περιλαμβάνει και τα φαινόμενα της ουράνιας σφαίρας, καθώς και τους σεισμούς. Έτσι, ως μετεωρολογικά φαινόμενα εννοούνται τα φαινόμενα εκείνα που παράγονται από τη δράση και τη μεταμόρφωση των δύο τύπων αναθυμιάσης: της ξηράς και καπνώδους αφενός και της υγρής και ατιμώδους αφετέρου. Και στους τρεις συγγραφείς τα μετεωρολογικά φαινόμενα οργανώνονται γύρω από τους δύο αυτούς τύπους αναθυμιάσης που αποτελούν ταυτόχρονα και αιτίες για τη δημιουργία τους. Η μέθοδος που ακολουθούν είναι παραγωγική, αφού από τη διατύπωση γενικότερων φυσικών αρχών προχωρούν στην περιγραφή των επιμέρους φαινομένων.

Στο έργο του Ψελλού «Σύνοψις περί άστραπής πυρός» εντοπίζουμε την πιο συγκροτημένη παρουσίαση των δύο τύπων αναθυμιάσης και της δράσης τους, όπως ταυριάζει σε ένα κείμενο που έχει τη μορφή ακαδημαϊκού μαθήματος και απευθύνεται σε αρχαρίους που έχουν ανάγκη να αφομοιώσουν γνωστικά τους μηχανισμούς δημιουργίας των φυσικών φαινομένων. Όλα ξεκινούν, σύμφωνα με τον Ψελλό, από τη μίξη του ύδατος και της γης: *Χρη ὄν ὑμᾶς περι πάντων τοῦτο εἰδέναι κοινῶς, ὡς συμμάσης τῆς γεώδους οὐσίας τὸ μὲν τι ἀναμείμκται τῷ ὑγρῷ, τὸ δέ τι μένει καθ' ἑαυτό, ἄμικτον πρὸς τὴν ἐναντίαν ποιότητα τηροῦν τὴν ξηρότητα ...* . Επί των δύο αυτών στοιχείων επιδρά ο ήλιος, ο οποίος *θερμαίνει γὰρ ἄμφω καὶ ἀραοῖ τὸς πόρους αὐτῶν καὶ εἰς ἀτμοὺς διαλύων τὸ νοτερόν ταῖς ἐκείθεν ἀναθυμιάσει τὸν ἀέρα καταπυκνοῖ*³⁵.

35. Ψελλός, «Σύνοψις περί άστραπής πυρός», στ. 21-30.

Η αναθυμίαση λοιπόν έχει διπλή υπόσταση: *Διττή γοῦν ... ἀναθυμιάσις εἰς οὐρανὸν ἔλκεται, ἢ μὲν ὑγρὰ καὶ ψυχρά, ἢ δὲ ξηρὰ καὶ ψυχρά*³⁶. Από το διαχωρισμό της αναθυμιάσης προκαλούνται φαινόμενα που: *ἄλλα μὲν τῶν φυσικῶς γινόμενων παρὰ τῆς ὑγρᾶς καὶ ἀτιμώδους ἀποτελεῖται, ἄλλα δὲ παρὰ τῆς ξηρᾶς καὶ καπνώδους, ὡς Ἀριστοτέλης φησὶ πάχαι μὲν γὰρ καὶ ψεκᾶδες καὶ δρόσοι καὶ ὑετοὶ χιόνες τε καὶ χάλαζαι ἀπὸ τῆς ἀτιμώδους ἐκφέρονται, δαλοὶ δὲ καὶ αἶγες καὶ κομήται δοκίδες τε καὶ πωγωνία καὶ διάττοντες ὅ τε παντοῖος τῶν ἀστραπῶν ἐκπυρηνισμὸς ἀπὸ τῆς ὑπερτέρας ἐξάλλονται*³⁷.

Οι ποιοτικοί αυτοί καθορισμοί των δύο τύπων αναθυμιάσης (ως υγρής – ψυχρής – ατιμώδους αφενός και ξηρής – ψυχρής – καπνώδους αφετέρου) παραπέμπουν περισσότερο στο ψευδο-αριστοτελικό έργο «Περὶ κόσμου», παρά στον Ολυμπιόδωρο, στον οποίο ο διαχωρισμός των δύο υποστάσεων της αναθυμιάσης γίνεται με τη χρήση των όρων *ἀτιμὴς* και *ἀτιμὸς*³⁸. Μεγαλύτερη απόκλιση από τον Ολυμπιόδωρο και τον Αριστοτέλη παρατηρείται στην αναφορά της φυσικής αιτίας που συντελεῖ στο διαχωρισμό των δύο υποστάσεων της αναθυμιάσης: *αὐτὰ δὲ αἰ ἀναθυμιάσις μέχρι μὲν τινος συμπλέγδην πρὸς τὸ ἄναντες ἀναφέρονται εἶτα τῆς μᾶς περὶ μέσα που τοῦ ἀέρος ὑψισταμένης διὰ τὴν πρὸς τὸ κάτω ὀσπὴν τῆς ὑγρότητος, ἢ ἕτερα κομφίζεται ἐπιτόνιον ἔχουσα τῆς ἀναγωγῆς τὴν ξηρότητα*³⁹. Έτσι, ενώ κατά τον Ψελλό η βαρύτητα είναι η αιτία ἑλξης της υγρής αναθυμιάσης προς τη γη – σε αντίθεση με την καπνώδη αναθυμιάση που ρέπει προς τα επάνω εξαιτίας της ξηρότητας – κατά τον Ολυμπιόδωρο αιτία αυτού του διαχωρισμού αποτελεί είτε η εξουδετέρωση της υγρής από την καπνώδη αναθυμιάση (αφού είναι αντίθετες ποιότητες) και η ἑλξη της καπνώδους αναθυμιάσης προς τα επάνω από το συγγενές προς αυτήν υπέκκαυμα, είτε η φθορά της από το υπερβολικό ψύχος⁴⁰. Είναι εμφανές, επομένως, η προσπάθεια του Ψελλού να απλοποιήσει τα σχόλια του Ολυμπιόδωρου για να κάνει ευκολότερα κατανοητό στους μαθητές του το βασικό διαχωρισμό υγρότητας – ξηρότητας και να εντάξει στη συνέχεια τα επιμέρους μετεωρολογικά φαινόμενα στις δύο αυτές κατηγορίες ποιότητων που χαρακτηρίζουν τους δύο τύπους αναθυμιάσης. Πέρα όμως από αυτό το διαχωρισμό, ο Ψελλός στο έργο του «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός» δεν παραλείπει να εστιάσει την προσοχή των ακροατών του και στη γενικότερη φυσική

36. Στο ίδιο, στ. 31-33.

37. Στο ίδιο, στ. 37-43.

38. Πρβλ. Ψευδο-Αριστοτέλης, «Περὶ κόσμου» (*Aristotelis qui fertur libellus de mundo*, εκδ. W. L. Lorimer, Paris 1933), 394a 9-20.

39. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 33-36.

40. Ολυμπιόδωρος, 84,6-10.

αρχή που επηρεάζει τη δημιουργία και τη δράση των δύο αναθυμιάσεων: δηλαδή στην κίνηση του ήλιου στα δύο ημισφαίρια της γης, στη θερμότητα που αυτός εκπέμπει στο κάθε ημισφαίριο, καθώς και στη διπλή αναθυμίαση που έλκεται από τη γη εξαιτίας της θερμότητας⁴¹. Έτσι, η ερμηνεία για το φαινόμενο της πάχνης παραπέμπει σε αυτή τη γενικότερη φυσική αρχή: όταν ο ήλιος *ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς μέρει γινόμενος βορειότερος, ... τὸ καθ' ἡμᾶς κλίμα παγετοῖς καὶ ψύχει πέλζεται*, τότε οι ηλιακές ακτίνες εξασθενίζουν και αδυνατούν να έλξουν τη νοτιάδα (υγρή αναθυμίαση). Όση υγρή αναθυμίαση τυχόν έλκεται, αδυνατεί να υψωθεί στον ουρανό και πέφτει στη γη. Εξαιτίας της ψυχρότητας του αέρα η νοτιάς ψύχεται και εξαιτίας του βάρους απομένει στη γη ως πάχνη⁴². Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα, που συνοπτικά αναπτύσσει ο Ψελλός, εντάσσεται στην αριστοτελική μετεωρολογία⁴³ και έχει κανείς την αίσθηση διαβάζοντας την ερμηνεία του Ψελλού για την πάχνη ότι αυτό που προέχει για τον συγγραφέα είναι η αφομοίωση από τους μαθητές του γενικότερου ερμηνευτικού σχήματος ήλιος – θερμότητα – αναθυμίαση – βαρύτητα – σχηματισμός της πάχνης. Μάλιστα, στην περιγραφή του *ύετοῦ*, της *χάλαζας* και της *χιόνος* η επανάληψη στη χρήση του ἀ πληθυντικού προσώπου στα όσα αφορούν στην πορεία του ήλιου φαίνεται να τεκμηριώνει την έμφαση που ο Ψελλός προσπαθεί να δώσει στο συγκεκριμένο ερμηνευτικό σχήμα προκειμένου να το κατανοήσουν καλύτερα οι μαθητές του: *ύετὸς δέ ἐστιν ἡ ξαγκαδία τῶν οὐρανίων ὑδάτων καταφορά· ὃς δὴ χειμῶνος ἐπὶ μάλιστα ἔχει τὴν γένεσιν. τοῦ γὰρ ἡλίου τότε ἐς τὸν νότον ἀπελαθέντος, ψυχρὸς ὁ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀήρ τοῖς τὸν βορρᾶν οἰκοῦσιν ἡμῖν γίνεται· ἐντεῦθεν γοῦν τὰ νέφη συνιστάμενά τε καὶ συμπελούμενα τὸν ὑέτον ἀποτάκτουσιν*⁴⁴. Επομένως, η πρωτοτυπία του Ψελλού έγκειται στο ότι υποτάσσει το επιμέρους φυσικό φαινόμενο σε ένα αιτιακό σχήμα φυσικών νόμων που διέπεται από περιοδικότητα.

Αντίστοιχη ομαδική αναγωγή των μετεωρολογικῶν φαινομένων σε γενικότερους φυσικούς νόμους επιχειρεί ο Ψελλός και για τα φαινόμενα που προκαλούνται από την ξηρά αναθυμίαση. Στην ανάλυση για τον διάττοντα συνοιζίει την αριστοτελική θεωρία της ξηράς αναθυμιάσεως και του υπεκκαύματος, παραπέμποντας απευθείας στον Αριστοτέλη⁴⁵. Η χρήση της θεωρίας του Αριστοτέλη για τον διάττοντα γίνεται με παιδαγωγικό και επεξηγηματικό τρόπο, καθώς ο συγγραφέας προσπαθεί να εξηγήσει συνοπτικά τις ιδιότητες του υπεκκαύματος:

41. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 2-18.

42. Στο ίδιο, στ. 44-64.

43. Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά», 347a 13-30.

44. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 75-79.

45. Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά», 341b 13-35.

τοῦτο δὲ οὐκ ἐνεργεῖα πῦρ ἐστίν, ἀλλὰ καπνὸς μὲν κατὰ τὴν οὐσίαν, φλόξ δὲ κατὰ τὴν δύναμιν, ὅθεν καὶ ὑπέκκανμα τῷ Ἀριστοτέλει ὠνόμασαι, τουτέστιν ὑφειμένον πῦρ⁴⁶. Στη συνοπτική παρουσίαση της φύσης του υπεκαύματος ο Ψελλός παραθέτει ὅτι του εἶναι απολύτως χρήσιμο για να επεξηγήσει το σχηματισμὸ των διαττόντων και των λοιπῶν ουρανίων φαινομένων. Στην ἀνάλυση για τον κεραυνὸ και τα συναφή φαινόμενα της αστραπῆς, του τυφῶνα (= ανεμοστρόβιλου) και του εκνεφία (= θύελλας) ο Ψελλός παρουσιάζει – ὄχι χωρὶς απλουστευτικές αποκλίσεις ἀπὸ τον Ολυμπιόδωρο και τον Αριστοτέλη – τις γενικές αρχές δημιουργίας αὐτῶν των φαινομένων: δηλαδή τον εκπυρηνισμό και τη σύγκρουση των νεφῶν⁴⁷.

Το ζήτημα του διαχωρισμοῦ των δύο μορφῶν αναθυμίαςσης και της ομαδοποίησης των μετεωρολογικῶν φαινομένων που συνεπάγεται η δράση της κάθε μιας απασχόλησε τον Ψελλὸ και σε μερικά ἄλλα ἀπὸ τα μικρότερα κείμενα του. Στο ἔργο του «Περὶ ὑέτοῦ, χαλάζης» γίνεται λόγος για τα φαινόμενα που δημιουργούνται ἀπὸ την ἀτμίδα. Μάλιστα, στο «Περὶ ἀνέμων» ο Ψελλός δεν χάνει την ευκαιρία να επιτηδεύσει το ὕφος του, αντιστρέφοντας το παράπονο που φαίνεται ὅτι διατύπωσε ο ἀνώνυμος επιστολογράφος στην προηγούμενη επιστολή του για το ὅτι ο λόγιος παρέλειψε να αναφερθεῖ στους ἀνέμους: ἐγὼ δὲ μᾶλλον ἀνταυτιῶμαί σε, ὅτι με κατεμέμψω ἀπερισκέπτως. οὐ γὰρ ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ἐκεῖνά τε καὶ ἡ τῶν ἀνέμων φύσις ἐστίν, ἀλλὰ τὰ μὲν εἰρημένα ἐκ τῆς ἀτμιδώδους ἀναθυμιάσεως ἔχει τὴν γένεσιν, ἀπὸ δὲ τῆς καπνώδους οἱ ἄνεμοι⁴⁸. Στο «Περὶ βροντῆς, ἀστραπῆς» περιγράφονται τα μετεωρολογικά φαινόμενα που προκαλοῦνται ἀπὸ την ξηρὰ ἀναθυμίαση, ἐνὸς στο «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων» ο Ψελλός διερευνᾷ εἰ καὶ πάθη τινὰ τῶν ἐν μετέωροις κοινὰ εἶσι τῆς διττῆς ἀναθυμιάσεως, τῆς τε ἀτμιδώδους καὶ τῆς καπνώδους⁴⁹. Επίσης, στην Επιστολή αρ. 197 ο Ψελλός παρουσιάζει συνοπτικά την αριστοτελική ερμηνεία για τα μετεωρολογικά φαινόμενα, ἀποδίδοντας τα στην ξηρὰ και καπνώδη ἀναθυμίαση που εἶναι η αἰτία των ουρανίων φαινομένων και των διαττόντων, και στην ἔνικμον που εἶναι η αἰτία για τα κατακρημνίσματα. Βέβαια, για τη συγγραφή των κειμένων αὐτῶν ο Ψελλός ἀρύεται ἀπὸ τον Ολυμπιόδωρο. Ἀνάλογη με τις προηγούμενες αναφορὰ σε φυσικές αρχές που διέπουν τη δημιουργία των μετεωρολογικῶν φαινομένων δεν παρατηροῦμε στη «Διδασκαλία παντοδαπῆ», λόγῳ της δομῆς του κειμένου σε μικρές αὐτοτελεῖς παραγράφους. Ωστόσο, η αριστοτελική θεωρία του υπεκαύματος, ο

46. Ψελλός, «Σύνοψις περὶ ἀστραπῆς πυρός», στ. 97-100.

47. Στο ἴδιο, στ. 134-166.

48. Ψελλός, «Περὶ ἀνέμων», στ. 1-6.

49. Ψελλός, «Περὶ τῶν κατ' οὐρανὸν φασμάτων», στ. 2-4.

εκπυρηνισμός και η συμπίκνωση δεν απουσιάζουν από τις επιμέρους ερμηνείες των φαινομένων⁵⁰.

Στον Συμεών Σηθ η οργάνωση των μετεωρολογικών φαινομένων γύρω από τα δύο είδη αναθυμιάσης είναι χαλαρότερη. Στο έργο του «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», παρόλο που υπάρχει ρητή αναφορά στα δύο είδη των αναθυμιάσεων της υγρᾶς και της ξηρᾶς⁵¹, ωστόσο υπογραμμίζονται γενικότερες φυσικές αρχές που ευθύνονται για τη γένεση και τη δράση των μετεωρολογικών φαινομένων. Πρόκειται για την ύπαρξη των τριών στοιχείων που περιβάλλουν τη γη: νερό – αέρας – πυρ, καθώς και για τη δράση των ακτίνων του ήλιου που, λόγω της ανάκλασής τους στην επιφάνεια της γης, παράγουν θερμότητα. Επίσης, η γη θερμαίνεται και εκπέμπει ατμό – που είναι υγρός και σε ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ νερού και αέρα – και αναθυμιάση, που είναι θερμή, ξηρά και οξυκίνητος⁵². Μικρές αποκλίσεις από τις αριστοτελικές ερμηνείες των μετεωρολογικών φαινομένων είναι ανιχνεύσιμες στο έργο αυτό του Σηθ. Π.χ. ο σχηματισμός του κομήτη αποδίδεται στην υγρή αναθυμιάση που ανάγεται στο υπέκκαυμα και εκεί τροφοδοτεί το υπάρχον πυρ⁵³. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τον Ολυμπιόδωρο ο σχηματισμός του κομήτη οφείλεται στην ξηρά και θερμή αναθυμιάση⁵⁴. Επίσης, ο Σηθ αναφέρει και τη θάλασσα – εκτός από τη γη – ως τόπο από τον οποίο προέρχονται οι ατμοί που σχηματίζουν τα νέφη, λεπτομέρεια που δεν περιλαμβάνεται στα σχετικά με τα νέφη χωρία του Αριστοτέλη και του Ολυμπιόδωρου.

Στον Ευστράτιο Νικαίας η θεωρία του Αριστοτέλη για τα συστατικά στοιχεία της φύσης, την υγρή και καπνώδη αναθυμιάση, την ανάκλαση των ακτίνων του ήλιου και τη συμπίκνωση των υδρατιμών τίθεται εξ αρχής υπόψη. Στη φύση υπάρχουν τέσσερα στοιχεία: πυρ, αήρ, ύδωρ, γη. Γύρω από τη γη, στα εσωτερικά μέρη του Ωκεανού η γη είναι σπογγώδης και μαλακή και εκεί: *ἀλόκειται ἐγγενῆς ἢ πνοῆ τῆς γῆς, ὥσπερ ἀμούχλη*. Αυτή η πνοή ανεβαίνει προς τα επάνω στον αέρα και δημιουργεί παχύ σύννεφο. Το σύννεφο είναι αέρας ανακατεμένος με νερό. Καθώς το νερό είναι βαρύτερο από τον αέρα, αποχωρίζεται και πέφτει στη γη, ενώ ο αέρας διαχωρίζεται προς το πλάτος του κενού⁵⁵. Οι ακτίνες του ήλιου πέφτουν στο ύδωρ και τη γη, ανακλώνται και παράγεται έτσι η διπλή αναθυμιάση: η ξηρά – θερμή –

50. Για τη θεωρία του υπεκαύματος βλ. Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπῆ», §130. Για τον εκπυρηνισμό και τη συμπίκνωση βλ. στο ίδιο, §150,13.

51. Συμεών Σηθ, «Σύνοψις τῶν φυσικῶν», 33-34.

52. Στο ίδιο, 28,6-29,6 και 31,11-15.

53. Στο ίδιο, 33,8-11.

54. Αριστοτέλης, «Μετεωρολογικά», 344a 10-23· Ολυμπιόδωρος, 59,22-28.

55. Ευστράτιος Νικαίας, «Τῆ δεσποίνῃ κυρία Μαρία τῆ Ἀλανήσῃ», στ. 283-289.

καπνώδης και η υγρά – θερμή – ατιώδης. Οι αναθυμιάσεις ανέρχονται βοηθούμενες από τη θερμότητα και φτάνουν ψηλά όπου δεν θερμαίνεται πια ο αέρας. Εκεί οι υγρές αναθυμιάσεις ψύχονται και συμπυκνώνονται και δημιουργούνται τα νέφη, τα οποία ψύχονται και συμπυκνώνονται ακόμα περισσότερο και μεταβάλλονται σε νερό⁵⁶.

Δεν θα εξαντλήσουμε εδώ όλο το φάσμα των μετεωρολογικών φαινομένων που προσεγγίζονται από τους τρεις υπό εξέταση συγγραφείς στα σχετικά κείμενα. Μια εποπτική συγκριτική εικόνα για το ποιά φαινόμενα παρουσιάζονται σε κάθε κείμενο παρέχεται με τη βοήθεια του Παραρτήματος. Είναι χρήσιμο, ωστόσο, να σχολιαστούν – παράλληλα με τις επιστημονικές ερμηνείες των συγγραφέων για τα φαινόμενα που προκαλούνται από τα δύο είδη αναθυμιάσεων – οι ερμηνείες τους για το φαινόμενο του σεισμού, όχι μόνο γιατί αυτό συνεξετάζεται μαζί με τα άλλα μετεωρολογικά φαινόμενα στο πλαίσιο της αριστοτελικής μετεωρολογίας, αλλά γιατί είναι ίσως το μοναδικό φυσικό φαινόμενο για το οποίο οι συγγραφείς δεν διστάζουν να παρατάξουν δίπλα στην αριστοτελική θεώρηση τις αρχές του χριστιανικού δόγματος. Πραγματεύονται δηλαδή το σεισμό με τον παραδοσιακό-θρησκευτικό τρόπο αντιμετωπίζοντάς τον ως σημάδι της θεϊκής οργής και νουθεσίας, υιοθετώντας όμως παράλληλα στοιχεία από την αριστοτελική θεωρία.

Ο Ψελλός στο *περί σεισμού* κεφάλαιο στη «Διδασκαλία παντοδαπή» προεξοφλεί το ρόλο του Θεού στη δημιουργία του φαινομένου: *τὸν σεισμόν ποιεῖ μὲν ὁ θεός, ὡσπερ δὴ καὶ τὰλλα σύμπαντα, κατὰ τὸ ὀ επιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν*. Αφού όμως ξεκαθαρίζεται ο ρόλος του Θεού ως ποιητή του σύμπαντος τονίζεται από τον συγγραφέα στη συνέχεια ότι: *προσεχὲς δὲ τούτου αἴτιον τὸ ἀναεμπόμενον ἀπὸ τῆς γῆς πνεῦμα*⁵⁷. Στις *προσεχεστέρως αἰτίας* αναφέρεται πιο αναλυτικά στο κείμενο «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς». Εδώ ο Ψελλός βρίσκει την ευκαιρία να παρουσιάσει με ρητή και εκτενή αναφορά στον Αριστοτέλη και τα «Μετεωρολογικά» τη φυσική ερμηνεία των σεισμών, καθώς και τις ανάλογες θεωρίες του Αναξαγόρα, του Δημόκριτου και του Αναξιμένη, όπως αυτές συνοψίζονται στο έργο του Αριστοτέλη⁵⁸. Ολοκληρώνοντας όμως το κείμενό του ο Ψελλός αντιπαραθέτει στις θεωρίες των Ελλήνων σοφών την προσωπική του – απολύτως θεολογική – ερμηνεία των σεισμών: την οργή του θεού εναντίον του ανθρώπου που παρεκτρέπεται από τον θεϊκό λόγο⁵⁹.

56. Στο ίδιο, στ. 16-31.

57. Ψελλός, «Διδασκαλία παντοδαπή», §164.

58. Ψελλός, «Περὶ σεισμοῦ καὶ κινήσεως γῆς», στ. 5-70.

59. Στο ίδιο, στ. 71-95.

Στοιχεία που παραπέμπουν στη θεωρία του Αριστοτέλη για τη συσχέτιση καπνώδους αναθυμιάσεως και σεισμών υπάρχουν και στο φερώνυμο κείμενο του Ψελλού «Περὶ σεισμῶν», που αποτελεί ουσιαστικά παράφραση χωρίων από το έργο του Ιωάννη Λαυρεντίου Λυδού «Περὶ διοσμειῶν»⁶⁰. Ο σεισμός δημιουργείται από την επίδραση του πυρός και την ξήρανση του αέρα στα έγκατα της γης. Έτσι, παράγεται ξηρός άνεμος που κινείται στις υπόγειες σήραγγες. Επίσης, η εισβολή το θαλασσίου νερού στις υπόγειες σήραγγες συνεργεί στη δημιουργία του σεισμού, όπως και η πολυομβρία του χειμῶνα και η ξηρασία του θέρους, γιατί η πρώτη δημιουργεί λάσπη που συμπιέζει τον αέρα στα βάθη, ενώ η δεύτερη παρασύρει τον αέρα προς τα πάνω⁶¹.

Και αν κατά τον Ψελλό τα αίτια που προκαλούν τον σεισμό διαχωρίζονται σε αρχικό (= Θεός) και προσεχές (= υπόγειος άνεμος), κατά τον Συμεών Σηθ το συμβάν ενός φυσικού φαινομένου είναι το προϊόν της συνεργίας της θείας βούλησης και της φύσης: *ὥσπερ γὰρ οὔτε ὑετὸς οὔτε χιὼν οὔτε κρύσταλλος οὔτε κεραννὸς κατέρχεται μὴ ὄντος νέφους, ἀλλὰ διὰ μέσου τούτου τὸ ἐν τούτοις θεῖον πρόσταγμα τελεῖται ὡς ἀρχῆθεν ὁ δημιουργὸς ἠδὲ δόκησεν, οὕτως οὐδὲ σεισμός ἄνευ αἰτίας φυσικῆς καὶ θείας βουλήσεως*⁶². Τη φυσική αιτία του σεισμοῦ ο Σηθ την αναλύει στα πλαίσια της αριστοτελικῆς φυσικῆς θεωρίας: οι σεισμοί γίνονται όταν η θερμὴ και ξηρὰ αναθυμίαση εγκλωβιστεῖ στη γη και έχοντας φορὰ ανοδική επιζήτηει να βρει διέξοδο προς τα επάνω, κινεῖ το παρακαίμενο ἔδαφος. Όταν επικρατεῖ νημεμία γίνονται οι περισσότεροι σεισμοί, ενώ μετὰ το σεισμό πνέουν σφοδροὶ ἄνεμοι. Των σεισμῶν προηγούνται ραγδαῖες βροχές και ἔπονται ξηρασίες. Σεισμοί συμβαίνουν περισσότερο την άνοιξη, παρά το χειμῶνα ἢ το θέρους. Οι σεισμοί, αν και δημιουργούνται σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, πραγματοποιούνται ωστόσο σύμφωνα με το πρόσταγμα του Θεοῦ: *ἀλλ' εἰ καὶ φύσει τινὶ ἐνεργεῖται ταῦτα, ἀλλὰ Θεοῦ νέυσει καὶ προμηθειᾷ*⁶³.

Τέλος, με ανάλογο παραδοσιακό-θρησκευτικό τρόπο ο Ευστράτιος Νικαίας πραγματεύεται το θέμα της ερμηνείας του σεισμοῦ, αντιμετωπίζοντας τον σεισμό ως σημάδι της θεϊκῆς οργῆς και νουθεσίας. Ωστόσο, από πλευρᾶς φυσικῆς ερμηνείας, ἡ άποψη του ὅτι ἡ γη ἔχει υπόγειες φλέβες γεμάτες αέρα, από τις οποίες εξέρχεται και εισέρχεται ο άνεμος και κατά τη διαδικασία αυτή παράγονται οι σεισμοί παραπέμπει στον Αριστοτέλη⁶⁴.

60. Πρβλ. Ιωάννης Λυδός, «Περὶ διοσμειῶν», *Ioannis Laurentius Lydus, liber de ostentis et calendaria Graeca omnia*, έκδ. C. Wachsmuth, Leipzig 1897, 103,8-105,6.

61. Ψελλός, «Περὶ σεισμῶν», στ. 1-24.

62. Συμεών Σηθ, «Σύννομις τῶν φυσικῶν», 33,3-7.

63. Στο ἴδιο, 33,1-5.

64. Ευστράτιος Νικαίας, «Τῆ δεσποίνῃ κυρία Μαρία τῆ Ἄλανηση», στ. 162-194.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά μπορούμε να παρατηρήσουμε σε σχέση με τις ερμηνείες των μετεωρολογικών φαινομένων από τους βυζαντινούς λογίους του 11ου αιώνα τα εξής:

1. Η αριστοτελική μετεωρολογία, όπως συγκροτείται στα «Μετεωρολογικά», αναβιώνει τον 11ο αιώνα μέσα από τα φυσιογνωστικά έργα του Μιχαήλ Ψελλού, του Συμεών Σηθ και του Ευστρατίου Νικαίας.

2. Αν και η αριστοτελική φυσική θεωρία προσέφερε μια σταθερή ορθολογική βάση για την ανάλυση και ερμηνεία του φυσικού κόσμου στηριζόμενη στην αναζήτηση αιτίων, περιοδικοτήτων, κοινών φυσικών νόμων και θεωριών, ωστόσο η αριστοτελική φυσική θεωρία τον 11ο αιώνα χρησίμευσε περισσότερο ως εργαλείο διδασκαλίας παρά ως πεδίο πειραματισμού και απόδειξης. Οι λόγιοι αυτοί υπήρξαν κυρίως συγγραφείς εγχειριδίων διδασκαλίας και συμβουλευόνταν ή αντέγραφαν παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια ή αρχαίους συγγραφείς. Η μετεωρολογική φιλολογία του 11ου αιώνα παρουσιάζει μια έντονη προσκόλληση στον Αριστοτέλη και τους σχολιαστές του (κυρίως τον Ολυμπιόδωρο) με κατά λέξη – συχνά – αντιγραφική χωρίων.

3. Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας των κειμένων καθόρισε και το περιεχόμενό τους: η προσέγγιση των μετεωρολογικών φαινομένων σε σχέση με το πλήθος των λεπτομερειών και ερμηνειών που εμφανίζονται στους αρχαίους συγγραφείς μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλουστευτική. Κεντρικός ερμηνευτικός άξονας για την ανάλυση των μετεωρολογικών φαινομένων είναι η *διττή άναθυμίασις*. Τα φαινόμενα οργανώνονται επί τη βάση των δύο μορφών άναθυμίαςσης και υπάρχουν στους αριστοτελικούς φυσικούς νόμους (ανάκλασις, εξάτμισις, εκπυρηνισμός κ.λπ.)

4. Αν και είναι ελάχιστα και δευτερεύουσας σημασίας τα σημεία στα οποία διαπιστώνουμε κάποια πρωτοτυπία στις ερμηνείες των μετεωρολογικών φαινομένων, η σχετική αφθονία της μετεωρολογικής φιλολογίας του 11ου-12ου αιώνα υποδηλώνει την προσπάθεια των λογίων να μετατοπισθούν από τις παραδοσιακές λαϊκές θρησκευτικές ερμηνείες προς έναν περισσότερο ορθολογικό τρόπο ερμηνείας των φυσικών και ειδικότερα των μετεωρολογικών φαινομένων, επιχειρώντας να προσεγγίσουν τα φαινόμενα βάσει αρχών και νόμων.

5. Αυτός ο εξορθολογισμός στην ανάλυση των φυσικών – μετεωρολογικών φαινομένων δεν ολοκληρώνεται. Η ερμηνεία του σεισμού με τον παραδοσιακό-θρησκευτικό τρόπο υποδηλώνει την αδυναμία των λογίων να προχωρήσουν σε μια σύλληψη των φαινομένων της φύσης δια του νου και της παρατήρησης, ανεξάρτητη από μεταφυσικές ερμηνείες.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΟΙ «ΘΕΣΜΟΙ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΗΝΗΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΚΟΜΗΝΗΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ

Αν ο «θεσμός», που αναφέρεται σε καθετί που «διὰ τῆς παραδόσεως ἢ διὰ τῆς κοινῆς συμφωνίας καθίσταται ἰσχυρόν»¹ ἢ σ' ένα σύστημα που καθιερώνεται στην κοινωνία και την οργάνωσή της, απαιτεί διάρκεια χρόνου και ανάλογη δοκιμασία για να αναδειχτεί και να γίνει ευρύτερα ἢ και καθολικά αποδεκτός, φαίνεται ότι πάνω στους «θεσμούς» που σχετίζονται με την εκπαίδευση και στα ἐπὶ μέγρους ἰσχύοντα στην οργάνωσή της στην κοινωνία του Βυζαντίου απαιτεῖται ἀκόμη μεγαλύτερη διάρκεια χρόνου, για να ξεκαθαριστούν και να γίνουν αποδεκτές οι μεταξὺ των ερευνητῶν συμβάσεις. Ἐννῶ ὅτι δεν ἔχουν κατασταλάξει ἀκόμη οι ἀπόψεις που τείνουν να γίνουν ἀπὸ τους περισσότερους ερευνητές ἀποδεκτές, χωρὶς αὐτὸ να σημαίνει ὅτι δεν ἔχουν γίνει σταθερὰ και πιο γρήγορα βήματα στον τομέα αὐτὸ, ἰδίως τις τέσσερις τελευταῖες δεκαετίες του 20οῦ αἰῶνα².

1. Για τον ορισμὸ βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ΙΒ', 590. Για τους θεσμοὺς στο Βυζάντιο, βλ. Sp. Vryonīs, Jr., *Byzantine Institutions, Society and Culture*, New Rochelle-New York 1997, 209-250.

2. Για το χρονικὸ πλαίσιο που ορίζεται ἀπὸ την εποχὴ που εκδηλώνεται ο «πρώτος βυζαντινὸς σιμνιασμός» ἕως την ἄλωση της Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τους Φράγκους (1204) θα μπορούσε καινῶς να επανασημειώσει την ἀκόλουθη βασικὴ βιβλιογραφία: R. Browning, *The Patriarchal School at Constantinople in the 12th Century*, *Byz* 32 (1962), 167-202 και *Byz* 33 (1963), 11-40 [= *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London 1977, X] (στο ἐξῆς: Browning, *Patriarchal School I* και *II*)· του ἰδίου, *Byzantinische Schulen und Schulmeister*, *Das Altertum* 9 (1963), 105-118· του ἰδίου, *Courants intellectuels et organisation scolaire à Byzance au XIe siècle*, *TM* 6 (1976), 219-222· Ἰ. Ε. Ἀναστασίου, Ἡ κατάσταση τῆς Παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος, *Κυριλλῶ και Μεθοδῆ τῶμος ἑόρτιος*, Θεσσαλονίκη 1966, 31-77· P. Lemerle, *Élèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, Paris 1969· του ἰδίου, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971 (= Ὁ πρώτος βυζαντινὸς σιμνιασμός, *Σημειώσεις και παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση και τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴς ἀρχῆς ὡς τὸν 10ο αἰῶνα*, ελλ. μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981 [στο ἐξῆς οι παραπομπές γίνονται στην αναθεωρημένη ἐλληνικὴ ἐκδοση])· του ἰδίου, *Le "gouvernement*

Γένεση και εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεσμών

Οι έρευνες αυτές και η βαθμιαία ανάδειξη και κριτική των κειμένων βοήθησαν στο να φωτιστούν, από τη μία μεριά, ο 9ος και ο 10ος αιώνας και, από την άλλη, να αναδειχτεί το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, επίσης, ο 11ος και ο 12ος αιώνας³ (η προκομήνεια, δηλαδή, και η κομήνεια περίοδος⁴) στα θέματα της

des philosophes”: Notes et remarques sur l’enseignement, les écoles, la culture, στο: του ίδιου, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 195-248· U. Criscuolo, Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: Sul problema della cosiddetta “Accademia Patriarcale”, *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1973), 373-390· Maria Dora Spadaro, Sull’insegnamento di Fozio e sull’Accademia Patriarcale, *Siculorum Gymnasium* n.s. 28 (1973), 286-304· M. Kyriakis, Of Professors and Disciples in Twelfth Century Byzantium, *Byz* 43 (1973), 108-119· του ίδιου, Student Life in Eleventh Century Constantinople, *Βυζαντινά* 7 (1975), 377-388· P. Gautier, L’édit d’Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé, *REB* 31 (1973), 179-201· P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel* [Byzantinisches Archiv 14], München 1974· P. A. Yannopoulos, Notes sur l’emplacement de l’Οἰκουμηνικὸν Διδασκαλεῖον, *Byz* 44 (1974), 68-91· Wanda Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, *TM* 6 (1976), 223-243· της ίδιας, L’école de droit et l’enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, *TM* 7 (1977), 1-103· R. Anastasi, L’Università a Bisanzio nell’XI secolo, *Siculorum Gymnasium* n.s. 32 (1979), 351-378· C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca 1310)* [Cyprus Research Center, Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982· B. Κατσαρός, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ’ του Πορφυρογεννήτου, *Διαβάξω* τεύχ. 129 (1985), 36-41· του ίδιου, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέτα 22], Θεσσαλονίκη 1988, 163-209· Α. Μαρκόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη, στο: Χριστίνα Ἀγγελίδη (επιμ. ἐκδ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, 325-333· P. Magdalino, The Reform Edict of 1107, στο: Margaret Mullet – D. Smythe (ἐκδ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast 1996, 199-218· Marina Loukaki, Remarques sur le Corps des Douze Didascales au XIIe siècle, στο: *Εὐνυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* [Byzantina Sorbonensia 16], II, Paris 1998, 427-438· P. A. Agapitos, Teachers, Pupils and Imperial Power in Eleventh-Century Byzantium, στο: Y. L. Too – N. Livingstone (ἐκδ.), *Pedagogy and Power: Rhetorics of classical learning*, Cambridge 1998, 170-191. Το άρθρο της Σταυρούλας Χονδρίδου, Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 157-165, παρά τον ad hoc χαρακτήρα του θέματος, προσανατολίζεται σε μία ιδιότυπη ερμηνεία των δεδομένων της Νεαρὰς του Κωνσταντίνου Θ’ Μονομάχου.

3. Για μία συγκριτική, γενικότερη και παράλληλη θεώρηση αυτής της μετάβασης βλ. κυρίως Α. P. Kazdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985 (= *Άλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, ελλ. μτφρ. Α. Παππάς – Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1997).

4. Για το ιστορικό αυτό πλαίσιο βλ. κυρίως M. J. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A political History*, London 1984 (= *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, ελλ. μτφρ. Ευαγγελία Καργιανιώτη – επιστ. επιμ. Π. Α. Αγαπητός, Ἀθήνα 1997). Βλ. επίσης τώρα και Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ἱστορία Γ1 1081-1204*, Ἀθήνα 2001, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

οργανωμένης στο Βυζάντιο εκπαιδευτικής διαδικασίας· ενδιαφέρον, γιατί οι αιώνες αυτοί συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού από το οποίο γεννιούνται ή αναδύονται διαρκώς νέα ζητήματα και προβάλλουν ερωτηματικά που καθιστούν μονομιάς τα προβλήματα δυσεπίλυτα.

Τότε το λόγο έχει η εξέταση των «θεσμών» που εμφανίζονται μέσα από αυτήν την καινούρια κάθε φορά πραγματικότητα, μία πραγματικότητα που συμβαδίζει με τις ανακατατάξεις των δεδομένων. Αυτή η όχι στατική εξέταση των πραγμάτων καταδεικνύει τις δυσκολίες που έχουμε στο να προσδιορίσουμε επακριβώς τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται, δημιουργούνται και αποκρυσταλλώνονται οι προαναφερθείσες «συμβάσεις» που μας οδηγούν σ' ένα επίπεδο επικοινωνίας και συμφωνιών, ώστε γενικότερα σήμερα να γίνονται ευρύτερα αποδεκτά συμπεράσματα που πριν από μερικά χρόνια απέκλιναν μεταξύ τους ή και ήταν σε σύγκρουση.

Το παράδειγμα της ύπαρξης π.χ. δύο «θεσμών» στην εκπαίδευση του Βυζαντίου (καλύτερα στην «ανώτατη» εκπαίδευση⁵), δηλαδή και του «αυτοκρατορικού» Πανεπιστημίου⁶ (όρος συμβατικός σήμερα) από τη μία, και της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής»⁷ από την άλλη, για το διάστημα 9ος-11ος αιώνες⁸, είναι ενδεικτικό για να επιβεβαιώσει την πιο πάνω διαπίστωση, αφού, ακόμη και σήμερα, υπάρχουν ορισμένοι μελετητές που δέχονται την ύπαρξη «Πατριαρχικής Σχολής»⁹. Όμως είναι πια ελάχιστοι. Σήμερα όλοι, ή σχεδόν όλοι, δεχόμαστε ότι η ύπαρξη και οργάνωση της «Πατριαρχικής Σχολής» είναι στην ουσία ένας μύθος που κρατήθηκε και καλλιεργήθηκε στους κύκλους των εικονολατρών¹⁰.

Ωστόσο, κι αν αυτός ο μύθος είναι κάτι που «διά κοινής συμφωνίας δέν κατέστη ισχυρόν», εν τούτοις για πολλές δεκαετίες λειτούργησε στην έρευνα ως «θεσμός», ως κάτι δηλαδή προβεβλημένο και αποδεκτό. Κάποια «σπέρματα» στο

5. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 163 κε.

6. *Ο. π.*, 168 κε.

7. *Ο. π.*, 164-167 κε.

8. Browning, *Patriarchal School I*, 171-172· C. Mango, *Byzantium. The Empire of new Rome*, London 1980, 146 (= *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, ελλ. μτφρ. Δ. Τσουνγκαράκης, Άθηνα 1988, 175).

9. Constantinides, *Higher Education*, 50-65· Sophia Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)* [Έταρεία των Φύλων του Λαού, Κέντρον Έρευνής Βυζαντίου 5], Άθήνα 1999, 175-185 κ.α. Πρβλ. Magdalino, *Reform Edict*, 207 σημ. 13.

10. Lemerle, *Ούμανισμός*, 91/343 σημ. 82· P. Wirth, *Die Jugendbildung des Eustathios von Thessalonike. Zur Entmythologisierung der "Patriarchal Akademie" von Konstantinopel*, *OCP* 34 (1968), 148-150 (= *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980, 7-9).

βάθος του «μύθου»¹¹ εμπόδιζαν (ή και εμποδίζουν ακόμη) την κοινή μας σύμβαση για την οριστική απόρριψή του.

Ο «μύθος» της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» επανήλθε κυρίως από την εποχή που ο R. Browning συγκέντρωσε ένα πλούσιο υλικό και συνόψισε τα συμπεράσματά του πάνω στην οργάνωση του «θεσμού» της *Πατριαρχικής Σχολής*, η οποία έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην όλη εκπαίδευση της εποχής, από την καλύτερη ως την ανώτατη¹². Αρχετοί δεν πιστέψαμε ότι είχαν έτσι ή τουλάχιστον έτσι ακριβώς τα πράγματα. Καλύτερα, δεν ήμασταν βέβαιοι, όπως ο μακαρίτης «φιλέλληνας» σοφός¹³, για την ολοκληρωτική επικυριαρχία του πατριαρχείου στα πράγματα της εκπαίδευσης, χωρίς ν' αμφισβητήσουμε την επιρροή – και μάλιστα αυξημένη – που ασκούσε η Εκκλησία στο χώρο¹⁴, αφού, ως επί το πλείστον, η καλύτερη εκπαίδευση ήταν αποκλειστική υπόθεση των ιερωμένων της¹⁵ και από τη μέση – που ήταν στην αρμοδιότητα του επάρχου της πόλης¹⁶ – δεν αποκλείονταν και οι ιερωμένοι διδάσκαλοι¹⁷. Έτσι, θεωρήσαμε τον όρο «Πατριαρχική Σχολή» μία συμβατική ορολογία για ένα σύστημα εκπαίδευσης μικτό¹⁸, στο οποίο ο λόγος μοιραζόταν ανάμεσα στην Πολιτεία και την Εκκλησία με μία κατεύθυνση «κοσμικών»¹⁹ και μία δευτερή «θεολογικών»²⁰ σπουδών, αναφορικά, πάντοτε, με το επί-

11. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 163-168.

12. Browning, *Patriarchal School I*, 178.

13. Για το μετά το 1983 έργο του βλ. στον πρόσφατο τιμητικό τόμο: C. N. Constantinides – N. M. Panagiotakes – Elizabeth Jeffreys – A. D. Angelou (εκδ.), *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – *Bibliothèque* 17], Venice 1996, xvii-xxiv.

14. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 208-209· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I, 1143-1180*, Cambridge 1993, 325-330· του ίδιου, *Reform Edict, 200-207*· M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 89-101.

15. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Α' 1, Αθήνα 1948, 80.

16. Βλ. Lemerle, *Élèves et Professeurs*, 14· του ίδιου, *Οὐμανισμός*, 236-238· Μαρκόπουλος, 'Η οργάνωση τοῦ σχολείου, 330.

17. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 174 και σημ. 78-80. Πρβλ. Φλωρεντία Εὐαγγελιάτου-Νοταρά, «*Σημειώματα*» *ἑλληνικῶν κωδικῶν ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*, Αθήνα 1978, 139-142.

18. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 208 και σημ. 245.

19. *Ο. π.*, 204.

20. *Ο. π.*, 206. Ο Magdalino (Reform Edict, 209) θεωρεί ότι ανήκω στους μελετητές που πιστεύουν στην ύπαρξη της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής». Το γεγονός ότι έθεσα παντού στο κεφάλαιο που πραγματεύομαι την «Πατριαρχική Σχολή» σε εισαγωγικά, σημαίνει για μένα αμφισβήτηση του παραδομένου όρου. Ωστόσο, ο Magdalino σωστά διαβλέπει (ό. π., 209-211) ότι θεωρώ ότι αυτό που συνθέτει τον «θεσμό» της ανώτερης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την εποχή των Κομνηνών είναι οι δύο συγκλίνουσες κατευθύνσεις των «φιλολογικών» και των «θεολογικών» επιστημών που διδάσκο-

πεδο της ανώτατης εκπαίδευσης, η οποία ωστόσο ήταν προέκταση και κλιμακωτή απόληξη ενός μέσου σχολείου.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ένας ευρύτερος «θεσμός», όπως ήταν αυτό το σχήμα οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο, περικλείει δύο επίσης ευδιάκριτους «θεσμούς», τη «θύραθεν» και την «ένδοθεν» παιδεία, που συνιστούν μία αναγκαία συνθήκη συνύπαρξης σ' ένα ολοκληρωμένο «σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης» στον αιώνα των Κομνηνών. Το κυρίαρχο αυτό σύστημα συμπληρώνεται από τους ανεξάρτητους «θεσμούς» των θετικών (των πρακτικών) επιστημών (όπως είναι π.χ. οι σπουδές των νομικών²¹, των ιατρών²² κ.λπ.). Όταν θελήσει κανείς να εξετάσει έναν-έναν τους επιμέρους «θεσμούς» που συναποτελούν τα μέρη του συστήματος (όπως π.χ. το «θεσμό» των «μιαϊστόρων»²³, των ρητόρων²⁴ και των φιλοσόφων²⁵, ή, ανεξάρτητα, τους «θεσμούς» των διδασκάλων

νται από συγκεκριμένους «καθηγητές», οι οποίοι διορίζονται ή παύονται από τον αυτοκράτορα αφενός και τον πατριάρχη αφετέρου (ή και από κοινή συμφωνία), σ' ένα σύστημα διαδοχής που δεν επιτρέπει συνύπαρξη «πολλών», αλλά του θεσμού του «ενός» κορυφαίου της επιστήμης, κατά την επιλογή βέβαια των εκλεκτόρων (αυτοκράτορα-πατριάρχη). Το γεγονός ότι τα σωζόμενα κείμενα των *Διδασκαλιών* είναι κείμενα που αναμφίβολα ήταν δύσκολο να εκφωνηθούν σ' ένα μέσο μορφωτικού επιπέδου κοινό, αλλά και από μικρές λεπτομέρειες του περιεχομένου τους, συνηγορεί στην άποψη ότι αυτά ήταν άλλου τύπου διαλέξεις. Όσο για τις *Διδασκαλίες* που συνδέονται με πρόσωπα που εργαζομίζον αυτοκράτορα ή πατριάρχη, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι εκφωνούνται στις γιορτές των Θεοφανείων ή του Σαββάτου του αγίου Λαζάρου, ημέρες παραδοσιακά «σχολικών εορτών» στο Βυζάντιο (βλ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Α'1, 94). Πρβλ. την αντίθετη άποψη του Magdalino (ό. π., 212-214). Τα θέματα, όμως, αυτά επανεξετάζω με τις απαραίτητες αναθεωρήσεις, όπου χρειάζεται, στην εισαγωγή της έκδοσης των *Διδασκαλιών* του Ιωάννη Κασταμονίτη, που έχω έτοιμες για το τυπογραφείο και ελπίζω σύντομα να δημοσιευτούν.

21. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 207 σμμ. 243, όπου και βιβλιογραφία. Για ένα «σχολείο νοταρίων» στην Κωνσταντινούπολη βλ. Magdalino, *Reform Edict*, 211 σμμ. 29, όπου και αντίστοιχες παραπομπές στις πηγές.

22. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, ό. π. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 361 και σμμ. 151-152, με σχετική βιβλιογραφία: Νόννα Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και άτυχηματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου*, Αθήνα 1996, 283-285, όπου σχετική βιβλιογραφία για τα βυζαντινά νοσοκομεία. Βλ. ακόμη, Χριστοφορίδου, *Βυζαντινή Ιστορία* Γ'1, 338-339 και σμμ. 80-86.

23. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 173 σμμ. 74, όπου σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 326-327· Angold, *Church and Society*, 94 και σμμ. 98. Στο βιβλίο του Ιακώβου [Γεωργίου Πηλίου] (*Τίτλοι, όφφια και άξιώματα εν τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τη όρθοδοξή εκκλησία*, Αθήνα 1985, 269-275) παρέχεται μία διαχρονική ιστορία του όρου «μιαϊστωρ».

24. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 205 και σμμ. 239. Βλ. ακόμη, Magdalino, *Manuel I*, 332 και σμμ. 50, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

25. Ο τίτλος του *ύπατου τών φιλοσόφων* (βλ. πιο κάτω, σμμ. 100) συνυπάρχει και φαίνεται ότι υποδηλώνει τον κορυφαίο «μιαϊστορα» των διδασκάλων των θύραθεν σπουδών.

του Ψαλτήρος, του Ἀποστόλου και του Ἐναγγελίου²⁶), τότε αναμφίβολα οι καταβολές βυθίζονται στον 11ο αιώνα²⁷, ο οποίος με τη σειρά του δέχεται την επίδραση του 10ου αιώνα²⁸. Αλλά πρέπει να προσέξει επίσης ότι τα φαινόμενα δεν είναι «στατικά». Πατί ο 11ος αιώνας τροποποιεί ή και εξελίσσει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, δημιουργώντας νέες συνθήκες στους όρους και τις λειτουργίες του συστήματος. Ὅσο περισσότερο πλησιάζουμε στις επιμέρους λειτουργίες, τόσο περισσότερο γνωρίζουμε το σύστημα και, κατ' επέκταση, μπορούμε να διακρίνουμε την εξάρτηση του εκπαιδευτικού συστήματος από ένα άλλο σαφώς διακρινόμενο ως προς τη λειτουργία και τους σκοπούς του²⁹.

Βασικά ζητήματα έρευνας

Πα να κατανοήσει κανείς το μέγεθος του προβλήματος αρκεί να μεταφέρει εδώ μερικά από τα πολλά ζητήματα που ανακύπτουν:

(α) Υπάρχει αναβάθμιση του ρόλου του σχολείου ή των διδασκάλων στον 11ο αιώνα, έναν αιώνα κατεξοχήν «ανανεωτικό» στην πολιτιστική ιστορία του Βυζαντίου, ή απλώς συντήρηση μιας δοκιμασμένης παράδοσης και του άμεσου παρελθόντος;

(β) Επηρέασε – και ως ποιά βαθμό – τη διαμόρφωση των «θεσμών» του συστήματος της λεγόμενης «Πατριαρχικής Σχολής» η εξέλιξη, ή καλύτερα, η αναβάθμιση των διδασκάλων και των σχολείων του 11ου αιώνα;

(γ) Το βασικότερο: εντάσσεται το εκπαιδευτικό σύστημα σε κάποιους άλλους «θεσμούς», που θα μπορούσε να το ανατρέψουν ή και να το αφομοιώσουν, ή διατηρεί την ανεξαρτησία του, έστω κι αν εμφανίζεται μία κινητικότητα προσώπων που υπηροτούν το ένα και προς το άλλο;

Από τα ερωτήματα αυτά – όπως και από άλλα –, τα βασικότερα θέματα που εντάσσονται στο πλαίσιο του 11ου αιώνα συνοψίζονται: α) στο τί κρατήθηκε από το παρελθόν στους βασικούς άξονες «θεσμούς» στην οργάνωση της εκπαίδευσης,

26. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 187-189 και σμμ. 145-160.

27. Ο. π., 194 σμμ. 185. Πρβλ. Magdalino, *Manuel I*, 326 σμμ. 32.

28. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 74-91. Πρβλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 166 σμμ. 19 κ.α.

29. Ενώ την παράλληλη ανέλιξη του «διδασκαλικού έργου» της Εκκλησίας, που αναπτύσσει τα εντονότερα από τα μέσα περίπου του 11ου αιώνα και αποβλέπει στην ανύψωση του «θεολογικού επιπέδου» των ορθοδόξων υπηκόων της αυτοκρατορίας (βλ. σχετικά, Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 184 κ. Πρβλ. Magdalino, *Reform Edict*, 200 κ.ε.).

β) στο πώς αντιλαμβάνεται η κοινωνία της εποχής τους διδασκάλους που υπηρετούν το σύστημα και γ) ποιά είναι η σχέση του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής με υπαρκτά ή υποτιθέμενα εξωεκπαιδευτικά συστήματα, όπως είναι π.χ. ο «θεσμός» ή η «μυθολογία» των δώδεκα διδασκάλων³⁰ ή ακόμη και ο υπαρκτός θεσμός των «διδασκάλων της Ἐκκλησίας»³¹, που αναμφίβολα υφίσταται και στον 11ο αιώνα³² και μετεξελίσσεται κι αυτός μέσα στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα σ' ένα σύστημα στην υπηρεσία της Εκκλησίας;

Μία εκτεταμένη και αναλυτική έρευνα των βασικών «θεσμών», όπως η οργάνωση των ανώτερων «Σχολών» στον 11ο αιώνα³³ ή και των επιμέρους «θεσμών» των τίτλων και των λειτουργημάτων των διδασκάλων³⁴, καταδεικνύει ότι, τελικά, Σχολές και διδάσκοντες βρίσκονται σε μία σχέση αλληλένδετη και αμφιδρομη. Ο βασικότερος σταθμός στα εκπαιδευτικά πράγματα του 11ου αιώνα, μετά από την κρατική αδράνεια που επέβαλαν οι πολεμικές αναστατώσεις του Βυζαντίου από την εποχή του Φωκά έως το θάνατο του Βασιλείου Β'³⁵, είναι η οργάνωση των ανωτέρων σπουδών με την εισαγωγή ενός νέου θεσμικού πλαισίου από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο³⁶. Ένας κρατικός εκπαιδευτικός «θεσμός»

30. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, σημ. 104.

31. Για το αξίωμα και τις υπηρεσίες του «διδασκάλου της Ἐκκλησίας» βλ. γενικά, Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 179-182. Είναι χαρακτηριστική η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στους «διδασκάλους της Ἐκκλησίας» (ό. π.) και τους διδασκάλους της «ανώτερης εκπαίδευσης», όπως αποτυπώνεται στο σφραγιστικό υλικό (βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin II: L'administration centrale*, Paris 1981, 660-663).

32. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 184 και σημ. 125-131. Βλ. και παρακάτω, σημ. 59.

33. Βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 207-227 και 228-235.

34. Ο. π. Βλ. ακόμη, Každan – Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τὸν 11ο και 12ο αιώνα*, 192-209.

35. Βλ. Agapitos, *Teachers, Pupils and Imperial Power*, 176 σημ. 28. Βλ. επίσης, Barbara Crostini, *The emperor Basil II's cultural life*, *Byz* 66 (1996), 55-80.

36. Οι συζητήσεις αυτές εντάθηκαν από την εποχή που τέθηκε το ζήτημα της αυθεντικότητας του χειμένου της Νεαράς του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (βλ. J. Cvetler, *The authorship of the Novel on the reform of legal education at Constantinople (about 1045 A.D.)*, *Eos* 48 (1956), 297-328· M. Kyriakis, *Student Life in Eleventh Century Constantinople*, 170· Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin*, 223-243· της ίδιας, *L'école de droit*, 1-107· Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 205-212· Άπ. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μανρόποδος*, Ἰωάννινα 1982, 28-33· Σπ. Τρωϊάνος, *Οι πηγές του βυζαντινοῦ δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 94· Αικατερίνη Χριστοφολοπούλου, *Βυζαντινή Ἱστορία Β2 867-1081*, Αθήνα 1988, 425-428.

αναπτύσσει δύο κλάδους, το «διδασκαλείον τῶν νόμων»³⁷ και το ανάλογο «διδασκαλείον τῆς ῥητορικῆς και τῆς φιλοσοφίας»³⁸. Οι ἔρευνες που στράφηκαν πάνω σ' αυτούς τους «θεσμούς»³⁹ οδηγούν στις βασικές εκείνες συμβάσεις που δεν αμφισβητούν σήμερα ἕναν κορυφαίο «θεσμό», το θεσμό ενός «πανεπιστημίου», ἡ καλύτερα, ενός ιδρύματος ανωτέρων σπουδῶν που εξέφρασε την επιθυμία του Μονομάχου για την ἀνοδο της στάθμης των σπουδῶν στη νομική ἢ πολιτική ἐπιστήμη και στη Ρητορική και τη Φιλοσοφία⁴⁰.

Το σύστημα αυτό προσφέρει την ἐπιμέρους θεσμική λειτουργία των διορισμένων ἀπὸ το κράτος βασικῶν υπαλλήλων του «νομοφύλακος»⁴¹ και του «βιβλιοφύλακος»⁴², θεσμοὶ οι οποίοι μεταλλάσσουν τη λειτουργία τους ἀπὸ τα γνωστά καθήκοντα των οφικιαλίων της Ἐκκλησίας⁴³ ἕως αὐτὴν την εποχή, ἀλλὰ και που κρατούν για λίγο⁴⁴. Το πρόσωπο με τα υψηλά προσόντα που απαιτεῖ ἡ Νεαρά του Μονομάχου, του ἐπιστημονικοῦ υπευθύνου του ανωτάτου σχολείου των νομικῶν που θα συμβάλει στην ἀνύψωση των σπουδῶν με την παροχή ανωτάτου ἐπιπέδου παρεχομένων γνώσεων, θεωρητικῶν και πρακτικῶν, και που σφραγίζονται μ' ἕναν κρατικό τίτλο σπουδῶν, εἶναι ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος⁴⁵. Ἡ λειτουργία του «θεσμοῦ» εἶναι ξεκάθαρη, ὅπως και οι σκοποὶ. Ὁ Ξιφιλίνος εἶναι «ἰλλούστριος»⁴⁶ ἐν ενεργεία δικαστικός, που δεν ἐμποδίζεται να διδάσκει «φροιτητές» στο «διδασκα-

37. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 207-212.

38. Ὁ. π., 212-227.

39. Βλ. πιο πάνω, σῆμ. 36-38. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 169-171, ὅπου και βιβλιογραφία.

40. Βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 205-206. Ἀντίθετα, ἡ Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 223-243 και L'école de droit, 94-97) πιστεύει ὅτι το κοινὸ ἀρχικὸ ἰδιωτικὸ σχολεῖο του Ψελλοῦ και του Ξιφιλίνου χωρίστηκε στα δύο με παρέμβαση του αυτοκράτορα.

41. Βλ. A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI medii*, Prague 1954, 26-27 §§11-13. Πρβλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 209· Wolska-Conus, Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 233-235· της ἴδιας, L'école de droit, 30-31. Βλ. και Λεονταρίτου, *Ἐκκλησιαστικά αξιώματα*, 129.

42. Βλ. Salač, *Novella Constitutio*, 22-25 §§9-10. Πρβλ. Λεονταρίτου, *Ἐκκλησιαστικά αξιώματα*, 127-129.

43. Ὁ. π., 127-130.

44. Μολαταῦτα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν, μαζί με τα ἄλλα του ορφίδια στη Μεγάλη του Χριστοῦ Ἐκκλησία, κατέιχε και το αξίωμα του «νομοφύλακος» (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 93 σῆμ. 96) και φαίνεται σε κάποιες περιπτώσεις ὁ θεσμὸς ἀναβιώνει (βλ. Magdalino, *Manuel I*, 359 σῆμ. 143). Παρόλληλα, μαρτυρεῖται ὁ τίτλος του «διδασκάλου τῶν νόμων» (βλ. Laurent, *Corpus des sceaux II*, αρ. 1181, σ. 661-662).

45. Βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 203-206. Ἡ Wolska-Conus (Les écoles de Psellos et de Xiphilin, 238-242 και L'école de droit, 13-53) ἀπομακρύνεται ἀπὸ τη σκέψη ὅτι το «σχολεῖο του Ξιφιλίνου» ἦταν κρατικὸ.

46. Βλ. Salač, *Novella Constitutio*, 21 §8. Πρβλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 209.

λεῖον τῶν νόμων». Είναι κρατικός υπάλληλος που εγγράφεται στη λίστα των αξιωματούχων της Πολιτείας⁴⁷.

Από την άλλη πλευρά, ο «θεσιμός» των θεωρητικών σπουδών πάνω στη Ρητορική και τη Φιλοσοφία, που αναβιβάζουν τον Μιχαήλ Ψελλό από ένα status ιδιωτικού διδασκάλου⁴⁸ σ' ένα πόστο κρατικού λειτουργού με αυτοκρατορική επικύρωση⁴⁹, δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη. Τη μετάλλαξη αυτή τη συνοψίζει κατά τον καλύτερο τρόπο ένα χωρίο από την επιστολή του Ψελλού προς τον Κηρουλάριο⁵⁰: *αὐτίκα ἐμοὶ μὲν ἢ γνῶσις συνείλεκται καὶ «κατὰ βραχὺ» συμπεπόρισται καὶ σχεδὸν ἡλικιωτὶς ἐστὶ θαμὰ τε γὰρ ὀμιλῶ τοῖς βιβλίοις καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ζητῶν ἐφευρίσκω, ἐξ ἀρχῶν ὁμολογουμένων συμπερανόμενος, τὰ δέ, ὡς παρὰ ξυνιέντος μου, ὁ εἰδὼς λαμβάνων τὴν διδασκαλικὴν ἐπιστήμην ποιεῖται μοι. ἐντεῦθεν καὶ φιλοσοφίας ἄττα ἐξέμαθον καὶ τὴν γ λ ὠ τ τ α ν τ αῖς σοφιστικαῖς τέχνας ἐκ ἄθ η ρ α καὶ γεωμετρίας τοῖς ἐφ' ἡμῖν συμπεπόρισμα πρῶτος ἐπιβαλὼν, καὶ μουσικῆς λόγους ἐξεύρηκα καὶ τῶν περὶ τὴν σφαῖραν κινήσεων οὐκ ὀλίγα διωρθωσάμην καὶ τῶν ἡμετέρων λόγων τῶν ἐπιστήμην ἀκριβεστέρων ἐποιησάμην καὶ θεολογίας ἐξεθέμην διδάγματα καὶ τὸ τῆς ἀλληγορίας βάθος ἀνέπτυξα καὶ πᾶσαν – ἀλλὰ μὲ φθόνου μὴ βάλου βέλος – ἐπιστήμην ἠκρίβωσα⁵¹.*

Η αναβάθμιση των σχολείων

Ό,τι αποτελεί για την ιστορία της εκπαίδευσης του 10ου αιώνα η αλληλογραφία του Ανώνυμου καθηγητή⁵² ή η βιογραφία του Αθανασίου του Αθωνίτη⁵³ είναι για τον 11ο αιώνα ισάξια η «Αυτοβιογραφία» του Ψελλού⁵⁴ και οι μικρές

47. Πρβλ. την περίπτωση του «διδασκάλου τῶν νόμων» Μιχαήλ (Laurent, *Corpus des sceaux* II, αρ. 1181, σ. 661-662).

48. Βλ. Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin*, 229. Πρβλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 215-221.

49. Βλ. Wolska-Conus, ὁ π., 231. Πρβλ. Lemerle, ὁ π., 223-227.

50. Βλ. *Michele Psello, Epistola a Michele Cerulario*, ἐκδ. U. Criscuolo [Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 3], Napoli 1973.

51. *Ο. π.*, 23,47-60.

52. Βλ. τώρα, την πρόσφατη κριτική έκδοση: *Anonymi professoris Epistulae*, ἐκδ. A. Markopoulos [CFHB 37], Berlin-New York 2000.

53. Βλ. *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, ἐκδ. J. Noret [Corpus Christianorum, Series Graeca 9], Turnhout-Leuven 1982.

54. Βλ. *Michele Psello, Autobiografia: encomio per la madre*, ἐκδ. U. Criscuolo, Napoli 1989, 85-153.

πραγματείες του προς τους μαθητές του⁵⁵, για να μας δώσουν κάποια εικόνα για τη λειτουργία ενός μέσου σχολείου στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα.

Ο θεσμός του «μέσου» σχολείου στις αρχές του αιώνα αναγνωρίζεται στο σχολείο «Τὰ Ναροσού»⁵⁶, όπου ο Ψελλός φοιτά με άλλους συμμαθητές, που ορισμένων τα ονόματα ή τη δράση γνωρίζουμε από την αλληλογραφία ή άλλα του έργα⁵⁷. Από την αφήγηση του Ψελλού στην «Αυτοβιογραφία» του μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τα στάδια στην εκπαίδευση του α' και του β' κύκλου σπουδών, αλλά όχι και τα προγράμματα⁵⁸. Από τα υπόλοιπα σχολεία που λειτουργούν στον 11ο αιώνα, και μας είναι γνωστά⁵⁹, ορισμένα εμφανίζουν με βεβαιότητα μία

55. Βλ. Michael Psellus, *De operatione daemonum cum notis Gaulmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, έκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838, 95-110, 131-153. Πρβλ. *Michaelis Pselli Scripta minora I: Orationes et Dissertationes*, έκδ. E. Kurtz – Fr. Drexl, Milano 1936, 465-469· ό. π. II: *Epistulae*, Milano 1941, 19-20, 30-31· *Michaelis Pselli Oratoria minora*, έκδ. A. R. Littlewood, Leipzig 1985, 65-97. Βλ. και Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 215-217.

56. Lemerle, ό. π., 212-214 σημ. 42-48. Πρβλ. N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 149 (= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, ελλ. μτφρ. Ν. Κορομής, Ἀθήνα 1991, 193).

57. Βλ. Επιστολές Ψελλού (*Scripta minora I*) αρ. 16-17, σ. 19-22 και αρ. 24, σ. 30-32. Στο χφ. Vat. gr. 672, φφ. 190-196, σ' ένα ακέφαλο κείμενο-μονωδία για κάποιον Πατρίσιο, γίνεται λόγος για έναν νεότερο συμμαθητή του Ψελλού, *ταλαντούχο*, με καλές σπουδές στη ρητορική και τη φιλοσοφία, τα λατινικά και το δίκαιο, που χάθηκε πρόωρα, αφού κατόρθωσε να αναδειχτεί στη θέση του αυτοκρατορικού ασκηρτή βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 217, 220.

58. Βλ. Michele Psello, *Autobiografia*, 94-98, 276-391.

59. Για τα σχολεία αυτά βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 227-235. Πρόκειται για τις ακόλουθες Σχολές: α) Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων: στον 11ο αιώνα η Σχολή της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων αναφέρεται σε γνωστό επίγραμμα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου (*Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, έκδ. E. Kurtz, Leipzig 1903, αρ. 11, σ. 7: *Εἰς τὸν μαῖστορα τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοπρατείων <Χριστοφόρον>*· πρβλ. αρ. 79, σ. 51), σε επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού (*MB Δ'*, αρ. 168, σ. 428: *Τῷ μαῖστωρι τῶν Χαλκοπρατείων, ὅταν ἀπεστάλησαν αὐτῷ τὰ ἀργυρᾶ τοῦ κλητωρίου καὶ οὐ παρέλαβεν αὐτὰ, διὰ τὸ ζῆτεῖν πλείονα*), σε σημείωμα του χφ. Vat. gr. 358 (R. Devreese, *Codices Vaticanæ Graeci II: Codices 330-603*, Vaticano 1937, 44· πρβλ. Εὐαγγελιάτου-Νοταρά, «Σημειώματα», αρ. 306, σ. 244) και σε σημείωμα του χφ. Par. Suppl. gr. 1096 (K. and S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200 IV*, 17· H.-A. Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale datés du IXe au XIVe siècle*, Paris 1891, 7· πρβλ. Εὐαγγελιάτου-Νοταρά, ό. π., αρ. 233, σ. 224), όπου μνημονεύεται ο γραμματικός Πέτρος· πρβλ. Επυγράμματα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 78-79, σ. 51. Βλ. επίσης, F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* [Byzantinisches Archiv 8], Leipzig-Berlin 1926, 9 σημ. 9, 15, 48-49· Fr. Schemmel, *Die Schulen von Konstantinopel vom 9. bis 11. Jahrhundert*, *Philologische Wochenschrift* 43 (1923), σημλ. 1179-1180· L. Bréhier, *L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance*, *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses* 21 (1941), 48 σημ. 49· Browning, *Patriarchal School I*, 170-172, 179· Speck, *Kaiserliche Universität*, 67 σημ. 3· Yannopoulos, *Notes*, 83 σημ. 7, 84 σημ. 3-5, 85· R. Browning, *Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries*, *Past and Present* 69 (1975), 15 [= *Studies on Byzantine History, Literature and Education*,

αναβάθμιση στο προφίλ, τα προγράμματα, ακόμη και το επίπεδο των σπουδών που προσφέρουν. Είναι ασφαλώς σχολεία μέσης παιδείας και για όσα διαθέτουμε κάτι περισσότερο από μία απλή μαρτυρία γύρω από τη συναγωνιστική δράση των

London 1977, XV]· Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 227-228· Constantinides, *Higher Education*, 51. β) Σχολή των αγίων Θεοδώρων των Σφορακίου: στον 11ο αιώνα η Σχολή των αγίων Θεοδώρων μνημονεύεται σε δύο γνωστά επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου (αφ. 9-10, σ. 5-6: *Εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ σχολεῖον ἡρώκᾳ*· στα πρακτικά της δίτης του Ιωάννη Ιταλού (1082) αναφέρεται ο *Εὐστράτιος πρῶξιμος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίων* (Κατοαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 186 σμμ. 137). Βλ. επίσης, Fuchs, *Höhere Schulen*, 49 σμμ. 1, 50 σμμ. 1-11· Schemmel, *Die Schulen*, σηλ. 1179· Bréhier, *L'enseignement*, 49 σμμ. 52· Browning, *Patriarchal School I*, 172 σμμ. 5, 173 σμμ. 4-5· Lemerle, *Οὐμανισμός*, 124/372 σμμ. 136, 128/373 σμμ. 133· Speck, *Kaiserliche Universität*, 41 σμμ. 24, 103-105· Yannopoulos, *Notes*, 75 σμμ. 2-4, 76 σμμ. 1· Browning, *Enlightenment and Repression*, 16· Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 228-229· Constantinides, *Higher Education*, 51. γ) Σχολεῖο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων: οι πληροφορίες που έχουμε για το σχολεῖο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων κατά τον 11ο αιώνα προέρχονται από ένα γνωστό επίγραμμα του Ιωάννη Μαυρόποδος (*Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 976 supersunt*, ἐκδ. P. de Lagarde, *Abhandlungen der hist.- philol. Klasse der königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen* 28, 1882, αφ. 68, σ. 67· πρβλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-28) και από ανώνυμα επιγράμματα που δημοσίευσε ο G. Schirò (*La Schedografia a Bisanzio nei sec. XI-XII e la scuola dei SS XL Martiri*, *Boll. della Badia graeca di Grottaferrata* n.s. 3 [1949], 11-29). δ) Σχολή της Θεοτόκου Διακονίσεως: στον 11ο αιώνα οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το σχολεῖο της Θεοτόκου Διακονίσεως περιορίζονται στην επιστολογραφία του Μιχαήλ Ψελλού (*ΜΒ Ε* αφ. 162, σ. 420: *Ἐπιστολὴ δοθεῖσα παρὰ τοῦ τριηκατοῦ μαιστῶρος τῶν Διακονίσεως πρὸς τὸν πατριάρχη, αἰτούντος τὴν σχολὴν τοῦ ἁγίου Πέτρου*· πρβλ. και ὁ. π., αφ. 164, σ. 422). Βλ. επίσης, Fuchs, *Höhere Schulen*, 48 σμμ. 8, 49 σμμ. 10· Bréhier, *L'enseignement*, 49 σμμ. 51· Browning, *Patriarchal School I*, 174· Speck, *Kaiserliche Universität*, 68· Browning, *Enlightenment and Repression*, 7 σμμ. 23· Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 230 σμμ. 81-84· Constantinides, *Higher Education*, 52 σμμ. 11. ε) Σχολή του αγίου Πέτρου: η σημαντικότερη πηγή του 11ου αιώνα για τη Σχολή του αγίου Πέτρου είναι ο *Ἐπιτάφιος εἰς Νυῆταν μαιστῶρα τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου* του Μιχαήλ Ψελλού (*ΜΒ Ε*, 87-96. Βλ. επίσης, Bréhier, *L'enseignement*, 48 σμμ. 50· Joan M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185*, Oxford 1968², 59-60· Browning, *Patriarchal School I*, 172 σμμ. 6-7, 171 σμμ. 1· Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 231-233 σμμ. 85-91· Constantinides, *Higher Education*, 21. Ο Browning (*Patriarchal School II*, 15) διατύπωσε την άποψη, την οποία ασάπטיχα (βλ. *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 198), ότι η φράση *ἐκ τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου συλλεξάμενος τοῦ Χριστοῦ*, που αναφέρεται σε προοίμιο *Διδασκαλίας* του Μιχαήλ τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης (βλ. J. Lefort, *Prooimion de Michel neveu de l'archevêque de Thessalonique, didascale de l'Évangile*, *TM* 4 [1970], 387), αποδίδεται στον αποστόλο Πέτρο. Ο Lefort (ὁ. π., 380) και ο Magdalino (*Reform Edict*, 210 σμμ. 28) πιστεύουν ότι υποκρύπτεται η αναφορά σε εκκλησία του Χριστού, παραπέμποντας στο χωρίο των Επιστολών του Παύλου (Προς Εφεσίους 2.20). Την άποψη δέχεται και η Λουκάκη (*Remarques*, 431 σμμ. 16). Το ότι ο Χριστός είναι γενικά ο «ἀκρογωνιαίος λίθος» της Εκκλησίας δεν υπάρχει αμφιβολία: αλλά γενικά της Εκκλησίας. Και σαφώς κάθε εκκλησία αγίου που θεμελιώνεται πάνω στους αποστόλους και τους προφήτες αναφέρεται στον ίδιο τον Χριστό και, κατ' επέκταση, στον Θεό, όπως φαίνεται από το χωρίο της Προς

μαθητών τους, που ανέβαζε το γόητρό τους ή και τα στοιχεία του προγράμματός τους, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι αυτά αποσκοπούσαν – ολόιδια όπως τα

Εφεσίους 2.20 επιστολής. Από το ίδιο χωρίο συνάγεται ότι το ποίμνιο της Εφέσου δεν είναι ξένοι και πάροικοι, αλλά συμπολίται των αγίων και οικείοι του Θεού, εποικοδομηθέντες επί τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων και προφητῶν συνεπώς, κάθε πιστός είναι μία Πέτρα που οικοδομεί την Εκκλησία του Κυρίου. Με αυτήν την έννοια, και τον πατριάρχη, σύμφωνα με εγκώμιο του Διακόνου Σεργίου: *εις ἀκρογωνιαῖον γάρ τινα λίθον τ<ου>τον ἔ<θηκε> Κύριος... σώζοντα δὲ ἀληθῶς κἀν τούτῳ τὸ μῆρι Θεοῦ τὸ κατ' εἰκόνα και καθ' ὁμοίωσιν, δι' ὧν κἀκεῖνος παρὰ τῷ Ἡσαΐα ἐκλεκτὸς ὠνόμαστα λίθος και ἀκρογωνιαῖος και ἔντιμος* (βλ. Marina Loukaki, Première Didascalie de Serge le Diacre: éloge du patriarche Michel Autôreianos, *REB* 52 [1994], 171,162-166· πρβλ. Τ. Δ. Πολέμης, Μία ἀνέκδοτη διδασκαλία τοῦ «Διδασκάλου τοῦ Ψαλτηρίου» Σεργίου, *Ἑλληνικά* 43 [1993], 75,152-157). Συνεπώς, κάθε ἅγιος ἄνθρωπος «κατ' εἰκόνα και καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ, θα μπορούσε να ονομαστεί «λίθος ἀκρογωνιαῖος». Στο χωρίο του προομίου (βλ. Lefort, Prooimion, 387,63-76) του Μιχαῖλ τοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης, «ὅτε ἐγένετο οἰκουμενικός διδάσκαλος», ο Μιχαῖλ ανατρέπει στη διαδρομὴ που του ἐπέτρεψε να χτίσει τὴ δική του οικοδομὴ, μαζεύοντας ξύλα ἀπὸ τὸ «κατάσκιον ὄρος τῆς μητρὸς τοῦ Θεοῦ», και πέτρους ἀπὸ τὸν «ἀκρογωνιαῖον λίθον τοῦ Χριστοῦ» Η πρόθεση ἐκ + γενική «τοῦ ἀκρογωνιαίου λίθου τοῦ Χριστοῦ» θα μπορούσε να αναφέρεται σε μία ἐκκλησία στην οποία ο τιμώμενος ἅγιος ἦταν «ἀκρογωνιαῖος λίθος» για τὴν ἐκκλησία του Χριστοῦ και ἡ γενική «Χριστοῦ» ὡς μία γενική κτητική. Με βάση τα παραπάνω και σε συνδυασμὸ με τὸ ευαγγελικὸ χωρίο *κἀγὼ δὲ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, και ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν* (Ματθ. 16.18), είναι πολὺ πιθανὸν να γίνεται ἀναφορὰ σε ἐκκλησία του Ἀποστόλου Πέτρου, που ἦταν ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν «ἀκρογωνιαῖον λίθον» του Κυρίου, ἓνα «δικὸ τὸ κομμάτι», που ο Χριστὸς ἀλληγορικά ταυτίζει τὸ ὄνομά του με τὸ πιο «εκλεκτό», «ἐντίμο» και στέρεο υλικὸ για τὴν οικοδομὴ τῆς Εκκλησίας του Θεοῦ. Αυτὴ, ἄλλωστε, ἦταν ἡ σένη που οδήγησε τὸν Browning (Patriarchal School I, 173) κα ἐμένα (*Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 198), να κλίνουμε προς τὴν ἀποψη αὐτῆ. Ἄλλωστε, είναι βέβαιο ὅτι ο Μιχαῖλ, *ὅτε θυραῖος ἔτι διέτρεφ<ον>ε* (βλ. Lefort, ὁ. π., 367,78-79), παρακολουθοῦσε μαθήματα «κοσμικά, θύραθεν» και αὐτὰ διδάσκονταν στα συγκεκριμένα σχολεῖα: στη Σχολὴ τῆς Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων και στη Σχολὴ του ἁγίου Πέτρου. στ) *Σχολεῖο του ἁγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου*: για τὸ ορφανοτροφεῖο που φαίνεται να ἰδρύεται σύμφωνα με τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως (*Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ἐκδ. Th. Preger, Leipzig 1907, III, 235) ἀπὸ τὸν Ἰουστῖνο Β' (565-578) και τὴν γυναῖκα του Σοφία (βλ. και Α. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* [Ποικίλα Βυζαντινὰ 8], Bonn 1988, 426) και ἐπανδρῦεται ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ (Ἄννα Κομνηνὴ [*Anne Comnene, Alexiade*, ἐκδ. B. Leib, III, Paris 1945], 214), για να χρησιμοποιεῖ σε ὅλο τὸ 12ο αἰῶνα ὡς «παιδευτήριον τῶν γραμματικῶν» (ὁ. π., 214 και 217), βλ. ἐιδικὴ πραγματεία τῆς Sophia Mergiali-Falangas, *L'école Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire*, *REB* 49 (1991), 237-246, ὅπου και ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία. Τεῖνο να πιστέψω ὅτι τὸ σχολεῖο του ἁγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου, ἓνα σχολεῖο οὕτως ἢ ἄλλως παλαιὸ με ἐιδικὸ ὄλο που ἀναδιοργανώνεται ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' και ἐξυπηρετεῖ ἐιδικές ἀνάγκες (βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Γ1, 83-84), ἀποδομεῖται μάλλον ἀπὸ τὸ «σύστημα οργάνωσης τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης» στον αἰῶνα των Κομνηνῶν και θα λειτουργήσε πιθανότατα ὡς ἓνα σχολεῖο «τῶν πρώτων γραμμάτων» ἢ, τὸ πολὺ, ὡς ἓνα σχολεῖο «ἐγκυκλίου παιδείσεως». Ἀν μία τέτοια θεώρηση είναι πιο κοντὰ στην πραγματικότητα, τότε ἡ Σχολὴ των ἁγίων Ἀποστόλων (Πέτρου και Παύλου) προέχει ἰσως στη διάκριση των σχολείων που υπηρέτησαν κατὰ τὸ 12ο αἰῶνα τὸ «σύστημα παραοχῆς ἀνωτέρων σπουδῶν» στην Κωνσταντινούπολη.

«κοσμικά» ιδιωτικά σχολεία του 12ου αιώνα⁶⁰ – στο να προσφέρουν μία γερή κατάρτιση στη Γραμματική, που οδηγούσε στο τέλος και σε πρακτικές εφαρμογές της ρητορικής τέχνης.

Δύο από αυτά τα σχολεία ταυτίζονται με τους παραδοσιακά γνωστούς χώρους: των Αγίων Τεσσαράκοντα της Μέσης⁶¹ και της Θεοτόκου των Χαλκοπρατειών, η φήμη του οποίου ριζώνει βαθύτερα καθώς δένεται με το «Οκτάγωνον» των Πατρίων⁶² και τη «βασιλικήν λεγομένην κινστέραν»⁶³. Αλλά το γρήγορο συμπέρασμα, ότι τα σχολεία δένονται ως προς τη χρήση των χώρων με τις ονομασμένες εκκλησίες, είναι μάλλον αυθαίρετο συμπέρασμα, καθώς οι ναοί προσδιορίζουν καλύτερα τα ευρύτερα γνωστά και σταθερά σημεία, δηλαδή τις ενορίες ή «γειτονίες» των εκκλησιών.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να διακρίνουμε και την ποιοτική διαφοροποίηση των Σχολών στις οποίες διδάσκονται τα «κοσμικά» σε όλο τον 11ο αιώνα μαθήματα. Στη Σχολή των Χαλκοπρατειών τα βήματα της αναβάθμισης των σπουδών στη Γραμματική και τη Ρητορική είναι σταθερά. Τα επιγράμματα του Χριστοφόρου Μυτιληναίου συνδέουν αυτήν τη Σχολή με τη Σχεδογραφία⁶⁴, απόληξη των σπουδών της Γραμματικής, και την εισαγωγή στη Ρητορική που παρέχεται εδώ. Την αξία της Γραμματικής ως βάθρου των άλλων επιστημών μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα βαισιμένοι σ' ένα εγκώμιο της Γραμματικής από τον λόγιο Νικίτα Ευγενειανό⁶⁵:

60. Όπως π.χ. το ιδιωτικό σχολείο του Ιωάννη Μαυρόποδος (βλ. Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 26-28) ή του Ιωάννη Τζέτζη (βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, 191 [= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, 245]).

61. Βλ. Lemerle, *Οὐμανισμός*, 131/378 σημ. 14.

62. Βλ. Speck, *Kaiserliche Universität*, 92-107.

63. *Ο. π.*, 105. Πρβλ. Yannopoulos, *Notes*, 68-91.

64. Για τη διδασκαλία της σχεδογραφίας ως μεθόδου κατανόησης των κειμένων, βλ. πιο πάνω, σημ. 59. Βλ. επίσης, Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 235-241 και σημ. 103-117, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, Ί. Δ. Πολέμης, Προβλήματα της βυζαντινής σχεδογραφίας, *Ἑλληνικά* 45 (1995), 287-290 και 297-302 του ίδιου, *Philologische und historische Probleme in der Schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI, 31, Byz 67* (1997), 252-263. Ένα ακόμη πρόσφατο άρθρο, ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο «Il Salerno bizantino», έθεσε υπόψη μου σε δακτυλόγραφη μορφή ο συνάδελφος Στ. Ευθυμιάδης με τίτλο: *L'enseignement secondaire à Constantinople pendant le XIe et le XIIe siècles et sa diffusion en terre d'Otrante au XIIe siècle*, που πρόκειται να δημοσιευτεί στα Πρακτικά του εν λόγω Συμποσίου. Το άρθρο αυτό αποτελεί συμβολή για την έρευνα των προεκτάσεων της μεθόδου της σχεδογραφίας προς τον ελληνόφωνο δυτικό χώρο. Ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Στ. Ευθυμιάδη, που μου διέθεσε το εν λόγω άρθρο πριν από τη δημοσίευσή του.

65. Βλ. Δ. Α. Χρηστίδης, *Μαρκιανά Ἀνέκδοτα*. 1. *Ἀνάχαρος ἢ Ἀνανίας*. 2. *Ἐπιστολές-Σιγίλλιο* [Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα ἀρ. 45], Θεσσαλονίκη 1984, 205-290.

Χαῖρε, ὦ δέσποινα, ἦν ὁ παλαιὸς ἐμπειρίαν τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν εἶναι φησι καὶ καλῶς ὀρίζεται καὶ τίς ἄν σοι, ὦ φιλιτάτη, ἐπιμειψεῖται γλωτταν ἐξελληνίζουσα καὶ ἱστορίαν ἐπισυναγαούση καὶ τοῖς μέτροις ἐπιστατεῖν ἐπισταμένη καὶ ἐκδιδασκούση ὀρθολεκτεῖν; ἦτις φιλοσοφίας μὲν ὁρόφῳ δυσεφίκτη καὶ ὑψηλῷ κλίμαξ χρηματίζεις αἰθερία καὶ ὑψικάρηνος, μαθηματικῆς δὲ ὄρω καὶ αἰθεροπόρω οἰκοδομῇ ἀσφαλῆς κρηπίς ἀληθῶς καὶ ἀρραγῆς τις ὑποτίθεσαι θέμελλος, τῇ δὲ πυρὸς μένος πνεούση ὀητορικῇ σπινθήρ πεφυλαγμένος ὑπόκεισαι καὶ ζώπυρον τῆς τέχνης ἀμάραντον, τῇ δὲ γε τῶν καθ' ἡμᾶς σωματικῶν ἱατρικῇ καὶ βακτηριολογίᾳ στερεᾷ ὑπεστήριξις τὸ καταπίπτον ταύτης ἐδράζουσα· οἱ γὰρ δῖχα τῆς σπῆς ἐπικουρίας ἢ πρὸς τὴν τῆς φιλοσοφίας ἐπιχειροῦντες ἀναβαίνειν ἀκρώρειαν ἢ ἄλλης τέχνης λογικῆς ἡστυοσοῦν ἐφαπτόμενοι ὡς ἐπὶ ψάμμῳ κτίζοντες ἐργομοχοῦσιν ἀσυντελή καὶ ἀνόητα καὶ ἀδυνάτοις ἐγχειροῦντες ἐλέγχονται καὶ διώκειν ἐναργῶς εὐόκασι τὰ ἀκίχνητα· τίς γὰρ εἰς δόμα ἀναβαῖν τρωόροφον μὴ τῶν ἀπὸ γῆς βαθμῶν δραξάμενος πρότερον, ἢ τίς εἰς ὄρος ἀναδραμεῖν ἰσχύσειεν ὑψικόρουμβον μὴ ἀπὸ πέτρης ἀρξάμενος; τοὺς γὰρ ἄνευ τῶν σῶν βαθρωμάτων τῇ ἀκεστορικῇ καὶ μάλιστα προαναβαίνοντας σιωπῶ, οἱ σκαπανεῖς τυχὸν ἢ σκυτοδέψαι τυγχάνοντες ἱατρικῇν στολήν περιτίθενται τὸν τοῦ μύθου ὄνον ἀπομμύμενοι καὶ ὑπὸ τῇ λεοντῇ τὰς ὀγκήσεις, ἡδύτερα δὲ περὶ ἀμίδων ἀπερευγόμενοι καὶ συνόλωσ εἰπεῖν ἠδέϊαν πολλὴν ἐνίοτε διατριβὴν παρεχόμενοι. οὐ μόνον τοῖνυν, ὡς εἶπον, αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἐλλογίμους ποιεῖς τοὺς σοὺς ὁμοῦ καὶ μνητὰς καὶ μνεύτορας, ἀλλὰ καὶ ὥσπερ τις ζύμη τὸ τῶν λοιπῶν μαθημάτων φύραμα ζυμοῖς ἀτεχνῶς καὶ χρησιμωτάτη καὶ νόστιμος πάσαις ταῖς λογικαῖς τραπέζαις ἐνδείκνυσαι⁶⁶.

Εκεῖ, ὁμως, που ο «θεομὸς» ἐνὸς ἀναβαθμισμένου σχολείου εἶναι περισσότερο ευδιάκριτος εἶναι ἡ Σχολή του αγίου Πέτρου, ἐνὸς ναοῦ που ο Βασίλειος Β' ἀνιγήρει σε θέσι ἀπέναντι ἀπὸ το σκευοφυλάκιο τῆς Ἀγίας Σοφίας⁶⁷. Εδώ ἀναγνωρίζεται ο πυρήνας ἐνὸς «θεομῶ», του ἀνώτερου σχολείου που στέγασε τὴν διδασκαλία τῆς Ρητορικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας. Ἀν στὴν κίνηση του διδασκάλου, που ἀπὸ ἐπιστολή του Ψελλοῦ γνωρίζουμε ὅτι ἐπιδιώκει τὴν μετάθεσὶ του ἀπὸ ἓνα σχολεῖο τῆς Θεοτόκου Διακονίσης στὴ Σχολή του αγίου Πέτρου⁶⁸, ἀναγνωρί-

66. Ο. π., 207-209.

67. Browning, Patriarchal School I, 172-173. Βλ., ὁμως, καὶ ἀντίθετη ἄποψη: Loukaki, Remarques, 431 σημ. 16, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Το σχολεῖο του αγίου Πέτρου εἶναι γνωστὸ καὶ σηματοδοτικὸ ἀπὸ τον 11ο αἰῶνα (βλ. Lemerle, Gouvernement des philosophes, 231-233 σημ. 85-91).

68. Βλ. ΜΒ Ε', αφ. 162, σ. 420,18-23: τὸ δέ μοι βαρύντατον, ὅτι μοι καὶ τὸ πατρῶν ἔδαφος πόρρω ποι κείμενον τῆς σχολῆς, τῆς καθημέραν ταλαιπωρίας αἴτιον γίνεται· ἀνάγκη γὰρ με βαδίξεν ὀσημέραι χαλεπὴν ὁδόν, ἀργαλέην τε, συντριβὴν τε καὶ συντριβεσθαι, καὶ τὴν ἀγορὰν κατατρίβειν, εἰθιαμένον ἐν οἰκίῳ παλαι καθήσθαι καὶ προσέχειν βιβλίους· καὶ παρακάτω (421,8-13): ἀπάλλαξόν με τῆς ἐσχάτης διακονίας, τῷ μειζόνι βαθμῷ με προσβίβασον· στήσον ἐπὶ π. ε. τ. ρ. α. πολλοῖς πεωατηρίοις κλο-

σουμε ένα βήμα πάνω από το επίπεδο του ιδιωτικού μέσου σχολείου και εξετάσουμε την προσπάθεια του ίδιου του Ψελλού να αναβαθμίσει το ρόλο του ως διδασκάλου μ' ένα διορισμό στη Σχολή του αγίου Πέτρου⁶⁹, τότε βρισκόμαστε μπροστά στην αυτοκρατορική έγκριση για την επικύρωση του διορισμού των διδασκάλων αυτού του σχολείου. Κι αν ακόμη δεν είναι αυτός ο διορισμός του Ψελλού στο αναβαθμισμένο σχολείο του Μονομάχου, δεν είναι δηλαδή αυτή η Σχολή των Φιλοσόφων, σε κάθε περίπτωση η μετάλλαξη του σχολείου από την εποχή εκείνη που το γνωρίζουμε από την επιστολογραφία του Ανώνυμου καθηγητή του 10ου αιώνα⁷⁰ είναι γεγονός. Είναι ένα σχολείο στο οποίο ο Ψελλός επιδίδεται στην εφαρμογή όχι πλέον ενός συνηθισμένου προγράμματος, αλλά προχωρημένων μαθημάτων φιλοσοφικής διδασχής, στο οποίο συρρέουν για να μαθητεύσουν μαθητές από διάφορες περιοχές του Βυζαντίου ή και μακρινότερες⁷¹. Κι αυτό το σχολείο δεν αντιπροσωπεύει τίποτε άλλο από το αποκρυσταλλωμένο μοντέλο του 12ου αιώνα στον κλάδο των «κοσμικών» σπουδών. Οι Σχολές, άρα, της Θεοτόκου των Χαλκοκρατειών και του αγίου Πέτρου στήριξαν από τον 11ο αιώνα τα προγράμματα των «μαϊστόρων» της Ρητορικής και της Φιλοσοφίας που θ' ανθίσουν και θα δώσουν καρπούς και σε ολόκληρο τον επόμενο αιώνα.

νούμενον μυσταγωγόν με τοῦ κορυφαίου δείξον χοροῦ, ἕν' ἐντέθεν ἑράδια μοι καί ἡ πρός τὰ κρείττω ἀνόδος γένηται, καί τῆς πρός τὰ κρείττω φερούσης ὁδοῦ ἐπιτυχῆς ἔσομαι. Βλ. Browning, Patriarchal School I, 174· Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 230-231 σημ. 81-84.

69. Ἡδη η παλαιότερη έρευνα (βλ. Fuchs, *Höhere Schulen*, 28) είχε συνδέσει τη Σχολή του αγίου Πέτρου με τη λεγόμενη «Πατριαρχική Σχολή» και τη διδασκαλία της φιλοσοφίας σε αυτό το σχολείο. Είναι το σχολείο του οποίου τη διεύθυνση είχε ο φίλος του Νικητάς· βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 201-202· Wilson, *Scholars of Byzantium*, 149 (= *Λόγιοι τοῦ Βυζαντίου*, 193).

70. Βλ. Lemerle, *Élèves et professeurs*, 7-11· του ίδιου, *Οὐμανισμός*, 217-240· Κατωσρός, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, 36-41· Μαρκόπουλος, Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου, 328-332. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β2*, 421-425.

71. Στην επιστολή του προς τον πατριάρχη Μιχαήλ. Κηρουλάριο, ο Ψελλός δεν θα παραλείψει να τονίσει: *Διὰ ταῦτά μοι καί τὴν κοινωνίαν καί τὴν συμβίωσαν παραίτη, καί ἀμάρξεις τὸν λόγον καί καταφρονεῖς τῆς παιδείας, καί οὐδέν σε τῶν ἐμῶν θέλειν δεδίνηται, οὐ σχεδιάζουσα γλῶττα τοὺς λόγους, οὐ λέξις ἐρρυθμισμένη, οὐ τρόπος ἐπεικῆς, οὐκ ἦθος φιλόσοφον, οὐ τὸ πεζὸν τῆς γνώμης καί ἕπιον. Ἀλλὰ Κελτοὺς μὲν καί Ἀρραβας ἀλώσιμους ἡμῶν πεποιῶμεν καί κατατεφουτήκασι κατὰ κλέος ἡμέτερον κἂν τῆς ἐτέρας ἡπέρου, καί ὁ μὲν Νεῖλος τὴν γῆν ἐπάρδει τοῖς Αἰγυπτίοις, ἡ δὲ ἐμὴ γλῶττα τὴν ἐκείνων ψυχὴν κἂν πύθωω τῶν Περσῶν κἂν τῶν Αἰθίοπων, ἐροῦσαν ὡς ἴσαί με καί τεθανυμάσαι καί τεθῆρανται* βλ. Michele Psello, *Epistola a Michele Cerulario*, 24-25, 91-101. Η Σχολή του αγίου Πέτρου υποκρύπτεται στα γραφόμενα του Νικολάου Μουζάλωνος: *Εἶδε ταῦτα σαφῶς ἡ τοῦ πρωτεύοντος τῶν Χριστοῦ μαθητῶν σχολὴ καί πρωτεύουσα, ἐν ἣ μιν μυσταγωγῶνται μὲν καί αὐτὸς [sc. Νικόλαος Γ'], ὡς ἂν τῆς πρώτης ὀ πρωτίστως ἢ καί τὸ πρωτεῖον ἐκείνη διχῆθην κομιζοίτο, ἐμυσταγωγῆσαν δὲ καί ἡμεῖς [sc. Μουζάλων]* βλ. Jean Darrouzès, *L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon*, *REB* 46 (1988), [7] καὶ 27, 215-218.

Η αναβάθμιση των διδασκάλων

Η αναβάθμιση του επιπέδου σπουδών συμπαρέσυρε και την αναβάθμιση του θεσμού των διδασκάλων από τα μέσα του 11ου αιώνα και εξής. Τούτο είναι φανερό όχι μόνο από την κορυφαία μεταρρύθμιση του Μονομάχου, αλλά και από την παρακολούθηση της σύνδεσης των διδασκάλων με τα ονομαστά σχολεία, όπου εδραιώνεται ο «θεσμός» των «μαϊστώρων»⁷². Ο «μαϊστωρ» είναι ο υπεύθυνος του σχολείου και, όταν αυτό φαίνεται διευρυμένο, τότε έχει κοντά του έναν «πρώξιμον»⁷³, ορολογία που δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως κατανοητή⁷⁴. Ο «μαϊστωρ» διευθύνει ένα σχολείο «κοσμικής» παιδείας (ανεξάρτητα αν αυτός είναι ιερωμένος ή κοσμικός) και διακρίνεται σαφώς από τους εκκλησιαστικούς δι-

72. Βλ. πιο πάνω, σμμ. 59. Αναφέρονται στον 11ο αιώνα: ο «μαϊστωρ τῆς σχολῆς τῶν Χαλκοκρατειῶν» Χριστόφορος (βλ. Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 11, σ. 7) ή, σύμφωνα με άλλες απόψεις (βλ. σχετικά, Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 227 σμμ. 70), ο Ιωάννης Λογγιβάρδος, όπως επίσης και ο «μαϊστωρ τῆς Θεοτόκου Διακονίσης» (MB E, 420), ο «μαϊστωρ τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Πέτρου» Νικήτας (MB E, 87). Βλ. ακόμη, Επιστολή Ψελλοῦ (MB E) αρ. 168, σ. 428: «τῶ μαϊστορι τῶν Χαλκοκρατειῶν»· Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου (αρ. 9, σ. 5), όπου αναφέρεται ο «μαϊστωρ» του σχολείου του ἁγίου Θεοδώρου των Σφορακίου Λέων (πρβλ. Επίγραμμα Χριστοφόρου Μυτιληναίου αρ. 10, σ. 6). Στον 11ο αιώνα αναφέρεται ο Νικήτας «Χαλκοκρατεῖων πρώξιμος» (ανεπιφύως του μητροπολίτου Ηρακλείας· βλ. Lemerle, *Gouvernement des philosophes*, 228 σμμ. 73, 229 σμμ. 80, όπου αναφορές στα σημειώματα των χειρογράφων και βιβλιογραφία)· ο Ευστάθιος «πρώξιμος τῆς σχολῆς παρθένου» (Εὐαγγελιάτου-Νοταρᾶ, «Σημειώματα», αρ. 306, σ. 244). Στη δίκη του Ιωάννη Ἰταλοῦ (1082) αναφέρεται ο Ευστράτιος, «πρώξιμος τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Σφορακίου» (Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 186 σμμ. 137). Στα *Επιγράμματα Χριστοφόρου Μυτιληναίου* αρ. 9 και 10 (ό. π.) μνημονεύεται ο «πρώξιμος» Στυλιανός· βλ. και Enrica Follieri, *Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica*, ZRVI 8 (1964), 144-145. Η Άννα Κομνηνή (III, 218,8-25) αναφέρεται στα ονόματα του Στυλιανού και του Λογγιβάρδου· βλ. και A. Garza, *Intorno al Prologo di Niceforo Basilace*, JÖB 18 (1969), 57-71, ἐδῶ: 62 [= *Storia e interpretazione di testi bizantini. Saggi e ricerche*, London 1974, XII].

73. Βλ. και πιο πάνω, σμμ. 59 και 72.

74. Το επίθετο *proximus*, -a, -ium, υπερθετικός του *proprior*, σημαίνει: 1. ἐπὶ τόπων· ἐγγύτατος, πλησιαιτάτος, 2α. ἐπὶ χρόνον παρελθόντος· προτεραιός, παρωχημένος, τελευταίος, ὕστατος, νεώτατος, 2β. ἐπὶ χρόνον μέλλοντος· ἐπιών, ὑστεραιός, ἐπόμενος, 3. μεταφ. α) ἐγγύτατα ὦν ἐν φίλᾳ, γένει, ἡλικίᾳ, τιμῇ: *proximus cognatione*· συγγενής, β) παραπλησιαιτάτος, γ) πρόξενος (βλ. ενδεικτικά, Εὐστρ. Τοσκαλῶτος, *Λεξικὸν τῆς Λατινικῆς Γλώσσης*, s.v. *proximus*). Στο Λεξικὸν του G. W. H. Lampe (*A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1972³, 1159) αναγράφεται: *πρόξιμος, ὁ (Lat. *Proximus*) *first secretary* τοῦ περιβλέπτου κόμητος καὶ πρόξιμος τοῦ θείου σκρινίου τῶν λιβέλλων καὶ τῶν θείων κογνιτιῶνων, CCP (449) act. 3 (ACO 2.1.1, σ. 177,4· H.2.210D): ἕναν ξιφήρη ἄνδρα, τῆ τοῦ προξίμου ἀξία καταλεγόμενον Steph. Diac. v. Steph. (PG 100, 1169C). Ἀπὸ τα παραπάνω στοιχεία συνάγεται ὅτι ο «πρώξιμος» του σχολείου ἦταν συνεργάτης κοντινός, βοηθός του «μαϊστορος», ἴσως νεότερός του σε ἡλικία και πείρα, ο ἐπόμενος του διδασκαλικοῦ ἀξιωματος, ἴσως και ο φρονιστής του σχολείου.

δασκάλους οι οποίοι και δεν εμφανίζονται στη διοικητική οργάνωση του κράτους⁷⁵, όπως οι κοσμικοί.

Στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα φαίνεται μία μεγαλύτερη κινητικότητα στο θεσμό του «διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας»⁷⁶. Τομή στη μαρτυρημένη εμφάνισή τους στο προσκήνιο προσδιορίζεται καλύτερα η περίοδος μετά την καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού⁷⁷. Από τότε η Εκκλησία επανενεργοποιεί το θεσμό των *διδασκάλων τοῦ Ἐὐαγγελίου*⁷⁸, κυρίως των εξηγητῶν «διδασκάλων τῆς γύρας»⁷⁹, και με τον τρόπο αυτό επιχειρεῖται η τόνωση του φρονήματος των χριστιανῶν και η γνώση τους, ὥστε να αποφεύγουν τις αιρετικές διδασκαλίες.

Ἐχῶ τη γνώμη ὅτι η κίνηση αὐτῆς τῆς συστηματικῆς διδασκαλίας τῆς Εκκλησίας ξεκινά με την πρωτοβουλία αναβάθμισης του ρόλου του πατριαρχείου και ἀπὸ την αποφασιστικὴ πρωτοβουλία του, πατριάρχη πια, Ιωάννη Ξιφιλίνου με την ολοκλήρωση του πρώτου πατριαρχικοῦ «Ὁμιλιαρίου»⁸⁰, ἐνὸς «εγκερκμιένου» ερμηνευτικοῦ εγχειριδίου των Κυριακῶν ὁμιλιῶν, και η συνέχεια αὐτῆς τῆς τάσης αναγνωρίζεται στο εξηγητικὸ ἔργο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος⁸¹ στο μεταίχμιο 11ου-12ου αιώνα ἢ και αργότερα στο ἔργο του Ευθυμίου Ζιγαβηνοῦ⁸².

Ἡ δραστηριότητα τῆς Εκκλησίας στη διάδοση τῆς διδασκαλίας δεν ἦταν ὑπόθεση μόνον τῆς πρωτεύουσας. Στην Αντιόχεια και στη Θράκη⁸³ μαρτυροῦνται *διδάσκαλοι*, καθὼς προκύπτουν ἀνάγκες διδασχῆς, συνελπῶς και η ἀνάγκη κατάρτισης εξηγητῶν του Εὐαγγελίου. Μολαταῦτα το κέντρο, η Κωνσταντινούπολη,

75. Βλ. πιο πάνω, σῆμ. 32.

76. Βλ. πιο πάνω, σῆμ. 31.

77. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 177 κε. Πρβλ. Magdalino, *Reform Edict*, 216-217.

78. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 183-184.

79. Πα το αξίωμα του «διδασκάλου τῆς γύρας» ἢ «περιοδευτοῦ», βλ. Δ. Β. Γόνης, Ἰωάννης Κωστομοίρης-Μεσοποταμίτης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν (Ἰπάτης), *Θεολογία* 65 (1994), 752-755 (και ἀνάτυπο, Ἄθινα 1995, 40-43).

80. Πα το «Ὁμιλιῆριον» αὐτό, βλ. H. Hennephof, *Der Kampf um das Prooimion im Xiphilischen Homiliar, Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden 1972, 281-299. Βλ. και Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 378-380, ὅπου και βιβλιογραφία. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι η συνολικὴ μελέτη των βυζαντινῶν «Ὁμιλιαρίων» ἀποτελεῖ θέμα ερευνητικοῦ προγράμματος που διεξάγεται στο Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ την ἐποπτεία μου.

81. Τα Ὑπομνήματα του Θεοφυλάκτου στους τέσσερις Εὐαγγελιστῆς, καθὼς και η Ἐρμηνεία του στις Πράξεις των Ἀποστόλων, καταλαμβάνουν τρεῖς περίπου τόμους τῆς *PG* 123 και 124, 9-317 και 125, 484-1132. Στον ἴδιον πρέπει να ἀποδοθοῦν και τα ὑπομνήματα τῆς *PG* 124, 336-1357· *PG* 125, 9-404, και η ἐπιτομή του Οικουμενίου, *PG* 125, 1132-1288, και *PG* 126, 9-104.

82. Βλ. Ἀ. Ν. Παπαβασιλείου, *Εὐθύμιος-Ἰωάννης Ζυγαβηνός, Βίος-συγγραφαί*, ἐν Λευκωσία 1979, 212-230.

83. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 σῆμ. 125, 127-130.

εξακολουθεί να παραμένει το μόνο κέντρο παροχής ανώτερης μόρφωσης σε ολόκληρη την επικράτεια του Βυζαντίου⁸⁴, όπου δρουν και κινούνται οι κορυφικοί ερμηνευτές της εποχής, όπως ο Θεοφύλακτος ο μετέπειτα Αχρίδος⁸⁵ και ο Νικόλαος Μουζάλων⁸⁶. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πρώτος τίτλος του *διδασκάλου του Εὐαγγελίου* συνδέεται με τους δύο σπουδαιότερους ερμηνευτές.

Στο μεταίχμιο, λοιπόν, του τρίτου και τέταρτου τετάρτου του 11ου αιώνα η διάκριση ανάμεσα στους «θεσμούς» των κοσμικών γραμμιάτων και ανάλογους των «θεολογικών» έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι η ώρα να διακριθούν οι διδάσκαλοι της «θύραθεν» γραμματείας από τους ερμηνευτές των Γραφών (Παλαιάς και Καινής Διαθήκης) και οπωσδήποτε των Επιστολών του Παύλου, που αποτελούν το θεωρητικό εξοπλισμό για την ηθική συμπεριφορά των χριστιανών και για την οχύρωση της Εκκλησίας. Από τις ζυμώσεις αυτές και τις πρόδρομες κινήσεις προέκυψε η απόφαση για την εισαγωγή των υψηλών μαθημάτων ερμηνείας στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που εισάγεται με τη Νεαρά του Αλεξίου Α΄ το 1107⁸⁷, νόμος που θα παγιώσει το σύστημα ως την άλωση του 1204.

Έτσι, ο παραδοσιακός τίτλος του «μαΐστορος»⁸⁸ στον 11ο αιώνα καθιερώνεται και επεκτείνεται από τους «γραμματικούς»⁸⁹ στους «δήτορας» – ο θεσμός του «μαΐστορος τῶν ῥητόρων» συναντάται ήδη στην επιστολογραφία του Ψελλού⁹⁰, στον Θεοφύλακτο Αχρίδος⁹¹ και στη δίκη του Ιωάννη Ιταλού ένας ομόνυμός του υπογράφει στα πρακτικά ως «μαΐστωρ των ρητόρων»⁹² – σε σχολεία με κρατικό

84. Το παράδειγμα του αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Άσσου (12ος αιώνας), είναι χαρακτηριστικό: ο άγιος κατευθύνεται στην πρωτεύουσα για σπουδές μετά τα 14 χρόνια του (βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Άγιος Γρηγόριος Έπίσκοπος Άσσου (β' μισό 11' αιώνα). Η σχέση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων του (Βίων) στὸν κῶδ. Πάτιου 448 (φφ. 31^v-58) καὶ στὸν κῶδ. Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω 14 (φφ. 144^v-157^v), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγωγιάκη*, Ἡράκλειο 2000, 643· βλ. ἀκόμη, Ἰ. Μ. Φουντούλης, *Λεσβιακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα*, Β', Μυτιλήνη 2002, 154 (162 σημ. 12: η παλαιότερη βιβλιογραφία).

85. Βλ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies* [CFHB 16/1], Thessalonique 1980, 11-28.

86. Βλ. Dargouzès, L'éloge, 5-53 και κυρίως 7-11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

87. Βλ. γ' αυτή τη Νεαρά Magdalino, Reform Edict, 199 σημ. 1, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

88. Για τον τίτλο του «μαΐστορος» στην αλληλογραφία του Ανώνυμου καθηγητή του 10ου αιώνα βλ. *Anonymi professoris Epistulae*, αρ. 36, σ. 30, αρ. 51, σ. 45, αρ. 67, σ. 60, αρ. 68, σ. 61.

89. Συνήθως οι «γραμματικοί» συνδέονται με τη διδασκαλία σε μέσα ή σχολεία «ἐγκυκλίου παιδείας» (βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 83 σημ. 8, 84).

90. *Ο. π.*, σ. 184 σημ. 131. Βλ. και Magdalino, *Manuel I*, 326 σημ. 32. Βλ. και Angold, *Church and Society*, 94 σημ. 98 και 100.

91. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 194 σημ. 131.

92. *Ο. π.*

έλεγχο και στο 12ο αιώνα, θα περιλάβει στο θεσμό και τους «φιλοσόφους»⁹³. Τούτο σημαίνει ότι ο κορυφαίος θεσμός διατηρεί την «κοσμική» χροιά της διδασκαλίας και αναδεικνύει τους «μαίστορας» ως διακεκριμένους, κορυφαίους διδασκάλους στο εκπαιδευτικό σύστημα του αιώνα των Κομνηνών. Παράλληλα, οι τίτλοι του *Ψαλτήρος*⁹⁴ και του *Ευαγγελίου*⁹⁵ στα τέλη του 11ου αιώνα πιστοποιούν τη βαθμιαία αποδοχή και προωθούνται στην ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα και, μαζί με τον διδάσκαλο του *Ἀποστόλου*, θα αποτελέσουν μία τριάδα μαθημάτων στο ολοκληρωμένο σχέδιο του προγράμματος για μία ανώτερη μόρφωση⁹⁶, την ανώτερη βαθμίδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Γνωρίζουμε μαρτυρημένα από τα τέλη του 11ου αιώνα αυτήν τη διαβάθμιση: *ὡς δὲ κλίμακος ἄνεισι πρὸς τὴν τῆς γνώσεως κορυφὴν, πρώτης μὲν ἐπιβάς βαθμίδος γραμματικῆς, δευτέρας δὲ καὶ μετεωροτέρας ῥητορικῆς, τρίτης καὶ ὑψηλοτέρας φιλοσοφίας, τετάρτης καὶ ὑπερτάτης καὶ εἰς οὐρανὸν φερούσης τῆς θεοπνεύστου γραφῆς*⁹⁷.

Εἶναι ἀνάλογο με εκείνην την κατάληξη του προγράμματος «εἰς τοὺς εὐαγγελικούς ἔλλμενίζομεν κόλπους»⁹⁸, το τέρμα και η αγαλλίαση της γνώσεως για τον 12ο αἰώνα, που μας παραδίδεται ἀπὸ τον Μιχαὴλ Ἰταλικό⁹⁹.

Ἔτσι ἔχουν τα πράγματα στους «θεσμούς», ὅπως ἐξελίσσονται ἀπὸ τον 11ο αἰώνα και ἀποκρυσταλλώνονται στο σύστημα της ἐκπαίδευσης του 12ου. Αυτοὶ εἶναι οι λειτουργικοὶ θεσμοὶ των διδασκάλων. Τίτλοι ὅπως ο *ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*¹⁰⁰ και ο *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος*¹⁰¹, που ταλάνισαν ἕως σήμερα την ἔρευνα, δεν ἀποτελοῦν, κατὰ τη γνώμη μου, παρὰ ἐπιθετικούς προσδιορισμούς, για να δηλώσουν την κορυφή των «κοσμικῶν» ἀπὸ τη μία, και των «θεολόγων» διδασκάλων ἀπὸ την ἄλλη, στην ὥρα που οι διδάσκαλοι αυτοὶ ολοκληρώνουν τον κύκλο

93. *Ο. π.*, 205 σμμ. 239. Βλ. και Magdalino, *Manuel I*, 326.

94. Βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφάκια de l'Église byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 11], Paris 1970, 77-78. Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι η ἐπαρὴ των μαθητῶν με το *Ψαλτήριο* ξεκινούσε ἀπὸ την πρώτη τους διδασχί, ἀφοῦ οἱ «ἐπιμερισμοὶ τῶν *Ψαλμῶν*» του Γεωργίου Χοιροβοσκίου (βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 166 σμμ. 19) εἶχε υιοθετηθεῖ ως ἓνα προσηφιλές ἐγχειρίδιο διδασκαλίας της γραμματικῆς στα σχολεῖα. Ωστόσο, ο Χοιροβοσκός δεν ονομάστηκε *διδάσκαλος τοῦ Ψαλτήρος*, ἀλλὰ *οἰκουμενικός* (ὁ. π.). Αυτό σημαίνει ὅτι οἱ τίτλοι των διδασκάλων πριν ἀπὸ την οριστικοποίηση των ἐννοιῶν τους ἦταν συμβατοὶ με τον πνευματικὸ περιγυρο της κάθε ἐποχῆς.

95. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 184 σμμ. 131.

96. *Ο. π.*, 208-209.

97. Βλ. Darrouzès, *L'éloge*, 27, 196-199.

98. Βλ. Μιχαὴλ Ἰταλικός (ἐκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14], Paris 1972), 158,25-159,6.

99. Βλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 201 σμμ. 220.

100. *Ο. π.*, 178 σμμ. 99 και 205 σμμ. 299.

101. *Ο. π.*, 164 σμμ. 7 και 166 σμμ. 19.

του λειτουργικού τους «θεσμού» μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι τίτλοι τιμής ή γενικότερης αποδοχής της σοφίας τους που επισφραγίζουν μία ολοκληρωμένη σταδιοδρομία.

Απομένει ένα τρίτο φαινόμενο.

Ο μύθος του «σώματος των δώδεκα διδασκάλων»

Υποστηρίζεται τελευταία ότι ο «θεσμός» των διδασκάλων στο εκπαιδευτικό σύστημα που ανιχνεύεται στον 11ο αιώνα και αποκρυσταλλώνεται στον 12ο αιώνα δεν είναι παρά ο «θεσμός» του «σώματος των δώδεκα διδασκάλων» στους οποίους εντάσσονται απαξάπαντες οι «πέντε» διδάσκαλοι του διαμορφωμένου τελικού συστήματος¹⁰². Η άποψη αυτή στηρίχθηκε αρχικά στην επισήμανση μιας πληροφορίας του Άνσελμου Χαϊδελβέργης, ο οποίος στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη¹⁰³ και πήρε μέρος σε θεολογικές συζητήσεις *inter duodecim didascalos, qui iuxta morem sapientium Graecorum et liberalium artium et divinarum scripturarum studia regunt et caeteris sapientibus* ...¹⁰⁴. Η μαρτυρία αυτή είναι μοναδική. Μοναδική από την άποψη ότι αναφέρεται σε δώδεκα «διδασκάλους», έναν προσδιορισμό ο οποίος δεν συναντάται σε άλλη πηγή του 11ου και 12ου αιώνα. Η αναφορά αυτή, που γενικεύει την ποικιλία των διαφόρων ειδικοτήτων επιστημόνων στον τίτλο «διδάσκαλος», προβληματίσε την έρευνα, η οποία αναζήτησε και άλλες μαρτυρίες για να διαλευκάνει την αιγυπτιακή πληροφορία του Άνσελμου. Ο P. Wirth συνέδεσε το ελκυστικό «θέμα» των δώδεκα «διδασκάλων» με ένα χωρίο του Νικολάου Καταφλώρον¹⁰⁵, ο οποίος, σε μία επιστολή προς φίλο του αξιωματούχο της Ελλάδας¹⁰⁶, αναφέρει ότι στην Κων-

102. Βλ. Magdalino, *Reform Edict*, 211-212. Πρβλ. Loukaki, *Remarques*, 429 κε.

103. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, 325· του ίδιου, *Reform Edict*, 211· Loukaki, *Remarques*, 429 σημ. 6.

104. *PL* 188, 1141A-B. Πρβλ. Loukaki, ό. π.

105. P. Wirth, *Die sprachliche Situation in dem umrissenen Zeitalter. Renaissance des Attizismus. Herausbildung der neugriechischen Volkssprache, XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports II: Langue, Litterature, Philologie*, Athènes 1976, 15. Βλ. και Magdalino, *Reform Edict*, 211· Loukaki, *Remarques*, 429 σημ. 17, όπου και βιβλιογραφία.

106. Την επιστολή δημοσίευσε και σχολίασε η Μαρίνα Λουκάκη, *Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών. Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, Σύμμεικτα* 14 (2001), 143-166. Για τον Νικόλαο Καταφλώρον, βλ. ό. π., 148 σημ. 16, όπου και βιβλιογραφία. Από τον επιτάφιο Λόγο που έγραψε ο μαθητής του Γρηγόριος Αντίοχος (έκδ. Α. Σιδεράς, *25 ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, Θεσσαλονίκη 1991, 53-74), μαθαίνουμε ότι ο

σταντινούπολη του 12ου αιώνα υπήρχε «σύλλογος δώδεκα ρητόρων»¹⁰⁷. Το «σύλλογο» αυτό ο Wirth συνέδεσε με τους σοφούς «δώδεκα διδασκάλους» της αιγιματικής μαρτυρίας του Άνσελμου¹⁰⁸. Η ιδέα καλλιεργήθηκε ως ένα σημείο από τον P. Magdalino, ο οποίος συνέδεσε τις προηγούμενες μαρτυρίες¹⁰⁹, προσθέτοντας ένα ακόμη χωρίο γνωστού λογίου του 12ου αιώνα, του Κωνσταντίνου Στυλβή, που κάνει λόγο επίσης για μία δωδεκάδα λογίων προσώπων¹¹⁰. Ο Magdalino

Νικόλαος υπηρέτησε ως δάσκαλος τη «θύραθεν» κατεύθυνση και τη «θεολογική» στο σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης της Κωνσταντινουπόλεως της εποχής του, φτάνοντας στον τίτλο του *οικουμενικού διδασκάλου*.

107. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 152,9-10: *ἀλλ' ἢ καθ' ἡμᾶς δωδεκάς αὐτῆ τῶν σοφιστῶν, ὁ Βυζάντιος ἴνα μὴ λέγω ὁ χλιστοστὸς καὶ μυριόλεκτος σύλλογος*. Η Λουκάκη (ό. π., 159) παρατηρεί ότι ο Νικόλαος Καταφύρων «δεν μιλά αόριστα για τους ρήτορες και τη ρητορική, αλλά για μια συγκεκριμένη δωδεκάδα των ρητόρων της Κωνσταντινούπολης» και παρακάτω η ίδια (ό. π., 161) επαναλαμβάνει: «Ο Νικόλαος καταφέρεται, όπως είπα παραπάνω, εναντίον μιας συγκεκριμένης δωδεκάδας ρητόρων».

108. Wirth, *Die sprachliche Situation*, 15-17.

109. Magdalino, *Reform of Edict*, 211.

110. Ο. π., 32. Το κείμενο του Στυλβή αναφέρεται στις προσπάθειες των ιερωμένων της εποχής να γίνουν *οικουμενικοί διδάσκαλοι* και να ενταχθούν στην «élite» του πατριαρχείου. Ο Magdalino (ό. π.) στο χωρίο *τί μοι τῶν ἐκ τῶν μαθημάτων παραδειγμάτων; ... ὡς οἱ ἀστέρες στοιχηδὸν προβαίνουν ἢ ἀναβαίνουν κἄν δωδεκάστοχος ὁ τοῦ ἡλίου φάναρ σταθμός, ὅσος καὶ ὁ ἡμέτερος ἀριθμὸς* (βλ. J. Diethart, *Der Rhetor und Didascalos Konstantinos Stilbes*, Diss., Wien 1971, 35,43-48. Πρβλ. *Costantino Stilbes, La prolusione del maestro dell'Apostolo*, ἐκδ. Lia Raffaella Cresci [Litteratura e Civiltà bizantina 2], Messine 1987, 45,48-49) καταλαμβάνει τον αριθμό 12 ως αριθμό προσώπων. Το ίδιο και η Loukaki, *Remarques*, 430. Θα μπορούσε, όμως, στο χρόνο του ζωδιακού κύκλου, η φράση να σημαίνει τα «δώδεκα χρόνια» του «σταθμού», που δια της υπομονής ο Στυλβής υπηρέτησε ως διδάσκαλος «στάσιμος», χωρίς να τον βοηθήσει κανένας για να εξελιχτεί στην κλίμακα των διδασκάλων. Απειραντία, είναι σαφέστερο το χωρίο (ἐκδ. Diethart, ό. π., 40,188-192: πρβλ. ἐκδ. Cresci, ό. π., 52,195-53,198: *καὶ διέβη μὲν πρότερος ἤδη τὸν ποταμὸν – ὡς τὸ ἱστορηθὲν – Ῥοννεῖμ ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος τῶν ἀδελφῶν ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος, ὡς ἡρμάνευσε τοῦνομα ὑπὸ προπομπῶ τούτῳ τῶ ἡμῶν Ἰησοῦ*. Το χωρίο ἐμμέσως αναφέρεται στις «ίντριγκες» των φιλόδοξων κληρικών να αναδειχτούν στο αξίωμα του «οικουμενικού», ὡστε να ἀποτελέσουν στη συνέχεια την ἀκολουθία του πατριάρχη του στενοῦ κύκλου των ἐκλεκτῶν, ἐμπιστῶν καὶ συμβούλων του. Υπάρχουν, ὡστόσο, δύο ἐρμηνείες: α) «διέβη ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος τῶν ἀδελφῶν, ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος» ἢ β) «διέβη ὁ πρεσβύτερος τῆς καθ' ἡμᾶς δωδεκάδος <τῶν διδασκάλων>, τῶν ἀδελφῶν ὁ πνευματέμφορος καὶ θεῖος». Ο Magdalino (ό. π.) και η Loukaki (ό. π.), βαισιμένοι προφανῶς και στο σχολιασμό της Cresci (ό. π., 24 σημ. 31, 88 σημ. 49), είναι βέβαιοι για τη δεύτερη περίπτωση, ὅπου ο πατριάρχης, ὡς ἄλλος Ἰησοῦς, ἐπιλέγει «τον πρεσβύτερον» για να συγκροτήσει τη «δωδεκάδα τῶν διδασκάλων». Αν ο Στυλβής, που είναι ἐκείνη τη στιγμή *διδάσκαλος* (τοῦ Ἀποστόλου, ὡς συνάγεται ἀπὸ την ἐπιγραφὴ της διδασκαλίας του (βλ. ἐκδ. Cresci, ό. π., 42), και συγκαταλέγεται ἀσφαλῶς στους

επιχειρεί να ερμηνεύσει την προβληματική μαρτυρία του Άνσελμου, εντάσσοντας τους «διδασκάλους» ολοκλήρου του συστήματος εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη – και αυτούς που δίδασκαν τη Γραφή και τους άλλους εννέα «μαϊστορες» που δίδασκαν ρητορική, φιλοσοφία, νομικά, ιατρική, συμπεριλαμβανομένου του «διδασκάλου τῶν ἔθνῶν» – στο θεσμό των «δώδεκα διδασκάλων» που λειτούργησε στο Βυζάντιο¹¹¹. Η ανάμειξη αυτού του θεσμού μιας πανοσιεικής σοφῶν με το διακρινόμενο θεσμό των διδασκάλων του όποιου εκπαιδευτικού συστήματος¹¹² αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τη βασικότερη αδυναμία της ερμηνείας από τον Magdalino.

Αμφιβολίες για την αξία της εξήγησης που επιχειρεί ο Magdalino εξέφρασε και η Μαρίνα Λουκάκη¹¹³, η οποία εστίασε την προσοχή της στις πηγές που αναφέρονται στον αιγιματικό αριθμό «δώδεκα»¹¹⁴. Από την αλληγορική χρήση ενός χωρίου από την Α΄ Προς Κορινθίους επιστολή του Παύλου (Α΄ Κορ. 15, 5-6) σε κείμενα τριών ρητόρων του 12ου αιώνα (Βασίλειου Πεδιαιδίτη¹¹⁵, Γρηγορίου Αντιόχου¹¹⁶ και Κωνσταντίνου Στιλβή¹¹⁷), συνάγεται ότι ο πατριάρχης του οικουμενικού θρόνου περιστοιχίζεται από μία δωδεκάδα προσώπων που αποτελούν το στενότερο κύκλο των συνεργατών του, και από 500 περίπου άτομα ευρύτερα,

«δώδεκα διδασκάλους»), εκφράζει την πικρία του για κάτι, δεν είναι γιατί αυτός δεν εισήχθη στη χορεία των «δώδεκα διδασκάλων» του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά γιατί απέτυχε να εκλεγεί στη θέση που ίσως θα του επέτρεπε να βρεθεί σε κάποιο άλλο συγκροτημένο σώμα των εκλεκτών ακολούθων, εμπιστών ή συμβούλων της πατριαρχικής αυλής. Ας μην ξεχνούμε ότι τα *διδασκαλικά τρία όφφεία* (βλ. Dargouzes, *Recherches sur les όφφεία*, 549-550) εμφανίζονται στον κατάλογο των οφφικίων της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας με μία ιεραρχική σειρά, που μας επιτρέπει να εκφράσουμε την άποψη ότι η «δωδεκάδα» των εκλεκτών του πατριάρχη, κατά το πρότυπο του Χριστού με τους μαθητές του, βρίσκεται πάνω και πέρα από οποιαδήποτε εκπαιδευτική ή κηρυγματική λειτουργία του διδασκαλικού θεσμού.

111. Βλ. Magdalino, *Manuel I*, 326. Η Loukaki (Remarques, 432) δεν δέχεται την άποψη αυτή.

112. Εννοώ το οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, αφενός, και το σύστημα των «διδασκάλων της Εκκλησίας», αφετέρου: το πρώτο αποβλέπει στο να καταρτίσει νέους, προσφέροντάς τους ανώτερη μόρφωση· το δεύτερο αποβλέπει στο να διαφυλάττει ως κόρην οφθαλμού την «όρθην δόξαν» της Εκκλησίας και να καταρτίζει ιεροκήρυκες που θα μεταδίδουν ορθώς τα μηνύματα του Ευαγγελίου.

113. Βλ. Loukaki, Remarques, 432.

114. Ό. π., 427-430.

115. Ό. π., 427: *καὶ δὴ πρῶτα μὲν ὤφθη Κηφᾶ, εἶτα τοῖς δώδεκα, ταυτὸν δ' εἰπεῖν τοῖς κορυφαῖοις τῶν αὐτοῦ μαθητῶν καὶ τῶ χορῶ τῶν περὶ αὐτόν, εἶτα ὤφθη ἐπ' αὐτῶν πεντακοσίους ἀδελφοίς.*

116. Ό. π., 427-428: *πρῶτα δηλαδὴ Κηφᾶ καὶ εἶτα τοῖς δώδεκα καὶ αὐτὸν πάλιν τοῖς ἑβδομήκοντα, ἄθρονον δ' ἐφάπαξ ἐπ' αὐτοῖς, πεντακοσίους προὔπτο ἐφίστασι ἀδελφοίς.*

117. Ό. π., 428: *εἰδ' ὡσπερ ἐξείνος μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπ' αὐτῶν ὤφθη πεντακοσίων, καθὼς φησὶ ὁ Ἀπόστολος, κατὰ ταυτὰ καὶ οὗτος τῆς ἰσαριθμίου τούτοις τάξεως ὑπερκάθηται.*

αριθμός που αντιπροσωπεύει το σύνολο του κλήρου της Αγίας Σοφίας αυτήν την εποχή¹¹⁸.

Η αλληγορική χρήση του αριθμού 12, που παραπέμπει στους δώδεκα μαθητές του Χριστού, δεν φαίνεται καθόλου παράξενη: είναι λογικό να σκεφτεί κανείς ότι στο πατριαρχείο ένας αριθμός συνεργατών ή συμβούλων του πατριάρχη, άγρυπνων φρουρών του ορθοδόξου δόγματος, θα ήταν ότι ελκεκτότερο σε μόρφωση και γνώση ανάμεσα στους ανθρώπους του κλήρου που υπηρετούσε το πατριαρχείο ή της βυζαντινής κοινωνίας. Ίσως, αυτή η ακολουθία αποτυπώνεται στη μαρτυρία του Άνσελμου. Ο πατριάρχης, κατά το πρότυπο του Χριστού με τους μαθητές του, εργάζεται για το καλό της Εκκλησίας και είναι δυνατόν ο αριθμός 12 ή να ανταποκρίνεται σε κάποια πραγματικότητα ή να παραμένει στο γενικότερο πλαίσιο του συμβολισμού¹¹⁹ της εύκολα κατανοητής αλληγορίας.

Η Λουκάκη δεν αρκείται στην επισήμανση του «μοτίβου». Με αναφορές σε χωρία ρητόρων που τα κείμενά τους απευθύνονται σε γνωστούς πατριάρχες του 12ου αιώνα (των ρητόρων Βασιλείου Πεδιάδιτη¹²⁰, Μιχαήλ Ιταλικού¹²¹ και Κωνσταντίνου Στιλβή¹²²), όπου η αλληγορική χρήση του αριθμού 12 παραπέμπει αναμφισβήτητα στο πρόσωπο του πατριάρχη, κατά το πρότυπο του Χριστού, και των μαθητών-εμπιστών συνεργατών του στο περιβάλλον του πατριαρχείου, προχωρεί να ξαναδέσει με πειστικότερο τρόπο τη μαρτυρία του Άνσελμου με το «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» ως θεσμού στον 12ο αιώνα που αφομοιώνει τους πέντε κορυφαίους «διδασκάλους-καθηγητές» του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής και τους επαιξάνει σε δώδεκα¹²³.

Η οπτική που διαχωρίζει τη δικαιοδοσία του πατριάρχη στο να επιλέγει τους ακολούθους του, συνεργάτες ή συμβούλους, από τη διαφορετική λειτουργία του συστήματος εκπαιδευτικής διαδικασίας, απέτρεψε, κατά τη γνώμη μου, ερευνη-

118. Βλ. Έλευθερία Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά τοῦ ἔργασιου κλήρου στό Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 1], Ἀθήνα 1986, 92 κε. Πρβλ. Loukaki, ὁ. π., 428.

119. Βλ. σχετικά, R. Allendy, *Le Symbolisme des nombres. Essai d'Arithmosophie*, Paris 1948², 325-351. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 139, όπου η αλληγορία της «δωδεκάδας» είναι πιο ενδιακριτη.

120. Βλ. Loukaki, *Remarques*, 429-430: *κορυφαῖος γὰρ καὶ τότε καιροῦ τάγματος λευτικοῦ, τῆς τῶν ἐπὶ βαθμοῦ τελειῶν δωδεκάδος τῆς ἀρχικῆς προεξάρχων.*

121. Ὁ. π., 430 σημ. 11: *ἐπιστὰς ὁ ἐμὸς σωτὴρ εὐθὺς εἰς μαθητεῖαν ἐκάλεισε καὶ καλέσας τοῖς κορυφαῖος συνένταξε καὶ ἕνα ποιεῖται τῶν μαθητῶν καὶ τῶν ἀπορητῶν εἰς κόρον μετέδωκεν* (Μιχαήλ Ιταλικός, 122,15-17).

122. Loukaki, *Remarques*, 430 σημ. 9 και 10. Τα χωρία σχολιάζονται πιο πάνω, στη σημ. 110.

123. Ὁ. π., 429 σημ. 6.

τές, όπως οι R. Browning¹²⁴, P. Speck¹²⁵, J. Darrouzès¹²⁶, να δεχτούν την αφομοίωση ενός ελεγχόμενου θεσμού από έναν αιγιματικό και απροσδιόριστο. Αυτός ήταν ο βασικός λόγος που οδήγησε κι εμένα στη μη διασύνδεση του αόριστου θεσμού των «δώδεκα διδασκάλων» (ή καλύτερα «των δώδεκα σοφών») με τους διδασκάλους των σχολείων, όχι μόνο στον 12ο αιώνα αλλά και νωρίτερα¹²⁷. Πουθενά στα προσαγόμενα για να στηρίξουν την αντίθετη άποψη χωρία δεν καταγράφεται ο όρος «διδάσκαλος», παρά το γεγονός ότι ο θεσμός των «διδασκάλων της Ἐκκλησίας» είναι γνωστός στην κηρυγματική ιδιότητά τους¹²⁸ και η «διδασκαλία» ως κήρυγμα, γνωστή από τον κα' κανόνα της εν Τρούλλω συνόδου και από το σχετικό σχόλιο του Θεοδώρου Βαλσαμώνα¹²⁹ και, κυρίως, τον Λόγο του Νικολάου Μουζάλωνος προς τον πατριάρχη Νικόλαο Γ¹³⁰.

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος ανώτερης εκπαίδευσης στην εποχή των Κομνηνών βασίζεται αναμφίβολα στη δημιουργία των «πέντε» θέσεων κορυφαίων διδασκάλων. Ο αριθμός αυτός συγκροτεί το σύστημα παροχής «ανώτερης εκπαίδευσης» στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα¹³¹. Φαίνεται, μάλιστα, ότι υπήρχε διαδοχή προσώπων σε μία αυστηρότατη δομή που δεν επέτρεπε

124. Browning, Patriarchal School II, 40.

125. Speck, *Kaiserliche Universität*, 87-88.

126. J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours*, Paris 1970, 9.

127. Ο Magdalino (*Manuel I*, 325 και Reform Edict, 211) και στη συνέχεια, η Loukaki (Remarques, 430) επισημαίνουν αυτήν την παράληψη, που θα έπρεπε ίσως να συζητησω, μόνο και μόνο για να δηλώσω ρητά ότι δεν αποδέχομαι μία τέτοια θεώρηση, γιατί ο «θεσμός» των δώδεκα εκλεκτών του πατριάρχη, έστω κι αν δεν είναι λειτουργικός «θεσμός», σημαίνει για μένα ένα «θεσμό» διαφορετικό από το σώμα των διδασκάλων.

128. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 191-193.

129. Βλ. PG 137, 580. Στον παλαιό αυτόν κανόνα στηρίζονται ο Crisuolo (*Chiesa ed insegnamento*, 379-380) και η Cresci (*Costantino Stilbes*, 24 σημ. 31), για να συνδέσουν το διδασκαλικό αξίωμα στο Στιλβή στην εκπαίδευση με το διδασκαλικό της Εκκλησίας.

130. Βλ. Darrouzès, *L'éloge*, 47: *ἐτέρωθεν ἐπιρροχθεὶ τὸ τῆς διδασκαλίας βροντόφωνον, αὐτὸν Χριστὸν ἐνωπιζέσθαι πειθὸν ἡμᾶς ἀνοίγοντα τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ διδάσκοντα*. Πρβλ. ὁ. π., 53: *ἔβουλόμην τὸν λόγον ἐλευθεροστομεῖν καὶ παριστᾶν ἀδεῶς τὸ τῆς διδασκαλίας ἔργον Χριστοῦ προηγουμένον*. Αναφερόμενος στο πρόσωπο του πατριάρχη, ο Μουζάλων καταθέτει μία εναργέστατη παράγραφο για τη σύγκριση του έργου του πατριάρχη με το έργο του Χριστοῦ: *οὐκ ἦς, ὡς εἶδειξας, μισθωτός, ὁ τῆς ἀγέλης ἐξάρχων Χριστοῦ, ποιμὴν δὲ ὄντως καλός, τὸ ἐπάγγελμα μὴ ψευδόμενος. Διὸ σοὶ καὶ τοῦ ποιμνίου μετέλκε καὶ τέθεικας μὲν ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ψυχὴν, ἐφροσύνησας δὲ καὶ θηριωμάχους κνυὶ τὰ προβάτια. ... Τούτους καὶ κνήσας ἔχεις κατὰ θηρῶν καὶ ἐργάτας ἐκβάλλεις εἰς θερισμὸν τὴν δωδεκάδα τὴν σὴν, τὴν ἐκλογάδα Χριστοῦ, τούτους ἐκπέμψεις ἐπὶ Σαμάρειαν, τὴν τῶν Γραφῶν ὑποδεικνύντας εὐμάρειαν καὶ τῷ λαῷ τὰ θεῖα καταλαΐνοντας καὶ λέόντων βρῶμα γενέσθαι διακωλύοντας* (ὁ. π., 53-54) βλ. και Magdalino, Reform Edict, 214· Loukaki, Remarques, 428.

131. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 201 κε.

παράλληλη παρουσία δύο ταυτοχρόνως διδασκάλων στην ίδια θέση, με τον ίδιο τίτλο¹³². Δεν φαίνεται επίσης να υπήρχε διάκριση «ποιοτικής» διαφοράς ανάμεσα στις δύο «θύραθεν» έδρες και τις τρεις «ένδοθεν» στο σύστημα της πεντάδας των καθηγητών, αλλ' ούτε και σύγχυση αυτού του «σώματος διδασκάλων» με άλλα επίπεδα εκπαίδευσης, όπως π.χ. η ιατρική¹³³ ή η εκπαίδευση των νοταρίων¹³⁴. Το γεγονός ότι ο θεσμός των «μαϊστόρων» περιορίζεται σε δύο συγκεκριμένους κορυφαίους διδασκάλους του συστήματος¹³⁵ δεν δικαιολογεί συμπερίληψη άλλων προσωπικοτήτων, ώστε να υποταχτεί το σύστημα των διδασκάλων της ανώτερης εκπαίδευσης στον αινιγματικό θεσμό των «δώδεκα».

Ποιοί θα ήταν οι «δώδεκα» σ' ένα τόσο ευδιάκριτο σύστημα; Εμβαθύνοντας στην αλληγορική χρήση του ρητορικού λόγου των συγκεκριμένων διδασκάλων του 12ου αιώνα, που εκλιπαρούν τον πατριάρχη για να πετύχουν την εύνοια που θα τους επιτρέψει να προσεγγίσουν ή και να ενταχτούν στο χορό των εμπίστων, θα μπορούσε κανείς να δεχτεί συμβατικά μία πραγματική «δωδεκάδα» διαφόρων συμβούλων του πατριάρχη, όχι αναγκαστικά και αποκλειστικά «του σώματος των διδασκάλων», αλλά και άλλων προσωπικοτήτων της βυζαντινής κοινωνίας, ώστε και η καταγραφή του Άνσελμου να προσλαμβάνει την αληθοφανή υπόσταση της ευκαιριακής ή συμβολικής εθιμοτυπίας. Είναι επίσης, όμως, εξίσου θεμιτή και η απομάκρυνσή μας από τη νεφελώδη και εντασόμενη στη σφαίρα της μυθικής παράδοσης «δωδεκάδα των σοφών», ακολούθων ή συμβούλων του πατριάρχη, επειδή η βαισιμένη στο συμβολικό αριθμό 12 μυθολογική παράδοση δεν εμφανίζεται προβληματική μόνο στο 12ο αιώνα, αλλά, α) συνδέεται περιέργως με την υπόθεση του «οικουμενικού διδασκαλείου», που κήρυξε, σύμφωνα με την εικονολατρική προπαγάνδα, το 726, όταν ο Λέων Γ' συγκέντρωσε τον «οικουμενικόν διδάσκαλον» που είχε μαζί του *μαθητάς αὐτοῦ καὶ συλλήπτορας προὔχοντας ἄνδρας τὸν ἀριθμὸν ἰβ' πᾶσαν ἐπιστήμην μετερχομένους καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κρατύνοντας δόγματα βασιλικὰς διαίτας καὶ βίβλους ὡσαύτως ἔχοντας, ὧν οἱ βασιλεῖς ἄνευ βουλῆν ἢ γνώμην οὐκ ἐθέσπιζον*¹³⁶. β) ανοίγεται αργότερα σε άλλους χώρους.

132. Βλ. γι' αυτό, τους συγκεντρωτικούς πίνακες που κατάρτισε ο Browning, *Patriarchal School II*, 38-40.

133. Βλ. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 207 σπμ. 243.

134. Ο. π. Για το σχολείο των νοταρίων, βλ. Magdalino, *Reform Edict*, 211 σπμ. 29, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Εξακολουθώ να πιστεύω ότι η «Σχολή των νοταρίων» ήταν ένα ξεχωριστό σχολείο, ανεξάρτητο από το σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο.

135. Τους «μαϊστόρας» δηλαδή των «ἡτόρων» και των «φιλοσόφων».

136. Βλ. *Georgii Monachi Chronicon*, έκδ. C. de Boor, Stuttgart 1904 (ανατ. 1978), 742. Βλ. και Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, 164 σπμ. 8, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

Στην «Ἐκθεσιν βασιλείου τάξεως» π.χ. η «τάξις» των μαγίστρων και ανθυπάτων είναι 12: *τῇ τάξει τῶν γε μαγίστρων καὶ ἀνθυπάτων ἤγγων τῶν φοροῦντων τοὺς δώδεκα χρυσοῦφάντους λώρους*¹³⁷. Δώδεκα ἦταν οι σοφοί που συνέταξαν το *Λεξικὸν τοῦ Σουΐδα*¹³⁸, δώδεκα πρέπει να είναι οι δικαστές που θα καθαρίζουν ἕναν επίσκοπο ἢ αρχιερέα¹³⁹, δώδεκα επιλέγονται ως «καθολικοί κριταί» στην παλαιολόγεια εκδοχή του αριθμοῦ των δικαστῶν¹⁴⁰. Ασφαλῶς, ο συμβολισμὸς ἔχει τις ρίζες του στον αρχέτυπο συμβολισμό¹⁴¹ και στο συμβολικὸ ἀριθμὸ των μαθητῶν του Χριστοῦ-αποστόλων¹⁴². Ἔτσι, και στην αλληγορικὴ χρήση των ρητορικῶν κειμένων, ὅπου προέχει η ἐπιθυμία του ρήτορα να μετέχει στο χορὸ των ἐκλεκτῶν, η συμβολικὴ του αριθμοῦ μπορεῖ και να περιοριστεῖ απλῶς στο πλαίσιο της παραδοσιακῆς λειτουργίας του μοτίβου¹⁴³. Αναρωτιέμαι: μήπως ἐπανερχεται κανεὶς σε παραδοσιακῆς «θεσμικῆς» θεωρίες ἐνός «θετικισμοῦ», χωρὶς θετικὰ δεδομένα;

Στον κυριολεκτικὸ λόγὸ ἀπὸ την ἄλλη πλευρὰ, η προσεκτικὴ ἀνάλυση του χωρίου που ἀποτελεσε ἀφορμὴ, ὥστε ο Wirth¹⁴⁴ να στήσει το οἰκοδόμημα αὐτοῦ του προβληματισμοῦ, μπορεῖ να οδηγήσει σε ἄλλα συμπεράσματα. Το χωρίο του Νικολάου Καταφλώρον¹⁴⁵ προσφέρεται για προσεκτικότερη ἀνάλυση, ἐπειδὴ ἐκφεύγει ἀπὸ το γνωστὸ πλαίσιο του ἐγκωμιστῆ πρὸς τον πατριάρχη, ἔστω κι αν

137. Βλ. *Constantini Porphyrogeniti De Cerimoniis aulae byzantinae*, ἐκδ. I. I. Reiske [CSHB], I, Bonn 1829, 24,4-6.

138. Βλ. *Suidae Lexicon*, ἐκδ. Ada Adler, I, Leipzig 1928 (φωτοτ. ανατ. Stuttgart 1971), 1.

139. Βλ. Ερμηνεία του κανόνος ις' της εν Καρθαγένη τοπικῆς συνόδου: *κριταί ... ἐπὶ μὲν ἐπισκόπου δώδεκα (Πηδάλιον, ανατ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1928, 472)*. Ἀλλὰ και ο ἀριθμὸς των μελῶν της «ἐνδημιούσης συνόδου» του οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου είναι ο συμβολικὸς (βλ. Β. Σταυρίδης, *Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον*, Θεσσαλονίκη 1986).

140. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, ἐλλ. μτφρ. Ἰ. Παναγόπουλος – ἐπιστ. ἐποпт. Ε. Χρυσός, Γ, Ἀθήνα 1981, 197-198 και 329 σημ. 103, ὅπου και σχετικὴ βιβλιογραφία.

141. Allendy, *Le symbolisme des nombres*, 351.

142. Τα χωρία των βυζαντινῶν ρητόρων του 12ου αἰῶνα που ἐξέτασε η Λουκάκη (Remarques, 427-430), καθὼς και το χαρακτηριστικὸ κείμενο του Μουζάλωνος (βλ. πιο πάνω, σημ. 130), δηλώνουν ὅτι το ποίμνιο της χριστιανοσύνης φυλάσσεται στη «μάνδρα εν τῆς ὀρθοδοξίας», ὅπου ποιμὴν-Χριστὸς είναι ο πατριάρχης και «θηριομάχοι-κύνες» οι μαθητῆς ἀπόστολοι-κίβουρες της πίστεως, ἐκλεκτοὶ του πατριάρχη.

143. Ὑποθέτω ὅτι ἐλάχιστοι ἐρευνητῆς σήμερα μποροῦν να ἀνακαλοῦν το σχῆμα του «οἰκουμενικοῦ διδασκαλείου» στο συμβολικὸ ἀριθμὸ της «δωδεκάδας». Η διάκριση, ἐπίσης, του θεσμοῦ των διδασκάλων-καθηγητῶν ἀπὸ τους «διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας»-ιεροκήρυκες θεολόγους είναι ἀπαραίτητη για την κατανόηση του ἐπιπέδου παροχής «ἀνώτερης παιδείας» στο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα του 11ου-12ου αἰῶνα.

144. Βλ. πιο πάνω, σημ. 105, 108.

145. Βλ. Loukaki, Remarques, 429 σημ. 7. Βλ. τῶρα, της ἰδίας, Τυμβωρύχοι, 143-165, ὅπου και ἀνάλυση των δεδομένων του κειμένου, ἐκδοσις, μετάφραση και σχόλια.

αποτελεί ένα εγκώμιο για έναν αξιωματούχο διοικητή της Ελλάδας¹⁴⁶, ένα επιστολικό ρητορικό κείμενο από το κέντρο προς την περιφέρεια και τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία. Παραθέτω το σχετικό χωρίο από την έκδοση και τη μετάφραση στα νέα ελληνικά της Λουκάκη:

*Ἄλλ' ἢ καθ' ἡμᾶς δωδεκάς
αὐτῆ τῶν σοφιστῶν, ὁ Βυζάντιος
ἵνα μὴ λέγω ὁ χλιωστός
καὶ μυριόλεκτος σύλλογος,
λάβρα μὲν ἀγορεύει καὶ
δαμιονίως στομύλλεται
καὶ ἐπιστοιβάζεται τὰ κομψὰ
τῆς ῥητορικῆς ὡσεὶ νιφάδας.*
(Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 152, 9-11)

Αλλά αυτή η δική μας δωδεκάδα των ρητόρων, ο Κωνσταντινουπολίτικος, για να μην πω, ο χιλιάριθμος και μυριολάλητος σύλλογος, λάβρα μεν αγορεύει και δαμιονία φλυαρεί με τέχνη και στοιβάζει τα κομφοτέχνηματα της ρητορικής σαν νιφάδες.
(Λουκάκη, στο ίδιο, 153)

Η Λουκάκη σχολιάζει: «ο Καταφλώρον, λοιπόν, και σε αυτήν την περίπτωση δεν καινοτομεί. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι ότι δεν μιλά αόριστα για τους ρήτορες και τη ρητορική, αλλά για μια συγκεκριμένη δωδεκάδα των ρητόρων της Κωνσταντινούπολης»¹⁴⁷ και συνεχίζει: «ο Νικόλαος καταφέρει ... όπως είπα παραπάνω, εναντίον μιας συγκεκριμένης δωδεκάδας ρητόρων. Έχω υποστηρίξει ότι η δωδεκάδα αυτή δεν είναι άλλη από το σώμα των δώδεκα *διδασκάλων* του πατριαρχείου, ανθρώπων που είχαν κατορθώσει να επιλεγούν από τον πατριάρχη χάρη στις γνώσεις τους στη θύραθεν και θεολογική παιδεία, τη ρητορική και τη διδακτική τους ικανότητα, ως εξηγητές των Γραφών, καθοδηγητές των πιστών και ελεγκτές των ιδεών και των αρέσεων»¹⁴⁸. Σε ποιούς, όμως, αναφέρεται πράγματι το χωρίο;

Θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει το χωρίο του Ιωάννη Αποκαύκου προς τον Δημήτριο Χωματηνό, που αναφέρεται περίπου στα ίδια πράγματα¹⁴⁹, και να θεωρήσει ότι το κείμενο του Καταφλώρον θυμίζει στον αποδέκτη του τα φοιτητικά τους χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, όταν ως μαθητές συναγωνίζο-

146. Λουκάκη, Τυμβωρύχοι, 149.

147. Ο. π., 159.

148. Ο. π., 161.

149. Βλ. Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμής, *Συμβολή εις την ιστορίαν της ἀρχιεπισκοπῆς Ἀρχίδος*, Sbornik Stáej Posvjashchemykh Pochitateľjami V. I. Lamaskomu, I, St. Petersburg 1907, 248,2 κε.: *ἀλλ' ὅτε τῆς Κωνσταντίνου ἤγγει ὁ λύχνος καὶ τὸ σεβαστὸν τῆς Σοφίας μέγα τέμενος ἤγαγε, περὶ χορὸν φιλοσόφων, περὶ ῥητόρων ξυλλογὰς ἐστρεφόμεθα καὶ ὑπ' αὐτῶν περιελαοῦμεθα, καὶ πλέον ἢ φοιτῶντες ἐς διδασκάλων ἀντὶκα ἐδιδασκόμεθα*. Πρβλ. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, 205 σημ. 240· Angold, *Church and Society*, 94.

νταν σε τέτοιες δραστηριότητες, μερικοί από τους οποίους (δώδεκα) συνεχίζουν τις επιδόσεις τους, ενώ άλλοι βρέθηκαν μακριά. Αν αυτή η ερμηνεία φαίνεται χαλαρή, τότε η άποψη ότι οι «δώδεκα ρήτορες» μετέχουν στο «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» ισοπεδώνει τις διακρίσεις αυτών των διδασκάλων και τους εντάσσει σε μία κατηγορία. Ή, μήπως, οι «δώδεκα ρήτορες» προϋποθέτουν άλλους δώδεκα «φιλοσόφους», δώδεκα «έρμηνευτές του Ψαλτήρος», δώδεκα «έρμηνευτές του Άποστόλου», δώδεκα «οίκουμενικούς διδασκάλους»;

Ασφαλώς το επιχείρημα ότι όλοι οι ρήτορες που επιδίωκαν με τα κείμενά τους να κολακεύσουν τον πατριάρχη, ώστε να πετύχουν μία θέση στο «σώμα των δώδεκα διδασκάλων» (στο οποίο εντάσσονται οι διδάσκαλοι του Ψαλτήρος, του Άποστόλου και του Εὐαγγελίου), παραμένει μετέωρο στο ερώτημα: τί νόημα θα είχε γι' αυτούς μία τέτοια ένταξη, όταν τα πρόσωπα που γράφουν αυτά τα κείμενα είναι ήδη μέσα στο σύστημα, αφού κατέχουν κάποιο «διδασκαλικό» αξίωμα;

Αν, επομένως, η περιληπτική δήλωση του αριθμού των ρητόρων στην περίπτωση του χωρίου του Καταφλώρον και η συμβολική δήλωση του χορού των «δώδεκα» στις περιπτώσεις των λογίων που χρησιμοποιούν την αλληγορία δεν λειτουργούν παρά μόνο για να δηλώσουν την «πληθώρα» του αριθμού (όπως λέμε σήμερα «μία ντουζίνα¹⁵⁰ δικηγόροι, γιατροί κ.λπ.»), μέσα από τους οποίους ελεύθερα ο πατριάρχης έπρεπε να ξεχωρίσει τους εκλεκτούς και εμπίστους, τότε οι «σοφισταί»¹⁵¹ αυτοί θα πρέπει να ενταχθούν σ' ένα άλλο «σύστημα», εκτός του εκπαιδευτικού, σ' ένα θεσμό π.χ. ενός κατ' εκλογήν σώματος προσωπικοτήτων, που λάμβαναν μέρος σε συζητήσεις για τα μεγάλα εσωτερικά προβλήματα της Εκκλησίας και του κράτους, σε περιπτώσεις αντιμετώπισης των αρέσεων ή του διαλόγου μεταξύ των Εκκλησιών. Σε μία τέτοια περίπτωση οι «σοφοί» μπορούσαν να συγκεντρωθούν και να αποτελέσουν τη «δωδεκάδα» τους από το πλήθος των πνευματικών ανθρώπων της πρωτεύουσας, όχι αναγκαστικά και μόνο στο σύνολό τους από το «σώμα των διδασκάλων» της ανώτερης εκπαίδευσης. Ένας τέτοιος θεσμός με μυθικές προεκτάσεις θα μπορούσε να λειτουργεί προγενέστερα και αργότερα στη σφαίρα του εθιμικού ή και του εθιμοτυπικού πλαισίου, εξυτηρητώντας έκτακτες καταστάσεις μέσα στο πλαίσιο κάποιας συμβολικής εθιμοτυπίας.

150. Βλ. *Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1998, 923, λ. *ντουζίνα*. Βλ. και Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1990, 305, λ. *ντουζίνα*.

151. Αν και η λέξη *σοφιστής* παρουσιάζει δυσκολία ακριβέστερου προσδιορισμού της εννοίας αυτήν την εποχή (βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Η', Ἀθήνα 1944, 6612), μπορεί κανείς να δεχτεί την άποψη της Λουκάκη ότι ο όρος αναφέρεται στους «ρήτορες».

Μιλώντας για «θεσμούς» και μεταβάσεις από τη μία εποχή στην άλλη, από ένα σύστημα δοκιμασμένο σ' ένα πιο προχωρημένο, είναι φυσικό να υπάρχουν οι διαφορετικές απόψεις ερμηνείας των φαινομένων. Από την προηγηθείσα ανάλυση μπορούν να προκύψουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Η ανάπτυξη του θεσμού των σχολείων κατά τον 11ο αιώνα συμβαδίζει ταυτόχρονα με την αναβάθμισή τους, βαθμιαία από τις αρχές του αιώνα και εξής, με διάκριση ορισμένων από αυτά και ανάδειξή τους στο επίπεδο των σχολείων που παρείχαν ανώτερη μόρφωση.

β) Ο θεσμός των διδασκάλων επίσης αναβαθμίζεται. Οι τίτλοι τους (κυρίως ο «μαίστωρ») αντιπροσωπεύουν σιγά-σιγά τη συστηματική και ευρεία γνώση των αντικειμένων τους στο επίπεδο της αυθεντίας, που οδηγεί ορισμένες φορές σε ειδικεύσεις και καταμερισμούς του διδακτικού έργου.

γ) Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου ώθησε και την Εκκλησία στο να αναλάβει πρωτοβουλίες για την ανύψωση του θεολογικού επιπέδου και του κλήρου και του λαού, ώστε να καταστούν ικανοί να αμύνονται στις αρέσεις, με αποτέλεσμα να αναδειχθούν και διδασκαλικά αξιώματα της Εκκλησίας με ειδική θεολογική κατάρτιση των φορέων τους, ανεξάρτητα από το σύστημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας των σχολείων.

δ) Η εξέλιξη των θεσμών της προκομνήειας περιόδου οδήγησε στην αποκρουστικότητα τους στις αρχές του 12ου αιώνα, με σαφή διάκριση των διδασκάλων και των διδασκομένων μαθημάτων τους, των κοσμικών αφενός και των θεολογικών αφετέρου, σ' ένα σύστημα παρεχόμενης ανώτερης μόρφωσης πέρα από την «ἐγκύκλιον παιδευσιν» των Βυζαντινών.

ε) Οι διδάσκαλοι που υπηρετούν στο σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης τόσο στον 11ο, όσο και στο 12ο αιώνα, δεν ανήκουν στο σώμα των «δώδεκα διδασκάλων», ένα σώμα το οποίο, και όταν συγκροτείται ευκαιριακά, λειτουργεί συμβολικά, σαν ένα «θεολογικό δικαστήριο» άγρυπνο για την αντιμετώπιση των αρέσεων ή για θεολογικό διάλογο, χωρίς απαραίτητη ταυτότητα με το εκπαιδευτικό σύστημα, που το γνωρίζουμε ασφαλώς καλύτερα στη σταθερή μορφή του στο 12ο αιώνα.

ΣΤΡΑΤΗΣ Ν. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΑΠΟ ΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟ ΚΑΙ Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ*

Η παρούσα μελέτη ξεκίνησε με το ακόλουθο θέμα: «ρήτορες και ρητορική στον 11ο αιώνα». Είχα στο νού μου να μιλήσω για τις απόψεις των διανοουμένων, ρητόρων και φιλοσόφων, του 11ου αιώνα για το τί είναι η ρητορική, ποιά η θέση της στην επιστημολογία της βυζαντινής παιδείας και, τέλος, ποιά η σχέση της ρητορικής με το φαινόμενο που στους νεότερους χρόνους ονομάζουμε λογοτεχνία. Σκοπός μου ήταν να δείξω ότι οι βυζαντινοί λόγιοι της εποχής αυτής, σε αντίθεση αλλά και σε διάλογο με την αρχαιοελληνική (κλασική και ύστερη) και την πατερική παράδοση, αποδεσμεύουν τη ρητορική από τα πολιτικά ή θεολογικά όρια της πειθούς και ανοίγουν το δρόμο προς τη «λογοτεχνικοποίηση» της. Ήθελα να μιλήσω για πιθανή καμπή, αλλαγή έμφασης ή και ανανέωση, και όχι για κρίση στον 11ο αιώνα. Το ερώτημα βέβαια, τί είναι η ρητορική και ποιά η επιστημολογική της θέση είναι πολύ παλαιό. Ξεκινά τουλάχιστον με τον Πλάτωνα, αναμορφώνεται ριζικά με τον Αριστοτέλη και αποκτά κεντρική σημασία με τους θεωρητικούς του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής και, εν μέρει, με τους Νεοπλατωνικούς. Το δικό μου ερώτημα ήταν, τί έχουν να πουν οι λόγιοι του 11ου αιώνα, όπως ο Ιωάννης Σικελιώτης, ο Ιωάννης Δοξαπατρής και, φυσικά, ο Μιχαήλ Ψελλός, για τη ρητορική.

Ό,τι παρουσιάζω εδώ είναι μόνο ένα μικρό, αλλά πιστεύω σημαντικό, τμήμα της απάντησης που θα μπορούσε να δώσει κανείς στο ερώτημά μου. Εξετάζω τη σχέση της ρητορικής θεωρίας με το φαινόμενο που στους νεότερους χρόνους ονο-

* Μία πρώτη μορφή του παρόντος χειμένου παρουσιάστηκε στο 35ο Εαρινό Συμπόσιο Βυζαντινών Σπουδών στην Οξφόρδη (31 Μαρτίου-2 Απριλίου 2001), που είχε ως θέμα: "Writing Byzantium: Rhetoric and Byzantine Culture". Αποτελεί στην ουσία ένα μικρό κομμάτι μιας ευρύτερης μελέτης για τον Μιχαήλ Ψελλό που σκοπεύω να δημοσιεύσω στο άμεσο μέλλον. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ιωάννα Παπαδοπούλου και τον Φοίβο Παναγιωτίδη, όπως και την γυναίκα μου Σαμάνθα για τη βοήθειά τους. Επίσης, ο Παναγιώτης Αγαπητός προσέφερε πολύτιμες παρατηρήσεις και τον ευχαριστώ.

μάζουμε λογοτεχνία. Πιο συγκεκριμένα, περιοριζόμενος σε κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού και στην έννοια της ρητορικής μεταβολής, θέλω να εξετάσω τη «λογοτεχνικοποίηση» της ρητορικής μέσα στα πλαίσια της συζήτησης για την αναβίωση της μυθοπλασίας (δηλαδή ότι κατεξοχήν αντλαμβανόμαστε σήμερα ως λογοτεχνία¹) στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα στο Βυζάντιο.

Προτού εξετάσω από κοντά τα κείμενα του Ψελλού μία προσημείωση είναι απαραίτητη: τί εννοώ με τη φράση «αναβίωση της μυθοπλασίας»; Όπως είναι γνωστό, κείμενα μυθοπλασίας σε πεζό λόγο έπαιψαν να γράφονται στην ελληνική Ανατολή για σχεδόν επτά αιώνες. Τα αρχαία μυθιστορήματα χρονολογούνται στους τέσσερις πρώτους αιώνες μ.Χ., ακολουθεί μία μεγάλη περίοδος σιγής και το είδος επανεμφανίζεται στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα. Η σύγχρονη έρευνα έχει προχωρήσει σημαντικά, όσον αφορά τις αιτίες που προκάλεσαν αυτήν την αναβίωση του αρχαίου είδους και τις άμεσες διεργασίες που προηγήθηκαν². Με τη χρήση, όμως, της φράσης «αναβίωση της μυθοπλασίας» η παρούσα συμβολή μεταθέτει το ερώτημα σε ένα πιο γενικό επίπεδο που έχει ενδεχομένως να κάνει έμμεσα με την ιστορική αναβίωση της μυθοπλασίας, αλλά εστιάζεται

1. Δεν συμπεριλαμβάνω εδώ την ποίηση, η οποία έχει τη δική της, εν μέρει, αυτόνομη ιστορία. Για την έννοια της «λογοτεχνικοποίησης» βλ. G. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chapel Hill-London 1999, 5.

2. Μία ευσυνοπτική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων των σύγχρονων μελετητών προσφέρει ο P. Agapitos στο άρθρο του *Narrative, Rhetoric and "Drama" Rediscovered: Scholars and Poets in Byzantium* interpret Heliodoros, στο: R. Hunter (εκδ.), *Studies in Heliodorus* [Cambridge Philological Society. Supplementary Vol. 21], Cambridge 1998, 125-156, στη σ. 144: το κλίμα υπαρκτικής αγωνίας που επακολούθησε την ήττα στο Μαντζικέρτ (βλ. R. Beaton, *The Medieval Greek Romance*, London-New York 1996², 9-21, 52-59): η επιστροφή στην αρχαιοελληνική παράδοση που συντελείται την εποχή αυτή (βλ. Ruth Macrides – P. Magdalino, *The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism*, στο: P. Magdalino (εκδ.), *The Perception of the Past in Twelfth-century Europe*, London 1992, 117-156, ιδίως: 139-156): οι επιρροές από ανατολικές ή δυτικές μυθιστοριογραφικές παραδόσεις (βλ. π.χ. V. Pecoraro, *La nascita del romanzo moderno nell'Europa del XIIo secolo. Le sue origini orientali e la mediazione di Bisanzio all' Occidente*, *JÖB* 32/3 [1982], 307-318: Elisabeth Jeffreys, *The Comnenian Background to the romans d'antiquité*, *Byz* 50 [1980], 455-486: Carolina Cupane, *Byzantinisches Erotikon: Ansichten und Einsichten*, *JÖB* 37 [1987], 213-233): οι εγγενείς μυθιστοριογραφικές τάσεις της βυζαντινής λογοτεχνίας (βλ. A. P. Kazhdan, *Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte*, *JÖB* 28 [1978], 1-21, ιδίως: 6). Στο ίδιο άρθρο ο Agapitos καταθέτει τη δική του άποψη στο θέμα, μία άποψη που σχετίζεται άμεσα με την προβληματική της παρούσας συμβολής: η αναδιάθρωση των ρητορικών ειδών, ιδιαίτερα του «δράματος», στη ρητορική του, βυζαντινή, σημασία. Για την επιρροή της ρητορικής πρακτικής βλ. π.χ. P. Roilos, *Amphoteroglossia: the Role of Rhetoric in the Medieval Greek Learned Novel*, στο: P. A. Agapitos – D. R. Reinsch (εκδ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit: Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998* [Meletemata 8], Frankfurt a.M. 2000, 109-126.

κατά κύριο λόγο στο πιθανό θεωρητικό της υπόβαθρο. Και μιλώντας για το θεωρητικό υπόβαθρο, εννοώ εκείνες τις θεωρητικές λογοτεχνικές απόψεις που επιτρέπουν ή και οδηγούν στη συνειδητή δημιουργία μυθοπλασίας. Υπάρχουν τέτοιες απόψεις στη ρητορική θεωρία, με άλλα λόγια στη θεωρία λογοτεχνίας, των Βυζαντινών; Πώς συντελείται η μετάβαση από μία ρητορική που καθορίζει τη μορφή και το ύφος των κειμένων σε μία ρητορική που αποτελεί το περιεχόμενό τους; Ή για να θέσω το ερώτημα διαφορετικά: πώς γίνεται δυνατή η παραγωγή ενός «κειμενικού» κόσμου, του οποίου η οντολογία ανήκει στο χώρο του φαντασιακού, του μη πραγματικού; Μιλώ για το θεωρητικό άνοιγμα ή μη στη μυθοπλαστικότητα, την πλασματικότητα, τη συνθήκη της μυθοπλασίας (fictionality)³. Η μυθοπλαστικότητα και όχι η μυθοπλασία είναι αυτό που με απασχολεί εδώ.

Η μυθοπλασία, το θέατρο ή ο κινηματογράφος αποτελούν για μας αυτονόητες συμβάσεις που δεν χρειάζονται καμία θεωρητική δικαιολόγηση. Για τον άνθρωπο, όμως, του Μεσαίωνα, όπου η έμφαση δίνεται στο αληθινό και το εσωτερικό, το μετα-φυσικό, η μυθοπλασία είναι κάτι το αυτονόητα αρνητικό. Ακόμη και αν υπήρχαν στο Βυζάντιο πριν από το 12ο αιώνα διηγήσεις και ιστορίες που περιείχαν φανταστικά γεγονότα ή και χαρακτήρες (όπως συμβαίνει σε πάμπολλα αγιολογικά και ιστοριογραφικά κείμενα), δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τα κείμενα αυτά ούτε γράφονταν, ούτε διαβάζονταν ως μυθοπλαστικά από τους Βυζαντινούς. Με αυτήν την έννοια, τα μυθιστορήματα του 12ου αιώνα αποτελούν, ίσως, πραγματικά ένα νέο φαινόμενο στη ιστορία της μεσαιωνικής λογοτεχνίας. Αυτό το φαινόμενο θέλω εδώ να αναλύσω μέσα από την οπτική των θεωρητικών ρητορικών κειμένων του Μιχαήλ Ψελλού.

Όπως ήδη ανέφερα, η προσοχή μου επικεντρώνεται εδώ στη ρητορική έννοια της μεταβολής (ή αλλιώς μεταλλαγής), που συνδέεται άμεσα, όπως θέλω να καταδείξω, με τη μυθοπλαστικότητα. Η μεταβολή είναι για τους Βυζαντινούς μία αρνητική ιδιότητα. Αλλαγή, αστάθεια, αταξία και μεταβολή είναι τα αρνητικά συστατικά της ιστορίας, των πολιτικών πραγμάτων, του φυσικού ορατού κόσμου, της ανθρώπινης εγκόσμιας (ιδιαίτερα της σωματικής) συνθήκης. Μολονότι είναι, ίσως, παρακινδυνευμένο να εκφέρει κανείς απόψεις που τείνουν προς τη γενίκευση, νομίζω ότι η αρχαία (κλασική και ύστερη) και βυζαντινή αντίληψη για τον κόσμο έδινε έμφαση στην εσωτερικότητα, την ουσία και τη σταθερότητα παρά στην εξωτερικότητα, την εμφάνιση και την αλλαγή. Τα χωρία, όπου η ανθρώπινη ύπαρξη και ο φυσικός κόσμος παρουσιάζονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς

3. Για την έννοια της μυθοπλαστικότητας βλ. π.χ. C.-A. Mihailescu – W. Hamarneh (εκδ.), *Fiction Updated: Theories of Fictionality, Narratology and Poetics*, Toronto 1996.

με τρόπο υποτιμητικό ως αλλόσποντα, παροδικά και φθειρόμενα, είναι πάμπολλα. Επιλέγω μία χαρακτηριστική και ιδιαίτερα σημαντική για τη βυζαντινή σκέψη περίπτωση: τα κείμενα του Γρηγορίου του Θεολόγου. Στον Επιτάφιο π.χ. στον αδελφό του Καισάρια γράφει: *Τοιοῦτος ὁ βίος ἡμῶν, ἀδελφοί, τῶν ζώντων πρόσκαιρα· τοιοῦτο τὸ ἐπὶ γῆς πάγιον οὐκ ὄντας γενέσθαι, καὶ γενομένους ἀναλυθῆναι. ὄναρ ἐσμὲν οὐχ ἰστάμενον, φάσμα τι μὴ κρατούμενον, πτῆσις ὀρνέου παρερχομένου, ναῦς ἐπὶ θαλάσσης ἔχνος οὐκ ἔχουσα, κόνης, ἀτμὶς, ἐώθινῃ δρόσος, ἄνθος καιρῶ φνόμενον καὶ καιρῶ λυόμενον ... τοῦτό σοι μόνον τῆς ἐνταῦθα ζωῆς τὸ κέρδος, ὁδηγηθῆναι διὰ τῆς ταραχῆς τῶν ὀρωμένων καὶ σαλευομένων ἐπὶ τὰ ἐστώτα καὶ μὴ κινούμενα⁴. Η ανθρωπίνη ζωή παρομοιάζεται εδώ με παιχνίδι, με όνειρο και φάντασμα. Σε αντίθεση, ο ιδανικός άνθρωπος ξεπερνά κάθε εξωτερική μεταβολή, κάθε παροδικότητα και κάθε φυσικό περιορισμό του κόσμου των αισθητών-ανθρώπινων πραγμάτων. Ο Γρηγόριος στους λόγους, τις επιστολές, και τα ποιήματά του παρουσιάζει τον εαυτό του ως μένοντα ασάλευτο εσωτερικά, ανεπηρέαστο από τις αλλαγές των καιρών. Κατά τον Γρηγόριο, ο ιδανικός άνθρωπος: ... *τοῦ ἐστώτος ἐρᾷ, ἐστώσαν ἔχει καὶ τὴν περὶ αὐτὸ (scil. τὸ καλόν) προθυμίαν ὥστε θεῖόν τι πάσῃων, καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ δύνασθαι λέγειν· ἐγὼ δέ, ὁ αὐτὸς εἰμι, καὶ οὐκ ἡλλοίωμα⁵. οὐκὼν μεταποιηθήσεται, οὐδὲ μετατεθήσεται. οὐδὲ συμμεταπεσεῖται τοῖς καιροῖς καὶ τοῖς πράγμασι, ἄλλοτε ἄλλος γινόμενος, καὶ πολλὰς μεταλαμβάνων χρόας. ... μενεῖ δὲ ὁ αὐτὸς αἰεὶ, πάγιος ἐν οὐ πεπηγός, καὶ ἐν στρεφόμενοις ἄστροφος⁶. Η δυνατότητα της παραμονής στην ταυτότητα και σταθερότητα της μη αλλαγής είναι για τον Γρηγόριο η βασική ιδιότητα εκείνου που αντιτέκεται στη μεταβλητότητα της ζωής.**

Στον Ψελλό τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Παρά το γεγονός ότι συναντούμε και στα δικά του κείμενα παρόμοιες αντιλήψεις, η μεταβολή και η δυνατότητα μεταβολής είναι κεντρικά συστατικά στη δική του αυτο-γραφία, στην κατασκευή δηλαδή μιας συγκεκριμένης αυτο-εικόνας (ας αναλογιστούμε εδώ ότι, ίσως, ο πολιτικός πρωτεῖσμός του Ψελλού, με τον οποίο σύγχρονοι ιστορικοί αισθάνονται άβολα, είναι σε μεγάλο βαθμό κατασκευάσμα του Ψελλού). Παραδείγματα τέτοιας αυτο-παρουσίασης υπάρχουν αρκετά στα κείμενα του Ψελλού. Περιορίζομαι σε τρία αποσπάσματα, όπου ο εαυτός περιγράφεται ως πολύπλο-

4. Λόγος Γρηγορίου Θεολόγου (*Grégoire de Nazianze, Discours 6-12*, έκδ. M.-A. Calvet-Sebasti [SC 405], Paris 1995) αρ. 7 §19.

5. Μαλαχίας, 3,6.

6. Λόγος Γρηγορίου Θεολόγου (*Grégoire de Nazianze, Discours 38-41*, έκδ. Cl. Moreschini – P. Gally [SC 358], Paris 1990) αρ. 38 §9.

κος, μεταβαλλόμενος, δυνάμενος να πάρει διάφορες μορφές. Το πρώτο απόσπασμα είναι από την *Χρονογραφίαν*, όπου ο Ψελλός συζητά την επιρροή του στον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο. Γράφει: *καί ει δεῖ τι μικρόν τῆ τῆς φύσεως ἐπιτηδειότητι ἐγκανχήσασθαι, παντοδαπὸς ἐγεγόνειν ἐκείνῳ, φιλοσόφως μὲν ὡς οἶόν τε βιούς, τεχνικῶς δὲ πρὸς ἐκεῖνον μεθαρμοζόμενος*⁷. Το δεύτερο απόσπασμα είναι από ένα γράμμα στον φίλο του Ιωάννη Δούκα: *ἐγὼ γάρ, ἵνα σοι τάληθές ἐρῶ, οὐ ξηρὸς γέγονα τὴν σοφίαν οὐδ' ὥσπερ οἱ πολλοὶ μέχρι τοῦ λέγειν προθυμηθέντες, ἀλλὰ παντοδαπὸς πᾶσι γέγονα πράγμασι*⁸. Και στα δύο αυτά αποσπάσματα η δυνατότητα της μεταβολῆς και πολλαπλότητας είναι κάτι, για το οποίο ο Ψελλός περιηρανεύεται και κάτι που αποδίδεται άμεσα στη ρητορική του ικανότητα. Το παντοδαπὸς πᾶσι γέγονα πράγμασι του δεύτερου αποσπάσματος θυμίζει το γνωστό Παύλειο χωρίο (Α' Κορ. 9.22): *τοῖς πᾶσιν γέγονα πάντα, ἵνα πάντως τινας σώσω*. Ο Ψελλός, όμως, δεν μιλά για τη χριστιανική αρετή της αγάπης, αλλά για τη ρητορική περιβολή της φιλοσοφικής του σκέψης. Όπως και στην περίπτωση της παρουσίας της σχέσης του με τον Μονομάχο, ο Ψελλός αυτο-επαινεῖται για την «παντοδαπότητα», την ποικιλομορφία, τη μεταβλητότητά του.

Το τρίτο απόσπασμα, που παραθέτω, έχει να κάνει πιο συγκεκριμένα με αντιστροφή παραδοσιακών μοτίβων. Στην τυπολογία της αυτο-απεικόνισής του, ο Ψελλός περιλαμβάνει μυθολογικά πρόσωπα που στην προγενέστερη γραμματεία συμβολίζουν με αρνητικό τρόπο τη μεταβολή. Δεν διστάζει π.χ. να παρομοιάσει τον εαυτό του με τον Ηρακλή που αλλάζει ένδυμα⁹, με τον Πρωτέα που αλλάζει πρόσωπα¹⁰, καθώς επίσης και με τον πολύπλοκο Τυφώνα, τον πατέρα των ανέμων και προσωποποίηση της ψευδαίσθησης και της πλάνης στην κλασική λογοτεχνία. Σε ένα γράμμα που έστειλε από την Κωνσταντινούπολη στον φίλο του Ιωάννη Ξιφιλίνο, ο οποίος είχε αποσυρθεί σε κάποιο μοναστήρι στον Όλυμπο της Βιθυνίας¹¹, ο Ψελλός περιγράφει την επιθυμία του και ταυτόχρονη απροθυμία του να επισκεφθεί τον φίλο του και γράφει: *Πῶς οὖν οὕτως ἔχων φέρω σου τὴν διάξευξιν; νῆ τὴν ἱεράν σου ψυχὴν, οὐ ψεύδομαι οὐδ' ἀποκρύφωμαι σε τὸ κατ' ἐμέ*

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* (Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εισ. D. del Corno, έκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, I-II, [Milano] 1984) VI, 197,15-18.

8. Επιστολή Ψελλού (*Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita II: Epistulae*, έκδ. E. Kurtz – F. Drexl [Orbis Romanus 5.2], Milano 1941) αρ. 231, σ. 276,19-22.

9. Βλ. Επιστολή Ψελλού (*MB E'*) αρ. 189, σ. 482,19-31.

10. Βλ. Επιστολή Ψελλού (έκδ. P. Gautier, *Quelques lettres de Psello inédites ou déjà éditées*, *REB* 44 [1986], 111-197) αρ. 7, σ. 135,13-18.

11. Πρόκειται για τον γνωστό μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως: άρα η επιστολή είναι γραμμένη πριν από το 1064.

πάθος. οὐπω δοκῶ ἔμμαντόν κατειληφέναι, εἴτε τι θεῖον χρῆμά ἐμῖ εἴτε θηρίον Τυφῶνος πολυπλοκώτερον. νῦν μὲν γὰρ ἐνθουσιῶ τὴν πρὸς ὑμᾶς κίνησον καὶ μοι πέταται ἢ ψυχῇ καὶ τὸ κατέχον οὐδέν. αὐθις δέ μοι λογισμὸς ἐπάνεισιν ἕτερος, μὴ πω οὐ θεῖον τὸ ὄρημα καὶ πράξαντι ἀκολουθήσῃ μετάνοια¹².

Θα ήταν, ίσως, αρκετό να παρατηρήσει κανείς ότι ο Ψελλός παραπέμπει εδώ σε ένα πλατωνικό χωρίο από τον δημοφιλή στους λογοτεχνικούς βυζαντινούς κύκλους Φαῖδρο (229e-230a). Πιστεύω, όμως, ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Καταρχήν, αν επιστρέψουμε στο πλατωνικό κείμενο θα ανακαλύψουμε ότι αυτός που μιλά είναι ο Σωκράτης· ο Ψελλός δηλαδή γράφει με το προσωπείο ενός κατεξοχήν εκπροσώπου της κλασικής θύραθεν παιδείας στον πρώην συσπουδαστή του που έχει γίνει πλέον μοναχός. Επίσης, αν κοιτάξουμε το πλατωνικό κείμενο πιο προσεκτικά¹³, θα δούμε ότι εκεί ο Σωκράτης μιλάει πρώτα για την πιθανή τερατώδη του καταβολή και μετά για την, ίσως, θεία και άτυφον γενεαλογία του: εἴτε τι θηρίον ὄν τυγχάνω Τυφῶνος πολυπλοκώτερον ... εἴτε ἡμερώτερόν τε καὶ ἀπλούστερον ζῶον, θείας τινός ... μοίρας ... μετέχον. Στον Ψελλό η παραπομπή είναι αναστραμμένη. Κάτι που δεν νομίζω ότι είναι τυχαίο. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι λέξεις του σημασιολογικού πεδίου «θείος» φέρουν συνήθως σαρκαστικές ή ειρωνικές συνδηλώσεις σε κείμενα του Ψελλού (ιδίως όταν απευθύνεται σε μοναχούς¹⁴), τότε θα διαπιστώσουμε ότι ο Ψελλός λέει σχεδόν το αντίθετο από ό,τι ο Πλάτωνας δια στόματος Σωκράτη. Ενώ στον Πλάτωνα η έμφαση δίνεται στη θεία και απλή καταγωγή, ο Ψελλός με την αντιστροφή των όρων πιστεύω ότι θα ήθελε να ταυτιστεί περισσότερο με τον πολύπλοκο Τυφώνα.

Το ερώτημα που τίθεται είναι, πού οφείλεται αυτή η θετική στάση στη μεταβολή, που αντιστρέφει την παραδοσιακή στάση με την οποία ο Ψελλός βρίσκεται σε διάλογο. Πιστεύω ότι η αποδοχή της μεταβολής δεν έχει να κάνει ούτε με τις φιλοσοφικές, ούτε με τις περί ηθικής απόψεις του Ψελλού, αλλά προέρχεται από τις αισθητικές και, πιο συγκεκριμένα, ρητορικές του αντιλήψεις. Στα πλαίσια των θεωρητικών ρητορικών απόψεων του Ψελλού, η μεταβολή αποτελεί κεντρικό στοιχείο· ενδεχομένως, είναι ένα από τα στοιχεία που ο Ψελλός εκτιμά περισσότερο στην τέχνη του λόγου.

Τα παραδείγματα είναι και πάλι πολλά. Θα περιοριστώ σε μία εικόνα από δύο κείμενα του Ψελλού, όπου μπορεί κανείς να δει τον άμεσο αντικατοπτρισμό

12. Επιστολή Ψελλού (*Scripta minora* II) αρ. 191, σ. 217,26-218,4.

13. οὐ δύναμαί πω κατὰ τὸ Δελφικὸν γράμμα γνώαι ἔμμαντόν ... σκοπῶ ... ἔμμαντόν, εἴτε τι θηρίον ὄν τυγχάνω Τυφῶνος πολυπλοκώτερον καὶ μάλλον ἐπιτεθιμμένον, εἴτε ἡμερώτερόν τε καὶ ἀπλούστερον ζῶον, θείας τινός καὶ ἀτύφον μοίρας φύσει μετέχον.

14. Είναι γνωστές οι σαρκαστικές περιγραφές υπερ-πνευματικών μοναχών Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, α 18.

των θεωρητικών απόψεων περί κεμένων και της αυτο-εικόνας του Ψελλού. Κατά το σχολιασμό του ρητορικού ύφους του πιο αγαπημένου του συγγραφέα, του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, ο Ψελλός παρουσιάζει τον Γρηγόριο ως το ιδανικό παράδειγμα ρητορικής, μεταβλητότητας και ποικιλομορφίας. Σύμφωνα με τον Ψελλό, ο Γρηγόριος αλλάζει συνεχώς το περιεχόμενο και τη μορφή των κεμένων του προκειμένου να προκαλέσει τη μεγαλύτερη ηδονή: *μεταβάλλει δὲ συνεχῶς τὰς ἐννοίας μετατιθεὶς καὶ ἀλλάττει τὰς λέξεις πρὸς τὸ ἥδύτερον*¹⁵. Ὅπως ο Ψελλός παρατηρεῖ σε ένα ἄλλο σημείο του ἴδιου κεμένου: *τὰς ὑποθέσεις συνείρων, πρὸς τὸ οἰκεῖον βούλημα ταύτας μεταχειρίζεται τυπῶν καὶ μεταποιούμενος ὡσπερ τινὰ κηρὸν εὐδιάχυτον, συμμιέζων τοῖς δακτύλοις καὶ μεταπλάττων καὶ πρὸς τὸν παντοδαπὸν μεταβάλλων σχηματισμόν*¹⁶. Ο Ψελλός ἐδῶ δίνει ἔμφαση στη μεταβολή (*μεταβάλλει, μετατιθεὶς, ἀλλάττει, μεταποιούμενος, μεταπλάττων, μεταβάλλων*), ἡ οποία κατευθύνεται ἀπὸ τὸ *οἰκεῖον βούλημα*, ὅπως λέει ο Ψελλός, του ρήτορα. Ο δε ρήτορας *μεταβάλλει* για να πετύχει τὴ μεγαλύτερη ἡδονὴ των ακροατῶν ἢ αναγνωστῶν του. Πέρα ἀπὸ τὸ ενδιαφέρον που παρουσιάζει τὸ κείμενο ἀπὸ καθαρά θεωρητικὴ ἀποψη (πρόσληψη κεμένων κ.λπ.), θα ἠθελα να το συζητήσω σε παραλληλία με ἓνα αυτοβιογραφικὸ κείμενο του Ψελλού.

Σε ἓνα γράμμα πρὸς τὸν στενὸ του φίλο Κωνσταντῖνο, ἀνηψιὸ του πατριάρχη Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, ο Ψελλός διηγείται τὴ γέννηση του ἐγγονοῦ του. Το γράμμα επικεντρώνεται στὴ περιγραφή των συνασθηματικῶν ἐξάρσεων που ο «ὑπέρτιμος τῶν φιλοσόφων» βιώνει κατὰ τὴ διάρκεια καὶ μετὰ τὴ γέννηση του βρέφους. Ο Ψελλός δεν χάνει τὴν ευκαιρία να περιγράψει τὸν ἀκρῶς συνασθηματικὸ καὶ ευαίσθητο εαυτό του, τὸν ὁποῖο ἀντιπαραβάλλει με τὸς ψευδο-φιλοσόφους (τὸς υπερ-πνευματικούς μοναχούς) που εἶναι ἀπαθείς, «λιθῶδεις καὶ ἀπόκροτοι»¹⁷. Γράφει, λοιπὸν, μετὰξὺ ἄλλων: *ἐμοὶ γοῦν τὸ ἦθος τέως οὕτω διατετύπωται, καὶ ἡ φύσις, ὡσπερ τις κηρὸς ἀπαλὸς καὶ εὐδιατύπωτος*¹⁸. Ο εαυτὸς του Ψελλοῦ εἶναι σαν τὸ ἀπαλὸ καὶ ευδιαμόρφωτο κερὶ, ὅπως ακριβῶς εἶναι ὁ λόγος του στο κείμενο για τὸν Γρηγόριο. Ἡ ταύτιση του ἰδανικοῦ εαυτοῦ με τὸ ἰδανικὸ κείμενο εἶναι πιστεύω φανερὴ κοινὴ τους ιδιότητα: ἡ ἐπιδεικτικότητα ἀλλαγῆς.

15. «Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον βεστάρχη ἀξίωσαντα αὐτὸν γράψαι περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτήρος», *Michaelis Pselli de Gregorii Theologi caractere iudicium, accedit eiusdem de Ioannis Chrisostomi caractere iudicium ineditum*, ἐκδ. P. Lévy, (Diss. Straßburg) Leipzig 1912, 54,23-24 καὶ ἐκδ. A. Mayer, Psellos' Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios Nazianz, *BZ* 20 (1911), 48-60, ἐδῶ: 54,224-225.

16. *Ο.π.*, ἐκδ. Lévy, 59,23-27 καὶ ἐκδ. Mayer, 58,355-358.

17. Πρβλ. E. N. Papaioannou, Michael Psellos's Rhetorical Gender, *BMGS* 24 (2000), 133-146.

18. Ἐπιστολή Ψελλοῦ (*ΜΒ Ε*) αρ. 157, σ. 410,24-26.

Η εικόνα του ευτύπτου κεριού προέρχεται και πάλι από τον Πλάτωνα, η σημασία της, όμως, στα κείμενα του Ψελλού είναι, όπως και σε προηγούμενο παράδειγμα, διαφοροποιημένη. Στον *Θεαίτητο* ο Πλάτωνας περιγράφει την ψυχή ως κέρηνη πλάκα, όπου καταγράφεται η μνήμη της γνώσης¹⁹. Ο Ψελλός με τη σειρά του περιγράφει με την εικόνα του κεριού τη ρητορική και την ευαίσθητη φύση του Γρηγορίου και του ίδιου αντίστοιχα. Η ευτύπτωτη φύση κειμένου και εαυτού δεν έχει τόσο να κάνει με την πλατωνική ανάμνηση και τη θεωρία της γνώσης, αλλά είναι μέρος της παρουσίας από τον Ψελλό ενός ευμετάβλητου ρητορικού κειμένου και κυρίως εαυτού.

Αυτός ο αλλάσων εαυτός είναι για τον Ψελλό ένας θεατρικός εαυτός: είναι ένας εαυτός που, όπως γράφει σε ένα από τα απολογητικά του κείμενα, γίνεται ηθοποιός: *φύσει μὲν εἰμι ὅπερ εἰμί*, γράφει ο Ψελλός, *γίνομαι δὲ καὶ ὑποκριτῆς ἄλλοτρίας μορφῆς*²⁰. Στη συγκεκριμένη φράση, ο Ψελλός παραθέτει το εσωτερικό *εἶναι* με το εξωτερικό *γίνεσθαι* και χρησιμοποιεί θεατρική ορολογία (*ὑποκριτῆς*) για να δηλώσει τον ιδανικό εαυτό στα πλαίσια της μεταβολής. Με άλλα λόγια, η εξωτερικότητα και η θεατρικότητα γίνονται αποδεκτές ως επιθυμητές ιδιότητες κειμένου και εαυτού. Ακριβώς στο σημείο αυτό βρίσκεται και η σημασία της ἔμφασης στη μεταβολή για τα ζητήματα που ἔθεσα στην αρχή της παρουσιάσής μου για το άνοιγμα δηλαδή στη μυθοπλαστικότητα και τη «λογοτεχνικοποίηση» της ρητορικής.

Θεατρικότητα και μυθοπλαστικότητα είναι σχεδόν συνώνυμα στη βυζαντινή ρητορική θεωρία: ὄροι, όπως *δράμα*, *ὑπόκρισις*, *θέατρον*, χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν το μη πραγματικό, το φανταστικό και είναι ταυτόσημοι ὄρων, όπως *πλάσμα* ή *μῦθος*. Δηλώνουν οντολογική ποιότητα και αντιπαραβάλλονται με ἔννοιες, όπως η αλήθεια, η εσωτερικότητα και η πνευματικότητα. Ο Ψελλός, παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις της θεατρικής ορολογίας σε κείμενα π.χ. πατερικά²¹, αντιμετωπίζει συχνά τη θεατρικότητα με θετικό τρόπο. Αποκαλεί π.χ. την υπό-

19. Πλάτων, *Θεαίτητος*, 194c-e: *ὅταν μὲν ὁ κηρός του ἐν τῇ ψυχῇ βαθύς τε καὶ πολὺς καὶ λεῖος καὶ μετρώς ὠρρασμένος ἦ, τὰ ἰόντα διὰ τῶν αἰθήσεων, ἐνοσημανόμενα εἰς τοῦτο τὸ τῆς ψυχῆς «κῆαρ», ὃ ἔφη Ὁμηρος αἰνιττόμενος τὴν τοῦ κηροῦ ὁμοιότητα, τότε μὲν καὶ τούτοις καθαρὰ τὰ σημεῖα ἐγγιγνόμενα καὶ ἱκανῶς τοῦ βάθους ἔχοντα πολυχρόνιά τε γίνονται καὶ εἰσὶν οἱ τοιοῦτοι πρῶτον μὲν εὐμαθεῖς, ἔπειτα μνήμονες, εἴτα οὐ παραλλάττονται τῶν αἰθήσεων τὰ σημεῖα ἀλλὰ δοξάζουσιν ἀληθῆ.*

20. «Πρὸς τοὺς βασκαίνοντας αὐτῶ», *Michaelis Pselli Orationa minora*, ἔκδ. Α. R. Littlewood, Leipzig 1985, αρ. 10, σ. 42,63-64. Βλ. επίσης, «Ἐμβραδυνάντων τῶν μαθητῶν τῆ τῆς σχολῆς Ξυνελεύσει», ὁ. π., αρ. 22, σ. 79,18-24.

21. Για το θέμα αυτό βλ. π.χ. Ἰ. Βιβλάκης, *Ἡ θεατρική ὀρολογία στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Θεάτρον*, (διδ. διατρ.) Ἀθήνα 1996.

κριση τὸ κάλλιστον τῶν τῆ τέχνη²² και θεωρεῖ τα θεατρικὰ σχήματα, ὅπως λέει, ὡς τα πιο σημαντικὰ στοιχεῖα του λόγου²³. Ὅπως γράφει σε ἕνα γράμμα πρὸς τον Ἰωάννη Μαυρόποδα: ἔστι δέ ... τὸ πρᾶγμα ... δύναμις λόγου και χάρις γλώττης και προσποίησις ἀτεχνῶς και τέχνης ἰσχύς μεταμορφώσεως και τὰ ὀνόματα και τὰ πράγματα²⁴. Για τον Ψελλό, ἡ ἴδια ἡ ρητορικὴ τέχνη, ὡς χάρις και προσποίηση, ἔχει τὴ δύναμη να μεταμορφώνει ὀνόματα και πράγματα²⁵.

Μία τέτοια ἀντίληψη για τὸ ρόλο τῆς ρητορικῆς πιστεύω ὅτι ἀνοίγει τὸ δρόμο για τὴν ἀποδοχὴ τῆς μυθολογικότητας, τὴν ἀποδοχὴ ἑνὸς «κεμενικοῦ» κόσμου, του ὁποῖου ἡ ὄντολογία ἀνήκει στο χῶρο του φανταστικοῦ, του μη πραγματικοῦ. Δεν εἶναι νομίζω τυχαῖο ὅτι ὁ Ἰωάννης Σικελιώτης, ὁ ἄλλος μεγάλος (και δυστυχῶς ἐλάχιστος μελετημένος) θεωρητικὸς τῆς ρητορικῆς του 11ου αἰῶνα (λίγο προγενέστερος μάλιστα του Ψελλοῦ) ἀντιλαμβάνεται τὴ ρητορικὴ ὡς: *μμητικὴ τέχνη ἢ ῥητορικὴ πάντων τῶν ὄντων και γινομένων. ... μμητικὴ γὰρ οὔσα ἢ ῥητορικὴ προσώπων και πραγμάτων*²⁶.

Ἡ ρητορικὴ δεν εἶναι ἀπλῶς, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη και τους θεωρητικὸς τῆς Δεύτερης Σοφοιστικῆς, ἡ ἐπιστῆμη ἢ ἡ τέχνη τῆς πειθοῦς²⁷, ἀλλὰ ἐπίσης και για πρώτη φορά, ἀπὸ ὅσο μπορῶ να κρίνω, ἡ τέχνη τῆς μιμήσεως. Ὁ ρήτορας πρέπει να μπορεῖ ὄχι ἀπλῶς να προσαρμόζεται σε καταστάσεις και πρόσωπα χάριν τῆς πειθοῦς, ἀλλὰ και να μεταμορφώνεται σε καταστάσεις και πρόσωπα πρὸς χάριν τῆς μιμήσεως (ἢ τῆς τέρψεως, θα συμπλήρωνε, ἴσως, ὁ Ψελλός· θυμίζω ἐδῶ τὸ *ἡδύτερον* στο κείμενο για τον Γρηγόριο τον Θεολόγο²⁸). Δίνεται δηλαδή σε θεωρητικὸ ἐπίπεδο ἡ ευκαιρία ἀνάληψης πολλαπλῶν πλασματικῶν ρόλων στο χῶρο τῆς «κεμενικότητας».

Ὁ Ψελλός ἐκφράζει ἀυτὴν τὴ μετάβαση ἀπὸ τον συγγραφικὸ εαυτὸ στους πλασματικὸς χαρακτήρες με ἕναν τρόπο που, ἴσως, ἐκπλήσσει. Σε μία ἀπὸ τις ρητορικὲς του πραγματεῖες γράφει με τον ἀκόλουθο ἀποφθεγματικὸ τρόπο: *κἀγὼ*

22. P. Gautier, Michel Psellos et la rhétorique de Longin, *Prometheus* 3 (1977), 193-203, ἐδῶ: 199,61-62.

23. «Χαρακτήρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου, και Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», *Michael Psellus, De operatione daemonum cum notis Gualmini. Accedunt inedita opuscula Pselli*, ἐκδ. J. F. Boissonade, Nürnberg 1838 (ανατ. Amsterdam 1964), 124.

24. Ἐπιστολὴ Ψελλοῦ (*Scripta minora* II) ἀρ. 34, σ. 53,28-54,2.

25. Ὁ ὀρος-κλειδί εἶναι ἐδῶ ἡ λέξη *μεταμορφώσεως*, που ὁ Ψελλός σφετερίζεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς θεολογίας και τον χρησιμοποιεῖ ὡς συνώνυμο τῆς μεταβολῆς.

26. Ἰωάννης Σικελιώτης, *Commentarium in Hermogenis librum περὶ ἰδεῶν*, ἐκδ. C. Walz [Rhetores Graeci VI], Stuttgart 1834, 103,24-25 και 248,3-7.

27. Βλ. π.χ. Ἀριστοτέλης, *Ῥητορικὴ*, 1355b· Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Περὶ μιμήσεως*, 26.

28. «Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον ... », ἐκδ. Lévy, 54,23-24 και ἐκδ. Mayer, 54,224-225.

μὲν ἐκ πολλῶν εἷς· εἰ δέ μοι τις ἀναγινώσκει τὰς βίβλους, πολλοὶ ἐξ ἑνὸς γέγοντο²⁹. Παρατηρούμε εδώ, ὅπως και σε προηγούμενο παράδειγμα³⁰, τη χρήση μιας ορολογίας που παραλληλίζει το εἶναι με το γίνεσθαι. Ο εαυτός, ισχυρίζεται ο Ψελλός, είναι «ένα» ως αποτέλεσμα της ανάμιξης πολλών στοιχείων, αλλά, όταν κανείς διαβάσει τα κείμενά του, τότε ο ένας Ψελλός γίνεται πολλοί. Πρόκειται για μία θεμελιώδη ρευστότητα (mouvance, δανείζομαι εδώ έναν ὄρο από τη μελέτη της δυτικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας³¹) του «κειμενικού» εαυτού που προάγει, πιστεύω, τη δημιουργία πλασματικών προσώπων, χαρακτήρων μυθοπλασίας. Κι αυτό γιατί η μυθοπλασία απαιτεί την ανάδυση του εαυτού στον πολλαπλό, ποικίλο και πολυπρόσωπο κόσμο της τέχνης, τον πολλαπλασιασμό του εαυτού μέσω των κειμένων.

Εάν βέβαια αυτό το θεωρητικό άνοιγμα ὄντως οδήγησε, μεταξύ άλλων συνθηκών, στην παραγωγή των κειμένων μυθοπλασίας του 12ου αιώνα είναι ένα ερώτημα που απλώς επιθυμώ να θέσω. Ελπίζω, ὁμως, για να επιστρέψω στον αρχικό μου προβληματισμό, να έγιναν φανεροί κάποιοι από τους μηχανισμούς, με τους οποίους η ρητορική γίνεται λογοτεχνία και οι ρήτορές της λογοτεχνικοί ἥρωες των κειμένων τους.

29. «Περὶ χαρακτήρων συγγραμμάτων τινῶν», *Michael Psellus, De operatione daemonum*, 52.

30. Βλ. σημ. 20. Πρβλ. επίσης, τον ορισμό της ρητορικής από τον Ιωάννη Σικελιώτη: *μμητρική τέχνη ἢ ῥητορική πάντων τῶν ὄντων καὶ γνομένων*.

31. P. Zumthor, *Speaking of the Middle Ages* (μτφρ. S. White), Lincoln-London 1986, 59-62. Ο Zumthor μιλά για τη ρευστότητα των κειμένων στο μεσαιωνικό κόσμο των χειρογράφων.

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ

ΧΟΡΗΓΟΙ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Για την ανακοίνωση βασίσθηκα σε σημειώματα κωδίκων στα οποία μνημονεύονται πρόσωπα που ενδιαφέρθηκαν για την απόκτηση χειρογράφων ή που δώρισαν σε ιερά ιδρύματα χειρόγραφα που είχαν στην κατοχή τους ή τα είχαν παραγγείλει με σκοπό την δωρεά. Τα κτητορικά αυτά σημειώματα αποτελούν μία άμεση πηγή πληροφόρησης για το θέμα δεδομένου ότι προέρχονται από το χέρι του γραφέα του κώδικα, ο οποίος είχε πάρει την σχετική παραγγελία· παρά το σύντομο, συνήθως, της πηγής αυτής, αποκαλύπτεται η κοινωνική θέση των χορηγών και δωρητών, οι οικονομικές τους δυνατότητες¹, ο τόπος που έδρασαν κατά την συγκεκριμένη χρονική στιγμή, τα πνευματικά τους ενδιαφέροντα, ο τρόπος που εκφράζεται η επιθυμία για την απόκτηση του χειρογράφου, ενώ γίνεται προσπάθεια να ερευνηθεί η σχέση παραγγελιοδότη και γραφέα. Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται με ανάλογες πληροφορίες που έχουμε από άλλες εποχές και βγαίνουν τα σχετικά συμπεράσματα.

Για την μελέτη χρησιμοποιήθηκαν 64 κτητορικά σημειώματα από ένα σύνολο 215 σημειωμάτων του 11ου αιώνα².

Οι χορηγοί και οι λίγοι δωρητές είναι λαϊκοί, πρόσωπα που ανήκουν στην Εκκλησία ενώ σώζονται και σημειώματα όπου απλά αναφέρεται *ο κτησάμενος κ.λπ.*³ χωρίς να δίνεται το όνομα ή κάποιο άλλο στοιχείο προσδιοριστικό του κτήτορα.

1. Τιμή χειρογράφου, υλικό, εικονογράφηση, πρόσληψη δόκιμου ή μη γραφέα.

2. Τα 49 σημειώματα είναι χρονολογημένα ενώ τα 9 τοποθετούνται στον 11ο αιώνα βάσει παλαιογραφικών κριτηρίων. Βλ. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Σημειώματα» *έλληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου από του 9ου αιώνας μέχρι του έτους 1204*, Αθήνα 1982, 145 κε. [αφ. 119, 132, 141, 146, 148, 153, 157, 161, 165, 166, 168, 171, 172, 175, 180, 181, 182, 185, 188, 190, 191, 196, 198, 200, 202, 205, 214, 223, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 239, 240, 241, 247, 252, 261, 269, 271, 272, 273, 274, 280, 283, 284, 289, 303, 305, 307, 310, 312, 317, 327 και *Mediol. Bibl. Ambros. B 80 sup., Vat. 1231, Vat. 1675, Ιεροσολ. Ελλ. Πατριαρχείου, Μεγάλης Παναγίας 1, Κουτλουμουσίου 61, Mosq. Lenin Library, Rumiancevi F 270-I- 6 (457)*].

3. Π.χ. *του πόθω κτίσαντος, απεχαρησάμιν αυτω τον τμηω προδρομων, υπερ δε του δουναι τον μισθον, τῷ κτισαμένῳ* (Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Σημειώματα», αφ. 191 – *Vatic. 2082*, αφ. 185 – *Lond.*

Οι λαϊκοί χορηγοί, που αποτελούν και την μικρότερη ομάδα, είναι 18 ενώ οι χορηγοί που ανήκουν στους κόλπους της Εκκλησίας είναι υπερδιπλάσιοι. Μεταξύ των κοσμικών χορηγών έχουμε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', που παραγγέλνει Καινή Διαθήκη⁴, και τον αδελφό του δεσπότη Ανδρόνικο, που αποκτά⁵ εικονογραφημένο⁶ χειρόγραφο με τον Ιωάννη Κλίμακος. Δεν γνωρίζουμε αν ο αυτοκράτορας και ο αδελφός του απέκτησαν τους κώδικες για προσωπική χρήση ή για δωρεά σε ιερά ιδρύματα. Στους λαϊκούς χορηγούς περιλαμβάνονται τιτλούχοι και αξιωματούχοι και συγκεκριμένα ο Ευστάθιος Βοΐλας, πρωτοσπαθάριος και ύπατος, που παράγγειλε κώδικα με τον Ιωάννη Κλίμακος⁷ για ναό που είχε στα κτήματά του⁸, ο πρωτοσπαθάριος Νικηφόρος, που είχε καταγάγει νίκη κατά των Αράβων, και απέκτησε κώδικα με τις Επιστολές του αποστόλου Παύλου⁹. Δύο αδελφοί, που είχαν διατελέσει παρακοιμώμενοι¹⁰, παράγγειλαν Ευαγγέλιο¹¹ (το 1070). Μνημονεύονται τρεις πατρίκιοι χορηγοί, ο Πόθος, που ήταν ο χορηγός επτά βιβλίων¹², ο πατρίκιος και επί του κοιτώνος Νικήτας, που γράφει Μηνολόγιον (14

Brit. Mus. Addit. 39,602, αρ. 169 – Paris. Bibl. Nat. Suppl. 911, αρ. 157 – Lond. Brit. Mus. Addit. 5153. Για τους όρους, με τους οποίους εκφέρονται στα σημειώματα η χορηγία και η δωρεά, βλ. K. Krumbacher, Κτήτωρ, *Indogermanische Forschungen* 25 (1909), 393-421 και Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί - κτήτορες - δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι*, Αθήνα 2000, 139-149.

4. Το χειρόγραφο (αρ. 241 – Mosq. Bibl. Univ. 2280) έγραψε ένας βασιλικός νοτάριος, ο Μιχαήλ Πανεργής (6 Αυγούστου 1072). Ο κώδικας είναι εικονογραφημένος με μικρογραφίες, επίτιτλα, διακοσμητικές ταινίες βλ. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981, 29-30.

5. Ο κώδικας (Mediol. Bibl. Ambros. B 80 sup.) δεν φέρει χρονολογία τοποθετείται στα χρόνια βασιλείας του Μιχαήλ Ζ'.

6. Μικρογραφίες, επίτιτλα, πύλες βλ. Spatharakis, *Corpus*, 29.

7. Τον κώδικα (αρ. 202 – Paris. Bibl. Nat. Coisl. 263) έγραψε ο μοναχός Θεόδουλος (4 Απριλίου 1059). Ο κώδικας φέρει μικρογραφίες βλ. Spatharakis, *Corpus*, 24.

8. Τον ναό είχε προικοδοτήσει με 76 βιβλία, θρησκευτικά και μη. Στα βιβλία περιλαμβάνεται ένα διακοσμημένο Ευαγγέλιο και δύο αντίτυπα του Ιωάννου Κλίμακος, το ένα από τα οποία πρέπει να ήταν αυτό που φέρει το σημείωμα (Sp. Vryonis, Jr., *The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas, DOP* 11 [1957], 270).

9. Το γράψιμο του κώδικα (αρ. 198 – Paris. Bibl. Nat. Coisl. 28) ολοκλήρωσε την 21η Ιουνίου 1056 ο μοναχός Παργράτιος.

10. Μέχρι τον 9ο αιώνα υπήρχαν ταυτόχρονα περισσότεροι παρακοιμώμενοι από τον 9ο ένας εκάστοτε.

11. Αρ. 234 – Αθην. Βυζ. Μουσ. 140 (Κ. Πρ. 214). Το χειρόγραφο έγραψε ο γραφέας Ιωάννης.

12. Αρ. 200 – Πατρι. 245, 15 Ιανουαρίου 1057. Συμείων του Μεταφραστή Βίοι αγίων του μηνός Ιανουαρίου κ.λπ.

Φεβρουαρίου 1042)¹³, *ἐν πόθῳ καὶ ἐφέσει πνευματικῇ*, για το οποίο προφανώς είχε δαπανήσει και τα απαραίτητα και, όπως φαίνεται, το προόριζε για προσωπική χρήση ενώ ο πρωτοπατριάρχης Θεοφάνης είναι ο συγχορηγός εικονογραφημένου κώδικα¹⁴ από τους άλλους συγχορηγούς, που ήταν ιερείς του ναού στον οποίο δωρήθηκε ο κώδικας, μνημονεύεται ονομαστικά μόνον ένας, ο πρεσβύτερος και σκευοφύλακας Κωνσταντίνος, δεδομένο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός και ο πρωτοπατριάρχης είχαν συνεισφέρει μεγαλύτερα ποσά σε σχέση με τους υπόλοιπους. Άλλοι χορηγοί (τιτλούχοι και αξιωματούχοι) είναι ένας πρωτονωβελίσσιμος, μέγας δουξ και αναγραφείς Κύπρου και οικείος του βασιλέως, ο Λέων Νικερίτης, που αποκτά κώδικα¹⁵ με 148 μικρογραφίες¹⁶, ο μέγας ύπατος και τοποτηρητής Κολωνείας Θεόδωρος Γαβράς και η γυναίκα του Ειρήνη, που, το 1067, παραγγέλλουν διακοσμημένο κώδικα με τις εικόνες τους κ.λπ.¹⁷, ο Νικόλαος, πριμικήριος και άρχων του χρυσοχείου¹⁸, που, το 1018, δωρίζει εικονογραφημένο χειρόγραφο¹⁹ στην μονή Στουδίου, ένας σπαθαροκανδιδάτος και ταξιάρχης (Φαρισιμάνης)²⁰, που παραγγέλλει, το 1042/1043, έργα του Ιωάννου Χρυσοστόμου²¹, ένας ασηκηρίτης και κριτής Σελευκείας (Ρωμανός), που, το 1040, αποκτά κώδικα με διάφορα κείμενα²². Ένας βασιλικός νοτάριος, ο Ιωάννης, το 1074, δωρίζει κώδι-

13. Αρ. 166 – Αθων. Ιβήρων 16.

14. Αρ. 190 – Vat. Palat. 259, έργα Ιωάννου του Χρυσοστόμου, 1η Σεπτεμβρίου 1054. Το χειρόγραφο φέρει διακοσμητικές ταινίες και αρχικά γράμματα: βλ. Spatharakis, *Corpus*, 22.

15. Vat. 1231. Γύρω στο 1100. Τον κώδικα έγραψε ο Ιωάννης Τασιτίης. Ο Λέων είχε παραγγείλει άλλο ένα χειρόγραφο το 1103, τον κώδικα Lond. Lambeth Palace Library 1214, που έγραψε ο Ιωάννης Κούλιξ. Ο τίτλος του πρωτονωβελίσσιμου εμφανίζεται τον 11ο αιώνα: ο νοβελίσσιμος ήταν τίτλος για μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο δουξ και ο κατεπάνω ήταν διοικητές περιοχών. Οι αναγραφείς ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον της ανανέωσης των κτηματολογίων.

16. Spatharakis, *Corpus*, 37.

17. Το χειρόγραφο που περιέχει το κατά Λουκάν Ευαγγέλιον φέρει διακοσμητικές ταινίες, μετάλλια, σταυρό, πύλες: βλ. Spatharakis, *Corpus*, 28. Πολλά εικονογραφημένα χειρόγραφα του 11ου και 12ου αιώνα δεν έχουν κολοφώνες ώστε να πληροφορηθούμε την κοινωνική θέση των χορηγών.

18. Ανήκε στο λογοθέσιον του ιδιού.

19. Vat. 1675 (περιέχει έργα Γρηγορίου του Ναζιανζηνού). Φέρει ένα επίτιλο, διακοσμητικές ταινίες και μία πύλη: βλ. Spatharakis, *Corpus*, 18.

20. Ο τίτλος του σπαθαροκανδιδάτου προέρχεται από τον συνδυασμό των τίτλων του σπαθαρίου και του κανδιδάτου και εξαφανίζεται στα τέλη του 11ου αιώνα. Το αξίωμα του ταξιάρχη δεν ήταν υψηλό στην ιεραρχία: ο ταξιάρχης είχε δικαιοδοσίες αποκλειστικά στρατιωτικές.

21. Αρ. 168 – Αθων. Ιβήρων 258. Βλ. G. Cavallo, *Il libro come oggetto d' uso nel mondo bizantino*, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien 1981, Akten I/2 = *JÖB* 31/2 (1981), 412.

22. Αρ. 165 – Vat. Palat. 281. Τον κώδικα έγραψε ο καλλιγράφος Νικόλαος, που ήταν στην υπηρεσία του Ρωμανού.

κα²³ σε λαύρα. Χορηγοί χωρίς κάποια ιδιαίτερη ένδειξη είναι ο Βασίλειος, ο οποίος, το 1060/1061, παραγγέλλει κώδικα με την εικόνα του και άλλη διακόσμηση²⁴ και ο Κοσμάς, που καταγόταν από την Ιβηρία και αποκότα, το 1069/1070, διακοσμημένο χειρόγραφο με τον Ιωάννη Κλίμακος²⁵.

Δεν αναφέρονται γυναίκες χορηγοί, με εξαίρεση την σύζυγο του Θεοδώρου Γαβρά. Περιπτώσεις, όπως αυτή της Θεοδώρας Ραούλαινας Παλαιολογίνας²⁶ (13ος αιώνας), δεν επισημαίνονται στην εποχή που εξετάζεται.

Τον 11ο αιώνα οι χορηγοί και δωρητές χειρογράφων προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά²⁷ από την τάξη που κινείται γύρω από τον αυτοκράτορα και έχουν υψηλές θέσεις στην πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία. Κατά τους προηγούμενους αιώνες, 9ο και 10ο, συναντούμε επίσης χορηγούς υψηλά ιστάμενους και έναν λαϊκό που μνημονεύεται απλά με το όνομά του. Τον 12ο αιώνα έχουμε λαϊκούς χορηγούς που δεν φέρουν κανένα τίτλο ή αξίωμα, πράγμα που θεωρώ συμπτωματικό σε σχέση με τα διασωθέντα χειρόγραφα, ενώ στην Παλαιολογία εποχή (εκτός από τους χορηγούς-λαϊκούς που ανήκουν στο αυτοκρατορικό περιβάλλον, στην πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία) συναντάμε και γιατρούς, δασκάλους, νοταρίους, πρόσωπα τοπικής σημασίας και πρόσωπα που έχαιραν κάποιας κοινωνικής αναγνώρισης²⁸. Βεβαίως όλα αυτά διατυπώνονται με κάποιες επιφυλάξεις, σύμφωνα με τους κώδικες χορηγών που έχουν σωθεί από κάθε εποχή.

Το περιεχόμενο των κωδίκων που παραγγέλθηκαν ή δωρήθηκαν κατά τον 11ο αιώνα από λαϊκούς είναι σχεδόν αποκλειστικά θρησκευτικό με την ευρύτερη έννοια (έργα πατέρων, βίοι αγίων, λειτουργικά βιβλία κ.λπ.).

Τους χορηγούς και δωρητές που προέρχονται από τους κόλπους της Εκκλησίας εξετάζουμε σε δύο ενότητες. Πρώτον αυτούς που είχαν θέσεις και αξιώματα στην εκκλησιαστική ιεραρχία (12) και δεύτερον πρόσωπα που ανήκαν στην μοναστική κοινότητα (25). Στην πρώτη ομάδα συναντούμε έναν αρχιεπίσκοπο (Κα-

23. Αρ. 247 – Vat. 436 (olim 586). Έργα αγίου Μαξίμου κ.λπ.

24. Ιεροσολύμων, Ελλ. Πατριαρχείου, Μεγάλης Παναγίας 1, Ευαγγέλιον. Μικρογραφίες, πύλες, αρχικά γράμματα: βλ. Spatharakis, *Corpus*, 24-25.

25. Αρ. 232 – Ambros. A. 152 sup. Φέρει διακοσμητικές ταινίες και δύο πύλες: βλ. Spatharakis, *Corpus*, 29.

26. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 99-100.

27. Μνημονεύονται δύο χορηγοί, για τους οποίους δεν αναφέρεται κάποιος τίτλος ή αξίωμα.

28. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 99-132.

λαβρίας και Σικελίας)²⁹, έναν μητροπολίτη (Ευχαινείας), που συνδεόταν με το περιβάλλον της πορφυρογεννήτου αυγούστας Θεοδώρας³⁰, τον Νικίτζα, επίσκοπο Κισκίωσης στην Καππαδοκία (1049)³¹, δύο πρεσβυτέρους και πρωτοπαπάδες· για τον έναν από αυτούς πληροφορούμαστε ότι ανήκε στην Μεγάλη Εκκλησία³²· ο άλλος, ο οποίος είχε αντιγράψει ο ίδιος το χειρόγραφο³³, δηλώνει ότι ήταν επαγγελματίας γραφέας (*καλλογράφος τῆ τέχῃ*) αλλά δεν ξέρουμε πού ζούσε. Μεταξύ των πέντε υπόλοιπων απλών πρεσβυτέρων, που έχουμε επισημάνει, συναντούμε έναν, τον Στρατήγιον, που ανήκε στην υπηρεσία της Μεγάλης Εκκλησίας και των πατριαρχικών εκκλησιών (1027)³⁴, τον Λέοντα τον Σαρβανδηνό, που έδρασε στην Αντιόχεια, χορηγώντας την αντιγραφή τριών κωδίκων (1065, 1070, γύρω στο 1070)³⁵, από τους οποίους οι δύο φέρουν διακόσμηση³⁶. Οι άλλοι τρεις πρεσβύτεροι Ιωάννης (1027), Κωνσταντίνος (1070) και Λεόντιος (1086) αποκτούν χειρόγραφα με περιεχόμενο Τετραευάγγελον Ευαγγελιστάριον και Συναξάριον,

29. Αρ. 161 – Vat. 1650. Τον κώδικα, που περιέχει Καινή Διαθήκη κ.λπ., έγραψε, το 1037, ο κληρικός Θεόδωρος ο Σικελιώτης.

30. Αρ. 273 – Αθων. Λαύρας Β 105. Τον κώδικα, που περιέχει τις Ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου, έγραψε ο βασιλικός κληρικός Βασίλειος, το 1092.

31. Αρ. 181 – Lond. Brit. Mus. Addit. 39, 602. Ο κώδικας, που περιέχει Ευαγγελιστάριον, *ἀνεκαινίωση* από τον νοτάριο Μιχαήλ, που ήταν στην υπηρεσία του επισκόπου Νικίτζα.

32. Αρ. 172 – Nearpol. Reale Bibl. Naz. 94 (II C 26). Ο κώδικας, που περιέχει Βίους αγίων, ολοκληρώθηκε στις 13 Ιουνίου 1045 από τον ιερομόναχο Μαλλαχία, *επιτροπή του πρεσβυτερου και πρωτοπαπα Δαβίδ* (Βασιλική Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 485, 488-489).

33. Αρ. 119, 120 – Paris. Bibl. Nat. 784. Περιέχει Ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Ο πρωτοπαπός Βασίλειος τέλειωσε τον κώδικα στις 15 Απριλίου 1003.

34. Αρ. 154 – Paris. Bibl. Nat. Coisl. 213. Ο κώδικας, που προέρχεται από το χέρι του κτήτορα, περιέχει Ευχολόγιον.

35. Αρ. 223 – Paris. Bibl. Nat. 710. Τον κώδικα, που περιέχει έργα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου, είχε γράψει ο καλλιγράφος Βασίλειος ο Αρμενικός. Αρ. 235 – Paris. Bibl. Nat. 164. Ο κώδικας περιλαμβάνει Ψαλτήριον και προέρχεται από το χέρι του ψάλτη Σιοννίου. Αθων. Κουτλουμουσίου 61. Περιλαμβάνει Ευαγγελιστάριον και δεν είναι χρονολογημένος (*Οί Θησαυροί του Άγιου Όρου Α΄: Πρωτότον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου, υπό Στ. Πελεκανίδου – Π. Χρήστου – Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Σωτ. Καδά, Άθήνα 1973, 452-453. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Όρου ἑλληνικῶν κωδίκων Α΄*, Cambridge 1895, 280).

36. Ο κώδικας Paris. Bibl. Nat. 164 φέρει ένα διακοσμημένο επίτιτλο και ένα αρχικό γράμμα (Spatharakis, *Corpus*, 28-29)· ο κώδικας Κουτλουμουσίου 61 φέρει τέσσερις μικρογραφίες, τέσσερα επίτιτλα και μία διακοσμητική ταινία (*Θησαυροί*, 452-453).

έργα Θεοδώρου Στουδίτου³⁷ και οι τρεις κώδικες φέρουν διακόσμηση³⁸. Ο ζάκορος³⁹ και διοικητής Γεώργιος παράγγειλε κώδικα με Ευαγγελιστάριον⁴⁰ στον αντιγραφέα προεσβύτερο Ιωάννη, ο οποίος τον περάτωσε τον Ιούλιο του 1066. Τέλος, ένας κουβουκλήσιος⁴¹, ο Βασίλειος, το 1090/1091, χορήγησε στην Κύπρο την αντιγραφική Βίβλιν αγίων⁴² και στην συνέχεια δώρησε το χειρόγραφο στον ναό χωριού.

Δεν έχουν σωθεί κώδικες του 11ου αιώνα που να έχουν παραγγελθεί ή δωρηθεί από πατριάρχες. Η διαπίστωση ερμηνεύεται με την τυχαία διάσωση κωδίκων δεδομένου ότι στους ύστερους χρόνους παρατηρούμε ικανοποιητικό αριθμό χειρογράφων τα οποία είχαν αποκτήσει πατριάρχες⁴³.

Τα κείμενα των χορηγών αυτών είναι λειτουργικού ή ευρύτερα θρησκευτικού περιεχομένου. Κατά την Παλαιολόγεια εποχή, αντίστοιχα, πρόσωπα που ανήκουν στην εκκλησιαστική ιεραρχία αποκτούν και κώδικες που δείχνουν ότι οι παραγγελιδοτές ενδιαφέρονταν και για άλλου είδους κείμενα (νόμοι της Πολιτείας, εκκλησιαστικοί κανόνες, παρομιές, σχεδογραφία, γραμματική, κείμενα από την θύραθεν λογοτεχνία)⁴⁴.

Οι χορηγοί και δωρητές που ανήκουν σε μοναστικές κοινότητες ή σε μεμονωμένες μονές αποτελούν την ευρύτερη ομάδα χορηγών (25) του 11ου αιώνα, όπως άλλωστε και όλων των εποχών.

Κατ'έπιτροπή⁴⁵ του Ισιδώρου, ηγουμένου της μονής του αγίου Ιωάννου του Απείρου⁴⁶, γράφεται, το 1020/1021, διακοσμημένος κώδικας με έργα του Ιωάννου

37. Αρ. 153 – Ιεροσολύμων, Αγ. Σάββα 82. Αρ. 233 – Paris. Bibl. Nat. Suppl. 1096. Σινά, Αγ. Αικατερίνης 401 (V. Gardthausen, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxford 1886, 96).

38. Ιεροσολύμων: τρία επίτιπλα με εικόνες των Ευαγγελιστών. Παρισίων: μικρογραφίες και τρεις πύλες. Σινά: διακοσμημένα αρχικά γράμματα: βλ. Spatharakis, *Corpus*, 20, 29 και 34.

39. Υπηρέτης ναού (Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Δ', Ἀθήνα 1950, 3183). Σε βιβλιογραφικό σημείωμα [Πάτιμ. 862, έτους 1737] απαντά ζάκορος *χηματίσαντος ποτέ τῆς κατὰ Πάτιμον μονῆς* (Α. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχικών κωδίκων*, Ἀθήνα 1968, 64).

40. Αρ. 225 – Paris. Bibl. Nat. 289.

41. Λεονταρίου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 288.

42. Αρ. 269 – Ιεροσολύμων, Αγ. Σάββα 259. Τον κώδικα έγραψε ο μοναχός και προεσβύτερος Γεράσιμος.

43. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 15 κε.

44. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 15 κε., 164-165.

45. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 143-144.

46. Πιθανόν ταυτίζεται με την μονή του αγίου Ιωάννου a Pigo, στον κόλπο του Πολυκάστρου της νότιας Ιταλίας (Spatharakis, *Corpus*, 19).

του Χρυσοστόμου⁴⁷, ενώ ένα χρόνο αργότερα γράφονται Κανόνες⁴⁸ κατόπιν εντολής του Αθανασίου, ηγουμένου στην μονή αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Σε σημείωμα, που έχει γραφεί σε Τετραευάγγελον⁴⁹, μνημονεύεται (Μάιος 1046) η δωρεά τεσσάρων βιβλίων⁵⁰ στην μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου από τον Βασίλειο, ηγούμενο της μονής, ενώ ο ηγούμενος Λεόντιος δωρίζει τρία βιβλία⁵¹ στην μονή Πάτριου. Ο μοναχός Γεώργιος της μονής αγίου Γεωργίου του Σχυνώνος⁵² στο Λάτρος γράφει, το 1056, τις Ομιλίες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον⁵³, για τον Μεθόδιο, ηγούμενο της μονής των Κελλιβάρων στο Λάτρος⁵⁴. Στην Μ. Ασία, επίσης, γράφεται το 1062, εικονογραφημένο χειρόγραφο⁵⁵, με έργα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, για τον Θεόδωρο, προσετώτα της μονής Γαλακρηνών⁵⁶, ενώ στην Παλαιστίνη, στη λαύρα του οσίου Σάβα, γράφονται με έξοδα του ηγουμένου Ιωαννικίου δύο κώδικες⁵⁷ με Πατερικόν. Για τον Νικόλαο, ηγούμενο της μονής Προδρομου-Πέτρου στην Κωνσταντινούπολη, ετοιμάζει Ευαγγελιστάριον⁵⁸ ο μοναχός Λουκάς, ο οποίος, εκτός από την χρονολογία (1071), μνημονεύει και τα ιστορικά γεγονότα της τύφλωσης του Ρωμανού του Διογένους και των τουρκικών επιδρομών. Ο Διονύσιος, ηγούμενος της μονής του αγίου Νικολάου του Λειπ⁵⁹, αποκτά, το 1077/1078, Προφητολόγιον⁶⁰ και, τέλος, ο Μητροφάνης, καθηγούμενος στην

47. Αρ. 141 – Laur. Plut. XI. 9. Φέρει διακοσμημένα επίτιπλα και αρχικά γράμματα· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 19.

48. Αρ. 146 – Mosq. Hist. Mus. VI 299 (438).

49. Αρ. 175 – Marc. I,47 (coll. 978) olim Nanianus CLXVI.

50. Εκτός από το Τετραευάγγελον δωρήθηκαν *ἀπόστολος, προφητεία, και ἀναγνωστικόν, ὁ βίος τοῦ ἁγίου*.

51. Το σημείωμα (αρ. 182) δωρεάς είναι στον κώδικα Paris. Bibl. Nat. 598 που γράφτηκε το 1049 και περιέχει έργα Εφραΐμ του Σύρου· τα άλλα χειρόγραφα ήταν ένα Ευαγγέλιον διακοσμημένο και το κατά Μάρκον Ευαγγέλιον.

52. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 223. Η μονή γίνεται γνωστή μόνο από το σημείωμα.

53. Αρ. 196 – Πατριμ. 140.

54. Janin, *Les églises*, 229-232.

55. Αρ. 214 – Vat. 463 (olim 308). Φέρει μικρογραφίες, σταυρούς, επίτιπλα, διακοσμητικές ταινίες, πύλες· βλ. Spatharakis, *Corpus*, 25.

56. Janin, *Les églises*, 40-41.

57. Αρ. 239 – Paris. Bibl. Nat. 1598. Τα χειρόγραφα, από τα οποία έχει σωθεί το ένα, έγραψε ο μοναχός Ιωάννης.

58. Αρ. 240 – Αθων. Παντελεήμονος 27.

59. ή: Δοχειαρίου.

60. Αρ. 252, 253 – Αθων. Λαύρας Β 70.

μονή της Θεοτόκου των Αρκολούστρων, διαθέτει, το 1092, τα έξοδα για την αντιγραφή Βίων αγίων⁶¹.

Ο Μιχαήλ, μοναχός και μαΐστωρ της μονής του αγίου Αθανασίου⁶², τον Ιούνιο του 1013, προσφέρει Παλαιά Διαθήκη⁶³ στην μονή. Τον Αύγουστο του 1022 ο *άμαρτωλός*⁶⁴ Νικίτας αποκτά Τετραευάγγελον⁶⁵, που έγραψε ο διάκονος Αναστάσιος. *Κατ' έπιταγήν* του πνευματικού πατρός Νίκωνος τελειώνει την αντιγραφή κώδικα⁶⁶, το 1022/1023, ο μοναχός Ιωνάς. Εικονογραφημένος κώδικας⁶⁷ με Ευαγγελιστάριον ολοκληρώνεται στις 4 Δεκεμβρίου 1043 από τον μοναχό Θεοδόσιο κατόπιν παραγγελίας των μοναχών Γρηγορίου και Μάρκου. *Κατ' έπιτροπήν* του ιερομονάχου Ιακώβ και του μοναχού Ιωάννου, για τους οποίους δεν αναφέρεται η μονή Μετανοίας, γράφονται, το 1044, οι Πράξεις και οι Επιστολές⁶⁸. Στους μοναχούς κατατάσσεται ο *άμαρτωλός*⁶⁹ Λέων, που, το 1048, αποκτά κώδικα με τα Ευαγγέλια⁷⁰. *Συνδρομή και πόνω* του ιερομονάχου Ιωάννου ο μοναχός Γερμανός ολοκληρώνει Τετραευάγγελον⁷¹ στις 12 Ιανουαρίου 1054 από το σημείωμα δεν γίνεται γνωστό αν οι δύο συντελεστές του έργου μόναζαν στην ίδια μονή. Μοναχός, ο οποίος προσδιορίζεται ως κτήτορας, και του οποίου το όνομα καθώς και το όνομα της μονής στην οποία εμόναζε έχουν αποξεσθεί, αποκτά κώδικα με τον Ιωάννην Κλίμακος⁷², που τον ολοκλήρωσε, στις 7 Ιουλίου 1060, ο νοτάριος Λέων. Ο πρεσβύτερος Βασίλειος, που υπηρέτούσε στον ναό του αγίου Θεοδώρου, στην Λαοδικεία, ολοκληρώνει, στις 24 Απριλίου 1068, την αντιγραφή Τετραευαγγέλου⁷³ για τον μοναχό Γεράσιμο *ηβηρου*⁷⁴: ο Βασίλειος, εκτός από την χρονολογία, μη-

61. Αρ. 272 – Vat. Reg. 41.

62. Πιθανόν πρόκειται για την μονή του αγίου Αθανασίου στο Άγιον Όρος, δεδομένου ότι ο κώδικας σήμερα βρίσκεται εκεί.

63. Αρ. 132 – Αθων. Λαύρας Γ 112.

64. Κατατάσσουμε τον κτήτορα στους μοναχούς λόγω του επιθέτου ταπεινοφροσύνης, με το οποίο προσδιορίζεται: βλ. C. Wendel, Die Ταπεινότης des griechischen Schreibermonches, *BZ* 43 (1950), 260-262.

65. Αρ. 147, 148 – Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης 2.

66. Αρ. 149 – Vat. 1815. Περιεχόμενο: Εφραάμι.

67. Mosq. Lenin Library, Rumiancevi F 270-1a 6 (457). Φέρει τρεις διακοσμητικές ταινίες, διακοσμημένα αρχικά γράμματα και μία πύλη βλ. Spitharakis, *Corpus*, 21.

68. Αρ. 171 – Lond. Brit. Mus. Addit. 20, 003.

69. Βλ. πιο πάνω τον κτήτορα Νικίτα (Αύγουστος 1022).

70. Αρ. 180 – Αθην. Εθν. Βιβλ. 179.

71. Αρ. 188 – Leninop. Öffentl. Bibl. 643.

72. Αρ. 205 – Paris. Bibl. Nat. 1477.

73. Αρ. 229 – Αθων. Βατοπεδίου 919.

74. Προφανώς καταγόταν από την Ιβηρία.

μονεύει και το όνομα του Ρωμανού του Διογένης καθώς και την κατάληψη της Λαοδικείας και πολλών άλλων πόλεων από τους Τούρκους. Δύο αδελφοί, ιερομόναχοι, ο Μιχαήλ και ο Βασίλειος, που μόναζαν στη λαύρα του Εξήκοντα γένους, είναι οι κτήτορες Ευαγγελισταρίου⁷⁵, που έγραψε, το 1068, μοναχός της ίδιας μονής, ο Λεόντιος. Ο μοναχός και πρεσβύτερος Ιωάννης ο Τζούτζουνας⁷⁶ αποκτά δύο κώδικες, το 1087 και το 1092, με τις Πράξεις και τις Επιστολές και οι δύο⁷⁷, δεδομένο που δείχνει τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά του. Ο Νικηφόρος, μοναχός στην μονή Μελετίου, γράφει, το 1091/1092, εικονογραφημένο κώδικα με τα Ευαγγέλια⁷⁸ για τον μοναχό Δανιήλ, ο οποίος πιθανόν μόναζε στο ίδιο ίδρυμα.

Ηγούμενοι (10) και μοναχοί (15) ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την αντιγραφή κωδίκων λειτουργικού (π.χ. Ευαγγελιστάρια) και γενικότερα θρησκευτικού περιεχομένου (Πατέρες, Βίοι κ.λπ.). Αντίστοιχα κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους ηγούμενοι και μοναχοί χορηγούν και την αντιγραφή περιορισμένου αριθμού κωδίκων νομικού περιεχομένου ή με έργα απ' την αρχαία λογοτεχνία και την γραμματεία του Βυζαντίου⁷⁹.

Τα σημειώματα, όπως ήδη είπαμε, είναι σύντομα μέσα όμως από αυτά εκφράζεται συχνά η επιθυμία του χορηγού για την απόκτηση συγκεκριμένου κεμέ-νου. Εκφράσεις και όροι, όπως *τοῦ πόθου κτησαμένου, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου, κτήτωρ, κτησάμενος* κ.λπ.⁸⁰ αποκαλύπτουν τον χορηγό και κτήτορα ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η κτήση εκφράζεται με γενική κτητική ή δοτική χαριστική. Σε περιπτώσεις γηγυμένων δεν φαίνεται πάντα με σαφήνεια αν το συγκεκριμένο πρόσωπο ήταν και ο χορηγός του χειρογράφου ή απλά ως προεστώς της μονής

75. Αρ. 239 – Oxon. Christ Church, Wake 15.

76. Ο κτήτορας, που πιθανόν ήταν και ο γραφέας των κωδίκων, μνημονεύει στα σημειώματα οικογενειακά του πρόσωπα, τον γαμβρό του Μανουήλ και την μητέρα του μοναχή Καλή.

77. Αρ. 261 – Lond. Brit. Mus. Harl. 5537. Αρ. 274 – Laur. Plut. IV. 32.

78. Αρ. 271 – Paris. Bibl. Nat. 81. Φέρει μικρογραφίες, δύο διακοσμητικές ταινίες, ένα επίτιτλο και μία πύλη (Spatharakis, *Corpus*, 36).

79. Ευαγγελιάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 165.

80. *Κατ' επιτροπήν, ἐξ επιτροπῆς, ἐπιτροπῆ, προστάξει, ἐκ προστάξεως, προστάξαντι, κτησάμενος, κτησάμενος καὶ χρονοῦσας, τοῦ ἐκ πόθου κτησαμένου, τοῦ πόθου κτησαμένου, κτισάμενος, κεκτημένος, κτηθεῖσα, τελεσιουργός, σπουδῆ καὶ συνάρσει, πέφικε, διὰ συνδρομῆς, δι' ἐπιμελείας καὶ συνδρομῆς, καταβαλλόμενος τὴν ἔξοδον, διὰ πολλοῦ πόθου καὶ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου, συνδρομῆ καὶ πόθου, κατ' ἐπιταγήν, δι' ἐπιταγήν καὶ δόσαν, ἀνεκαινίσθη, πορισάμενος, τῷ διδοῦντι τὴν ἔξοδον, δέδωκε, ἐκ προστάξεως καὶ μοθαποδοσίας, ἐν πόθου πολλῷ καὶ ἐφέσει πνευματικῆ.* Βλ. και Ευαγγελιάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 139-149.

έδωσε εντολή να αντιγραφεί ο κώδικας⁸¹, ενώ άλλοτε λέγεται ρητά ότι ο ηγούμενος είχε αναλάβει και την δαπάνη⁸². Η δωρεά εκφράζεται με τους όρους *προσηνέχθη, προσένεξις, δωρησάμενος, δέδωκε, έτέθη*.

Ο χορηγός, συνειδητοποιημένος για το υψηλό έργο που επιτελεί, παρακαλεί συχνά ως ανταμοιβή την μετά θάνατο σωτηρία της ψυχής του ή την υγεία και ευμερία του ίδιου και των τέκνων του και, σε κάποιες περιπτώσεις, φοβούμενος την απώλεια του βιβλίου, εξαπολύει αρές κατά του πιθανού κλέφτη. Τα παραπάνω στοιχεία παρατηρούνται σ' όλες τις εποχές, με μεγαλύτερη συχνότητα στους Παλαιολόγειους χρόνους⁸³.

Εκτός από λίγους κώδικες στους οποίους το ίδιο πρόσωπο ήταν γραφέας και χορηγός, οι υπόλοιποι κώδικες γράφτηκαν κατά παραγγελίαν (*έκ προστάξεως, κατ' έπιτροπήν του κυροῦ Ιακώβ μοναχοῦ καί πρεσβυτέρου καί Ιωάννου μοναχοῦ, έτελειώθη*⁸⁴... *συνδρομηῆ δέ καί πόνη κ.λπ.*) ή, πιθανόν, αγοράσθηκαν έτοιμοι. Στους περισσότερους κώδικες της εποχής δεν αναφέρεται ο χορηγός αλλά μόνον ο γραφέας, φαινόμενο που παρατηρείται όλες τις εποχές, ενώ, αντίστοιχα, σπάνια μνημονεύεται μόνον ο χορηγός ή ο αγοραστής. Πρόκειται για κώδικες έτοιμους και διαθέσιμους για πώληση; Είναι κάτι στο οποίο δεν μπορούμε να δώσουμε απάντηση· θεωρώ πιθανόν ότι ένας αριθμός κωδικών είχε γραφεί σε καλλιγραφεία μονών ή στο εργαστήριο λαϊκών επαγγελματιών γραφών από όπου μπορούσαν να προμηθευθούν οι ενδιαφερόμενοι χειρόγραφα με κείμενα της επιλογής τους. Και αυτά τα κείμενα βέβαια ως ποιά βαθμό θα μπορούσε να είναι ήδη έτοιμα και να αναμένουν αγοραστή όταν τα υλικά κόστιζαν αρκετά και μάλιστα όταν πρόκειται για περγαμινή ή τα χειρόγραφα ήταν διακοσμημένα;

Στα σύντομα βιβλιογραφικά και κτητορικά σημειώματα δεν διακρίνεται συχνά η σχέση χορηγού και γραφέα και η διαδικασία για την ολοκλήρωση του χειρογράφου. Όταν ο γραφέας ήταν στην υπηρεσία του χορηγού (Μιχαήλ Ζ', Βοΐλας) χρησιμοποιείται ο όρος *προστάξει* ή μνημονεύεται η σχέση των δύο προσώπων (κρητής Σελευκείας – αυθέντης μου κ.λπ.). Τον 11ο αιώνα δεν απαντά περί-

81. *Κατ' έπιτροπήν, προστάξει σπονδή καί προθυμίᾳ αὐτοῦ, τῷ προστάξαντι, προτροπή, τελειοουργός.*

82. *πόθη πολλῶ καί έπιμελείᾳ έξ οἰκειῶν αὐτοῦ ... κατασκευασθεῖσα καί κοσμηθεῖσα, διά συνδρομῆς καί έξόδου.*

83. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 151-153.

84. Το ρ. *έτελιώθη*, σε συνδυασμό με τους όρους *συνδρομηῆ* καί *πόνη*, δείχνει έμμεσα την διαδικασία του αντιγραφικού έργου και την συμβολή του χορηγού.

πτωση όπως αυτή του γραφέα που είχε αναλάβει συστηματικά αντιγραφική εργασία για την Ελένη-Ελισάβετ, χήρα του Στεφάνου Δουσάν, και ο οποίος την ευχαριστεί διότι *ἐχόρτασαν αἱ χεῖρες μου γράψιμον*. Σε παρακλήσεις για ευχές υπέρ των δύο συντελεστών του έργου μνημονεύεται, συνήθως, πρώτα το όνομα του χορηγού και μετά το όνομα του γραφέα ή, σε κάποιες περιπτώσεις, τα δύο πρόσωπα σε συνδυασμό (*εὐχεσθε ὑπὲρ ἡμῶν, εὐχεσθε ἀμφοτέρους, εὐχεσθε αὐτούς ἅμα τῷ γράψαντι, ἀμφοτέροι Καππαδόκαι*). Σε λίγα μόνο από όλα τα σημειώματα χορηγίας αναφέρεται αποκλειστικά ο χορηγός και όχι και ο γραφέας. Όπως φαίνεται από την διατύπωση των σημειωμάτων οι γραφείς εκτελούσαν την εργασία τους με ανεξαρτησία και αξιοπρέπεια μη αναζητώντας υψηλούς προστάτες των γραμμάτων και των τεχνών για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, όπως γνωρίζουμε για κάποιους λόγιους της αυλής που κολάκευαν ισχυρά πρόσωπα (Ιωάννης Τζέτζης, Θεόδωρος Πρώδρομος). Η ίδια διαπίστωση ισχύει για όλους τους αιώνες.

Δεδομένου ότι, όπως είπαμε, στα περισσότερα χειρόγραφα που έχουν σωθεί μνημονεύεται μόνον ο γραφέας, σε όσα δε έχουν μνεία του παραγγελιοδότη αναφέρεται κατά κανόνα και το όνομα του γραφέα, ακόμη και σε περίπτωση που ο χορηγός ήταν αυτοκράτορας, συμπεραίνουμε ότι υπήρχε εκ μέρους των χορηγών σεβασμός και εκτίμηση προς το επιτελούμενο αντιγραφικό έργο ενώ πολλοί παραγγελιοδότες, για λόγους ταπεινοφροσύνης ή άλλους⁸⁵, δεν θέλησαν να διαιωνίσουν το γεγονός της απόκτησης ενός κεμμένου.

Ποιά είναι το μορφωτικό επίπεδο των προσώπων που χρησιμοποίησαν οι χορηγοί για την αντιγραφή των κεμμένων; Από την μελέτη των σημειωμάτων συμπεραίνουμε ότι οι γραφείς, στους οποίους δόθηκε παραγγελία, χειρίζονταν σωστά τη γλώσσα, κάποιοι μάλιστα αναφέρονται ως καλλιγράφοι⁸⁶ ή αποκαλύπτεται έμμεσα ότι ήταν επαγγελματίες, όπως στην περίπτωση του γραφέα του πατριζίου Πόθου. Τα σημειώματα είναι γενικά ορθογραφήμενα ή με λίγα λάθη, χωρίς να λείπουν και οι εξαίρεσεις όπου συναντούμε πολλά ορθογραφικά λάθη, όπως στην περίπτωση του Ευσταθίου Βοΐλα, που, μη βρίσκοντας, πιθανόν, στις ανατολικές επαρχίες όπου βρισκόταν εξειδικευμένο γραφέα, κατέφυγε στις υπηρεσίες μοναχού από την Καππαδοκία που ήταν στην υπηρεσία του ενώ στην Αντιόχεια άλλος χορηγός (Λέων Σαρβανδηνός) ανευρίσκει πρόσωπα που γράφουν αλάνθιστα. Γενικά, παρατηρούμε ότι οι χορηγοί είχαν την οικονομική δυνα-

85. Π.χ. αγορά έτοιμου χειρογράφου.

86. Στην *Διάταξιν* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, μεταξύ των πολλών βιβλίων που δωρήθηκαν, ένα περιγράφεται ως *καλόγραφον ὄλον* (MM V, 325).

τότητα να δώσουν την παραγγελία τους σε γραφείς κάποιου επιπέδου, συχνά μάλιστα πολύ υψηλού.

Παρά τον αριθμό των χορηγιών που εμφανίζονται και κάποιες ρητές αναφορές ότι ανέλαβαν την δαπάνη σε μία μόνο περίπτωση έχουμε το κόστος και αυτό αποκλειστικά για την αντιγραφική εργασία: συγκεκριμένα, ο μοναχός Συμεών τελειώνοντας⁸⁷, το 1057, περγαμινό κώδικα με έργα του Συμεών του Μεταφραστού (Βίοι αγίων Ιανουαρίου και άλλα σχετικά αγιολογικά κείμενα) γράφει ότι για επτά χειρόγραφα με έργα του ίδιου συγγραφέα είχε λάβει ως αμοιβή από τον πατρίκιο Πόθο 150 νομίσματα. Δεν γνωρίζουμε κάτι για την τύχη των άλλων 6 βιβλίων, οπότε θα είχαμε πληροφορίες για τον αριθμό φύλλων, εικονογράφηση πιθανόν, υλικό γραφής, που μάλλον θα ήταν περγαμινή επίσης, αλλά με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας υπολογίζουμε ότι κάθε χειρόγραφο είχε κοστίσει κάτι λιγότερο από 22 νομίσματα. Έτσι πληροφορούμαστε ότι ένας πατρίκιος είχε κάποια ιδιαίτερα πνευματικά ενδιαφέροντα και την δυνατότητα να δαπανήσει σημαντικά ποσά προσλαμβάνοντας έναν επαγγελματία καλλιγράφο. Για δύο άλλα χειρόγραφα, των ετών 1052⁸⁸ και 1074⁸⁹, έχουμε την πληροφορία ότι το μεν πρώτο αγοράσθηκε αντί 24 νομισμάτων⁹⁰ ενώ το δεύτερο, που είχε αρπαγεί από εμπρησθέν μετόχο μονής, αγόρασε από τον κλέφτη ένας βασιλικός νοτάριος αντί 3 νομισμάτων⁹¹ (στην περίπτωση αυτή η τιμή δεν είναι ενδεικτική). Για το χειρόγραφο του Πόθου και αυτό που πουλήθηκε 24 νομίσματα παρατηρούμε ότι, έχοντας περίπου τον ίδιο αριθμό και τις ίδιες διαστάσεις φύλλων⁹², δεν διαφέρουν σημαντικά στην τιμή (ενώ ο Ευστάθιος Βοΐλας στην διαθήκη του ορίζει να δοθούν σε επίσκοπο 6 νομίσματα ή ένα βιβλίο). Στα τέλη του 9ου και το πρώτο μισό του 10ου αιώνα έχουμε την πληροφόρηση ότι κώδικες αντίστοιχου περίπου μεγέθους με τους προηγούμενους είχαν κόστος 13 και 21 νομισμάτων για την αντιγραφική εργασία και συνολικό κόστος 21 και 26 νομίσματα αντίστοιχα (Αρέθας), για τον 12ο αιώνα 18 νομίσματα ως συνολικό κόστος για κώδικα αντίστοιχου μεγέθους με αυτούς του 11ου αιώνα και 21 νομίσματα για κώδικα μικρότερο⁹³. Για την Παλαι-

87. Αρ. 200 – Πάτιμου 245. Το σημείωμα είναι στο φ. 196 και ο κώδικας έχει συνολικά 216 φ.

88. Αρ. 185 – Lond. Brit. Mus. Addit. 39, 602.

89. Αρ. 247 – Vat. 436 (olim 586).

90. R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci II: Codices 330-603*, Vaticano 1937, 173. Φύλλα II+222, περγαμινή.

91. K. and S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, IX, Boston Massachusetts 1939. Φύλλα I+221, περγαμινή.

92. Το χειρόγραφο του Πόθου ήταν λίγο μεγαλύτερου μεγέθους.

93. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Σημειώματα», 23-29.

ολόγεια εποχή δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για την τιμή χειρογράφων παρά τον μεγάλο αριθμό των χορηγών (ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση βομβύκινου και εικονογραφημένου κώδικα που γράφτηκε στα Βελλάγραδα το 1413 και κόστισε 16 άσπρα, δηλαδή ένα υπέρπυρο, χώρια το πολυτελές του δέσιμο, και του οποίου η τιμή δημιουργεί προβληματισμό)⁹⁴.

Άλλα προβλήματα που με απασχόλησαν είναι τα ακόλουθα: ώς ποιο βαθμό και σε τί ποσοστό είχαν οι χορηγοί υψηλή παιδεία; Π.χ. το κτητορικό σημείωμα του Ευσταθίου Βοΐλα γράφεται από πρόσωπο που κάνει πολλά ορθογραφικά λάθη. Πατί δεν το έγραψε ο ίδιος ο κτήτορας αν χειριζόταν την γλώσσα καλύτερα από τον γραφέα;

Οι χορηγοί, τουλάχιστον αυτοί που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, ανήκαν σε φιλόλογικούς κύκλους; Τόσα θρησκευτικού περιεχομένου βιβλία οι χορηγοί τα κρατούσαν για προσωπική χρήση, δεδομένου ότι οι δωρεές που έχουν επισημανθεί είναι λίγες; Οι λαϊκοί χορηγοί, γενικά, κινούνταν από θρησκευτικό ζήλο, όπως ο ανακτόγαμβρος και μέγας στρατοπεδάρχης Ιωάννης Κομνηνός Συναδηνός, γύρω στο 1300, ή η απόκτηση χειρογράφων ήταν ένα είδος μίμησης; Κι αν ήταν μίμηση, ή συριμός, επηρέασαν οι χορηγοί την πνευματική ανάπτυξη της εποχής; Πιστεύω πως ναι. Οι χορηγοί, στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον, πρέπει να είχαν επαφές μεταξύ τους και να μη δρούσαν τελείως ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Είναι κάτι που το υποθέτουμε, βασιζόμενοι στο είδος των κεμένων που αποκοτούσαν.

Οι χορηγοί χειρογράφων οι οποίοι ανήκαν στους κόλπους της Εκκλησίας είναι, όπως παρατηρήσαμε, περισσότεροι από τους λαϊκούς, κοινός τόπος από τον 9ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Η εκπαίδευση που υπήρχε στις μονές, η ανάγκη για χρήση στους ναούς λειτουργικών βιβλίων ή άλλων που χραισίζεσαν ως πνευματική τροφή ωθούσαν πολλά πρόσωπα με υψηλά ή κατώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα, ηγουμένους και μοναχούς, να αποκτήσουν κείμενα χρηστικά και θρησκευτικού περιεχομένου γενικά⁹⁵. Οι περιπτώσεις των λαϊκών χορηγών του 11ου αιώνα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κόστος παραγωγής ενός χειρογράφου και οι δαπάνες για εκπαίδευση περιόριζαν το αναγνωστικό κοινό σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις (γνωρίζουμε ένα μόνο παράδειγμα χορηγού που δεν φέρει

94. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Χορηγοί*, 164.

95. Πρέπει να επισημανθεί και ο πρόσθετος λόγος ότι πολλά βιβλία χορηγών οι οποίοι ανήκαν στην Εκκλησία δόθηκαν κάποια στιγμή σε μονές ή ναούς όπου και διατηρήθηκαν ενώ δεν συνέβη στην ίδια έκταση κάτι ανάλογο με τα βιβλία των κοσμικών χορηγών.

κάποιο τίτλο ή αξίωμα). Το ενδιαφέρον για απόκτηση βιβλίων παρατηρείται όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά σε όλη την αυτοκρατορία ακόμη και σε εδάφη που δεν ανήκαν στην αυτοκρατορία (π.χ. Παλαιστίνη) ενώ παρατηρούμε ότι βιβλία στην Μ. Ασία γράφτηκαν και κατά την εποχή των τουρδικών επιθέσεων (Λαοδικεία). Ιδιωτικές βιβλιοθήκες που δωρίζονταν σε μονές ή ναούς πρέπει να ήταν μεγάλες αν κρίνουμε από τις πληροφορίες που έχουμε από άλλες πηγές για τον Ευστάθιο Βοΐλα που είχε εφοδιάσει τον ναό που είχε στα κτήματά του με 76 βιβλία⁹⁶, τον Μιχαήλ Ατταλειάτη που έδωσε στην μονή Πανουκτίριμονος 32 βιβλία⁹⁷ και τον Γρηγόριο Πακουριανό που προικοδότησε την μονή στην Πετριτζό με 31 χειρόγραφα⁹⁸.

Παρενθετικά θα αναφέρω ότι στα μισά σημειώματα χορηγίας μνημονεύεται για χρονολογικούς σκοπούς ο αυτοκράτορας ή το αυτοκρατορικό ζεύγος. Οι γράφοντες ή οι χορηγοί, που είχαν δώσει την παραγγελία, άσχετα με τον τόπο που γράφτηκε το χειρόγραφο, γνωρίζουν καλά όλες τις δυναστικές αλλαγές και την δυναστική νομιμότητα. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι στις μνείες των Μιχαήλ Ε', Κωνσταντίνου Θ' και Ζωής η τελευταία προσδιορίζεται ως πορφυρογέννητος⁹⁹ σε κώδικα δε που γράφτηκε το 1068¹⁰⁰ μνημονεύονται «οί πιστότατοι βασιλείς Ῥωμανός (Δ' ο Διογένης) καί Εὐδοκία καί τὰ αὐτῆς τέκνα Μιχαήλ, Ἄνδρόνικος καί Κωνσταντῖνος οἱ πορφυρογέννητοι καί αὐτοκράτορες Ῥωμαίων».

96. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 24-25. Βλ. και πιο πάνω, σημ. 8.

97. MM V, 325-326.

98. Lemerle, *Cinq études*, 153.

99. Αρ. 166 – Αθων. Ιβήρων 16. Αρ. 180 – Αθην. Εθν. Βιβλ. 179.

100. Αρ. 230 – Oxon. Christ Church, Wake 15.

TITOS PAPAMASTORAKIS

THE EMPRESS ZOE'S TOMB

At the end of his account of Basil II's reign, the historian John Skylitzes mentions that the emperor had asked his brother Constantine, the heir to the throne, to bury him in the Church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon¹. His wishes were respected and among other witnesses this piece of information can be cross checked with a passage in George Pachymeres. Pachymeres relates how in 1260 one of Michael VIII Palaiologos's patrols stumbled on Basil's tomb in the ruined church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon. The remains lay shattered by the side of the tomb, entire, desecrated and stripped bare. Indeed the tomb robbers had mocked the remains by placing a flute where the mouth had once been. Despite the grandeur of the open tomb, the patrol would not have been able to identify the desecrated body had there not been an inscription containing the name Basil Bulgaroktonos (the Bulgar-Slayer)². This passage from Pachymeres together with an extract from Basil's funerary epigram published in an Athenian newspaper in 1905, was the inspiration for Kostis Palamas's poem «Ἡ Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ» (The Emperor's Flute), published in 1910³.

Eleven years later in 1921 S. G. Mercati⁴ published the whole of the epigram inscribed on Basil's tomb monument, based on the manuscripts: cod.

1. Skylitzes (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973), 369,17-19: ταφῆναι δὲ παρεκάλεσε τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν, ὃν καὶ διάδοχον κατέλιπε τῆς ἀρχῆς, ἐν τῷ κατὰ τὸ ἑβδομον ναῷ τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ θεολόγου. ὃ δὴ καὶ γέγονεν.

2. Pachymeres (*Georges Pachymérés, Relations Historiques*, ed. A. Failler [CFHB 24/1], Paris 1984), I, 175,12-26.

3. K. Kasinis, *Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ «Φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ»*, Athens 1980, 48-51.

4. S. G. Mercati, Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroetono, *Bessarione* 25 (1921), 137-142 [= *Collectedanea Byzantina* II, Bari 1970, 226-231]: Στίχοι ἐπιτάφιοι εἰς τὸν τάφον κυροῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ βασιλέως.

Ἄλλοι μὲν ἄλλους τῶν πάλα βασιλέων
αὐτοῖς προαφώρισαν εἰς ταφὴν τόπους·

Ambros. gr. 801 (f.2^v), Marc. gr. VII.12 (f.355^v) and Paris gr. 1759 (f.A^r). The epigram, entitled *Funerary verses on the Tomb of the Lord and Emperor Basil Bulgaroktonos*, refers first of all to the emperor's choosing to be buried in the Hebdomon, goes on to describe him as an ever vigilant and tireless warrior and ends with an invocation to passers-by on behalf of the emperor and his troops:

*While other emperors in the past
predestined other places for their tombs,
yet I Basil, who was born in the purple,
set up my tomb in the Hebdomon Campus
and rest after my countless labours
regretting nothing of what I suffered in battle.
For no man saw my spear stand still
from the moment the King of Heaven appointed me
emperor and great king of the earth.
But tirelessly throughout my life
I liberated the children of New Rome,
sometimes courageously setting out on campaign in the West
and sometimes to the furthestmost bounds of the East.
And the Persians and the Scythians will bear witness to that,
as well as the Abchasian, the Ishmaelite, the Arab and the Georgian.
And now that you see this tomb, o man,
repay our campaigns with your prayers.*

The first four lines of the epigram show that Basil, a porphyrogennetos, had chosen, unlike other emperors who had built their tombs elsewhere, to be buried

ἐγὼ δὲ Βασιλεῖος, πορφύρας γόνος,
ἴσθημι τύμβον ἐν τόπῳ γῆς Ἐβδόμου
καὶ σαββατίζω τῶν ἀμετρούτων πόνων
οὓς ἐν μάχαις ἔστεργον, οὓς ἐκαρτέρουν.
οὐ γάρ τις εἶδεν ἡρεμοῦν ἐμὸν δόρυ,
ἀπ' οὗ βασιλεὺς οὐρανῶν κέκληνέ με
αὐτοκράτορα γῆς μέγαν βασιλέα,
ἀλλ' ἀγρυπνῶν ἅπαντα τὸν ζωῆς χρόνον
Ῥώμης τὰ τέκνα τῆς νέας ἐρυόμην
ὅτε στρατεύων ἀνδρικῶς πρὸς ἐσπέραν,
ὅτε πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὄρους τοὺς τῆς ἔω.
καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο Πέρσαι καὶ Σκύθαι,
σὺν οἷς Ἄβασγός, Ἰσμαῖλ, Ἄραψ, Ἰβηο.
καὶ νῦν ὄρων, ἀνθρώπε, τόνδε τὸν τάφον
εὐχάϊς ἀμειβου τὰς ἐμὰς στρατηγίας.

in the Hebdomon, the Campus Martius of Constantinople. The Hebdomon was the place where emperors were acclaimed, where troops drilled and where emperors acknowledged the cheers of the crowd when they returned victorious from campaigns. It was moreover the starting point for triumphal processions leading to the Golden Gate⁵. The rationale behind the choice of this particular spot as a burial place for an emperor who had been the very model of a soldier king is clearly set out in the text of Basil's funerary epigram.

Similarly the church in which he wished to be buried was not a fortuitous choice, given that it was linked by tradition with two important emperors, Constantine the Great and Basil I, founder of the Macedonian dynasty. According to the *Patria of Constantinople*⁶, Constantine the Great founded a basilica at Hebdomon and dedicated it to St. John the Evangelist. According to *Theophanes Continuatus*, Basil I rebuilt this same church, which had in the meantime been deserted and ruined, decorating it and fortifying it⁷.

The burial of Basil in the Hebdomon breaks with the tradition whereby Byzantine emperors were buried in the mausolea associated with Constantine the Great and Justinian I in the Holy Apostles Church⁸. There had been few exceptions to the perpetuation of this tradition, and all of them due to political circumstances. During the period of the Macedonian dynasty, only two emperors in the tenth century had chosen, each for different reasons, to be buried in their own foundations: Romanos Lekapenos and John Tzimiskes. But neither Lekapenos, nor Tzimiskes was a member of the Macedonian dynasty. Romanos, a usurper, wishing to give the new dynasty he was attempting to found a noble

5. G. Dagron, *Naissance d'une capitale*, Paris 1974, 100-102, 113. It should be noted that the first stop on Basil I's triumphal procession in 879 was the church of St. John the Baptist-in-Hebdomon; see M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge University Press 1986, 155, 213. In the tenth century, the saving of Constantinople from the Avar siege of 617 was commemorated by a procession that began at Hagia Sophia and ended in the Hebdomon, *ibidem*, 75. On the Hebdomon area, see Th. Makridis, Τὸ βυζαντινὸν "Ἑβδομον καὶ αἱ παρ' αὐτῷ μοναὶ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ Μάμαντος, *Θρακικά* 10 (1938), 137-198.

6. *Patria (Scriptores Originum Constantinopolitanarum)*, ed. Th. Preger, Leipzig 1907), III, 144, p. 260, 11-13. See also the comments of A. Berger, *Untersuchungen zu Patria Constantinupoleos* [Πουκίλα Βυζαντινά 8], Bonn 1988, 682ff.

7. *Theophanes Continuatus* (Bonn), 340,3-6: μεθ' ἧς καὶ τὸν τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ θεολόγου ἐν τῷ καλουμένῳ Ἑβδόμῳ ναὸν τῷ χρόνῳ πονήσαντα καὶ καταβληθέντα ἀνίστησι, καλλοναῖς τε ὠραῖσας καὶ ὀχυρώμασι κατασφαλισμένον.

8. On the Holy Apostles as imperial mausoleum, see Ph. Grierson, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)*, *DOP* 16 (1962), 3-60.

character, founded a church in his *Oikos* at the Myrelaion⁹. This was where his whole family were buried¹⁰. John Tzimiskes, the murderer of Nikephoros Phokas, in an attempt to act as the very embodiment of imperial authority, had himself buried in the Chalke Church, which he had re-founded at the entrance to the Imperial Palace and which he had endowed with a wealth of sacred relics and treasures from his conquests in the East¹¹.

So the first legitimate emperor who, for reasons of personal choice, abandoned the established tradition of imperial burial in the church of the Holy Apostles was Basil II. By adopting the burial strategies of Romanos Lekapenos and John Tzimiskes, who had had a different agenda, the porphyrogennetos Basil set aside the political symbolism of the collective burial place, creating a new one in his turn, that of the individual imperial burial place. The choice of the Hebdomon area for his burial emphasized the character in which he had triumphed, that of the military commander, while the choice of the church of St. John the Evangelist, author of Revelations, is likely to have been a reflection of current expectations of the end of the world¹². Basil's wish and its realization opened the way to customs that became the rule after the death of his brother Constantine VIII, the last emperor to be buried according to tradition in the Holy Apostles¹³.

9. On the importance of the *Oikos*, see P. Magdalino, *The Byzantine Aristocratic Oikos*, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], (Oxford) 1984, 92-111; idem, *Constantinople Médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, Paris 1996, 24, 42, 65-66 on the Myrelaion *Oikos* (hereafter Magdalino, *Constantinople Médiévale*).

10. Romanos Lekapenos, his wife Theodora, their sons Christophoros and Constantine and their daughter Helena were all buried in the Myrelaion, see *Theophanes Continuatus*, 403,20-403,3 (on the translation of three sarcophagi from the church of St. Mamas to the Myrelaion), 402,8-11 (on Theodora's burial), 420,17-21 (on the burial of Christopher), 441,11-14 (on Romanos's burial), 473,9-17 (on Helena's burial); Pseudo-Symeon (Bonn), 733,16-19 (on Theodora's burial), 744,21-23 (on the burial of Christopher), 754,16-18 (on Romanos's burial). On the Myrelaion as mausoleum of the Lekapenos family, see also Grierson, *op. cit.*, 28-29 and C. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton University Press 1981, 6.

11. On the re-founding of the church of the Saviour-in-Chalke by John Tzimiskes, see Leo Deacon (Bonn), 128,1-129,4, 166,1-6, 166,20-23, 177,17-19, 178,14-16; *Patria*, III, 213, p. 282,8-283,3. See also C. Mango, *The Brazen House*, Copenhagen 1959, 149ff.

12. On Byzantine attitudes to eschatology, see P. Magdalino, *The History of the Future and its Uses: Prophecy, Policy and Propaganda*, in: R. Beaton – Charlotte Roueché (eds.), *The Making of Byzantine History. Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, London 1993, 3-34, esp. 26. See also A. Külzer, *Konstantinopel in der apokalyptischen Literatur der Byzantiner*, *JÖB* 50 (2000), 51-76.

13. See Grierson, *op. cit.*, 58-59.

After the death of the Emperor Constantine VIII, all the subsequent emperors would found their own churches where they would be buried alone or with members of their family. The three consorts of the purple-born Empress Zoe, Romanos III Argyros, Michael IV and Constantine IX Monomachos, none of whom belonged to the Macedonian dynasty or fathered heirs, each founded a large monastery (the Perivleptos, the Anargyroi and St. George in Mangana) where they were buried.

According to Psellos¹⁴ Romanos Argyros founded his mausoleum in emulation of Justinian's great church of Hagia Sophia. He decided to rival him by building a church dedicated to the Virgin. But this decision caused a multitude of woes, given that in order to fund the building of the monument the emperor imposed a series of new taxes, while at the same time squandering the gold reserves of the imperial treasury. Romanos himself, according to Psellos, supervised the construction of the church and attempted to give the monastery the air of an imperial court. It was there, according to Skylitzes¹⁵, that he built his own tomb monument.

Psellos records that Michael IV's foundation outshone all the earlier imperial efforts at church building. Michael succeeded in creating an exceptionally interesting complex, combining the architectural, mosaic and painted decoration of the church with baths, fountains and gardens in the surrounding precincts¹⁶. And he did all this, not to rival Justinian as his predecessor had done, but to please God and the healer saints, believing that this would guarantee him a cure. When he died, he was buried in the church to the left of the entrance near the sanctuary.

Psellos considered the building of the Mangana Monastery the crowning excess of the vainglorious Constantine Monomachos¹⁷, and Skylitzes was to agree with him¹⁸. His overweening ambition to build a church that would be more beautiful than all those that had gone before was a source of countless trials and tribulations, because he too squandered public money. In this huge foundation, a veritable city within a city, Monomachos's lover Maria Skleraina was also buried.

14. Psellos, *Chronographia* (Michel Psellos, *Chronographie*, ed. É. Renauld, I-II, Paris 1926, 1928) III, 14-15, I, p. 41, 1-43, 41. See also J. Darrouzès, *Le mouvement des fondations monastiques au XIe siècle*, *TM* 6 (1976), 160.

15. Skylitzes, 392, 10-12.

16. Psellos, *Chronographia* IV, 31, I, p. 71, 1-72, 24. See also Darrouzès, *op. cit.*, 160.

17. Psellos, *Chronographia* VI, 185-187, II, p. 61, 1-63, 18. See also Darrouzès, *op. cit.*, 160.

18. Skylitzes, 476, 44-477, 64.

The purple-born Empress Zoe, unlike all these gentlemen who became emperors purely and simply by marrying her, was not buried in any of these establishments. Indeed how could she be? As the wife of Constantine Monomachos she could neither be buried in Romanos's mausoleum nor in that of Michael. She could, of course, have been buried in the church cum mausoleum of her third consort, that is to say in St. George in Mangana. But her rival, Skleraina, was already buried there. I doubt that the Empress had the slightest intention of tolerating in the afterlife the humiliation that she had endured in her lifetime.

As to the location of Zoe's tomb, research to date has been based on a passage in Theodore Skoutariotes which says: *the Empress Zoe died and was buried in a most fitting and imperial manner in the church of the Antiphonetes, which had been built by her*¹⁹. This much later witness from the second half of the thirteenth century has led all scholars to look for a church of the Antiphonetes that had been founded by Zoe²⁰. However, I think that the accuracy of the statement *in the church of the Antiphonetes, which had been built by her* can be checked. In relation to the burial place of Zoe's uncle, Basil Bulgaroktonos, Skoutariotes tells us: *and the emperor Basil died and was buried in the church of favourite saint John the Evangelist-in-Hebdomon, which had been built by him*²¹. But, as I have already mentioned above, tenth-century sources (i.e. the *Patria of Constantinople* and *Theophanes Continuatus*) report that the church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon was a foundation of the reign of Constantine the Great that was restored by Basil I. Consequently the later version in Skoutariotes that makes Basil II the church's founder is seen to be mistaken. Could the same be true of Zoe's church of Christ Antiphonetes? We only have to consult the historical and literary sources.

19. Skoutariotes (*MB VII*), 163,3-5: ἐπὶ τούτου θνήσκει ἡ βασίλισσα Ζωὴ καὶ θάπτεται λίαν φιλοτίμως καὶ βασιλικῶς ἐν τῷ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθέντι ναφ' τοῦ Ἀντιφωνητοῦ.

20. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique III: Les églises et les monastères*, Paris 1969², 506-507; Mango, *op. cit.*, 146; G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* [Dumbarton Oaks Studies 19], Washington, D. C. 1984, 356-360; Magdalino, *Constantinople Médiévale*, 34, 67; idem, Constantinopolitana, in: I. Ševčenko – I. Hutter (eds.), *AETOS. Studies in Honour of Cyril Mango*, Stuttgart-Leipzig 1998, 220-227 (hereafter Magdalino, Constantinopolitana).

21. Skoutariotes, 159,6-9: τελευτᾷ δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς Βασίλειος καὶ θάπτεται ἐν τῷ παρ' ἐκείνου οἰκοδομηθέντι ναφ' τοῦ ἡγαπημένου ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν τῷ Ἐβδόμῳ.

The earliest evidence of Zoe's connection with the church of Christ Antiphonetes comes in an epigram entitled *More Verses on our Lord and God Jesus Christ Antiphonetes*, published by G. Sola in 1916²².

*Desiring that this building should be seemly
as a dwelling place for Thy glory, o Word,
the Empress Zoe, joined in marriage to Romanos,
has beautified the floor we see before us,
making a sparkling purple circle in the middle
like that other shining disc
that sends out rays of light all around
[with] shimmering silver and precious stones
which glint and shine as one
and everyone marvels at their craftsmanship.
But grant them, O [Lord] Most High, in return
life and light and grace and an answer to their prayers.*

The epigram uses common metaphors: Zoe, in return for her efforts in creating a pavement so beautiful as to resemble a radiant sun, which lights up the surrounding space with its beams, asks for life [ζωή] (a reference to her name), light [φῶς] (a reference to the sun-disc shape of the pavement and its sparkling materials) and grace [χάρις] (a reference to the craftsmanship of the pavement, exploiting the dual meaning of the Greek word χάρις: “beauty” and “grace”). From the *lemma* and the text of the epigram, we can conclude the following: Zoe decorated the floor of the church of Christ Antiphonetes with

22. G. Sola, Giambografi sconosciuti del secolo XI, *Roma e Oriente* 11 (1916), 24: Στίχοι ἔτεροι εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἀντ<α>φωνη<ή>.

Τὴν εὐπρέπειαν ὡς ποθοῦσα σοῦ δόμου
σπηνώματος τόπον τε σῆς δόξης, Λόγε,
Ζωὴ βασιλῆς ἧς Ῥωμανὸς εὐνέτης
καθωραῖζει τὸν προκειμένον πέδον,
στίλβοντα κύκλον πορφυρόχρουν ἐν μέσῳ
ὡς δίσκον ἄλλον ἰδρύσασα φωσφόρου
ἀκτῖνας ἐκπέμποντα φαιδροῦς κυκλόθεν
τάς μαρμαρυγὰς ἀργύρου καὶ τῶν λίθων,
αἶ καὶ συναστράπτουσιν αὐγαῖς ἐκ μέσου
καὶ πάντας ἐκπλήττουσι ταῖς εὐτεχνίαις.
ἀλλ' ἀντίδος ζωὴν <τε> καὶ φῶς καὶ χάριν,
ἕψοτε, τοῦτοις καὶ δεήσεων πέρας.

splendid marble intarsia and silver [work]. This work was carried out in the period 1028-1034, given that Romanos Argyros is named as Zoe's consort. It is not therefore a question of building, but of decorating an already existing church, certainly earlier than 1028. Thus Skoutariotes' information about Zoe building the church of the Antiphonetes does not stand up, just as his reference to Basil II founding the church of St. John the Evangelist-in-Hebdomon did not.

However, the information that Zoe was buried in the Antiphonetes Church is confirmed in a reference in Anna Komnene. It occurs in the context of her account of the problems that arose out of the expropriation of church treasures by the Emperor Alexios I Komnenos in 1081. The church treasures that Alexios selected for expropriation were as follows: the silver gates of the church of the Theotokos at Chalkoprateia, the gold and silver decoration from the tomb monument of the Empress Zoe in the church of Christ Antiphonetes and some liturgical vessels from the church of St. Averkios in the patriarchal apartments²³. Anna Komnene relates how at the Synod that was convened in 1082 to examine the question of Alexios's expropriations: *it was shown that he had expropriated nothing other than gold and silver decoration from the tomb of that famous Empress Zoe, and a few other ... objects that were not needed for the Holy Liturgy*²⁴. And she closes the subject by relating how the emperor therefore *immediately set aside for the Sekreton of the Antiphonetes a suitable sum in gold which was to be paid annually out of the public purse [lit. treasury], something which has been done without exception to this day; for that is where the tomb of the Empress Zoe lies*²⁵.

Thus Anna Komnene tells us, without giving any other details about the church, that Zoe's tomb monument was in the Antiphonetes Church and was clad in gold and silver. Michael Psellos had already mentioned the splendour of Zoe's funerary monument, but he had said nothing about the empress's burial place. He contented himself with commenting with his familiar irony on the

23. See A. Glavinas, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)*, Thessaloniki 1972, esp. 68-71.

24. Anna Komnene (*Annae Comnenae Alexias*, ed. D. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001) VI, 3, p. 172,34-37: καὶ ἐπεὶ μηδὲν ἕτερον ἀφαραγεθὲν καταφαίνεται, ἀλλ' ἡ μόνος ὁ τῆ σοφῆ τῆς βασιλίδος ἐκείνης ζωῆς ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐπικείμενος κόσμος καὶ ὀλίγα τινὰ ἄλλα σκευῆ μὴ τοσοῦτον εἰς ἱερὰν λειτουργίαν χρηματίζοντα ... See Glavinas, *op. cit.*, 70, 90.

25. Anna Komnene VI, 3, p. 173,63-67: εἴτ' αὖθις τὰ βρέβια ἀνελίττειν προστάττει τοῖς ἔχουσιν, ἵνα καταφανῆ γένηται τὰ ἀφηρημένα. Καὶ παραχρῆμα τῶ μὲν σεκρέτῳ τοῦ Ἀντιφωνητικοῦ χρυσοῦ ποσότητα ἱκανὴν ἐλόγησατο κατ' ἔτος εἰσκομιζομένου τοῖς τοῦ δημοσίου φροντισταῖς, ὃ καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἀπαρασάλευτον διαμεινῆναι (ἐκεῖσε γὰρ ἡ τῆς δηλωθείσης βασιλίδος σορὸς ἐναπέτετο).

foolish attempt by Constantine Monomachos to canonize his wife after her death, with a view to making his own position on the throne all the more secure. Thus Psellos recounts how: *when one of the silver colonettes that surrounded her [i.e. Zoe's] tomb got damp and at a certain point, where the silver had rubbed off, in accordance with the laws of nature, a virulent mould had begun to sprout, he [i.e. Monomachos] enthusiastically spread the word in the palace that a miracle had occurred at the empress's tomb, so as to indicate to all that her soul was numbered among the angels. Naturally everyone knew what had happened, but everyone fed his [the emperor's] enthusiasm, some from fear, and others to turn the circumstance to their own advantage*²⁶.

From Psellos's account we learn that Zoe's elaborate tomb monument was in the form of a "ciborium" supported on columns clad in silver. Although Psellos says nothing about the place where Zoe's tomb monument stood, he dedicates a small chapter to Zoe's special relationship with a magical icon of Christ Antiphonetes, which she herself had made. Psellos tells us that: *Not to mention her own, so to speak, Jesus which she had fashioned with [the] greatest attention to detail and ornamented with the most splendid materials, to such an extent that it was very nearly the living image. Because by changes in colour it gave replies to questions and each [changing] shade revealed future events. And from [all] this she [Zoe] prophesied much of what was to happen*²⁷.

From Psellos's account it is evident that Zoe's relationship with the Antiphonetes was more complicated than it seemed. Psellos begins his account of Maria Skleraina by describing how generously Zoe received her consort's lover in the palace. After that he sketches Zoe's character and her weakness for Indian perfumes and incense. He follows this up with the account of the mira-

26. Psellos, *Chronographia* VI, 183, II, p. 61,6-15: αὐτίκα στυλίσκου τινὸς τῶν περὶ τὸν ἐκείνης τάφον ἀργύρῳ περιηλεμμένον ὑγρότητά τινα προσειληφότος κατὰ τι μέρος ἔνθα ἡ κρεῖττων ὕλη διέσχιστο, καὶ βραχύν τινα μύκητα κατὰ τοὺς φυσικοὺς ἀναδόντους λόγους, ὁ δὲ ἐνθουσιασμοῦ τε πλήρης ἐγένετο καὶ βοῆς ἐνεπίμπλα τὰ βασιλεία, ὡς τοῦ Κρεῖττονος παραδοξοποιήσαντος ἐπὶ τῷ τύμβῳ τῆς βασιλίδος, ἵν' ἅπαντες γνοῖεν ὅτι ἀργέλοις ἡ ἐκείνης ψυχὴ συναρθιθμηται: οὐδεὶς μὲν ἠγνόει τὸ πεπραγμένον, σὺμπαντες δὲ τὸν ἐκείνου ζῆλον ὑπέτρεφον, οἱ μὲν δεδιότες, οἱ δ' ἄφορητὴν τὸ πλάσμα εὐπορίας βίου ποιοῦμενοι.

27. Psellos, *Chronographia* VI, 66, I, p. 149,1-7: Ἀμέλει τοι καὶ τὸν ἐκείνης, ἵν' οὕτως εἴπωμι, Ἰησοῦν διαμορφώσασα ἀκριβέστερον, καὶ λαμπροτέρα ὕλη ποιῶν, μικροῦ δεῖν ἔμπνουν εἰργάσατο τὸ εἰκόνημα: ἐπεσημαίνετο γὰρ τοῖς χρώμασι τὰ αἰτούμενα, καὶ ἐδῆλου τὰ μέλλοντα ἢ χροιά: πολλὰ γοῦν ἐκείνη ἐντέθειεν τῶν ἐσομένων κατεμαντεύετο: ... See also the remarks of J. Duffy, *Reactions of Two Byzantine Intellectuals to the Theory and Practice of Magic: Michael Psellos and Michael Italikos*, in: H. Maguire (ed.), *Byzantine Magic*, Washington, D.C. 1995, 88-90 and R. Volk, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos*, Munich 1990, 333-339.

culous image of the Antiphonetes and attempts to interpret its changing colours by reference to what he calls ancient authors, who considered such theophanies to result from the action of perfumes, precious stones and other appropriate substances. He concludes that, in his opinion, Zoe was not following any pagan or other unorthodox ritual, in other words that she was not a witch, but that it was all just the result of her intense faith in God. She demonstrated the love in her heart by dedicating the most precious and indeed “august” (or highly prized) materials at man’s disposal, meaning the incense, to God. After this he goes straight on to the strange death of Zoe’s rival, Maria Skleraina. He tells us that Constantine Monomachos planned to make her empress in Zoe’s place once the latter had passed on. But Skleraina fell extremely ill with a lung complaint for which there was no cure, which caused her difficulty in breathing and pain and eventually led to her death²⁸. The sequence of events in the account is such that the reader understands, without the author explicitly mentioning it, of course, that the quasi magical image of the Antiphonetes, together with the perfumes, acted as Zoe’s accomplice in bringing about the death of her rival.

The special relationship Zoe had with the image of Christ Antiphonetes and the church of the Antiphonetes is manifested in a *histanenon* dated to 1041 or 1042 which has a standing figure of Christ on one side inscribed as Antiphonetes²⁹. Christ is blessing with his right hand in front of his chest, the palm turned towards the viewer. The enthroned Christ, in the mosaic portrait of Zoe and her first consort, Romanos Argyros, in Hagia Sophia in Constantinople, is depicted making the same gesture³⁰.

28. Psellos, *Chronographia* VI, 58-59, I, p. 145,1-13 (on Maria Skleraina’s reception at the palace), VI, 66-67, I, p. 149,2-150,11 (on the icon of the Antiphonetes), VI, 69, I, p. 150,1-10 (on Skleraina’s death).

29. See Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection III: Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, Washington, D.C. 1973, 162-163, table 16.IV, which mentions that the icon of Christ Antiphonetes fashioned by Zoe was a copy of the Antiphonetes icon in the Chalkoprateia. On the iconographic type of Christ Antiphonetes, see Mango, *op. cit.*, 146-148; see also A. Kazhdan – H. Maguire, *Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art*, *DOP* 45 (1991), 15-16, figs. 24, 26, 28, where it is suggested that the mosaic image of Christ in a medallion in the north cross arm of the Katholikon of the monastery of Hosios Loukas belongs to this iconographic type.

30. See B. Hill – L. James – D. Smythe, *Zoe: The Rhythm Method of Imperial Renewal*, in: P. Magdalino (ed.), *New Constantines*, Aldershot 1994, 225. The face of Romanos and the inscriptions that accompanied it were replaced by those of Constantine Monomachos, Zoe’s third husband, during the latter’s reign; see N. Oikonomides, *The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia*, *REB* 36 (1978), 219-232.

If you sum up all the above information, you realize that: the epigram refers to Zoe's efforts to decorate the floor of the church of Christ Antiphonetes; Anna Komnene and Skoutariotes mention the church of Christ Antiphonetes as the burial place of Zoe, while Anna Komnene and Michael Psellos note the splendour of her funerary monument. Psellos describes Zoe's special relationship with the image of Christ Antiphonetes and one of the coins from Zoe's reign has an image of Christ Antiphonetes on it. The sources mentioned above do not, however, mention exactly where in Constantinople the church of Christ Antiphonetes was. So where was the church of Christ Antiphonetes and what led Zoe to develop this special relationship with the church and the image of Christ Antiphonetes, to the extent of choosing to be buried in the church and using that particular image on her coins and in her mosaic portrait?

In my opinion the answer to these questions is contained in a description by an anonymous English traveller who, at the end of the eleventh century, recounted the following: [in Constantinople] *near Hagia Sophia there is a church of the Virgin by the name of Chalkoprateia. And in this church there are three churches. One is dedicated to Christ, one to the Theotokos and one to Saint James the brother of our Lord. In the great church of the Theotokos are the relics of the holy martyr Niketas. In the church of Christ there is an icon of Him on the altar and it was in front of this icon of Christ that the great miracle happened in the time of the Emperor Heraklios*³¹.

Once the anonymous English traveller has determined the site of the church of Christ as the Chalkoprateia complex and indicated the situation of its devotional icon, he gives an abridged version of the *Narratio* which relates the miracle of the icon of Christ that went by the name of Antiphonetes³². This *Narratio* is preserved in Byzantine manuscripts from the tenth century onwards in two basic versions and has the following title: *Narratio benefical to the soul concerning the icon of the Lord at the Chalkoprateia, for what cause it was called*

31. S. G. Mercati, Santuari e reliquie Costantinopolitane secondo il codice ottoboniano latino 169 prima della conquista latina (1204), *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 12 (1936), 133-156 [= *Collectanea Byzantina* II, Bari 1970, 464-489, esp. 477]; Krinje N. Ciggaar, Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais, *REB* 34 (1976), 250 §10: *Iuxta autem sanctam Sophiam est ecclesia sancte Marie Dei genitricis quae vocatur Calcopracia. In ipsa ergo ecclesia sunt ecclesiae tres: una Christi, alia sanctae Marie et alia sancti Iacobi fratris Domini. In magna enim ecclesia sanctae Marie sunt reliquie sancti Niceti martiris. In ecclesia autem Salvatoris est imago eius supra in altare commissa et in ipsa imagine Christi factum magnum miraculum in tempore Eraclii imperatoris.* See Mango, *op. cit.*, 146; see also Berger, *op. cit.*, 413.

32. Mercati, *op. cit.*, 477-482; Ciggaar, *op. cit.*, 250-255 §10.

*Antiphonetes, and concerning Theodore the shipmaster and Abraham the Jew*³³. In the first version the connection between the icon of the Antiphonetes and the Chalkoprateia can be deduced only from the title, whereas in the second version it is attested to in the main body of the text. Yet in neither of the two versions is there any mention of a church of Christ Antiphonetes³⁴. By contrast the abridged version of the *Narratio* included in the account of the anonymous English traveller makes it clear that the icon was *in ecclesiam Salvatoris quae vocatur Antiphonitis*, i.e. in the church of Christ that is called Antiphonetes³⁵. According to the *Narratio*, which was particularly popular both in Byzantium and in the Medieval West from the eleventh century onwards, the icon of Christ in the Chalkoprateia was used as surety in business dealings between a Byzantine merchant and a virtuous and generous Jew in Constantinople in the time of the Emperor Heraklios and the Patriarch Sergios, and that is why the image was called “Antiphonetes”. It should be noted that from as early as the sixth century the term ἀντιφωνητής was a legal term meaning “guarantor” or “surety”³⁶.

The celebrated *Letter* of Pope Gregory II to the emperor Leo III must have influenced the content of the *Narratio*. The *Letter* was a forgery dated to the early ninth century which mentions, among other things, the destruction of the miracle-working icon of Christ Antiphonetes at the Chalkoprateia on the orders of the iconoclast Emperor Leo III³⁷. From the eleventh century onwards the

33. BHG, Appendix II, 112-113, n° 8-8f.; F. Combefis, *Historia haeresis Monothelitarum sanctaeque in eam sextae synodi actorum vindictiae* ..., Paris 1648, 611-644; Δημήτριος ψυχωφελής περὶ τῆς τοῦ Κυρίου εἰκόνης τῶν Χαλκοπρατειῶν, δι' ἣν αἰτίαν ἐκλήθη ἀντιφωνητής, καὶ περὶ Θεοδώρου ναυκλήρου, καὶ Ἀβρααμίου τοῦ ἑβραίου. See also Mango, *op. cit.*, 142-148; Magdalino, Constantinopolitana, 220-223.

34. J. Gouillard, Aux origines de l'iconoclasme: le témoignage de Grégoire II, *TM* 3 (1968), 269.

35. Mercati, *op. cit.*, 482; Ciggaar, *op. cit.*, 255, 187-188 §10. On the popularity of the *Diegesis* in the West, see the extremely useful study by B. N. Nelson and J. Starr, The Legend of the Divine Surety and the Jewish Moneylender, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 7 (1939-1944), 289-338.

36. Mango, *op. cit.*, 142. It is used in this sense by John Malalas (*Ioannis Malalae Chronographia*, ed. I. Thurn [CFHB 35], Berlin-New York 2000), 386, 58-387, 74. On ἀντιφωνητής in the sense of surety/guarantor in legal documents from the sixth to the fourteenth century, see Eleftheria Papiagianni, *Νομολογία ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων I: Ἐνοχικό Δέικαιο*, Athens 1992, 129-132.

37. Mango, *op. cit.*, 113ff.; Gouillard, *op. cit.*, 267ff.; Marie-France Auzépy, La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Léon III: propagande ou réalité?, *Byz* 60 (1990), 451; Magdalino, Constantinopolitana, 222.

Letter of Pope Gregory and the *Narratio* concerning the icon of Christ Antiphonetes are found together in a whole series of manuscripts³⁸.

Immediately after the passage from the *Narratio*, the anonymous English traveller explains the layout of the three churches in the Chalkoprateia complex: the church (or chapel) of Christ Antiphonetes was next to the church of the Virgin and the church of St. James the Brother of our Lord was in the atrium of the latter³⁹. Thanks to this clarification from the anonymous English traveller we can make sense of the *De Cerimoniis* when it says that at the Chalkoprateia, to the left of the Holy Soros, there was another adjoining church with an altar where the emperor prayed and made offerings on the feast of the Annunciation⁴⁰. Given that the anonymous English traveller tells us that the church of St. James was in the atrium of the Chalkoprateia Church, we must assume that the chapel mentioned in the *De Cerimoniis* was that of the Antiphonetes. It is interesting to note that the image of the Virgin Hagiosoritissa and of Christ Antiphonetes frequently occur together on works of art⁴¹ and that this must go back to the coexistence on the same site, i.e. at the Chalkoprateia, of the church of the Holy Soros with its icon of the Hagiosoritissa and the church of Christ Antiphonetes with its eponymous icon.

I conclude therefore that the church of Christ Antiphonetes was in the Chalkoprateia along with its celebrated icon much earlier than the eleventh century⁴². The Diaconate of the Antiphonetes (or Antiphonetai), the existence

38. Mango, *op. cit.*, 115; Gouillard, *op. cit.*, 270.

39. Mercati, *op. cit.*, 482; C. Mango, Notes on Byzantine Monuments, *DOP* 23-24 (1969-1970), 370-371; Ciggaar, *op. cit.*, 255 §11: *Iuxta autem ipsam aeccliesiam est aeccliesia sancte Mariae Dei generitricis*, 255 §12: *In atrio autem foras ipsius aeccliesiae est ecclesia sancti Iakobi apostoli*; Berger, *op. cit.*, 413; Janin, *op. cit.*, 253-254 (on the church/chapel of St. James) and 237-242 (on the church of the Virgin).

40. *De Cerimoniis* (*Constantin Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies*, ed. A. Vogt, I, Paris 1935), ch. 39 (30), p. 155,2-3: *ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ ἔξ ἀριστερῆς ὄντι εὐκτηρίῳ εὐξάμενος, τίθησιν ἀποκόμβιον ἐν τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ ...*. See Mango, *op. cit.*, 371.

41. The enamelled enkolpion dated to the second half of the eleventh century in the Metropolitan Museum of Art in New York is a typical example, with Christ Antiphonetes on one side and the Virgin Hagiosoritissa on the other: see Helen C. Evans – W. D. Wixom (eds.), *The Glory of Byzantium*, New York 1997, 165, n° 112.

42. The only scholar who has suggested (without arguing the case) that Zoe restored the church of the Antiphonetes in the Chalkoprateia complex is Magdalino (*Constantinople Médiévale*, 34, 67), but he failed to take into account the fact that the restoration was not carried out in the last years of her life but when she was married to the first of her three consorts, Romanos III. Two years later the same author (*Constantinopolitana*, 225-226) expressed a different opinion, that is that Zoe built the Antiphonetes Church from scratch in the Basilika, next to the Chalkoprateia complex, spe-

of which is attested on two seals, one from the eleventh and one from the twelfth century⁴³, probably served the icon of Christ Antiphonetes in its church at the Chalkoprataia. It was the floor of this church that Zoe decorated, the image of Christ Antiphonetes from this church that she imprinted on her coins, and this image that she chose as the model for the divinatory icon she created. It was in this same church that she decided to be buried and that was where she constructed her splendid tomb monument. It should also be pointed out that the church of the Virgin at Chalkoprataia, which the founder of the Macedonian dynasty Basil I had repaired and extended⁴⁴, was at the time the third most important church in the liturgical calendar of Constantinople after Hagia Sophia and the Blachernae and had been directly associated with the Patriarchate and the Imperial Palace from the moment of its foundation.

From the foregoing we can note an important change in the perceptions and customs relating to memorials and posthumous commemoration, which, as is well known, were equivalent in the middle ages to an understanding of life itself. The eleventh-century Byzantine emperors abandoned the tradition of a communal imperial burial place in the Holy Apostles Church, preferring individual burial sites which they chose or constructed themselves as a matter of personal choice.

The Empress Zoe's three consorts, none of whom was born in the purple, in order to ensure that their memory would live on after death, built large and splendid monuments which gave a great boost to the arts while at the same time changing the way the emperors and the nobility did things from then on. By contrast the two legitimate members of the Macedonian dynasty, Basil II and

culating that this church was large and distinguished as Zoe would not have wanted it to be inferior to the sumptuous churches of the Perivleptos, the Anargyroi and St. George in Mangana built by her consorts. However, as can be deduced from the text of the epigram published by Sola (see above, p. 503), the Empress Zoe's restoration of the Antiphonetes Church must certainly have been carried out before the founding of the churches of the Anargyroi and St. George in Mangana and probably before the building of the Perivleptos.

43. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin V.2: L'église*, Paris 1965, 127-129; P. Magdalino, Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople, in: Rosemary Morris (ed.), *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, 184; idem, *Constantinople Médiévale*, 34, 67, 94.

44. On the restoration of the Chalkoprataia by Basil I, see *Theophanes Continuatus*, 339,7-11: καὶ τὸν ἕτερον δὲ τῆς πανμνήτου θεοτόκου, τὸν ἐν Χαλκοπρατείοις θεῖον ναὸν τῆς πανσέπτου καὶ ἁγίας σοφοῦ, ταπεινὸν ἰδὼν καὶ ἀρώπιστον, καὶ φωτοδόχας ἐκατέρωθεν ἀναστήσας ἀψίδας καὶ τὸ τέγος μετεωρίσας ὕψει εὐπρεπέως κατηύγασεν καὶ μαριμαρυγαῖς φωτὸς κατηγλάσσε.

the Augusta Zoe, chose ancient imperial foundations for their eternal resting places.

By being buried in the Hebdomon Basil, the very model of a military leader, hoped to act as a protective shield for the capital city even after his death through his funerary monument. The Empress Zoe, following the example of her uncle, whom she claimed, according to Psellos, to resemble⁴⁵ and in whom she had put her last hopes when she was exiled by Michael V Kalafates in 1042, was in her turn seeking for her own form of symbolism.

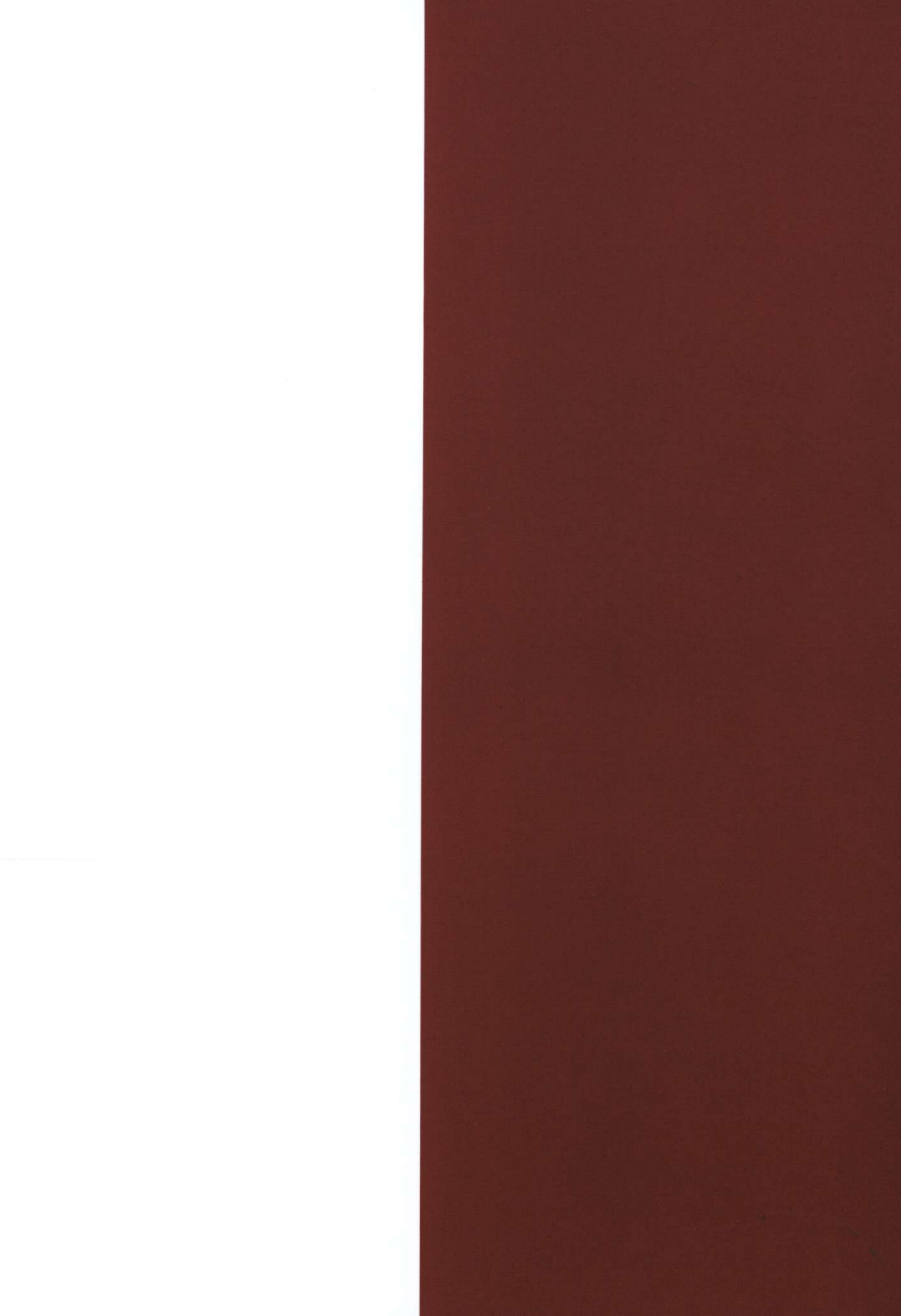
Zoe was a woman whose inherited power and authority was transmitted to four successive men, whose position on the throne she legitimized either by marriage or adoption. Yet she appeared to draw strength only from her uncle Basil II and Christ Antiphonetes, the Guarantor. These alone could formally guarantee the smooth and proper course of the imperium for the purple-born heir to the imperial throne while she steered the ship of state.

The Augusta Zoe, by making a personal choice to be buried in the church of the Antiphonetes in the Chalkoprateia, wanted to sum up the relationship she had had in life with Christ Antiphonetes acting as guarantor of legality and morality, a characteristic ascribed to Him from the sixth century. By commemorating this relationship in monumental fashion Zoe wished to remind people even after her death that she had stood surety for the rule of law in the empire, in the hope that in turn Christ Antiphonetes, the Guarantor, would ensure her too eternal remembrance and salvation.

45. See Psellos, *Chronographia* V, 22, I, p. 99,10-24.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗ ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ 2003

THE SPEROS BASIL VRYONIS
CENTER FOR THE STUDY OF HELLENISM

THE EMPIRE IN CRISIS (?)
BYZANTIUM IN THE 11th CENTURY (1025-1081)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 11

ATHENS 2003

MD0006056555

ISBN 960-371-020-3